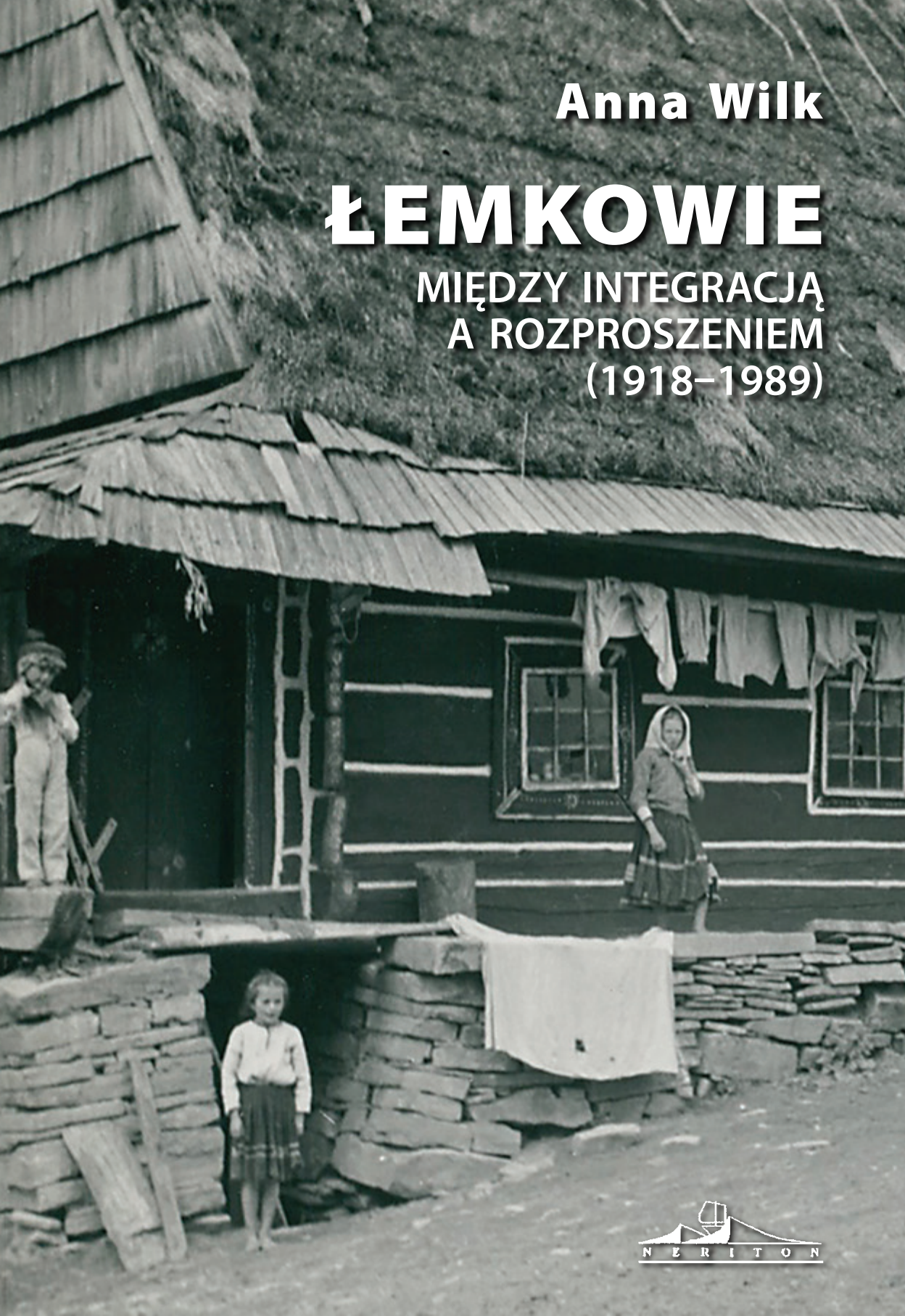

Anna Wilk

ŁEMKOWIE

MIĘDZY INTEGRACJĄ
A ROZPROSZENIEM
(1918–1989)

ŁEMKOWIE

**MIĘDZY INTEGRACJĄ
A ROZPROSZENIEM
(1918–1989)**

Pamięci moich najbliższych - Ojca i Brata

Anna Wilk

ŁEMKOWIE

**MIĘDZY INTEGRACJĄ
A ROZPROSZENIEM
(1918–1989)**

Warszawa 2019

Recenzenci

dr hab. Jan Pisuliński

dr hab. Tomasz Stryjek

Redakcja, korekta i indeks

Anna Mędrzecka

Opracowanie graficzne i projekt okładki

Karol Górski

Na okładce

Chata Łemkowska, Radoszyce pod Komańczą (1936 r.),

fot. H. Poddębski. Źródło: Biblioteka Narodowa.

© Copyright by Wydawnictwo Neriton

© Copyright by Anna Wilk

ISBN 978-83-66018-47-1

Zadanie finansowane w ramach umowy Nr 564/P-DUNdem/2019 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Wydanie I, Warszawa 2019

Wydawnictwo Neriton

Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa

Tel. 22 831 – 02 – 61 w. 26

www.neriton.pl

neriton@ihpan.edu.pl

Nakład 300 egzemplarzy

Druk i oprawa

Fabryka Druku

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	7
Wstęp	11
ROZDZIAŁ I: Charakterystyka ludności łemkowskiej. Cechy odrębności etnicznej.	21
1.1. Grupa etniczna, naród a tożsamość. Uwagi terminologiczne	21
1.2. Granice Łemkowszczyzny. Etnogeneza Łemków	32
1.3. Łemkowie jako grupa etniczna. Kultura materialna i duchowa Łemkowszczyzny	45
ROZDZIAŁ II: Geneza ruchów narodowych w Galicji Wschodniej i na Łemkowszczyźnie od lat trzydziestych XIX w. do pierwszej wojny światowej.	56
2.1. Kształtowanie się ruchów narodowych.	56
2.2. Rozwój organizacji społeczno-kulturalnych i oświatowych na Łemkowszczyźnie i formy rywalizacji o Łemków	63
2.3. Łemkowszczyzna podczas I wojny światowej	71
ROZDZIAŁ III: Historia polityczna Łemkowszczyzny w latach 1918–1939	76
3.1. Powstanie i funkcjonowanie „republik łemkowskich”	76
3.2. Rozwój ruchów politycznych na Łemkowszczyźnie w latach 1920–1930	89
3.3. Rywalizacja o głosy ludności łemkowskiej w czasie wyborów do Sejmu i Senatu w 1928 r. i 1930 r.	105
3.4. „Wojna religijna” między prawosławnymi a grekokatolikami	112
3.5. Rozłam stronnictwa starorusko-rusofilskiego. Powstanie Łemko-Sojuzu	118
3.6. Ruch ukraiński. Powstanie Komisji Łemkowskiej	133
3.7. Polska polityka narodowościowa. Komitet do spraw Łemkowszczyzny	143
3.8. Administracja Apostolska Łemkowszczyzny	156

ROZDZIAŁ IV: Łemkowszczyzna podczas II wojny światowej	166
4.1. Polityka narodowościowa III Rzeszy na okupowanych terenach	166
4.2. Początek ukrainizacji na Łemkowszczyźnie. Powstanie i działalność Ukraińskiego Centralnego Komitetu.	179
4.3. Ukraińskie Szkolnictwo na Łemkowszczyźnie. Seminarium Nauczyciel- skie w Krynicy	188
4.4. Propaganda proukraińska i antypolska na łamach ukraińskiej publicystyki dotyczącej Łemkowszczyzny	193
4.5. Ukrainizacja Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny i Kościoła prawosławnego	201
4.6. Polityka hitlerowska względem ludności ukraińskiej po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej. Powstanie SS „Galizien”.	209
4.7. Łemkowie w obliczu wojny i okupacji niemieckiej	213
 ROZDZIAŁ V: Przesiedlenia ludności łemkowskiej w latach 1944–1947 i ich konsekwencje.	 224
5.1. Przesiedlenie Łemków na teren Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1944–1946	224
5.2. Przesiedlenie ludności łemkowskiej w ramach akcji „Wisła”. Geneza i przebieg	267
5.3. Osiedlenie. Warunki życia na ziemiach poniemieckich	290
5.4. Kwestia adaptacji ludności przesiedlonej na ziemiach poniemieckich . .	303
 ROZDZIAŁ VI: Sytuacja polityczna ludności łemkowskiej w Polsce Ludowej (1956–1989)	 316
6.1. Działalność polityczna Łemków do 1989 r.	316
6.2. Inicjatywy Łemkowskiego Komitetu Pomocy na rzecz Łemków w PRL. Wpływ emigracji na działalność polityczną liderów	346
6.3. Życie religijne Łemków w rozproszeniu	358
 Zakończenie	 377
Bibliografia	382
Streszczenie	408
Summary.	410
Spis ilustracji	412
Indeks osób	413

WYKAZ SKRÓTÓW

AAŁ	- Administracja Apostolska Łemkowszczyzny
AAN	- Archiwum Akt Nowych
ACz	- Armia Czerwona
AGBP	- Archidiecezja Greckokatolickiego Biskupstwa w Przemyślu
AIPN BU	- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie
AIPN Kr	- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie
AIPN Rz	- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie
AK	- Armia Krajowa
APKr	- Archiwum Państwowe w Krakowie
APNS	- Archiwum Państwowe w Krakowie - Oddział w Nowym Sączu
APP	- Archiwum Państwowe w Przemyślu
APR	- Archiwum Państwowe w Rzeszowie
APS	- Archiwum Państwowe w Sanoku
APWr	- Archiwum Państwowe we Wrocławiu
APZG	- Archiwum Państwowe w Zielonej Górze
AUJ	- Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego
BBWR	- Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem
BJ	- Biblioteka Jagiellońska
b.p.	- bez paginacji
BP-U	- „Biuletyn Polsko-Ukraiński”
BSRR	- Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka
BJ	- Biblioteka Jagiellońska
DOW	- Dowództwo Okręgu Wojskowego
DP	- Dywizja Piechoty
FJN	- Front Jedności Narodowej
GG	- Generalne Gubernatorstwo
GL	- Gwardia Ludowa
GO	- Grupa Operacyjna
GP	- Główny Przedstawiciel Rządu ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski
GP USRR	- Główny Przedstawiciel Rządu USRR ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski
GRN	- Gminna Rada Narodowa
GUS RP	- Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej
HRNO	- Hałycko-Ruska Narodna Organizacja

IDO	-	Institut für Deutsche Ostarbeit
KC	-	Komitet Centralny
KC KPZR	-	Komitet Centralny Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego
KGPP	-	Komenda Główna Policji Państwowej
KPP	-	Komunistyczna Partia Polski
KW PZPR	-	Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej
MAP	-	Ministerstwo Administracji Publicznej
MBP	-	Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego
MF	-	Mikrofilm
MO	-	Milicja Obywatelska
MON	-	Ministerstwo Obrony Narodowej
MRN	-	Miejska Rada Narodowa
MSW	-	Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MSZ	-	Ministerstwo Spraw Zagranicznych
MWRiOP	-	Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
MZO	-	Ministerstwo Ziem Odzyskanych
NKWD	-	Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR
NREL	-	Naczelna Rada Łemkowszczyzny
NSDAP	-	Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników
ONZ	-	Organizacja Narodów Zjednoczonych
OUN	-	Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów
OUN-B	-	Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów frakcja Stepana Bandery
OUN-M	-	Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów frakcja Andrija Melnyka
OZN	-	Obóz Zjednoczenia Narodowego
PGR	-	Państwowe Gospodarstwo Rolne
PKL	-	Polska Komisja Likwidacyjna
PKPP	-	Powiatowa Komenda Policji Państwowej
PKWN	-	Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
PNZ	-	Państwowe Nieruchomości Ziemskie
PPP	-	Posterunek Policji Państwowej
POZ	-	Polska Organizacja Zbrojna
pp.	-	pułk piechoty
PPR	-	Polska Partia Robotnicza
PPS	-	Polska Partia Socjalistyczna
PR	-	Przedstawiciel Rejonowy Rządu ds. ewakuacji ludności ukraińskiej w Polsce
PRG	-	Przedstawiciel Rejonowy Rządu ds. ewakuacji ludności ukraińskiej w Gorlicach
PRK	-	Przedstawiciel Rejonowy Rządu ds. ewakuacji ludności ukraińskiej w Krośnie
PRN	-	Powiatowa Rada Narodowa
PRNS	-	Przedstawicielstwo Rejonowe ds. ewakuacji ludności ukraińskiej w Nowym Sączu
PRR	-	Powiatowa Ruska Rada

PRS	- Przedstawiciel Rejonowy Rządu ds. ewakuacji ludności ukraińskiej w Sanoku
PR USRR	- Pełnomocnik Rejonowy rządu USRR ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski
PSL	- Polskie Stronnictwo Ludowe
PTTK	- Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze
PUBP	- Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
PUR	- Państwowy Urząd Repatriacyjny
PWRN	- Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
PZPR	- Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
RAP	- Rуска Agrarna Partia
RNO	- Rуска Narodowa Organizacja
Rps. PAN Kr	- Rękopisy Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
RSO	- Rуска Organizacja Włościańska
RTSK	- Rosyjskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne
RuSHA	- Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS
SB	- Służba Bezpieczeństwa
StPNS	- Starostwo Powiatowe w Nowym Sączu
StPG	- Starostwo Powiatowe w Grybowie
TMKŁ	- Towarzystwo Miłośników Kultury Łemkowskiej
TRJN	- Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej
TSL	- Towarzystwo Szkoły Ludowej
UB	- Urząd Bezpieczeństwa
UCK	- Ukraiński Centralny Komitet
UDK	- Ukraiński Komitet Pomocy
UdSW	- Urząd do Spraw Wyznań
UNDO	- Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne
UNO	- Ukraińskie Narodowe Zjednoczenie
UNR	- Ukraińscy Narodowi Republikanie
UPA	- Ukraińska Powstańcza Armia
UOT	- Ukraińskie Oświatowe Towarzystwo
USRR	- Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka
UTSK	- Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne
UW	- Urząd Wojewódzki
UWP	- Urząd Wojewódzki Poznański
WP	- Wojsko Polskie
WRKŁ	- Włościańsko-Robotniczy Komitet Łemkowszczyzny
WUBP	- Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
ZBOWiD	- Związek Bojowników o Wolność i Demokrację
ZG	- Zarząd Główny
ZSRR	- Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich
ZW	- Zarząd Wojewódzki
ZURL	- Zachodnio-Ukraińska Republika Ludowa
ZWZ	- Związek Walki Zbrojnej
ЦДІАЛ	- Центральний державний історичний архів України, м. Львів

ЦДАВО	-	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ф.	-	fond (zespół)
оп.	-	opis
сп.	-	sprawa (numer teczki)

WSTĘP

Kwestia tożsamości i przynależności narodowej ludności łemkowskiej jest jednym z najistotniejszych problemów historii tej grupy etnicznej. Rzetelne badania i naukowe dysputy przeplatają się z ideologicznymi sporami i teoriami kwalifikującymi tę społeczność do konkretnych narodów. Pomimo bogatej literatury przedmiotu, wciąż część z publikacji przedstawia zidealizowane i zmitologizowane narracje, które do dzisiaj mają wpływ na omawianą grupę etniczną; dlatego też monografie naukowe na temat ludności łemkowskiej są i będą potrzebne. Niniejsza książka nie koncentruje się na kategorii tożsamości. Jest próbą uchwycenia procesów historycznych i najważniejszych wydarzeń w dziejach tej ludności, które rzutowały na rozwój wspólnoty, by w końcu doprowadzić do dezintegracji i rozproszenia. Za tło posłużyły losy narodu ukraińskiego, z którym historia ludności łemkowskiej jest nierozzerwalnie spleciona.

Obecnie Łemkowie to społeczność zamieszkała na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, która w ramach ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym otrzymała status grupy etnicznej¹. Z istniejących w historiografii hipotez na temat ich pochodzenia za najbardziej prawdopodobną przyjmuje się teorię migracji wołosko-rusińskich, wg której przodkowie Łemków przybyli na obszar państwa polskiego prawdopodobnie ok. XIV–XVI w. Osiedlając się na terenie części Karpat, od rzeki Poprad na zachodzie po pasmo Wielkiego Działu na wschodzie, a także na tzw. Rusi Szlachtowskiej. Ten etnograficzny obszar umownie nazwano Łemkowszczyzną. Etnonim „Łemko” wywodzi się z żartobliwego ludowego przezwiska „łem”, „len”, co oznacza: „tylko”, „ale”. Sami Łemkowie do przełomu XIX/XX w. określali siebie mianem „Rusinów” bądź „Rusnaków”. Łemkowie byli wyznania prawosławnego, jednakże wzmożona akcja misyjna Kościoła greckokatolickiego doprowadziła w XVII w. do przyjęcia przez eparchię przemyską unii brzeskiej. Etnolekt, którym posługuje się ta ludność, to dialekt wschodniosłowiański, pokrewny z językiem ukraińskim, ukształtowany pod wpływem języków polskiego, węgierskiego oraz słowackiego. Ludność ta przeważnie zajmowała się rolnictwem i hodowlą zwierząt. Nieliczną inteligencję stanowili duchowni, lekarze i prawnicy. W II poł. XIX w., na fali procesów narodotwórczych w Europie Środkowej i Wschodniej, ludność łemkowska znalazła się pod wpływem trzech

¹ Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (Dz. U. z 2017 r. poz. 823).

orientacji: staroruskiej, rusofilskiej oraz proukraińskiej, które przyczyniły się do ukształtowania specyfiki tej społeczności. Szacuje się, iż do 1945 r. na terenie państwa polskiego mieszkało ok. 100–150 tys. Łemków². Decyzją ówczesnych władz PRL uznano ich za przynależnych do narodu ukraińskiego, obejmując przesiedleniem na teren Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1945–1946 oraz akcją „Wisła” w 1947 r.

Zakres terytorialny, którym zajmuje się niniejsza monografia, obejmuje obszar Łemkowszczyzny, jak również teren województw wrocławskiego, zielonogórskiego i części poznańskiego, gdzie osiedlono znaczną grupę przesiedlonych Łemków w 1947 r.; województwa te zostały wybrane ze względu na duże skupisko ludności łemkowskiej, jak również jej aktywną działalność polityczną na tym obszarze. Zakres chronologiczny publikacji odnosi się do przełomowych dat dla państwa polskiego, które okazały się także graniczne dla ludności łemkowskiej. Otwierając pracę rok 1918, w którym Polska odzyskała niepodległość, łączy się aktywizacją inteligencji łemkowskiej i pierwszym istotnym wystąpieniem politycznym tj. proklamowaniem jednostek administracyjnych, tzw. republik łemkowskich. Rok 1989, zamykający ramy monografii, wiąże się z przemianami systemowymi w Polsce, które pozwoliły na utworzenie organizacji kulturalno-społecznych: Stowarzyszenia Łemków i Związku Łemków. Założeniem monografii było skupienie się na dziejach ludności łemkowskiej zamieszkującej obszar Łemkowszczyzny północnej, tj. leżącej w granicach państwa polskiego. W książce znajdują się nawiązania do wspólnych przedsięwzięć Łemków i ich pobratymców z południowych stoków Karpat. Ciekawe źródła i opracowania słowackie wychodziły jednak poza ramy interesujących zagadnień; przy bogactwie polskiej, ukraińskiej i łemkowskiej historiografii oraz dokumentacji badania dotyczące stosunków ludności rusińskiej Łemkowszczyzny i Preszowszczyzny musiały więc zostać odłożone w czasie.

Powodem podjęcia badań nad historią łemkowską jest chęć całościowego ujęcia tematu i kompleksowego opracowania zagadnień dotychczas poruszanych wnikliwie, acz oddzielenie. Celem badań nad historią polityczną tej społeczności jest ukazanie jej historii w aspekcie zarówno politycznym jak i społecznym, przedstawienie procesu integracji i powstania wspólnoty, poszukiwania tożsamości w warunkach polityki narodowościowej polskiej, ukraińskiej oraz rosyjskiej, a także konfrontacja dotychczas istniejących w historiografii hipotez z materiałem źródłowym.

Całościowe ujęcie historii ludności łemkowskiej w XX w. pozwala na przedstawienie procesu tworzenia się tożsamości wspólnoty u tej grupy etnicznej w obliczu rywalizacji trzech orientacji: staroruskiej, proukraińskiej i rusofilskiej, jak również polityki polonizacyjnej państwa polskiego. Jednym z najważniejszych założeń jest przedstawienie sytuacji Łemków podczas II wojny światowej; zagadnienie to stanowi największą lukę w historiografii poświęconej tej grupie etnicznej. Kwestia historii ludności łemkowskiej jest istotna zwłaszcza w kontekście procesów społecznych i politycznych zachodzących wewnątrz społeczności, która w 1947 r. została objęta przesiedleniami w ramach akcji „Wisła”. Celem pracy jest także opisanie

² S. Dubiel-Dmytryszyn, *Łemkowie a ruch rusiński*, w: „Rocznik Ruskiej Bursy” 2007, s. 135; E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna czy naród*, Kraków 1995, s. 5.

procesu dezintegracji grupowej Łemków w kontekście polityki narodowościowej polskich komunistów.

Literatura naukowa dotycząca zagadnienia łemkowskiej kultury, językoznawstwa oraz kwestii społecznej jest obszerna. Na uwagę zasługują dzieła etnografa Romana Reinfussa³, Ewy Michny⁴, Heleny Duć-Fajfer⁵, oraz Małgorzaty Misiak⁶.

³ R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne” 7, 1949; *idem*, *Hodowla i pasterstwo na Łemkowszczyźnie, Nad rzeką Ropą: zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, red. Roman Reinfuss, Kraków 1965; *idem*, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Sanok 1998; *idem*, *Łemkowie w kulturze górali karpaccich*, „Płaj” 15, 1997; *idem*, *Łemkowie w przeszłości i obecnie*, w: *Łemkowie: kultura – sztuka – język*, Warszawa 1987; *idem*, *O łemkowskich worożkach, baczach i czarownikach*, w: „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 28, 1984; *idem*, *Rzeźba figuralna Łemków. Ze studiów nad ludową rzeźbą kamienną na Łemkowszczyźnie*, w: „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 1963, z. 3–4; *idem*, *Stan i problematyka badań nad kulturą ludową Łemkowszczyzny*, w: „Etnografia Polska” 5, 1961; *idem*, *Strój Łemków*, w: *Nad rzeką Ropą: zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, red. R. Reinfuss, Kraków 1965; *idem*, *Szalaństwo łemkowskie w Beskidzie Krynickim*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 9, 1967; *idem*, *Sztuka ludowa Łemkowszczyzny*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 1962, z. 1; *idem*, *Śladami Łemków*, Warszawa 1990; *idem*, *Zajęcia szarolnicze, Nad rzeką Ropą: zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, red. R. Reinfuss, Kraków 1965; *idem*, *Zarys kultury materialnej ludności łemkowskiej z dawnego „kresu muszyńskiego”*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 34, 1998; *idem*, *Ze studiów nad kulturą ludową Łemkowszczyzny po obu stronach Karpat*, „Polska Sztuka Ludowa” 1966, nr 1; *idem*, *Zwiazki kulturowe po obu stronach Karpat w rejonie Łemkowszczyzny*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992.

⁴ E. Michna, *Autoidentyfikacja narodowa a preferencje wyznaniowe liderów organizacji łemkowskich na podstawie badań na Łemkowszczyźnie Zachodniej*, „Kultura i Społeczeństwo” 3 (1995); *eadem*, *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej: ruch Rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*, Kraków 2004; *idem*, *Łemkowie, grupa etniczna...*; *idem*, *Łemkowskie organizacje społeczne – współczesna działalność na rzecz podtrzymania i rozwoju kultury*, w: *Łemkowie*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2013; *idem*, *Stan badań socjologicznych nad społecznością łemkowską w Polsce*, w: *Łemkowie i temkoznawstwo w Polsce*, red. A.A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.

⁵ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Kraków 2001; *eadem*, *Łemkowie w Polsce*, „Magury” 1991; *eadem*, *Główne nurty współczesnej poezji łemkowskiej*, „Roczniki Humanistyczne KUL” 42, 1994; *eadem*, *Kult i ikonografia świętego Dymitra z Salonik na Łemkowszczyźnie*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, cz. 2, Sanok 1994; *eadem*, *Literatura łemkowska. Zagadnienia badawcze*, w: *Łemkowie i temkoznawstwo w Polsce...*; *eadem*, *Łemkowie w Polsce: proces rozwoju świadomości etnicznej, aktualna sytuacja i perspektywy przetrwania*, „Płaj” 9, 1994; *eadem*, *Mniejszościowa wizja miejsca swej grupy w społeczeństwie polskim na podstawie twórczości literackiej Łemków*, „Przegląd Polonijny” 1998, z. 3; *eadem*, *Sacrum we współczesnej poezji łemkowskiej*, „Roczniki Humanistyczne KUL” 41, 1993; *eadem*, *Tożsamość narodowa i język Łemków w XIX i XX w.*, w: *Łemkowie*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2013.

⁶ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*, Wrocław, 2006; *eadem*, *Łemkowie wobec własnej tożsamości. Problematyzowanie tożsamości we wspomnieniach łemkowskich z końca XX wieku*, w: *Konstrukcje i dekonstrukcje tożsamości*, t. 3, red. E. Gołachowska, A. Zielińska, Warszawa 2014; *eadem*, 2014, *Struktury narracyjne we wspomnieniach Łemków*, w: *Narracyjność języka i kultury*, red. D. Filar, D. Piekarczyk, Lublin 2014; *eadem*, *Obrazy z łemkowskiej pamięci*, „Rocznik Przemyski” 49, 2013, z. 2; *eadem*, *Definiowanie tożsamości po przesiedleniu – Łemkowie wobec samoidentyfikacji etnicznej*, w: *Kresowe dziedzictwo. Studia nad językiem, historią i kulturą*, red. A. Burzyńska-Kamieniecka, M. Misiak, J. Kamieniecki, Wrocław 2012; *eadem*, *Oblicza Łemkowszczyzny – o literackiej kreacji miejsca*, „Rocznik Ruskiej Bursy” 2012.

Opisano także problematykę etnogenezy Łemków⁷. Zainteresowaniem cieszyła się także kwestia religijna, zwłaszcza konwersje z Kościoła prawosławnego do greckokatolickiego, jak również powstanie i funkcjonowanie Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny⁸. Istotne są także wydania zbiorowe łączące powyższe kwestie

⁷ A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenezę Łemków*, w: *Łemkowie...*; J. Nalepa, *Łemkowie, Wołosi i Biali Chorwaci. Uwagi dotyczące kwestii genezy osadnictwa ruskiego na polskim Podkarpaciu*, „Acta Archeologica Carpathica” 24, Warszawa 1997–1998; T.A. Olszański, *Geneza Łemków – teorie i wątpliwości*, „Magury” 1988; A. Stadnicki, *O wsiach tzw. wołoskich na północnym stoku Karpat*, Lwów 1848 r.; A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław 1962; *eadem*, *Ludność Leska w XV i XVI*, „Rocznik Zakładu Narodowego im Ossolinskich” 4, 1953; M. Dobrowolska, *Z badań nad osadnictwem Łemkowszczyzny*, Warszawa 1938; W. Bębynek, *Starostwo Muszyńskie. Własność biskupstwa krakowskiego*, „Przewodnik Literacki i Naukowy” 42 (1914); S. Kuraś, *Osadnictwo i zagadnienia wiejskie w Gorlickiem do połowy XVI w.*, w: *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, Kraków 1968; J. Czajkowski, *Historyczne i etniczne podstawy kształtowania się grup etnograficznych w południowej części woj. Rzeszowskiego*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 1969, nr 9; *idem*, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnograficznych*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 1; *idem*, *Łemkowie i Wołosi*, „Podkarpacie” 1992, nr 7; *idem*, *Studia nad Łemkowszczyzną*, Sanok 1999; W. Sarna, *Opis powiatu jasielskiego pod względem geograficzno-historycznym*, Jasło 1908; *idem*, *Opis powiatu jasielskiego pod względem historyczno-geograficznym*, Przemyśl 1898; K. Pieradzka, *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Kraków 1939; E. Długopolski, *Przyczynek do osadnictwa wołoskiego w Karpatach*, Kraków 1916; K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie na ziemiach polskich*, Lwów 1930; *idem*, *Elementy rumuńsko-bałkańskie w kulturze ludowej Karpat Polskich*, w: *Drugi Zjazd Sprawozdawczo Naukowy poświęcony środkowemu i wschodniemu Karpatom polskim w Krakowie dnia 30 i 31 października 1938 roku*, Warszawa 1938; *idem*, *Dwa studia nad powstaniem kultury ludowej w Karpatach Zachodnich*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938; *idem*, *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach Północnych. Typologia wędrowek pasterskich od XIV–XX wieku*, „Wierchy” 29, Kraków 1961; J. Langer, *Znaczenie kolonizacji wołoskiej w kształtowaniu kultury ludowej północnych i zachodnich Karpat*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 1; M. Parczewski, *Geneza Łemkowszczyzny w świetle wyników badań archeologicznych*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 2; Z. Stieber, *Wpływ polski i słowacki na gwary Łemków*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” 41, Kraków 1936, nr 2; Z. Szanter, *Jeszcze o osadnictwie zza południowej granicy w Beskidzie Niskim i Sądeckim*, w: *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, red. A.A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997; R. Reinfuss, *Związki kulturowe...*; H. Ruciński, *Migracje ludności w zachodnich Karpatach do XVIII w.*, „Wierchy” 53, 1984.

⁸ P. Best, *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny w latach 1934–1944*, w: *Katolickie unie kościelne w Europie środkowej i wschodniej – idea a rzeczywistość*, red. S. Stępień, Przemyśl 1998; B. Prach, *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 1; K. Nowakowski, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1934–1947*, w: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3, red. S. Stępień, Przemyśl 1996; S. Nabywaniec, *Administratura Apostolska Łemkowszczyzny w świetle schematyzmu na rok 1936*, „Rocznik Teologiczny” 1995, z. 4; *idem*, *Duchowieństwo wobec łemkowskich orientacji narodowościowych: próba analizy*, w: *Odkrywczy i budziciele Łemkowszczyzny*, Sanok 2007; M. Lewandowska, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny*, „Płaj” 27, 2003; M. Ryńca, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1945–1947*, Kraków 2001; E. Senko, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny (1934–1947). Nieznane losy Łemków w Polsce*, Nowy Sącz 2007; A. Krochmal, *Rola religii w procesie kształtowania się tożsamości Łemków w XIX–XX w.*, „Rocznik Ruskiej Bursy”, Gorlice 2009; *eadem*, *Specyfika stosunków wyznaniowych na Łemkowszczyźnie w XX w.*, w: *Łemkowie i łemkoznawstwo...*; *eadem*, *Stosunki między grekokatolikami i prawosławnymi na Łemkowszczyźnie w latach 1926–1939*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 1; *eadem*, *Życie polityczne i religijne ludności łemkowskiej powiatu krośnieńskiego w latach 1918–1939*, w: *Krosno: studia z dziejów miasta i regionu*, red. Stanisław Cynarski, t. 3, Rzeszów 1995; J. Moklak, *Kształtowanie się struktury*

w ramach publikacji⁹. Historia polityczna ludności łemkowskiej w II Rzeczypospolitej została opisana m.in. przez Jarosława Moklaka¹⁰, oraz Krzysztofa Nowakowskiego¹¹. Problem udziału Łemków w Ukraińskiej Powstańczej Armii został podjęty przez Grzegorza Motykę¹². Tematykę przesiedleń z Łemkowszczyzny przedstawili Jan Pisuliński¹³ oraz Julian Kwiek¹⁴. Badacze ci opisali także przymusowe przesiedlenie ludności łemkowskiej z Łemkowszczyzny na teren ziem pomemieckich w ramach akcji „Wisła”. Dzieje ludności łemkowskiej na obszarze Ziemi Lubuskiej, zwłaszcza w kontekście procesu asymilacyjnego, przedstawili Stefan Dudra¹⁵, Kazimierz Pudło¹⁶ oraz Andrzej Kwilecki¹⁷. Działalność Łemków w Ukraińskim

kościota prawosławnego na Łemkowszczyźnie w Drugiej Rzeczypospolitej, w: *Przez dwa stulecia XIX i XX wiek. Studia historyczne ofiarowane profesorowi Wacławowi Felczakowi*, Kraków 1993; B. Wójtowicz-Huber, *Rola Kościołów w transmisji ideologii na przykładzie Łemkowszczyzny początku XX wieku*, w: *Akultuacja/asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*, t. 1, Warszawa 2009; *eadem*, *Miejsce religii w walce ideologicznej na przykładzie Łemkowszczyzny XX wieku*, „*Studia Ecologiae et Bioethicae*” 2, 2004; *eadem*, *Życie religijne grekokatolików na Łemkowszczyźnie w XX w. Uwarunkowania polityczno-administracyjne*, „*Slavia Orientalis*” 1990, nr 1–2.

- ⁹ *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, Rzeszów 1992, t. 1–2; *Łemkowie i łemkoznawstwo...*; *Łemkowie*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2013; *Odkrywczy i budziciele Łemkowszczyzny*, red. A. Strzelecka, Sanok 2007.
- ¹⁰ J. Moklak, *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*, Kraków 1997.
- ¹¹ K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 1.
- ¹² G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999; *idem*, *The UPA in the Lemko Region*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. P. Best, J. Moklak, Kraków 2001.
- ¹³ J. Pisuliński, *Łemkowie – geneza, przebieg i skutki Akcji „Wisła” oraz wcześniejszych przesiedleń*, w: *Łemkowie...*; *idem*, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*, Rzeszów 2009.
- ¹⁴ J. Kwiek, *Przesiedlenie ludności łemkowskiej z województwa krakowskiego na Ukrainę (1945–1946)*, „*Studia Historyczne*” 998, z. 2; *idem*, *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945–1949/50*, Kraków 2002.
- ¹⁵ S. Dudra, *Deportacje i osadnictwo ludności łemkowskiej na środkowym Nadodrzu w latach 1947–1960*, Głogów 1998; *idem*, *Integracyjna i kulturotwórcza rola Cerkwi w życiu prawosławnych Łemków*, w: *Łemkowie...*, red. B. Machul-Telus; *idem*, *Łemkowie na środkowym Nadodrzu (1947–1956)*, „*Studia Zachodnie*” 1999, nr 4; *idem*, *Łemkowie wobec przemian politycznych 1956 roku w Polsce*, w: *Łemkowie, Bojkowie...*, t. 1; *idem*, *Życie religijne Łemków wyznania prawosławnego na ziemiach zachodniej Polski po akcji „Wisła”, „Płaj”* 28, 2004.
- ¹⁶ K. Pudło, *Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 1; *idem*, *Łemkowie na Dolnym Śląsku (1947–1982)*, „*Rocznik Dolnośląski*” 9, 1985; *idem*, *Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947–1985*, „*Prace i Materiały Etnograficzne*” 28, 1987.
- ¹⁷ A. Kwilecki, *Liczebność i rozmieszczenie grup mniejszości narodowych na Ziemiach Zachodnich*, „*Przegląd Zachodni*” 4, 1964; *idem*, *Łemkowie na Ziemi Lubuskiej*, „*Nadodrże*” 1966, nr 5; *idem*, *Fragmenty najnowszej historii Łemków*, „*Rocznik Sądecki*” 8, 1967; *idem*, *Łemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji*, Warszawa 1974; *idem*, *Problemy socjologiczne Łemków na Ziemiach Zachodnich. Uwagi teoretyczne i terminologiczne*, „*Kultura i Społeczeństwo*” 1966, nr 3; *idem*, *Zagadnienia stabilizacji Łemków na Ziemiach Zachodnich*, „*Przegląd Zachodni*” 6, 1966; *idem*, *Aktualne zagadnienia etniczne Łemków w Polsce*, „*Etnografia Polska*” 12, 1968; *idem*, *Z zagadnień historycznych i etnicznych dawnej Łemkowszczyzny*, „*Lud*” 53, 1969; *idem*, *Współżycie z ludnością polską i przemiany*

Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym uwzględnił Jarosław Syrnyk¹⁸. Jak wspomniano wcześniej, największą lukę w literaturze dotyczącej ludności łemkowskiej stanowi okres II wojny światowej.

Bazę źródłową pracy tworzą zbiory archiwów państwowych. W przeważającej mierze są to dokumenty z Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Krytycznej analizie zostały poddane akta Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Źródła te zawierają informacje dotyczące polityki narodowościowej władz polskich w okresie dwudziestolecia międzywojennego. W monografii wykorzystano również Akta Generalnego Gubernatorstwa dotyczące okresu okupacji niemieckiej na Łemkowszczyźnie, Akta Głównego Przedstawiciela Rządu RP do spraw ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski, Głównego Pełnomocnika Rządu ds. Repatriacji, a także Zespół przedstawicieli rejonowych rządu RP do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski, które posłużyły do uzupełnienia informacji o przesiedleniach na teren USRR w latach 1944–1946. Akta Ministerstwa Ziemi Odzyskanych pozwoliły przedstawić plan osiedleńczy ludności wysiedlonej w ramach akcji „Wisła”. Akta Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej posłużyły do opisu działalności Komisji ds. Narodowościowych przy PZPR w kwestii łemkowskiej. Dokumenty Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Ministerstwa Administracji Publicznej oraz Urzędu do Spraw Wyznań pozwoliły opisać zarówno sytuację wyznaniową na Łemkowszczyźnie, jak i na obszarze ziem poniemieckich.

Ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie niezbędne okazały się akta Urzędu Wojewódzkiego Krakowskiego 1921–1939, zawierające sprawozdania z sytuacji mniejszości narodowych na terenie województwa. Istotne okazały się również akta Towarzystwa Szkoły Ludowej, Okręgowej Komendy Policji Państwowej w Krakowie, Komendy Powiatowej Policji Państwowej w Gorlicach, Starostwa Powiatowego w Grybowie oraz Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, które posłużyły do opisu pierwszych lat po zakończeniu I wojny światowej, zwłaszcza powstania i działalności Republik Łemkowskich. Dokumenty Urzędu Wojewódzkiego Krakowskiego 1945–1950, zawierają informacje na temat przesiedleń ludności łemkowskiej na teren USRR i na ziemię poniemieckie.

Z Archiwum Państwowego w Rzeszowie istotne okazały zespoły Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie; zespół z lat 1944–1950 posłużył do opisu przesiedleń ludności łemkowskiej na obszar USRR, natomiast zespół z lat 1945–1972 zawiera informacje na temat powstania i działalności na obszarze województwa rzeszowskiego oddziałów Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego.

Istotne dla monografii są zespoły Archiwum Państwowego w Przemyślu, zwłaszcza akta Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny oraz Archidiecezji Grekokatolickiego Biskupstwa w Przemyślu. Przesiedlenia z lat 1945–1946 obrazują zespoły Starostwa Powiatowego w Sanoku 1945–1950 oraz Państwowego Urzędu Repatriacyjnego. Powiatowy Oddział w Gorlicach 1945–1950.

kulturalne w grupie Łemków, „Etnografia Polska” 14, 1970; *idem*, *Fragmety najnowszej historii Łemków ze szczególnym uwzględnieniem Łemków Sądeckich*, Warszawa 1970.

¹⁸ J. Syrnyk, *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990)*, Wrocław 2008.

Dane na temat osiedlenia ludności łemkowskiej na ziemiach poniemieckich, procesu asymilacyjnego i akulturacji w nowym miejscu zamieszkania zawierają dokumenty Archiwum Państwowego w Zielonej Górze, zwłaszcza zespoły: Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, Starostwa Powiatowego w Świebodzinie oraz Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego. Informacje te zawarte także były w zespołach Archiwum Państwowego we Wrocławiu w aktach Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej oraz Urzędu Wojewódzkiego Wrocławskiego.

Z zasobu Archiwum Państwowego w Krakowie oddział w Nowym Sączu wykorzystano materiały Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, Powiatowej Rady Narodowej oraz Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu. Źródła te składają się na informacje dotyczące wytycznych urzędu wojewódzkiego odnośnie przebiegu przesiedleń na teren USRR, sprawozdań z przeprowadzanych akcji wysiedleńczych, postanowień konferencji, zestawień statystycznych oraz podań informujących o zmianie wyznania. Dokumenty te ukazują stosunek władz wojewódzkich, powiatowych oraz lokalnych do ludności łemkowskiej. W materiałach dotyczących akcji „Wisła” znajdują się dokumenty odnoszące się do akcji osiedleńczej na połemkowskich majątkach a także zestawienie wysiedlonych Łemków wraz z inwentarzem pozostawionym oraz wywiezionym.

Ze zbiorów Instytutu Pamięci Narodowej oddział w Krakowie wykorzystane zostały materiały z Akt Sprawy Obiektowej dotyczące nacjonalizmu ukraińskiego pod kryptonimem „Dan”, Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Krakowie oraz Wojskowej Prokuratury G.O. Wisła. Materiały te zawierają dane dotyczące działalności na terenie powiatu nowosądeckiego Ukraińskiej Powstańczej Armii, inwigilacji ludności łemkowskiej, działalności ukraińskich organizacji nacjonalistycznych za czasów II wojny światowej, a także przebiegu akcji „Wisła”.

Z kolekcji Instytutu Pamięci Narodowej oddział w Warszawie pomocne okazały się materiały Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, tj. akta likwidacji band UPA 1947–1948 oraz Akta Sprawy Obiektowej dotyczącej nacjonalizmu ukraińskiego pod kryptonimem „Łemko”. W pracy wykorzystano m.in. sprawozdania z przebiegu przesiedleń ludności łemkowskiej, a także informacje dotyczące działalności oddziałów UPA na terenie województwa krakowskiego. Pomocne okazały się dane statystyczne dotyczące wysiedlanych osób, tabele z terminami transportów oraz zestawienia pozostawionego mienia. Ważnym aspektem dla pracy są wytyczne władz, dotyczące przesiedleń jak i późniejszej polityki narodowościowej w stosunku do ludności ukraińskiej oraz łemkowskiej.

Istotne dla poniższej publikacji są dokumenty z zespołu Institut für Deutsche Ostarbeit, pochodzącego ze zbiorów Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, oraz mikrofilmy „Krakivskich Visti”, znajdujące się w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego. Akta pierwszego z zespołów obrazują badania socjologiczne, antropologiczne, psychologiczne oraz rasoznawcze prowadzone przez jednostkę badawczą IDO, której eksploracje miały posłużyć nazistom do ukrainizacji, a na dalszym etapie do germanizacji Łemkowszczyzny. Świetnym materiałem dokumentującym ukrainizację Łemków podczas II wojny światowej jest organ Ukraińskiego Komitetu Centralnego „Krakivskie Visti”.

Równie cenne okazały się dokumenty Centralnego Archiwum Historycznego we Lwowie, zespoły: Towarzystwa im. Mychajła Kaczkowskiego, Towarzystwa „Proswita”, Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO), Wydawnictwa „Nasz Łemko” oraz Ridnej Szkoły, które posłużyły do opisu rywalizacji o Łemków poszczególnych stronnictw narodowych w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Ciekawym uzupełnieniem dla publikacji są zbiory Centralnego Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy w Kijowie, gdzie znajdują się zespoły Dywizji SS „Hałyczyna” oraz Głównego pełnomocnika rządu USRR ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski.

Ważnym uzupełnieniem materiałów archiwalnych są dokumenty drukowane dotyczące genezy oraz przebiegu wysiedleń na teren USRR oraz akcji „Wisła”, które umożliwiają ukazanie tematu na szerszym tle wydarzeń w Polsce. Wydane pamiętniki oraz wspomnienia Łemków pozwoliły na pokazanie wydarzeń z perspektywy relacji Łemków.

Układ pracy ma charakter chronologiczno-problemowy. Wyniki badań zostały zaprezentowane w sześciu rozdziałach. W rozdziale pierwszym opisana została społeczność łemkowska z etnograficznego i antropologicznego punktu widzenia. Zaprezentowano także teorie migracji na obszar Łemkowszczyzny funkcjonujące w literaturze przedmiotu (wołosko-rusińskich, autochtonizmu oraz Białych Chorwatów). Przedstawiono charakterystyczne cechy tej grupy etnicznej, tj. etnolekt oraz etnonim. W rozdziale drugim zaprezentowana została geneza ruchów narodowych w Galicji Wschodniej i na Łemkowszczyźnie od lat trzydziestych XIX w. do 1918 r. W rozdziale trzecim omówiona została kwestia tożsamości Łemków, zanalizowano historię polityczną i wyznaniową do 1939 r., wpływy orientacji narodowościowych na wspólnotę grupową, „wojnę religijną” (konwersje z grecko-katolicyzmu na prawosławie), a także politykę państwa polskiego. W rozdziale czwartym zaprezentowano sytuację polityczną Łemkowszczyzny podczas II wojny światowej, badania antropologiczne i rasoznawcze na Łemkach prowadzone przez okupanta niemieckiego, jak również ukrainizację przez Ukraiński Centralny Komitet, która była w zamierzeniu hitlerowców jedynie etapem w szerszym planie germanizacji Łemkowszczyzny.

W piątym rozdziale została przedstawiona akcja przesiedleńcza ludności łemkowskiej na teren Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1945–1946. W rozdziale tym scharakteryzowano decyzje polityczne, stosunek poszczególnych przedstawicieli władz do Łemków oraz związaną z tym grę polityczną. Chronologicznie przedstawiono III fazy wysiedleń, a także reakcję na wysiedlenie podziemia ukraińskiego. W rozdziale tym opisana została także geneza oraz przebieg przymusowych wysiedleń w ramach akcji „Wisła”. Dokonano analizy przygotowań na szczeblu politycznym oraz wojskowym, jak również przedstawiono proces osiedleńczy i adaptacyjny na ziemiach poniemieckich. W rozdziale szóstym poruszono problematykę polityki narodowościowej władz PRL w stosunku do ludności łemkowskiej do 1989 r., działalność liderów łemkowskich w Ukraińskim Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym, próby utworzenia własnego stowarzyszenia, a także wpływ na to emigracji w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie.

Z powodu sporów, dotyczących kwalifikacji dialektu łemkowskiego, używam terminu etnolekt, który w szerokim rozumieniu uważa się za „mowę pewnej

grupy ludzi”¹⁹, ja natomiast stosuję węższy zakres tego miana, odnoszący się do mowy określonej grupy etnicznej. Nazwiska łemkowskie oraz ukraińskie, które upowszechnione zostały w polskiej historiografii, przedstawiam w formie spolonizowanej. Pozostałe zapisane zostały w formie ukraińskiej. Nazwiska ukraińskie i łemkowskie, które występują w jednym typie dokumentów, przedstawione zostały zgodnie z zapisem w źródle. W trakcie prowadzenia moich badań część wyników została opublikowana w formie artykułów naukowych. Do publikacji wykorzystałam także wcześniejsze badania zebrane przy okazji pracy magisterskiej, dotyczyły one jednakże tylko powiatu nowosądeckiego i nie wpłynęły na oryginalność niniejszej monografii.

Pragnę złożyć serdeczne podziękowania prof. dr. hab. Rafałowi Wnukowi za istotne wskazówki oraz dyskusje, jak również wsparcie w realizacji badań. Szczególne podziękowania składam obu recenzentom: dr. hab. Tomaszowi Strykowskiemu oraz dr. hab. Janowi Pisulińskiemu, za wnikliwą analizę mojej pracy i uwagi, zwłaszcza te krytyczne, które przyniosły refleksję i ponowną analizę danego zagadnienia. Wyrazy wdzięczności kieruję także na ręce dr. hab. Mirosława Filipowicza, prof. KUL, za cenne rady w czasie pisania poniższej książki. Dziękuję także Koleżankom i Kolegom z seminarium doktoranckiego za owocne dyskusje. Podziękowania za wsparcie i wiarę w moje siły kieruję również do osób mi Najbliższych. Książkę tę poświęcam pamięci mojego ojca oraz brata Marka, którzy nie doczekali chwili jej wydania.

¹⁹ Zob. J. Tambor, *Kulturowe wyznaczniki tożsamości. Tożsamość mieszkańców województwa śląskiego*, <http://www.regionalneobserwatoriumkultury.pl/> [dostęp: 10 VIII 2017]; *eadem*, *Etnolekt śląski, jako język regionalny. Uzasadnienie stanowiska*, <http://silesiana.org/wp-content/uploads/2014/06/Tambor.pdf> [dostęp: 10 VIII 2017].

1. Młoda kobieta łemkowska w stroju regionalnym. Na zdjęciu widać typowe elementy łemkowskiego ubioru damskiego. Zdjęcie wykonane w 1932 r. w Jaśliskach.

ROZDZIAŁ I

Charakterystyka ludności łemkowskiej. Cechy odrębności etnicznej

1.1. Grupa etniczna, naród a tożsamość.

Uwagi terminologiczne

Ludność łemkowska pod koniec XIX w. była społecznością świadomą swoistości własnej kultury, nabytej na drodze konfrontacji z sąsiednimi kulturami, jednakże bez ukształtowanej samoidentyfikacji narodowej, tj. wspólnoty wyobrażonej. Była więc to grupa etniczna bez przynależności narodowej. Łemkowie należeli do wschodniego kręgu kulturowego; podstawowym kryterium odmienności etnicznej były religia, dialekt oraz etniczna nazwa Rusin. Jak pisze Ewa Michna, w okresie budzenia świadomości etnicznej na terenie Galicji religia była głównym wyznacznikiem odrębności¹. W pierwszej połowie XX w. ludność ta znalazła się pod wpływem sąsiednich nacji, których oddziaływanie miało zdecydowany wpływ na kształtowanie się tożsamości wśród członków tej społeczności, zwłaszcza w sytuacji ukraińsko-polskiej rywalizacji o włączenie miejscowej ludności do własnej wspólnoty narodowej lub obywatelskiej. Zniszczenie ośrodków kulturalnych oraz religijnych Łemkowszczyzny w wyniku przesiedleń doprowadziło do zniszczenia ojczyzny etnicznej ludności łemkowskiej, która po przemieszczeniu na obszar ziem poniemieckich uległa stopniowemu procesowi akulturacji i asymilacji.

Łemkowie w ramach ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym otrzymali status grupy etnicznej². W myśl tejże ustawy za grupę etniczną uznaje się społeczność obywateli polskich istotnie odróżniających się od ludności polskiej pod względem językowym lub kulturowym, dążących do zachowania swojej tożsamości. Ponadto jej wyróżnikiem jest świadomość historyczna wspólnoty etnicznej i chęć jej ochrony. Co ważne, przodkowie tej społeczności muszą zamieszkiwać Rzeczpospolitą Polską co najmniej od 100 lat. Ponadto ustawa ta definiuje grupę etniczną jako odróżniającą się od narodu faktem nieposiadania własnego państwa (także historycznego)³.

¹ E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 55.

² Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz. U. z 2017 r. poz. 823.

³ Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym – tekst ujednolicony, Dz. U. Nr 17, poz. 141, z późn. zm.

Specyfika historii ludności łemkowskiej i spór o kwalifikację do poszczególnych narodów otworzył w historiografii pole do dyskusji na temat definiowania struktury społecznej tej grupy. Z powodu różnorodnej klasyfikacji ludności łemkowskiej w literaturze przedmiotu, wydaje się niezbędne przybliżenie teorii narodu, grupy etnicznej, jak również tożsamości narodowej i etnicznej. Definicje te są istotne dla zrozumienia poruszanych w niniejszej pracy zagadnień dotyczących historii oraz procesu przekształcenia łemkowskiej społeczności.

Ewa Michna definiuje grupę etniczną jako społeczność wyróżniającą się charakterystycznymi cechami takimi jak: wspólną historią, kulturą, pochodzeniem, zamieszkiwanym terytorium oraz świadomością własnej odrębności. Ponadto grupa etniczna stanowi grupę kulturową, a więc posiadającą takie elementy kultury jak: tradycja, kultura materialna, język czy religia. Kultura odróżnia się od kultury innych grup, a odrębność etniczną wyznaczają granice o symbolicznej, kulturowej istocie⁴.

Interesująco wspólnoty etniczne zostały ujęte przez Anthony'ego D. Smitha (w pracy *Etniczne źródła narodów*), który określił je jako „nazwane ludzkie populacje”, których cechami charakterystycznymi są wiara we wspólne mity pochodzenia, posiadanie historii i kultury oraz poczucia solidarności, a także przywiązanie do określonego terytorium⁵. Typ idealny struktury przednowoczesnej grupy etnicznej to dla Smitha duża grupa społeczna chłopów i rzemieślników zamieszkujących wsie, oddanych lokalnym kulturom ludowym, przez co autor rozumie miejscowe dialekty, legendy, rytuały, zwyczaje, strój oraz sztukę; z nie liczną inteligencją zamieszkującą ośrodki miejskie oraz wąską warstwą duchowieństwa, dążącą do monopolizacji wpływów na system wierzeń grupy. Istotny wg Smitha jest również zasób mitów, tradycji i symboli, wyjaśniających postrzeganie grupy przez jej członków, jej pochodzenia oraz rozwoju. Zespół mitów, wartości i symboli jest przekazywany za pomocą rytuałów, kultu, pism przedstawiających zasady i prawa moralne, jak również użycie symboli w sztuce, tworzenie ballad, kodeksów prawnych⁶. Do teorii tej odnosi się także M. Budyta-Budzyńska; grupę etniczną przedstawia jako nazwaną populację, zamieszkującą konkretne terytorium, posiadające znaczenie symboliczno-magiczne. Populacja ta powiązana jest więzami rodzinnymi i sąsiedzkimi, charakteryzuje się jednolitą kulturą folklorystyczną⁷.

Prawdziwe wydaje się przekonanie Maxa Webera, że grupa etniczna to społeczność ludzka, która w głównej mierze oparta jest na wspólnym pochodzeniu, rzeczywistym bądź wyobrażonym⁸. Weber określił etniczne grupy jako wspólnoty (inne niż grupy pokrewieństwa), w których wierzy się w ich wspólne pochodzenie w tym sensie, że stanowi podstawę do stworzenia społeczności. Przekonanie to zdaniem Webera jest ważniejsze w procesie powstania grupy niż obiektywne

⁴ E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna czy naród...*, s. 15.

⁵ A.D. Smith, *Etniczne źródła narodów*, Kraków 2009, s. 43.

⁶ *Ibidem*, s. 57.

⁷ M. Budyta-Budzyńska, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Warszawa 2010, s. 57.

⁸ W. Konarski, *Naród, mniejszość, nacjonalizm, religia. Przyczynek do dyskursu o pojęciach i powiązaniach między nimi*, „Forum politologiczne” 6, 2007.

cechy członków wspólnoty, takie jak wspólny język, religia i szczególnie cechy biologiczne związane z codziennością⁹.

Szeroką definicję grupy etnicznej stosuje także Marek Waldenberg, odnosząc ją do wszystkich wspólnot opartych na przeświadczeniu o wspólnym pochodzeniu jej członków. Przy próbie określenia typu idealnego grupy etnicznej autor wskazuje na takie elementy jak: „epos, stanowiący symboliczną transfigurację pamięci historycznej, celebrację wspólnej przeszłości; etos, będący sakralizacją całokształtu norm i instytucji mających regulować życie społeczne grupy; logos, poprzez który dokonuje się komunikacja społeczna; genos, stanowiący symboliczną transfigurację stosunków pokrewieństwa i pochodzenia; topos jako symboliczne wyobrażenie ziemi ojczystej, przeżywaną jako wartość”¹⁰.

W wyjaśnieniu definicji grupy etnicznej niezmiernie istotna jest kategoria etniczności. Grzegorz Babiński przedstawia jej cztery definicje, które funkcjonują w literaturze przedmiotu. Według jednej z nich etniczność jest zbiorowością ludzi połączonych więzią społeczną, opartą na pokrewieństwie członków wspólnoty, posiadających wspólne pochodzenie, kulturę czy religię. Według innej definicji etniczność stanowi identyfikację grupową oraz świadomość przynależności grupowej, jak również identyfikację z kulturą i tradycją. Etniczność została również ujęta jako zespół cech grupy etnicznej, a więc społeczności posiadającej specyficzne swoje cechy, tj. wspólne pochodzenie, w ujęciu terytorialnym i kulturowym, wspólną kulturę, system wartości, historię i symbole. Jako równoważną koncepcję etniczności Babiński wyróżnia pojmowanie tejże jako ruch etniczny, działanie społeczne, które stanowi istotę i podstawę identyfikacji grupowej¹¹.

Do kategorii etniczności odnosi się również Smith, wskazując, iż jej rdzeń bazuje zarówno na historycznych przekazach, jak i jest kształtowany przez indywidualne doświadczenie, osadzony na mitach, wspomnieniach, wartościach oraz symbolach, a także charakterystycznych rodzajach historycznych konfiguracji ludzkich wspólnot¹².

A.D. Smith, porównując grupę etniczną i naród, znajduje cechy wspólne, takie jak samookreślenie, odwołanie do wspomnień, mitów, symboli, wartości oraz tradycji, w tym mit o pochodzeniu. Różnice, jakie wskazuje Smith, to w przypadku grupy etnicznej, pomimo symbolicznego powiązania z określonym terytorium, możliwość życia w rozproszeniu. Smith odnajduje również różnice w aspekcie wspólnej kultury, gdyż o ile członków grupy etnicznej łączy jeden lub kilka elementów kultury, o tyle naród charakteryzuje kultura życia publicznego, wyróżniające kody symboliczne. Trzecią różnicą jest wg autora wspólnota oparta na prawie rozposzechnionym i przestrzeganim na całym terytorium ojczyzny¹³.

⁹ J. Stone, *Race, ethnicity and Weberian legacy*, „American Behavioral Scientist” 38, 1995, s. 4.

¹⁰ M. Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje, idee*, Warszawa 1992, s. 32.

¹¹ G. Babiński, *Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, różnicowanie religijne, tożsamość*, Kraków 1997, s. 31.

¹² A.D. Smith, *Etniczne źródła narodów...*, s. 19.

¹³ *Ibidem*, s. 53.

Waldenberg zaznacza, że większość narodów można określić mianem grupy etnicznej, istnieją jednak również narody, wywodzące się z kilku grup etnicznych, z których żadna nie odegrała znaczącej roli w procesie narodotwórczym, które określa mianem wieloetnicznych. Naród ukształtowany z wielu grup etnicznych, w którego powstawaniu zasadnicze cechy etnotwórcze nie miały istotnego znaczenia, można wg autora określić mianem nieetnicznego bądź politycznego¹⁴.

Przechodząc do próby wyjaśnienia terminu narodu należy wspomnieć o znacznej różnorodności ujęć tego pojęcia, zarówno koncepcji naukowych i teorii, jak również refleksji potocznej. Dyskusja w literaturze przedmiotu na temat kształtu i struktury społecznej narodu doprowadziła do powstania wielu definicji. Na początku XIX w. niemiecki filozof Georg W.F. Hegel wysunął klasyfikację narodów na historyczne i niehistoryczne. Pierwsze z nich miały prawo do własnej państwowości, gdyż posiadały własne państwo. Narody niehistoryczne miały być pozbawione tego przywileju, gdyż w przeszłości nie potrafiły zbudować własnej państwowości. Charakteryzowały się niekompletną strukturą społeczną oraz brakiem klasy rządzącej i kulturotwórczej. Podział Hegla został przyjęty m.in. przez Fryderyka Engelsa oraz Ottona Bauera¹⁵. Istotną wizję przedstawił w styczniu 1918 r. Woodrow Wilson, który przeniósł kantowską ideę i wolności jednostki na wspólnoty narodowe¹⁶.

W dyskursie naukowym brakuje jednej teorii genezy współczesnych narodów, prócz powszechnej zgody, iż są one twórcami historii¹⁷. Jak zauważa Antonina Kłoskowska, potoczne koncepcje narodu zależne są od momentu historycznego, jak również tradycji i poziomu oświaty, postaw społecznych oraz aktualnej sytuacji narodowej danej zbiorowości. Jednakże charakterystyczne dla potocznego pojmowania narodu jest postrzeganie go jako naturalnego zjawiska, będącego wynikiem naturalnej więzi opartej na wspólnocie pochodzenia, jak również zamieszkania wspólnego terytorium¹⁸; a więc genealogiczne pochodzenie i kraj zamieszkania są głównymi wyznacznikami narodowości. Dla tego typu postrzegania narodu istotne jest przekonanie, iż czynniki naturalne, zwłaszcza mitologizacja wspólnoty krwi, wpływają na tożsamość etniczną lub narodową człowieka, czyniąc go automatycznie członkiem określonej społeczności, co oznacza wiarę w predestynowany charakter więzi narodowej¹⁹. Za przedstawiciela tego nurtu uważa się Clifforda Geertza, autora prac poświęconych więziom biologicznym²⁰.

Kłoskowska, jako przedstawicielka nurtu kulturalistycznego, rozumie naród jako zbiorowość o charakterze wspólnot określonych poprzez tożsamość oraz odrębność kultur właściwych. Według autorki jest to zbiorowość społeczna o charakterze kulturowej wspólnoty, powstała na drodze ewolucji od grup etnicznych

¹⁴ M. Waldenberg, *op. cit.*, s. 33.

¹⁵ M. Budyta-Budzyńska, *op. cit.*, s. 18.

¹⁶ *Ibidem*, s. 19.

¹⁷ G. Babiński, *op. cit.*, s. 12.

¹⁸ A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996, s. 15.

¹⁹ *Ibidem*, s. 16.

²⁰ A. Nikitorowicz, *Procesy tworzenia się (konstruowania) małego narodu (kulturowego) na przykładzie mniejszości ukraińskiej w województwie podlaskim*, Białystok 2013, s. 13.

oraz kultur tradycyjnych²¹. Za naród uznaje „wspólnotę komunikowania opartą na kształtującym się uniwersum kulturowym o znacznym bogactwie i wewnętrznym zespoleniu elementów (syntagama kultury). To uniwersum jest rozumiane jako ojczyzna w sensie symbolicznym, szerszym niż czysto terytorialne odniesienie. Uniwersum to nie oznacza struktury niezmiennej, nie jest osiągniętym stanem, ale procesem obfitującym w przekształcenia [...]. Na podstawie kształtującego się uniwersum kultury uznanej za własną wytwarza się identyfikacja narodowa, poczucie swojskości przeciwstawiane obcości. Postępuje odgraniczenie własnej zbiorowości od innych, rodzi się świadomość granicy, gotowość obrony granic w sensie terytorialnym i symbolicznym. Ten proces dokonuje się równoległe z wyodrębnianiem się od obcych w działaniach praktycznych, niesymbolicznych, powodowanych konfliktem interesów, poczuciem zagrożenia, tendencją do terytorialnej ekspansji własnej zbiorowości. Stawanie się narodu jest procesem wewnętrznego ujednociania kultury, rozszerzania zakresu uczestnictwa w kulturowym uniwersum wspólnoty, które jednak nigdy i nigdzie nie osiąga stanu pełnej homogeniczności”²².

W ujęciu modernistycznym narodziny narodów datuje się na koniec XVIII w. Oznacza to, że zdaniem przedstawicieli tego nurtu narody nie mogły wyłonić się przed okresem nowożytności. Społeczności w epokach wcześniejszych posiadały wspólnoty osadzone co najwyżej na zobowiązaniach lokalnych oraz religijnych. Dopiero wraz z wykrystalizowaniem się nowoczesnego państwa, rozwojem gospodarczym i urbanizacją możliwa stała się integracja szerokich mas poprzez narodziny poczucia lojalności wobec większych wspólnot²³. W koncepcji tej naród postrzegany jest jako forma polityczna zrzeszenia społeczności. Jego podstawowymi fundamentami są: terytorium zamieszkania z określonym centrum, system prawny oraz instytucje tworzące wspólnotę prawną i polityczną, uczestnictwo obywateli w życiu społecznym i politycznym państwa, masowa kultura społeczna oraz ujednoczony system edukacji. Naród cechować ma się także zdaniem autora „zbiorową autonomią zinstytucjonalizowaną dla danego narodu poprzez suwerenne państwo na określonym terytorium”, a ponadto członkostwem narodu w systemie wspólnoty narodów oraz legitymizacją narodu wyrażoną w ideologii nacjonalizmu²⁴. Przedstawiciele modernizmu przyjmują, że naród jest nowoczesnym zjawiskiem, będącym wynikiem przemian społecznych, gospodarczych i politycznych, które miały miejsce w XIX w.²⁵

W perspektywie konstruktywistycznej naród nie jest tworem stałym, jego powstanie, a raczej skonstruowanie, jest wynikiem zaistniałej sytuacji historycznej, politycznej i społecznej. Nie jest bytem uniwersalnym, a historycznym, więc przygodnym. Przez część przedstawicieli tego nurtu naród jest rozumiany jako ideologiczny konstrukt stworzony przez nacjonalizm. Za najbardziej znanych

²¹ *Ibidem*, s. 18.

²² A. Kłoskowska, *Kultury narodowe...*, s. 43.

²³ A. Smith, *Kulturowe podstawy narodów. Hierarchia, przymierze i republika*, Kraków 2009, s.

²⁴ *Ibidem*, s. 29.

²⁵ A. Nikitorowicz, *Procesy tworzenia się...*, s. 44.

przedstawiciele tego nurtu uznaje się Ernesta Gellnera, Erica Hobsbawma, Benedicta Anderson, Elie Kedourie czy Liaha Greenfelda²⁶.

Ernest Gellner wskazuje, iż w procesie kształtowania się narodu niezbędne są dwa czynniki: wola przynależności oraz kultura. Na wolę wpływają dwa katalizatory: chęć przynależenia do wspólnoty, w tym solidarności i utożsamiania się, oraz strach i przymus: „większość istniejących grup ukonstytuowała się poprzez mieszankę wierności i identyfikacji (chcianej przynależności) z bodźcami ubocznymi o charakterze pozytywnym i negatywnym, z nadziejami i lękami”²⁷. Gellner wskazuje jednak na to, że kategoria woli pomimo stanowienia fundamentu narodu jest zbyt ogólna i charakterystyczna dla wszelkich grup społecznych, również tych ukonstytuowanych niezależnie od narodowości²⁸. Podobnie jest z kategorią wspólnej kultury, której pojęcie również jest zbyt szerokie. Właściwa dla czasów najnowszych dominacja kultur wyższych poprzez ujednoczenie systemu komunikacji, piśmiennictwa oraz wykształcenia wpłynęła na to, iż definiowanie narodu poprzez wspólną kulturę jest naturalne. Jednakże uczestnictwo we wspólnej kulturze wpływa na jej płynność i zmienność. Dla Gellnera istotnym dopełnieniem opisanych kategorii jest polityczny legitymizm. „W tym i tylko tym kontekście da się istotnie zdefiniować naród za pomocą woli i kultury oraz zbieżności z granicami politycznymi”²⁹. Według Gellnera, podstawowym fundamentem narodu jest upowszechnienie kultury wyższej na wszystkich członków wspólnoty³⁰.

Benedict Anderson, zwolennik teorii modernistycznej, ujmuje naród jako zjawisko społeczne, które powstało na skutek przemian oraz modernizacji społeczeństw³¹. Anderson postrzega naród jako wyobrażoną wspólnotę polityczną. Wyobrażoną poprzez obraz wspólnoty pielęgnowany przez jej członków, zamieszkujących określony obszar, dążących do tworzenia suwerennego państwa³². Anderson łączy powstanie wspólnot narodowych ze zmniejszającym się znaczeniem religii oraz tożsamości związanej z państwem dynastycznym przy jednoczesnym upowszechnieniu druku i rozwoju kapitalizmu³³.

W niniejszej publikacji zastosowano modernizacyjne i konstruktywistyczne ujęcia narodu, wg których elementy etniczne takie jak kultura, język, zwyczaje wspólnoty nie determinują przynależności narodowej. Za rozstrzygające w tej kwestii uważam samookreślenie oraz tożsamość indywidualną i/lub grupową.

Przedstawiciele ujęcia instytucjonalnego, m.in. Rogers Brubaker, Anthony Giddens czy Michael Mann, stoją na stanowisku, że istnienie narodu jest wynikiem istnienia państwa. To instytucjonalizacja wpływa na kategoryzację wspólnoty³⁴.

²⁶ *Ibidem*, s. 21.

²⁷ E. Gellner, *Narody i nacjonalizm...*, Warszawa 2009, s. 141.

²⁸ *Ibidem*, s. 142.

²⁹ *Ibidem*, s. 144.

³⁰ A. Nikitorowicz, *Procesy tworzenia się...*, s. 21.

³¹ *Ibidem*, s. 47.

³² B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków 1997, s. 19.

³³ M. Budyta-Budzyńska, *op. cit.*, s. 26.

³⁴ A. Nikitorowicz, *Procesy tworzenia się...*, s. 23.

Uważają oni, że naród jako wytwór państwa zyskuje znaczenie tylko w tym stopniu, w jakim służy państwu. Giddens określa więc naród jako kulturowe poczucie suwerenności, powiązane z władzą administracyjną funkcjonującą w ramach państwa. Mann pisze: „mówienie o narodzie jako czymś, co pokrywa się z państwem, wymaga, aby było jasne, przede wszystkim wytłumaczenia politycznego”³⁵.

Max Weber, przedstawiciel myśli subiektywistycznej, w której za podstawę narodu uznaje się tożsamość oraz indywidualne odczucia przynależności grupowej, zakładał, że przynależność narodowa opiera się na świadomości narodowej oraz solidarności. To właśnie świadomość przynależności do grupy narodowej miała wg autora odróżniać naród od grupy etnicznej³⁶. Weber zauważał rolę pamięci historycznej i politycznej działalności, instytucji państwowych³⁷. „Naród jest wspólnotą sentymentu, która w sposób adekwatny przejawia się we własnym państwie; dlatego naród jest wspólnotą, która zazwyczaj stara się stworzyć własne państwo”³⁸.

Ujęcie modernistyczne krytykuje Anthony D. Smith, zwolennik ujęcia obiektywistycznego, zauważając, że koncepcja ta jest powiązana z konkretnymi sytuacjami historycznymi. Oznacza to, że ogólne pojęcie narodu w tym ujęciu posiada charakterystyczne cechy, które odnoszą się jedynie do nowożytnego modelu narodu właściwego dla kultury zachodniej, przez co ogólna definicja modernistyczna odnosi się jedynie do części wspólnot³⁹.

Smith konstruuje teorię narodu typu idealnego. „Naród [...] jest to nazwana i samookreślona wspólnota ludzka, której członkowie kultywują wspólne mity, wspomnienia, symbole, wartości i tradycje, mieszkają w historycznej ojczyźnie, z którą się identyfikują, tworzą i rozpowszechniają wyróżniającą kulturę życia publicznego oraz przestrzegają wspólnych zwyczajów i powszechnych praw. W podobny sposób możemy również zdefiniować tożsamość narodową: jest to ciągła reprodukcja i reinterpretacja wzorca wartości, symboli, wspomnień, mitów i tradycji, które składają się na wyróżniającą spuściznę narodów, a także identyfikacja jednostek z tym wzorcem i spuścizną”⁴⁰. Smith odwołuje się również do koncepcji narodu jako zasobu kulturowego, termin ten traktując jako opis stosowany wobec form historycznych społeczności ludzkich. Jako znaczący aspekt narodu cechującego się tożsamością kulturową i/lub polityczną wskazuje rolę wzorca organizacji społeczno-kulturowej⁴¹. Smith wyróżnił podstawowe procesy narodotwórcze, takie jak samookreślenie, kultywowanie zasobów symbolicznych, terytorializację, rozpowszechnienie wyróżniającej kultury życia publicznego, jak również ujednoczenie oraz przestrzeganie praw i zwyczajów⁴². Narody historyczne, zdaniem Smitha,

³⁵ A.D. Smith, *Nacjonalizm. Teoria, ideologia, historia*, Warszawa 2007, s. 99.

³⁶ A. Nikitorowicz, *Procesy tworzenia się...*, s. 17.

³⁷ A.D. Smith, *Nacjonalizm...*, s. 56.

³⁸ *Ibidem*, s. 41.

³⁹ A.D. Smith, *Kulturowe podstawy narodów...*, s. 30–34.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 36.

⁴¹ *Ibidem*, s. 39.

⁴² P. Drzewiński, *A.D. Smith. Kulturowe podstawy narodów: Hierarchia, przymierze i republika, przekład Wojciech Usakiewicz, Kraków 2009 [Recenzja]*, „In Gremium: studia nad historią, kulturą i polityką” 5, 2011.

powinny być uznawane za formy wspólnoty charakteryzujące się zbiorową tożsamością kulturową czy polityczną. „Podczas gdy niektóre narody można uważać przede wszystkim za formy wspólnoty politycznej dążące do stania się suwerennymi państwami bądź ukute przez takie państwa, inne najlepiej traktować jako formy wspólnoty kulturowej i terytorialnej pozbawione takiego politycznego współdziałania i politycznych aspiracji w zakresie suwerennego bytu państwowego”⁴³.

Smith wyróżnia dwa modele narodu: terytorialny i etniczny. Pierwszy z nich, charakterystyczny dla Zachodu, jest efektem interakcji w ramach określonych granic geograficznych, a także podporządkowania władzy i prawa. Terytorialne narody są także wspólnotami kulturowymi, opartymi na solidarności obywatelskiej oraz tradycji i wspólnych mitach, wspomnieniach i symbolach przekazywanych w języku ojczystym poprzez system edukacji. Na Wschodzie natomiast, zdaniem Smitha, wytworzył się model narodu etnicznego. Autor rozumie przez ten termin skokowe formowanie się narodu na bazie już istniejących więzi etnicznych. Proces narodowościowy miał przebiegać na przekształceniu wspólnoty etnicznej w narodową poprzez mobilizację, terytorializację oraz polityzację. Charakterystycznymi cechami modelu są genealogia, ludowy populizm, dialekty, rodzimość oraz zwyczaje⁴⁴.

O terytorium jako ojczyźnie ideologicznej narodu pisze Stanisław Ossowski, który uważa, że „posiadanie naturalnego terytorium, które predysponuje swych mieszkańców, aby stanowili jedną zbiorowość, należy do postulatów ideologii narodowej, wynikających z założenia, że naród jest zbiorowością o więzi naturalnej i predysponowanej. Ponadto terytorium naturalne ma tę jeszcze wartość z punktu widzenia narodowej ideologii, że silniej działa na wyobraźnię członków zbiorowości”⁴⁵.

Opis typu idealnego narodu podejmuje również Małgorzata Budyta-Budzyńska, wskazując, iż naród jest dynamiczną wspólnotą ludzi tworzącą się w wyniku rozwoju historycznego, charakteryzującą się nazwą grupy (nadaną przez członków grupy lub grupy sąsiednie), ojczysty język, wspólne terytorium uznane za ojczyznę, przeświadczenie o wspólnym pochodzeniu, własną historię i kulturę, z którą grupa się identyfikuje, poczucie więzi między członkami grupy przy jednoczesnym poczuciu odrębności wobec obcych wspólnot, jak również posiadanie państwa lub dążenie do utworzenia własnej organizacji państwowej⁴⁶.

Weberowski typ idealny stosuje również Marek Waldenberg, który buduje model narodu na podstawie analizy narodów europejskich⁴⁷. Zbiorowość posiadającą wszelkie cechy modelu uznał za naród klasyczny: „na model narodu składać się winny co najmniej następujące elementy: istnienie wspólnego języka, terytorium, na którym mieszka dana zbiorowość lub jej znaczna część i które uważa ona za swoją ziemię ojczystą, dziedzictwo kulturowe, z którym znaczna część zbiorowości identyfikuje się jako z własnym, partycypowanie w kulturze narodowej: wspólna dość bogata symbolika i to, co w niektórych definicjach narodu określa się jako wspólny

⁴³ A.D. Smith, *Kulturowe podstawy narodów...*, s. 44.

⁴⁴ *Idem*, *Etniczne źródła narodów...*, s. 201–202.

⁴⁵ S. Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984, s. 50.

⁴⁶ M. Budyta-Budzyńska, *op. cit.*, s. 31.

⁴⁷ E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 25.

zasób uczuć i myśli; przeświadczenie o wspólnym pochodzeniu etnicznym znacznej większości, trzonu, zbiorowości; znaczne poczucie wspólnoty między ludźmi różnych klas i warstw społecznych; istnienie świadomości odrębności narodowej, poczucia bycia narodem; istnienie w przeszłości lub obecnie państwa traktowanego jako swoje, w przypadku braku państwowości całkowicie odrębnej bądź połączonej więzami federacyjnymi lub konfederacyjnymi z innym organizmem państwowym, istnienie woli stworzenia jej lub uzyskanie pewnej autonomii. Sprawą dyskusyjną jest wprowadzenie do modelu kategorii «charakter narodowy», rozumianej jako stosunkowo trwale występujący wśród znacznej części danej zbiorowości zespół cech psychicznych, odróżniający ją ze względu na swoją strukturę lub jej elementy i ich natężenie od innych społeczności narodowych⁴⁸.

Tożsamość indywidualna jest autopercepcją danej jednostki łączącą się z postrzeganiem jej przez inne jednostki; to także identyfikacja z określoną grupą łączącą się z przypisaniem tej jednostki do tejże grupy przez innych⁴⁹. Istotna dla grupy etnicznej jest tożsamość kulturowa, którą definiować można jako „świadomość ponadplemienną, identyfikację ze wspólnym dobrem kulturowym określonej zbiorowości społecznej, z którą jesteśmy związani historią, przeżyciami, wspólnym losem, językiem, religią, obyczajowością, określonymi tradycjami, stylem życia, zachowaniami⁵⁰. Jerzy Nikitorowicz wyróżnił cztery typy tożsamości kulturowych: „identyfikację z dwiema i więcej kulturami (bikulturalizm, człowiek pogranicza); identyfikację z dominującą kulturą (asymilacja, tożsamość obojętna lub negatywna do socjalizacji rodzimej, przeciwstawienie się podstawowym wartościom i dziedzictwu przodków); identyfikację z własną grupą mniejszościową (separacja, etnocentryzm, odnalezienie i zrozumienie siebie i swojej kultury – nie łączę tego z nacjonalizmem, który nie integruje grupy, ale działa niszcząco); brak identyfikacji z którąkolwiek grupą reprezentującą określoną kulturę (marginalizacja, człowiek marginesu)⁵¹. Eric Erikson sformułował cztery aspekty tożsamości, wyodrębniając „(1) świadome poczucie indywidualnej tożsamości, (2) nieświadome dążenie do trwałego zachowania (continuity) indywidualnego charakteru, (3) milczącą realizację syntezy ego, (4) utrzymanie wewnętrznej solidarności z grupowymi ideałami i tożsamością grupową⁵².

Tożsamość narodowa jest zbiorem przekonań członków grupy, postaw i emocji, ukształtowanych w świadomości tychże w związku z poczuciem więzi z narodem oraz uczestnictwem we wspólnocie narodowej. Zdaniem Budyty-Budzyńskiej tożsamość narodowa grupy to „zbiór podzielanych przez członków grupy przekonań, autoidentyfikacji, zachowań, uczuć i postaw⁵³. Dla Smitha podstawą tożsamości

⁴⁸ M. Waldenberg, *op. cit.*, s. 23.

⁴⁹ J. Nikitorowicz, *Dylematy kreowania tożsamości w wymiarze kulturowym*, w: *Socjalizacja i kształtowanie się tożsamości – problemy i sugestie rozwiązań*, red. T. Lewowicki, Toruń 2008, s. 15; zob. *idem*, *Typy tożsamości człowieka w społeczeństwie zróżnicowanym kulturowo*, „Chowanna” 2003, nr 1(20), s. 50–66.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 24.

⁵¹ *Ibidem*, s. 25.

⁵² A. Kłoskowska, *Kultury narodowe...*, s. 105.

⁵³ M. Budyta-Budzyńska, *op. cit.*, s. 96.

narodowej są zasoby kulturowe⁵⁴, niezbędne do istnienia narodu. Jako najważniejsze wskazuje mit pochodzenia i wyboru grupy etnicznej, symbol ojczyzny, pamięć złotych wieków oraz odwołanie do ideału ofiary i przeznaczenia. Szczególny wpływ na kształtowanie się kultury oraz wynikającej z niej tożsamości narodowej mają dla Smitha ideologia polityczna oraz religia⁵⁵. Tożsamość narodowa dla Kłóskowskiej to zbiorowa samowiedza wspólnoty, jej samookreślenie, wizja własnego obrazu. Jest więc refleksją podmiotu na swój własny temat⁵⁶. Tożsamość jest więc zasadą podporządkowania społeczności, stanowiąc podstawę podziału świata na swój i obcy. Podział ten jest symboliczny, jednakże „kategoria dystansu społecznego jest niezbywalną, immanentną częścią tożsamości”⁵⁷.

Rozróżnić należy także tożsamość etniczną i tożsamość narodową; dokonuje tego Kłóskowska: „Pierwotne grupy etniczne – traktowane jako wstępna faza form narodowych – stanowią pewniejszą postawę zbiorowej tożsamości. Ale z drugiej strony uważa się nie bezzasadnie, że tożsamość ta jest raczej sprawą nawykowego działania niż samozwrotnej refleksji. Refleksja rodzi się raczej w kontaktach z kulturą obcością. Swoistość własnej kultury nie musi być uświadamiana, jak długo grupa nie jest zmuszona do konfrontacji z inną kulturą. Własny sposób życia jako po prostu oczywisty, nie budzi refleksji. Stanowi przy tym całość, w której nawykowe sposoby praktycznego działania są nierozłącznie splecione ze sferą symbolicznych sensów niewyrażonych w formie dyskursywnej. Inaczej jest w sferze zjawisk narodowych, która kształtuje się przez przełamywanie granic małych ojczyzn etnicznych. Tutaj narzuca się refleksja nad innością, konieczność wyboru samookreślenia. Niezbędne jest także odniesienie do wyabstrahowanych symboli. Wspólnota narodowa musi istnieć jako wspólnota wyobrażona”⁵⁸.

Kłóskowska zauważa, iż identyfikacja narodowa jednostki może ulec całkowitej przemianie, konwersje narodowe uważając za zjawisko charakterystyczne dla pogranicza, które definiuje jako terytorium umiejscowione pomiędzy obszarami regionalnymi bądź państwowymi. Cechą charakterystyczną pogranicza jest przemieszczanie się etniczne bądź narodowościowe, będące wynikiem bliskości zamieszkiwanego terytorium⁵⁹. Przestrzeń ta łączy elementy przenikających się kultur.

Jak pisze Babiński, pogranicze jest naturalnym, samoistnym wyznacznikiem zasięgu etosów, kultur, systemów wartości czy idei. Warto zwrócić uwagę na kilka jego aspektów: jest to przestrzeń, a więc terytorium znajdujące się przy granicy, jest to też rodzaj kontaktu społeczno-kulturowego między sąsiednimi narodami lub grupami etnicznymi, a także przestrzeń kształtowania się nowej tożsamości indywidualnej i jej kultury⁶⁰. Babiński wyodrębnia kilka wymiarów pogranicza:

⁵⁴ A.D. Smith, *Kulturowe podstawy narodów...*, s. 61.

⁵⁵ P. Drzewiński, *A.D. Smith. Kulturowe podstawy narodów...*

⁵⁶ A. Kłóskowska, *Kultury narodowe...*, s. 99.

⁵⁷ G. Babiński, *op. cit.*, s. 92.

⁵⁸ Cyt. za: E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna...*, s. 19; zob. A. Kłóskowska, *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1992, nr 1, s. 133.

⁵⁹ A. Kłóskowska, *Kultury narodowe...*, s. 125.

⁶⁰ G. Babiński, *op. cit.*, s. 42.

geograficzny, historyczny, polityczny, etniczny, społeczny oraz kulturowy. Z perspektywy geograficznej pogranicze ma więc aspekt przestrzenny, jest obszarem osadnictwa ludzkiego, którego rzeczywisty zasięg wyznaczają „migracje, osadnictwo i zróżnicowanie kulturowe jego mieszkańców”⁶¹. Historia stanowi o jego istocie, pogranicze jest jej produktem powstałym w wyniku procesów historycznych, często na styku struktur politycznych. Babiński wyróżnia typy pogranicza ze względu na wymiar etniczny na „pogranicza narodowe, między w pełni ukształtowanymi narodami, pogranicza etniczne, gdy żadna z grup nie jest narodem, pogranicze między narodem i zbiorowością etniczną nie będącą narodem”. Autor wskazuje również na różnice społeczne między zamieszkującymi takie terytorium wspólnotami⁶². Babiński uznaje wymiar kulturowy pogranicza za najistotniejszy; to kontakty kulturowe, ich zderzenie i przenikanie stanowią podstawowy problem badawczy antropologii. Zdaniem autora pogranicze jest obszarem, gdzie następuje przenikanie wspólnot i ich kultur; to miejsce na styku różnych społeczności, z niejasną granicą między narodami i ich kulturami⁶³.

Andrzej Sadowski określa jako społeczny obszar pogranicza wyodrębnione terytorium, zamieszkane przez dwie lub więcej społeczności, świadomie uznane za odrębne, jak również o odmiennych kulturach. Za Fredrikiem Barthem autor podaje, że różnice te mogą wynikać z uznawanych wartości czy moralności. Sadowski stwierdza, że „zamieszkanie na pograniczu wiąże się przede wszystkim ze świadomością istnienia wielości granic oraz z koniecznością ich niemal ciągłego przekraczania. Jest to obszar szczególnego zagęszczenia granic politycznych, historycznych, etnicznych, religijnych, innych społeczno-kulturowych, które stanowią czynne (będące składnikiem współczesnej świadomości lub pamięci społecznej mieszkańców danego obszaru) wyposażenie kulturowe mieszkańców”⁶⁴. Zdaniem autora pogranicze społeczno-kulturowe stanowi ogół przedstawicieli dwóch lub więcej wspólnot etniczno-kulturowych, które pozostają ze sobą w stałych kontaktach, związanych z szczególnym powiązaniem z zamieszkałym lub wyobrażonym terytorium, działań z nim związanych i ich rezultatów. „Kategoria «pogranicze społeczne» służyć może więc do określenia utrwalonego w następstwie pograniczności określonego ładu społecznego (pogranicze zróżnicowane kulturowo lub celem podkreślenia partnerskiego rodzaju kontaktów międzykulturowych, pogranicze interkulturowe itp.). Nie komentując bliżej kategorii pogranicza społecznego podkreślić wszakże należy, że może ono zaistnieć w następstwie pograniczności realizowanej zwykle w dłuższej perspektywie czasowej. Bez pograniczności pogranicze może zostać określone co najwyżej jako społeczny obszar pogranicza”⁶⁵.

Warto zwrócić uwagę, że Łemkowszczyzna idealnie wpasowuje się w definicję pogranicza. Umiejscowienie na styku polskiej, ukraińskiej i słowackiej kultury wpłynęło bezsprzecznie na rozwój tożsamości ludności łemkowskiej, jak również

⁶¹ *Ibidem*, s. 43.

⁶² *Ibidem*, s. 46.

⁶³ *Ibidem*, s. 49.

⁶⁴ A. Sadowski, *Pogranicze. Pograniczność. Tożsamość pogranicza*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 14, 2008, s. 17.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 24.

na swoistą kulturę tejże społeczności. Łemkowszczyzna wpisuje się w ten sposób w przykład lokalnej tożsamości terytorialnej, gdzie pod koniec XIX w. wspólnota nie wytworzyła szerszej świadomości o charakterze narodowym⁶⁶.

1.2. Granice Łemkowszczyzny. Etnogeneza Łemków

Region etnograficzny ludności łemkowskiej tworzył klin umiejscawiający się pomiędzy osadnictwem zachodniosłowiańskim, od rzek Osławy i Laborca po linię Popradu, w przybliżeniu liczący ok. 140–150 km. To właśnie górski i pograniczny charakter tego terytorium miał największy wpływ na proces formowania się izolacjonizmu grupowego oraz wykształcenie się w miarę spójnej (pomimo pewnych różnic lokalnych) pod względem etnograficznym, kulturowym i dialektalnym społeczności, co pozwalało na samoidentyfikację oraz odróżnienie „swoich” od „obcych”⁶⁷. Początkowo obszar ten określano wielorako: „Rusią”, „Rusią Karpacką”, „Rusią Węgierską”, „Rusią Podkarpacką”, „Rusią Podbieszczadzką” czy „Rusią Sądecką”⁶⁸. Z powodu podziału tego obszaru po 1918 r. między Polskę a Czechosłowację, zaczęto nazywać polską część Łemkowszczyznę północną, a część czechosłowacką – Preszowszczyznę (znacznie rzadziej Łemkowszczyznę południową). W obrębie Polski granicę etnograficzną Łemkowszczyzny stanowiły: na zachodzie rzeka Poprad w Beskidzie Sądeckim, natomiast na wschodzie pasmo Wielkiego Działu w Bieszczadach. Granicę etnograficzną wyznaczała linia sąsiedztwa na zachodzie z polskimi góralami, na północny zachód od nich z Lachami sądeckimi, od Grybowa po Sanok z podgóorską ludnością polską, na północnym wschodzie i na wschodzie z Dolinianami i Bojkami⁶⁹. Jako pierwszy północną granicę Łemkowszczyzny wyznaczył w 1837 r. Dionizy Zubrzycki, zaliczając do tego obszaru także tzw. Ruś Szlachtowską, składającą się ze wsi: Jaworki, Szlachtowa, Biała Woda oraz Czarna Woda⁷⁰. Na tym odcinku wschodnia granica Łemkowsz-

⁶⁶ Teoria lokalnej tożsamości terytorialnej patrz: G. Babiński, *op. cit.*, s. 61.

⁶⁷ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 10; zob. B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921*, Wrocław 1997, s. 8; R. Reinfuss, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny. Próba wytyczenia granicy Łemkowszczyzny na podstawie zasięgu łemkowskiego stroju*, „Ziemia. Ilustrowany miesięcznik krajoznawczy”, Warszawa 1936, s. 241; E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 55.

⁶⁸ E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 41; M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 82.

⁶⁹ Granicę etnograficzną od rzeki Poprad wyznaczały wsie; stąd linię graniczną wyznaczają następujące wsie łemkowskie: „Łomnica, Wierchomla Wielka, Roztoka Mała, Składziste, Maciejowa, Łabowa, Bogusza, Królowa Ruska, Binczarowa, Florynka, Wawrzka, Brunary Niżne, Jaskkowa, Klimkówka, Łosie, Bielanka, Rychwałd, Ropnica Ruska, Pstrężne, Męcina Wielka, Rozdziele, Bednarka, Wola Cieklińska, Folsz, Kłopotnica, Pielgrzymka, Świerzowa Ruska, Jaworze, Desznica, Hałbów, Myscowa, Hyrowa, Trzciana, Zawadka Romanowska, Kamionka, Królik Wołowski, Wisłoczek, Bałucianka, Deszno, Wulka, Wołuszowa, Tarnawka, Rudawka Rymanowska”. R. Reinfuss, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny...*, Warszawa 1936, s. 246.

⁷⁰ D. Zubrzycki, *Rys historii narodu ruskiego w Galicji i Hierarchij Cerkiewnej w tymże Królestwie. Od zaprowadzenia Chrześcijaństwa na Rusi aż do opanowania Rusi Czerwonej przez Kazimierza*

czynny północnej była lokalizowana, wg różnych badaczy, bądź na rzece Wisłok bądź na linii górnego Sanu⁷¹. Rozbieżności w tym względzie wynikały, bowiem z pogranicznego łemkowsko-bojkowskiego sąsiedztwa, gdzie kultura materialna obu grup rozwinięta na podobnym podłożu etnicznym oraz ekonomicznym, nosiła ślady wzajemnego oddziaływania⁷².

Na wykształcenie się izolacjonizmu grupowego, jak również mentalności ludności łemkowskiej, rzutować mógł charakter zamieszkanych przez nią miejscowości, a zwłaszcza tendencja do rzadkiego występowania polsko-łemkowskich wsi. Potwierdzeniem tego są wyniki spisów ludności; m.in. z austriackiego skorowidzu *Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900* wynika, iż duża część łemkowskich miejscowości była praktycznie zamieszкана przez Łemków i nieliczną ludność żydowską, a ludność polska stanowiła niewielki odsetek mieszkańców. Przykładowo w 1900 r. we wsi Czeremcha mieszkało 398 Łemków, 1 Polak i 19 Żydów; w Jasielu 330 Łemków i 10 Żydów; w Karlikowie 380 Łemków i 8 Żydów; w Lipowcu 621 Łemków i 12 Żydów, w Polanach Surowicznych 676 Łemków, 7 Polaków i 12 Żydów; w Rudawce Jaśliskach mieszkało 156 Łemków; w Tarnawce 349 Łemków, w Tokarni 21 Polaków i 452 Łemków; w Wisłoku Wielkim 2229 Łemków; 20 Polaków i 22 Żydów; w Woli Wyżnej 3011 Łemków, 1 Polak i 6 Żydów; w Wołtuszwowej 157 Łemków i 6 Polaków etc. Sytuacja ta dotyczyła w większości całej Łemkowszczyzny, co potwierdzają schematyzmy, jak i inne spisy ludności⁷³. Podobnie tendencja ta utrzymywała się na pograniczu łemkowsko-polskim, pomimo występowania nielicznych wsi mieszanych (w których

Wielkiego od roku 988 do roku 1340, Lwów 1837, s. 20; idem, Granice między ruskim i polskim narodem w Galicji, Lwów 1849, s. 19.

⁷¹ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 7; D. Zubrzycki, *Rys historii...*, s. 12; S. Udziela, *Rozsiedlenie się Łemków*, t. 3, Warszawa 1889; I. Kopernicki, *O góralach ruskich w Galicji. Zarys etnograficzny według spostrzeżeń w podróży, odbytej w końcu lata 1888*, Kraków 1889, s. 4; A. Fischer, *Rusini. Zarys etnografii Rusi*, Lwów 1928, s. 7; J. Szemlej, *Z badań nad gwara łemkowską*, „Lud Słowiański. Pismo poświęcone dialektologii i etnografii Słowian” 3, 1934, z. 1, s. 160; O. Торонський, *Русины-Лемки, Зоря галицька яка Альбум на год 1860, Львів 1860.*

⁷² Sąsiedztwo z Polakami i Słowakami z jednej strony, z drugiej zaś z Bojkami wpłynęło na zróżnicowanie etnograficzne Łemków, poprzez zapożyczenia od sąsiadów choćby na gruncie dialektycznym; z tego też powodu rozróżnia się Łemkowszczyznę zachodnią, środkową i wschodnią; M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 86; R. Reinfuss, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny...*, s. 243; Z. Stieber, *Z historycznych zagadnień dialektu wschodniosłowiańskiego: wschodnia granica Łemków*, „Lud Słowiański” 3, 1934, s. 246.

„W dotychczasowej literaturze co do granicy łemkowsko-bojkowskiej wyłaniają się cztery zasadnicze ujęcia: a) zaliczenie całego obszaru powiatu leskiego do Łemkowszczyzny, b) pominięcie przynależności obszaru między Osławą a Sanem do jednej z dwóch grup, i oznaczenie jako linii granicznej c) Osławy i d) Solinki”; J. Falkowski, B. Pasznyi, *Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim. Zarys etnograficzny*, Lwów 1935, s. 8.

Natomiast Roman Reinfuss wykluczył południowo-wschodnią część obszaru powiatu leskiego z terytorium Łemkowszczyzny, wskazując na zamieszkanie tegoż przez ludność bojkowską; R. Reinfuss, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny...*, s. 241.

⁷³ *Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900*, t. 12; Skorowidz powiatu sanockiego: wydane na podstawie dat zebranych w roku 1911; Sematizm Vsego Greko-Katolic'kogo Duhovenstva Zlučenih'

nieznacznie wzrastała liczba ludności polskiej w stosunku do reszty Łemkowszczyzny), kreśląc tym samym na wielu odcinkach wyraźną granicę między osadnictwem obu grup (pogranicze stykowe). W wybranych miejscowościach na granicy Łemkowszczyzny procent ludności łemkowskiej prezentował się w 1900 r. następująco: Szlachtowa – 100%, Jaworki – 100%, Biała Woda – 100%, Czarna Woda – 100%; Wierchomla Wielka – 97%, Roztoka Mała – 100%, Składziste – 99%, Maciejowa – 95%, Łabowa – 69%, Boguza – 98,4%, Królowa Ruska – 82%, Binczarowa – 98%, Florynka – 94%, Wawrzka – 93%, Brunary Niżne – 85%, Jaskowa – 97%, Bielanka – 87%, Rychwałd – 97%, Ropnica Ruska – 85%, Pstrężne – 96%, Męcina Wielka – 89%, Rozdziele – 89%, Bednarka – 78%, Wola Cieklińska – 94%, Folusz – 93%, Kłopotnica – 100%, Pielgrzymka – 93%, Świerzowa Ruska – 98%, Jaworze – 100%, Desznica – 98%, Hałbów – 90%, Myscowa – 97%, Hyrowa – 100%, Trzciana – 92%, Zawadka Romanowska – 98%, Królik Wołowski – 97%, Wiśloczek – 97%, Bałucianka – 91%, Deszno – 60,5%, Tarnawka – 100%, Rudawka Rymanowska – 97%; Żubracze – 87%, Wola Michowa – 64%, Rzepedź – 92%, Jawornik – 98%, Wiśłok Wielki – 100%, Darów – 99%⁷⁴. Warto zwrócić uwagę także na fakt, że społeczność ta mieszkała głównie na terenach wiejskich. Nie było więc na terenie Łemkowszczyzny miasteczek łemkowskich, a nieliczne ośrodki miejskie były w większości zamieszkałe przez ludność polską.

W latach trzydziestych XX w. nastąpiła eksplozja badań terenowych nad wyznaczeniem zasięgu etnograficznej granicy Łemkowszczyzny, szczególnie w jej wschodniej części. Prym w dyskusji wiodli językoznawcy i etnografowie; pierwsi z nich prowadzili badania nad zasięgiem gwary łemkowskiej na podstawie zjawisk fonetycznych, typowych dla tej grupy etnicznej⁷⁵. Wśród prac etnograficznych⁷⁶ na szczególną uwagę zasługują badania Romana Reinfussa, który jako kategorię przynależności grupowej wybrał stój łemkowski⁷⁷ jako najbardziej wyrazisty etnicznie atrybut, i na tej podstawie wyznaczył granice Łemkowszczyzny, wykluczając z niej

Eparhij Peremiskoi, Sambirskoi i Saničkoj na Rik Bożij 1928; Šematism'vsego Klira Greko-Katoličeskogo Eparhij Soëdinyeh' Peremyskoi, Samborskoj i Sanočkoj na Rok' 1909 – wyd. 1908.

⁷⁴ *Gemeindelexikon der im Reichsrate...*

⁷⁵ Z. Stieber, *Z historycznych zagadnień dialektu...*; *idem, Dialekt Łemków, fonetyka i fonologia*, Wrocław 1982; *idem, Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*; *idem, Toponomastyka Łemkowszczyzny. Wschodnia granica Łemków*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU” 40 (1935), nr 8; J. Ziłyński, *Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krosna w powiecie krośnieńskim*, „Prace filologiczne” 1927; I. Зилинський, *Питання про лемківсько-бойківську мовну границю*, „Lud Słowiański. Pismo poświęcone dialektologii i etnografii Słowian” 4, 1938, z. 1.

⁷⁶ S. Udziela, *Rozsiedlenie się Łemków...*, s. 25, J. Falkowski, B. Pasznicki, *Na pograniczu...*, s. 10.

⁷⁷ Jako strefy o charakterze przejściowym Roman Reinfuss wskazywał te znajdujące się w pobliżu Żubracznego. Druga strefa znajdowała się na południowy wschód od Bukowiska, obejmując miejscowości Kulaszne, Wysoczany, Płonna, Karlików, Przybyszów, Kamienne, Piotrowa Wola, Tokarnia. Granicą rdzennej Łemkowszczyzny wg Romana Reinfussa było lesiste pasmo Bukowiny, na południe od którego klasowały się następujące pograniczne wioski łemkowskie: Wiśłok Wielki, Jawornik, Rzepedź. W dolinie Osławy graniczną, czysto łemkowską wsią było Szczawne, a dalej na wschód naturalną granicę między Bojkami a Łemkami stanowiło Pasma Wielkiego Działu. Do wsi łemkowskich zaliczają się na tym odcinku Turzańsk, Duszatyn, Mików, Wola Michowa, Maniów, Szerbanówka, Żubracze i Solinka. R. Reinfuss, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny...*, s. 244.

uznane w dzisiejszej historiografii za rdzennie łemkowskie cztery wioski: Jaworki, Szlachtową, Białą Wodę oraz Czarną Wodę, gdyż pomimo historycznego i dialektycznego związku z Łemkami, ludność tam mieszkająca miała tworzyć odrębną grupę ze względu na przejście stroju polskich górali. Pomimo tej wyraźnie dyskusyjnej kwestii na uwagę zasługuje fakt, iż wykazał, że naturalną granicą między mniejszością łemkowską i bojkowską było pasmo Wielkiego Działu, wyznaczając wsie graniczne: Turzańsk, Duszatyn, Mików, Wola Michowa, Maniów, Szczerbanówka, Żubracze i Solinka⁷⁸.

W polskiej historiografii przeważnie przyjmuje się za wschodnią granicę Łemkowszczyzny, za ustaleniami Romana Reinfussa, pasmo Wielkiego Działu. W historiografii ukraińskiej natomiast granicę tę przesuwają się na linię górnego Sanu, tym samym włączając w obszar Łemkowszczyzny także tereny uznawane przez polskich badaczy za bojkowskie⁷⁹.

Reinfuss podzielił obszar zamieszkały przez Łemków ze względu na lokalne zróżnicowanie zjawisk kulturowych na część zachodnią, środkową i wschodnią. Pierwszą z nich stanowił obszar od Popradu do okolic rzeki Białej, na wschód od której po rzekę Jasiołkę, rozpościerała się Łemkowszczyzna środkowa⁸⁰. Wododział pomiędzy Jasiołką a Wisłokiem jako linię dzielącą łemkowskie ziemie na dwie części: zachodnią i wschodnią wskazał Stanisław Leszczycki⁸¹. Reinfuss wykazał natomiast, że wzdłuż Jasiołki biegła granica między środkową i wschodnią Łemkowszczyzną, czego przyczynę upatrywał w tym, że w XIV w. rzeka ta pokrywała się z polityczną granicą między Polską a księstwem halickim, co miało mieć wg autora wpływ na różnice regionalne w obrębie Łemkowszczyzny⁸².

Obok terytorium etnograficznego, istotnym ogniwem w procesie budowania jedności grupowej jest etnogeneza oraz wiara we wspólne pochodzenie⁸³. Formowanie się etniczności Łemków przebiegało w warunkach przenikania się wielu kultur, których ślady odnajdywane są w dialekcie, folklorze, wierzeniach i obrzędowości, co daje szerokie pole do dyskusji na temat pochodzenia tejże ludności oraz prowadzi do wyraźnych sporów.

Wśród teorii podejmujących próbę wyjaśnienia, skąd wywodzą się przodkowie Łemków, wyłaniają się opozycyjne nurty, a więc teoria migracyjna oraz autochtoniczna. W historiografii polskiej za najbardziej prawdopodobną przyjęto hipotezę

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ P. Trzeczynska, *Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści o przeszłości i przestrzeni*, Kraków 2013, s. 64. Zob. Mapa Łemkowszczyzny II RP opracowana na podstawie mapy sporządzonej przez T. Szewczyka, w: J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 224. Zob. też: В. Кубійович, *Етнографічна карта південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939*, М 1: 250 000, Вісбаден 1983; І. Ровенчак, *Лемківщина*, М 1: 275 000, Розроблена спільно Львівським товариством „Лемківщина” та Географічною комісією Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів 2002.

⁸⁰ R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa etnograficzna...*, s. 57; *idem*, *Śladami Łemków...*, s. 7; J. Czajkowski, *Studia nad Łemkowszczyzną*, Sanok 1999.

⁸¹ S. Leszczycki, *Zarys antropogeograficzny Łemkowszczyzny*, „Wierchy” 13, 1935, s. 63–65.

⁸² R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa etnograficzna...*, s. 58.

⁸³ Szczegółowo kategorię etnogenezy wyjaśnił Andrzej A. Zięba w artykule *Wokół sporów o etnogenezę Łemków*, w: *Łemkowie...*, s. 11–29.

migracji wołoskiej, która napływała łukiem Karpat ze wschodu na zachód, poszukując nowych obszarów hodowlano-pasterskich, związanych z sezonowymi wypasami stad i ulegając stopniowo rutenizacji w wyniku łączenia się z reprezentującymi osiadły tryb życia Rusinami⁸⁴. Zbliżone stanowisko reprezentują również badacze słowaccy, rumuńscy oraz mołdawscy⁸⁵. Brak źródeł jasno wyjaśniających pochodzenie ludności łemkowskiej nie pozwala jednoznacznie rozstrzygnąć o słuszności tej hipotezy.

W zakresie teorii migracji wołosko-ruskiej pojawiają się rozbieżności w kwestii rozpoczęcia kolonizacji na terenie Łemkowszczyzny. Za Kazimierzem Dobrowolskim część badaczy przyjmuje za początek fal osadnictwa wołoskiego drugą połowę wieku XIV⁸⁶. Według innych hipotez miała ona przypadać na początek wieku XV. Istnieją również przypuszczenia wskazujące genezę ingerencji na teren Łemkowszczyzny na koniec wieku XIII⁸⁷. Proces zasiedlania północnych i południowych stoków Karpat przez ludy pasterskie miał zakończyć się wg jednych w wieku XVI⁸⁸, inni podkreślają, iż na terenie Beskidu Sądeckiego napływ ten trwał do wieku XVII⁸⁹.

Próba odpowiedzi pytanie o etniczne pochodzenie tzw. Wołochów i ich pierwotnego terytorium zamieszkania także budzi żywe dyskusje. Istnieją hipotezy, upatrujące pochodzenia tychże od plemion bałkańskich (konglomerat Arumunów⁹⁰, południowych Słowian oraz Albańczyków), przybyłych z Bałkanów, przez Wołoszę (Karpaty rumuńskie) wzdłuż Karpat na teren Łemkowszczyzny⁹¹. Niektórzy badacze wskazują, iż wołoscy przodkowie Łemków wyruszyli z Węgier i Słowacji Wschodniej, z terenu Wielkiej Niziny Węgierskiej i Wyżyny Ondawskiej,

⁸⁴ Zob.: A. Stadnicki, *op. cit.*; A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi...*; *idem*, *Ludność Leska...*; M. Dobrowolska, *op. cit.*; Wł. Bębynek, *op. cit.*, S. Kuraś, *op. cit.*; J. Czajkowski, *Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przyległym Pogórzu*, „Rocznik Muzeów Województwa Rzeszowskiego” 2, 1969; *idem*, *Dzieje osadnictwa historycznego...*; K. Pieradzka, *op. cit.*; E. Długopolski, *op. cit.*; K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie...*; *idem*, *Elementy rumuńsko-bałkańskie...*; *idem*, *Dwa studia nad powstaniem...*; *idem*, *Studia nad kulturą pasterską...*; H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 8–9.

⁸⁵ J. Langer, *op. cit.*, s. 241; zob. J. Reychman, *Zagadnienie osadnictwa wołoskiego w Karpatach w rumuńskiej literaturze naukowej lat ostatnich*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 8, (1939–1946), nr 2.

⁸⁶ K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie...*, s. 9; M. Parczewski, *Geneza Łemkowszczyzny...*, s. 20; Z. Stieber, *Wpływ polski i słowacki...*, s. 45.

⁸⁷ Z. Szanter, *Jeszcze o osadnictwie...*, s. 199; R. Reinfuss, *Związki kulturowe po obu stronach...*, s. 168; H. Ruciński, *op. cit.*, s. 2.

⁸⁸ M. Parczewski, *Geneza Łemkowszczyzny...*, s. 20; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego...*, s. 161.

⁸⁹ Z. Szanter, *Jeszcze o osadnictwie...*, s. 199.

⁹⁰ Lud zamieszkujący pogranicze Albanii, Jugosławii i Grecji, posługujący się dialektami macedo-rumuńskimi (należącymi do grupy dialektów romańskich). T.A. Olszański, *Geneza Łemków...*, s. 23.

⁹¹ K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie...*, s. 8; *idem*, *Z badań nad zagadnieniem wołoskim w Karpatach Zachodnich*, „Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala” 8, 1970, s. 132; M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 49; J. Czajkowski, *Studia nad Łemkowszczyzną...*, s. 119; *idem*, *Dzieje osadnictwa historycznego...*, s. 156; R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa...*, s. 8; M. Parczewski, *Geneza Łemkowszczyzny...*, s. 22; por. J. Nalepa, *op. cit.*, s. 157.

przemieszczając się równolegle do dolin rzecznych⁹²; inni widzą w nich falę pasterszy romańskich, która napływała z terenów Mołdawii, Wołoszczyzny i Siedmiogrodu⁹³. Zofia Szanter za Tadeuszem Sulimirskim odnajduje w Wołochach element rumuńsko-dacki lub tracki, dowodząc zbieżność łemkowskich nazw terenowych ze współczesnymi językami: rumuńskim, bułgarskim, albańskim oraz serbo-chorwackim⁹⁴. Hipoteza ta została odrzucona przez większość badaczy.

Interesujące stanowisko zajmuje Roman Reinfuss: „Mówiąc o „fali osadnictwa wołosko-ruskiego” musimy jednak pamiętać (co dotychczas nie było dostatecznie podkreślane), że składała się ona z dwóch niezależnych od siebie nurtów. Wcześniejszego, sięgającego prawdopodobnie wieku XIII, złożonego z bałkańskich pasterszy koczowniców, wśród których prócz Arumunów zdarzali się również południowi Słowianie i Albańczycy oraz nurtu drugiego, późniejszego, w postaci osadnictwa ruskiego, które w XV i XVI w. zasiedliło śródgórskie doliny Bieszczadów, Beskidu Niskiego i Beskid Zachodni po Pieniny (Ruś Szlachecka) oraz Tatry (Ostrunia na słowackim Spiszu). O niezależności obydwu nurtów świadczy to, że wołoscy pasterscy przeszli w swych koczowniczych migracjach przez całe Karpaty, aż po Bramę Morawską, czego dowody mamy w Orawie, w Beskidzie Żywieckim, Beskidzie Śląskim oraz Morawskiem Valašsku, podczas gdy rolnicza ludność ruska nie przekroczyła w swojej masie na zachód poza Spisz, gdzie została zatrzymana przez wcześniejsze osadnictwo polskie i słowackie”⁹⁵.

Wiele kontrowersji budzą próby odtworzenia procesu integracji pasterskiej ludności wołoskiej z osiadłą ludnością rusińską. Teorie mówią o początkach narodzin więzi etnicznej między czynnikiem słowiańskim a niesłowiańskim jeszcze podczas trwania migracji wołoskiej; konglomeracja miała przebiegać intensywnie i dynamicznie⁹⁶. Inne stanowisko reprezentuje Andrzej A. Zięba, wskazując, iż początkowo rutenizacja Wołochów przebiegała jedynie na płaszczyźnie językowej. Dopiero po ustaniu fazy osiedlania przy zaniku prawno-ekonomicznego zróżnicowania na przełomie XVI/XVII w., przy pogłębiającym się wpływie kościoła wschodniego rozpoczął się długotrwały proces integracji wołosko-ruskiej⁹⁷.

Z archeologicznego punktu widzenia, przedstawionego w artykule Michała Parczewskiego *Geneza Łemkowszczyzny w świetle wyników badań archeologicznych* wynika, iż teren późniejszej Łemkowszczyzny w wieku XII i XIII nie był zasiedlony ludnością rusińską, a także nie miał wtedy miejsca napływ ludności

⁹² Z. Szanter, *Jeszcze o osadnictwie...*, s. 182.

⁹³ A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenezę...*, s. 16; R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa...*, s. 117; A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi...*, s. 210; W. Swoboda, A. Wędzki, *Wołosi*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 6, cz. 2, Wrocław 1980, s. 580; M. Parczewski, *Geneza Łemkowszczyzny...*, s. 22.

⁹⁴ Z. Szanter, *Jeszcze o osadnictwie...*, s. 184; T. Sulimirski, *Trakowie w północnych Karpatach i problem pochodzenia Wołochów*, „Acta Archeologica Carpathica” 14, 1974.

⁹⁵ R. Reinfuss, *Związki kulturowe...*, s. 168.

⁹⁶ J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego...*, s. 152; *idem*, *Studia nad Łemkowszczyzną...*, s. 124; K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie...*; Z. Szanter, *Osadnictwo z południa w Beskidzie Niskim i Sądeckim*, „Polska Sztuka Ludowa” 39, 1985, nr 3/4, s. 187; *idem*, *Skąd przybyli przodkowie Łemków? O osadnictwie z południowych stoków Karpat w Beskidzie Niskim i Sądeckim*, „Magury” 1993.

⁹⁷ A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenezę...*, s. 21; K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie...*, s. 12; *Zob. też*: M. Parczewski, *Geneza Łemkowszczyzny...*, s. 20; A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi...*, s. 217.

ruskiej bezpośrednio z zachodnich partii Dołów Jasielsko-Sanockich. Okres osadnictwa wschodniosłowiańskiego na pograniczu polsko-słowackim przypada, wg badań wykopaliskowych, na okres późnośredniowieczny. Wyniki eksploracji archeologicznych w pełni wykluczają teorię tracką oraz o pochodzeniu Łemków od Białych Chorwatów⁹⁸. Najstarszy etap procesu osiedleńczego przypada na napływ elementu polskiego z zachodu z krakowskiego oraz od północy z sandomierskiego; zakładane osady zazwyczaj posiadały polskie nazwy i były lokowane przeważnie na prawie niemieckim. Następną falę mieli stanowić osadnicy ruscy przybyli wzdłuż gór ze wschodu i południowego wschodu. Napływ wołoski, określany też jako wołosko-ruski, przypadać ma na 2. połowę XIV w. Wołosi osiedlając się mieli zajmować tereny, które nie zostały zasiedlone przez ludność polską i ruską, a więc podgórskie nieużytki i rejony wyższe, czyli obszary górskie, gdzie możliwa była przede wszystkim wyspecjalizowana, pasterska metoda gospodarowania⁹⁹. Istnieją także hipotezy, że koczowniczy Wołosi już wcześniej infiltrowali tereny późniejszej Łemkowszczyzny na równi z ludnością polską¹⁰⁰. Rozbieżności dotyczą także spekulacji, czy pierwsi na ten teren docierali Wołosi, czy Rusini. Wydaje się, iż napływ wołosko-rusiński mógł być falowy, dynamiczny; przy czym wołoski był powodowany transhumancyjnym (całorocznym wypasem) sposobem pasterskim. Według Czajkowskiego na terenie Beskidu Niskiego i Bieszczad przeważał element ruski¹⁰¹. Nalepa uważa, że nastąpiła rutenizacja ludności wołoskiej, przy wpływie węgierskim, słowackim oraz polskim. Znalazło to swoje odzwierciedlenie m.in. w zmianach nazw miejscowości, np. z Uście Wołoskie na Uście Ruskie¹⁰².

Według A. Fastnacha, najstarsze zapiski o Wołochach na ziemi sanockiej pochodzą z 1377 r.¹⁰³ Wzmianki na temat Walachus, jak określano Wołochów w XIV- i XV-wiecznych przywilejach, znalazły się w *Żywocie Błogostawionej Kunegundy* Jana Długosza, w opisie napadu na Nowy Sącz w 1406 r.¹⁰⁴ Według badaczy osadnictwo z elementem ludności rusińskiej miało miejsce przy lokacji Uścia Wołoskiego w 1413 r., Rychwałdu w 1417 r., Bednarki i Myscowej w 1420 r., a Klimkówki w 1435 r.¹⁰⁵ Natomiast „wspominki pilzneńskie”, informujące o przypadku śmierci wołoskich pasterzy wraz ze stadami z powodu ostrej zimy, są dowodem na to iż, jeszcze końcem XV w. część z Wołochów nie posiadała stałych domostw. Kulminacja nasilenia kolonizacji rusko-wołoskiej przypada na wiek XVI, zwłaszcza po roku 1550 dla Beskidu Niskiego oraz południowej

⁹⁸ M. Parczewski, *Geneza Łemkowszczyzny...*, s. 17; *idem*, *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków 1991, s. 68; A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenezę...*, s. 21.

⁹⁹ A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenezę...*, s. 22; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego...*, s. 144; J. Nalepa, *op. cit.*, s. 141.

¹⁰⁰ K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie...*, s. 8; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego...*, s. 75.

¹⁰¹ J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego...*, s. 156.

¹⁰² Zob. J. Nalepa, *op. cit.*, s. 141.

¹⁰³ A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi...*, s. 217.

¹⁰⁴ J. Nalepa, *op. cit.*, s. 137; zob. J. Długosz, *Vita Beatae Kunegundis. Opera omnia*, t. 1, Kraków 1887, s. 320.

¹⁰⁵ J. Nalepa, *op. cit.*, s. 138.

części Bieszczadów¹⁰⁶. W literaturze przedmiotu rozbieżności budziła kwestia etniczności osadników wołoskich, część z badaczy podkreślała etniczny charakter owych grup¹⁰⁷, część jednakże widziała w nich wyspecjalizowaną pasterską grupę zawodową¹⁰⁸.

Z pierwszych dokumentów lokacyjnych wynika, iż osadnictwo wołoskie nie posiadało początkowo sprecyzowanych norm ustrojowych, opierając się głównie na rodzimej instytucji naczelnika, może rodowego, określanego mianem kniazia. W XV w. nastąpiło ukształtowanie prawa wołoskiego na wzór prawa niemieckiego z gospodarczymi właściwościami kultury wołoskiej, a więc pasterskim doświadczeniem zawodowym, by powoli zacząć przeradzać się w model pastersko-rolniczy¹⁰⁹. Za nadaniem ziemi ludności wołoskiej przemawiały czynniki: ekonomiczne, czyli chęć uzyskania nowych obszarów hodowlanych, zintensyfikowania osadnictwa oraz uzyskania większych czynszów; wojskowe przez uzyskanie rekruta oraz stabilnej sytuacji na pograniczu, a także porządkowe przez zmajoryzowanie żywiołu nomadzkiego, skłonnego do niszczenia lasów pod pastwiska, a także dopuszczającego się rozbojów. Zmiana stylu życia z nomadycznego na osiadły, a także proces rutenizacji, przy konieczności zaadaptowania się do nowych warunków, spowodowały wytworzenie się nowej tożsamości zbiorowej. Wykrystalizował się nie tylko odmienny obyczaj w kategorii metody gospodarowania, ale także w organizacji grupowej, systemu wartości oraz norm społecznych¹¹⁰.

Przyjmując teoretycznie kolonizację wołosko-rusińską należałoby zwrócić uwagę na integrującą rolę osadnictwa i asymilacji osiadłych Rusinów z koczowniczymi pasterzami wołoskimi. Połączenie dwóch odrębnych sposobów życia, a także wpływy sąsiednich ludów, mogło doprowadzić do modyfikacji i ostatecznego powstania swoistej mozaiki, która stała się cechą wyróżniającą mieszkańców późniejszej Łemkowszczyzny. Proces konstruowania się więzi etnicznej Łemków na podstawie integracji wołosko-rusińskiej, polegałby na scaleniu różnorodnej kultury i wytworzeniu nowej wspólnoty. Andrzej A. Zięba wskazuje na występowanie specyficznych cech powstawania etniczności łemkowskiej, takich jak górsko-pasterski z elementami rolniczymi sposób życia, tworzenie wsi na prawie wołoskim, ruskie słownictwo z elementami romańskimi i zachodniosłowiańskimi, chrześcijaństwo bizantyjsko-wschodniosłowiańskie, terytorium etniczne oraz specyficzna kultura

¹⁰⁶ J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego...*, s. 153–154; *idem*, *Studia nad Łemkowszczyzną...*, s. 62.

¹⁰⁷ A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi...*, s. 211; A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenezę...*, s. 17; Nalepa, *op. cit.*, s. 137; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego...*, s. 151; T. Trajdos, *Początki osadnictwa Wołochów na Rusi Czerwonej, w: Łemkowie w historii...*, cz. 1, s. 209.

¹⁰⁸ K. Dobrowolski, *Zderzenie kultury rolniczej z pasterską*, Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU, Kraków 1939[1945]; G. Jawor, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2004., s. 34; *idem*, *Etniczny aspekt osadnictwa wołoskiego na przedpolu Karpat w Małopolsce i na Rusi Czerwonej (XIV–XV)*, w: *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji*, red. M. Parczewski, Rzeszów 1996, s. 301; J. Langer, *op. cit.*, s. 241.

¹⁰⁹ K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie...*, s. 9; E. Długopolski, *op. cit.*, s. 8; A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi...*, s. 211.

¹¹⁰ K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie...*, s. 10; A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenezę...*, s. 16.

materialna¹¹¹. Należy także zwrócić uwagę na udział w tym procesie wpływów zachodniosłowiańskich, w szczególności polsko-słowackich.

Zdaniem Reinfussa, napływające osadnictwo rusińskie przyczyniło się do rozpowszechnienia wśród wołoskich pasterzy przebywających w Beskidzie Niskim i Sądeckim rolnictwa, a więc uprawy ziemi, budownictwa gospodarczego stałego, zakładania młynów i tartaków oraz hodowli wołów niezbędnych w rolnictwie¹¹². Odejście od gospodarki pasterskiej nastąpiło w związku ze zniesieniem serwitutów. Upadek pasterstwa i zubożenie w XIX w. skłoniło ludność łemkowską do rozwoju przemysłu drzewnego, kamieniarskiego, handlu wędrownego, a także do emigracji do Ameryki Północnej¹¹³.

W powolnym procesie rutenizacji Wołochów zasadniczą rolę integracyjną odegrałaby przynależność do Kościoła Wschodniego. Ludność napływowa wyznania prawosławnego szybciej mogłaby nawiązać kontakty z prawosławną ludnością rusińską. To właśnie wspólna obrzędowość wschodniosłowiańska, zwyczaje kościelne oraz język liturgiczny mogłyby przyczynić się do wytworzenia między obiema grupami więzi. Wyznanie, poprzez zakres bardzo podobnych symboli religijnych czy wzorów norm społecznych, przyczyniłoby się w warunkach odrębności kulturowej od zachodniosłowiańskich sąsiadów na pograniczu etnicznym, do wytworzenia autoidentyfikacji grupowej¹¹⁴. Powyższe rozważania należy jednak traktować jako teoretyczne, brak źródeł rozstrzygających pochodzenie przodków ludności łemkowskiej nakazuje ostrożność w próbie odpowiedzi na to nurtujące badaczy pytanie.

Zwolennicy teorii autochtonizmu Łemków w Karpatach tłumaczą czysto ruską etnogenезę tejże ludności, często wywodząc ją od Białych Chorwatów, którzy mieli zasiedlać tereny późniejszej łemkowszczyzny już od VII w., w czasach późniejszych nadając sobie miano Rusinów bądź Rusinów Karpackich ze względu na silne związki z Rusią Kijowską¹¹⁵. Iwan Krasowski Białych Chorwatów uznał za Rusinów, zamieszkujących Karpaty¹¹⁶. Hipoteza ta wg m.in. A. Zięby jest nacechowana politycznym wydźwiękiem¹¹⁷. Pogląd ten ma swoje korzenie w połowie XIX w., został podniesiony w 1837 r. przez Dionizego Zubrzyckiego, który udowodniał, iż Rusini z terenu łemkowszczyzny są rdzennymi mieszkańcami Karpat, odrzucając tym samym możliwość kolonizacji ludności rusińskiej, która uległa wpływowi chrześcijaństwa obrządku cyrylometodiańskiego. Zubrzycki zapoczątkował także,

¹¹¹ A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenезę...*, s. 17.

¹¹² R. Reinfuss, *Związki kulturowe...*, s. 171.

¹¹³ *Idem*, *Łemkowie jako grupa etnograficzna...*, s. 50.

¹¹⁴ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 68; T.A. Olszański, *Z dziejów Kościoła na łemkowszczyźnie*, „Chrześcijaństwo w Świecie” 1988, nr 179–180, s. 240; W. Sołtys, *Związki wsi i dworu z cerkwią we wsiach beskidzkich i podbeskidzkich od XVI w. do końca ery galicyjskiej*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 1, s. 211; E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna...*, s. 54.

¹¹⁵ I. Krasowski, *Problem autochtonizmu Rusinów w Beskidzie Niskim*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat...*, cz. 1, s. 383; M. Грушевський, *Історія України-Руси*, t. 1, Львів 1904, s. 190; I. Зілинський, *Питання про лемківсько-бойківську...*, s. 38.

¹¹⁶ I. Krasowski, *Problem autochtonizmu...*, s. 383.

¹¹⁷ A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenезę...*, s. 12; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego...*, s. 29, zob. M. Parczewski, *Geneza łemkowszczyzny...*, s. 20.

kontynuowaną i rozszerzaną przez Iwana Krasowskiego¹¹⁸, hipotezę, iż społeczność ruska, po upadku księstwa kijowskiego w XIII w., pod naporem polskich kolonistów przetrwać miała w trudno dostępnych terenach górskich, gdzie istniały ciężkie warunki bytowe i ekonomiczne. Podkreślał także, iż w XVI w. północno-wschodnia część Łemkowszczyzny miała być w głównej mierze zamieszкана przez element ruski z nieznacznym procentem osadnictwa polskiego i niemieckiego¹¹⁹. Krasowski pisze natomiast: „w konkluzji moich rozważań pragnę stwierdzić, że Rusini-Ukraińcy zamieszkiwali Karpaty do Popradu na zachodzie z dawien dawna i nazywali siebie tym etnonimem już w IX–X w. W czasach Rusi Kijowskiej, Galicyjskiego i Galicyjsko-Wołyńskiego Księstwa obszary obecnej Łemkowszczyzny były skolonizowane przez Rusinów, charakteryzujących się wysoką kulturą”¹²⁰.

Silne związki Białych Chorwatów z Rusią Kijowską obrazuje artykuł Mikołaja Matwiejczuka z „Łemkiwskiej Storinki”: „południowi Chorwaci pochodzą od Haliczów. Fakt istnienia na terytorium południowych Słowian tych samych plemion, z których powstała ukraińska nacja. W ich historii wspomina się plemiona Chorwatów, Dulebów, Dukljan, Polan, Smolan, Dregowiczów. Plemiona Dulebów, znane nam z historii Słowenii, stanowią dowód, że podczas przesiedlenia Słowian w VII w. na Bałkanach razem z Chorwatami wyemigrowała także jakaś część Dulebów halickich. [...] w Dacji, nad Dunajem pojawiło się ukraińskie plemię Wołochów, które stanowiło podstawę podtrzymującą Słowian. Wołosi Nad-dunajscy występowali w historii pod nazwą Wołochów, Włachów, są to ewidentne zromanizowane nazwy Wołochów ukraińskich, zamieszkujących kiedyś Karpaty, oraz których potomkowie polskich badaczy nazywali wołochorusinami, a nawet Rusinami, a Węgrzy – Orosami. Historia Wołochów bałkańskich w pewnym sensie przypomina nam historię południowych Chorwatów. Cechą wspólną jest to, że jedni i drudzy wyemigrowali z ukraińskich Karpat. Natomiast Chorwaci bałkańscy nie próbowali udowodnić, że biali Chorwaci przybyli w Karpaty z południa, z Bałkanów. Zaś rumuńscy badacze propagowali teorię, że Rusini karpaccy, w języku starsłowiańskim nazwani Wołochami, przybyli do naszego kraju znad Dunaju. Niektórzy wciąż bronią tej teorii i starają się udowodnić, że nazwiska Wołoch, Wołoszyn, Wołoszak nie są ukraińskie, a rumuńskie. Wróćmy do Białych Chorwatów. Rodzi się pytanie: które ziemie należały do tej grupy? Pod nazwą Biali Chorwaci trzeba rozumieć grupę zajmującą terytorium, które wchodziło w skład państwa wielkomorawskiego, a po jej upadku w skład kraju morawsko-śląskiego. W historii zachodnich i południowych Słowian wyczytałem plotkę, że w X w. Czesi mieli żywe kontakty handlowe z Rusią Kijowską i że ich wschodnia granica przebiegała obok Przemyśla [...]. Można z tego wyciągnąć wniosek, że granica ta przebiegała na rzece San i przecinała Karpaty w tym miejscu gdzie wypływa Dniestr i San. Na Zakarpaciu granica czesko-ruska pokrywała się z obecną. Jak daleko na wschodzie sięgały czeskie wpływy możemy zrozumieć po języku. Język

¹¹⁸ D. Zubrzycki, *Rys historii...*, s. 20; I. Krasowski, *Problem autochtonizmu...*, s. 383, Ю. Тарнович, *Ілюстрована історія Лемківщини*, Львів 1936, s. 62.

¹¹⁹ D. Zubrzycki, *Rys historii...*, s. 27; I. Krasowski, *Problem autochtonizmu...*, s. 384.

¹²⁰ I. Krasowski, *Problem autochtonizmu...*, s. 386.

jednostki zwanej Łemkami za Sanem stanowi oddzielny dialekt i oddziela się od języka Haliczów, którzy mieszkają na wschód od rzeki San. Do tych informacji warto dodać, że: „Wielcy morawscy kniaziowie, Rościsław i Światopełk z pochodzenia byli Rusinami i odegrali w tym kraju przywódczą rolę. Ich ukraińskie imiona i polityka mogą być dowodem, że byli oni Rusinami, a nie Słowakami lub Czechami. [...] Dlaczego nie utrzymała się nazwa Biała Chorwacja? Ponieważ w 992 roku ziemie Białych Chorwatów zostały zabrane przez kijewskiego księcia i przyłączone do części grodów Czerwieńskich. Od tamtej pory terytorium Białej Chorwacji zaczęto nazywać Rusią Czerwoną, a ludność – Rusinami. W ten sposób Biała Chorwacja jako oddzielne księstwo istniała pięć pełnych wieków (VI–X)”¹²¹.

Ukraińscy językoznawcy wywodzą przodków Łemków wprost od Rusinów halickich. Jurij Szewelow, badający etnolekt łemkowski podkreślił, że mowa ta powstała jako wynik przejścia halickich Rusinów z Nadsania w kierunku zachodnim, na obszar Królestwa Węgierskiego¹²². Bohdan Strumiński, na podstawie kwalifikacji etnolektu do dialektów wschodniosłowiańskich wykluczył autochtoniczność Łemków. Analizując nazwy miejscowości na obszarze południowych stoków Karpat, w okolicach Szarysza, jak również pochodzenie imion osadników rusińskich założył, iż Rusini przybyli na ten teren przed 1254 r., a wiek później przeszli na północną stronę Beskidu. Ukraiński językoznawca, szacując obecność przodków ludności łemkowskiej w Szaryszu w pierwszej połowie XIII w., wykluczył powiązanie etnogenezy tej społeczności z kolonizacją wołoską, która miała mieć miejsce od 1359 r.¹²³ Wywodził etnolekt łemkowski z halickich gwar dorzecza Dniestru, wschodniej części Zakarpacia i ze wschodniej Ukrainy¹²⁴. Na tej podstawie wskazał, iż przodkowie Łemków wyruszyli z doliny Cisy między ujściami Borzawy i Terestwy, a więc ukraińskiego Zakarpacia¹²⁵. Za teorią tą opowiada się również polski historyk Bohdan Halczak wskazując, że przodkowie Łemków przybyli w Karpaty z ziem dzisiejszej Ukrainy¹²⁶. Zjawisko kolonizacji ukraińskiej miało być motywowane, wg autora, czynnikami demograficznymi. Karpaty miały także odpowiadać rolniczo-pasterskiemu charakterowi gospodarki Ukrainy¹²⁷. Halczak wykluczył pochodzenie Łemków od Białych Chorwatów. Zakwestionował także teorię wołoską, wskazując, że termin „Wołosi” odnosił się do grupy pasterzy, którzy przybyć mieli z Rusi¹²⁸.

Odmienne zdanie ma Zięba, który uważa, że stanowiska badaczy ukraińskich skutkują ahistorycznym dogmatem o wywodzeniu się Łemków od Ukraińców¹²⁹. Według tej opinii ukraińscy badacze, z nielicznymi wyjątkami, motywowani chęcią uzasadnienia grupowej przynależności do narodu ukraińskiego, wskazują

¹²¹ „Лемківська Сторінка”, nr 17(558), 23 I 1967, s. 5; tłum. A. Szafran.

¹²² B. Strumiński, *O pochodzeniu Łemków z punktu widzenia językoznawstwa*, „Magury” 1991, s. 87.

¹²³ *Ibidem*, s. 92.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 93.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 94.

¹²⁶ B. Halczak, *Dzieje Łemków od średniowiecza do czasów współczesnych*, Warszawa 2015, s. 27.

¹²⁷ *Ibidem*, s. 29.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 31–32.

¹²⁹ A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenezę...*, s. 12.

na rdzennie ruskie pochodzenie ludności łemkowskiej, wywodzącej się ich zdaniem bezpośrednio od Słowian wschodnich¹³⁰; uznając Łemków za grupę Ukraińców karpaccich¹³¹. Zwolennicy tezy o wspólnocie Ukraińców z Łemkami zarzucają natomiast polskim i węgierskim historykom, motywowaną politycznymi względami, próbę udowodnienia, iż łemkowskie pochodzenie etniczne jest różne od ukraińskiego¹³². Sprawę komplikuje tym bardziej fakt, iż ludność ukraińska i łemkowska wyrosła na podobnym podłożu etnicznym i kulturowym.

Autochtoniczny charakter swego pochodzenia podkreślają niektórzy autorzy łemkowscy, którzy upatrują bezpośredniego przodka w bałkańskim plemieniu Białych Chorwatów. Pogląd ten przedstawiła Janina Repeta w artykule *Przegląd badań nad etnogenezą Łemków*, podkreślając jednocześnie odrębność łemkowskich praprzodków od ludności ukraińskiej, a nawet od innych plemion wschodniosłowiańskich, wpływy wschodnie tłumacząc podbojem przez Włodzimierza w 992 r.¹³³ Integrację Chorwatów w Rusi Kijowskiej ułatwiły podobieństwo dialektyczne oraz przynależność do Kościoła wschodniego. Etonim plemienny „Biali Chorwaci” miał zdaniem autorki ustąpić miejsca nazwie „Rusini, Rusnacy”, wspólnej mieszkańcom Rusi Kijowskiej, by w XIX w. ostatecznie przyjąć etnonim „Łemkowie”. Repeta sformułowała wniosek, że „Łemkowie są narodem autochtonicznym, ukształtowanym historycznie i kulturowo w Karpatach”¹³⁴. Teoria ta została przyjęta przez część Łemków jako historia prapoczątków tej grupy etnicznej i do dziś jest rozpowszechniana na gruncie pozanaukowym, zyskując charakter mityczno-symbolicznej interpretacji dziejów w procesie kształtowania się współczesnej tożsamości¹³⁵.

Zobrazowaniem złożoności tożsamości Łemków jest zapis ze spotkania zorganizowanego przez Koło Naukowe Integracji Europejskiej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 11 maja 2001 r. z przedstawicielami łemkowskich organizacji¹³⁶. Warto zwrócić szczególną uwagę na wypowiedzi Heleny Fajfer i Stefana Hładyka.

HF: Łemkowie to naród, o którym już w XIX wieku wspominał O. Toroński. Nazwa ta przyjęła się jako własna i używana jest do dnia dzisiejszego. Naród łemkowski po I wojnie światowej utworzył we Floryncie Republikę Łemkowską, a w Gładyszowie powstała Powiatowa Rada Russka [...]. **SH:** Terytorium dzisiejszej Łemkowszczyzny od V do VIII wieku zamieszkiwało plemię Białych Chorwatów. W VIII wieku wspólnoty plemienne zaniknęły i zaczęły powstawać wspólnoty narodowe. Taką powstałą wspólnotą narodową, z centrum w Kijowie było Księstwo Kijowskie, które przyjęło chrzest w 988 roku. Tereny obecnej łemkowszczyzny do XII wieku wchodziły w skład Rusi Kijowskiej a później – w skład Księstwa Halicko-Wołyńskiego. W 1340 roku Kazimierz Wielki przyłączył

¹³⁰ *Ibidem*, s. 12; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego...*, s. 29.

¹³¹ I. Krasowski, *Problem autochtonizmu...*, s. 382.

¹³² B. Halczak, *Dzieje Łemków...*, s. 27.

¹³³ J. Repeta, *Przegląd badań nad etnogenezą Łemków*, „Wierchy” 57, 1988–1991.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 197.

¹³⁵ Por. M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 53. Zasadniczą polemikę z poglądem J. Repety przeprowadził J. Nalepa, *op. cit.*, s. 135–173. Funkcja mitologizacji i pamięci zbiorowej została omówiona w książce: P. Trzeszczyńska, *op. cit.*, s. 118–121.

¹³⁶ *Tożsamość narodowa Łemków*, „BĄTPA” 2001, nr 2–3(33–34), s. 3.

ziemie Księstwa do Polski. Od tej pory, a więc już ponad sześć wieków, jesteśmy oderwani od macierzy. Zadam pytanie: „Czy jesteśmy jeszcze Rusinami, czy już tylko Łemkami?” [...] wewnętrzne przekonanie utwierdza mnie w stanowisku, że Łemkowie to historyczni Rusini a współcześni Ukraińcy, o dużym poczuciu odrębności regionalnej¹³⁷.

Nie sposób nie zgodzić się z tezą Zięby, iż „większość wypowiedzi mitotwórczych Łemków o własnej przeszłości [...] to cytaty wtórne, powstałe na drodze przyswojenia przez autorytety intelektualne grupy [...] różnych opinii badawczych formowanych w toku uczonej debaty nad etnogenezą Łemków. W miejsce nieistniejącej pamięci kolektywnej weszła historia wyuczona. Ponieważ, jak wiemy nie było zgody między twórcami tej historii książkowej, spór zdominował też przestrzeń świadomości samych Łemków”¹³⁸.

Problematykę przynależności narodowej Łemków na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. podjął Paul Robert Magocsi, założyciel Carpatho-Rusyn Research Center of North America. Magocsi był zwolennikiem i kontynuatorem kwalifikacji Łemków, Bojków i Hucułów do narodu karpatoruskiego, a więc czwartego narodu obok ukraińskiego, rosyjskiego i białoruskiego¹³⁹. Warto zaznaczyć, że publikacje na temat przynależności ludności łemkowskiej do tegoż narodu pojawiały się od początku lat sześćdziesiątych XX w.¹⁴⁰ W myśl tej teorii Rusini Karpaccy wywodzą się ze słowiańskiego odgałęzienia ludów indoeuropejskich¹⁴¹, ich ojczyzną jest tak zwana Ruś Karpacka (południowe i północne zbocze Karpat), usytuowana na styku granic Ukrainy, Słowacji oraz Polski, obejmująca Ruś Karpacką, Preszowszczyznę i Łemkowszczyznę. Ponadto tzw. Rusini Karpaccy wg Magociego zamieszkują także Rumunię, Czechy, Chorwację oraz Węgry. Stanowią również emigrację w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Australii¹⁴². W 1991 r. podczas otwarcia Pierwszego Światowego Kongresu Rusinów w Medzilaborcach Magocsi wystąpił z przemówieniem, w którym określił Rusinów jako Słowian wschodnich, szacując ich liczbę na 1,2 mln osób. Wykluczył pochodzenie Rusinów Karpackich od narodu ukraińskiego¹⁴³.

Magocsi w monografii *With their backs to the mountains. A history of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns* odniósł się pokrótce do pochodzenia Łemków, opisując kolonizację na prawie wołoskim osadników przybyłych z regionu Preszowszczyzny o rusińsko-wołoskim pochodzeniu, w okresie XV i XVI w. Przedstawił także teorię autochtonizmu, wywodzącą Łemków od Białych Chorwatów, jako alternatywną wizję etnogenezy tej ludności¹⁴⁴. Magocsi zdecydowanie wykluczał pochodzenie przodków Łemków z obszaru Ukrainy. Określał Łemkowszczyznę jako rejon

¹³⁷ *Ibidem*.

¹³⁸ A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenezę...*, s. 23

¹³⁹ P.R. Magocsi, *The Fourth Rus': A New Reality in a New Europe*, w: *Does A Fourth Rus' Exist? Concerning cultural identity in the Carpathian Region*, red P. Best, Przemysł-Higganum 2009, s. 20.

¹⁴⁰ „Lemko. Youth Jurnal”, nr 2(1960), s. 3.

¹⁴¹ P.R. Magocsi, *Rusini Karpaccy*, Toronto 1996.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ P.R. Magocsi, *Rusini Karpaccy – Lud nowy czy odrodzony?*, „Magury” 1991, s. 61.

¹⁴⁴ *Idem*, *With their backs to the mountains. A history of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns*, Budapest–New York 2015, s. 69.

Karpackiej Rusi, zaznaczając jej bliskie kontakty z Preszowszczyzną, zwłaszcza silne związki kulturowe oraz społeczne¹⁴⁵.

Historię ludności łemkowskiej jako części narodu karpatoruskiego badają w Stanach Zjednoczonych Paul Best¹⁴⁶ oraz Bogdan Horbal¹⁴⁷.

Widoczny niekiedy kontekst polityczny w kwestii etnogenezy Łemków, zauważalny szczególnie w pracach łemkowskich i ukraińskich autorów, z pewnością komplikuje i tak ciężkie do ujednoczenia różnorodne interpretacje i ujęcia tegoż zagadnienia w kontekście naukowym i prowadzi do ahistorycznych wniosków. Dodatkowo rozbieżności w ustaleniach dotyczących teorii migracji wołosko-rusińskich tylko dowodzą trudności, jaką jest, wynikające z braku zadawalających wyników badań archeologicznych oraz dokumentacji, jednoznaczne wskazanie składu etnicznego migrującej ludności oraz proces rekonstrukcji etnogenezy Łemków¹⁴⁸. Obecny stan wiedzy otwiera zwolennikom poszczególnych koncepcji przynależności narodowej Łemków pole do tworzenia teorii odpowiadających ich wizjom.

1.3. Łemkowie jako grupa etniczna.

Kultura materialna i duchowa Łemkowszczyzny

Kształtowanie się tożsamości Łemków jest jednym z najistotniejszych zagadnień historii tej grupy górali ruskich, którzy budowali swoją odrębność na podstawie izolacji językowo-kulturowej od ludności polskiej i słowackiej. Kontakty sąsiadujących ze sobą społeczności posiadały jedynie charakter handlowy, w postaci wspólnych jarmarków, oraz samorządowy poprzez przynależność do tych samych jednostek administracyjnych. Pomimo istniejących podobieństw w prowadzeniu osiadłego trybu życia oraz rolno-hodowlanego typu gospodarki, sąsiednie społeczności nie nawiązywały bliższych stosunków¹⁴⁹. Przynależność do wschodniego kręgu kulturowego była dla ludności łemkowskiej wyróżnikiem od Słowian zachodnich, a także podstawowym kryterium odrębności etnicznej obok dialektu oraz etnicznej nazwy Rusin. Warto zaznaczyć, że w okresie budzenia się odrębności etniczno-narodowej na terenie Galicji religia była głównym jej wyznacznikiem. W tym okresie za tożsame uważano przynależność konfesyjną i narodową. Istotnymi wyznacznikami

¹⁴⁵ *Idem*, *The Fourth Rus': A New Reality in a New Europe*, w: *Does A Fourth Rus' Exist?...*, s. 15.

¹⁴⁶ P. Best, *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny...*; *idem*, *Badania nad Łemkowszczyzną w USA i Kanadzie*, w: *Odkrywczy i budziciele Łemkowszczyzny*, red. A. Strzelecka, Sanok 2007; *idem*, *Communal strife and ethnic cleansing on the lands of the Second Polish Republic During World War II was there a Lemko exception? Introductory Comments*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. P. Best, J. Moklak, Kraków 2001.

¹⁴⁷ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*; *idem*, *Obecność Łemków w nauce i kulturze polskiej*, w: *Łemkowie...*; *idem*, *Ukraińska Powstańcza Armia na Łemkowszczyźnie*, w: *Łemkowie i łemkoznawstwo...*

¹⁴⁸ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 9; A.A. Zięba, *Wokół sporów o etnogenezę...*, s. 12; M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 45.

¹⁴⁹ E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna...*, s. 33; *eadem*, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 55.

były także język oraz wschodni krąg kulturowy. Do tak pojętej „ruskości” odwoływały się wszystkie nowożytnie narody wschodniosłowiańskie¹⁵⁰.

Obszar Łemkowszczyzny prawie do końca XVII w. przynależał do prawosławnej diecezji przemyskiej¹⁵¹. Istniało już wtedy szesnaście parafii w części środkowej i siedem w zachodniej. Przypuszcza się, iż na terenie parafii Muszyna najstarszą cerkiew zbudowano w Miliku ok. 1575 r., a następnie w 1580 r. w Złockiem, w 1589 r. w Mochnacze oraz w 1595 r. w Wojkowej. Kolejne cerkwie przypuszczalnie powstały w Andrzejówce, Muszyncy oraz Brunarach. W Beskidzie Niskim w 1524 r. miała powstać cerkiew w Łosiu, a w 1536 r. w Mszanie i Tylawie; istnieją także wzmianki w XVI- i XVII-wiecznych źródłach na temat obecności popów w konkretnych wsiach, co nie zawsze można wiązać z występowaniem tamże cerkwi¹⁵². Jak pisze Jerzy Nalepa, brakuje twardych dowodów na istnienie budowli sakralnych na terenach łemkowskich w wieku XVI¹⁵³. Po Unii Brzeskiej i ukształtowaniu się unickiego Kościoła na terenie Polski, prawosławni Wołosi i Rusini byli stopniowo przymuszani do zmiany obrządku. Odbywało się to jednak z oporem ludności wiernej swojemu wyznaniu, co przyczyniało się do represji; do konfliktów na tym tle dochodziło zwłaszcza na terenie klucza muszyńskiego – w dobrach biskupów krakowskich. Likwidacja eparchii prawosławnej w Przemysłu w 1692 r. doprowadziła do ostatecznego wprowadzenia unii wśród Łemków, którzy w XVIII w. byli w większości grekokatolikami. Co więcej, w XVIII w. zasięg jurysdykcji Kościoła grekokatolickiego pokrywał się z granicami etnograficznymi Łemkowszczyzny. W tym okresie funkcjonowało na tym obszarze 5 dekanatów: jasielski, krośnieński, dukielski, biecki i muszyński; liczących łącznie 139 cerkwi parochialnych i filialnych¹⁵⁴.

Choć wizytacje biskupie na Łemkowszczyźnie z końca lat dziewięćdziesiątych XVII w. wciąż odnotowywały istnienie prawosławnych wiernych, wyznanie to jako początkowo dominujące wśród tej ludności zostało wyparte przez wyznanie

¹⁵⁰ E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 55.

¹⁵¹ S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska obrządku wschodniego w okresie sporów prawosławno-unickich, w: Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa...*; zob. M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1656–1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 38; *idem*, *Zarys dziejów prawosławnej diecezji przemyskiej do unii brzeskiej*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 22, 1980, z. 2.; *idem*, *Sytuacja wyznaniowa na terenie klucza muszyńskiego w XVII wieku*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 22, 1980, z. 1, s. 137; Wł. Bębynek, *op. cit.*, s. 64; J. Krzemieniecki, *Kilka dokumentów do dziejów grekokatolickich parafii w dobrach muszyńskich dawnego biskupstwa krakowskiego*, Kraków 1935, s. 28; W. Mysłek, *Z problemów polityki wschodniej Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–1939*, „Człowiek i Światopogląd” 1968, nr 4, s. 167; Z. Budzyński, *Sytuacja terytorialna i stan wiernych Kościoła unickiego na Łemkowszczyźnie w XVIII wieku, w: Łemkowie w historii...*, cz. 1, s. 267; S. Dudra, *Integracyjna i kulturotwórcza rola...*, s. 61.

¹⁵² B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 8, 1964, s. 283; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego...*, s. 154.

¹⁵³ J. Nalepa, *op. cit.*, s. 155.

¹⁵⁴ Z. Budzyński, *Struktura terytorialna...*, s. 273; J. Czajkowski, *Cerkwie na Podkarpaciu w XVII do XIX w. (w świetle źródeł archiwalnych)*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 2, s. 13; J. Półciwarteł, *Pozycja gospodarcza parochii grecko-katolickiej na Łemkowszczyźnie w czasach nowożytnych*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 2, s. 197.

greckokatolickie. Pomimo tego zjawiska, religia nie przestała być istotnym elementem w procesie konstruowania świadomości etnicznej ludności łemkowskiej, decydując o narodzinach poczucia odrębności oraz podstawowych kryteriach podziału świata na „swoich” i „obcych”¹⁵⁵.

Łemkowie do XIX w. nazywali siebie Rusinami bądź Rusnakami¹⁵⁶; tak samo nazywała ich ludność polska¹⁵⁷. Istotne jest, że etnonim „Rusin” pełnił funkcję wyróżnika grupy w jej świadomości, komunikując o odmienności kulturowej od sąsiadów; na terenie Słowacji określenie to funkcjonuje do dzisiaj. Bojkowie z okolic Baligradu nazywali Łemków, mieszkających po przeciwnej stronie Wielkiego Działu, Zadzielanami¹⁵⁸. Natomiast słowaccy pobratymcy określali ludność łemkowską z okolic Rusi Szlachtowskiej mianem Rusnaków Polskich¹⁵⁹. Nazwa „Łemko” wywodzi się z żartobliwego ludowego przezwiska „łem”, „len”, co oznacza: „tylko”, „ale”, i prawdopodobnie pełniła funkcję przydomkową; do literatury wprowadzili ją w 1831 r. Jan Čaplovič w pracy *Etnografické pozorovania z Uhorska z roku 1820* oraz Josyf Lewycki w swoim *Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien*¹⁶⁰. Nazwa ta została przejęta m.in. w 1841 r. w pracy Iwana Wahylewycza oraz u Jakowa Hołowackiego¹⁶¹. Zaznaczyć należy, iż przyjęcie określenia „Łemko” jako oficjalnego etnonimu grupy nie nastąpiło od razu. Jeszcze w trzydziestych latach XX w. etnografowie badający tę grupę etniczną wykazywali, iż większość osób określała się mianem Rusnaków lub Rusinów, tylko nieliczna część używała etnonimu „Łemko”¹⁶². Osoby te, jak możemy przypuszczać, były budzicielami narodowymi, bądź poszukiwały swojej tożsamości na drodze rozróżnienia od innych grup etnicznych i sąsiadujących narodów.

Zmiana etnonimu z „Rusin” na „Łemko” dowodzi poczucia odrębności od pokrewnych dialektycznie i wyznaniowo grup utożsamiających się z szeroko rozumianym pojęciem „Rusin”, stając się kolejną cechą kulturową odróżniającą Łemków¹⁶³. Pozostaje natomiast pytaniem otwartym na ile przejęcie etnonimu „Łemko” miało charakter oddolny, a na ile zostało zaszczerpione z zewnątrz przez budzicieli narodowych.

Drugim najistotniejszym po wyznaniu wyróżnikiem grupowym jest etnolekt, z rusińską leksyką, jednakże liczne archaizmy i zapożyczenia i ukazują rolę pogranicza w formowaniu się łemkowskiej mowy, którą określa się jako dialekt wschod-

¹⁵⁵ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 68; H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 10; E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna...*, s. 34; eadem, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 55.

¹⁵⁶ S. Dubiel-Dmytryszyn, *Łemkowie a ruch...*, s. 135; E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 40; A.A. Zięba, *Wokół spraw o etnogenezę...*, s. 24.

¹⁵⁷ S. Udziela, *Ziemia łemkowska przed półwieczem*, Lwów 1934, s. 8.

¹⁵⁸ R. Reinfuss, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny...*, s. 251.

¹⁵⁹ I. Зілінський, *Лемківська говірка села Явірок*, „Lud Słowiański” 3, 1934, s. 17.

¹⁶⁰ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 17.

¹⁶¹ Я. Головацький, *Розправа о язиці южноруським і його нариччях*, Львів 1849; I. Зілінський, *Питання про лемківсько-бойківську...*, s. 134.

¹⁶² AAN MSZ 5219, Komisja Kresów Wschodnich, maszynopis *Łemkowszczyzna*, k. 4.

¹⁶³ A.A. Zięba, *Wokół spraw o etnogenezę...*, s. 25; H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 18; A. Kwilecki, *Łemkowie – zagadnienia migracji i asymilacji*, Warszawa 1974, s. 75.

niosłowiański, pokrewny językowi ukraińskiemu; ukształtowany pod wpływem języków: polskiego, węgierskiego oraz słowackiego¹⁶⁴. Według Heleny Duć-Fajfer etnolekt łemkowski od języka ukraińskiego różni się charakterystycznym stałym akcentem na przedostatniej sylabie, przejętym z języka polskiego i środkowo-wschodnich gwar słowackich, najczęściej spotykanym na terenie Łemkowszczyzny zachodniej. Autorka wskazuje, że inną odróżniającą cechą jest występowanie twar-dych spółgłosek wygłosowych (m.in. w słowach оген, місяц), obecność w zgłoskach „zamkniętych” *u* zamiast *i* (m.in. пюк, мюд,), wymowa miękkich *s*, *z*, *c*, jak w języku polskim: *ś*, *ź*, *ć* (m.in. сіно, пшениця)¹⁶⁵. Według Małgorzaty Misiak leksyka łemkowska stanowi swoisty dowód na różnorodność i złożoność etnolektu tej społeczności, gdzie wyraźnie widoczne są wpływy innych języków. Bezpośrednie sąsiedztwo z Polakami i Słowakami stało się przyczyną licznych zapożyczeń. Gwary słowackie miały natomiast zaszcześcić w łemkowskim etnolekcie liczne hungaryzmy. Spotykane były także germanizmy, prawdopodobnie spowodowane przynależnością do monarchii austro-węgierskiej. Na kształt ostateczny wpłynęła jednakże ukraińska leksyka z łemkowskim słownictwem¹⁶⁶. Janusz Rieger wskazuje, że słownictwo wołoskie to zapożyczenia związane głównie z terminologią pasterską¹⁶⁷. Autor ten kwalifikuje etnolekt łemkowski jednoznacznie jako gwary obszaru języka ukraińskiego. Zaznacza także, iż w etnolekcie łemkowskim występują wszystkie główne cechy języków wschodniosłowiańskich, do których kwalifikuje także język rosyjski i ukraiński¹⁶⁸. Podobną kategoryzację stosuje Zdzisław Stieber. Badacz na podstawie występowania nieruchomego akcentu w dialekcie Łemków z Preszowszczyzny oraz Łemkowszczyzny zachodniej, obszary te określił „Łemkowszczyzną właściwą”¹⁶⁹.

Przeprowadzone w latach trzydziestych XX w. badania etnograficzne na Łemkowszczyźnie wykazały, iż ludność łemkowska wytworzyła specyficzny zespół cech kultury materialnej i duchowej, które jako wyróżniki (typ zabudowy wsi, architektura cerkiewna, strój, wierzenia, obrzędy), pełniły funkcję odróżniającą ludność łemkowską od sąsiadujących społeczności. Kultura materialna i duchowa nosiła znamiona licznych wpływów kultur ościennych, na co szczególny wpływ miała specyfika przejściowości pogranicza Łemkowszczyzny; a także skrzyżowanie się wpływów polskich, rusińskich oraz północno-słowackich. Na kulturę łemkowską zasadniczy wpływ miały elementy pastersko-rolnicze, połączone z procesami migracyjnymi i osadniczymi, oraz elementy słowackie; te ostatnie przedostały się na Łemkowszczyznę prawie wyłącznie drogą osmoży kulturowej¹⁷⁰.

¹⁶⁴ S. Dubiel-Dmytryszyn, *Łemkowie a ruch...*, s. 135.

¹⁶⁵ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 14.

¹⁶⁶ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 87–89. Zob. Z. Stieber, *Z historycznych zagadnień dialektu...*, s. 184; *idem*, *Atlas językowy...*; *idem*, *Топонимастыка Ґемковсзчыzny. Вшчодня...*, s. 56; J. Ziłyński, *Samogłoski nosowe...*; I. Зілінський, *Питання про лемківсько-бойківську...*, s. 135.

¹⁶⁷ J. Rieger, *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*, Warszawa 1995, s. 15.

¹⁶⁸ *Ibidem*, s. 10.

¹⁶⁹ Z. Stieber, *Dialekt Łemków. Fonetyka i Fonologia*, Wrocław 1982, s. 8.

¹⁷⁰ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 68; K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 12; R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa...*, s. 97.

Wpływ na kształtowanie się kultury łemkowskiej miały zdecydowanie bliskie kontakty z pobratymcami z Preszowszczyzny. Swobodne kontakty między ludnością rusińską na północy i południu, zwłaszcza o charakterze handlowym, religijnym i społecznym, ułatwiała przynależność Preszowszczyzny do monarchii austriacko-węgierskiej. Sprzyjało to podejmowaniu przez ludność łemkowską prac sezonowych, zwłaszcza na roli, w węgierskich dworach. Wpływ na kształtowanie się więzi między obu grupami miał także wspólny ośrodek religijny, tj. greckokatolicki monaster w Krasnobrodzie. Dużą rolę odegrał handel wędrowny, a także wymiana handlowa w Starej Lubowli, Bardejowie i Świdniku, gdzie Łemkowie posiadali rynek zbytu dla produktów rolnych i hodowlanych¹⁷¹. Łemkowie zaopatrywali się w produkty rzemieślnicze, spożywcze czy odzieżowe i tekstylia: perkale, wełny i wzorzyste płótno. Na Preszowszczyznę natomiast trafiało drewno iglaste i bukowe wykorzystywane jako budulec, a także drewniane domy, które po rozbiórce na Łemkowszczyźnie montowano po południowej stronie, dokąd przenoszono także łemkowskie cerkwie drewniane. Chętnie odwiedzano także pracownie rzemieślnicze po galicyjskiej stronie. Istotną rolę dla rozwoju kultury artystycznej odegrała rodzina malarzy Bogdańskich, twórców obrazów do ikonostasów po obu stronach Karpat¹⁷².

Jednym z podstawowych elementów łemkowskiej kultury materialnej był typ zabudowy wsi, która ciągnęła się zwartym łańcuchem domostw wzdłuż rzeki bądź strumienia; była to konsekwencja nadziałów ziemi, tzw. łańców leśnych biegnących w poprzek doliny. Zagrody, z reguły jednobudynkowe, zwłaszcza na Łemkowszczyźnie środkowej i wschodniej, składały się z drewnianych chat, tzw. chyż, z dwuspadowym dachem, krytym strzechą lub gontem. Od części mieszkalnej oddzielony zahtą (drewnianą ścianą) był segment gospodarczy. Odejście od dwubudynkowej zabudowy podyktowane było ubożeniem ludności w XIX w., styl ten przetrwał w okolicach Łemkowszczyzny zachodniej, co może wskazywać na silne wpływy kultury materialnej polskiej. Chaty miejscami pokrywały malowidła przedstawiające ornamentykę roślinną, barwy zielonej i błękitnej, głównie na terenie środkowej i wschodniej Łemkowszczyzny, rzadziej w części zachodniej¹⁷³. Na łemkowsko-bojkowskim pograniczu cechą odróżniającą Łemków od sąsiadów było występujące w niektórych wsiach zjawisko

¹⁷¹ R. Reinfuss, *Związki kulturowe po obu stronach...*, s. 172; M. Barwiński, *Wpływ zmian politycznych na kontakty Łemków (Rusnaków) z polskiej i słowackiej strony Karpat*, „Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešovensis”, *Folia Geographica* 6, 2002, s. 10.

¹⁷² R. Reinfuss, *Związki kulturowe po obu stronach...*, s. 173.

¹⁷³ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 68; K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 12; H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 10; zob. I. Kopernicki, *O góralach ruskich w Galicyi...*, s. 5; J. Czajkowski, *Zagroda i dom w Beskidzie Niskim, Bieszczadach i na Pogórzu*, w: *Materiały z sympozjum zorganizowanego przez Komisję Turystyki Górskiej ZG PTTK*, Sanok 1983, s. 21; *idem*, *Zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, w: *Nad rzeką Ropą*, Kraków 1965, s. 149; R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa...*, s. 97; *idem*, *Łemkowie – opis etnograficzny*, „Wierchy” 14, 1936, s. 65; *idem*, *Budownictwo ludowe na zachodniej Łemkowszczyźnie*, „Lud” 33, 1935, s. 49; *idem*, *Kultura ludowa Beskidu Niskiego i przyległego Pogórza*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 14, 1971, s. 128; *idem*, *Ze studiów nad kulturą ludową Łemków*, „Polska Sztuka Ludowa” 1966, nr 1, s. 89.

malowania części gospodarczej barwą żółtą z białymi pasami oraz obramowania okien w kolorze niebieskim¹⁷⁴.

Charakterystyczny dla łemkowszczyzny był także typ architektoniczny cerkwi, do XVIII w. wyłącznie drewnianej, usytuowanej na wzgórzu bądź niewielkim wzniesieniu, wśród drzew. Z reguły orientowana prezbiterium w kierunku wschodnim, trójdzielna, o konstrukcji zrębowej, polegającej na układaniu bali w wieniec, posiadała wieżę, integralną z całą budowlą. Cechą wyróżniającą było stopniowanie wysokości wieżyczek, od prezbiterium do babińca, zakończonych barokowymi kopułami, jedno-, dwu- i trzykrotnie łamanych o formie namiotowej, wieńczonymi kutymi krzyżami. łemkowska świątynia charakteryzowała się posiadaniem otworów okiennych jedynie w południowych ścianach naw i prezbiteriów, dodatkowo prowadziło do niej jedno wejście, usytuowane po zachodniej części budowli. Najstarsze cerkwie nie posiadały zakrystii, które w późniejszym okresie pojawiały się nielicznie, na wzór łańskich kościołów, ulokowane przy północnym prezbiterium. Wieża dzwonnicza na łemkowszczyźnie była czworoboczna, kryjąc w swym wnętrzu zachodnią część babińca, z tzw. kruchtą, a więc niewielkim czworobocznym pomieszczeniem¹⁷⁵.

W opisach łemkowszczyzny z lat trzydziestych XX w. przedstawiano ubiór jako atrybut grupowy, dzięki któremu łemkowie odznacali się od innych górali ruskich. Najbardziej charakterystycznym elementem męskiego stroju był odświętny płaszcz, tzw. czuha, brązowy lub siwy z grubego sukna, z dużym kołnierzem ze specyficznymi frędzlami oraz rękawami, pełniącymi rolę sakw; nie występował on u innych grup górali. Odzież codzienną stanowiła biała lniana koszula, tzw. gunia, ozdobiona naszytym sznurkiem barwy czarnej lub czerwonej, stosownie do koloru sukna, oraz kamizelka, zwana serdakiem. Strój uzupełniały lniane lub wełniane spodnie dostosowane do pory roku oraz białe kurtki samodzielne nazywane „hunia” (posiadały trzy rozcięcia z tyłu, obszyte brązowym sznurkiem, noszone w gorlickim i sądeckim). Kobiety wdziewały ozdobne koszule (tzw. opliczata), w części zachodniej z koronką, w części wschodniej z haftem, aksamitny czarny gorset wyszywany srebrną nitką i cekinami, oraz kabaty – suto marszczone spodnice. Mężatki nakrywały głowy czepcem, na który zakładały chustę, dziewczęta natomiast na szyi nosiły krywulkę z drobnych koralików¹⁷⁶. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim, największe różnice występowały właśnie w ubiorze, zwłaszcza w jego barwach, m.in. w stroju kobiet łemkowskich dominowało naszywanie kolorowych wstążeczek (czerwonych, niebieskich, żółtych, białych) oraz koronek na chustkach, spodnicach oraz fartuchach. Mężczyźni natomiast chętnie nosili

¹⁷⁴ J. Falkowski, B. Pasznyi, *Na pograniczu...*, s. 18.

¹⁷⁵ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 68; H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*; s. 10–11, R. Brykowski, *Łemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej*, Wrocław 1986, s. 34; zob. *idem*, *Kolejne fazy rozwoju cerkiewnego krajobrazu na ziemi sanockiej i południowej części ziemi przemyskiej (w. XVIII–XX)*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 2, s. 56; R. Reinfuss, *Związki kulturowe...*, s. 171.

¹⁷⁶ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 68; H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 11; J. Falkowski, B. Pasznyi, *Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim...*, s. 18; I. Kopernicki, *O góralach ruskich w Galicyi...*, s. 8; R. Reinfuss, *Związki kulturowe...*, s. 170.

lajbiki (kaftany) w niebieskim, rzadziej granatowym odcieniu¹⁷⁷. Na wschodnim pograniczu na lajbikach wyszywano bogate hafty czerwone, na Łemkowszczyźnie środkowej natomiast kaftany ozdabiano błyszczącymi guzikami¹⁷⁸. Na obszarze części środkowej strój nie uległ większym zmianom do II wojny światowej. Konserwatyzm ten był wynikiem niskiej stopy życiowej i tradycji wyrobu materiałów. Strojem wyróżniali się w środkowej Łemkowszczyźnie zamożni mieszkańcy Łosia, natomiast zajmujący się handlem obnośnym smarami maziarze wyzbyli się tradycyjnego ludowego ubioru w międzywojniu¹⁷⁹. Odzież łemkowska różniła się w zależności od sąsiedztwa. Wpływ pogranicza był widoczny w odzieniu we wschodniej i zachodniej części; w pierwszej z nich ewidentne były wpływy bojkowskie, w drugiej zaś polskie. W drugim przypadku za idealny przykład posłużyć może strój łemkowski na Rusi Szlachtowskiej, gdzie wzorowany był na ubiorze górali szlachtowskich.

Uwagę należy zwrócić także na folklor, zwłaszcza na ustne opowieści, bajki, legendy, czy apokryfy. Bogata twórczość przejawiała się także w pieśniach lirycznych, obrzędowych (weselnych, kołędach czy postnych), zawodowych (głównie żołnierskich) czy pieśniach powszechnych, do których zaliczano ballady, utwory miłosne i kołysanki¹⁸⁰. Istotne były także pieśni pasterskie, pełniące funkcję sygnalizacyjną dla pasterzy. Liczne inspiracje sąsiedzkie nadały łemkowskiemu folklorowi kształt swoistej mozaiki. Wpływy wschodnie spowodowały rozpowszechnienie się śpiewu wielogłosowego, natomiast w słownictwie odnaleźć można zapożyczenia słowackie. Pieśni łemkowskie dzieli się gatunkowo ze względu na pochodzenie na słowackie, wpół słowackie, ruskie oraz na wpół ruskie. Ruskimi pieśniami były głównie kołysanki i pieśni obrzędowe. W folklorze zachowały się pieśni sobótkowe, czemu miały sprzyjać, jak zauważa się w literaturze przedmiotu, górskie położenie Łemkowszczyzny (służące rozwojowi izolacjonizmu grupowego), a także wpływy Kościoła prawosławnego¹⁸¹.

W dawnych wierzeniach Łemków, wg opisów etnograficznych, specjalne miejsce zajmował kult przyrody, w tym czterech żywiołów. Szczególnym poważaniem obdarzony był ogień, posiadać miał moc oczyszczającą, ochronną, a także uzdrawiająca. Przed ważniejszymi świętami zapalano stosy, a płonące głównie z ognisk zanoszono do domostw jako „nowy ogień”. Cześć oddawano także wodzie płynącej w rzekach, której używano do rytualnego obmywania¹⁸². Pozostałości tych wierzeń

¹⁷⁷ J. Falkowski, B. Pasznyi, *Na pograniczu...*, s. 17.

¹⁷⁸ R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa...*, s. 52.

¹⁷⁹ *Idem*, *Strój Łemków...*, s. 195.

¹⁸⁰ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 14, zob. W. Spyрка, *Łemkowie i ich pieśni. Wybrane zagadnienia*, „Kwartalnik Młodych Muzykologów UJ” 17, 2012.

¹⁸¹ *Ibidem*; W. Spyрка, *Łemkowie i ich pieśni...*, s. 7–9; zob. R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa...*, s. 59; J. Mroczek, *Pieśni sobótkowe u Łemków*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 4, 1966, s. 57–59, *idem*, *Pieśni weselne u Łemków po północnej stronie Karpat*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 11, 1970, s. 15; *idem*, *Ze studiów nad melodiami łemkowskich pieśni pasterskich*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 17/18, 1973, s. 70.

¹⁸² H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 13; D. Blin-Olbert, *Rok obrzędowy u Łemków*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 2, s. 334.

zachowały się do XX w. w tradycji obchodów święta Jordanu na pamiątkę chrztu Chrystusa. Po zakończeniu porannego nabożeństwa w cerkwi „wychodziła nad rzekę procesja z zapalonymi świecami i chorągwiami, prowadzona uroczystie przez księży w szatach liturgicznych. Gdy rzeka była zamrznięta wyrąbiano w lodzie przerębel w kształcie krzyża i obok ustawiano stół nakryty białym obrusem. Ksiądz święcił wodę, w której zanurzał drewniany rzeźbiony krzyż i trójramienny świecznik. Woda w rzece staje się wtedy wodą jordańską. Uczestnicy procesji czerpią ją do naczyń, piją bezpośrednio z przerębli, obmywają w niej twarz, wyłapują także wosk kapiący do wody ze świec, aby dać go krowom i w ten sposób, zabezpieczyć je od czarów bosorek. Dawniej parocy chwyтали dziewczęta i zanurzali je po pas w przerębli. Wodę nabierano do konewek i glinianych dzbanków [...]. Po nabraniu wody uciekano z nią czym prędzej do domu, aby go poświęcić i wygonić złego ducha. Kropiono także stajnię i obornik. Resztę trzyma się jako lekarstwo w czasie choroby, do skrapiania gospodarza wyjeżdżającego do pierwszej orki oraz ziarna do siewu[...]”¹⁸³. Symbolika wody miała ogromne znaczenie, wynikające z powszechnie uznawanej jej mocy tworzenia, przekształcania i oczyszczania. Nadawano także personifikację przyrodzie, przykładem jest wiatr, utożsamiany z mężczyzną mieszkającym na leśnym wzgórzu. Wierzono także w niespokojne dusze, pokutujące za grzechy i błędzące po świecie; cały szereg demonów i upiórów, diabłów i czarownic, które czyhały na człowieka. Nie wszystkie duchy były jednak złe, w domowych obowiązkach pomagać miały chowańce¹⁸⁴.

Kultura duchowa ludności łemkowskiej przesycona była przesadami i wiarą w magiczną moc atrybutów. Dyktowana lękiem przezorność miała ochronić od złego, składała się na cały zestaw sposobów postępowania i gestów. Przekonania te towarzyszyły Łemkom w codzienności, wyznaczając zasady życia społecznego. Dotyczyły ważnych wydarzeń takich jak narodziny dziecka, wesele czy pogrzeb. Za ochronę w połogu uznawano nożyk, który kobiety skrycie nosiły przy sobie. Atrybutem przyciągającym złe moce były natomiast m.in. takie owoce jak jabłka, gruszki czy śliwy. Za zły omen uważano sytuacje, gdy panna młoda zgubiła wianek lub zgasła świeca niesiona w orszaku weselnym. Szczególnym przerażeniem napawała śmierć i czynności pogrzebowe. Zgodnie z wierzeniami, zwiastowały ją ujadania psów, pohukiwania sowy, wycie kura, a także skrzek sroki. Umierającemu wręczano święcę, odwracano lustra i zatrzymywano zegar. W chwili, gdy podejrzewano, że zmarły może przeobrazić się w upiora, wbijano w czaszkę zęb z brony. Dla zabłąkanych dusz zostawiano na stole miseczkę z wodą i zaświeconą świeczkę, obok kładąc białą chustę¹⁸⁵. Wierzono także, że po wyjściu z cerkwi w Wielki Czwartek nie należy się oglądać za siebie, ponieważ mogło to sprowadzić przesywający wiatr, który przynosi nagłą śmierć. Powrót do cerkwi w takiej chwili mógł doprowadzić do napotkania nabożeństwa odprawianego przez zmarłych księży wraz

¹⁸³ D. Blin-Olbert, *Rok obrzędowy...*, s. 332.

¹⁸⁴ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 13; J. Falkowski, B. Pasznyi, *Na pograniczu...*, s. 87; R. Reinfuss, *Łemkowie jako grupa...*; *idem*, *O łemkowskich worożkach, baczach i czarownikach*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 28, 1984, s. 24–33.

¹⁸⁵ J. Falkowski, B. Pasznyi, *Na pograniczu...*, s. 87–91.

zabłąkanymi duszami wiernych¹⁸⁶. Przesady nie dotyczyły jednak tylko wyjątkowych chwil w życiu człowieka, towarzyszyły Łemkom, na co dzień, wyznaczając zwyczaje domowe i gospodarskie, istniał np. zakaz handlu po zmroku. Stworzono szereg obrzędów, mających zapewnić pomyślność zbiorów, uchronić gospodarstwo od kataklizmu, a zwierzęta hodowlane od chorób. Aby tego dokonać, sięgano nie raz do praktyk magicznych. By poznać przyszłość, parano się wróżbiarstwem¹⁸⁷.

Liczne przekazy ustne zostały z czasem spisane, dając początek literaturze łemkowskiej. Pierwszymi śladami piśmiennictwa Łemków były, wg Heleny Duć-Fajfer, starocerkiewne teksty, głównie o apokryficznej tematyce, przetłumaczone w XVI w. z komentarzami w ludowym dialekcie Łemków. Autorka wskazuje, że w 1732 r. ważnym wydarzeniem było przełożenie na mowę łemkowską *Psalterza objaśnionego*, a także opatrzenie go komentarzami przez ks. Joana Prysłopskiego z Kamiannej, jak również tłumaczenie fragmentów relacji kościelnych, tzw. *Wielkiego Zwierciadła Przykładów*. Do końca XIX w. w etnolekcie łemkowskim pisać mieli głównie duchowni, próbując swych sił w poezji, zwłaszcza o tematyce religijnej, wśród nich ks. Stefan Krynicki czy ks. Teodor Kuryłło. Duć-Fajfer wskazuje, iż część łemkowskich pisarzy tworzyła w językach łacińskim, niemieckim, rosyjskim, ukraińskim i polskim¹⁸⁸. Przełomowy zdaniem autorki był esej *Kolkastowo łemkowskiej biesiadi* Matwija Astriaba, wydany w 1871 r. w lwowskim czasopiśmie „Učitel” [„Учитель”]. Artykuł powstał w etnolekcie łemkowskim. Wykształcony we Lwowie Astriab udowodniał odmienność mowy łemkowskiej od języka ukraińskiego, wskazując na jej archaiczne cechy¹⁸⁹.

Obok dzieł literatury pięknej, powstawały od połowy XIX w. szkice dotyczące etnograficznego opisu kultury ludowej Łemków. Do najbardziej interesujących zaliczyć można szereg artykułów w jazicizje Władymira Chylaka, który otwiera publikacja *Swadiębnyi zwyczai u Lemkow* w kwartalniku „Literaturnyj Sbornik” z 1871 r., czy dzieło proboszcza z Wysowej, Joana Prysłopskiego *Sandeckaja Rus*¹⁹⁰. Na wykształcenie się literackiego etnolektu wpływ miało pojawienie się w 1911 r. pisma w łemkowskiej mowie „Łemko – gazeta dla naroda”¹⁹¹. Ważnymi czasopismami były także: dwutygodnik wydawany od 1934 r. „Łemko. Organ Łemkiw-s’kogo Sojuza” oraz amerykański „Lemko”. Podkreślić należy także istotną rolę Metodego Trochanowskiego, autora elementarza łemkowskiego¹⁹². Jako właściwego

¹⁸⁶ D. Blin-Olbert, *Rok obrzędowy...*, cz. 2, s. 334.

¹⁸⁷ J. Falkowski, B. Pasznyi, *Na pograniczu...*, s. 87–91.

¹⁸⁸ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 66–68; zob. *eadem*: *Tożsamość narodowa...*, s. 29; *eadem*, *Literatura łemkowska – zagadnienia badawcze*, w: *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce...*, s. 87; zob.; *eadem*, *Ukrainian Literature in Poland 1956–1993*, „Journal of Ukrainian Studies” 23, 1998, nr 1; S. Udziela, *Ziemia łemkowska...*, s. 66; B. Horbal, *Obecność Łemków...*, s. 151.

¹⁸⁹ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 87.

¹⁹⁰ *Ibidem*, s. 90–93.

¹⁹¹ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 66–68; zob. *eadem*: *Tożsamość narodowa...*, s. 29; *eadem*, *Literatura łemkowska – zagadnienia...*, s. 87; zob. *eadem*, *Ukrainian Literature in Poland 1956–1993*, „Journal of Ukrainian Studies” 23, 1998, nr 1; S. Udziela, *Ziemia łemkowska...*, s. 66; B. Horbal, *Obecność Łemków...*, s. 151.

¹⁹² M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 105.

twórcę formy literackiej Duć-Fajfer wskazuje Iwana Rusenkę. Wpływ na ukształtowanie się etnolektu w formie literackiej miał także zdaniem badaczki Dymitr Wisłocki, redaktor łemkowskich czasopism¹⁹³.

Opisanie powyżej cechy społeczności łemkowskiej, tj. etnolekt, kultura materialna i społeczna oraz przynależność religijna, miało na celu charakterystykę tej grupy etnicznej. Sąsiedztwo ze Słowianami zachodnimi było głównym czynnikiem, który sprawił, iż Łemkowie początkiem XX w. byli grupą o etniczności rozbudzonej, tj. świadomą swojej odmienności. Wydaje się jednakże, iż w tym okresie nie posiadali aspiracji tworzenia jednolitej, zjednoczonej grupy politycznej; byli więc obiektem prób rozbudzenia poczucia tożsamości narodowej przez sąsiednie nacje.

¹⁹³ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 67–68.

2. Dwaj mężczyźni z łemkowskiej grupy etnicznej. Zdjęcie wykonane prawdopodobnie na terenie Rusi Szlachtowskiej. Warto zwrócić uwagę na widoczne na fotografii wyraźne różnice w stosunku do tradycyjnego łemkowskiego stroju występującego w innych regionach Łemkowszczyzny. (1925–1939).

Geneza ruchów narodowych w Galicji Wschodniej i na Łemkowszczyźnie od lat trzydziestych XIX w. do I wojny światowej

2.1. Kształtowanie się ruchów narodowych

Położenie Łemkowszczyzny w granicach monarchii habsburskiej, jako części Królestwa Galicji i Lodomerii, a także bezpośrednia styczność z Galicją Wschodnią, miało znaczący wpływ na rozwój tożsamości ludności łemkowskiej. Przynależność Galicji do wielokulturowego cesarstwa przyspieszyła proces kształtowania się świadomości etnicznej wśród Słowian wschodnich. Ośrodkiem tegoż był Lwów, gdzie działalność Markijana Szaszkewycza, Iwana Wahylewycza oraz Jakowa Hołowackiego, tzw. Ruskiej Trójcy twórców lwowskiego koła oświatowo-literackiego, zapoczątkowała w latach trzydziestych XIX w. wśród ludności rusińskiej ruch kulturalny, oparty na tradycji cerkiewnej oraz zaprzeczeniu przynależności do narodu polskiego¹. Na poczucie odrębności wpływ miała głównie religia wschodniego obrządku. Pierwsi budziciele różnili się jednakże między sobą w definiowaniu przynależności Rusinów galicyjskich. Niejednolita, stopniowa ewolucja koncepcji doprowadziła do wewnętrznych sporów, a następnie rozłamów, na które wpływ miały także układy geopolityczne. W pierwszym okresie kształtowania się ruchów narodowych istotne znaczenie miały hasła romantyzmu, zwłaszcza zainteresowanie kulturą ludową, folklorem, a także użyciem języka ludowego jako formą artystycznego wyrazu, co pozwoliło podnieść go do rangi języka literackiego. Powstałe w tym czasie piśmiennictwo odwoływało się do tradycji duchowej i etycznej². Istotne znaczenie miała tu oświeceniowa definicja narodu jako zbioru autonomicznych jednostek, któremu przysługuje prawo do suwerenności. Romantyzm rozszerzył to pojęcie do historycznej wspólnoty, odgrywającej w dziejach ludzkości szczególną

¹ W. Mokry, „*Ruska Trójca*”. *Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku*, Kraków 1997, s. 5; E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 56.

² W. Mokry, *op. cit.*, s. 9; zob. E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 56.

misję. Doprowadziło to do zainteresowania problematyką narodową i jej uwarunkowania historycznego, a następnie prób tworzenia narodów słowiańskich, których podwaliną stała się publikacja *Mysli o filozofii dziejów (1785–1792)* J.G. Herdera, wieszcząca znaczącą rolę Słowian dla ludzkości³. Zainspirowani zbiorami ukraińskich pieśni ludowych, działacze „Ruskiej Trójcy” wyruszyli w etnograficzną podróż w poszukiwaniu materiału folklorystycznego, który posłużył do utworzenia literackiego języka narodu ukraińskiego. Zwieńczeniem prac było wydanie w 1837 r. w Budapeszcie *Rusalki Dniestrowej*⁴.

Rozbudzenie kulturalne Rusinów galicyjskich ewoluowało do politycznych starań o uznanie odrębnego narodu w czasie rewolucji lat 1848–1849, nazwanej w historiografii Wiosną Ludów. Wówczas nacje podległe monarchii habsburskiej, na fali zrywów rewolucyjnych w Europie, wysunęły żądania autonomii politycznej i kulturowej, które stały się punktem zwrotnym w procesie tworzenia się ruchów narodowych w Europie Środkowej⁵. W Galicji Wschodniej 19 kwietnia 1848 r. powstała Hołowna Rada Ruska, postulująca uznanie ruskiej nacji. Nazywana Świętojurską, obradowała w katedrze św. Jura, siedzibie metropolity grekokatolickiego; jej organem prasowym była „Zoria Hałycka”⁶. Część z działaczy Hołownej Rady walczących o równouprawnienie Rusinów z Polakami, jak również o podział Galicji, rozpoczęła poszukiwanie oparcia politycznego w carskiej Rosji, dając początek sympatiom prorosyjskim wśród części elity politycznej⁷. Rozbudzenie narodowe Rusinów zyskało wsparcie władz austriackich, zaniepokojonych przez polski ruch irredentystyczny⁸. Wiosna Ludów otworzyła polityczny okres aktywności rusińskiej inteligencji; postulat podziału administracyjnego na część polską i rusińską był wielokrotnie podnoszony aż do upadku monarchii habsburskiej⁹.

Przemiany społeczne na terenie Galicji Wschodniej doprowadziły do tego, iż peryferyjnie położona względem lwowskiego centrum politycznego Łemkowszczyzna stała się obszarem rywalizacji kształtujących się nacji. Za sprawą inteligencji wykształconej we Lwowie, pod koniec XIX w. hasła narodowościowe stopniowo docierały również tutaj, stawiając lokalną społeczność przed koniecznością samookreślenia. Paradoksalnie przynależność do wschodniego kręgu kulturowego, która dotychczas chroniła Łemków od asymilacji ze Słowianami zachodnimi, stała się przyczyną rozdarcia pomiędzy trzema ruchami polityczno-narodowymi, w równym

³ J. Kozik, *Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848*, Kraków 1973, s. 8–10.

⁴ *Ibidem*, s. 96; zob. J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 18; W. Mokry, *op. cit.*, s. 9.

⁵ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 19.

⁶ W pierwszym numerze „Zorii Hałyckiej” (15 V 1848 r.) opublikowano słowa odezwy: „My Rusini galicyjscy należymy do wielkiego narodu ruskiego, który mówi jednym językiem i liczy 15 milionów, z czego półtrzecia miliona zamieszkuje ziemię halicką. Naród ten był kiedyś niezależnym, dorównywał w sławie najmniejszemu narodowi Europy, miał swój język literacki, swoje własne ustawy, swych kniaziów, jednym słowem, żył w dobrobycie, był zamożny i silny”. Cyt. za: J. Kozik, *Ukraiński ruch narodowy...*, s. 172.

⁷ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 18; H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 21; E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 58; zob. H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986, s. 142.

⁸ W. Osadczy, *Święta Rus. Rozwój i oddziaływanie idei prawostawia w Galicji*, Lublin 2007, s. 30.

⁹ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 18.

stopniu manipulującym argumentem „ruskości”¹⁰, rozumianej do tej pory jako przynależność do wschodniego chrześcijaństwa, stanowiącego podstawowy wyznacznik identyfikacji grupowej¹¹. O tożsamość Łemków, ścierały się rusofilskie, staroruskie oraz ukraińskie ugrupowania. Jako pierwsze dotarło na teren Łemkowszczyzny stronnictwo staroruskie¹². Ruch ten cechowała elastyczność, a także kultywowanie lokalnych tradycji ludowych¹³. Istotne dla ludności łemkowskiej było odwołanie do etnonimu „Rusin”, powszechnie używanego samookreślenia na tym obszarze¹⁴.

Początków ruchu staroruskiego można dopatrywać się w latach trzydziestych XIX w. pierwsi budziciele nawiązywali do tradycji Rusi Halicko-Włodzimierskiej: posługiwania się językiem „ruskim” oraz wyznania greckokatolickiego¹⁵. Odnaczali się także lojalizmem wobec monarchii habsburskiej¹⁶; można mówić o narodzinach tego ruchu jako o reakcji na polonizację ludności Galicji Wschodniej¹⁷. Przyjmuje się, iż ukształtowanie tej orientacji miało miejsce na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w. W tym okresie powstawały czasopisma w języku, który był mieszanką etnolektu kijowsko-połtawskiego (ukraińskiego), języka rosyjskiego oraz staro-cerkiewno-słowiańskiego¹⁸. Działacze staroruscy, skupieni wokół zwierzchników Kościoła greckokatolickiego, głosili swą odrębność od polskiej nacji i przynależność do narodu rusińskiego¹⁹. W opublikowanym w czasopiśmie „Słowo” z 25 stycznia 1861 r. programie ogłoszono: „Żyjemy na Bożym świecie, jako Rusini i jako Rusini mamy swój osobny ród, obyczaje, język i wiarę. To wszystko odziedziczyliśmy po przodkach”²⁰. W programie tym zaakcentowano potrzebę zjednoczenia narodu, który został poddany przez państwo polskie wynarodowieniu, a dzięki władzy austriackiej mógłby się odrodzić poprzez powrót do własnych korzeni i kultywowania tradycji²¹. Dla działaczy staroruskich istotne było skierowanie wszystkich sił na rozszerzenie edukacji i uświadomienie ludu o jego historii i pochodzeniu. W licznych artykułach „Słowa” znalazły się odwołania do jedności narodu „ruskiego” bądź „galicko-ruskiego”²². Helena

¹⁰ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 21; E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 57; zob. *Istota moskalofilstwa „starorusinów” galicyjskich*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 4, 1935, nr 5, s. 47; W.O. Bereżański, *Dlaczego powstał w byłej Galicji naród ruski jako rosyjski?*, w: *Ibidem*, s. 270; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 18; П.Р. Магочій, *Галичина. Історичні есе*, Львів 1944, s. 157–158.

¹¹ E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 55.

¹² B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 29.

¹³ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 23.

¹⁴ E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 55.

¹⁵ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 56.

¹⁶ W. Kołpaczkiwicz, *Na granicy wieków. Jeden etap ewolucji myśli politycznej starorusinów*, ВРU 7(1938), nr 5, s. 50; J. Bardach, *Starorusini a monarchia habsburska w dobie I wojny światowej*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 5, 1969, s. 237; П.Р. Магочій, *Галичина...*, s. 167.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ AAN MSZ 5320, Mniejszość ukraińska w Polsce – polityka narodowościowa na ziemi czerwieńskiej. Opracowania, k. 33.

¹⁹ W. Osadczy, *op. cit.*, s. 85.

²⁰ Cyt. za: O. Duć-Fajfer, *Tożsamość narodowa...*, s. 35.

²¹ „Слово” 25 I 1861, nr 1, k. 1.

²² *Ibidem*.

Duć-Fajfer wskazuje, iż w tym okresie działacze starorusycy nie zdefiniowali, czy pod etnonimem „Rusini” kryli się jedynie Rusini galicyjscy, czy także Ukraińcy naddnieprzańscy, czy w końcu wszystkie narody Rusi. Stawia tezę, iż pogląd ten stopniowo ewoluował w kierunku odrębności Galicji Wschodniej²³. Dla mieszkańców tej prowincji ukraińskiej narodowości starorusini postulowali równouprawnienie z ludnością polską, ustanowienie „języka rusińskiego” jako urzędowego oraz wykładowego, a także rozwój szkolnictwa wyższego²⁴. Działalność ugrupowania wspierały władze austriackie, widząc w nim przeciwwagę do radykalizującego się narodowego ruchu polskiego²⁵.

W okresie Wiosny Ludów wśród części staroruskich elit pojawiła się orientacja rusofilską; oparta na podkreśleniu związku Rusi z Rosją. Jednym z jej zwolenników stał się sam Jakow Hołowacki²⁶. Głównymi działaczami ruchu byli Iwan Naumowycz oraz Wołodmyr Dudykewycz²⁷. Koncepcja stronnictwa, określanego przez działaczy ukraińskich moskalofilstwem²⁸, zakładała przynależność mieszkańców Galicji Wschodniej do jednego ruskiego narodu, składającego się z trzech grup wschodniosłowiańskich: Wielkorusinów, Białorusinów oraz Małorusinów. Działacze tego stronnictwa uznawali istnienie różnic kulturowych oraz językowych wchodzących w jego skład grup etnicznych²⁹. Pomimo tego przeświadczenia uważano za nieodzowne mianowanie języka rosyjskiego, wspólnym językiem literackim oraz propagowanie wyznania prawosławnego³⁰. Rusofile potępiali wszelkie inicjatywy ukraińskie, uznając je za sfinansowane z polskich bądź austriackich środków na rzecz zniszczenia Rusi³¹. Ruch ten wpisać można w nurt ideologii panslawizmu, postulującej jedność Słowian pod przewodnictwem Rosji, którego rozwój przypadł na wiek XIX³². Działalność aktywistów zdecydowanie potępiał

²³ O. Duć-Fajfer, *Tożsamość narodowa...*, s. 35.

²⁴ „Слово” 25 I 1861, nr 1, k. 2.

²⁵ W. Osadczy, *op. cit.*, s. 30.

²⁶ *Ibidem*, s. 384.

²⁷ W. Osadczy, *op. cit.*, s. 381; W. Kołpaczkiewicz, *Na granicy...*, s. 51.

²⁸ Termin ten odnaleźć można także w polskich źródłach, m.in. w sprawozdaniach Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie.

²⁹ П.Р. Марочій, *Галичина...*, s. 174; B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 22; H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 21.

³⁰ H. Duć-Fajfer, *Tożsamość narodowa...*, s. 36; E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 59.

³¹ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 22; zob. H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 21; I. Kedryn, *Triumf i katastrofa marzeń oraz zmartwychwstanie nadziei moskalofilów galicyjskich*, BPU 6(1937), nr 14, s. 155–156; *Idem*, *Kompleks rosyjski u Ukraińców*, BPU 6(1937), nr 14, s. 99; *Idem*, *Moskalofilstwo jako anachronizm oraz aktualna twierdza kompleksu rosyjskiego u Ukraińców*, BPU 6(1937), nr 14, s. 141; П.Р. Марочій, *Галичина...*, s. 175; zob. M. Andrusiak, *Zarys historii moskalofilstwa wśród Ukraińców halickich*, BPU 2(1933), nr 34–35, s. 4.

³² Termin ten został szeroko omówiony w: H. Wereszycki, *Historia polityczna Polski 1864–1918*, Paryż 1979, s. 156; S. Kieniewicz, *Rosja w XIX w.*, Katowice 1948; R. Pipes, *Rosja Czarów*, Warszawa 2006, s. 274; M.B. Petrovich, *The emergence of Russian Panslavism 1856–1870*, Columbia 1966, s. 61–129; L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Warszawa 1975, s. 290–291; B. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914*, Cambridge 2004; P. Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918*, Washington 1974; M. Tanty, *Panslawizm, carat, Polacy. Zjazd słowiański w Moskwie*, Warszawa 1970.

Michał Bobrzyński, namiestnik Galicji, który dostrzegwał w niej niebezpieczeństwo. Według wspomnień Feliksa Przysieckiego społeczeństwo polskie było również nieprzychylnie rusofilom³³. Dalszy rozwój ruchu spowodował zaniepokojenie władz austriackich. W 1882 r. doszło do procesu i skazania rusofilskich aktywistów pod zarzutem zdrady stanu oraz popularyzowania prawosławia³⁴.

Stopniowa utrata wpływów w Galicji Wschodniej na rzecz ruchu ukraińskiego skłoniła rusofile do poszukiwania zwolenników na innych obszarach, w tym też na Łemkowszczyźnie. Ugrupowanie to cieszyło się sympatią wśród ludności łemkowskiej, kierującej się mitem wielkiej Rosji. Godnym podkreślenia wydaje się także fakt wydelegowania w 1849 r. łemkowskiego przedstawicielstwa pod przewodnictwem Mychajła Hryndy do cara Rosji Mikołaja I z petycją „o objęcie opieki”³⁵. Jeden z pierwszych aktywistów rusofilskich na terenie Łemkowszczyzny wspominał w swych zapiskach: „Jedna tylko rzecz naprawdę dała mi radość w życiu. Było to w roku 1849, gdy po raz pierwszy zobaczyłem wspaniałą rosyjską armię. Nie potrafię opisać uczucia satysfakcji, gdy ujrzałem pierwszego kozaka na preszowskich ulicach”³⁶. Jarosław Moklak w pracy *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienie polityczne i wyznaniowe* rusofilską orientację przedstawia jako powstałą w wyniku działalności panslawistycznych agentów, którzy, prowadząc antypolską propagandę w szczególności wśród kleru greckokatolickiego, przygotowywali grunt pod planowany zabór Galicji. Powodzenie tej orientacji na Łemkowszczyźnie tłumaczy natomiast istniejącym wśród Łemków poczuciem zagrożenia ze strony polskości, wynikającym z różnic w kwestiach społecznych, kulturowych oraz politycznych³⁷.

Zwolennicy orientacji staroruskiej i rusofilskiej wspólnie odwoływali się do tradycji etnonimu „Rusin” dla określenia mieszkańców Galicji Wschodniej oraz Łemkowszczyzny, opierając na nim swą tożsamość. Na kategorii „ruskości” oba stronnictwa budowały trzon przyszłej integracji. 17 stycznia 1899 r. opublikowany został w „Haliczaninie”, oficjalnym organie staroruskiego ugrupowania politycznego Rusko-Narodowej Partii, dokument manifestujący nowy kurs polityki i podkreślający jedność z rusofilami, zarówno na tle kulturalnym jak i narodowym³⁸.

W latach sześćdziesiątych XIX w. na terenie Galicji Wschodniej z ruchu staroruskiego wykrystalizował się ruch ukraiński, którego początków odrodzenia dopatruje się w działalności „Ruskiej Trójcy”. Na jego kształt wpłynęły czynniki

³³ F. Przysiecki, *Rządy rosyjskie w Galicji Wschodniej*, Piotrków 1915, s. 11.

³⁴ E. Michna, *Łemkowie...*, s. 37; П.Р. Магочій, *Галичина...*, s. 172.

³⁵ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 22; zob. E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 58; I. Kedryn, *W poszukiwaniu metryki... Kilka dat i faktów z dziejów powojennego moskalofilstwa galicyjskiego*, BPU 6(1937), nr 15, s. 163; *idem*, *Janus, dwulicowy Bóg, czy rosyjski sfinks?*, BPU 6(1937), nr 16, s. 175; I. Kedryn, *Nasza sprawa wewnętrzna*, BPU 6(1937), nr 18, s. 196–198.

³⁶ Cyt. za: E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 58.

³⁷ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 20.

³⁸ W. Kołpaczekiewicz, *Na granicy...*, s. 50; *idem*, *Starorusini wobec rzeczywistości rosyjskiej w okresie wojny światowej*, w: BPU 7(1938), nr 13, s. 139; *idem*, *Istota moskalofilstwa „starorusinów” galicyjskich*, BPU 4(1935), nr 5, s. 47.

literacko-naukowe i ideologiczne napływające z Dniepru, gdzie od końca XVIII w. kształtował się lokalny patriotyzm ukraiński, nawiązujący do tradycji kozackiej oraz Hetmańszczyzny³⁹. Inspiracją była także zadnieprzańska literatura, m.in. *Pieśni Matoruskie* Mychajła Maksymowycza czy twórczość Tarasa Szewczenki⁴⁰. Działacze tego ruchu głosili ideę wyraźnej kulturowej odrębności mieszkańców Bukowiny, Zakarpacia oraz Galicji Wschodniej; dążyli także do utworzenia autonomicznego państwa⁴¹. Popularyzowali używanie języka ludowego; w tym celu w 1868 r. powołano we Lwowie instytucję społeczno-kulturalną „Proswita”, a w 1873 r. Towarzystwo im. Tarasa Szewczenki⁴². W organizacjach tych działali m.in. Anatol Wachnianin, Julian Romańczuk czy Stepan Kaczała⁴³. W kolejnych latach ruch wspierały władze austriackie, widząc w nim szansę na wyparcie wpływów rosyjskich z Galicji Wschodniej⁴⁴.

Jak zauważa Tomasz Stryjek, proces ukraińskiego odrodzenia narodowego, rozumiany jako przemiany społeczne, zasadał się na próbie ukształtowania świadomości narodowej chłopstwa poprzez misję uświadamiającą, prowadzoną przez przedstawicieli szlachty⁴⁵. Proces ten przebiegał jednocześnie z procesem kulturowym polegającym na nobilitacji kultury etnicznej chłopstwa celem uczynienia z niej kultury narodu ukraińskiego. Służyć temu miało wytworzenie literatury, spisanej językiem narodowym, a następnie jej rozpowszechnienie „jako formy przekazu treści służących kształtowaniu świadomości narodowej (historia, mitologia narodowa etc.)”⁴⁶.

Ukraiinizacja ludności łemkowskiej rozpoczęła się na przełomie XIX i XX w. za sprawą księży grekokatolickich o ukraińskiej tożsamości. W tym samym czasie powstały na tym obszarze pierwsze czytelnice „Proswity”, do których skierowano ukraińskich nauczycieli⁴⁷. Początkowo działacze ci nie odnieśli na Łemkowszczyźnie większych sukcesów⁴⁸. Propagowane przez nich poglądy nie uwzględniały konserwatywnej mentalności Łemków⁴⁹. Również nowatorskie aspiracje polityczne były dla tej grupy niezrozumiałe, gdyż nie utożsamiali oni Ukraińca z Rusinem⁵⁰. Warto zwrócić uwagę na to, iż obóz ukraiński koncentrował swoje działania głównie na terenie Galicji Wschodniej, gdzie cieszył się zdecydowanie

³⁹ J. Kozik, *Ukraiński ruch narodowy...*, s. 233.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 236.

⁴¹ E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 89; J. Kozik, *Ukraiński ruch narodowy...*; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 30; H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów...*; M. Andrusiak, *U źródeł ukraińskiego odrodzenia narodowego*, BPU 5(1936), nr 33; L. Wasilewski, *Ukraina i sprawa ukraińska*, Kraków 1911; I. Łysiak-Rudnycki, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, „Znak” 1988, nr 4.

⁴² J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 23.

⁴³ О.В. Малюма, *Просвіта*, w: *Енциклопедія історії України*, Київ 2012, s. 35.

⁴⁴ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 19.

⁴⁵ T. Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Toruń 2013, s. 44.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 45.

⁴⁷ O. Duć-Fajfer, *Tożsamość narodowa...*, s. 38.

⁴⁸ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 58.

⁴⁹ O. Duć-Fajfer, *Tożsamość narodowa...*, s. 39.

⁵⁰ E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 89.

większym poparciem, niż obóz rusofilsko-staroruski (co pokazały wyniki wyborów parlamentarnych w 1907 r.)⁵¹.

Pomiędzy działaczami ukraińskimi a rusofilskimi doszło do rywalizacji zakrojonej na szeroką skalę. Propaganda obu ruchów objęła swym zasięgiem wymiar nie tylko społeczny, ale i religijny, kulturowy oraz edukacyjny. Duże znaczenie dla utrzymania odrębności obu stronnictw miał wpływ emigracji ukraińskiej i łemkowskiej, osiadłej w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, polegający na kolportażu czasopism poszczególnych organizacji, dostarczanych na teren Łemkowszczyzny i Zakarpacia⁵². Powstały konflikt na tle przynależności narodowej w społeczności rusińskiej był wykorzystywany przez centra, które w manipulacji ruchami polityczno-społecznymi widziały realizację swych planów⁵³. Istotnym narzędziem w rękach agitatorów okazał się język narodowy, używany, jako argument przetargowy w forsowaniu opcji polityczno-społecznych. Starorusini promowali użycie staro-cerkiewno-słowiańskiego z elementami miejscowych dialektów, powstałych z zapożyczeń z języków grup sąsiednich. Działacze ukraińscy swą literaturę tworzyli w dialekcie kijowsko-połtawskim, często niezrozumiałym dla Łemków. Rusofile starali się usilnie wprowadzić język rosyjski do powszechnego użytku, gdy jednak nie odnieśli zamierzonego celu, stworzyli jazyczyje, czyli swoistą mieszkankę rosyjskiego, cerkiewno-słowiańskiego oraz gwar galicyjsko-rusińskich⁵⁴.

Wyznanie religijne, które odgrywało w procesach tworzenia się wspólnoty grupowej istotną rolę, zostało również wykorzystane do rywalizacji o tożsamość ludności ukraińskiej oraz łemkowskiej. Przynależność do Kościoła greckokatolickiego stanowiła jeden z najistotniejszych elementów odróżniających od Polaków. Z czasem w spory na tle narodowym coraz częściej uwikłani byli duchowni. Działacze ukraińskiego ruchu narodowego zabiegali o pozyskanie sprzymierzeńca w Kościele greckokatolickim, który dotychczas wspierał ruch staroruski, wykorzystując swój autorytet wśród Łemków. Sytuacja zmieniła się w chwili oskarżenia przez władze austriackie przywódców staroruskich o zdradę stanu i propagowanie wyznania prawosławnego. Hierarchia greckokatolicka została pozbawiona czołowych działaczy świętojurskich, stając się wsparciem dla ukraińskiego ruchu narodowego. Agitatorzy rusofilscy natomiast przygotowywali grunt pod rozpowszechnienie prawosławia, przeprowadzając werbunek do seminariów oraz przedstawiając swe wyznanie jako prawdziwie ruskie. Doszło do ostrej rywalizacji w walce o wiernych, czego następstwem było przekształcanie pierwotnie pokojowych argumentów w oszczerstwa. Na początku XX w. wzmożona została akcja nawracania na prawosławie, wspierana przez carat i święty synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej nie tylko

⁵¹ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 26.

⁵² W Stanach Zjednoczonych drukowany był m.in. ukraiński „Календарь для Американских Русинів”; zob. „Календарь для Американских Русинів” 1903.

⁵³ E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 60; zob. Ю. Тарнович, *Люстрована історія...*, s. 246; J. Moklak, *Мучайло Качковський і чителніе його іменіа на Łemkowszczyźnie*, „Magury” 1987, s. 38; X.Y.Z., *Ukraińskość wyklucza moskalofilstwo*, BPU 7(1938), nr 17, s. 197.

⁵⁴ A. Krochmal, *Rola religii...*, s. 116; A.A. Zięba, *Tożsamość etniczna jako obiekt manipulacji politycznej: przypadek Rusinów łemkowskich XVIII–XX*, „Rocznik Ruskiej Bursy” 2007, s. 60; E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 60; W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001.

na terenie Łemkowszczyzny, ale również w ośrodkach emigracyjnych w Stanach Zjednoczonych⁵⁵.

W chwili narastającego konfliktu rusofilsko-ukraińskiego początkowo neutralni okazali się działacze ruchu staroruskiego, którzy pomimo zbieżnego kierunku polityki z rusofilami należeli z działaczami ukraińskimi do wspólnych klubów i stowarzyszeń. Ponadto wspólnie domagali się uznania języka ludowego jako narodowego i ustanowienia go wykładowym w galicyjskim szkolnictwie⁵⁶. W tym okresie starorusini, w obliczu utraty wpływów na terenie Galicji Wschodniej, prawdopodobnie poszukiwali najdogodniejszej drogi politycznej, jednakże w zaostrzającej się rywalizacji rusofilsko-ukraińskiej konieczne stało się zajęcie określonego stanowiska. Środowisko staroruskie zostało podzielone, część działaczy uznała się za rusofile, natomiast zwolennicy odrębności narodowej od Rosjan i Ukraińców skupili się wokół czasopisma „Haliczanin”, podkreślając silne związki z Rosją tylko na gruncie kulturalnym⁵⁷.

2.2. Rozwój organizacji społeczno-kulturalnych i oświatowych na Łemkowszczyźnie i formy rywalizacji o Łemków

W drugiej połowie XIX w. działalność zwolenników ugrupowań narodowych przybierała zinstytucjonalizowane formy. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. we Lwowie powstały najważniejsze ukraińskie instytucje, tj. społeczno-oświatowa „Proswita”, zajmująca się organizacją szkolnictwa dla dorosłych i wydawnictwem publikacji w języku ukraińskim, oraz Towarzystwo im. Tarasa Szewczenki, które z czasem przerodziło się w instytut naukowy. Grupowali się wokół nich najwybitniejsi działacze, przedstawiciele inteligencji tj. adwokaci, lekarze oraz nauczyciele gimnazjalni m.in. Julian Romańczuk, Aleksander Barwiński czy Omelian Ohonowski⁵⁸. W reakcji na powstanie ukraińskich organizacji, środowisko rusofilskie utworzyło w 1873 r. Towarzystwo im. Mychajła Kaczkowskiego⁵⁹, z inicjatywy księdza greckokatolickiego Iwana Naumowycza,

⁵⁵ B. Wójtowicz-Huber, *Rola Kościołów...*, s. 195, zob. H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów...*, s. 165.

⁵⁶ Po wyborach parlamentarnych w 1907 r., pięciu staroruskich posłów utworzyło wraz z Ukraińcami klub parlamentarny pod nazwą „Ruthenicher Klub”, celem „reprezentacji i obrony interesów narodowości rusińskiej i zapewnienia jej samodzielnego rozwoju politycznego, ekonomicznego, socjalnego i kulturalnego”. Dopiero pod naciskiem obozu rusofilskiego posłowie Dmytro Markow oraz Mykoła Hlibowicki wystąpili ze stowarzyszenia. Zjazd starorusko-rusofilski 15 lipca 1907 r. stanął na stanowisku próby utworzenia odrębnego klubu parlamentarnego. W. Kołpaczkiewicz, *Na granicy...*, s. 51.

⁵⁷ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 27.

⁵⁸ H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów...*, s. 166.

⁵⁹ Mychajło Kaczkowski (1802–1872) – staroruski działacz społeczny i polityczny, założyciel czasopisma „Słowo” oraz funduszu stypendialnego przy Domu Narodowym we Lwowie na

pełniącego wówczas funkcję posła w austriackim parlamencie. Na zjeździe założycielskim w Kołomyi postawiono za cel towarzystwa pracę oświatowo-kulturalną wśród ludu. Rok później instytucję przeniesiono do Lwowa⁶⁰. Oba ugrupowania przystąpiły do rozwoju sieci stowarzyszeń w Galicji Wschodniej, a następnie na Łemkowszczyźnie. Dalsza intensyfikacja działalności ruchów narodowych poprzez zakładanie wszelkiego rodzaju instytucji oraz stowarzyszeń ekonomiczno-oświatowych przypadła na pierwszą połowę XX w.⁶¹

Na Łemkowszczyźnie powstały rusofilskie czytelnice Towarzystwa im. Mychajła Kaczkowskiego, organizacji przez wydawane comiesięczne publikacje propagujące historię Rusi, wiedzę na temat hodowli zwierząt, uprawy roli, prowadzenia gospodarstwa domowego, oraz krzewiące świadomość narodową⁶². Towarzystwo wydawało czasopismo „Nauka”, prowadziło również fundusz stypendialny dla młodzieży szkolnej⁶³. W statucie postawiono za cel krzewienie zamiłowania do ruskiej wiary, obyczajów, a także kształtowanie odpowiednich wzorców poprzez organizację spotkań artystycznych i propagowanie kultury⁶⁴. W 1901 r. filia powstała w Sanoku, rok później w Krynicy, tym samym obejmując zasięgiem powiat sądecki, grybowski, jasielski oraz gorlicki. W celu powołania czytelnicy należało zwerbować wśród społeczności danej wsi dwunastu chętnych. Do 1912 r. zorganizowano na Łemkowszczyźnie 109 punktów Towarzystwa, do których sprowadzano prasę w języku rosyjskim zmieszany z mową lokalną⁶⁵. Tuż przed I wojną światową w Tyliczu, Krynicy i Florynce zawiązały się rusofilskie koła gimnastyczno-pożarnicze współpracujące z czytelniami im. Mychajła Kaczkowskiego. W ramach ich działalności wystawiano sztuki teatralne lub występy gimnastyczne. Wiedzę na temat Rosji szerzyły również trzy ruskie bursy, działające w Nowym Sączu, Sanoku oraz Gorlicach. Pierwsza z nich założona została w 1892 r. z inicjatywy księdza Teofila Kaczmarczyka oraz księdza Omeliana Wenhrynowycza, czołowych działaczy ruchu rusofilskiego na tym obszarze. Bursa edukowała z zakresu historii i literatury rosyj-

rzecz rozwoju języka ruskiego. Wspierał finansowo rozwój organizacji oraz czasopism zarówno rusofilskich jak i ukraińskich, dążąc do realizacji idei jedności Rusi. V. Kubijowyc, *Kachkovsky Mykhailo*, w: *Encyclopedia of Ukraine*, t. 2, s. 388–389, W. Osadczy, *op. cit.*, s. 147; J. Moklak, *Mychajło Kaczkowski*..., s. 38.

⁶⁰ W. Osadczy, *op. cit.*, s. 170.

⁶¹ J. Moklak, *Łemkowszczyzna*..., s. 23.

⁶² H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie*..., s. 55.

⁶³ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków*..., s. 32.

⁶⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (dalej ЦДАІЛ), ф 182 оп. 1, сп. 290, Pismo Rady Namiestnictwa Nowego Sącza do Centralnego Towarzystwa imienia Mychajła Kaczkowskiego we Lwowie, dn. 6 I 1904, k. 65.

⁶⁵ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie*..., s. 45; В. Кубійович, *Лемки*, w: *Енциклопедія Українознавства. Словникова Частина*..., s. 1278; П.Р. Магочій, *Галичина*..., s. 214; „Лемко. Народный еженедельникъ на лемковскомъ говоръ, Новый Санчъ”, 8 января (21 февраля) 1913, к. 1; J. Moklak, *Mychajło Kaczkowski*..., s. 38; zob. П. Трохановскій, *Теоділь Качмарчык*, „Лемківскій Календар”, Лігниця 1994, s. 53; ЦДАІЛ ф 182 оп. 1, сп. 42, Товариство ім. Михаїла Качковського м. Львів, Інформації на звіги про організаційну на пропагандистську в м. Криниць, к., 37; ЦДАІЛ ф 182 оп. 1, сп. 69, к. 27; ЦДАІЛ ф 182 оп. 1, сп. 92, Листи від повозанованих читалень в селі Злочкому Ново-Санівського, к. 3.

skiej⁶⁶. Działalność czytelnicy Mychajła Kaczkowskiego zyskała popularność wśród Łemków, sukces ten należy tłumaczyć konserwatywnością ludności przywiązanej do tradycji ruskiej⁶⁷. Aktywność obozu rusofilskiego cechowała się rozwojem kultury oraz oświaty, a także odpowiednim wykorzystaniem podatnego gruntu pod prowadzenie agitacji. Wydaje się, że sukces wynikał także z intensyfikacji działań ruchu szukającego na terenie łemkowskich wiosek nowego obszaru wpływów.

Największe zainteresowanie Łemkowszczyzną przejawiali w obozie ukraińskim działacze skupieni wokół „Proswity”. Organizacja ta opracowywała i wydawała podręczniki szkolne, książki oraz prasę w etnolekcie kijowsko-połtawskim. Prowadziła również fundusz stypendialny dla młodzieży szkolnej⁶⁸. Początek rozwoju ukraińskiego ruchu na obszarze zamieszkanym przez ludność łemkowską nastąpił wraz z założeniem czytelnicy na terenie Nowego Sącza w 1902 r. W roku następnym filie organizacji powstały w Sanoku i Jaśle, gdzie jednym z czołowych działaczy był ksiądz greckokatolicki Omelian Konstantynowycz. Do 1912 r. zorganizowano na całej Łemkowszczyźnie 22 czytelnicy ukraińskie⁶⁹. 1 listopada 1911 r. utworzono przy Zarządzie Głównym „Proswity” we Lwowie specjalną Komisję do Spraw Łemkowszczyzny, która miała dbać o rozwój kulturalno-oświatowy tego regionu; m.in. poprzez prowadzenie ankiet wśród odwiedzających punkty towarzystwa badała zainteresowania czytelników, którym następnie próbowała sprostać. Oferta wydawnicza przygotowana na podstawie wyników ankiet miała przyczynić się do rozwoju orientacji proukraińskiej wśród Łemków⁷⁰. Z Galicji Wschodniej przybywali do Nowego Sącza ukraińscy aktywiści, z zamiarem rozpoczęcia współpracy z duchownymi greckokatolickimi. Jednym z najbardziej zaangażowanych działaczy na tymże obszarze był Wasyl Jaworski (1854–1926), który wspierał finansowo rozwój ruchu. Dzięki jego pomocy zbudowano w Nowym Sączu greckokatolicką cerkiew oraz uruchomiono instytucję finansową Łemkowski Bank, działającą w latach 1903–1913⁷¹. W 1902 r. w Nowym Sączu powstała ukraińska bursa dla 50 uczniów, sfinansowana przez Wasyla Jaworskiego; prowadzona była przez księdza Zachariasza Łechickiego. Obie sądeckie bursy w 1902 r. zrzeszały 110 łemkowskich uczniów. W 1908 r. zorganizowano „ruskie bursy” dla ludności łemkowskiej w Sanoku oraz Gorlicach⁷². W tym czasie powstały również koła ukraińskiej organizacji Krajowego Towarzystwa Gospodarczego „Silskij Hospodar”, edukujące w kwestiach rolniczych. Zadaniem organizacji była praca nad podniesieniem

⁶⁶ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 24; H. Duć-Fajfer, *Z historii Ruskiej Bursy w Gorlicach*, „Płaj” 27, 2003, s. 87.

⁶⁷ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 80; *idem*, *Mychajło Kaczkowski...*, s. 61.

⁶⁸ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 32.; zob. В. Кубійович, *Лемки...*, s. 1275–1280; *idem*, *Prosvita*, w: *Encyclopedia of Ukraine*, Toronto 1993, s. 245; О.В. Малюма, *op. cit.*, s. 35.

⁶⁹ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 27; J. Moklak *Mychajło Kaczkowski...*, s. 60.

⁷⁰ ЦДІАЛ ф 348, оп. 1, сп. 111, Протоколиїв засідань членів „Лемківської комісії” рпи Головніїв управі Товариства у Львові, к. 4.

⁷¹ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 32; Ф. Коковський, *Лемківські республікї*, w: „Історичний Календар-Альманах Червоної Калини на 1935 рік”, Львів 1934, s. 115; zob. В. Кубійович, *Лемки...*, s. 1275–1280.

⁷² B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 24; zob. P. Wroński, *Szkolnictwo na Łemkowszczyźnie 1866–1947*, „Magury” 1991, s. 100.

poziomu życia ludności łemkowskiej przez pośrednictwo z instytucjami administracyjnymi oraz finansowymi, zakładanie spółdzielni mleczarskich czy dbanie o sprzedaż zbóż. Ponadto filie Towarzystwa miały organizować kursy i szkoły rolnicze, wydawać pisma o tematyce rolniczej i ekonomicznej, w końcu otwierać biblioteki i czytelnie⁷³. W 1910 r. na całej Łemkowszczyźnie działało trzydzieści osiem kółek, w tym sześć w powiecie nowosądeckim⁷⁴.

Przybyła na teren Łemkowszczyzny zachodniej inteligencja ukraińska osiedlała się w Nowym Sączu, jej głównym celem był rozwój na tym obszarze organizacji społeczno-kulturalnych oraz oświatowych, zwłaszcza „Proswity”. Pomimo wzmożonej działalności mającej zdobyć zainteresowanie ludności łemkowskiej, starania te początkowo nie przynosiły większych rezultatów. Na zjeździe w 1906 r., delegat Zarządu Głównego Iwan Bryk ubolewał, że Łemkowie nie należą do towarzystwa, które powstało w celu ich zrzeszania. W literaturze przedmiotu przyjęto, iż program działaczy ukraińskich był wyraźnie radykalny i jednostronny, nieuwzględniający cech odróżniających ludność łemkowską, dlatego też teren Łemkowszczyzny miał wydawać się im w pełni opanowany przez orientację rusofilską, bez możliwości zaszczerpienia ukraińskiej myśli narodowej⁷⁵. Włodzimierz Kubijowicz w *Encyklopedii Ukrainoznawstwa* podkreślił, iż problem rozwoju ruchu ukraińskiego na Łemkowszczyźnie wynikał z jej peryferyjnego położenia oraz braku inteligencji ukraińskiej na tym obszarze⁷⁶. Wydaje się jednak, że główna przyczyna niepopularności ukraińskiego ruchu wśród Łemków leżała w konserwatywności tej ludności, niezorientowanej w nowinkach politycznych oraz w rozróżnieniu jej własnej tożsamości w kontekście kontrastu tutejszy – obcy. Jak również chronologii pojawienia się poszczególnych ruchów polityczno-społecznych na Łemkowszczyźnie⁷⁷. Warto zwrócić również uwagę na fakt, że Nowy Sącz był polskim miastem.

Znacznie skromniej wyglądał rozwój polskich instytucji kulturalno-oświatowych na Łemkowszczyźnie. W Nowym Sączu w 1892 r. koła terenowego, z inicjatywy Towarzystwa Szkoły Ludowej (TSL), krakowskiego stowarzyszenia edukacyjnego, zaopatrującego szkoły w pomoce naukowe oraz tworzącego i wspierającego rozwój bibliotek i świetlic. Z powodu rozwiniętej działalności filii Towarzystwa

⁷³ M.in. takie kółko powstało w Muszynie w 1908 r.; APKr StPNS 74, List do założycieli Krajowego Towarzystwa „Silskij Hospodar” na ręce ks. Iwana Kaczmarza proboszcza w Muszynie, z dn. 3 XI 1920, b.p.; *ibidem*, Pismo filii krajowego towarzystwa gospodarczego „Silskij Hospodar” do Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, z dn. 3 XI 1920 r., b.p.; *ibidem*, Устав Краевого Товариства господарского Сільский Носподар філія в мушині. б.р., Галицкая Русь, nr 63, Lwów 29 III 1892, b.p.

⁷⁴ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 32.

⁷⁵ *Ibidem*; H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 55.

⁷⁶ В. Кубийович, *Лемки...*, s. 1276.

⁷⁷ Ocenę, iż ruch ukraiński wydawał się ludności obcy, wywodzę z chronologii pojawienia się poszczególnych ruchów polityczno-społecznych na Łemkowszczyźnie. Używając sformułowania „obcy” lub opisując trudności działaczy ukraińskich na Łemkowszczyźnie, odwołuję się często do opinii ich samych, przytaczanych w sprawozdaniach na konferencjach Proswity czy Komisji Łemkowskiej. Również w ukraińskiej prasie pojawiały się artykuły akcentujące trudności pracy działaczy ukraińskich na Łemkowszczyźnie do I wojny światowej, przedstawiając ten obszar jako opanowany przez rusofili.

im. M. Kaczkowskiego i „Proswity” na Łemkowszczyźnie, skierowane do Polaków TSL nie cieszyły się zainteresowaniem Łemków; tym bardziej, że koła towarzystwa zakładano na terenie zamieszkanym przez ludność polską miast, m.in. na terenie Muszyny oraz Krynicy w 1904 r. (w tym samym roku w Tyliczu otwarto czytelnię, a w roku 1914 dom ludowy). Organizowano również kursy dla analfabetów, naukę rzemiosła oraz chałupnictwa; ludność łemkowska jednak nie korzystała z oferty szkół zawodowych (wspólna edukacja występowała na poziomie szkolnictwa średniego, m.in. w roku szkolnym 1914/1915 do gorlickiego gimnazjum uczęszczało 365 Polaków i 56 Rusinów)⁷⁸.

Obok wymiaru edukacyjnego oraz kulturalnego ogromną rolę propagandową wśród ludności łemkowskiej odgrywała prasa. Na teren Łemkowszczyzny kolportowano czasopismo staroruskie „Haliczanin” i rusofilskie: „Przykarpacka Rus”, „Ruskie Słowo”, „Ruska Prawda”, a także pisma ukraińskie: „Diło”, „Hromadski Hołos”, „Swoboda”, „Rusnak”, „Hospodarska Czasopys”⁷⁹. Wraz z postępującą akcją propagandową działacze poszczególnych organizacji stworzyli prasę skierowaną do mieszkańców Łemkowszczyzny, wydawaną początkowo we Lwowie, a z czasem w Nowym Sączu. Przed I wojną światową istniały dwa liczące się wydawnictwa dla ludności łemkowskiej. Pierwszym był rusofilski „Łemko – gazeta dla naroda” [„Лемко газета для народа”], powstały we Lwowie w 1911 r. jako dodatek do „Przykarpackiej Rusi”, pod redakcją Hryhorija Hanulaka. Pomimo starań utworzenia go od razu na terenie Nowego Sącza, było to możliwe dopiero po kilku miesiącach. Wraz z przemieszczeniem wydawnictwa redaktorem został dr Aleksander Hassaj; zastąpiony następnie przez Iwana Andrejkę⁸⁰. Periodyk, wydawany w nakładzie 2 tys. egzemplarzy, informował o bieżących wydarzeniach, jak również o kulturze, sprawach społecznych, politycznych, religijnych oraz o prowadzeniu gospodarstwa domowego, sadownictwa, zasadach higieny oraz o działalności Towarzystwa im. Mychajła Kaczkowskiego⁸¹. Na jego łamach pisano jednocześnie o emigracji do Stanów Zjednoczonych oraz Kanady, publikując m.in. listy emigrantów⁸². Wiele uwagi poświęcano także informacjom o pogrążonych w wojnie Bałkanach, jak również sytuacji ludności rusińskiej na Węgrzech⁸³. W jego redakcję zaangażowana była staroruska i łemkowska inteligencja. Celem gazety była, jak się zdaje, edukacja ludności łemkowskiej oraz propagowanie wśród niej rosyjskiej świadomości narodowej⁸⁴. Na łamach czasopisma działacze rusofilscy domagali się łemkowskich reprezentantów w parlamencie, powołując się na swoje prawa wyborcze. Podkreślali ruskie korzenie Łemków, odróżniające ich od Polaków, nawołując do uczęszczania do rodzimych czytelnicy oraz prenumeraty rusofilskich gazet⁸⁵.

⁷⁸ В. Кубійович, *Лемки...*, s. 1278; А. Зиѣба, *Тоѣсамоѣ...*, s. 64, Н. Дуѣ-Файфер, *З истории Русkiej Бурсы...*, s. 86; Р. Вроњски, *Школництво...*, s. 98.

⁷⁹ Dokument Ruscy mieszkańcy gór..., instrukcja wojskowa z 1914 r., „Magury” 1985, s. 98–99.

⁸⁰ Н. Дуѣ-Файфер, *Литература лемковска в drugiej полowie...*, s. 286–287.

⁸¹ *Ibidem*, s. 287.

⁸² „Лемко. Народный еженедельникъ на лемковскомъ говорѣ”, Новый Санчѣ, 8 января (21 февраля) 1913, nr 7, k. 1.

⁸³ Н. Дуѣ-Файфер, *Литература лемковска в drugiej полowie...*, s. 288.

⁸⁴ „Лемко”, Новый Санчѣ, 8 января (21 февраля) 1913, nr 7, k. 2.

⁸⁵ *Ibidem*, k. 2.

Szeroko rozwinięta była również strona informacyjno-reklamowa i propagandowa periodyku, która przez propagowanie ruskich przedsięwzięć miała na celu budowanie izolacjonizmu grupowego: „Swoj do swego! Tego zawołania trzymają się wszystkie rozumne narody, a przez to dochodzą one do siły wewnętrznej i do poważania u innych. Pora, by już zrozumieć to i nam, Rusinom i wszędzie, i we wszystkim wspierać swoich ruskich kupców, swoich ruskich rzemieślników, swoich adwokatów, lekarzy swe ruskie kasy itd., itd. Zwracam na to uwagę w naszej gazecie dlatego, że tu, u nas, na Łemkowszczyźnie, a mianowicie w Muszynie, otworzył ostatnio kancelarię adwokacką nasz Rusin Dr Semen St. Bułyk. Otóż, jeśli my, Łemkowie z całej okolicy, będziemy udawać się we wszystkich sprawach po poradę prawną i pomoc do swego ruskiego adwokata Dra Semena S. Bułyka w Muszynie – to zapewnimy mu bardzo dobre utrzymanie nawet bez Polaków i Żydów. Za to z kolei chcemy się spodziewać, że Dr Semen S. Bułyk, jako niezależny Rusin, weźmie żywy udział w naszej łemkowskiej, ruskiej, narodowej działalności”⁸⁶. Na łamach „Łemka” publicyści rusofilscy skupiali się szczególnie na konflikcie z agitatorami ukraińskimi, szeroko pisząc o szkodliwej działalności czy propagandzie ukraińskich nauczycieli: „w części poprzedniego artykułu wskazano na tendencje demoralizowania łemkowskich wsi doktryną nauczycieli ukraińskich. Już w pierwszej części artykułu zaznaczyliśmy, że nauczyciele ukraińscy dobrze zrozumieli swoją rolę na Łemkowszczyźnie, co słyszy za plecami władza i dlatego wprowadzają porządek na Łemkowszczyźnie, jakby w jakim dzikim kraju, gdzie im można wszystko robić. Z tej przyczyny nauczyciele Ukraińcy na Łemkowszczyźnie w parafiach, w których pozajmowali posady nauczycieli, zachowują się prowokacyjnie”⁸⁷. Powstanie czasopisma rusofilskiego skierowanego specjalnie do Łemków, spisane w ich dialekcie, wydaje się niezmiernie ważnym wydarzeniem. Pomimo iż nie było to pismo w pełni łemkowskie, przyczyniło się do upowszechnienia mowy lokalnej w formie literackiej. Duży wpływ na jego rozwój mieli działacze starorusy, współpracujący z obozem rusofilskim. Język czasopisma świadczy o tym, iż czynny udział w jego publikowaniu brała inteligencja łemkowska.

W międzyczasie na terenie Nowego Sącza, rozpoczęło działalność ukraińskie czasopismo „Pidgirs'kij dzwin. Dwotizniewik politicznij, proswitno-naukowyj i gospodarskij” [„Podgórski Dzwon. Dwutygodnik polityczny, oświatowo-naukowy i gospodarczy”] pod redakcją Hryńka Kłymowycza. Czasopismo wydawane było w języku ukraińskim, upodobnionym sztucznie do etnolektu łemkowskiego. Działo od 23 stycznia do 21 listopada 1912 r., początkowo w Sanoku, a następnie na Sądeczynie, w opozycji do czasopisma „Łemko”. Było głównie skierowane do łemkowskich nauczycieli oraz księży, którzy następnie mieli rozpowszechnić zaczerpnięte z gazety idee wśród ludu. Działacze ukraińscy na łamach pisma wprost pisali o tym, że przeznaczeniem periodyku jest walka z rusofilstwem oraz polskim bezprawiem.

⁸⁶ Cyt. za: H. Duć-Fajfer, *Literatura...*, s. 291. Obok reklamy kancelarii adwokackiej Semena Bułyka, na łamach *Łemka* zamieszczano m.in. reklamy Ruskiego Towarzystwa Kredytowego „Niwa” oraz *Łemkowskiej Kasy*. *Лемко*, 22 февраля (7. Марта) 1913, nr 9, k. 1; *ibidem*, k. 5.

⁸⁷ „Лемко. Газета на языць, наближенномъ до лемковского говора”, 28 XI 1912, nr 37, *Новый Санць* 1912, k. 18.

Skupiali się przede wszystkim na nagłaśnianiu konfliktów na tle narodowościowym. Czasopismo nie zyskało popularności i po niespełna roku działalności upadło⁸⁸.

Publikacją, uznaną przez H. Duć-Fajfer za niezależną od przesłanek narodowych, było trzecie z kolei założone w Nowym Sączu pismo „Świat. Prosiatitielnyj dwomisiacznik” [„Świat. Dwumiesięcznik oświatowy”], szerzące informacje z kraju i ze świata, które stało się na Łemkowszczyźnie niezwykle popularne. Czasopismo wydawane było w jazyczyje, wg Duć-Fajfer celem szerszego zasięgu społecznego. Powstało w 1914 r., jego redaktorem i wydawcą był Roman Prysłopski, proboszcz z Żegiestowa. Zdołano wydać jedynie trzy numery, gdyż działania wojenne przerwały jego edycję⁸⁹. Istnienie niezależnego czasopisma wskazywać mogłoby, iż na początku XX w. inteligencja łemkowska mogła posiadać już pełne rozeznanie w sytuacji politycznej. Pytaniem otwartym pozostaje, czy utworzenie wolnego od ideologicznych wpływów czasopisma mogło być reakcją na propagandę prasy narodowej galicyjskich ugrupowań? Możliwe jest także, że uniwersalna gazeta dla „mieszkańców Rusi” była odzwierciedleniem staroruskich ideałów wśród miejscowej inteligencji. Najbardziej prawdopodobne wydaje się jednak, iż było to czasopismo rusofilskie, mające na celu popularyzację użycia jazyczyje.

Instrumentalizacja aspektu wyznaniowego w rywalizacji o wpływy na Łemkowszczyźnie doprowadziła na przełomie 1911/1912 r. do konwersji z wyznania greckokatolickiego na prawosławne. Wydarzenia te miały swój początek na naradzie działaczy rusofilskich z rosyjskimi przedstawicielami kręgów cerkiewno-nacjonalistycznych w klasztorze w Poczajowie, 3 sierpnia 1911 r., gdzie ustalono program krzewienia prawosławia na terenie Galicji. Podstawowym kierunkiem działań miało być wykształcenie pochodzących z tego obszaru alumnów na prawosławnych duchownych, którzy następnie mieli prowadzić misję nawracania w rodzimych dekanatach greckokatolickich. Podatny grunt pod powodzenie akcji miały stanowić te parafie, w których dochodziło do konfliktu między wiernymi a proboszczem na tle materialnym, zwłaszcza w kwestii opłat za posługi religijne⁹⁰. Akcja była także wymierzona w ukrajinizację, prowadzoną przez część z duchownych grekokatolickich wśród wiernych⁹¹. Duchowieństwo grekokatolickie, współpracujące z ukraińskimi organizacjami kulturalnymi i politycznymi, popierało dążenia działaczy ukraińskich do uczynienia z Kościoła grekokatolickiego głównego elementu samoidentyfikacji narodowej dla ludności ukraińskiej. Sprawę wspierał metropolita Andrzej Szeptycki, który od chwili objęcia tronu metropolitarne Kościoła grekokatolickiego przeprowadzał jego ukrajinizację, jak również dążył do wyznaniowego oraz społeczno-etnicznego zjednoczenia narodu ukraińskiego i rozwoju ukraińskich instytucji i szkolnictwa⁹².

⁸⁸ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 294–296.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 300.

⁹⁰ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 29. W. Osadczy, *op. cit.*, s. 542.

⁹¹ B. Huber-Wójtowicz, *Konwersje Łemków na prawosławie w przededniu I wojny światowej – przesłanki polityczne, socjalne i kulturowe*, w: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, t. 5, Zielona Góra 2015, s. 345.

⁹² J. Mencil, *Mniejszość ukraińska w Polsce – kwestie wyznaniowe i religijne*, Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość 9, 2012, s. 87; J. Moskałyk, *Metropolita Andrzej Szeptycki wobec wyzwań historyczno-eklezjalnych*, Poznańskie Studia Teologiczne 24, 2010, s. 305.

Przybywający na obszar Łemkowszczyzny duchowni grekokatolicy kierowali się więc misją zjednoczenia ludności łemkowskiej z narodem ukraińskim.

Do pierwszych konwersji ludności łemkowskiej doszło na terenie miejscowości Grab w powiecie gorlickim, gdzie powrócił wykształcony w seminarium w Żytomierzu Maksym Sandowycz, prowadzący agitację za zmianą wyznania także pod pretekstem działalności społecznej⁹³. Budując autorytet poprzez wsparcie materialne dla ubogich, odprawiał nabożeństwa w liturgii prawosławnej w zaadaptowanych na prowizoryczne kaplice zagrodach lub domostwach⁹⁴. Rozpoczął także budowę cerkwi, finansowaną przez rusofili. Działalność duchownego doprowadziła do zgłoszenia w 1911 r. w starostwie jasielskim ponad 200 konwersji mieszkańców Grabu i Wysowatki, zachęconych brakiem opłat za usługi religijne⁹⁵. Wydaje się, iż oprócz korzyści materialnych neofityzm Łemków był dyktowany wyidealizowanym obrazem Rosji⁹⁶. Z czasem zanotowano zmiany konfesji w sąsiednich miejscowościach. Wiosną 1912 r. za sprawą działalności grekokatolickiego księdza o sympatiach rusofilskich, Mychajła Jurczakiewycza, doszło do fali konwersji w gminie Czyrna⁹⁷. Władze monarchii austriacko-węgierskiej potraktowały rozwój prawosławia jako zagrożenie. Wydano zakaz zgromadzeń dla ludności Grabu⁹⁸. Maksym Sandowycz został aresztowany pod zarzutem zdrady stanu, tj. dążenia do oderwania ziem austriackich i wcielenia ich do Rosji. Oskarżono go także o nielegalną działalność duszpasterską oraz szpiegostwo na rzecz caratu, proces zakończył się jednakże uniewinnieniem⁹⁹.

Największy wpływ na uwikłanie wyznania w walkę pomiędzy ugrupowaniami narodowymi miał fakt, iż przeważnie działaczami poszczególnych ruchów byli księża, prowadzący swą walkę ideologiczną również z ambon. Sprawę ułatwiały także wewnętrzne tarcia w Kościele grekokatolickim i lekceważący stosunek do łemkowskich duchownych; które odpowiednio wykorzystała rusofilska prasa. „Łemko” z 28 listopada 1912 r. donosił o wrogim nastawieniu inteligencji ukraińskiej do staroruskich i rusofilskich księży, działającej za przyzwoleniem episkopatu przemyskiego, „który nie dość, że nie wstawił się w obronie pokrzywdzonych to miał mieć za złe rusofilskim księżom, że stawiali opór ukraińskiej prowokacji”¹⁰⁰. Z tego też powodu część z duchownych łemkowskich pomimo przynależności do Kościoła grekokatolickiego opowiadała się za propagowaniem wyznania prawosławnego. Istotnym czynnikiem wpływającym na przystępowanie Łemków do konwersji, obok wyidealizowanego obrazu Imperium Rosyjskiego, niższych posług

⁹³ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 30.

⁹⁴ B. Huber-Wójtowicz, *Konwersje Łemków...*, s. 343.

⁹⁵ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 30–31.

⁹⁶ B. Huber-Wójtowicz, *Konwersje Łemków...*, s. 343.

⁹⁷ Archiwum Państwowe w Przemyślu [dalej: APP] Archidiecezja Grekokatolickiego Biskupstwa w Przemyślu [dalej: AGBP] 437, Ordynariat Schizma – misje 1911–1914, Doniesienie o zmianie wyznania, k. 557.

⁹⁸ APP AGBP 437, Pismo do Tymczasowego Zarządu gminnego w Grabiu, z dn. 24 II 1912, k. 151.

⁹⁹ A. Krochmal, *Stosunki...*, s. 287; B. Huber-Wójtowicz, *Konwersje Łemków...*, s. 243–248; „Łemko”, nr 3, z X 1928, bp; APP AGBP 437 Pismo do Tymczasowego Zarządu gminnego w Grabiu, z dn. 24 II 1912, k. 151; W. Osadczy, *op. cit.*, s. 568.

¹⁰⁰ *Ibidem*, „Лемко. Газета на языць...”, nr 37, 28 XI 1912, k. 18.

religijnych, często niepokrywanych z funduszy ubogich parafian czy reakcji na ukraińską agitację prowadzoną przez część księży greckokatolickich, była właśnie działalność łemkowskich duchownych, wywierających ideologiczny wpływ na pobratymców z rodzimych parafii.

2.3. Łemkowszczyzna podczas I wojny światowej

Rozwój ruchów narodowych poprzez działalność instytucji oświatowo-kulturalnych przerwał wybuch I wojny światowej. Dla Ukraińców konflikt austriacko-rosyjski łączył się z groźbą włączenia Galicji Wschodniej pod panowanie caratu oraz unifikacji wszystkich ziem ukraińskich pod carskim berłem, co w praktyce oznaczałoby pełne uniemożliwienie rozwoju narodowego. W monarchii habsburskiej widziano jedyną szansę dla utrzymania korzystnego dla działalności ruchu układu politycznego¹⁰¹. W znacznie gorszym położeniu znaleźli się w chwili rozpoczęcia konfliktu zbrojnego działacze rusofilscy. Doszło wówczas na terenie Galicji Wschodniej i Łemkowszczyzny do licznych represji. Wycofujące się przed Rosjanami wojsko austriackie rozpoczęło prześladowania rusofili, oskarżając ich o szpiegostwo na rzecz caratu ze względów ideowych bądź materialnych¹⁰². „Zaraz po wybuchu wojny nastąpiły liczne aresztowania wśród Rusinów, którzy wysługiwali się [...] Rosji, bądź też znanych z przekonań moskalofilskich. Po pierwszych niespodziewanych klęskach, które przypisano zdradzie, rozpoczęły się represje ze strony wojskowości”¹⁰³. W poszukiwaniu winnych posługiwano się listami członków organizacji rusofilskich, które sporządziły przed 1914 r. starostwa oraz prenumeratami czasopism. Uwięziono głównie inteligencję: księży, nauczycieli, prawników, lekarzy, działaczy społecznych i politycznych, prześladowania dotknęły również starorusinów¹⁰⁴. Zygmunt Lasocki wspomina: „rozpoczęło się wywożenie mnóstwa osób na podstawie widzimisię oficerów i żołnierzy do obozów koncentracyjnych, oraz doraźne egzekucje bez śledztwa i sądu. Cofające się, pobite wojska węszyły wszędzie nieprzychylność ludności i zdradę: odgłos dzwonów w cerkwi, to znak dany nieprzyjacielowi, światło w oknach mieszkania to sygnał świetlny [...], pożar, to sygnał, właściciel puszczał swoją własność z dymem oczywiście z miłości dla moskali. Za wszystkie te sygnały zabijano ludzi”¹⁰⁵.

Według austriackiej instrukcji wojskowej Łemków w większości uznano za rusofili, a za najważniejsze ośrodki tegoż ruchu miejscowości Jasło oraz Gorlice¹⁰⁶. Na Łemkowszczyźnie represje zataczały coraz szersze kręgi, 6 września 1914 r.

¹⁰¹ H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów...*, s. 223.

¹⁰² E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna...*, s. 37; В. Кубійович, *Лемки...*, s. 1278.

¹⁰³ Z. Lasocki, *Polacy w austriackich obozach barakowych dla uchodźców i internowanych*, Kraków 1929, s. 73.

¹⁰⁴ E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna...*, s. 37; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 36; B. Horbał, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 33; M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 16.

¹⁰⁵ Z. Lasocki, *Polacy w austriackich obozach...*, s. 74.

¹⁰⁶ Dok. Rucy mieszkańcy gór..., s. 98.

w powiecie gorlickim rozstrzelany bez sądu został wspomniany wcześniej proboszcz prawosławny, ksiądz Maksym Sandowycz. W Nowym Sączu odbył się krótki polowy sąd, po którym na śmierć przez rozstrzelanie skazano księdza grekokatolickiego Petra Sandycza. W Krakowie aresztowano grekokatolickiego księdza Mychajła Jurczakiewycza, pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Rosji¹⁰⁷. Według dokumentu austriackiej instrukcji wojskowej informacji na temat aktywistów rusofilskich mieli dostarczać działacze „Proswity”, „Sokoła” oraz Związku „Sicz”¹⁰⁸. Wśród Łemków panowało przekonanie, iż część Ukraińców dostarczała informacji władzom austriackim na temat rusofili, a nawet występowała w czasie procesów w charakterze świadków, m.in. w czasie nowosądeckich rozpraw sądowych oskarżycielami Łemków mieli być ukraińscy księża Wasyl Smoliński oraz Mychajło Dorocki¹⁰⁹. Jarosław Moklak przedstawia udział działaczy ukraińskich w prześladowaniu rusofilskich Łemków, jako zdecydowanie przerysowany¹¹⁰.

Po wkroczeniu wojsk rosyjskich do Lwowa, 3 sierpnia 1914 r., rozpoczęła się okupacja Galicji. Wprowadzono nowy podział administracyjny, a Łemkowszczyznę włączono do guberni przemyskiej¹¹¹. Przystąpiono do depolonizacji Lwowa celem przygotowania okupowanych ziem do unifikacji z Imperium¹¹². Podjęto wzmoczoną rusyfikację; za osoby narodowości rosyjskiej uznano wyznawców prawosławia i grekokatolicyzmu oraz ludność posługującą się ruskimi dialektami¹¹³. Ostatnia kwestia dotyczyła zwłaszcza Łemków i Hucułów. Ich dialekty zakwalifikowane zostały jako regionalne narzecza ruszczyzny i używane na Łemkowszczyźnie i Huculszczyźnie jako języki urzędowe obok rosyjskiego¹¹⁴. Zorganizowano także napływ duchowieństwa prawosławnego oraz konwersje z wyznania grekokatolickiego, często wymuszane na ludności. Do początku 1915 r. zanotowano wzrost liczby parafii do 500 na terenie całej Galicji¹¹⁵.

Ruch ukraiński, uznany przez okupantów za wybitnie niebezpieczny ze względu na ideowy wpływ na zwolenników niepodległej Ukrainy pod berłem carów, został całkowicie zakazany. Organizacje lwowskie Ogólna Rada Ukraińska i Związek Wyzwolenia Ukrainy zmuszone zostały do przeniesienia się do Wiednia. Zamknięto instytucje kulturalno-oświatowe, biblioteki, wydawnictwa. Aresztowano

¹⁰⁷ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 34; B. Huber-Wójtowicz, *Konwersje Łemków...*, s. 348.

¹⁰⁸ Dok. Ruscy mieszkańcy gór..., s. 98.

¹⁰⁹ *Ibidem*; E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna...*, s. 37–38; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 36; B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 34; M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 16.

¹¹⁰ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 35.

¹¹¹ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 36; F. Przysiecki, *op. cit.*, s. 27.

¹¹² W. Osadczy, *op. cit.*, s. 601.

¹¹³ „Za podstawy ustalenia narodowości rosyjskiej w «Przykarpackiej Rusi» przyjęte zostały następujące dane: 1. Wiara prawosławna 2. Wschodni obrządek kościoła unickiego 3. Miejscowy ruski język potoczny tej części ludności wschodnio-galicyskiej, która oficjalnie należy do kościoła rzymsko-katolickiego 4. Świadomość przynależności do starej wiary wśród zmadziaryzowanej ludności północnych Węgier”. Cytat z „Przykarpackiej Rusi” przywołany we wspomnieniach F. Przysieckiego, *op. cit.*, s. 27.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ *Ibidem*.

i internowano w głąb Imperium Rosyjskiego metropolitę Kościoła greckokatolickiego Andrzeja Szeptyckiego¹¹⁶. W rusofilskiej prasie przedstawiano sprawę ukraińską jako sztuczny wytwór, próbując udowodnić, iż „Rusini galicyjscy” zachowali rosyjski język i wyznanie¹¹⁷. Generał-gubernator Galicji i Bukowiny, Geоргij Bobrinski, 23 września 1915 r. miał powiedzieć: „Przede wszystkim Galicja i Łemkowszczyzna z dawien dawna stanowiły rdzenną część jedynej wielkiej Rusi. Na ziemiach tych rdzenna ludność zawsze była ruską, a zatem układ na tych ziemiach powinien się zasadzać na pierwiastkach russkich. Będę tu wprowadzać ruski język, prawo i urządzenie państwowe”¹¹⁸.

Pod rosyjską okupacją nastąpiło wznowienie ruchu rusofilskiego, uznanego w Imperium za symbol męczeństwa. Na audiencję u cara zaproszony został główny działacz ugrupowania Wołodymyr Dudykewycz, który stanął na czele „Rady Ludowej”, nadrzędnej organizacji rusofilskiej. Instytucja ta reaktywowała czasopismo „Przykarpacka Rus” i tygodnik „Gołos Naroda”¹¹⁹. Wznowiły także działalność czytelnie Towarzystwa Mychajła Kaczkowskiego, które poprzez organizację kursów języka rosyjskiego miały przyczynić się do rusyfikacji ludności ukraińskiej i łemkowskiej. Utworzono także Towarzystwo Galicyjsko-Russkie, zajmujące się organizacją pomocy żywnościowej. Wsparcie dla rozwoju ruchu było jednakże krótkotrwałe. Działacze rusofilscy zaangażowani w misję rusyfikacji zaczęli odznaczać się w tym względzie pełną radykalizacją: wymuszaniem konwersji, przesładowaniem grekokatolików, w końcu rozprawianiem się z przeciwnikami ideologicznymi¹²⁰. Władze administracji rosyjskiej, zaniepokojone widmem fiaska akcji rusyfikacyjnej oraz budowy wizerunku oswobodzicieli Galicji spod jarzma austriackiego, ostro krytykowały poczynania rusofili, konfiskując kilkakrotnie numery „Przykarpackiej Rusi”¹²¹.

Po przełamaniu 22 czerwca 1915 r. frontu w Gorlicach na teren Galicji powróciło wojsko austriackie i wyparło siły rosyjskie. Na wiadomość o nadciągającej armii wielu rusofilskich działaczy uciekło wraz z wycofującymi się Rosjanami; w grupie tej znaleźli się również księża grekokatolicy¹²². Austriacy przystąpili do rozprawiania się z ludnością, oskarżoną o sympatie prorosyjskie i kolaborację z okupantem. Tysiące osób aresztowano i osadzono w obozie w Thalerhofie w Styrii oraz w obozie Terezynie w Czechach. Na terenie Galicji Wschodniej i Łemkowszczyzny miały miejsce egzekucje zwłaszcza nauczycieli i duchownych grekokatolickich; tych ostatnich oskarżano o propagowanie prawosławia i rusyfikację wiernych. Represje dotknęły także łemkowską inteligencję. Głośne

¹¹⁶ E. Pełczyński, *Prawosławie w Galicji w świetle prasy ruskiej we Lwowie z czasów inwazyi 1914–1915 roku*, Lwów 1918, s. 12; W. Osadczy, *op. cit.*, s. 597; H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów...*, s. 242.

¹¹⁷ F. Przysiecki, *op. cit.*, s. 19.

¹¹⁸ *Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa 1914–1915*, Lwów 1916, s. 23; F. Przysiecki, *op. cit.*, s. 22; *Istota moskalofilstwa „starorusinów” galicyjskich...*, s. 50.

¹¹⁹ W. Osadczy, *op. cit.*, s. 604.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ *Ibidem*.

¹²² Z. Lasocki, *Polacy w austriackich obozach...*, s. 76; *idem*, *Wspomnienia szefa administracji PKL i KRZ*, Kraków 1931, s. 57.

stały się dwa procesy wiedeńskie; w wyniku pierwszego, przeprowadzonego od 11 czerwca do 21 sierpnia 1915 r., skazano sześć osób. Drugi proces, z lutego 1916 r., zakończył się wydaniem wyroku śmierci przez powieszenie dla siedemnastu osób z dwudziestu czterech oskarżonych. Wśród uznanych za winnych znalazła się także inteligencja łemkowska: Semen Bułyk, adwokat z Muszyny, Roman Prysłowski, greckokatolicki proboszcz z Żegiestowa, Aleksander Hassaj, adwokat z Muszyny, Teodozy Durkot, greckokatolicki proboszcz w Zdyni, a także studenci m.in. Dmytro Wysołocki z Łabowej. Uniewinniono natomiast: Gabriela Hnatyszaka, greckokatolickiego proboszcza z Krynicy, Aleksandra Mylarczyka, nauczyciela z Powroźnika i Metodego Trochanowskiego, nauczyciela z Krynicy, Fedora Mochnackiego z Mochnaczki oraz Mykołę Gromosiaka z Krynicy, zatrzymano ich jednak w areszcie śledczym. Wszystkich oskarżonych osadzono w więzieniu, gdzie ks. Gabriel Hnatyszak zmarł, nie doczekawszy amnestii z 1917 r., która objęła skazaną inteligencję łemkowską. Kolejnym etapem odwetu austriackich władz było zamknięcie wszelkich instytucji rusofilskich oraz przekazanie ich majątków państwu bądź przekazanie ich w użytek Ukraińcom¹²³; nakazano również usunięcie z Kościoła greckokatolickiego kalendarza juliańskiego oraz cyrylicy, podstawowych symboli związku z kościołem prawosławnym¹²⁴.

Wydarzenia I wojny światowej zapisały się na długo w świadomości Łemków. W literaturze przedmiotu przyjęto, iż do obozu koncentracyjnego w Thalerhofie w Austrii oraz m.in. do obozu Terezynie na terenie Czech, trafiło 5 tys. osób pochodzących z obszaru Łemkowszczyzny¹²⁵. Rangę symbolu męczeństwa zyskała śmierć Maksyma Sandowycza. Ofiary represji okrzyknięto bohaterami, a na ich cześć stawiano na Łemkowszczyźnie tzw. thalerhofske krzyże¹²⁶. Listy imienne internowanych Łemków, ich wspomnienia i relacje były publikowane w specjalnych almanachach, wydawanych we Lwowie¹²⁷. Mit męczeństwa stał się wśród części ludności łemkowskiej podstawą grupowej martyrologii, prowadząc do idealizacji rusofilstwa i częściowej demonizacji ukraińskości.

¹²³ „Nowa Reforma”, nr 345, z dn. 27 VII 1917 r., s. 2; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 35; M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 58; B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 36; П.Р. Магочій, *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*, Ужгород 1994, s. 49; W. Osadczy, *op. cit.*, s. 569.

¹²⁴ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 36.

¹²⁵ E. Michna, *Łemkowie. Grupa etniczna...*, s. 37; B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 33; M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 58; П.Р. Магочій, *Формування національної...*, s. 49.

¹²⁶ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 58.

¹²⁷ „Талергофскі Альманахъ”, Львовъ 1930.

3. Delegacja Łemków przybyła na uroczystości święta 3 maja w Gorlicach. (3 V 1933).

ROZDZIAŁ III

Historia polityczna Łemkowszczyzny w latach 1918–1939

3.1. Powstanie i funkcjonowanie „republik łemkowskich”

Zakończenie I wojny światowej oraz rozpad monarchii austro-węgierskiej, doprowadziły do powstania nowych państw w rejonie Europy Środkowej i Wschodniej. Panujący do 1914 r. ład europejski uległ zniszczeniu w ostatniej fazie działań wojennych; uciskane narody, traktowane instrumentalnie przez rządy imperialne, w chwili wewnętrznego rozpadu mocarstw dostrzegły szansę na wywalczenie swojego prawa do samostanowienia. Ponadto wybuch socjalistycznej rewolucji w Rosji w 1917 r. miał wpływ na pozytywne ustosunkowanie państw zachodnich do narodowowyzwoleńczych roszczeń narodów środkowej i wschodniej Europy, aby uniknąć poszukiwaniu przez nie wsparcia u bolszewików. Niemałe znaczenie miało także poparcie Stanów Zjednoczonych, gdzie pewną rolę odgrywała emigracja pochodząca z obszarów objętych walką wyzwolenczą¹.

Rozpad wielonarodowych państw, tj. monarchii habsburskiej oraz carskiej Rosji, miały znaczący wpływ na rozwój ukraińskiej sprawy narodowej. Już od 1916 r., po wyparciu armii rosyjskiej z Lwowa, Ukraińcy galicyjscy widzieli powodzenie swoich aspiracji niepodległościowych w odłączeniu Galicji Wschodniej oraz utworzenia z tej prowincji ukraińskiego Piemontu. Rząd austro-węgierski jednakże wysuwał na pierwszym miejscu sprawę polską. Był to znak dla działaczy narodowych, że w planach imperialnych Habsburgów los Ukraińców galicyjskich nie ma żadnego znaczenia². Zdecydowanie na rozwój irredentystycznych nastrojów wśród narodu ukraińskiego wpływ miały wydarzenia nad Dnieprem, gdzie upadek caratu doprowadził do ogłoszenia w Kijowie 22 stycznia 1918 r. powstania Ukraińskiej Republiki Ludowej oraz jej oddzielenia od Rosji³. Punktem zapalnym okazało się odrodzenie państwa polskiego, głoszącego swoje „historyczne prawo” do Galicji Wschodniej.

¹ H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919–1939*, Kraków 1988, s. 2.

² H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów...*, s. 242.

³ Proklamacja z 20 XI 1917 r. spotkała się z wystąpieniem bolszewików, którzy 30 grudnia 1917 r. w Charkowie powołali Ukraińską Socjalistyczną Republikę Radziecką, uzyskując poparcie Rosyjskiej Republiki Radzieckiej. Rozpoczęła się wojna domowa, wsparcie URL udzieliły Niemcy i Austro-Węgry. H. Batowski, *Między dwiema wojnami...*, s. 11.

Spotkało się to z silnym oporem ze strony ludności ukraińskiej, która w listopadzie 1918 r. przystąpiła do walki o własne państwo, ogłaszając we Lwowie powstanie Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (dalej ZURL) i tym samym rozpoczynając wojnę z Polakami o Galicję Wschodnią. Ukraiński ruch irredentystyczny nie objął jednak wszystkich Rusinów; inne koncepcje państwowości powstały wśród rusofilskiej i staroruskiej inteligencji łemkowskiej⁴.

Po upadku monarchii habsburskiej Łemkowszczyzna znalazła się w całości w kształtujących się granicach państwa polskiego pod władzą Polskiej Komisji Likwidacyjnej, powołanej na ziemiach byłego zaboru austriackiego. Inteligencja łemkowska zaangażowana w poszczególne ruchy narodowe rozpoczęła wzmoczoną działalność polityczną z obawy o podział zamieszkiwanego dotychczas terytorium⁵. Wpływ na rozwój wydarzeń miała kontynuacja istniejącej przed wojną rywalizacji o Łemków, tj. aktywności obozów rusofilskiego i ukraińskiego, z polaryzacją stanowisk w poszczególnych częściach Łemkowszczyzny. Obecność orientacji proukraińskiej w części wschodniej wynikała prawdopodobnie ze związków politycznych i gospodarczych z Lwowem, skąd za sprawą napływających z Galicji Wschodniej agitatorów przenikała ukraińska myśl narodowa i postulaty utworzenia państwa z Łemkowszczyzną jako częścią składową. Natomiast na rozwój orientacji rusofilskiej w części zachodniej wpływała pamięć represji austro-węgierskich i legendy Thalerhofu, umacniająca postawę antyukraińską⁶, umiejętnie podsycaną przez rusofilskich działaczy. Znalazło to także oddźwięk w manifestacji przynależności państwowej.

Niepewna swojego losu w granicach Polski, inteligencja łemkowska, przedsięwzięła próby utworzenia samodzielnych jednostek administracyjnych, które zapisały się w historiografii pod nazwą republik łemkowskich. Pierwszą z nich zorganizowali zwolennicy opcji ukraińskiej w listopadzie 1918 r. w reakcji na powstanie we Lwowie ZURL. W trakcie dwóch wieców w Komańczy i Wiśłoku powołano Ukraińską Radę Narodową, tzw. Republikę Wiśłocką (zwaną także Komaczańską), której celem politycznym oraz militarnym było zdobycie oraz połączenie Sanoka z Ukrainą. Inicjatorami wydarzenia byli greckokatolicy księża Pantelejman Szpyłka oraz Mychajło Tesla⁷. Pomimo wsparcia finansowego i kadrowego uzyskanego dzięki pomocy Jarosława Biberowycza, przedstawiciela ZURL w Budapeszcie⁸, siły łemkowskie były jednakże zbyt słabe do przeprowadzenia szturm na Sanok i utrzymania miasta⁹. W styczniu 1919 r. oddziały polskie przeprowadziły atak na

⁴ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 36.

⁵ A. Kwilecki, *Fragmety najnowszej historii...*, s. 39.

⁶ Zob. J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 35.

⁷ Utworzono tymczasowy rząd do czasu połączenia z ZURL; do zarządu głównego weszli Pantelejman Szpyłka oraz Hryhorij Sodomir. Z myślą utrzymania porządku utworzono zbrojny oddział milicji, na której czele stanął Andriej Kyr. J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 35, B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 115; Ф. Коковський, *op. cit.*, s. 116.

⁸ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 37.

⁹ Do ataku na Sanok nie doszło, w „Gońcu Krakowskim” z grudnia 1918 r. pojawiły się nieprawdziwe doniesienia o zajęciu miasta przez rusofili (M. Przeniosło, *Polska Komisja Likwidacyjna 1918–1919*, Kielce 2010, s. 260). Walki o ziemię sanocką: „Dnia 25 b. m. około godz. 6 rano dało się słyszeć od strony Dąbrówki ruskiej karabiny maszynowe. Był to niewątpliwie znak dla ludności polskiej,

Komańczę, likwidując Ukraińską Radę Narodową¹⁰. Prawdopodobnie do powstania Republiki Wisłockiej obok inteligencji łemkowskiej o ukraińskiej tożsamości przyczynili się w dużej mierze działacze ukraińscy. Wydział administracyjny Polskiej Komisji Rządzącej donosił, iż pod koniec 1918 r. w Tarnopolu oraz Stanisławowie zostały utworzone specjalne ośrodki propagandowe, które były odpowiedzialne za wysyłanie na teren Łemkowszczyzny agitatorów¹¹. W opinii PKL ludność łemkowska na tym obszarze zachowywała się lojalnie wobec władz polskich¹². Pomimo fiaska powołania jednostki administracyjnej na Łemkowszczyźnie, działacze ukraińscy nie zrezygnowali z kontynuacji swej agitacji wśród jej mieszkańców.

Powstanie republiki w Wisłoku, doprowadziło do zwołania wieców na terenie Łemkowszczyzny zachodniej, na których odbywały się dyskusje między działaczami ukraińskimi, a rusofilskimi o koncepcji połączenia ziem łemkowskich z Ukraińską Radą Narodową. 17 listopada w Świątkowej Wielkiej inkorporacji do państwa ukraińskiego ostro sprzeciwił się Dmytro Sobin. W wyniku sporów, rusofile podjęli próbę powołania własnej jednostki administracyjnej. 27 listopada 1918 r. na wiecu w Gładyszowie doszło do utworzenia Ruskiej Rady Ludowej tzw. Łemkowskiej Republiki Gładyszowskiej, reprezentującej koncepcję rusofilską¹³. Inicjatorzy jej powstania opowiadali się za połączeniem z Rosją, podjęli decyzję

iż z tej strony nadchodzi dawno zapowiadana i przez Polaków z tęsknotą oczekiwana pomoc przeciw tyrańskiemu rządowi tutejszych Rusinów moskalofilskiego pokroju, z adwokatem Sawiukiem, nadporučnikiem Mokrzyckim [...] na czele – którzy w kilka dni po znanym ruskim zgromadzeniu chwycili przemocą władzę w mieście i okolicy w swe ręce. Przez całych dziesięć dni trwały te samozwańcze, uzurpatorskie rządy w naszym mieście. Po ulicach miasta krążyły ciągle, choć niezbyt silne patrole, które na sposób moskiewski węszyły tylko spiski ze strony Polaków, a domniemyanych spiskowców polskich zmagalo za często swymi na sposób rosyjski sporządzonymi nabojami. Grekokatolicki proboszcz, ks. Konstantynowicz, zapalony «Ukrainiec», – w piątym dniu ruskiej gospodarki w naszym mieście pragnął obalić, z pomocą kilku swoich adherentów i miejscowych syjonistów «moskalofilskie rządy», aby dojść do władzy. Plany jego wykryto jednak wczas, a sprawcę zaś powiesił patrol, złożony z podoficera i trzech żołnierzy moskalofilskich, w jego własnym domu. Widząc nadchodzące polskie posiłki, Rusini nadaremnie silili się atakom oskrzydłującym, [...] odwrócić grożącą im katastrofę. Brawurowym kontratakiem polskich młodych bohaterów [...], Rusini pozbawieni tak ważnej pozycji obronnej, cofnęli się w pośpiechu w stronę Ustrzyk, uwożąc ze sobą kilku znaczniejszych polskich obywateli, m.in. byłego starostę [...]. Cofających się w kierunku Ustrzyk Rusinów rozbito doszczętnie pod Olszanicą, zabrano im liczny materiał wojenny i wielu jeńców, wraz z ich komendantem”. „Goniec Krakowski” z dn. 13 XII 1918, nr 164, s. 2. Powyższy opis rzekomego zajęcia Sanoka przez rusofilskich Łemków jest zdecydowanie zmyślony, w dokumentach PKL nie znajdujemy potwierdzenia, że do takiego ataku doszło. Ponadto autor pomylił ukraińskich działaczy z rusofilskimi, co mogło wynikać z niewiedzy lub być zabiegiem celowym. Artykuł z pewnością miał być propagandowy i podkreślić zasługi polskiego wojska.

¹⁰ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 38; *idem*, *Tożsamość Łemków – uwarunkowania historyczne (XIX-XX w.)*, w: *Odkrywczy i budziciele Łemkowszczyzny*, red. A. Strzelecka, Sanok 2007, s. 6; Ф. Коковський, *op. cit.*, s. 117.

¹¹ APKr StPG II 11, Sprawy dotyczące agitacji na rzecz oderwania się Łemkowszczyzny od Polski 1919–1923, Pismo Naczelnika Wydziału Administracji Polskiej Komisji Rządzącej do Komisarza PKL w Grybowie z dnia 6 stycznia 1919 r., b.p.

¹² M. Przeniosło, *op. cit.*, s. 260.

¹³ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 38; *idem*, *Tożsamość Łemków – uwarunkowania historyczne (XIX-XX w.)*, s. 7; B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 39; Ф. Коковський, *op. cit.*, s. 117.

o nauczaniu w szkołach w języku rosyjskim, wydaleniu duchownych ukraińskich z Łemkowszczyzny, jak również zmianie w liturgii na prawosławne nazewnictwo¹⁴.

Ruska Rada w Gładyszowie stała się podwaliną do powołania na kolejnym wiecu, 5 grudnia 1918 r. we Florynce, na którym zebrało się 500 osób, Ruskiej Narodowej Republiki Łemków. Jej powstanie było efektem ustaleń zwołanych wcześniej wieców w Krynicy, w Zdyni oraz Gładyszowie, jako przejawów działalności zwolenników rosyjskiej tożsamości. Republika obejmowała swym zasięgiem Florynkę z przylegającymi doń wsiami. Jej władze utworzyły Naczelną Radę Łemkowszczyzny (NRL), na czele której stanął proboszcz Czarnego, greckokatolicki ksiądz Mychajło Jurczakiewicz¹⁵. Ruską Narodową Republikę ogłoszono jedyną władzą na Łemkowszczyźnie. Ponadto zwolniono Łemków z obowiązku stawiania się w wojsku polskim oraz płacenia podatków. Wprowadzono cztery ośrodki administracyjne: dla gorlickiego, sądeckiego, jasielskiego i krośnieńskiego, na których czele stały Powiatowe Ruskie Rady (PRR)¹⁶. Organy te, składające się z 12 osób i przedstawiciela, miały stać się naczelną władzą w powiecie, nadzorując wszystkie sprawy administracyjne z wyłączeniem sądownictwa. Ponadto zarządzono powołanie straży porządkowej oraz obowiązkowych zbiórek pieniędzy. Zwierzchników gmin, wójtów i ich zastępców obowiązywało podpisanie przysięgi pod rygorem ponownych wyborów¹⁷. Naczelna Rada m.in. wydała zakaz łemkowskim nauczycielom składania przysięgi służbowej na rzecz państwa polskiego. Prawdziwą manifestacją odrębności stało się wpisywanie w metrykach oraz wszelkich dokumentach obywatelstwa Ruskiej Republiki Narodowej¹⁸. Ukraiński badacz Franc Kokowski w artykule *Łemkowskie republiki* z 1934 r. podkreślał, iż Ruska Narodowa Repu-

¹⁴ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu...*, s. 59; B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 38; Ю. Гарнович, *Люстрована історія Лемківщини*, Львів 1936, s. 246; Ф. Коковський, *op. cit.*, s. 117; APKr KPPP 97, Meldunek Powiatowego Dowództwa Żandarmaryi w Jaśle, z dn. 13 V 1919, b.p.

¹⁵ Do komitetu organizacyjnego należeli Jarosław Kaczmarczyk, Wasyl Kuryłło, Mykoła Gromosiak z Krynicy, Metody Trochanowski – nauczyciel z Krynicy, oraz Dmytro Chylak. B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 40; A. Kwilecki, *Fragmenty najnowszej historii...*, s. 40; И. Лемкин, *История Лемковщины*, Нью-Йорк 1969, s. 154; zob. T.A. Olszański, *Ruska Ludowa Republika Łemków*, „Magury” 1988, s. 49.

¹⁶ W Śnietnicy powstała Ruska Rada dla powiatu gorlickiego z Jarosławem Kaczmarczykiem na czele. Dla Sądeczczyzny utworzono PRR w Krynicy, na której czele stanął Aleksander Cichański. Dla jasielskiego i krośnieńskiego w końcu utworzono jedną radę powiatową w Czarnem, której przewodził Mychajło Jurczakiewicz. Ф. Коковський, *op. cit.*, s. 115; B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 50; KWPP 97, Meldunek dla Powiatowego Dowództwa Żandarmaryi w Jaśle, z dn. 13 V 1919, APKr, KWPP 133, Okręgowa Komenda Policji Państwowej w Krakowie, Sprawozdanie z ruchu politycznego i ekonomicznego za miesiąc czerwiec 1921 r., k. 18. APKr KPPP 72, Pismo Starostwa w Gorlicach do Policji Państwowej w Gładyszowie, Zdyni, Uściu Ruskim, Ropicy Ruskiej, Wysowej, Lipinkach, Nieznajowej, Gorlicach, Ropie, z dn. 28 II 1920, b.p.

¹⁷ Rękopisy Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Zbiory Specjalne, Fragment papierów urzędowych Polskiej Komisji Likwidacyjnej w Krakowie z lat 1918–1919, sygn. (RPS PAN Kr 4177), Pismo Ruskiej Rady Narodowej w Czarnem, k. 39, Z. Lasocki, *Wspomnienia...*, s. 57.

¹⁸ APKr KWPP 133, Okręgowa Komenda Policji Państwowej w Krakowie, Sprawozdanie z ruchu politycznego i ekonomicznego za miesiąc czerwiec 1921, k. 18.

blika odnosiła się do działaczy ukraińskich lojalnie, pomimo istniejących sporów ideologicznych¹⁹.

Ruska Narodowa Republika rozpoczęła także starania o usankcjonowanie autonomii obszaru łemkowskich ziem. W obliczu dezaktualizacji koncepcji inkorporacji do Rosji działacze rusofilscy zwrócili się ku orientacji czechofilskiej. Podstawą stało się przerwanie swobodnych niegdyś kontaktów łemkowskiej północy z południem w następstwie kształtowania się nowych granic po upadku monarchii habsburskiej. Konsekwencje te mogły odbić się niekorzystnie, szczególnie dla terenów Łemkowszczyzny, ekonomicznie związanej z Preszowszczyzną przez sezonowe prace rolne, wymianę handlową ze Spiszem, tradycyjnym zakupem wołów na Węgrzech oraz posiadaniem wiedeńskiego rynku zbytu. Dlatego też obok postulatów włączenia Łemkowszczyzny do Rosji u działaczy rusofilskich i staroruskich podnoszono także postulat o inkorporacji do Czechosłowacji²⁰. W związku z tym po obu stronach Karpat rozpoczęły działalność lokalne organizacje i komitety łemkowskie, których głównym celem była troska o przyszłość Łemkowszczyzny²¹. Na terenie Preszowszczyzny pod wpływem działaczy rusofilskich znalazła się Ruska Rada Narodowa (zrzeszająca przedstawicieli pobratymców Łemków), powstała w listopadzie 1918 r. pod przewodnictwem księdza grekokatolickiego, o. Emiliana Newyckiego, zwolennika przyłączenia rusińskich ziem do Ukrainy, a następnie do Rosji. W chwili przejścia wpływów w organizacji przez rusofili, na jej ośrodek wybrano Preszów. Jej następczynią była Karpatoruska Rada w Preszowie, składająca się z przedstawicieli okręgowych rad z całej zachodniej Rusi Karpackiej²². Przewodniczącym rady był rusofil Antoni Beskyd, były poseł do parlamentu węgierskiego²³. Sprawę popierał także czołowy rusofilski działacz z terenu byłej Galicji Wschodniej, Dmytro Markow²⁴, co potwierdza, iż inteligencja łemkowska w tej kwestii działała w ścisłej współpracy z obozem rusofilskim.

Pierwsze manifestacje unifikacji łemkowskich ziem miały miejsce na wiecu we Florynce, gdzie publicysta Dmytro Wisłocki, redaktor „Gołosu Russkago Naroda”, oficjalnego organu Karpatoruskiej Rady Narodowej, postulował unifikację

¹⁹ Ф. Коковський, *op. cit.*, s. 117.

²⁰ *Ibidem*; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 40; A. Kwilecki, *Fragmenty najnowszej historii...*, s. 40; Ю. Тарнович, *op. cit.*, s. 247; zob. T.A. Olszański, *Ruska Ludowa Republika Łemków...*, s. 48.

²¹ П.Р. Магочій, *Фомування національної...*, s. 57; A. Kwilecki, *Fragmenty najnowszej historii...*, s. 41; И. Лемкин, *op. cit.*, s. 154; zob. T.A. Olszański, *Ruska Ludowa Republika Łemków...*, s. 49.

²² Warto zwrócić uwagę, że ludność rusińska zamieszkująca Zakarpacie wysuwała także postulaty połączenia jej etnicznych ziem z Ukrainą lub Węgrami. Należy wspomnieć chociażby powstałą w Užhordzie Węgiersko-Ruską Radę Narodową pod kierownictwem grekokatolickich księży, Simeona Szabó i Augustyna Wołoszyna, dążących do autonomii w ramach Węgier czy powstałą w Chuszczie (węg. Huszt) ukraińską Karpatoruską Radę Narodową, kierowaną przez Juliana i Mychajła Brajszczaków. K. Mozgawa, *Ruś Zakarpacka w polityce czechosłowackiej (1920–1938)*, „Koło Historii”, nr 15, 2015, s. 104; P. Żurawski vel Grajewski, *Problematyka badań nad Rusinami Karpackimi w związku z ostatnimi publikacjami Paula R. Magocsiego*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 104(1), 1997, s. 75; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 319, E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 64.

²³ П.Р. Магочій, *Фомування національної...*, s. 57; A. Kwilecki, *Fragmenty najnowszej historii...*, s. 41; И. Лемкин, *op. cit.*, s. 154; zob. T.A. Olszański, *Ruska Ludowa Republika Łemków...*, s. 49.

²⁴ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 53.

z Preszowszczyzną, wywołując sprzeciw Dmytra Sobina oraz części z działaczy rusofilskich. W wyniku zgromadzenia doszło jednakże do spisania rezolucji domagającej się wyzwolenia ludności łemkowskiej²⁵: „My naród ruski zamieszkujący zwartą masą południowe części galicyjskich okręgów administracyjnych Nowy Targ, Nowy Sącz, Grybów, Gorlice, Jasło, Krosno i Sanok nie pragniemy wejść w skład państwa polskiego, a pragniemy dzielić los naszych węgierskich ruskich braci w Żupach, Spisz, Szarysz i Zemplin jako niepodzielna geograficzna i etnograficzna całość”²⁶. We Floryncie utworzono Komitet do Współpracy i Ogólnej Organizacji z Rusią Węgierską. 21 grudnia 1918 r. w Koszycach doszło do porozumienia Rady Naczelnej Łemkowszczyzny z Ruską Radą Preszowszczyzny. Kiedy oczywiste okazało się fiasko planu szybkiego przyłączenia do Rosji, po kongresie w Koszycach, działacze rusofilscy rozpoczęli poszukiwanie pomocy w granicach Czechosłowacji. 23 stycznia 1919 r. w Krynicy rozwiązana została NRŁ, która przekazała władzę Karpatoruskiej Radzie w Preszowie²⁷.

Sprawę połączenia Łemkowszczyzny z Czechosłowacją szczególnie wspierał Antoni Beskyd, współpracujący z Mychajłem Jurczakiewiczem²⁸. Działacze rusofilscy opublikowali w gazecie „Gołos Russkago Naroda” ustanowioną 9 lutego 1919 r. w Pradze proklamację, w której ogłosili Łemkowszczyznę autonomiczną częścią czechosłowackiej republiki. 5 marca na łamach praskiego czasopisma „Morgenzeitung”, z kolei ukazała się *Proklamacja Rusinów podkarpackich za przyłączeniem się do Czecho-Słowaków*, o następującej treści: „Ponieważ widzimy, że połączenie naszego kraju ze zjednoczonym państwem rosyjskim nie może być urzeczywistnione, życzymy sobie ogólnie żyć z naszymi braćmi Czecho-Słowakami. Życzenie to podzielią nie tylko 500000 w naszym kraju żyjącej ludności, ale także nasi w Ameryce, przebywający emigranci, którzy w tym względzie swą wolę wynurzyli. Przeto oświadczamy przed całym kulturalnym światem, że od dzisiaj uważamy się jako autonomiczna część Czecho-słowackiej Republiki”²⁹.

Na koncepcję stworzenia rusińskiej autonomicznej prowincji wpływ wywierała liczna emigracja w Stanach Zjednoczonych, skupiona wokół Kościoła grekokatolickiego i utworzonej w lipcu 1918 r. Amerykańskiej Rady Narodowej Uhro-Rusinów

²⁵ APKr KWPP 133, Okręgowa Komenda Policji Państwowej w Krakowie, Sprawozdanie z ruchu politycznego i ekonomicznego za miesiąc czerwiec 1921 r., k. 18, B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 45, J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 41.

²⁶ Cyt. za: B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 45

²⁷ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 40; П.Р. Магочій, *Формування національної самосвідомості...*, s. 58; Ю. Тарнович, *op. cit.*, s. 249; И. Лемкин, *op. cit.*, s. 154; zob. T.A. Olszański, *Ruska Ludowa Republika Łemków...*, s. 50; P.R. Magocsi, *The Rusyn-Ukrainians in czechoslovakia*, Wiedeń 1985, s. 33.

²⁸ „Po upadku rządu austro-węgierskiego w miesiącu listopadzie i grudniu 1918 Rada Narodowa w Czarnem szerzyła tajną agitację w gminach ruskich tutejszego regionu, szczególnie zaś za przyłączeniem Łemkowszczyzny do republiki Czesko-Słowackiej. Wysyłano podówczas delegatów na odbywające się wiece w powiecie gorlickim /Gładyszowie/ oraz urządzano tajne składki na podróż ks. Jurczakiewicza do Pragi”. APKr KWPP 97, Meldunek dla Powiatowego Dowództwa Żandarmerii w Jasle, z dn. 13 V 1919, b.p.

²⁹ APKr StPG II 11, Eine Proklamation der Karpathen-Ruthenen für den Anschluss an die Tschechoslowakei – odpis artykułu umieszczonego na stronie 2 gazety „Morgenzeitung” nr 64 (5 III 1919) o proklamacji ruskiej, b.p.

z adwokatem Jerzym Żatkowyczem na czele. Interweniował on w sprawie przyłączenia Zakarpacia do Czechosłowacji m.in. u prezydenta Woodrowa Wilsona czy Tomáša G. Masaryka. Antoni Beskyd starał się doprowadzić do unifikacji łemkowskich ziem z Rusią Zakarpacką m.in. szukając poparcia u Słowackiej Rady Narodowej, która gwarantowała autonomię Kościołów i szkół rusińskich³⁰.

Memoriał przyłączenia Łemkowszczyzny do Preszowszczyzny za sprawą Antoniego Beskyda trafił do rządu w Pradze i na Konferencję Pokojową w Paryżu. Rusofilski projekt ostatecznie nie zyskał poparcia czechosłowackiego rządu³¹. Sytuacja ta powtórzyła się na Konferencji Pokojowej w St. Germain³². Władze Czechosłowacji, choć udzieliły schronienia łemkowskim działaczom Aleksandrowi Hassajowi, Dmytrowi Sobinowi oraz Aleksandrowi Cichańskiemu, którzy zagrożeni aresztowaniem udali się na emigrację, do kwestii autonomii Rusi Podkarpackiej, w skład której miałyby wejść Łemkowszczyzna, odnosiły się sceptycznie. Premier Karel Kramar, niechętnie przystał na poparcie projektu na Konferencji Pokojowej w Paryżu. Prezydent Tomáš Masaryk pomimo przyjęcia delegacji, nie opowiedział się za podjęciem jakichkolwiek kroków w kwestii łemkowskiej³³. Sprawy nie poparł także Edward Benesz, przeciwny ekspansji republiki za Karpaty³⁴. Rząd czechosłowacki nie zamierzał wspierać rusofilskich postulatów pomimo konfliktu granicznego z Rzeczpospolitą Polską, w tym przypadku jednak żywiąc nadzieję, iż strona polska nie poprze starań Węgrów o południową Słowację z Preszów i Koszycami, a także południowo-zachodnią Ruś Zakarpacką, ziem zamieszkanych przez ludność węgierską³⁵.

Władze polskie w warunkach odbudowy państwa oraz w obliczu narastającego konfliktu z Zachodnio-Ukraińską Republiką Ludową początkowo nie dostrzegały problemów ludności łemkowskiej, uważając teren Łemkowszczyzny za integralny z państwem polskim. Towarzystwo Obrony Narodowej w Nowym Sączu postanowiło w dniach 3–5 listopada 1918 r. przeznaczyć 5 miejsc w 60-osobowej Radzie Narodowej dla reprezentacji łemkowskiej³⁶. Działania te były zdecydowanie zbyt późne i za mało stanowcze, by móc uspokoić antypaństwowe nastroje wśród politycznie zaangażowanej inteligencji mniejszościowej³⁷. Powstanie Ruskiej Rady

³⁰ P.R. Magocsi, *The Rusyn-Ukrainians in Czechoslovakia...*, s. 32; zob. T.A. Olszański, *Ruska Ludowa Republika Łemków...*, s. 52; П.Р. Марочій, *Формування національної самосвідомості...*, s. 55–56.

³¹ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 41; P.R. Magocsi, *The Rusyn-Ukrainians in Czechoslovakia...*, s. 32; zob. T.A. Olszański, *Ruska Ludowa Republika Łemków...*, s. 52; П.Р. Марочій, *Формування національної самосвідомості...*, s. 55–56; APKr StPG II 11, Eine Proklamation der Karpathen-Ruthenen für den Anschluss an die Tschechoslowakei – odpis artykułu umieszczonego na stronie 2 gazety „Morgenzeitung” nr 64 z dn. 5 III 1919 o proklamacji ruskiej, b.p.

³² И. Лемкин, *op. cit.*, s. 154; zob. T.A. Olszański, *Ruska Ludowa Republika Łemków...*, s. 50.

³³ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 54.

³⁴ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 41.

³⁵ K. Lewandowski, *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918–1932*, Wrocław 1974, s. 183; S. Nowinowski, *Powstanie małej ententy – narodziny czechosłowackiego systemu bezpieczeństwa regionalnego (1920–1921)*, „Acta Universitatis Lodziensis” 59, 1997, s. 46.

³⁶ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 52, J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 40.

³⁷ Towarzystwo Obrony Narodowej stało na stanowisku, iż tak liczna grupa ludności powinna posiadać swoją reprezentację w Powiatowej Radzie Narodowej, „aby nie była kadłubowym ciałem”.

Narodowej zostało zdecydowanie potępione przez lokalne władze: komisarz Polskiej Komisji Likwidacyjnej w Gorlicach oceniał działalność Ruskiej Rady jako prowokatorską i wysoce niebezpieczną dla Polski³⁸. Część administracji lokalnej uważała ludność łemkowską za lojalną wobec państwa, dopatrując się zagrożenia ze strony działaczy rusofilskich, którzy mieli podburzać spokojnych dotąd Łemków i wywoływać sztucznie konflikty³⁹. Ukraiński historyk Julian Tarnowycz w *Ilustrowanej historii Łemkowszczyzny* z 1935 r. oceniał natomiast, iż stanowisko władz polskich, które tolerowały łemkowskie wiece, wynikało z ich słabości i niestabilności, miały bowiem liczyć, iż konflikt rusofilsko-ukraiński okaże się politycznie korzystny dla strony polskiej⁴⁰. Wydaje się jednak, iż początkowy brak ingerencji w łemkowskie wiece wynikał z faktu, iż postulaty inkorporacji Łemkowszczyzny do Rosji były w tym czasie nierealne do spełnienia i nie stanowiły zagrożenia dla granic państwa.

Zwrot działaczy rusofilskich ku unifikacji Łemkowszczyzny z Preszowszczyzną w granicach I Republiki wywołał reakcję władz polskich, które zaczęły obawiać się interwencji czechosłowackiej. Państwo polskie od końca 1918 r. znajdowało się w sporze z Czechosłowacją o Śląsk Cieszyński, Spisz i Orawę, co doprowadziło do kilkudniowego konfliktu zbrojnego w styczniu 1919 r., gdy doszło do czeskiej agresji na ziemi cieszyńskiej⁴¹. W tym czasie trwała mobilizacja wojska polskiego, ogłoszono dodatkowy pobór celem zabezpieczenia granic Polski⁴². Z uwagi na to, iż cała południowa część Łemkowszczyzny graniczyła z Preszowszczyzną, ogłoszone przez rusofili hasła unifikacji tych ziem wywołały u władz poważnie obawy o kolejny konflikt zbrojny. Według polskiego wywiadu, 16 marca 1919 r. miało odbyć się decydujące zgromadzenie w Krynicy, na którym zapadły decyzje o oderwaniu Łemkowszczyzny od Polski⁴³. W związku z tym wszczęto dochodzenie w sprawie postawienia inicjatorom powstania Ruskiej Rady Narodowej zarzutu zdrady stanu⁴⁴. Inwigilacja miała na celu sprawdzenie, czy antypaństwowa działalność Ruskiej Rady ogranicza się jedynie do granic powiatu gorlickiego czy objęła całą Łemkowszczyznę⁴⁵. Ponadto powołano specjalne służby, które przeprowadzały pracę wywiadowczą wśród Łemków, a żandarmerii policji państwowej

Rps PAN Kr. 4175, Pismo do Polskiej Komisji Likwidacyjnej z dnia 3 listopada 1918 r., k. 35.

³⁸ Rps PAN Kr.4173, Pismo do Wysokiej Rady Polskiej Narodowej z dnia 8 listopada 1918 r. dot. Ruskiej Rady w Komendach i różnych urzędach, k. 72.

³⁹ Rps PAN Kr. 4179, Machinacje na Łemkowszczyźnie, Pismo z 25 grudnia w Gorlicach opublikowane w „Głosie Narodu” 19 II 1919, k. 37.

⁴⁰ Ю. Тарнович, *op. cit.*, s. 246; zob. T.A. Olszański, *Ruska Ludowa Republika Łemków...*, s. 47.

⁴¹ H. Batowski, *Między dwiema wojnami...*, s. 51.

⁴² APKr KPPP 97, Pismo Powiatowego Dowództwa Żandarmerii w Jasle do Okręgowego Dowództwa Żandarmerii w sprawie Dyrektyw w razie napadu Czechów, z dn. 1 VI 1919, k. 21.

⁴³ APKr StPG II 11, Pismo Powiatowego dowództwa Żandarmerii w Nowym Sączu do Dowództwa żandarmerii przy Generalnym okręgu w Krakowie w sprawie zgromadzenia za oderwaniem się Łemkowszczyzny od Polski i proklamacji, z dn. 9 III 1919, b.p.

⁴⁴ *Ibidem*, StPG II, Pismo Naczelnika Wydziału Administracji Komisji Rządzącej w Krakowie do Starostwa w Grybowie, z dn. 13 III 1919, b.p.

⁴⁵ *Ibidem*, Pismo Sądu Powiatowego w Gorlicach oddz. VII do Starostwa w Gorlicach, z dn. 26 IV 1919, b.p.

pochodzenia łemkowskiego przeniesiono do powiatów, które były zamieszkałe przez ludność polską⁴⁶.

Polska prasa relacjonowała „czesko-rosyjskie intrygi”. „Kurier Polski” dopatrywał się w nich głównie inicjatywy rządu Czechosłowacji, oskarżając go o zwerbowanie przywódców staroruskich oraz rusofilskich. Wśród czołowych zwolenników tej koncepcji wymieniano na łamach prasy Wasyla Kuryłłę i byłego posła na sejm węgierski Antoniego Beskyda, a także Aleksandra Hassaja, któremu zarzucano, iż pełni rolę staroruskiego męża zaufania przy rządzie czeskim w Pradze⁴⁷. „Warszawski Kurier Polski” donosił, iż łemkowskie zgromadzenia, na których knuto intrygi przeciwko państwu, miały miejsce w Krynicy, Florynce oraz Brunarach, za wiedzą i wsparciem rządu czechosłowackiego. W wyniku narad Łemkowie odmówili rządowi polskiemu rekruta oraz płacenia podatków, a także podjęli kroki oderwania Łemkowszczyzny od Polski, oraz połączenia z rusińską częścią Węgier i wcielenia do Czechosłowacji⁴⁸.

Polska Komisja Likwidacyjna dostrzegała niebezpieczeństwo dla państwa w Ukraińcach, którzy mogliby być propagatorami zbrojnego ataku na Polskę, celem oderwania tegoż obszaru oraz zwróceniem międzynarodowej uwagi na kwestię Ukrainy Zachodniej⁴⁹. Podejrzewano ich zwłaszcza o udział w formowaniu zbrojnych oddziałów z uchodźców przebywających w Czechosłowacji⁵⁰. Doprowadziło to do wzmoczonej kontroli środowisk ukraińskich także na terenie Łemkowszczyzny, zwłaszcza ruchów polityczno-społecznych, ale także kulturalnych oraz oświatowych⁵¹. Prawdopodobnie też z tych przyczyn, zaraz po upadku łemkowskiej Republiki Wiśtockiej ruch ukraiński stał się mniej aktywny politycznie na tym obszarze.

⁴⁶ APKr KPPP 97, Pismo Powiatowego Dowództwa Żandarmerii w Jaśle do Ekspozytury w Tarnowie, z dn. 9 IV 1919, k. 147; *Ibidem*, Pismo Okręgowego Dowództwa Żandarmerii w Tarnowie do powiatowego Dowództwa Żandarmerii w Jaśle, w sprawie przeniesienia żandarmów ruskiej narodowości, z dn. 17 II 1919, k. 489.

⁴⁷ Rps PAN Kr. 4179, Tekst *Łemkowszczyzna a Czechosłowacy*, opublikowany w „Czasie” z dn. 1 IV 1919, b.p.; Ю. Тарнович, *op. cit.*, s. 253; zob. T.A. Olszański, *Ruska Ludowa Republika Łemków...*, s. 48; Z. Lasocki, *Wspomnienia...*, s. 57; zob. „Gazeta Lwowska” z 3 I, „Goniec Krakowski” z 17 I, „Głos Narodu” z 27 II 1919 r.

⁴⁸ B. Horbał, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 66.

⁴⁹ Władze emigracyjne obalonej ZURL dążyły do realizacji projektu niepodległego zachodnioukraińskiego państwa poprzez podejmowanie konkretnych kroków dyplomatycznych. W kwietniu 1921 r. rząd Petruszewicza przedłożył państwowemu ententy projekt dot. Galicji Wschodniej, w którym przedstawiono plan utworzenia suwerennej republiki z obszarów byłej monarchii habsburskiej, zamieszkałych przez ludność ukraińską. M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*, Kraków 1979, s. 36.

⁵⁰ B. Horbał, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 66; zob. też: APKr KWPP 133, Okręgowa Komenda Policji Państwowej w Krakowie, Sprawozdanie miesięczne z ruchu zawodowego w związku z akcją strajkową, działalności partyj i organizacji politycznych nielegalnych oraz życia obcych narodowości za miesiąc styczeń 1922 r., k. 89.

⁵¹ APKr KPPP 72, Okólnik Okręgowej Komendy Policji Państwowej w Krakowie z dnia 25 listopada 1921 r., przekazany Komendom Policji w Jaśle, Gorlicach, Nowym Sączu oraz Grybowie, b.p.; APKr KPPP 72, Pismo Powiatowej Komendy Policji Powiatowej w Gorlicach z dn. 30 XI 1921 r., b.p.; APKr KPPP 72, Pismo Powiatowej Policji Powiatowej w Gorlicach z dn. 3 XII 1921, b.p.

Konflikty polsko-łemkowskie miały swój początek 28 listopada 1918 r., gdy Zygmunt Lasocki, naczelnik Wydziału Administracji PKL, nakazał utworzenie w miastach i wsiach oddziałów straży państwowej. Na teren Łemkowszczyzny wkroczyło wojsko. W obliczu tego działacze rusofilscy odmówili podporządkowania się polskiej administracji, płacenia podatków, składania przysięgi państwu polskiemu przez nauczycieli, noszenia orzełków, a nawet sprzedaży żywności Polakom⁵². Władze lokalne PKL, starały się doprowadzić do porozumienia, w Grybowie planowano podpisać ugodę z reprezentacją Łemków⁵³. Spowodowało to szybką reakcję, Wydział Administracji PKL, w piśmie do Komisarza PKL w Gorlicach, zastrzegł sobie prawo do rozstrzygania sporów na tle narodowym, tym samym odsuwając od decyzji lokalne komitety. Początkowo strona polska zdecydowanie odmówiła zwolnienia ludności łemkowskiej z poboru do wojska, wymagając pełnego podporządkowania w tej kwestii. Łemkowie jako obywatele państwa polskiego podlegać mieli takim samym prawom i obowiązkom na równi z innymi obywatelami. Komisarze lokalni PKL mieli się stosować do tych wytycznych bezwarunkowo, w razie potrzeby wspomagając się interwencją wojskową⁵⁴. W sytuacji narastającego konfliktu strona polska celem uspokojenia sytuacji tymczasowo zwolniła jednak Łemków ze służby w wojsku. 24 stycznia 1919 r. wykluczono ich z galicyjskiego poboru, co doprowadziło do stabilizacji nastrojów⁵⁵. Konflikty narastały wraz z dalszymi odmowami płacenia podatków na rzecz Polski oraz zgromadzeniami agitacyjnymi organizowanymi w pobliżu cerkwi, przez działaczy rusofilskich, celem przekonania ludności łemkowskiej do nie stawiania się do poboru do wojska⁵⁶.

Inteligenca łemkowska zaangażowana politycznie w ruch rusofilski była zdecydowanie przeciwna działalności polskiego wojska, postulując połączenie zamieszkiwanych ziem z Czechosłowacją. Sytuacja zaogniła się, gdy oddziały polskie rozpoczęły pacyfikację Łemkowszczyzny za „antypaństwową postawę oraz prowokację czeskiego najazdu na Polskę”. W wielu miejscowościach dochodziło do represji, konfiskaty żywności oraz odzieży⁵⁷. Uchwała Wojskowej Komendy Uzupelnień w Krakowie z 26 lipca 1919 r., podtrzymująca w mocy rozporządzenie zwolnienia Łemków od poboru do wojska polskiego, spowodowała uspokojenie się antypolskich

⁵² Rps PAN Kr. 4177, Pismo PKL do Komisarza PKL w Gorlicach z dnia 27 grudnia 1918 r., k. 17.

⁵³ M. Przeniosło, *op. cit.*, s. 260.

⁵⁴ Rps PAN Kr. 4177, Pismo PKL do Komisarza PKL w Gorlicach z dnia 27 grudnia 1918 r., k. 17.

⁵⁵ B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 65.

⁵⁶ APKr KPPP 72, Pismo Posterunku Policji Państwowej w Uściu Ruskim do Powiatowej Komendy Policji Państwowej w Gorlicach, w sprawie agitatora Wiktora Hładyka, z dn. 5 IV 1920, b.p.; *Ibidem*, Pismo Policji Państwowej w Ropie do Powiatowej Komendy Policji Państwowej w Gorlicach, w sprawie skutków agitacji Wiktora Hładyka, z dn. 11 IV 1920, b.p.; APKr StPG II 11, Pismo Powiatowego dowództwa Żandarmerii w Nowym Sączu do Dowództwa żandarmerii przy Generalnym okręgu w Krakowie w sprawie zgromadzenia za oderwaniem się Łemkowszczyzny od Polski i proklamacyi, z dn. 9 III 1919, b.p.; Ю. Тарнович, *op. cit.*, s. 252; T.A. Olszański, *Ruska Ludowa Republika Łemków...*, s. 48.

⁵⁷ Na terenie Andrzejówki zginęła jedna osoba, a dwie zostały ranne. 10 lutego na targowisku w Muszynie wojsko otoczyło Łemków, wiele osób pobito. Dnia 24 lutego w „Bartnem Łemkowie otworzyli ogień do żandarmów przeprowadzających spis koni, w wyniku czego aresztowano trzy osoby, w tym wójta”. B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 65.

nastrojów wśród działaczy łemkowskich. Stan ten utrzymał się do początku listopada, gdy doszło do mobilizacji na terenie Łemkowszczyzny⁵⁸. Fakt ten doprowadził do ponownego uaktywnienia politycznego działaczy rusofilskich⁵⁹. Po licznych próbach pozyskania poparcia u przedstawicieli rządu Czechosłowacji, postanowili wykorzystać spotkanie z delegatem amerykańskim, Merianem G. Cooperem, naczelnikiem akcji aprowizacyjnej dla Galicji z ramienia amerykańskiej misji żywnościowej. 7 czerwca 1919 r., delegacja rusofilska na czele z Jarosławem Kaczmarczykiem wystąpiła z oświadczeniem chęci przyłączenia do Rosji oraz żądaniem, zapewnienia do tego czasu, przez kongres pokojowy, samoistności oraz niezawisłości od władz państwa polskiego. Swoją prośbę motywowała złymi stosunkami polsko-łemkowskimi, przejawiającymi się głównie bezprawnym zmuszaniem do służby w wojsku polskim oraz niesprawiedliwym rozdziałem żywności pochodzącej z akcji aprowizacyjnej. Podczas tegoż spotkania, Łemkowie zdecydowanie podkreślili, iż proukraiński ruch jest jedynie stronnictwem politycznym, wyraźnie odcinając się od niego⁶⁰.

W czasie narastającego konfliktu z państwem polskim na czoło aktywistów wysunął się wtedy Wiktor P. Hładyk, jeden z przedstawicieli łemkowskiej delegacji na Konferencji Pokojowej w Paryżu, który postulował, aby ludność łemkowska nie stawiła się do poboru do wojska polskiego oraz organizował zgromadzenia agitacyjne w pobliżu cerkwi zaraz po nabożeństwach⁶¹. 12 marca 1920 r. z inicjatywy Wiktora Hładyka oraz Zacharego Kopystiańskiego zwołane zostało we Florynce spotkanie działaczy rusofilskich, na którym doszło do utworzenia Rady Zwierzchniej Łemkowszczyzny, reprezentacyjnej, łemkowskiej organizacji politycznej. W skład Komitetu Wykonawczego wszedł mianowany na premiera Jarosław Kaczmarczyk, na urząd ministra rolnictwa Mykoła Gromosiak oraz urząd ministra spraw wewnętrznych Dmytro Chylak. Opracowano memoriał, domagający się

⁵⁸ APKr KPPP 72, Pismo do ekspozytury Oddziału Informacyjnego Okręgu Generalnego Kraków, z dn. 13 IV 1920, b.p.; APKr StPGII 45, Pismo z Prezydium Namiestnictwa do Starosty w Grybowie dot. Obowiązku Rusinów zamieszkujących w powiatach położonych na terenie Łemkowszczyzny, z dn. 21 X 1920, b.p.

⁵⁹ Za zamkniętymi drzwiami odbywały się natomiast obrady Ruskiej Rady Narodowej, na której podejmowano najważniejsze decyzje. 30 XI 1919 odbyło się spotkanie Ruskiej Rady Narodowej, na którym uchwalono w obecności Władysława Kaczmarczyka, Filipa Kaczmarczyka oraz Andrzeja Gurateczki, iż należy przeszkodzić w wyrębie lasów należących do Łemkowszczyzny przez wojsko polskie. Uzyskane z tytułu sprzedaży drewna za granicami państwa pieniądze planowano przekazać na rzecz Rusinów. APKr StPG II 11, Pismo Posterunku Żandarmerji we Florynce do Starostwa w Grybowie, z dn. 5 XII 1919, b.p; *Ibidem*, Pismo Posterunku Żandarmerji we Florynce do Starostwa w Grybowie, z dn. 1 XII 1919, b.p.

⁶⁰ Rps PAN Kr. 4179, Sprawozdanie z przybycia delegata amerykańskiego do Krynicy, opublikowane w „Reformach” z dn. 11 VI 1919, k. 35.

⁶¹ APKr KPPP 72, Pismo Posterunku Policji Państwowej w Uściu Ruskim do Powiatowej Komendy Policji Państwowej w Gorlicach, w sprawie agitatora Wiktora Hładyka, z dn. 5 IV 1920, b.p.; *Ibidem*, Pismo Policji Państwowej w Ropie do Powiatowej Komendy Policji Państwowej w Gorlicach, w sprawie skutków agitacji Wiktora Hładyka, z dn. 11 IV 1920, b.p.; APKr StPG II 11, Pismo Powiatowego dowództwa Żandarmerji w Nowym Sączu do Dowództwa żandarmerii przy Generalnym okręgu w Krakowie w sprawie zgromadzenia za oderwaniem się Łemkowszczyzny od Polski i proklamacji, z dn. 9 III 1919, b.p.

wycofania wojsk polskich i czechosłowackich z terenów łemkowskich, wyrównania szkód spowodowanych działaniami wojennymi oraz apelujący na Konferencję Pokojową w Paryżu o przeprowadzenie plebiscytu wśród Rusinów, decydującego o przynależności państwowej⁶².

Powstanie Rady Zwierzchniej Łemkowszczyzny spowodowało szybką interwencję władz polskich, sprowadzając kolejną pacyfikację łemkowskich ziem. Rada Zwierzchnia Łemkowszczyzny przestała istnieć. Obok ostatecznej likwidacji administracji łemkowskiej przeprowadzono przymusowy pobór do wojska, przed czym młodzi Łemkowie ratowali się ucieczką do pobliskich lasów oraz na teren Czechosłowacji⁶³. 1 maja 1920 r. Namiestnictwo Policji Państwowej we Lwowie zakazało kolportażu na Galicję rusofilskiego czasopisma „Ruskie Słowo”, wydawanego w Pradze⁶⁴. 6 stycznia 1921 r. władze polskie aresztowały łemkowskich przywódców Jarosława Kaczmarczyka, Mykołę Gromosiaka i Dmytra Chylaka⁶⁵. 10 czerwca 1921 r. przed Sądem Okręgowym w Nowym Sączu odbyła się ich rozprawa, podczas której stanęli przed zarzutem wywołania wojny domowej, zdrady stanu na rzecz Czechosłowacji oraz doprowadzenia do zagrożenia agresją obcego państwa. Oskarżonych jednak uniewinniono, uznając iż działali na „podstawie wilsonowskiej zasady samostanowienia narodów”⁶⁶. Należy także zaznaczyć, iż z treści sprawozdań z poszczególnych powiatów wynika, iż problem z dezercją i uchylaniem się od służby w wojsku polskim dotyczył także powoływanej ludności polskiej⁶⁷. Zygmunt Lasocki w swych wspomnieniach w 1931 r. w następujący sposób komentował sprawę: „Zaaresztowanie kilku prowodyrów i agitatorów doprowadziło ludność – pamiętającą jeszcze dobrze niedawne represje austriackie – do opamiętania”⁶⁸.

Po gorącym politycznie okresie lat 1918–1920 nastąpił czas zdecydowanego uspokojenia antypaństwowych nastrojów wśród ludności łemkowskiej zwłaszcza w zachodniej części zamieszkanych przez nią ziem. Pobór do wojska polskiego odbywał się już regularnie, kończąc tym samym długi okres konfliktów ze stroną polską⁶⁹. W ocenie policji państwowej Łemkowie mieli odznaczać się lojalnością względem władz⁷⁰. Od 1921 r. nie dochodziło do oficjalnych antypolskich wystąpień także wśród łemkowskich aktywistów. W obozie rusofilskim przyjęto bierną postawę wobec państwa, zaprzestano również oficjalnej agitacji na rzecz odłączenia

⁶² B. Horbal, *Działalność polityczna Łemków...*, s. 80.

⁶³ *Ibidem*, s. 89.

⁶⁴ APKr KPPP 72, Pismo Prezydium Namiestnictwa Komendy Policji Państwowej na Małopolskę we Lwowie do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wydziału prasowego w Warszawie, z dn. 1 V 1920, b.p.

⁶⁵ *Ibidem*; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 42; Ф. Коковський, *op. cit.*, s. 117.

⁶⁶ APKr KWPP 133, Okręgowa Komenda Policji Państwowej w Krakowie, Sprawozdanie z ruchu politycznego i ekonomicznego za miesiąc czerwiec 1921, k. 18.

⁶⁷ APKr KPPP 72, Sprawozdanie Okręgowej Komendy Policji w Krakowie z dn. 14 VII 1920, b.p.

⁶⁸ Z. Lasocki, *Wspomnienia...*, s. 58.

⁶⁹ APKr KWPP 133, Sprawozdanie z lutego 1923, k. 503; *Ibidem*, StPGII 45, Sprawy wojskowe: wypełnianie obowiązku wojskowego przez Rusinów z terenu powiatu 1921–1923, b.p.

⁷⁰ APKr KPP Sprawozdanie miesięczne Powiatowej Komendy Policji dla Starostwa Nowego Sącza z życia obcych narodowości, z dn. 22 IV 1922, b.p.

Łemkowszczyzny od Polski⁷¹. Zauważyć należy, iż Łemkowie w pierwszych latach powojennych znajdowali się w ciężkiej sytuacji materialnej, potęgowanej zacofaniem gospodarczym zamieszkiwanych przez nich obszarów górskich. Położenie ekonomiczne tych terenów do końca lat dwudziestych nie uległo poprawie, z tego też powodu w tym okresie nasiliło się zjawisko emigracji zarobkowej do Ameryki Północnej. Do Stanów Zjednoczonych wyjechał chociażby Jarosław Kaczmarczyk, przywoływany w tej pracy czołowy działacz łemkowski. Prawdopodobnie ciężka sytuacja życiowa, w jakiej znaleźli się Łemkowie, przesądziła, zwłaszcza u ludności o staroruskiej tożsamości, o postawie względnej stronięcia od spraw politycznych⁷².

W latach 1918–1920 wzmożła się aktywność polityczna działaczy łemkowskich, zwłaszcza o orientacji rusofilskiej, a przykład istnienia oraz działalności republik wskazuje na pogłębiający się rozłam polityczny i ideologiczny na terenie Łemkowszczyzny, zwłaszcza we wschodniej części, gdzie krzyżowały się wpływy stronnictwa rusofilskiego z działalnością ruchu ukraińskiego. Ruska Narodowa Republika powołana we Floryncie 5 grudnia 1918 r. była najtrwalszym łemkowskim tworem administracyjnym. W stosunkowo krótkim okresie czasu wśród inteligencji pojawiło się kilka koncepcji państwowości, od autonomii politycznej, przez opcje prorosyjską, czechofilską czy połączenia z ZURL. Interesującym zagadnieniem jest fakt, iż w obliczu próby utworzenia autonomicznych administracji państwowych nie powstał jeden, wspólny dla całej Łemkowszczyzny projekt. Oznacza to,

⁷¹ Po upadku ostatniej z republik, policja państwowa prowadziła w dalszym ciągu wzmożoną inwigilację środowiska, śledząc czołowych działaczy, podejrzewanych o agitację antypaństwową. W sprawozdaniach zaznaczano, że pomimo oficjalnie biernej postawy politycznej, działacze łemkowscy nie zapomnieli o cyt. „dążnościach separatystycznych. Przebija się to w ich działalności dotychczasowej i wrogiego stanowiska względem państwowości”. W raportach donoszono o nieprzychylnym stanowisku księży i nauczycieli, którzy mieli sporządzać metryki w „języku ruskim”, dopisując „Okupacja Polska”. Wspominano także o konspiracji w celu przygotowywania powstania, które miało wybuchnąć 1 III 1921. „W tym celu odbywać się mają po nocach potajemne wiece. Rozrzucone drukowane broszury nawołują do czujności i przygotowań na dzień 1 marca. Aby zwrócić uwagę na wszystkie przejawy ruchu politycznego między Rusinami w tamtejszym powiecie i wezwał organa bezpieczeństwa do jak największej czujności nad zachowaniem się znanych w powiecie agitatorów. Zauważono, iż wielu osobników w powiecie zajmuje się polityką antypaństwową a to nawet takie jednostki, które potrzebują pomocy władz rządowych, jak na przykład udzielenie im koncesji na prowadzenie swej przemysłowości itp. Między innymi starają się o koncesję, Mieczysław Semenowicz i Stefan Klementer Ukraińcy z Nowego Sącza. Powyżsi obywatele są przez tut. Funkcjonariuszy pp inwigilowani i ściśle obserwowani, gdyż są silnie podejrzani o antypaństwową działalność a nawet szpiegostwo na rzecz Ukrainy”. W związku z tym władze nie zezwoliły na powrót do Polski Aleksandrowi Cichańskiemu, oskarżonemu o konspirację z Czechosłowacją. Zebrany materiał archiwalny nie pozwala na jednoznaczne stwierdzenie, czy faktycznie planowano owo powstanie. Od 1922 r. środowisko łemkowskie było już inwigilowane tylko i wyłącznie pod kątem działalności ukraińskich aktywistów. Z treści raportów 1922–1930 wynika, iż strona polska uważała Łemków za lojalnych względem władzy. APKR StPNS 85, Pismo Prezydium namiestnictwa we Lwowie dot. Agitacji Rusinów celem wywołania powstania 1 marca 1921, 21 II 1921, k. 1148; APKR StPNS 85, Pismo Powiatowej Policji w Nowym Sączu z dn. 24 V 1921, k. 1318, *Ibidem*, Pismo Dowództwa Okręgowego Gen. Kraków, z dn. 4 II 1922, k. 1154.

⁷² APKR KWPP 133, Sprawozdanie z lutego 1923 r., k. 503; *ibidem*, StPGII 45, Sprawy wojskowe: wypełnianie obowiązku wojskowego przez Rusinów z terenu powiatu 1921–1923, b.p.

iż aktywizacja miejscowej inteligencji dotyczyła jedynie kierunku zgodnego z agitacją działaczy poszczególnych ruchów. Wpływ na to miał fakt, iż miejscowa inteligencja wykształcona we Lwowie i Przemyśle realizowała zaczerpnięte z tych ośrodków koncepcje polityczne. Podział na strefy wpływów wschód-zachód zakorzeniał się w świadomości poszczególnych działaczy, pragnących zaktywizować Łemków. Podjęcie próby połączenia z Preszowszczyzną można uznać za manifestację poczucia wspólnoty etnicznej z mieszkańcami południowych stoków Karpat, jednakże i w tym przypadku inteligencja łemkowska współpracowała z obozem rusofilskim z terenu byłej Galicji Wschodniej. Należy także zaznaczyć, iż wg sprawozdań polskich władz lokalnych irredentystyczny ruch nie objął szerszych rzesz chłopskich. Pomimo tego, powstanie republik łemkowskich należy uznać za pierwszą polityczną manifestację działaczy łemkowskich, dążących do ochrony interesów tej społeczności.

3.2. Rozwój ruchów politycznych na Łemkowszczyźnie w latach 1920-1930

Z początkiem lat dwudziestych XX w. na terenie Łemkowszczyzny wznowiły działalność ugrupowania rywalizujących ze sobą od drugiej połowy XIX w. ruchów: ukraińskiego, rusofilskiego i staroruskiego. Rozwój polityczno-społeczny na zamieszkałym przez Łemków obszarze w dalszym ciągu przebiegał w ścisłym związku z aktywnością ośrodków politycznych we Lwowie, skąd docierali na ten teren działacze, kierowani misją uświadamiającą⁷³. Na charakter działalności poszczególnych obozów, zwłaszcza ukraińskiego, wpłynęła decyzja Rady Ambasadorów z 15 marca 1923 r., przyznająca suwerenność nad Galicją Wschodnią Polsce⁷⁴. Stronnictwa dążące do niepodległości Ukrainy stanęły przed koniecznością zmiany dotychczasowej strategii negacji polskich praw do spornych ziem. Część z działaczy rozpoczęła więc starania o otrzymanie swobód kulturalnych, oświatowych i gospodarczych w ramach oficjalnej działalności parlamentarnej⁷⁵. Część polityków ukraińskich wrogi stosunek do państwa polskiego skłaniał do konspiracji z Litwą i Niemcami. Wśród rusofili nastąpiło przegrupowanie na zwolenników współpracy z Ukrainą Socjalistyczną Republiką Sowiecką i konserwatystów, kultuwujących niefunkcjonalne w nowej sytuacji tradycje rosyjskie⁷⁶. Część obozu rusofilskiego o sympatiach komunistycznych skupiła swą uwagę przede wszystkim na kwestii społecznej, zwłaszcza sprawie chłopskiej; druga odwoływała się do dawnych koncepcji „Wielkiej Rosji”⁷⁷. Działacze staroruscy w obliczu zmiany sytuacji

⁷³ J. Moklak, *Spoleczność łemkowska w okresie Drugiej Rzeczypospolitej – aktywność polityczna*, w: *Łemkowie...*, s. 79.

⁷⁴ *Idem*, *Łemkowszczyzna...*, s. 47.

⁷⁵ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*, Kraków 1989, s. 26.

⁷⁶ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 47.

⁷⁷ M. Papierzyńska-Turek, „Mała” i „wielka” ojczyzna w świadomości ludności ukraińskiej w II RP, w: „Україна: культура спадщина, національна свідомість, державність” 15, 2006-2007, s. 702.

geopolitycznej wzmocnili lojalne stanowisko wobec państwa polskiego, dążąc do rozwoju społeczno-kulturalnego⁷⁸.

Rozbudzenie ruchów narodowych na terenie Galicji Wschodniej charakteryzowało się ujęciem w ramy partii i stronnictw politycznych poszczególnych obozów. Najaktywniejszy okazał się ruch ukraiński, odznaczający się silną świadomością narodową oraz aspiracją wolnej państwowości; wokół niego grupowali się przedstawiciele drobnomieszczaństwa i inteligencji. Głównym jego ideologiem był Mychajło Hruszewski, wzywający do obudzenia w ludności ukraińskiej ducha narodu i stworzenia poczucia jedności kulturowo-społecznej. Inteligencja dążyła do zdobycia szerokiego poparcia społecznego poprzez hasła solidaryzmu grupowego i idei ogólnonarodowej, w myśl której ludność ukraińska bez względu na obszar zamieszkania powinna się jednoczyć w obronie swych interesów. Do tego celu koła polityczne dążyły przez rozwój instytucji gospodarczych, oświatowych i kulturalno-społecznych⁷⁹.

Powstała w 1922 r. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna podnosiła kwestię Łemkowszczyzny jako peryferyjnych, etnicznie ukraińskich ziem, jak również przeciwdziałania rusofilskiej oraz staroruskiej działalności politycznej. Od początku lat dwudziestych wpływy ugrupowania ukraińskiego umocniły się na terenie Łemkowszczyzny wschodniej. Zjawisko to miało być silne, zwłaszcza wśród młodzieży, która swą tożsamość budowała w oparciu o tradycję wojny polsko-ukraińskiej lat 1918–1919. Wierni koncepcji staroruskiej i rusofilskiej mieli pozostać natomiast przedstawiciele starszego pokolenia⁸⁰. Odmienna sytuacja panowała w zachodniej części Łemkowszczyzny, gdzie stronnictwo ukraińskie straciło całkowicie wpływy podczas I wojny światowej. W celu odzyskania zaufania ludności łemkowskiej, na obszar Sądecczyzny napływała zaczęła inteligencja, a probostwa zostały objęte przez księży greckokatolickich z województwa lwowskiego, o ukraińskiej tożsamości. Posady nauczycieli zajmowali absolwenci lwowskich i przemyskich szkół średnich, prowadzonych przez ukraińskich aktywistów⁸¹. Z powodu polityki państwa polskiego względem przeciwdziałania rozwojowi tegoż ruchu, starania te nie odnosiły większych sukcesów⁸².

Począwszy od 1926 r. na teren Łemkowszczyzny zaczęli przenikać działacze Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO)⁸³, ugrupowania

⁷⁸ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 47.

⁷⁹ M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa Ukraińska...*, s. 55, *eadem*, *Praca organiczna czy walka. Ukraińska myśl polityczna w II Rzeczypospolitej wobec problemu niepodległości*, w: Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej, red. R. Łużny, A.A. Zięba, t. 2, Kraków 1995, s. 79.

⁸⁰ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 54; ЦДІАЛ, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів, ф. 344, оп. 1, сп. 259, Звіт, протокол, листування та ін. документи про діяльність повітового комітету в Сяноку, к. 47.

⁸¹ T. Duda, *Życie polityczne Łemków sądeckich i gorlickich w latach 1926–1939*, „Rocznik Sądecki” 20, 1992, s. 79; E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 67; APKR KWPP 133, Sprawozdanie z października 1922 r., k. 49.

⁸² APKR KWPP 133, Sprawozdanie Okręgowej Policji Państwowej w Krakowie z życia obcych narodowości, z dn. 22 IV 1922, k. 101.

⁸³ AAN MSW 1038, Wydział Narodowościowy, „Wiadomości Ukraińskie”, k. 2; AAN MSW 1036, Referat Wydziału narodowościowego MSW pt. *Ukraińskie i ruskie ugrupowania w Polsce w dniu*

politycznego powstałego oficjalnie 11 lipca 1925 r. we Lwowie, a w pełni uformowanego w 1926 r. Stronnictwo to stało na stanowisku utworzenia zjednoczonego, niezależnego państwa i odrzucało dotychczasowe międzynarodowe postanowienia w sprawie spornych ziem. Przejawiało także negatywne nastawienie do władz polskich oraz ich panowania na ziemiach zamieszkałych przez Ukraińców⁸⁴. Aspiracje te chciano urzeczywistnić poprzez realizację programu rozwoju ekonomicznego i kulturalnego, przygotowującego społeczność ukraińską do przyszłej walki o suwerenne państwo⁸⁵. Głównym obszarem aktywności UNDO był teren województw lwowskiego, tarnopolskiego oraz stanisławowskiego, jednakże działania frontu zmierzały do pozyskania silnych wpływów wśród inteligencji i kleru oraz ludności wiejskiej również na Łemkowszczyźnie, gdzie przystąpiono do akcji propagandowej za pomocą znajdujących się pod wpływami UNDO instytucji ukraińskich oraz towarzystw kulturalno-oświatowych jak „Proswita” i „Ridna Szkoła”, a także instytucji spółdzielczych, kredytowych czy gospodarczych (tj. „Silskij Hospodar”)⁸⁶. Dla Łemkowszczyzny wschodniej należącej do województwa lwowskiego głównym ośrodkiem UNDO był Sanok, mniejsze komitety powstały w Krośnie, Lesku i Ustrzykach Dolnych⁸⁷. Działacze ukraińscy uważali prowadzenie prac na terenie powiatu sanockiego za wyzwanie. Przyczyn trudności rozwoju ruchu upatrywali w sympatiach rusofilskich Łemków oraz braku wśród nich zaufanych ludzi. W swoich sprawozdaniach zaznaczali także, że na wrogie nastroje względem ukraińskich aktywistów wpłynęła w ostatnich latach ich gwałtowna działalność agitacyjna. Do końca 1928 r. zorganizowano komitety narodowe w Gorlicach, Grybowie, Jasle, Nowym Sączu i Nowym Targu. Na terenie Łemkowszczyzny zachodniej udało się stronnictwu zdobyć większą liczbę zwolenników jedynie w powiecie nowosądeckim⁸⁸.

Ścisłe powiązanie z tym procesem miał rozwój istniejących przed I wojną światową organizacji kulturalno-oświatowych. Stosunkowo wcześniej nastąpiła próba

1 kwietnia 1927 roku, Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne, k. 4. O UNDO; zob. też R. Tomczyk, *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939*, Szczecin 2006; R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce...*; R. Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*, Lublin 2003; W. Serczyk, *op. cit.*

⁸⁴ AAN MSW 1036, Referat Wydziału narodowościowego MSW pt. *Ukraińskie i ruskie ugrupowania w Polsce w dniu 1 kwietnia 1927 roku*, Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne, k. 4.

⁸⁵ B. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska...*, s. 58.

⁸⁶ AAN MSW 1036, Referat Wydziału narodowościowego MSW pt. *Ukraińskie i ruskie ugrupowania w Polsce w dniu 1 kwietnia 1927 roku*, Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne, k. 4.

⁸⁷ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 130; ЦДІАЛ, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів, ф. 344, оп. 1, сп. 259, Звіт, протоколь, листування та ін. документи про діяльність повітового комітету в Сяноку, к. 47.

⁸⁸ ЦДІАЛ, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів, ф. 344, оп. 1, сп. 259, Звіт, протоколь, листування та ін. документи про діяльність повітового комітету в Сяноку, к. 47.; APKR UW 268, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego z dn. 7 stycznia 1928 r., k. 16. APKR UW 93, Pismo Starosty Powiatowego Nowosądeckiego do Wojewody Krakowskiego z dn. 7 X 1930, k. 371; APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa nowosądeckiego z życia politycznego i społecznego z dn. 7 X 1930, k. 161.

odtworzenia ukraińskiego stowarzyszenia Krajowego Towarzystwa Gospodarczego „Silskij Hospodar”⁸⁹. Na uwagę zasługuje fakt, iż na terenie Łemkowszczyzny zachodniej w 1920 r., dzięki staraniom ukraińskiej inteligencji księdza Iwana Kaczmarra oraz Wasyla Jaworskiego, filię towarzystwa założono w Muszynie, natomiast w 1922 r. z inicjatywy Dmytra Kidonia powstało kółko rolnicze w Łabowej. Głównym celem organizacji było zapewnienie rozwoju rolnictwa terenów zamieszkałych przez ludność ukraińską, za pomocą szkolenia praktycznego i teoretycznego. Faktyczny rozwój organizacji nastąpił dopiero od 1927 r.⁹⁰ W latach dwudziestych dała się zauważyć wzmożona aktywność ukraińskiej organizacji kulturalno-oświatowej „Proswita”, która pojawiła się na Łemkowszczyźnie przed I wojną światową jako opozycja wobec Towarzystwa Czytelni im. M. Kaczkowskiego. Próba jej reaktywacji miała miejsce w 1923 r. Z powodu starań o zdobycie zgodny na działalność od władz polskich, „Proswita” musiała zawęzić charakter organizacji do dziedziny edukacyjnej; ze statutu usunięto zapis o działalności ekonomicznej. Dzięki temu zabiegowi instytucja została reaktywowana w 1924 r.⁹¹

Od 1926 r. liderzy ukraińscy przystąpili na terenie Łemkowszczyzny do werbunku przyszłych agitatorów, w roli których najchętniej widzieli duchownych greckokatolickich oraz ukraińskich nauczycieli⁹². 27 kwietnia 1926 r. miała miejsce tzw. „ankieta oświatowa”, będąca dyskusją na temat kierunku oraz kształtu „Proswity”. Przewodniczył jej Mychajło Hałuszczynski, który przedstawił plan rozwoju, poprzez rozbudowę ruchu spółdzielczego kół Towarzystwa „Silskij Hospodar” oraz drużyn pożarniczych, celem którego była naprawa mocno nadszarpniętego podczas wojny wizerunku stronnictwa ukraińskiego. Program ten był przygotowaniem gruntu pod organizację filii czytelni. Konferencja stała się przełomowym punktem w rozwoju ruchu na Łemkowszczyźnie, na której do wybuchu I wojny światowej panowały silne wpływy rusofilskie, wspierane przez dużą część społeczności łemkowskiej. Ideolodzy ukraińscy widzieli szansę dla rozwoju ruchu w pojawieniu się pozytywnego obrazu walki wyzwoleniczej z lat 1918–1919 wśród młodzieży oraz w powojennym osłabieniu ruchu rusofilskiego. Świadomi niebezpieczeństwa legendy Thalerhofu, która mogła doprowadzić do ponownej intensyfikacji rusofilstwa wśród

⁸⁹ Zważywszy na jego ograniczoną działalność w Galicji (w 1924 r. liczba prowadzonych placówek drastycznie spadła – do dziesięciu filii).

⁹⁰ APKR StPNS 74, Pismo filii krajowego towarzystwa gospodarczego „Silskij Hospodar” w Muszynie do starostwa w Nowym Sączu, z dn. 3 XI 1920, b.p.; *ibidem*, Pismo Wydziału przydziałnego Województwa Krakowskiego do Starosty Nowosądeckiego z dn. 20 IV 1922 dot. Kółka rolniczego w Łabowej, b.p.; zob. też: P. Zeleny, *Silskij Hospodar*, w: *Encyclopedia of Ukraine*, t. 4, s. 712.

⁹¹ Pierwsza wojna światowa doprowadziła do ciężkich strat organizacji, która utraciła budynki oraz wyposażenie, a biblioteki zostały poważnie uszkodzone. W latach 20. „Proswita” wydawała czasopismo edukacyjne „Narodnia Proswita” (1923–1927), popularne „Zhyttia i Znani” (1927–1939) oraz czasopisma specjalistyczne „Amators’kyi poradnik” (1925–1927) oraz „Bibliotechnyi poradnik” (1925–1926). Zob. hasło *Proswita* w: *Encyclopedia of Ukraine*, s. 712.

⁹² Na terenie powiatu nowosądeckiego takie funkcje pełnili: Mychajło Dorocki w Składzistym, Petro Dziumbelak w Szczawniku, Wasyl Jaworski w Nowym Sączu, Wasyl Popadiuk w Słotwinach oraz Iwan Skwarła w Jastrzębiku i Dmytro Kidoń w Łabowej. J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 104; APKR StPNS 72–74, Pismo Starostwa Nowosądeckiego z dn. 31 III 1920, b.p.

Łemków, planowali rozszerzenie ruchu czytelniczego poprzez rozpowszechnienie ukraińskiej prasy i literatury⁹³.

Obok ekspansji rusofilstwa równie niebezpieczna wydawała się działaczom ukraińskim polska polityka. Droga postępowania władz RP, wg Hałaszczyńskiego, wiodła do wynarodowienia wyizolowanej społeczności łemkowskiej poprzez próbę zahamowania rozwoju ruchu ukraińskiego. Odwoływał się on do ustaw regulujących kwestię uznania języka polskiego jako urzędowego i sądowego, a także organizacji szkolnictwa dla mniejszości narodowych, z 31 lipca 1924 r., tak zwanych ustaw kresowych Grabskiego. Postanowienia te w opinii inteligencji ukraińskiej godziły wyraźnie w rozwój narodowego ruchu, chociażby przez prawne usankcjonowanie nazwy „ruski”, „rusiński”, w miejsce etnonimu „ukraiński”, który zdegradowano do roli nieoficjalnego określenia. Inteligencji ukraińskiej kwestią niebezpieczną i wyraźnie mogącą doprowadzić do asymilacji, a następnie polonizacji, jawiła się kwestia szkół dwujęzycznych polsko-ukraińskich, tzw. utrakwistycznych. Szkolnictwo powszechne i prywatne dla Galicji Wschodniej było tak zorganizowane, iż na terenie gmin, gdzie 25% mieszkańców stanowiła ludność ukraińska lub gdy do urzędu wpłynął wniosek od rodziców 40 dzieci, państwo polskie zapewniało możliwość nauki w języku macierzystym. Zastrzeżono jednak, by lekcje języka polskiego obowiązywały przez cały okres kształcenia, natomiast od czwartej do siódmej klasy dodatkowo obowiązkowe były wykłady w języku polskim takich przedmiotów jak historia Polski i nauka o Polsce współczesnej⁹⁴. Celem osłabienia ukraińskiego szkolnictwa władze realizowały koncepcję regionalizmu, a więc akcentowania odrębności Łemków, Bojków i Hucułów⁹⁵. Należy zaznaczyć, że ustawą nie objęto całej Łemkowszczyzny, jedynie jej wschodnie połacie położone na terenie województwa lwowskiego⁹⁶. Program szkół utrakwistycznych został odebrany przez inteligencję ukraińską jako ewidentna próba deprecjacji języka ukraińskiego w życiu publicznym oraz jego pozycji w szkolnictwie. Kwestia językowa stała się także pretekstem do całkowitego przeorganizowania oświaty mniejszościowej. Równie niebezpieczna wydawała się także państwowa regulacja etnonimu, jednego z głównych atrybutów narodu. Inicjatywa ta mogła być próbą ukazania ludności ukraińskojęzycznej jako nienarodowej grupy ludzi; tym bardziej, iż określenie „Rusin” było uniwersalne dla mieszkańców Galicji Wschodniej, Rusi Podkarpackiej, Preszowszczyzny oraz Łemkowszczyzny.

Odpowiedzią na taką politykę miał być przygotowany przez Hałaszczyńskiego plan definitywnego odejścia od używania języka polskiego w ukraińskich szkołach

⁹³ ЦДІАЛ, Товариство „Просвіта”, м. Львові, ф 348, оп. 1, сп. 10, Програма поширення діяльності товариства „Просвіта” на Волинь, Лемківщину, Надсаня, Підляшшя, Полісся і Холмщину – з’ясована в доповіді [професора М. Галушинського] на „освітній анкеті” у Львові, к. 3; zob. też: J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 104.

⁹⁴ Mowa o ustawie przygotowanej przez Stanisława Grabskiego i wprowadzonej w życie przez rząd Władysława Grabskiego, zob. R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce...*; M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska...*, s. 220.

⁹⁵ K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X-XX wieku*, Warszawa. 2005, s. 366.

⁹⁶ Dz.U. z 1924 r., poz. 766.

i czytelnich, a także przystąpienie do upowszechnia ukraińskiej literatury wśród dzieci i młodzieży⁹⁷. Projekt pracy dla Łemkowszczyzny przewidywał zorganizowanie ośrodka ruchu ukraińskiego w Sanoku, dla powiatów leskiego, sanockiego, krośnieńskiego, brzozowskiego oraz jasielskiego. Istotne zadanie przeznaczone było dla filii „Silskyj Hospodar”, która miała wykształcić instruktorów, nauczycieli rolnictwa i prowadzenia gospodarstwa⁹⁸. Podstawą powodzenia przedsięwzięcia miało być przyjazne traktowanie Łemków w celu nawiązania współpracy, a w dalszej perspektywie zdobycia przychylnego nastawienia tejże ludności. Dla dynamicznego rozwoju działalności kulturalno-oświatowej na Łemkowszczyźnie zachodniej M. Hałaszczyński zaplanował utworzenie centrum dla ruchu narodowego w Nowym Sączu, gdzie znajdowała się cerkiew, skupiająca proukraińskich Łemków, filia Towarzystwa „Silskyj Hospodar” oraz bursa. Kolejnym ważnym ośrodkiem były Gorlice, gdzie ruch ukraiński miał podobnie silne zaplecze jak w Nowym Sączu. Obie filie miały wziąć na siebie obowiązek organizacji ruchu na terenie Grybowa. Dla zrównoważenia działalności rusofilskiego ośrodka w Krynicy, zauważono potrzebę rozszerzenia wpływów w Muszynie, w której istniały placówki Towarzystwa „Silskyj Hospodar” oraz „Wzajemna Pomoc”. Kraków, gdzie wzrosła liczba kształcącej się na uczelniach wyższych ukraińskiej młodzieży, miał stać się główną centralą dla całego województwa krakowskiego, odcinając tym samym ośrodek lwowski. „Ankieta oświatowa” uaktywniła działalność „Proswity”. W oddziale nowosądeckim utworzono urząd ds. kulturalno-oświatowych, który miał kierować szkolnictwem zawodowym oraz organizacją kursów rolniczych w powiecie gorlickim, grybowskim oraz nowosądeckim⁹⁹.

Działacze ukraińscy nie poprzestali na planach. 5 sierpnia 1926 r. wystosowali list do metropolity Andrzeja Szeptyckiego, w którym zwracali się z prośbą o pomoc dla Łemkowszczyzny, podkreślając jej wyniszczenie przez wojnę, ubóstwo i groźbę wynarodowienia tamtejszej ludności. Jako ratunek dla tego obszaru przedstawiano utworzenie centrum gospodarczego oraz kulturalno-oświatowego w Sanoku, organizację specjalistycznych kursów w głównych ośrodkach łemkowskich. Obok wychowania w narodowych wartościach ukraińskich należało także prowadzić rozwój spółdzielni i stowarzyszeń. Dla podniesienia poziomu produkcji rolnej, wskazano budowę szkoły rolniczej, która przystosowałaby ludność do uprawy roli na nieurodzajnych górskich gruntach¹⁰⁰. Obok oczywistej kwestii finansowej,

⁹⁷ ЦДІАЛ, Товариство „Просвіта”, м. Львові, ф 348, оп. 1, сп. 10, Програма поширення діяльності товариства „Просвіта” на Волинь, Лемківщину, Надсаня, Підляшшя, Полісся і Холмщину – з’ясована в доповіді [професора М. Галушинського] на „освітній анкеті” у Львові, к. 6.

⁹⁸ *Ibidem*, к.7.

⁹⁹ ЦДІАЛ, Товариство „Просвіта”, м. Львові, ф 348, оп. 1, сп. 10, Програма поширення діяльності товариства „Просвіта” на Волинь, Лемківщину, Надсаня, Підляшшя, Полісся і Холмщину – з’ясована в доповіді [професора М. Галушинського] на „освітній анкеті” у Львові, к. 8; por. J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 105.

¹⁰⁰ ЦДІАЛ, Товариство „Просвіта”, м. Львові, ф. 348, оп. 1, сп. 5, Адміністративна карта Лемківщини та інформації й відомості про економічні і суспільні відносини установи. Лист до митрополита Андрея Шептицького, 5 серпня 1926 р, к. 25; por. J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 106.

list ten jest dowodem wskazującym, jak ważna dla działaczy ukraińskich była praca uświadamiająca wśród ludności łemkowskiej, którą chcieli zainteresować najwyższe kręgi inteligencji ukraińskiej.

29 września 1926 r. we Lwowie odbyła się konferencja dotycząca kształtu i drogi rozwoju narodowego ruchu ukraińskiego na Łemkowszczyźnie. Omówiono na niej kolejne projekty pomocy regionalnej, wyszczególnienia zadań czytelników ludowych oraz szkół rolniczych. Aleksander Dzierowicz, lekarz z Nowego Sącza, zwrócił uwagę na podłoże psychologiczne pracy kulturalno-oświatowej wśród Łemków, podkreślając pragmatyzm życia codziennego ruskich górali, a także potrzebę przekazania części pracy punktom czytelników w głównych miastach Łemkowszczyzny zachodniej, czyli w Nowym Sączu, Gorlicach, Krynicy, Grybowie oraz Muszynie. Uczestnicy konferencji powołali Komitet Łemkowski, nazwany Komitetem Obrony Ziemi Zachodnich, który składał się z reprezentantów dziewięciu organizacji ukraińskich: kulturalno-oświatowych, gospodarczych oraz finansowych. Konferencja lwowska zaowocowała utworzeniem w Krynicy Powiatowego Związku Spółdzielczego, mającego na celu rywalizację z organizacjami rusofilskimi na terenie miasta¹⁰¹. Uwagę należy zwrócić na wystąpienie Hryhorija Żuka z referatem *Przegląd Łemkowszczyzny*, w którym to przedstawivszy zasięg łemkowskiego terytorium wraz z ośrodkami oraz po opisanu jego historii, sytuacji politycznej i wyznaniowej, nakreślił trudną sytuację wynaradawianej ludności. Największe niebezpieczeństwo w tej kwestii postrzegał w posługiwaniu się językiem polskim przez Łemków; miało to prowadzić do konwersji na wyznanie rzymskokatolickie. Przyczynę tego upatrywał w niewielkiej populacji i bardzo małej świadomości narodowej. Dlatego też w obronie interesu etnicznego nawoływał do rozpoczęcia pracy uświadamiającej wśród, jak określał, „ciemnej” ludności. W tym celu proponował obsadzenie posad w cerkwi ukraińskimi duchownymi oraz podniesienie poziomu kulturalno-oświatowego regionu¹⁰². By tego dokonać zaproponował uczynienie z filii Towarzystwa „Proswita” w Sanoku centrali organizacyjnej dla całej Łemkowszczyzny. Ponadto jako strategicznie ważne ośrodki dla ruchu ukraińskiego wskazał Nowy Sącz, Nowy Targ, Grybów i Gorlice; ale także Dynów, Krosno oraz Lesko, jednocześnie przestrzegając, iż nowosądecka filia jest całkowicie odcięta od ukraińskiego środowiska. Istotną rolę widział także w rozwoju takich instytucji jak „Łemkowski Związek Spółdzielczy” w Sanoku czy filii Towarzystwa „Silskyj Hospodar”. Podniósł także potrzebę rozbudowy „Ridnej Szkoły” w Sanoku. Podkreślał potrzebę nauki na Łemkowszczyźnie, na której wg jego sprawozdania, panował analfabetyzm oraz „wielka ciemnota”, zwłaszcza na pograniczu, gdzie nawet duchowni mieli być niepiśmienni. Wskazywał na konieczność ruchu edukacyjnego i społecznego, wychowanie przywódców dzięki organizowaniu kursów doszkalających w punktach czytelników oraz przez nauczycieli wędrownych¹⁰³. Nakreślał także ciężką sytuację ekonomiczną regionu, gdzie

¹⁰¹ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 109.

¹⁰² ЦДІАЛ, Товариство „Просвіта”, м. Львові, ф 348, оп. 1, сп. 11, Звернення декларацийних формацій та інші документи про створення фонду зарплати для освітніх інструкторів-організаторів на Лемківщині, Г. Жук, Огляд Лемківщини, к. 18.

¹⁰³ *Ibidem*, k. 19

rolnictwo i gospodarka wiejska nie zaspokajają potrzeb ludności, która przed głodem ratowała się emigracją do Ameryki Północnej, a także do sąsiednich państw jak Węgry i Niemcy. Szans na naprawę tego stanu rzeczy upatrywał w podniesieniu kwalifikacji rolników oraz produkcji rolnej, dzięki otwarciu szkoły rolniczej. Obok walki z nędzą, wskazywał na potrzebę rozwoju kultury i świadomości narodowej, szczególnie na etnograficznym pograniczu, gdzie diagnozował występującą od kilkudziesięciu lat ekspansywną politykę silnych kulturalnie i narodowo państw sąsiednich. Zwłaszcza w tym aspekcie widział zagrożenie dla ruchu ukraińskiego na tym obszarze¹⁰⁴.

Istotnym punktem w planach aktywistów było utworzenie na terenie Łemkowszczyzny kół Ukraińskiego Pedagogicznego Towarzystwa „Ridna Szkoła”, specjalizującego się w publikacji ukraińskich podręczników, czasopism i literatury dla dzieci i młodzieży, ale także prowadzeniu kursów nauki pisania i czytania dla analfabetów oraz edukacji osób starszych¹⁰⁵. Na terenie Łemkowszczyzny wschodniej filia „Ridnej Szkoły” powstała w Sanoku w 1925 r. W Lesku oddział powstał w 1927 r., działali w nim ks. Julian Szupłat, T. Budzynowski, Eustachy Misiewicz, Stepan Sawuła oraz Osyp Kicak¹⁰⁶. Na przełomie lat 1928–1929 aktywiści ukraińscy w łemkowskich wioskach rozwieszali odezwy Towarzystwa „Proswita” do *Ukraińskiego narodu*, głoszące potrzebę podnoszenia poziomu kultury i oświaty pod kuratelą „Proswity” dla lepszej przyszłości Ukraińców. Akcja ta nie spotkała się z większym zainteresowaniem wśród Łemków. Ponowną próbą działaczy ukraińskich było zorganizowanie na Łemkowszczyźnie z inicjatywy „Związku Rewizyjnego Spółdzielni Ukraińskich” kursów obejmujących naukę księgowości, prawa wekslowego oraz organizacji spółdzielczej. W kilku miejscowościach powiatu nowosądeckiego, m.in. w Łosiu, zorganizowano koła Ligi Obrony Przeciwpowietrznej i Przeciwgazowej¹⁰⁷. W 1928 r. na terenie powiatu nowosądeckiego filie działały na terenie Nowego Sącza, Wierchomli Wielkiej, Złockim, Łosiu, Roztoce Wielkiej i Składzistym¹⁰⁸. Równocześnie w krakowskiej filii czytelnicy „Proswity”, pełniące rolę centrum koordynacyjnego dla Łemkowszczyzny zachodniej,

¹⁰⁴ ЦДІАЛ, Товариство „Просвіта”, м. Львові, ф 348, оп. 1, сп. 11, Звернення деклараційних формацій та інші документи про створення фонду зарплати для освітніх інструкторів-організаторів на Лемківщині, Г. Жук, Огляд Лемківщини, к. 20.

¹⁰⁵ ЦДІАЛ, Товариство „Просвіта”, м. Львові, ф 348, оп. 1, сп. 10, Програма поширення діяльності товариства „Просвіта” на Волинь, Лемківщину, Надсаня, Підляшшя, Полісся і Холмщину – з’ясована в доповіді [професора М. Галушинського] на „освітній анкеті” у Львові, к.8; ЦДІАЛ, Рідна Школа, ф. 206, оп. 1, сп. 1303, Листування жителів села Лісько Ліського повіту в справі заснування хуртка імені Я. Мудрохо. Звіти, протоколи та інші документи про діяльність хуртка, к. 116.

¹⁰⁶ ЦДІАЛ, Рідна Школа, ф. 206, оп. 1, сп. 1303, Листування жителів села Лісько Ліського повіту в справі заснування хуртка імені Я. Мудрохо. Звіти, протоколи та інші документи про діяльність хуртка, к. 116.

¹⁰⁷ Т. Duda, *op. cit.*, s. 79; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 326; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 104; APKR UW 268, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego, z dn. 1 VI 1929 dot. mniejszości narodowych, k. 206.

¹⁰⁸ APKR UW 268, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego, z dnia 7 stycznia 1928 r., k. 14.

aranżowano spotkania towarzyskie połączone z odczytami naukowymi, a także lekcje historii i kultury narodu ukraińskiego¹⁰⁹. Jak wskazuje Mirosława Papierzyńska-Turek, idea Ukrainy jako wielkiej ojczyzny rozpowszechniała się wśród szerszych kręgów społeczeństwa, będąc jednocześnie przejawem dążenia do procesu jednoczenia społeczności ukraińskiej. Głównymi propagatorami popularyzacji wiedzy o Ukrainie Naddnieprzańskej, obok wspomnianego Towarzystwa „Proswity”, były „Ridna Szkoła”, „Centralny Komitet Ukraiński” oraz akademicka organizacja „Ukraińska Studencka Hromada”, stawiające sobie za cel rozbudzenie miłości do historii i krajobrazu ojczyzny także wśród Łemków. Lwowskie czasopismo „Narodna Sprawa”, w artykule skierowanym do wiejskiej ludności ruskiej, zwracało uwagę, iż: „ogromnie szeroka i przepiękna jest nasza ukraińska ziemia, dlatego ukraińska, że żyje w niej, wszędzie, gdzie byś przeszedł, ukraiński lud, który ma tę sama przeszłość i jeden język ukraiński. Jesliby nasz galicyjski Łemko lub Hucuł poszedł hen, aż na Połtawszczyznę, to wszystko by zrozumiał [...] bo to mowa połtawska”¹¹⁰.

Warto podkreślić rozmiar ruchu ukraińskiego na Łemkowszczyźnie, mającego na celu uzmysłowienie Łemkom o wspólnocie etnograficznej z ludnością ukraińską, poprzez rozwój kulturalno-oświatowy Łemkowszczyzny. Rozumiem, że w ten sposób chciano ocalić, w swym przekonaniu nieświadomioną narodowo ludność, zarówno przed rusyfikacją, jak i polonizacją. Silnymi wpływami mieli zostać objęci przedstawiciele inteligencji oraz duchowieństwa, a następnie ludność wiejska. Akcja ukrainizacyjna prowadzona była zwłaszcza poprzez instytucje kulturalno-oświatowe. Istotnymi punktami w planach aktywistów był szeroki kolportaż ukraińskich podręczników, czasopism i literatury dla dzieci i młodzieży, ale także prowadzenie kursów nauki pisania i czytania dla analfabetów oraz edukacji osób starszych. Wyraźnie widoczna aktywność ruchu ukraińskiego dla pozyskania ludności łemkowskiej wskazuje na zdecydowanie w unifikacji rusińskich ziem, jakie przyświecało jego działaczom.

Program agitacyjny dla Łemkowszczyzny był przemyślany i konsekwentnie realizowany. W tym celu wykorzystywano wszelkie sposoby do obudzenia ukraińskiej tożsamości, tj. kwestii językowej, politycznej, gospodarczej, społecznej, kulturalno-oświatowej, a także religijnej. Działacze ukraińscy byli przekonani o etnograficznej wspólnocie z Łemkami, których chcieli ocalić od rusyfikacji bądź polonizacji. Poprzez ukrainizację rzesz chłopów łemkowskich, działacze dążący do utworzenia własnego państwa zamierzali również uzyskać argument swoich praw do Łemkowszczyzny.

* * *

¹⁰⁹ APKR UW 359, Sprawozdanie tygodniowe Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego, z dn. 1 VI 1928, k. 122; *Ibidem* 540, Sprawozdanie miesięczne Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego dla Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie z dnia 30 stycznia 1928, k. 94.

¹¹⁰ M. Papierzyńska-Turek, *Od tożsamości do niepodległości. Studia i szkice z dziejów kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej*, Toruń 2012, s. 183; APKR UW 268, Sprawozdanie tygodniowe Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego z dnia 11 czerwca 1928 r., k. 469.

Równoległe do ruchu ukraińskiego o Łemków zabiegali aktywiści rusofilscy oraz staroruscy. Walczyli o odbudowę swych wpływów przez zakładanie nowych organizacji kulturalno-oświatowych, a także próbując reaktywować istniejące przed wojną filie Towarzystwa Czytelni im. M. Kaczkowskiego¹¹¹. Silny do 1914 r. ruch rusofilsko-staroruski, rozbity podczas I wojny światowej w wyniku represyjnej polityki władz austriackich, odrodził się w 1919 r. we Lwowie pod postacią Hałycko-Russkiej Narodnej Organizacji (HRNO)¹¹². W sierpniu 1922 r. we Lwowie z inicjatywy Ruskiego Społecznego Komitetu miało dojść do zjazdu, na który zaproszono łemkowskich delegatów. Planowane zgromadzenie nie odbyło się z powodu interwencji policji¹¹³. Nadmienić należy, iż HRNO uznawała władze ZURL, co mogło oznaczać próbę podjęcia przez obóz rusofilsko-staroruskiego zjednoczenia z ruchem ukraińskim. Rozłam partii, który nastąpił w 1923 r., pozbawił szanse jednolitej rusińskiej frakcji politycznej¹¹⁴.

Pomimo rywalizacji rusofilsko-ukraińskiej o wpływy na Łemkowszczyźnie, miała miejsce próba utworzenia wspólnego łemkowskiego ugrupowania politycznego ściśle współpracującego z lwowskim HRNO. Wydarzenie to miało miejsce w okresie przed wyborami do Sejmu i Senatu w 1922 r., kiedy to doszło do wspólnego zgromadzenia łemkowskich działaczy obozów staroruskiego, rusofilskiego oraz ukraińskiego, 18 października 1922 r. w Krynicy Zdroju, w hotelu „Wiktoria” z inicjatywy Jarosława Kaczmarczyka. Zjazd dla przedstawicieli powiatu nowosądeckiego, grybowskiego, jasielskiego oraz gorlickiego odbył się w celu uzgodnienia łemkowskiego stanowiska wobec wyborów do Sejmu i Senatu¹¹⁵. Pojawili się na nim również delegaci partii HRNO; rusofilscy działacze Antoni Gąsiorowski, redaktor gazety „Żyżń” oraz Kosma Pelechaty, redaktor gazety „Wola Naroda”, którzy przemawiali w języku ukraińskim o przynależności Łemkowszczyzny do ziem ukraińskich. Kwestia zwierzchności polskiej nad województwem lwowskim, stanisławowskim i tarnopolskim, była dla ludności ukraińskiej nie do przyjęcia. Lwowscy delegaci wzywali do połączenia obu stronnictw i jedności w prowadzeniu polityki, winą za podziały wśród „Rusinów” i ich konsekwencje podczas I wojny światowej obarczając władze austriackie¹¹⁶.

¹¹¹ T. Duda, *op. cit.*, s. 83; ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф 182, оп. 1, сп. 272, Газетні повідомлення, звіти та інші матеріали про організаційну та фінансово-господарську й пропагандистську діяльність і закриття читальні в селі Ванівці, Короснівського повіту, к. 9; ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф. 182, оп. 1, сп. 230, Листування, газетні повідомлення, та інші матеріали про організаційну і фінансово-господарську діяльність читальні в селі Устя Руське, к. 1.

¹¹² AAN MSW 1036, Referat Wydziału Narodowościowego MSW *Ukraińskie i ruskie ugrupowania w Polsce w 1927 r.*, Ugrupowania staroruskie, k. 11.

¹¹³ K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 323.

¹¹⁴ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 46; I. Kedryn, *W poszukiwaniu metryki...*, s. 163.

¹¹⁵ APKR KWPP 133, Sprawozdanie miesięczne Powiatowej Komendy Policji dla Starostwa Nowego Sącza z życia obcych narodowości z dnia 29 października 1922 r., k. 371; zob. też APKR StPNS 85, Sprawozdanie Okręgowej Komendy Policji Państwowej z dnia 22 października 1922 r., k.15; APKR KWPP 133, Sprawozdanie miesięczne PPK z dnia 22 października 1922 r., bp.

¹¹⁶ APKR StPNS 85, Pismo Powiatowej Policji Państwowej w Nowym Sączu do Starostwa Powiatowego z dnia 19 października 1922 r., k. 2326.

Zgromadzenie liczące ok. 70 członków jednogłośnie uchwaliło solidarność z ludnością ukraińską zamieszkującą województwo lwowskie, stanisławowskie oraz tarnopolskie, czego wyrazem była decyzja o nieprzystępowaniu do głosowania w nadchodzących wyborach do Sejmu i Senatu (wzorem uchwał podobnych zgromadzeń w Sanoku, Żółkwi, Samborze i Brodach). Postawa ta miała być manifestacją niezgody na podporządkowanie się państwu polskiemu. Dodatkowo postanowiono o powołaniu „Okręgowych Komitetów” wzorem powiatów Rusi Podkarpackiej, podległych „Ispołnitelnemu Komitetowi”, jedenastoosobowej radzie wykonawczej partii HRNO. W skład Okręgowego Komitetu dla nowosądeckiego wchodził: ks. Roman Prysłowski, Jarosław Kaczmarczyk, Metody Trochanowski i Jurko Petryk. Dla grybowskiego przedstawicielami mianowano Józefa Chylaka i Antoniego Gogoca¹¹⁷. Zebrany materiał archiwalny nie pozwala na ustalenie składu Okręgowych Komitetów dla pozostałych powiatów Łemkowszczyzny.

Nowo powstałe komitety miały być odpowiedzialne za rozpowszechnianie odezw i gazet „Ispołnitelnego Komitetu”. W tym celu planowano przeniesie z Pragi do Gorlic zakład litograficzny, kopiujący ulotki propagandowe¹¹⁸. Próba utworzenia wspólnej łemkowskiej frakcji politycznej celem współpracy z HRNO może wskazywać na rodzącą się tendencję inteligencji łemkowskiej do poszukiwania wspólnej drogi politycznej, bez względu na działalność w poszczególnych ugrupowaniach. Wskazuje też na manifestację potrzeby starań o interes grupowy, a także przekładania tożsamości etnicznej nad sympatie polityczne.

Inteligencja łemkowska nie prowadziła jawnej agitacji na rzecz wstrzymania się od wyborów, ograniczając się do rozpowszechniania i ulotek propagandowych. W przebiegu samych wyborów 1922 r. bardzo duża część mieszkańców Łemkowszczyzny nie przystąpiła do głosowania, zgodnie z postanowieniami październikowego zjazdu. W powiecie gorlickim do wyborów nie dostały następujące miejscowości: Florynka, Wawrzka, Berest, Kamianna, Bogusza, Czurna oraz Piorunka¹¹⁹. Interesującym zjawiskiem w powiecie nowosądeckim stało się poparcie przez dwie gminy łemkowskie, a mianowicie przez Szczawnik i Słotwiny, listy żydowskiej, prawdopodobnie spowodowane nadzieją na poparcie przez syjonistyczną partię swoich interesów etnicznych oraz gospodarczych¹²⁰.

W wyniku podziału HRNO powstała partia Russka Narodna Organizacija (RNO), która przyjęła zdecydowanie rusofilski kierunek. 29 czerwca 1926 r. uchwalono program partii, która stojąc „na gruncie narodowej i kulturalnej jedności plemion ruskich w granicach państwa polskiego, żąda dla ludności ruskiej całkowitego równouprawnienia”. Najważniejszymi postulatami partii były: autonomia terytorialna dla ziem rusińskich w Polsce, zorganizowanie państwowego szkolnictwa rosyjskiego; utworzenie katedr języka rosyjskiego na Uniwersytecie Wileńskim i Lwowskim, a w przyszłości odrębnego uniwersytetu; a także

¹¹⁷ APKR StPNS 85, Pismo Powiatowej Policji Państwowej w Nowym Sączu do Starostwa Powiatowego z dnia 19 października 1922, k. 2327.

¹¹⁸ APKR StPNS 85, Sprawozdanie z ruskiego zgromadzenia, 19 października 1922 r., k. 2334.

¹¹⁹ APKr StPGII 9–11, Wyniki głosowania w powiecie gorlickim z dnia 5 listopada 1922 r., b.p.

¹²⁰ APKr KWPP 133, Sprawozdanie Okręgowej Policji Państwowej w Krakowie z życia obcych narodowości z dnia 29 listopada 1922 r., k. 387.

przeprowadzenie reformy rolnej¹²¹. Zaznaczyć należy, iż etnolekt rusiński uważano za dialekt języka rosyjskiego, a ludność rusińską za część narodu rosyjskiego. Pod wpływami partii pozostawały takie organizacje jak Towarzystwo Naukowe im. Mychajła Kaczkowskiego, Ruski Instytut Narodowy „Narodny Dom”, Instytut Stauropigijski oraz szereg lokalnych instytucji handlowych m.in. „Beskid”. Organem oficjalnym był tygodnik „Ruskij Gołos” wydawany we Lwowie pod redakcją Romana Szkirpana, w języku rosyjskim¹²². Głównym obszarem działalności RNO był teren Łemkowszczyzny, gdzie posiadała wpływy wśród duchowieństwa i inteligencji. Na czele partii stali kolejno W. Trusz, Tyt Myszkowski oraz Hryhorij Małec. W zarządzie partii znalazł się łemkowski działacz Orest Hnatyszak. Jedyńm przedstawicielem Łemków we władzach naczelnych RNO został ks. Kyrylko Czajkowski z Mszany¹²³. Według sprawozdania dotyczącego antypaństwowej działalności kleru greckokatolickiego w Małopolsce, działacze RNO mieli wykorzystywać konflikty wyznaniowe wśród ludności łemkowskiej. Partia kultywowała dawne poglądy rusofilskie oparte na tradycji przedrewolucyjnej Rosji¹²⁴.

W 1928 r. RNO przekształciła się w Ruską Włościańską Organizację (RSO), oficjalnie akcentującą swoją lojalną postawę wobec państwa polskiego¹²⁵. Przewodniczącym rady był Illja Winnycki¹²⁶. Partia ta stała na stanowisku swobodnego rozwoju narodowego dla ludności rusińskiej o innej niż ukraińska tożsamości, wspierała rozwój prawosławia i zdecydowanie przeciwstawiała się rozwojowi ruchu ukraińskiego. Na Łemkowszczyźnie komórki RSO powstały najwcześniej w województwie lwowskim, w powiecie sanockim i krośnieńskim. Do najbardziej zaangażowanych łemkowskich działaczy tej partii zaliczyć można Semena Woźniaka, Józefa Hulewicza, Teodora Wójtowicza, Teodora Fedaka oraz ks. Wasyla Kuryłkę. Partia zdobywała także przychylność ludności łemkowskiej dzięki pielęgnowaniu martyrologii wydarzeń I wojny światowej; z jej inicjatywy pod koniec 1928 r. nastąpiło uaktywnienie polityczne wśród łemkowskich rusofili, byłych więźniów obozu w Thalerhofie. Na terenie Łemkowszczyzny odbywały się zgromadzenia publiczne, zwołane z inicjatywy Iwana Kaczmarczyka z Męciny Wielkiej, w celu zebrania funduszy dla wdów i sierot po internowanych Łemkach¹²⁷. Przychylność ludności łemkowskiej względem tej partii należy tłumaczyć tradycjami ruchu rusofilskiego, popularnego na Łemkowszczyźnie przed I wojną światową.

¹²¹ AAN MSW 1036, Referat Wydziału Narodowościowego MSW *Ukraińskie i ruskie ugrupowania w Polsce w 1927 r.*, Ugrupowania staroruskie, k. 11.

¹²² *Ibidem*, k. 12; por. J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 48.

¹²³ Partia RNO działała także w niektórych powiatach województwa Tarnopolskiego i Stanisławowskiego. AAN MSW 1036 Referat Wydziału Narodowościowego MSW *Ukraińskie i ruskie ugrupowania w Polsce w 1927 r.*, Ugrupowania staroruskie, k. 11; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 47; I. Kedryn, *W poszukiwaniu metryki...*, s. 163.

¹²⁴ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 53; AAN MWRiOP 928, Antypaństwowa działalność kleru greckokatolickiego w Małopolsce, k. 321.

¹²⁵ APKR UW 541, Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie, z kwietnia 1930, k. 25.

¹²⁶ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 53.

¹²⁷ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 53, *idem*, *Kształtowanie...*, s. 51, *idem*, *Koncepcje staroruskie i prorosyjskie w ukraińskiej myśli politycznej...*, s. 153, *idem*, *Spoleczeństwo łemkowskie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 80.

Wartym podkreślenia jest, iż działacze rusofilscy współpracowali ściśle z organizacjami rosyjskimi na terenie RP, co mogłoby oznaczać, że starali się włączyć ludność łemkowską w ramy mniejszości rosyjskiej, choćby przez dążenie do osłabienia wpływów ukraińskich wśród tej grupy etnicznej. Wydawać by się też mogło, iż uzyskanie przewagi na tym terenie mogło przyczynić się do umocnienia znaczenia ludności rosyjskiej, a co za tym idzie łatwiejszego przeforsowania postulatów, istotnych z punktu widzenia tej mniejszości. Jednakże rusofilstwo w dalszym ciągu pozostawało odmienną definicją przynależności narodowej ludności rusińskiej z terenów byłej Galicji Wschodniej oraz Łemkowszczyzny. Odwołanie do tradycji „Wielkiej Rosji” było w tym okresie niefunkcjonalne, jednakże w przypadku konserwatywnej ludności łemkowskiej trafiło na podatny grunt. Aktywiści ci sięgali po podobne narzędzia agitacji jak ich przeciwnicy, rozpowszechniali rosyjską prasę i literaturę, rozwijając także działalność instytucji kulturalno-oświatowych. Do niniejszej rywalizacji starali się wykorzystać kwestię religijną, w tym przypadku propagując rozwój prawosławia.

Starorusini podjęli próby usamodzielnienia się organizacyjnego od rusofili. 29 czerwca 1920 r. na wiecu we Lwowie wyraźnie rozrózniono kulturę staroruską od ukraińskiej oraz rosyjskiej. Dwa lata później 29 czerwca 1922 r. utworzono Komitet do Spraw Staroruskich Instytucji i Stowarzyszeń. Pomimo nieufnego stosunku do władz polskich, w imię rozwoju interesu grupowego, stronnictwo to przyjęło kurs polityki lojalizmu¹²⁸. Koła rządowe, które dążyły do osłabienia pozycji Ukraińców, nie dostrzegały początkowo propolskich inicjatyw ruchu staroruskiego¹²⁹. W połowie 1926 r. nasiliły się ponownie wśród starorusinów tendencje separatyzmu względem ruchu rusofilskiego. Odnowiło swą działalność Towarzystwo Gospodarczo-Ekonomiczne „Związek Rolniczy” („Rolniczyj Sojuz”), rozpoczynając organizację ruchu na rzecz rozwoju gospodarczo-ekonomicznego wśród społeczeństwa rusińskiego, w tym i na Łemkowszczyźnie. Oficjalnym organem staroruskiej organizacji był tygodnik „Hołos Naroda”, wydawany we Lwowie w „jazyczije”. Ugrupowanie skupione wokół „Hołosa Narodu” zajmowało stanowisko pełnego lojalizmu dla Państwa Polskiego, dążąc do uniezależnienia „Rolniczego Związku” od ogólnej polityki RNO¹³⁰. Koniec lat dwudziestych przyniósł oderwanie się względem ruchu rusofilskiego separatystycznie nastawionego stronnictwa staroruskiego. W 1928 r. środowisko skupione wokół „Związku Rolniczego” oraz „Domu Ludowego” utworzyło Ruską Agrarną Partię (RAP), akcentującą lojalizm wobec państwa polskiego. Na jej czele stanął Aleksander Łysiak. W szesnastoosobowym zarządzie znalazło się trzech działaczy łemkowskich: Iwan Kaczmarczyk, Teodor Wójtowicz oraz T. Jodłowski¹³¹. 9 listopada 1929 r. w 307 numerze krakowskiego Ilustrowanego Kuriera Codziennego pod nagłówkiem „Nie każdy Rusin jest Ukraińcem –

¹²⁸ K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 324; APKR KWPP 133, Sprawozdanie z lutego 1923, k. 503; *ibidem*, StPGII 45, Sprawy wojskowe: wypełnianie obowiązku wojskowego przez Rusinów z terenu powiatu 1921–1923, b.p.

¹²⁹ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 68.

¹³⁰ AAN MSW 1038, Wydział Narodowościowy, „Wiadomości Ukraińskie” 21 XI 1929, k. 8.

¹³¹ AAN MSW 1038, Wydział Narodowościowy, „Wiadomości Ukraińskie” 21 XI 1929, k. 9; „Ilustrowany Kurier Codzienny” nr 307, 9 XI 1929, k. 1.

Starorusini to nie moskalofile”, został opublikowany list Aleksandra Łysiaka i D. Jabłońskiego. List był manifestacją lojalności wobec społeczeństwa polskiego i wyraźnym sygnałem odrębności od ruchu rusofilskiego, który autorzy nazwali niebezpiecznym. Był także apelem o wspieranie ruchu staroruskiego, „gdyż tylko przy pomocy tego ruchu kwestia ruska może być korzystnie rozwiązana”. Wystąpienie starorusinów zwróciło ostatecznie uwagę władz polskich, które dotychczas nie tylko utożsamiały ruch staroruski z rusofilskim, lecz także patrzyły na ludność rusińską o innej niż ukraińska tożsamości przez pryzmat narodu ukraińskiego. Ilustrowany Kurier Codzienny tak relacjonował sprawę: „Nie wolno nam z lekceważeniem odnosić się do ruchu, który chce narodowo-kulturalne potrzeby Rusinów zaspokoić w ramach państwa polskiego i w zgodnym współzyciu z ludnością polską. Nie wolo stawiać sobie formułek, że «każdy Rusin to Ukraińiec». Nie jest istotnie zadaniem społeczeństwa i państwa polskiego włączanie masy ruskiej w ramach ukrainizmu. Na sprawę ruską patrzemy jeszcze ciągle przez okulary austriackie, a Wiedeń «ofiarował nam» te okulary nie dla dobra narodu polskiego”¹³².

Próba secesji od ruchu rusofilskiego była z pewnością przełomowym momentem w formowaniu się wśród starorusinów przekonania o stanowieniu narodu, odrębnego od rosyjskości, zamieszkującego terytorium Galicji Wschodniej. Starorusini byli greckokatolickimi Rusinami, wybierającymi przynależność do państwowości polskiej. Wyraźnie podkreśli również swoją odmienność od narodu rosyjskiego, z którym posiadali, w swoim przekonaniu, jedynie silne związki kulturowe; chociażby podobnie jak rusofile budując swoją tożsamość w oparciu o martyrologię Thalerhofu czy odwołania do tradycji Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Przyjęcie lojalnego stanowiska wobec władz polskich przez stronnictwo staroruskie miało mieć daleko idące konsekwencje na terenie Łemkowszczyzny. Ruch ten okazał się, bowiem najbardziej pokojowym ugrupowaniem, prezentującym nowy, korzystny dla uboższej ludności model polityki prorządowej. Dzięki takiemu posunięciu, obóz staroruski osiągnął przychylność władz polskich, a ludność łemkowska miała okazję zobaczyć w nim stronnictwo w ramach którego mogła dbać o własny interes grupowy bez konieczności ostatecznego określania własnej tożsamości. Popularności dostarczał też fakt, iż w procesie integracji ruch ten afirmował różnice dialektyczne i regionalne Łemków.

Ściśle z ujęciem ruchów narodowych w ramy partii politycznych nastąpił na Łemkowszczyźnie rozwój punktów organizacji kulturalno-oświatowych, pozostających pod wpływem poszczególnych ugrupowań politycznych. Instytucją będącą głównym ośrodkiem propagandy staroruskiej oraz rusofilskiej pozostawało Towarzystwo Czytelni im. Mychajła Kaczkowskiego. Od 1921 r. podejmowano próby reaktywacji punktów czytelni m.in. w Uściu Ruskim. W 1923 r. powstała czytelnia w Węglówce na terenie powiatu krośnieńskiego, a w 1925 r. w Wróbliku Królewskim oraz Mszanie. Planowany rozwój ruchu czytelniczego rozpoczął się po uchwałach zjazdu Towarzystwa we Lwowie z dnia 8 grudnia 1925 r. Początkowo lokale czytelni mieściły się w prywatnych domach lub niewykorzystanych wcześniej zabudowaniach. Pierwsza inicjatywa na terenie powiatu nowosądeckiego miała

¹³² „Ilustrowany Kurier Codzienny” nr 307, 9 XI 1929, k. 2.

miejsce w Krynicy Wsi w 1926 r. W roku następnym punkty czytelnicy powstały w Miliku i Tyliczu; by w kolejnych latach rozszerzyć swoją działalność na następujące wsie: Bartne, Bińczarową, Kamianną, Królową Ruską, Wierchomlę Wielką, Andrzejówkę, Boguszę, Mochnaczkę Niżną, Czyrną, Nową Wieś oraz Powroźnik. Pod koniec lat dwudziestych filie Towarzystwa im. M. Kaczkowskiego związane były z lokalnymi punktami RSO¹³³. Pomimo wewnętrznego podziału pomiędzy działaczami rusofilskimi a staroruskimi, oba stronnictwa aktywnie uczestniczyły w rozwoju filii Towarzystwa.

* * *

W rywalizację poszczególnych ugrupowań o ludność łemkowską w drugiej połowie lat dwudziestych włączyło się także państwo polskie, które po zakończeniu okresu istnienia republik łemkowskich ograniczyło swą politykę do hamowania rozwoju orientacji proukraińskiej wśród Łemków. Wrogię stanowisko względem tego ruchu spowodowane było sytuacją podzielonej narodowościowo Galicji Wschodniej, a także agitacyjną działalnością zwolenników Jewhena Petruszewyca, byłego przywódcy ZURL, dążącego na emigracji do wywalczenia suwerenności Galicji Wschodniej¹³⁴. W obliczu istnienia odrębnego narodu ukraińskiego na terenie byłej Galicji Wschodniej i Wołynia, pod przewodnictwem inteligencji o irredentystycznych aspiracjach; kolejne gabinety rządowe stawały przed wyzwaniem wypracowania polityki względem kwestii ukraińskiej. Pierwszy program wobec Ukraińców w 1923 r. wysunął premier Władysław Sikorski¹³⁵. Był to plan jednolitej polityki w stosunku do ziem wschodnich celem trwałego zespolenia ich z ojczyzną oraz pozyskania ludności ukraińskiej jako lojalnych obywateli (asymilacja państwowa). Sikorski przy jednoczesnym oficjalnym zapewnianiu o możliwości ukraińskiego rozwoju kulturowego i gospodarczego, a także woli usunięcia odrębności narodowych w kwestii wyznaniowej czy oświatowej, planował wcielenie w życie koncepcji regionalizmu, tj. wykorzystywania różnic religijnych, kulturowych oraz światopoglądowych istniejących w społeczności ukraińskiej¹³⁶. Koncepcją tą mieli zostać objęci Łemkowie, Bojkowie i Huculi¹³⁷.

¹³³ T. Duda, *op. cit.*, s. 83; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 86; ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф 182, оп. 1, сп. 272, Газетні повідомлення, звіти та інші матеріали про організаційну та фінансово-господарську й пропагандистську діяльність і закриття читальні в селі Ванівці, Короснівського повіту, к. 9; ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф. 182, оп. 1, сп. 230, Листування, газетні повідомлення, та інші матеріали про організаційну і фінансово-господарську діяльність читальні в селі Устя Руське, к. 1; ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф 182, оп. 1, сп. 231, Листування в селі Тилич, Новосанчівського повіту по організаційних, фінансово-господарських й інших питаннях та її звіти к. 11; ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф 182, оп. 1, сп. 309, Газетні повідомлення, звіти та інші матеріали про організаційну фінансово-господарську та пропагандистську діяльність читальні в селі Милик, Новосанчівського повіту, к. 1-2.

¹³⁴ M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska...*, s. 36.

¹³⁵ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce...*, s. 21; zob. M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska...*, s. 220.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 25.

¹³⁷ K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*, s. 366.

Kierunek polityki obrany przez Sikorskiego tracił na znaczeniu w miarę zdobywania silniejszej pozycji w państwie przez prawicę w drugiej połowie 1923 r. Władysław Sołtan, minister resortu spraw wewnętrznych w rządzie W. Grabskiego, na posiedzeniu Rady Ministrów 25 stycznia 1924 r. wystąpił z referatem, w którym w sprawie ukraińskiej postulował: zapewnienie wpływu państwa na Kościół greckokatolicki, wprowadzenie do szkół ukraińskich większej ilości przedmiotów w języku polskim, a także kolonizacji przez ludność polską obszaru granicznego wzdłuż Zbrucza, jak również linii kolejowej Jarosław – Lwów¹³⁸. Narodowa Demokracja negowała istnienie odrębnego narodu ukraińskiego; ludność rusińska miała być nieliczną grupą społeczną o odmiennym języku, pozbawioną jednakże świadomości narodowej, dlatego też podatną na polonizację¹³⁹. Stanisław Grabski stał na stanowisku, iż wzmocnienie wśród Ukraińców poczucia przynależności do państwa polskiego polegać ma na pełnej polskiej dominacji. Wprowadzono język polski jako jedyny języki urzędowy i wykładowy. Rozbudowano szkolnictwo polskie, wspierano polskie instytucje społeczno-oświatowe, kulturalne i gospodarcze, uruchomiono osadnictwo polskie, stworzono silną administrację państwową¹⁴⁰. Odmienne stanowisko zajmowali piłsudczycy. Tadeusz Hołówko, Leon Wasilewski i Zygmunt Dreszer postulowali scalenie ziem ukraińskich z państwem przez zapewnienie Ukraińcom swobód narodowych, co miało się przyczynić do „dobrowolnego duchowego zespolenia z państwowością polską”¹⁴¹. Po przewrocie majowym w programie polityki narodowościowej wysunięto koncepcję asymilacji państwowej zamiast asymilacji narodowej, którą uznano za nierealną. Cel postanowiono osiągnąć poprzez stworzenie odpowiednich warunków do rozwoju kulturowego, gospodarczego oraz socjalnego mniejszości, zgodnie z interesem państwa; równocześnie zamierzano stopować proces uświadomienia narodowego ludności ukraińskiej¹⁴².

Władze RP były zaniepokojone, iż na Łemkowszczyźnie aktywnie rozwijał się ruch ukraiński, oceniając, iż 50% duchowieństwa na tym obszarze jest tej narodowości. Zważywszy na fakt, iż Kościół greckokatolicki był uważany za krzewiciela ukraińskości, mogło to wzbudzać obawy o objęcie tych ziem irredentystycznymi nastrojami¹⁴³. Policja państwowa w dalszym ciągu prowadziła inwigilację napływową ludności z Galicji Wschodniej celem wykrycia siatki wywiadowczej Petruszewycza¹⁴⁴. Krakowskie władze wojewódzkie donosiły o stronienu Łemków od spraw politycznych i braku sympatii do ekspansywnego ruchu ukraińskiego. Zważywszy, iż ludność łemkowska wykazywała swą lojalność względem państwa, do 1926 r. polityka władz ograniczyła się na obszarze przez nią zamieszkiwanym do utrwalenia wpływu i kultury polskiej, poprzez drobne inicjatywy TSL, tj. fundację

¹³⁸ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 151.

¹³⁹ M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska...*, s. 45.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 46.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 48.

¹⁴² R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce...*, s. 152

¹⁴³ APKR UW 540, Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego z dnia 9 listopada 1929 dot. mniejszości narodowych, k. 69.

¹⁴⁴ APKR StPNS 85, Sprawozdanie miesięczne Powiatowej Komendy Policji dla Starostwa Nowego Sącza z życia obcych narodowości, z dnia 22 sierpnia 1922, bp.

nowych kościołów lub organizację kursów doszkalających¹⁴⁵. Dopiero po 1926 r. nastąpiła zmiana polityki narodowościowej, a władza rozpoczęła wspieranie ruchu rusofilskiego oraz staroruskiego dla zhamowania postępu ukrainizacji Łemków. Istotne wydaje się tu stanowisko kręgów sanacji wobec mniejszości narodowych, które charakteryzowało się poparciem ich interesów celem uspokojenia antypolskich nastrojów i ułatwienia asymilacji państwowej¹⁴⁶. Nie bez znaczenia były także oficjalne wystąpienia działaczy staroruskich w 1928 r., chociażby M. Baczyńskiego na uroczystości odsłonięcia pomnika Józefa Piłsudskiego¹⁴⁷. Zapewnienie lojalności obozu staroruskiego, wpływowego na Łemkowszczyźnie, zwróciło szczególną uwagę polskich władz. Pod koniec lat dwudziestych okazało się, że lojalna łemkowska społeczność jest wygodną dla pozyskania prorządową grupą wyborczą, a to w dalszej perspektywie mogło zaowocować dogodnym podłożem do asymilacji państwowej.

3.3. Rywalizacja o głosy ludności łemkowskiej w czasie wyborów do Sejmu i Senatu

Ponownie jak przed wybuchem I wojny światowej, w omawianym w niniejszym rozdziale okresie doszło między przedstawicielami poszczególnych stowarzyszeń do zakrojonej na szeroką skalę rywalizacji. Zastosowano także podobne narzędzia w zdobywaniu zaufania Łemków, wykorzystując zarówno działalność stowarzyszeń kulturalno-oświatowych, jak i wymiar religijny. W rozgrywce o zdobycie łemkowskiej „duszy” pojawił się jednak nowy gracz – państwo polskie. Działalność agitacyjna poszczególnych rusofilskich, staroruskich oraz ukraińskich ugrupowań wzrastała w okresie przedwyborczym, rywalizując także z propagandą polskich stronnictw. W marcu 1928 r. w czasie wyborów do Sejmu i Senatu wzrosło zainteresowanie Łemkowszczyzną takich organizacji politycznych jak: Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR), Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) „Piast”, Polska Partia Socjalistyczna (PPS)¹⁴⁸. Obszar Łemkowszczyzny został podzielony na trzy okręgi wyborcze: powiat nowosądecki wszedł w skład okręgu 44, powiat gorlicki i grybowski do 45, a jasielski i krośnieński do okręgu numer 46. Najmniejszą aktywnością w organizowaniu wyborczej kampanii odznaczały się powiaty jasielski i krośnieński, gdzie ludność łemkowska odnosiła się do kwestii politycznych, jak i samych wyborów, biernie¹⁴⁹.

¹⁴⁵ APKR TSL 93, Sprawozdanie I. Koła Towarzystwa Szkoły Ludowej w Krakowie za rok 1926, Kraków 1927, k. 28

¹⁴⁶ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce...*, s. 152; zob. H. Łubieński, *Droga na Wschód Rzymu*, Warszawa 1932.

¹⁴⁷ AAN MSW 1038, Wydział Narodowościowy, „Wiadomości Ukraińskie”, k. 8.

¹⁴⁸ APKR UW 540, Tygodniowe sprawozdanie informacyjne Karkowskiego Urzędu Wojewódzkiego 1–7 stycznia 1928 r., k. 13; zob. T. Duda, *op. cit.*, s. 88; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 327; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 181.

¹⁴⁹ APKR UW 268, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego z dnia 7 stycznia 1928 r., k. 13.

O wpływy na Łemkowszczyźnie rozpoczęła rywalizację również rusofilską partia, RNO; z jej inicjatywy głównie na obszarze powiatu gorlickiego i grybowskiego doszło do szeregu spotkań z inteligencją łemkowską. Kampanię wyborczą prowadzili w głównej mierze duchowni. Najaktywniejszym działaczem RNO na tym obszarze był ks. Wasyl Kuryłło, proboszcz Florynki, który był czołowym inicjatorem zgromadzenia przedwyborczego, na którym powstał projekt tzw. „ruskiej” listy kandydatów do Sejmu i Senatu. RNO szła za ciosem, organizując kolejne spotkania przedwyborcze, m.in. na wiecu w Gładyszowie, w którym udział wzięło 150 delegatów z całej Łemkowszczyzny¹⁵⁰. Inicjatorzy spotkań w ścisłym porozumieniu z Zarządem partii we Lwowie, podjęli decyzję o utworzeniu własnej listy wyborczej z lokalnymi przedstawicielami, na której na pierwszym miejscu miał figurować Teodor Wójtowicz z Uścia Ruskiego. W tym celu utworzono komitet wyborczy pod przewodnictwem ks. Wasyla Kuryłły. Podobne wiece miały również miejsce w kilku innych gorlickich wioskach, gdzie uczestnicy jednogłośnie popierali wystawienie „ruskiej” listy¹⁵¹. Projekt ten wsparła także inteligencja łemkowska z powiatu nowosądeckiego, którego reprezentantem miał zostać adwokat Orest Hnatyszak z Krynicy. Powiat ten jednakże był podzielony politycznie, część aktywnych propagatorów staroruskich stanęła na stanowisku poparcia listy BBWR, swoją decyzję tłumacząc brakiem realnych szans na wyłonienie kandydata¹⁵². Ostatecznie w wyborach sejmowych działacze RNO wystawili „ruską listę” o numerze 20, na której w okręgu nowosądeckim (nr 44) kandydowali: dr Orest Hnatyszak, Semen Kulenda, Mychajło Serko oraz Orest Gronosiak. Na pierwszym miejscu listy znajdował się Teodor Wójtowicz z Uścia Ruskiego, poza nim powiat gorlicki i grybowski reprezentowali: Josyf Monczak, Iwan Kaczmarczyk, Zachary Stawyski, Stepan Jareczak, ks. Dmytro Chylak i Łukasz Wańko. Ponadto rusofilscy działacze zgłosili senacką listę Łemków z terenu całego województwa, na miejscu pierwszym znalazł się ks. Wasyl Kuryłło¹⁵³.

BBWR cieszył się poparciem środowiska inteligencji łemkowskiej o staroruskich sympatiach. Popularyzacja poparcia listy rządowej na Łemkowszczyźnie prowadzona była na łamach wydawanego w Krakowie czasopisma „Łemko. Pismo dla Naroda” w stylizowanym na łemkowski dialekcie, zapisanym jednakże w alfabecie łaćńskim z wyraźnymi polonizmami¹⁵⁴. Język czasopisma wskazuje, że nie była to akcja propagandowa propolsko nastawionych starorusinów, chociaż nie wyklucza ich udziału w kolportażu pisma¹⁵⁵. Wydaje się, że o tym, iż pismo „Łemko” mogło być narzędziem kampanii wyborczej BBWR, świadczyć mogą sprawozdania

¹⁵⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego z dnia 22 stycznia 1928 r., k. 93; *ibidem*, Sprawozdanie z dnia 25 lutego 1928 r., k. 275.

¹⁵¹ APKR UW 268, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego z dnia 7 stycznia 1928 r., k. 14.

¹⁵² *Ibidem*.

¹⁵³ *Ibidem*, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego z dnia 4 lutego 1928 r., k. 136; *Ibidem*, Sprawozdanie z dnia 10 marca 1928 r., k. 325.

¹⁵⁴ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 318.

¹⁵⁵ AAN MSW 1038, Wydział Narodowościowy, „Wiadomości Ukraińskie”, k. 8; „Łemko. Pismo dla Naroda” z dnia 19 lutego 1928 r., nr 1, *ibidem*, z czerwca 1928 r., nr 2.

Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie z 1929 r., które stwierdzały, iż na terenie województwa krakowskiego nie są wydawane „żadne pisma ruskie”¹⁵⁶. Najbardziej prawdopodobne jest, że za popularyzacją tego czasopisma, a tym samym alfabetu łańcińskiego wśród mieszkańców zachodniej Łemkowszczyzny, stały krakowskie władze wojewódzkie, realizujące politykę asymilacji państwowej.

Nagłówek „Łemko. Pismo dla Naroda” z dnia 19 lutego 1928 r. głosił: „Każdy Łemko, któremu leży na sercu dobro własne i Łemkowszczyzny, powinien oddać przy wyborach głos na listę nr 1”. W tak zatytułowanym artykule przekonywano, iż głosowanie na BBWR jest najlepszym wyborem dla ludności łemkowskiej, zawiedzionej przez rządy Stronnictwa Ludowego „Piast”. Dowodzone w nim także, iż niemożliwe jest przeforsowanie „ruskiej” listy ks. Wasyla Kuryłły. Udowodniano, iż wybrani przez Łemków przedstawiciele będą zobowiązani do pomocy zapomnianej, biednej, zmuszonej do emigracji ludności. Autor artykułu wskazywał, iż jedynie w mocy BBWR jest zmiana ciężkiego położenia Łemkowszczyzny, w przeciwieństwie do obiecujących niemożliwe do spełnienia obietnice partii (najprawdopodobniej odniesienie do RNO). Osobę marszałka Józefa Piłsudskiego przedstawiano jako godną zaufania, przyznającą wszystkim narodom równouprawnienie. Jego sprawiedliwy rząd, jak obiecywał autor, miał w przyszłości poprzeć słuszne prawa narodowe Rusnaków oraz interes Cerkwi greckokatolickiej. Wedle tej retoryki oddanie kilku nawet tysięcy głosów na listę „ruską” miało być niepowetowaną stratą. Artykuł przekonywał, iż jedynym słusznym wyjściem miało być jednogłośnie opowiedzenie się Łemkowszczyzny za BBWR, tym samym będące przeciwstawieniem się agitacji ks. Kuryłły i wspierającym go działaczom groźnych dla Łemków ugrupowań, pragnących rozbić ich jedność grupową¹⁵⁷.

Na przekonanie o korzyściach płynących z poparcia listy nr 1 wpływ miała nie tylko lojalna postawa prezentowana przez obóz staroruski. BBWR okazał się najaktywniejszym z polskich ruchów na terenie łemkowskim, który przystąpił do akcji, mającej na celu pozyskanie wyborców wśród nauczycieli oraz duchownych greckokatolickich. Akcja ta zakończyła się sukcesem, a wśród sympatyków listy nr 1 znalazł się nawet dziekan grybowski, proboszcz parafii w Czyrnej ks. Mychajło Artemowycz. Ponadto prorządowe stronnictwo silnie przeciwdziało propagandzie działaczy RNO oraz „ruskiej” liście za pomocą utworzonych w gminach ruskich komitetów. Równocześnie agitatorzy, często w osobie starostów łemkowskich gmin, dowodzili, iż Łemkowie dysponują zbyt małą liczbą wyborców, aby projekt własnego reprezentanta miał szansę powodzenia. Ponadto polityczni agitatorzy przekonywali, że BBWR poprze inicjatywę utworzenia staroruskiej bursy w Nowym Sączu¹⁵⁸.

Do rywalizacji o głosy wyborcze Łemków włączyli się ukraińscy działacze UNDO, widząc jednak nikłe poparcie wśród tej ludności, planowali w zarówno

¹⁵⁶ APKR UW 540, Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego z dnia 9 listopada 1929 r., dot. mniejszości narodowych, k. 69.

¹⁵⁷ „Łemko. Pismo dla Naroda” 19 II 1928, nr 1, k. 1–3.

¹⁵⁸ APKR UW 540, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego dla Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 20 stycznia 1928 r., k. 94; T. Duda, *op. cit.*, s. 88; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 327; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 181.

w okręgu wyborczym rzeszowskim jak i w tarnowskim połączyć swe siły z ugrupowaniem żydowskim. Realizacją tego projektu Łemkowszczyźnie zajmowali się greckokatolicycy duchowni: ks. Iwan Kaczmar i ks. Stepan Kronowa wraz z nauczycielami Wasylem Popadiukiem ze Słotwin, Petrem Truskawickim z Jastrzębika oraz Kordiukiem ze Złockiego, którzy aktywnie prowadzili agitację na rzecz utworzenia frontu ukraińsko-żydowskiego i wystawienia z okręgu 44 własnego kandydata. Pomysł wspólnego ugrupowania jednak upadł. Działacze ukraińscy w obliczu klęski, ograniczyli się do zdecydowanego bojkotowania projektu „ruskiej listy”, prowadzonego za pomocą punktów czytelnicy „Proswity”, a także duchownych i nauczycieli, w celu przekonania ludności łemkowskiej, aby nie oddawała głosów na kandydatów z tej listy¹⁵⁹.

W wyniku wyborów sejmowych w całym nowosądeckim „ruska” lista numer 20 uzyskała zaledwie 172 głosy, w tym 90 w Wierchomli Wielkiej, co było bez wątpienia porażką, zważywszy na szacowaną liczbę ok 16 tys. Łemków zamieszkujących powiat¹⁶⁰. W okręgu 45 dzięki wzmożonej działalności wyborczej, lista numer 20 uzyskała liczbę 11 984 głosów. Pomimo znacznego zaangażowania ludności w akcję przedwyborczą, z „ruskiej” listy nie wyłoniono żadnego posła. Bezapelacyjne zwycięstwo w okręgach na terenach Łemkowszczyzny odniosło BBWR. Rozczarowani mieszkańcy powiatów gorlickiego i grybowskiego, zbierali się w okresie powyborczym na zgromadzeniach ze swoim kandydatem Teodorem Wójtowiczem, na których niedoszły poseł wyjaśniał przyczyny porażki łemkowskiego przedstawicielstwa w Sejmie¹⁶¹. Wyniki wyborów ostatecznie potwierdziły sukces nowej polityki władz polskich względem Łemków, wzmacniając propolską postawę tejże ludności.

W związku z następnymi wyborami do Sejmu i Senatu w 1930 r. teren Łemkowszczyzny ponownie został poddany politycznej penetracji. Licznie napływająca prasa lwowska („Seło”, „Diło”) oraz amerykańska („Łemko”) miała przekonać ludność łemkowską do poszczególnych partii. Działania władz powiatowych miały na celu zwalczanie ukraińskiej propagandy przez czynne wsparcie kół PSL oraz Rad Powiatowych BBWR. Starano się również ograniczyć komunizujące wpływy Selrobu (Ukraińskie Socjalistyczne Zjednoczenie), który uzyskał poparcie Łemków z Myscovej na terenie powiatu krośnieńskiego. Z ramienia BBWR odbywały się przedwyborcze wiece, organizowane przez komitety gminne działające w porozumieniu z łemkowskim Komitetem Wyborczym w Gorlicach. W celu zdobycia poparcia Łemków, stronnictwo rządowe wysunęło postulaty: udzielenia długoterminowych kredytów instytucjom oraz finansowego wsparcia gospodarki, utworzenia odrębnego okręgu wyborczego dla Łemkowszczyzny, obsadzania posad nauczycielskich Łemkami oraz uwzględnienia życzeń prawosławnych duchownych. Ostatni postulat był szczególnie ważny w sytuacji ludności prawosławnej, stojącej przed koniecznością rozwiązania istotnych problemów wyznaniowych, w związku

¹⁵⁹ APKR UW 268, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego z dnia 7 stycznia 1928 r., k. 16.

¹⁶⁰ *Ibidem*, k. 14.

¹⁶¹ *Ibidem*, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego z dnia 10 marca 1928 r., k. 325.

z czym domagającej się uzyskania zgody na prowadzenie ksiąg metrykalnych przez probostwa, budowy własnych cerkwi oraz możliwości tworzenia nowych parafii¹⁶².

Akcja rządowa spotkała się z przeciwdziałaniem opozycji; na terenie powiatu nowosądeckiego i grybowskiego uaktywnili się działacze UNDO pod przewodnictwem księży greckokatolickich Pełeszkiwycza oraz Stepana Kronowa. Do głównych przedsięwzięć ukraińskich należały, obok organizacji specjalistycznych kursów m.in. weterynaryjnych i rolniczych, działania mające na celu pozyskanie przychylności dzieci i młodzieży dla ukraińskiego ruchu. Akcję propagandową w szkołach prowadzili ksiądz Stepan Dmytryszyn oraz nauczyciel Josyf Chomiak z Maciejowej, krytykując kierunek polskiej polityki. Do aktywnych działaczy należał również greckokatolicki ksiądz Iwan Kaczmar, głoszący ukraińskie postulaty zwłaszcza podczas kazań. Inteligencja o ukraińskiej tożsamości organizowała wizyty posłów UNDO, których inicjatorami w powiecie nowosądeckim oraz grybowskim byli głównie księża greckokatolicy Stepan Kronowa, Maksym Bubniak oraz Wasyl Smoliński. Miały one jednak charakter sporadyczny. W sierpniu na sądecką przyszedł poseł UNDO Aleksander Wisłocki. Z powodu zakazu publicznych wieców (zwłaszcza ukraińskich) przez władze powiatowe, Wisłocki spotykał się z ludnością nieoficjalnie m.in. w Muszynie i Łabowej. W swych przemówieniach, zabarwionych krytyką wobec władz polskich, zdecydowanie występował przeciwko przejmowaniu przez Polaków posiadłości nauczycielskich, zajmowanych dotychczas przez Ukraińców, których delegowano do Polski centralnej¹⁶³. Poseł UNDO zaapelował również o wspieranie instytucji ukraińskich oraz o wytrwanie w wierze greckokatolickiej. Wypowiedzi Wisłockiego będące w sprzeczności z orientacją rusofilską oraz staroruską nie uzyskały poparcia wśród Łemków, którzy w dalszej części spotkania podczas cerkiewnej uroczystości „Wieczornicy” w chwili zaintonowania ukraińskich pieśni, rozpoczęli zagłuszać śpiewających pieśniami staroruskimi i polskimi¹⁶⁴. Ukraińcy w obliczu zdecydowanego braku poparcia dla UNDO na Łemkowszczyźnie, zdecydowali się poprzeć listę wyborczą Centrolewu nr 11¹⁶⁵.

Aktywiści rusofilscy również prowadzili wzmoczoną działalność przedwyborczą. W Kryniczy Wsi 9 czerwca 1930 r. zorganizowane zostały „Dni Kultury Ruskiej”, na które złożyły się nabożeństwa w intencji Łemków zmarłych w latach 1914–1915, pochód na groby ofiar austriackich represji, uroczyste poświęcenie krzyża thalerhofskiego z udziałem ok. 2 tys. osób, w tym delegatów z powiatów gorlickiego oraz grybowskiego, a także polityczne zebranie w czytelni Towarzystwa im. M. Kaczkowskiego. W ramach obrad wystąpił m.in. poseł Julian Jurczakiewicz w imieniu Centralnego Komitetu Ruskiej Ludowej Organizacji (RSO), który apelował do młodzieży o czynne wsparcie idei Towarzystwa czytelni im. Kaczkowskiego, oraz o zainteresowanie prasą „Ruskiego Hołosu” oraz „Zemli i Woli”¹⁶⁶.

¹⁶² J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 183; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 331.

¹⁶³ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 184; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 329.

¹⁶⁴ APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa nowosądeckiego z życia politycznego i społecznego z dnia 30 sierpnia 1930 r., k. 97–99.

¹⁶⁵ *Ibidem*, Sprawozdanie z dnia 31 maja 1930 r., k. 125.

¹⁶⁶ *Ibidem*, Sprawozdanie z dnia 30 czerwca 1930 r., k. 87, *ibidem*, k. 131.

Rusofilka partia RSO w czasie wyborów 1930 r. wystawiła odrębną listę nr 15. Z ramienia centrali RSO kampanią kierowali lwowski dziennikarz Mychajło Cebryński oraz Kyryło Czajkowski. Już w kwietniu powołane zostały do życia Komitety Powiatowe dla powiatów: gorlickiego, grybowskiego oraz nowosądeckiego. Rozwój organizacyjny RSO napotkał trudności ze strony działaczy staroruskich, współpracujących z BBWR¹⁶⁷.

Od początku 1930 r. widoczna była współpraca między działaczami rusofilskimi a staroruskimi, mająca na celu przeciwdziałanie ukraiinizacji Łemkowszczyzny (m.in. przez bojkotowanie organizowanych przez Ukraińców kursów) oraz prowadzenie zdecydowanej propolskiej polityki¹⁶⁸. Znamienne także było wystąpienie spółdzielni „Syła” w Maciejowej z ukraińskiego związku we Lwowie i przystąpienie do związku spółdzielni staroruskich¹⁶⁹. W wyniku konferencji wrześniowych w Gorlicach oraz Bińczarowej, działacze staroruscy wraz z rusofilskimi działaczami powiatu grybowskiego i gorlickiego, doświadczonymi porażką „ruskiej” listy z 1928 r., zdecydowali się utworzyć wspólny blok wyborczy z BBWR, w zamian otrzymując fundusze na cele gospodarcze oraz wsparcie w realizacji planu otwarcia Ruskiej Bursy w Gorlicach. W rezultacie konferencji odbytych w Gorlicach i Grybowie w październiku, wyłonione zostały komitety wyborcze, wspierające szeroko zakrojoną kampanię w łemkowskich gminach, prowadzoną przez działaczy BBWR¹⁷⁰. Decyzja ta wynikała z troski o dobro społeczności zamieszkałej wśród ludności polskiej. W celu prowadzenia z BBWR pertraktacji powołano reprezentację do której weszli m.in. Teodor Wójtowicz i Konstanty Bodak¹⁷¹. Kolejnym ważnym wydarzeniem było zebranie polityczne, 5 października w Krynicy, pod przewodnictwem Oresta Hnatyszaka, z przedstawicielami Łemków gorlickich, którego celem było uzgodnienie wspólnego stanowiska względem wyborów. W wyniku obrad postanowiono poprzeć listę prorządową, ustalono jednak wystosowanie prośby do wojewody krakowskiego o swojego kandydata na liście w osobie pochodzącego z Krynicy, nauczyciela Metodego Trochanowskiego; w sytuacji niepowodzenia petycji planowano prosić o zapewnienie rozwoju gospodarczego Łemkowszczyzny oraz założenie szkoły rolniczej¹⁷². Pojawiały się również pojedyncze głosy za poparciem Związku

¹⁶⁷ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 55.

¹⁶⁸ APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa nowosądeckiego z życia politycznego i społecznego z dnia 31 marca 1930 r., k. 61; *ibidem*, k. 85; *ibidem*, Sprawozdanie z dnia 30 VII 1930 r., k. 139.

¹⁶⁹ *Ibidem*, Sprawozdanie z dnia 30 VI, k. 87.

¹⁷⁰ APKR UW 540, Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego z dnia 9 grudnia 1929 r. dot. mniejszości narodowych, b.p. W łemkowskim komitecie wyborczym BBWR dla powiatu grybowskiego zasiadali: Dmytro Trochanowski z Bińczarowej, Józef Mączak z Berestu, Zachary Stawiski ze Śnietnicy, Włodzimierz Kisielewski z Brunar Wyżnych, Maksymilian Kuziak z Wawrzki, Włodzimierz Wyszowski z Królowej Ruskiej, Paweł Choroszczak z Boguszy, Jurko Chochołak z Boguszy, Wasyl Dubec z Florynki i ks. Mychajło Hylak z Izb. APKR UW 596, Sprawozdanie Starosty grybowskiego, z dnia 21 października 1930 r., k. 301; zob. APP 791 Starostwo Powiatowe Gorlickie, Sprawozdanie sytuacyjne dla Wojewody Krakowskiego z dnia 30 września 1930 r., k. 293.

¹⁷¹ APP StPG 791, Sprawozdanie sytuacyjne dla Wojewody Krakowskiego z dnia 30 września 1930 r., k. 294.

¹⁷² APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa nowosądeckiego z życia politycznego i społecznego z dnia 7 października 1930 r., k. 161.

Chłopskiego, oraz w dużo mniejszym stopniu wspieranego przez nauczycieli oraz duchownych, Centrolewu¹⁷³. Zwolennicy UNDO stanęli na stanowisku poparcia tego ostatniego ugrupowania politycznego. Spotkanie przedwyborcze, zwołane z inicjatywy Wojciecha Maniuszka w Rożnowie celem głosowania na listę numer 11, zyskało przychylność jedynie części zgromadzonych osób, głównie o ukraińskiej tożsamości, nie jednając sobie poparcia starorusinów¹⁷⁴.

W wyniku wyborów do Sejmu i Senatu na terenie zachodniej Łemkowszczyzny zdecydowany sukces odniósł BBWR, w wioskach gmin Łabowa, Muszyna oraz Krynica głosowano jawnie. Lista Centrolewu, numer 11, popierana przez ukraińskich działaczy, cieszyła się powodzeniem jedynie w Bereście, Brunarach Wyżnych oraz Polanach¹⁷⁵. Łemkowie z powiatu jasielskiego również licznie głosowali na BBWR, starostwo szacowało, że na listę nr 1 głos oddało 90–100% osób z tej mniejszości¹⁷⁶. Z Polski południowo-wschodniej do Sejmu weszło dwóch staroruskich posłów, ksiądz Josyf Jaworski oraz Michał Baczyński. Zdeklarowanymi zwolennikami BBWR byli starorusini, którzy na licznych spotkaniach przedwyborczych okazywali swoją aprobatę, wznosząc okrzyki na cześć prezydenta Ignacego Mościckiego oraz marszałka Józefa Piłsudskiego¹⁷⁷. Prawosławni Łemkowie, widząc szansę przeforsowania swoich postulatów wyznaniowych, zdecydowanie opowiedzieli się za listą rządową. RSO, pomimo aktywnie prowadzonej kampanii, poniosła całkowitą klęskę¹⁷⁸.

W 1935 r. zmiana polityki narodowościowej wobec ludności ukraińskiej, tzw. normalizacja, doprowadziła do zmarginalizowania znaczenia ruchu staroruskiego. W wyborach do Sejmu i Senatu strona ukraińska uzyskała prawo do 50% mandatów w okręgach wyborczych na terenie byłej Galicji Wschodniej. Następstwem tych zmian było wyeliminowanie z list wyborczych kandydatów na posłów związanych z ruchem staroruskim. Doprowadziło to ostatecznie do rozwiązania Ruskiego Komitetu Wyborczego oraz wstrzymania się działaczy staroruskich z RAO od brania udziału w wyborach. Rozwiązanie Komitetu starorusini tłumaczyli jako decyzję konieczną w obliczu braku własnych kandydatów, zaprzeczając oficjalnie możliwości wystąpienia opozycyjnego przeciwko rządowi RP¹⁷⁹. Należy podkreślić natomiast lojalność Łemko-Sojuzu wobec państwa pomimo utraty poparcia rządu

¹⁷³ *Ibidem*, zob. też: K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 329.

¹⁷⁴ APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa nowosądeckiego z życia politycznego i społecznego, z dnia 28 października 1930, k. 177.

¹⁷⁵ APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa nowosądeckiego z życia politycznego i społecznego, z dnia 18 listopada 1930 r., k. 189; *ibidem*, Sprawozdanie z 25 listopada 1930 r., k. 195; APKR UW 596, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa grybowskiego z dnia 25 listopada 1930 r., k. 25.

¹⁷⁶ APP 790/19, Starostwo Powiatowe Jasielskie, Sprawozdanie sytuacyjne za czas od 11 do 18 XI 1930 r., k. 41.

¹⁷⁷ APKR UW 596, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa powiatowego w Grybowie z dnia 16 września 1930 r., k. 4.

¹⁷⁸ APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa nowosądeckiego z życia politycznego i społecznego, z dnia 18 listopada 1930 r., k. 187; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 185; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 331.

¹⁷⁹ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 185.

i przystąpienie do głosowania na polskiego kandydata, Józefa Morawskiego¹⁸⁰. W tym okresie wśród ludności łemkowskiej wpływy zdobywała Komunistyczna Partia Polski, której oddziały powstały m.in. w Myscowej, Woli Cieklińskiej, Nowicy, Lipnej, Świątkowej, Smerekowcu i Skwirtnem¹⁸¹.

Kolejne wybory do Sejmu i Senatu odbyły się w 1938 r. z powodu rozwiązania parlamentu. Na obszarze powiatu sanockiego działacze staroruscy pozbawieni swojego kandydata, zbojkotowali wybory. W okręgu wyborczym nr 77, tj. w powiecie krośnieńskim wybrano D. Dupnaka z Obozu Zjednoczenia Narodowego (OZN), mandat uzyskali także bezpartyjni: J. Bojko, M. Fedak, a także J. Kiryk z PPS. W pozostałych okręgach na obszarze Łemkowszczyzny w większości poparto kandydatów wysuniętych przez OZN¹⁸².

3.4. „Wojna religijna” między prawosławnymi a grekokatolikami

W rywalizację polityczną o wpływy na Łemkowszczyźnie zaangażowani byli zwłaszcza duchowni grekokatolicy o ukraińskiej tożsamości, wykształceni we Lwowie lub w Przemyślu. Wzmoczona agitacja ukraińska nie spotkała się jednak z przychylnością wszystkich Łemków, którzy Kościół grekokatolicki zaczęli postrzegać jako ukraiński. Dodatkowo niezadowolenie wywoływał fakt podwyższania opłat za posługę religijną oraz przekształcania słowa „prawosławny” na „prawowierny”. Postępowanie duchownych przyczyniło się paradoksalnie do umocnienia nastrojów rusofilskich, a także do pogłębienia się konfliktu na tle religijnym. Zwierzchnicy Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce, powołanego 13 listopada 1924 r. przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego celem uniezależnienia od Konsystorza Petersburskiego, odpowiedzieli na ukrainizację Łemkowszczyzny akcją propagandową. Pozyskanie wiernych wśród ukrainizowanych Łemków zyskało poparcie polskich władz¹⁸³. Na obszar ten przybywali duchowni prawosławni, desygnowani przez metropolitę Kościoła prawosławnego w Polsce Dionizego Waledyńskiego. Agitację tę mieli również propagować działacze rusofilskiej RNO¹⁸⁴.

Uwikłanie duchownych z łemkowskich parafii w spory na tle narodowym doprowadziło do rozłamów między wiernymi, licznych przejść na wyznanie prawosławne oraz podziału dotychczas względnie jednolitej wyznaniowo grupy etnicznej. 16 listopada 1926 r. odbył się w Tylawie koło Krosna wiec, na którym

¹⁸⁰ *Ibidem*, s. 186.

¹⁸¹ K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 346.

¹⁸² *Ibidem*.

¹⁸³ Autokefaliczny Kościół prawosławny w Polsce został zatwierdzony w 1924 r. przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, prawdopodobnie celem uniezależnienia go od Konsystorza Petersburskiego. A. Krochmal, *Stosunki...*, s. 289; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 101.

¹⁸⁴ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 90.

większość mieszkańców opowiedziała się za zmianą wyznania na prawosławie¹⁸⁵. Tzw. schizma tylawska doprowadziła w 1926 r. do tzw. „wojny religijnej”, przejawiającej się licznymi konwersjami, obejmującymi wsie położone w zachodniej części Łemkowszczyzny. Konflikt ten przyczynił się do umocnienia nurtu rusofilskiego oraz pogłębienia podziału społeczności łemkowskiej¹⁸⁶. Przejście na prawosławie 639 osób (145 rodzin) w miejscowości Tylawa oraz 436 (85 rodzin) w miejscowości Trzciana spowodowało rozpowszechnianie się zjawiska konwersji. W miejscowości Mszana na 804 mieszkańców przy grekokatolickim obrządku pozostały dwie rodziny¹⁸⁷. W powiecie gorlickim do września 1927 r. wyznanie zmienili mieszkańcy miejscowości Czarne w liczbie 280 osób, Nieznajowa w liczbie 131 osób, Długie w liczbie 176 osób, Radocyna w liczbie 335 osób, w miejscowości Lipna konwersji dokonało 160 osób, łącznie 1100 osób na 1145, co stanowiło 87% mieszkańców wymienionych gmin¹⁸⁸. W powiecie jasielskim w miejscowości Świerzawa Ruska na 374 mieszkańców 365 przeszło na prawosławie, w sąsiedniej Świątkowej Małej liczba konwertytów sięgnęła 156 osób, wiernych wyznaniu grekokatolickemu pozostało 18 osób. Ponad połowa mieszkańców miejscowości Desznica i Hałbów zgłosiła konwersję. Do końca września na terenie powiatu grybowskiego praktycznie wszyscy mieszkańcy gmin Królowa Ruska i Bogusza zmienili wyznanie w łącznej liczbie 1150 osób, konwersji dokonała także wieś Bińczarowa; w grudniu liczba ta sięgnęła 1226 osób¹⁸⁹. Łącznie w powiecie krośnieńskim, grybowskim, gorlickim oraz jasielskim na konwersje zdecydowało się 18 gmin łemkowskich¹⁹⁰.

Inicjatywę zmiany wyznania z grekokatolickiego na prawosławie wspierał Metropolita Kościoła Prawosławnego w Polsce. Wspierając się prośbą 1265 mieszkańców wsi Tylawa i Trzciany zwrócił się do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z wnioskiem o utworzenie parafii w Tylawie dla obu wsi oraz przekazanie jej cerkwi wraz z przylegającym majątkiem parafii grekokatolickiej. Jednocześnie wysłano, pomimo braku oficjalnej zgody państwa polskiego, na teren powiatu krośnieńskiego, w celu wykonywania obowiązków

¹⁸⁵ A. Krochmal, *Rola religii...*, s. 118; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 324.

¹⁸⁶ A. Krochmal, *Stosunki...*, s. 289; B. Wójtowicz-Huber, *Rola Kościołów...*, s. 205; zob. Шематизм Греко-Католицкого Духовенства Апостольской Администрации Лемковщины 1936, Друге видання. Стемфорд 1970.

¹⁸⁷ AAN MWRiOP 1043, Pismo Metropolity Kościoła Prawosławnego w Polsce do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z 1927 r., k. 6.

¹⁸⁸ *Ibidem*, Wykaz gmin, których mieszkańcy przeszli na prawosławie z dnia 31 sierpnia 1927, k. 24.

¹⁸⁹ AAN MWRiOP 1043, Pismo Starostwa jasielskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie, z dnia 24 października 1927 r., k. 50; *Ibidem*, Pismo mieszkańców wsi Bogusza i Królowa Wielka do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, k. 52; zob. APKR UW 268, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego, z dnia 11 czerwca 1928 r., k. 575; APKR UW 596, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa powiatowego w Grybowie, z dnia 8 listopada 1928 r., k. 21.

¹⁹⁰ *Ibidem*, Pismo Wojewody Krakowskiego do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z dnia 10 lutego 1928 r., k. 176; APKR UW 596, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa powiatowego w Grybowie, z dnia 30 sierpnia 1928 r., k. 2; *Ibidem*, Sprawozdanie z dnia 20 września 1928 r., k. 26; *Ibidem*, Sprawozdanie z dnia 27 września dnia, k. 29.

duszpasterskich, księdza prawosławnego Michaiła Iwaszkowego¹⁹¹. Stanowisko Metropolity Dionizego stanowiło próbę wykorzystania szansy na rozwój wyznania prawosławnego, zdobycia nowego „rzędu dusz”, ale także na przejęcie majątku Kościoła greckokatolickiego na obszarze Łemkowszczyzny.

Do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zwracali się także neofici, pragnący utworzyć prawosławne parafie w swych gminach na miejsce dotychczas istniejących parafii greckokatolickich oraz przejąć majątek tychże, który uważali za dorobek swych przodków. Prośby te były motywowane brakiem odpowiednich miejsc do modlitw, a także koniecznością gromadzenia się w tym celu głównie w domach prywatnych lub siedzibach władz gminy¹⁹². Do zatwierdzenia utworzenia parafii neofici prosili o pozwolenie odprawiania nabożeństw w miejscowych cerkwiach, wymiennie z nabożeństwami greckokatolickimi. Negatywna odpowiedź spowodowała szturmowanie cerkwi, bojkot nabożeństw greckokatolickich, a także kradzieże naczyń liturgicznych. Ludność odmawiała ponadto pracy u proboszczów unickich, którzy strzegli powierzonego im majątku. 31 lipca cerkiew w Tylawie została siłą opanowana przez konwertytów, dopiero interwencja policji uspokoiła mieszkańców, którzy rozeszli się do domostw¹⁹³. Pojawiały się także groźby morderstw wobec osób utrudniających zmianę wyznania, jak w przypadku miejscowości Wawrzka, gdzie zagrożony utratą życia był naczelnik gminy¹⁹⁴. W ocenie władz powiatowych sytuację pogarszali przybyli z polecenia Konsystorza Prawosławnego w Warszawie duchowni, którzy prowadzili agitację na rzecz konwersji, powodując rozszerzanie się ruchu prawosławnego na Podkarpaciu. Mieszkańcy łemkowskich gmin mieli wyczekiwać usankcjonowania prawnego nowych parafii, by móc masowo przystąpić do zmiany wyznania. Metropolita Dionizy w swych prośbach o poszanowanie praw wiernych potwierdzał wymiar zjawiska, licząc na korzystny względem jego polityki finał sprawy¹⁹⁵. Jest to ewidentnym znakiem, iż Cerkiew prawosławna chciała wykorzystać zaistniałą sytuację i przez wzmożenie nawracania na prawosławie unickiej ludności łemkowskiej doprowadzić do umocnienia swych wpływów na terenie RP.

Metropolita, zgodnie z postanowieniami Synodu z 31 października 1927 r., starał się o powołanie na Łemkowszczyźnie dziewięciu parafii prawosławnych. W celu umożliwienia wiernym udziału w nabożeństwach, przyznania proboszczom praw urzędu stanu cywilnego oraz wychowania dzieci i młodzieży w duchu religii prawosławnej w szkołach publicznych, powoływał się na ogłoszoną przez

¹⁹¹ AAN MWRiOP 1043, Pismo Metropolity Kościoła Prawosławnego w Polsce do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z 1927 r., k. 4.

¹⁹² *Ibidem*, Pismo Metropolity Kościoła Prawosławnego w Polsce do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 26 lipca 1927, k. 15.

¹⁹³ *Ibidem*, Pismo Starostwa gorlickiego do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie z dnia 10 września 1927 r., k. 24.

¹⁹⁴ APKR UW 596, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa powiatowego w Grybowie, z dnia 8 listopada 1928 r., k. 21.

¹⁹⁵ *Ibidem*, Pismo Wojewody Krakowskiego do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z dn. 10 II 1928, k. 176; APKR UW 596, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa powiatowego w Grybowie, z dnia 30 sierpnia 1928 r., k. 2; *ibidem*, Sprawozdanie z dnia 20 września 1928 r., k. 26.

Konstytucję RP zasadę wolności wyznania. Wobec braku grekokatolickich wiernych nie widział konieczności istnienia parafii unickich, których majątek mógłby zostać wykorzystany na potrzeby odprawiania nabożeństw przez prawosławnych wiernych, którzy dotychczas nie mogli korzystać z zamkniętych cerkwi i spotykali się celem modlitwy w prywatnych domach. Godny podkreślenia wg niego miał być „charakter [ruchu – A.W.] całkowicie naturalny i żywołowy, nie podniecany żadną specjalną agitacją i przybierający coraz szersze rozmiary bezwzględnie wymaga uregulowania i opieki ze strony władz kościelnych”¹⁹⁶. W wyniku zjazdu delegatów łemkowskich we Lwowie 17 grudnia 1927 r. uchwalono rezolucję do polskiego rządu, w której zwrócono się z prośbą o zatwierdzenie nowo powstałych parafii prawosławnych wraz z cerkwiami i majątkiem parafialnym. Co więcej, w obliczu braku wyznawców grekokatolickich, proszono o usuwanie z urzędów i wydalanie duchownych unickich celem zachowania spokoju. Istotnym punktem rezolucji było także staranie o zapewnienie nauki religii prawosławnej w szkołach powszechnych¹⁹⁷.

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego odrzucało początkowo możliwość utworzenia parafii prawosławnych i przejścia przez nie miejscowych cerkwi wraz z uposażeniem, gdyż wg prawa te stanowiły majątek Kościoła grekokatolickiego, podległemu papieżowi. Szybko jednak dostrzeżono w rozwoju prawosławia korzyści płynące dla państwa polskiego, m.in. hamowanie rozwoju ukraińskiej świadomości narodowej, propagowanej przez grekokatolickich duchownych. Drugim aspektem była możliwość umocnienia propolskiej postawy wśród Łemków. Wojewoda krakowski w piśmie do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego doszukiwał się przyczyn zjawiska konwersji nie tylko w niewłaściwej postawie księży unickich, pobierających za wysokie świadczenia za posługi religijne, lecz także w sympatiach prawosławnych, mających swe źródło za czasów austriackich, oraz w agitacji stronnictwa rusofilskiego. W jego ocenie zjawisko konwersji było trwałe, a zważywszy na lojalną postawę ludności łemkowskiej względem rządu, proponował spełnienie próśb konwertytów w kwestiach nabożeństw, spraw urzędu stanu cywilnego oraz zapewnienia nauczania religii w szkołach, które mogłoby przyczynić się do jeszcze silniejszego przywiązania do państwa i społeczeństwa polskiego¹⁹⁸. W zdobyciu większej przychylności Łemków władze widziały szansę zyskania dużej grupy wyborczej.

Podkreślenia godne jest, iż rozwój prawosławia, a co za tym idzie orientacji rusofilskiej, był okolicznością sprzyjającą hamowaniu rozwoju ruchu ukraińskiego na Łemkowszczyźnie, o co starały się polskie władze już od początku lat dwudziestych. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 25 stycznia 1928 r. pismem do Metropolity Kościoła Prawosławnego w Polsce wyraziło zgodę na utworzenie filii etatowych istniejącej cerkwi prawosławnej we Lwowie: dla powiatu jasielskiego w Desznicy (dla miejscowości Desznica, Świątkowa Wielka,

¹⁹⁶ AAN MWRiOP 1043, Pismo Metropolity Kościoła Prawosławnego w Polsce do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z dn. 24 VIII 1927, k. 40.

¹⁹⁷ *Ibidem*, Rezolucja delegacji gmin prawosławnych w Małopolsce, Lwów 17 grudnia 1927 r., k. 71.

¹⁹⁸ *Ibidem*, Pismo Wojewody Krakowskiego do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z dn. 10 II 1928, k. 176.

Świątkowa Mała i Świerzowa), dla powiatu gorlickiego w Czarnem (dla miejscowości Czarne, Wołowice, Nieznajoma i Lipna) oraz w Radocynie (dla Radocyni i Długiem). Powołano także prawosławną parafię w Piotrkowie z filią etatową dla powiatu grybowskiego, umiejscowioną w Boguszy (dla miejscowości Bogusza i Królowa Ruska)¹⁹⁹.

Niektórzy badacze wskazują także na rodząca się w tym okresie potrzebę samookreślenia, która przejawiała się zmianą wyznania²⁰⁰. Sprawa wydawała się jednak bardziej złożona; zrażeni ukraińską agitacją duchownych grekokatolickich Łemkowie z łatwością dawali się „uwieść” obietnicom przedstawicieli Konsystorza Prawosławnego, jak również sympatykom rusofilskiej partii RNO. Konflikt religijny, nabierając znaczenia politycznego, stał się więc czynnikiem dezintegracyjnym dla jedności wyznaniowej Łemków. Powoli fala zmiany konfesji rozpowszechniała się wśród mieszkańców Łemkowszczyzny. We wrześniu 1928 r. doszło do konwersji w nowosądeckich miejscowościach: Bartnem, Męcinie, Wapiennym, Królowej Ruskiej oraz Kotaniu. Powszechnym zjawiskiem były kradzieże naczyń liturgicznych z cerkwi grekokatolickich. 20 października 1928 r. we Florynce w czasie procesji skradziono kielich oraz Ewangelię²⁰¹. Podobne wydarzenia miały miejsce w Radocynie w powiecie gorlickim, gdzie konwertyci nocą wykradli z świątyni naczynia liturgiczne i ornaty. W Czarnem włamano się do cerkwi celem zdobycia dostępu do dzwonnicy²⁰². Do końca lat dwudziestych starostwo grybowskie, w obliczu kilku tysięcy zgłoszeń zmiany konfesji donosiło, iż z chwilą formalnego przejścia ludności łemkowskiej zamieszkującej powiat na wyznanie prawosławne przy Kościele grekokatolickim pozostałyby tylko cztery gminy: Berest, Polany, Brunary Wyzne oraz Brunary Niżne. W nowosądeckim napływały setki podań z kolejnych miejscowości, m.in.: Milika, Andrzejówki czy Nowej Wsi. Działacze łemkowscy domagali się spełnienia swoich postulatów, tj. ułatwienia zmiany wyznania, pozwolenia na budowę pomieszczeń sakralnych tzw. czasowni, a także tymczasowego prowadzenia metryk przez urzędy gminne²⁰³.

Konwersje na prawosławie występowały najliczniej w środkowej części Łemkowszczyzny. Jak pokazują wyniki II spisu powszechnego, na obszarze tym zanotowano 7626 osób wyznania prawosławnego oraz 14 584 grekokatolików. Największą liczbę prawosławnych zanotowano na terenie powiatu gorlickiego, gdzie wyznanie to zgłosiło 4958 osób (19,8%), jednakże fala konwersji miała największy zasięg w sąsiednim powiecie jasielskim, który liczył 2668 (34,8%) prawosławnych przy 4991 grekokatolikach. W nowosądeckim liczba osób wyznania prawosławnego wyniosła 3647 (14,6%) przy 21 413 grekokatolikach, dysproporcja między oboma

¹⁹⁹ *Ibidem*, Pismo Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Metropolity Kościoła Prawosławnego w Polsce, z dn. 25 I 1928, k. 174.

²⁰⁰ A. Krochmal, *Stosunki...*, s. 289.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 291; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 325.

²⁰² APKR UW 540, Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego z dnia 9 grudnia 1929 r, dot. mniejszości narodowych, k. 177-178.

²⁰³ APKR UW 268, Sprawozdanie Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego, z dn. 22 IX 1928, k. 628; *ibidem* 352, Sprawozdanie sytuacyjne starostwa nowosądeckiego z życia politycznego i społecznego, z dn. 20 IX 1928, k. 14, 34.

wyznaniami w tym powiecie, na przykładzie dwóch miejscowości, przedstawiała się następująco: w Czyrnej na 577 mieszkańców, 407 było wyznania grekokatolickiego, natomiast 144 wyznania prawosławnego²⁰⁴. W miejscowości Piorunka na 534 mieszkańców 450 było grekokatolikami, a 73 prawosławnymi²⁰⁵. Na terenie Łemkowszczyzny wschodniej konwersje były mniej rozpowszechnione niż w części zachodniej. Na tym obszarze zanotowano 65 447 grekokatolików oraz 4567 prawosławnych (6,97%). Do zmian konfesji w sanockim dochodziło rzadko, na cały powiat zanotowano jedynie 315 wyznawców prawosławia. W powiecie krośnieńskim natomiast konwersje były nagminne; na terenie tym mieszkało 4252 prawosławnych (39,1%) i 10 880 grekokatolików²⁰⁶.

Porównać powyższe dane należy do wyników I spisu powszechnego z 1921 r., który wykazał, iż na terenie czterech południowych województw RP (krakowskiego, lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego) mieszkało 4566 prawosławnych. W związku z tym dla Galicji Wschodniej istniała jedna prawosławna cerkiew we Lwowie. Wyniki II spisu powszechnego pokazały, iż w 1931 r. tereny te zamieszkiwało 26 030 prawosławnych²⁰⁷, z czego 19 615 osób mieszkało w dwóch województwach: krakowskim (11 665) oraz lwowskim (7950)²⁰⁸. W przeciągu 10 lat liczba wyznawców prawosławia wzrosła więc o 21 464 osób. Należy jednak pamiętać, że zarówno dokładność wyników I spisu, jak i warunki jego przeprowadzenia pozostawiają wiele do życzenia. Spis miał miejsce niedługo po zakończeniu I wojny światowej, w sytuacji braku ostatecznego ustalenia granic oraz podziału administracyjnego kraju, nieuregulowanych stosunków politycznych i społecznych, a także przy unikaniu przez niektóre grupy społeczne udziału w spisie. Ponadto termin przeprowadzenia spisu wyznaczono w okresie robót polowych, a także nie wzięto pod uwagę trudności komunikacyjnych²⁰⁹. Spis nie był też kompletny ze względu na ukraińską agitację na rzecz jego bojkotu. Wyniki II spisu powszechnego z 1931 r. pokazały, iż wyznaniem wiodącym wśród Łemków był grekokatolicyzm, który liczył minimum 114 054 wiernych, prawosławie natomiast wykazało w spisie 15 840 osób. Ludność łemkowska stanowiła więc 60,5% wszystkich wiernych prawosławnych na terenie Łemkowszczyzny i byłej Galicji Wschodniej. Uwadcznia to, jak istotnym wydarzeniem była konwersja mieszkańców wsi Tylawy i Trzciany dla rozwoju tegoż wyznania wśród ludności mieszkającej na tych obszarach. Najwyższy przyrost wyznawców prawosławia miał miejsce na terenie Łemkowszczyzny, gdzie powstały prawnie uznane filie parafii we Lwowie. Polskie władze kościelne widziały w powyższych wynikach tendencję

²⁰⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie oddział w Nowym Sączu (dalej APNS) Starostwo Powiatowe w Grybowie 31/271/7, Rejestr mieszkańców gminy Czyrna, powiat Nowy Sącz, k. 2–113.

²⁰⁵ APNS Starostwo Powiatowe w Grybowie 31/271/5, Rejestr mieszkańców gminy Piorunka, powiat Nowy Sącz z 1931 r., k. 3–105.

²⁰⁶ GUS RP, *Województwo lwowskie bez miasta Lwowa*, Warszawa 1938, z. 68, s. 37–40.

²⁰⁷ „Oriens. Dwumiesięcznik Poświęcony Sprawom Religijnym Wschodu” 1, 1933, z. 1, k. 13.

²⁰⁸ GUS RP, *Województwo Krakowskie bez miasta Kraków*, z. 88, s. 26; *ibidem*, *Województwo lwowskie bez miasta Lwowa*, Warszawa 1938, z. 68, s. 34.

²⁰⁹ *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810–1955*, oprac. A. Jelonek, „Dokumentacja Geograficzna” 1956, z. 5, s. 20–21.

ludności łemkowskiej do silnego oporu przeciwko ideologii ukraińskiej. Ponadto miało to być wynikiem agitacyjnej działalności duchownych prawosławnych jeszcze przed I wojną światową i silnych sympatii prorosyjskich. Powyższe czynniki doprowadziły do kreacji prawosławia jako wyznania prawdziwie „ruskiego”, którego należało bronić przed latynizującymi wpływami unickimi. Dodatkowo martyrologia Thalerhofu i męczeństwo księdza Sandowycza budowały wśród części Łemków poczucie odrębności od narodu ukraińskiego²¹⁰.

Działalność aktywistów ukraińskich, dążących do integracji narodowej za pomocą wyznania, z pewnością była jednym z czynników, które doprowadziły do fali konwersji; jednak nie jedynym. Rywalizacja o „duszę” łemkowską między ruchami narodowymi, zwłaszcza reprezentowanymi przez aktywnych duchownych poszczególnych ugrupowań, wykorzystana przez państwo polskie, przyczyniła się do przekształcenia rzeczywistości Łemkowszczyzny. Zachwianiu uległ dotychczasowy system budowania tożsamości w oparciu na rozróżnienie Łemka grekokatolika i Polaka, należącego do Kościoła katolickiego. Zastanowić się też należy, na ile zmiana wyznania na prawosławie była oznaką rusofilskich sympatii. Możliwe, iż właśnie w tym okresie wzmacniać się zaczęła tendencja do poszukiwania własnej tożsamości w oparciu o staroruską orientację, z wyznaniem prawosławnym jako alternatywnym do ukraińskości. Pytaniem otwartym pozostanie też, na ile za inspiracją tego zjawiska stała polska polityka asymilacji państwowej.

3.5. Rozłam stronnictwa starorusko-rusofilskiego. Powstanie Łemko-Sojuszu

Pod koniec lat dwudziestych XX w. strategia stosunkowo młodego państwa polskiego względem Łemkowszczyzny odniosła sukces, uzyskując dla rządu szerokie poparcie wśród ludności łemkowskiej m.in. dzięki przyzwoleniu na rozwój wyznania prawosławnego na tym obszarze. Jednocześnie powiodła się realizacja rządowej polityki wstrzymywania rozwoju ruchu ukraińskiego, który poniósł porażkę nie tylko w wyborach, lecz także w agitacji narodowej prowadzonej przez duchownych grekokatolickich. Widocznie osłabła politycznie również RSO. Zdecydowany ideologiczny sukces odniósł staroruski ruch, który stał się podstawowym tożsamościowym źródłem odwołania; ale jednocześnie formujący lojalną postawę Łemków, szukających opieki i gwarancji rozwoju w państwowości polskiej. Ruch staroruski, w porównaniu z ukraińskim i rusofilskim, był tworem archaicznym, najmniej wykrystalizowanym politycznie. Pozawalał zachować Rusinom integralność, z całym wachlarzem różnic kulturowych i dialektycznych. Łemkowie, sympatyzując z opcją staroruską, mogli w swym poczuciu tożsamości pozostać „tutejszymi”. Pomimo prób rozbudzenia świadomości narodowej wśród tej społeczności, inteligencja zachowywała się lojalnie wobec swej grupy etnicznej, dlatego też pomimo przynależności do danego ugrupowania, działacze łemkowscy współpracowali ze

²¹⁰ „Oriens. Dwumiesięcznik Poświęcony Sprawom Religijnym Wschodu” 1, 1933, z. 1, k. 30.

sobą na rzecz Łemkowszczyzny, a nawet kilkakrotnie zmieniali orientację narodową. Ruch staroruski był jednak najbardziej uniwersalny, a zarazem najbardziej elastyczny w porównaniu z dwoma pozostałymi stronnictwami i prawdopodobnie z tego powodu cieszył się największym powodzeniem. Stał się pewnego rodzaju naturalnym wyborem, paradoksalnie, powodowanym przez intensywną agitację działaczy ukraińskich z jednej, oraz rusofilskich z drugiej strony.

Zgodnie z wynikami powszechnego spisu ludności, ze względu na kryterium podanego języka ojczystego, na terenie Łemkowszczyzny bez powiatu leskiego, mieszkało w przybliżeniu około 100 tys. osób łemkowskiego pochodzenia, z czego „językiem ruskim” (przez co należy rozumieć w tym przypadku etnolekt łemkowski) posługiwało się około 97 120 (87,1%), językiem rosyjskim 96 osób (0,08%), zaś językiem ukraińskim 13 503 osób²¹¹. Obszar, według danych pochodzących ze spisu, zamieszkiwało 114 219 grekokatolików oraz 15 840 prawosławnych, łącznie 130 059 osób. Z pewnością dużą wadą spisu był brak rozróżnienia liczby mieszkańców w poszczególnych gminach, co stwarza problem w dokładnym oszacowaniu liczby ludności łemkowskiej w powiecie sanockim. Uwagę zwraca duża dysproporcja danych dotyczących liczebności ludności, gdyby przyjąć kryterium wyznania oznaczałoby to, iż na Łemkowszczyźnie mieszkało w przybliżeniu 130 tys. osób pochodzenia łemkowskiego. Znaczna różnica wynikała prawdopodobnie z nierzetelności spisu. Dla porównania wg szacunków Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie z 1939 r., liczebność Łemków wynosiła 145 516 osób²¹². Do wyników spisu należy jednak podejść ostrożnie, a dane w nim przedstawione potraktować jako szacunkowe. II spis powszechny ludności był niedoskonały, wiele kontrowersji budziło zastąpienie pytania o narodowość pytaniem o użycie języka ojczystego, co nie zawsze oznaczało utożsamianie się z danym narodem. Zbigniew Landau i Jerzy Tomaszewski uznali, iż na terenie województw południowo-wschodniej Polski doszło do fałszowania wyników spisów na korzyść Polaków. Autorzy wskazali, że najbardziej wiarygodnymi danymi ze spisu dotyczącymi mniejszości narodowych są dane dotyczące liczebności wyznań²¹³.

Bazując na niedoskonałych danych, ze spisu z 1931 r. można wysunąć wniosek, że we wschodniej części regionu Łemkowszczyzny dominowało użycie „języka ruskiego”, którym posługiwało się 39 355 osób. Na tym obszarze występowałyby też liczna grupa o ukraińskiej tożsamości, o czym świadczy 13 503 zgłoszeń języka ukraińskiego jako narodowego, z czego 91% wystąpiło na terenie sanockiego, co oznacza, iż powiat ten zamieszkanym był przez największą grupę ludności ukraińskiej²¹⁴.

²¹¹ Na terenie Łemkowszczyzny obok Łemków, mieszkało 522 016 Polaków i 40 643 Żydów. Zob. *Statystyka Polski Głównego Urzędu Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej GUS RP), *Drugi Powszechny Spis Ludności z 9 XII 1931. Mieszkania i gospodarstwa omove. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lwowski bez miasta Lwowa*, Warszawa 1938, z. 68, s. 37–42; *ibidem*, *Województwo Krakowskie bez miasta Kraków*, z. 88, s. 26–34.

²¹² AAN MSZ 1058, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 IV 1939, k. 57.

²¹³ J. Tomaszewski, Z. Landau, *Spółczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej (uwagi polemiczne)*, w: „Przegląd Historyczny” 1970, nr 61/2, s. 316.

²¹⁴ W spisie zanotowano, iż językiem wiodącym we wschodniej części Łemkowszczyzny był etnolekt łemkowski, którym posługiwało się 39 355 osób (powiat krośnieński 35%, powiat sanocki 65%).

Należy wspomnieć także o 34 845 osobach z powiatu leskiego, które zgłosiły w spisie „język ruski”, jednak dużą część tych przypadków można interpretować jako deklarację użycia dialektu bojkowskiego²¹⁵. Powiat ten, będący naturalną granicą łemkowsko-bojkowską, jest najtrudniejszym do badań tożsamości jego mieszkańców, dlatego pochodzenie etniczne wyżej wymienionych osób jest niełatwe do ustalenia. W zachodniej części Łemkowszczyzny etnolektem łemkowskim mogło posługiwać się 57 765 osób. Język ukraiński w spisie wykazało 957 osób, z czego 61% ludności ukraińskiej mieszkało w powiecie nowosądeckim²¹⁶. Na całą Łemkowszczyźnie zachodniej zgłosiło się zaledwie 79 osób rosyjskojęzycznych, które prawdopodobnie w większości wywodzili się z inteligencji rusofilskiej oraz duchowieństwa prawosławnego²¹⁷. Wyniki spisu ludności z 1931 r. obnażyły niewielkie poparcie dla orientacji proukraińskiej na Łemkowszczyźnie. Zdecydowanie zwyciężył regionalizm oraz szeroko rozumiana ruskość, którą z jednej strony można interpretować jako powodzenie opcji staroruskiej lub, z drugiej, brak większej krystalizacji tożsamości narodowej i stronięcie od spraw politycznych.

Warto zwrócić uwagę, że Łemkowie mieszkający w powiatach nowosądeckim, gorlickim, jasielskim, krośnieńskim i sanockim sąsiedowali z ok. 489 485 Polakami²¹⁸. Przewaga ludności polskiej na obszarze powyższych powiatów musiała mieć wpływ na społeczność łemkowską, zarówno w utrzymywaniu izolacjonizmu grupowego, jak również (pomimo podziału świata na swój – obcy) w przejmowaniu wzorców kulturowych, które wpływały na wyjątkowość tej społeczności pogranicza.

Ruch staroruski w latach trzydziestych wciąż rozwijał swoje wpływy na terenie Łemkowszczyzny, starając się powstrzymać ukrainizację Łemków. Jednym z czołowych działaczy tego stronnictwa był poseł Michał Baczyński, dążący do przekonania ludności łemkowskiej o konieczności lojalnej postawy wobec państwa polskiego²¹⁹. Istotne wydaje się jego wystąpienie na sejmowym posiedzeniu Komisji Administracyjnej z dnia 21 stycznia 1931 r. W przemowie tej nastąpiło zdecydowane podkreślenie, iż etnonim „ruski”, „rusiński” jest określeniem dla narodu zamieszkującego granice dawnej Galicji Wschodniej, nieutożsamiającego się ani z narodem ukraińskim ani rosyjskim. Naród ten miał się odróżniać greckokatolickim wyznaniem oraz lojalnością wobec państwa polskiego²²⁰. Baczyński widział

Z uzyskanych danych wynika, iż językiem ukraińskim posługiwało się 13 503 osób (w tym 91% zamieszkiwało powiat sanocki, natomiast 9% powiat krośnieński). Rosyjski za pierwszy język uznało 17 osób. GUS RP, *Województwo Lwowskie bez miasta Lwów*, z. 86, s. 42–45.

²¹⁵ Językiem ukraińskim natomiast miało posługiwać się w leskim 35 501 osób. GUS RP, *Województwo Lwowskie bez miasta Lwów*, z. 86, s. 42.

²¹⁶ W powiecie tym etnolekt łemkowski wykazało 23 666 osób.

²¹⁷ GUS RP, *Drugi Powszechny Spis Ludności z 9 XII 1931*, Warszawa 1938, z. 68, s. 37–40, *Ibidem*, z. 88, s. 26–34.

²¹⁸ *Ibidem*.

²¹⁹ APKR UW 541, *Sprawozdanie informacyjne Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu*, z dn. 31 V 1932, k. 41.

²²⁰ Zdecydowanie Baczyński odcinał się od głosów ukraińskich, zarzucających Polsce narzucenie siłą władzy na terenie Galicji. Przyczyn wojny polsko-ukraińskiej dopatrywał się w austriacko-ukraińskich intrygach z czasów zaboru austriackiego, które doprowadziły do prześladowań starorusinów w Thalerhofie. Co ważne, Baczyński podkreślał, iż gdyby „ludowi ruskiemu w roku

w państwowości polskiej szansę rozwoju kulturalnego dla starorusinów, dowodząc, iż asymilacja narodowa „narodu ruskiego” nie jest możliwa. Apelował o wsparcie walki z agitacją księży ukraińskich, budowę szkół staroruskich, jak również dofinansowanie kredytami rolniczymi ludności rusińskiej, a także dopuszczenie jej do urzędów państwowych²²¹. Zestawienie swoich postulatów i podkreślenie lojalności względem RP w chwili napiętych stosunków polsko-ukraińskich było próbą wykorzystania zaistniałej sytuacji do zapewnienia sobie przewagi nad ruchem ukraińskim z jednej, a rozwoju staroruskiej orientacji z drugiej strony.

Od stycznia 1931 r. na terenie Łemkowszczyzny zachodniej wystąpiło zjawisko powolnego przejmowania wpływów w zarządach filii czytelnicy im. M. Kaczkowskiego przez starorusinów²²². Początek lat trzydziestych był więc okresem próby uniezależnienia ruchu staroruskiego od stronnictwa rusofilskiego, a także uwolnienia Łemków spod jego wpływu. Taka myśl przewodnia towarzyszyła działaczom staroruskim z powiatów: nowosądeckiego, gorlickiego oraz krośnieńskiego, gdy 15 października 1931 r. w Gorlicach podniesiono kwestię utworzenia staroruskiego Komitetu Okręgowego dla Łemkowszczyzny, niezależnego od RSO. W wyniku obrad zaplanowano nawiązanie kontaktu z emigracją amerykańską oraz kanadyjską, grupującą się od 1929 r. wokół Łemko-Sojuzu, aby uzyskać z ich strony pomoc finansową. Podniesiona została również, przez Metodego Trochanowskiego, kwestia przeciwdziałania wykorzystywaniu ukraińskich podręczników szkolnych, zakorzeniających u młodzieży „błędną” świadomość narodową; sposobem na walkę z tym zjawiskiem miało być zredagowanie łemkowskiego podręcznika²²³.

Starorusini, którzy podobnie jak działacze rusofilscy kultywowali martyrologię Thalerhofu, organizowali coroczne obchody ku czci pamięci ofiar. Uroczystości z 7 czerwca 1931 r. w miejscowości Łabowa poświęcone upamiętnieniu zmarłych czasie I wojny światowej oraz dni „Ruskiej kultury” stały się również manifestacją poglądów politycznych; o czym świadczy obecność delegacji czołowych działaczy łemkowskich. Istotnym wydarzeniem towarzyszącym tym obchodom było wystąpienie Oresta Hnatyszaka w filii czytelnicy M. Kaczkowskiego, na temat kultury narodowej i jej zjawiska wśród ludności rusińskiej. Tematyka konferencji, dotycząca kultury ruskiej, jej prześladowania, a także wyjaśnienie znaczenia

1918 była dana możność swobodnego wypowiedzenia się w tej sprawie, to byłby się wypowiedział przeciw wojnie z Polską: „lud ruski przemęczony długotrwałą wojną światową, zgnębiony prześladowaniami austro-ukraińskimi, oraz doszczętnie zniszczony pod względem materialnym, gdyby to od niego było zależało, nie byłby się nigdy zgodził na walkę z Polską, jedynie w tym celu, ażeby stwarzać nowe ukraińskie państwo całkowicie od austriackich Niemców zależne, które by nie miało najmniejszych widoków rozwoju tak pod względem kulturalnym jak i też gospodarczym”. Wystąpienie to było również dowodem na siłę zjawiska rywalizacji politycznej między obozem staroruskim a ukraińskim. „Kurier Warszawski” 22 I 1931, wydanie poranne, k. 5; Dokument przemówienia sejmowego Michała Baczyńskiego wygłoszone na posiedzeniu sejmowej Komisji Administracyjnej, z 21 I 1931, w: L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939*, Kraków 2009.

²²¹ *Ibidem*.

²²² APKR UW 352, Sprawozdanie informacyjne Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, z dn. 31 I 1931, k. 3.

²²³ K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 336.

i terminologii narodu, zmierzała do uświadomienia Łemkom potrzeby mobilizacji grupowej i zdefiniowania wspólnoty celem dbania o interes etniczny oraz rozwój kulturowy i ekonomiczny Łemkowszczyzny. Samo odwołanie do zagrożenia przez ideologię ukraińską było próbą uświadomienia silnej potrzeby integracji. Przyśtaąpienie inteligencji łemkowskiej o staroruskiej tożsamości do upowszechnienia wśród szerszych kręgów społecznych definicji narodu było początkowym punktem próby jego samostanowienia²²⁴. Kwestia potrzeby integracji tej społeczności była także rozpowszechniana w kazaniach duchownych oraz za sprawą łemkowskich nauczycieli. Agitacja obejmowała postulat stworzenia własnego szkolnictwa, a także wytrwania w wierze greckokatolickiej²²⁵. Podobny wydźwięk miało przemówienie Teofina Szewczyka podczas obrad zarządu czytelnicy im. M. Kaczkowskiego w Zdyni w 1933 r., które przybrało charakter protestu wobec niemieckiej polityki ekspansji. Zewnętrzne zagrożenie miało sprzyjać integracji grupowej Łemków oraz ścisłej współpracy z państwem polskim. Sięgnięto w tym przypadku do mitologizacji poprzez odwołanie do walki pod Grunwaldem, gdzie przodkowie starorusinów mieli walczyć z Polakami przeciwko Niemcom²²⁶. Przesłaniem była więc idea lojalizmu względem państwa, które przedstawiano jako jedyne protektora społeczności łemkowskiej w obliczu zagrożeń zewnętrznych.

Obok prób uświadomienia Łemkom, iż ich społeczność stanowi naród staroruski, miejscowa inteligencja podejmowała starania o rozwój Łemkowszczyzny poprzez działalność instytucji kulturalno-oświatowych, ekonomicznych oraz rolniczych; zwłaszcza filii czytelnicy M. Kaczkowskiego. W ramach tego towarzystwa organizowano spektakle teatralne oraz przedstawienia dziecięce. Ponadto urządzano kursy instruktorskie Ochotniczych Straży Pożarnych, dbano także o rozwój rolnictwa dzięki odpowiednim kursom zawodowym²²⁷. Organizowano także szkolenia z zakresu oświatowo-spółdzielczego, mające się przyczynić do rozwoju łemkowskich wsi²²⁸. Obok rozwoju kulturalno-społecznego dbano również o kwestie gospodarcze. 30 kwietnia 1933 r. w Krynicy-Zdroju na zebraniu Komitetu rusko-łemkowskich spółdzielni „Sojuz” obradowano nad przejęciem okolicznego rynku zbytu oraz podjęto decyzję o utworzeniu spółdzielni „Progres”²²⁹. Celem polepszenia położenia gospodarczego Łemkowszczyzny odbyła się ankieta spółdzielcza w Krynicy Wsi, zorganizowana przez Ruski Związek Rewizyjny we Lwowie. Wyniki tejszej ankiety zainspirowały dyskusję nad założeniem spółdzielni kredytowej; doszło do niego dzięki pomocy finansowej ze strony Towarzystwa Ruskich Bractw

²²⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie informacyjne Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, z dn. 30 VI 1931, k. 28; APKR UW 574, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego za czerwiec 1931 r., b.p.; zob. definicję narodu: J. Szacki, *Dylematy historiografii idei*, Warszawa 1991, s. 351–363; J. Wiatr, *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Warszawa 1969.

²²⁵ APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne Starosty powiatowego nowosądeckiego za lipiec 1931 r., pismo z dn. 31 VII 1931, k. 36.

²²⁶ APKR UW 577, Sprawozdanie informacyjne Wojewody Krakowskiego za wrzesień 1933 r., k. 226.

²²⁷ *Ibidem*, Sprawozdanie informacyjne Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, z dn. 31 XII 1931, k. 75.

²²⁸ APKR UW 577, Sprawozdanie informacyjne Wojewody Krakowskiego za luty 1933 r., k. 47.

²²⁹ *Ibidem*, Sprawozdanie informacyjne Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, z dn. 30 V 1933, k. 104.

w Stanach Zjednoczonych z Szymonem Pyżem na czele. Dzięki długoletniemu kredytowi z owej instytucji miała powstać Rusko-Łemkowska Spółdzielnia Kredytowa „Nadeżda”. Do zarządu nowo powstałej organizacji weszli wyłącznie łemkowscy działacze o staroruskiej tożsamości. Współpraca z emigracją w Stanach Zjednoczonych była owocna, gdyż z subwencji korzystały także liczne filie czytelnicy M. Kaczkowskiego na terenie Sądeckizny. Podobne zgromadzenia odbyły się także na terenie powiatu jasielskiego, gdzie staroruscy aktywiści przekonywali Łemków o konieczności organizowania na terenie Łemkowszczyzny spółdzielni²³⁰.

Widoczne od początku lat trzydziestych starania o uniezależnienie polityczne staroruskich Łemków od ruchu rusofilskiego znalazły swój finał w powstaniu reprezentacji łemkowskiej. 8 grudnia 1933 r. na zjeździe dwustu staroruskich delegatów w Sanoku powołano odpowiednik amerykańskiej organizacji Związek Łemkowski (Łemko-Sojuz), do którego zarządu obok Michała Baczyńskiego weszli działacze łemkowscy, m.in. Orest Hnatyszak oraz Metody Trochanowski²³¹. Nowo powstałe towarzystwo z siedzibą w Sanoku stanowiło instytucję w pełni lojalną wobec władz RP. Organizacja była reprezentacją polityczną stawiającą sobie za cel umożliwienie rozwoju ekonomicznego i kulturowo-oświatowego Łemkowszczyzny. Na inauguracyjnym zjeździe obok dyrektora Narodnego Domu we Lwowie gościem honorowym był staroruski poseł Michał Baczyński, który podniósł kwestię polskiej polityki narodowościowej oraz sytuacji polityczno-społecznej organizacji staroruskich, które dzięki lojalizmowi miały mieć zagwarantowaną, ze strony rządu, swobodę rozwoju²³². Zagrożeniem dla integralności ludności łemkowskiej była zdaniem Baczyńskiego akcja ukrainizacyjna, prowadzona przez część duchowieństwa greckokatolickiego. Z inicjatywy Baczyńskiego doszło do spisania rezolucji, w której postulowano, w celu zatrzymania ukrainizacji wiernych grekokatolickich, utworzenie osobnej administracji kościelnej dla Łemkowszczyzny, a także uchwalenie oficjalnego zakazu agitacji narodowej dla ukraińskich nauczycieli i duchownych²³³. Wnioskowano także o długoterminowe kredyty dla rozwoju gospodarczego oraz kulturalno-oświatowego tego obszaru, m.in. rozbudowy sieci spółdzielni oraz rozwoju sanockiej organizacji „Beskid”. W rezolucji postulowano obsadzenie wolnych stanowisk w administracji urzędnikami wywodzącymi się ze społeczności łemkowskiej²³⁴. Utworzono także oddział organizacji dla Łemkowszczyzny zachodniej w Gorlicach, do którego zarządu weszli Orest Hnatyszak, Teodor Wójtowicz, Jarosław Siokało, Leon Stachurski oraz Stepan Gelejczak²³⁵.

Powstanie stowarzyszenia oznaczało oderwanie starorusinów od RSO, a także skupienie w jednej instytucji działaczy z całej Łemkowszczyzny. Ważnym aspektem

²³⁰ APKR UW 577, Sprawozdanie informacyjne Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, z dn. 31 VII 1933 r., k. 130; *ibidem*, Sprawozdanie sytuacyjne Wojewody Krakowskiego za czerwiec 1933 r., k. 495.

²³¹ APKR UW 577, Sprawozdanie informacyjne Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, z dn. 30 XII 1933, k. 139; *ibidem*, Sprawozdanie sytuacyjne Wojewody Krakowskiego za grudzień 1933 r., b.p.

²³² „Sprawy Narodowościowe” 1933, nr 6, k. 696.

²³³ APKR UW 546, Sprawozdanie wojewody krakowskiego, z dn. 9 XI 1933, k. 537.

²³⁴ „Sprawy Narodowościowe” 1933, nr 6, k. 696.

²³⁵ APKR UW 546, Sprawozdanie wojewody krakowskiego, z dn. 9 XI 1933, k. 537.

w procesie tworzenia Łemko-Sojuszu było także umocnienie współpracy z emigracją w Stanach Zjednoczonych. W organizacji własnej instytucji, niezależnej od wpływów rusofilskich, widziano też szansę na rozwój łemkowskiego szkolnictwa, instytucji kulturalno-społecznych, gospodarczych, rolniczych oraz finansowych. Związek Łemkowski stanął także na stanowisku regionalnej odrębności od Galicji Wschodniej i zamieszkującej ją ludności ukraińskiej²³⁶.

Rywalizację między rusofilami a starorusinami dobrze oddaje sytuacja na Sądecczyźnie. Jeszcze w 1931 r. Łemkowie sądecy brali czynny udział w zjazdach RSO we Lwowie, których przewodniczącym obrano Jarosława Chylaka, syna proboszcza z Krynicy Wsi²³⁷. Sygnały izolacjonizmu ludności łemkowskiej wobec ruchu rusofilskiego były już widoczne na publicznym zebraniu w Florynce, zorganizowanym przez Wołodymyra Kucieja, delegata Centralnego Komitetu RSO we Lwowie, który miał miejsce 22 maja 1931 r. Działacze rusofilscy wystąpili wtedy z programem reformy ekonomicznej Łemkowszczyzny poprzez zakładanie kas samopomocowych oraz stowarzyszeń gospodarczych. Ich głównym inicjatorem był ksiądz Kyryło Czajkowski. Wtedy też przystąpiono do organizacji komórki RSO dla Łemkowszczyzny zachodniej. Przedstawione projekty nie zyskały poklasku wśród większości ze zgromadzonych Łemków, którzy okazali nieufność wobec intencji działaczy rusofilskich²³⁸. Rywalizacja starorusko-rusofilska w ramach wspólnych instytucji, nabierała na sile²³⁹. Na początku 1933 r. w wyniku walnych zgromadzeń kilkudziesięciu członków czytelnicy im. Kaczkowskiego w Tyliczu, Boguszy i Łabowcu, na terenie powiatu nowosądeckiego wybrano nowe zarządy, do których weszli łemkowscy działacze o staroruskiej tożsamości²⁴⁰. Dwa miesiące później analogiczne wydarzenia miały miejsce w filii w Miliku²⁴¹. Podobnie jak w przypadku filii czytelnicy M. Kaczkowskiego, gdzie stanowiska w zarządzie przejmowali Łemkowie o staroruskim poczuciu tożsamości, w innych punktach tej organizacji do władzy dochodzili działacze rusofilscy²⁴².

Mimo zamierzonego charakteru politycznego, Związek koncentrował się głównie na sprawach gospodarczych oraz na oświacie. Do najistotniejszych inicjatyw gospodarczych Łemko-Sojuszu zliczyć można m.in. wysiłki zmierzające do uruchomienia Spółdzielczego Banku Łemkowskiego²⁴³. Swoje działania prowadził głównie na łamach prasowych, propagując konieczność rozwoju handlu dla podniesienia sytuacji materialnej Łemkowszczyzny²⁴⁴. W kwestii oświaty jego głównym celem było stworzenie szkolnictwa o etnicznym charakterze, które miało zatrzymać ukraińską kulturę i młodzież, prowadzoną przez ukraińskich nauczycieli.

²³⁶ *Ibidem*.

²³⁷ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 190.

²³⁸ APKR UW 352, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 31 VIII 1931, k. 42.

²³⁹ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 31 V 1931, k. 20.

²⁴⁰ APKR UW 577, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego za luty 1933 r., k. 47.

²⁴¹ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 IV 1933, k. 132.

²⁴² APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne Starosty powiatowego nowosądeckiego za marzec 1931 r., k. 8.

²⁴³ APKR UW 556, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 IX 1936, k. 345.

²⁴⁴ *Ibidem*.

W tym celu powstał elementarz Metodego Trochanowskiego, który podjął próbę oparcia etnolektu łemkowskiego o dialekty występujące na terenie Łemkowszczyzny zachodniej²⁴⁵. Ponadto inteligencja skupiona wokół Związku, przekonana o potrzebie kształcenia łemkowskich nauczycieli wolnych od ukraińskiej ideologii, starała się pozyskać środki finansowe na rozwój bursy w Gorlicach²⁴⁶.

Staraniem Związku Łemkowskiego w lutym 1934 r. powstał dwutygodnik „Łemko” („Лемко. Орган Лемковського Союзу”), czasopismo opozycyjne wobec masowo kolportowanego od stycznia tegoż roku ukraińskiego „Naszego Łemka”, a także innej ukraińskojęzycznej publicystyki. Pierwsze wydanie ukazało się 22 lutego i zostało rozesłane po wszystkich łemkowskich powiatach. Początkowo drukowane w Przemyślu pismo przeznaczone było głównie dla ludności wiejskiej. Od 14 lipca 1934 r. drukowano je co tydzień, przenosząc wydawnictwo do Krynicy Zdroju²⁴⁷. Czasopismo to nie było kontynuacją „Łemka. Pisma dla Narodu” z 1928 r. Dużo miejsca zajmowały publikacje poświęcone popularyzacji idei solidarności z polityką państwową. Mimo wyraźnej propolskiego wydźwięku i politycznego charakteru pisma, tygodnik ten był wydawany w etnolekcie łemkowskim, redagowanym przez inteligencję łemkowską i zapisanym cyrylicą. Ponadto na jego łamach poruszano obok kwestii politycznych, inne ważne z punktu widzenia ludności wiejskiej zagadnienia, tj. rolnicze, kulturalne oraz religijne mieszkańców łemkowskich wiosek. Zamieszczano w nim także sprawozdania kronikarskie np. z obchodów thalerhofsckich we Lwowie czy okolicznościowe artykuły nt. marszałka Józefa Piłsudskiego²⁴⁸. Istotne były również sprawy gospodarcze oraz oświatowe. Opisywano ciężkie położenie ekonomiczne Łemków, poruszano problem trudności kształcenia łemkowskiej młodzieży w warunkach braku własnej kadry przeciwdziałającej propagandzie ukraińskiej. To właśnie hasła dotyczące potrzeby walki z ukrainizacją zabierały na łamach „Łemka” najwięcej miejsca. Przestrzegał przed jej niebezpieczeństwem chociażby Centralny Komitet Thalerhofski w artykule zatytułowanym „Drodzy bracia Łemki-rusini”, występując przeciwko czasopismu „Prołom” wydawanemu we Lwowie, które publikowało artykuły o jedności etnicznej i kulturowej ludności łemkowskiej i ukraińskiej. Starorusini szczególnie atakowali strategię działaczy ukraińskich, polegającą na zwalczaniu legendy o ukraińskiej winie za Thalerhof poprzez publikację przez działaczy ukraińskich artykułów wyjaśniających, iż internowania podczas I wojny światowej, były wynikiem wyłącznie intencji władz austriackich²⁴⁹. W reakcji na podobne artykuły na łamach „Łemka” pojawiało się wiele publikacji i wspomnień więźniów thalerhofsckich, podkreślających wyraźnie, iż ich los był wynikiem denuncjacji Ukraińców²⁵⁰. Ponadto podkreślano, że działacze ukraińscy zwalczali zjazdy ku czci pamięci ofiar I wojny światowej we

²⁴⁵ APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 III 1934, k. 109; patrz też: T. Duda, *op. cit.*, s. 85; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 76; E. Michna, *Kwestie etniczno-narodowościowe...*, s. 69.

²⁴⁶ APKR UW 556, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 IX 1936, k. 345.

²⁴⁷ APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 IV 1934, k. 169.

²⁴⁸ *Ibidem*.

²⁴⁹ APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 IX 1934, k. 225.

²⁵⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 I 1935, k. 285.

Lwowie, umniejszając zwłaszcza w prasie, znaczenie corocznych obchodów oraz liczby ich uczestników²⁵¹. Zdecydowanie atakowano również ukrainizację Łemków prowadzoną przez greckokatolickich duchownych, ukazując ją jako wybitnie destrukcyjną dla jedności grupowej²⁵².

Publikacja czasopisma „Łemko” była inspirowana oraz czynnie wspierana przez władze polskie, zwłaszcza Urząd Wojewódzki w Krakowie, widzące w tej inicjatywie możliwość wyparcia parsy ukraińskiej z terenu Łemkowszczyzny. Władze RP wspierały taką formę czasopisma chcąc utrzymania odrębności grupy etnicznej, lojalnej wobec państwa, niezależnej od rusyfikacyjnych oraz ukrainizujących wpływów. Uformowanie takiej grupy społecznej, łatwej do manipulacji, poprzez brak silnych kręgów inteligencji, przyczynić mogłoby się do szybkiej asymilacji państwowej tejże ludności.

Od 1935 r. z inicjatywy Łemko-Sojuszu wydawano „Łemkowski Kalendarz”; podobnie jak w przypadku „Łemka” miało to na celu rywalizację z „Ukraińskim Kalendarzem”, kolportowanym na Łemkowszczyznę pismem o antypolskim nastawieniu²⁵³. Inspirację czerpano z prasy emigracyjnej ze Stanów Zjednoczonych i Kanady; godnym podkreślenia jest jak duży wpływ na ludność łemkowską, wywierała emigracja w Ameryce Północnej, która wraz z korespondencją rozpowszechniała na Łemkowszczyźnie liczne egzemplarze wydawanego od 1928 r. amerykańskiego miesięcznika „Łemko” oraz rocznika „Karpatooruski Kalendarz” pod redakcją Dmytra Wisłockiego. Pisma te wydawane były w etnolekcie łemkowskim; teksty w nich publikowane wniosły znaczny wkład w rozwój życia literackiego Łemków, gdyż obok artykułów publicystycznych i politycznych na ich łamach drukowano teksty literackie i poezję oraz utwory satyryczne²⁵⁴. Wydaje się także, że wpływ rozpowszechnianej prasy emigracyjnej utrwał w ludności łemkowskiej przekonanie o staroruskiej tożsamości. Wpływ amerykańskiej emigracji widoczny jest już w samym projekcie utworzenia związku, będącego odpowiednikiem amerykańskiego Łemko-Sojuszu i opatrzenie go tą samą nazwą.

Związek Łemkowski deklarował poparcie dla Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem²⁵⁵. Obok propolskich publikacji w prasie łemkowskiej organizowano wycieczki po największych miastach państwa celem propagandowego ukazania potęgi Rzeczypospolitej Polskiej²⁵⁶. W latach 1935–1937 związek wyraźnie działał pod dyktando władz RP. Dopiero w chwili zmiany polskiej polityki narodowościowej w obliczu powolnego wypierania ze szkół elementarza Trochanowskiego, inteligencja skupiona wokół Łemko-Sojuszu w 1938 r. wystąpiła oficjalnie do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, jak również Kuratorium Oświaty w Krakowie z memoriałem o zachowanie lekcji etnolektu łemkowskiego

²⁵¹ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 VII 1934, k. 340–341.

²⁵² *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 IX 1934, k. 213.

²⁵³ APKR UW 556, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 X 1936, k. 384.

²⁵⁴ H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 318.

²⁵⁵ APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 III 1934, k. 109; zob. T. Duda, *op. cit.*, s. 85; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 76; E. Michna, *W kręgu...*, s. 67.

²⁵⁶ APKR UW 556, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 IX 1936, k. 362.

na poziomie czwartej klasy szkoły podstawowej²⁵⁷. Powzięcie oficjalnej działalności w tej kwestii przez organizację przejawiającą bierną dotychczas postawę wobec polityki asymilacji Łemkowszczyzny wynikało z obawy o przejęcie wpływów na tym obszarze przez stronnictwo rusofilskie²⁵⁸. Brak aprobaty władz dla memoriału spowodował zaniechanie starań przez staroruskich działaczy i podporządkowanie się decyzjom rządu²⁵⁹. Dopiero utrata wpływów na terenie Łemkowszczyzny, spowodowana biernością stronnictwa, ponownie skłoniła działaczy Łemko-Sojuzu do wystąpienia przed władzami RP z prośbą o przywrócenie poprzedniej liczby godzin nauki etnolektu oraz pełnej działalności Ruskiej Bursy w Gorlicach²⁶⁰. Dotychczas Związek, skupiając się na wydawaniu czasopisma „Łemko”, a także omijając drażliwe tematy polityczne i koncentrując się na sferze kulturalnej oraz gospodarczej, podkreślał swą lojalną postawę wobec państwa polskiego. Inteligencja łemkowska chciała w ten sposób uzyskać odpowiednie warunki do rozwoju Łemkowszczyzny, pokładając nadzieje w intencji państwa. W wyniku zmiany polityki narodowościowej w drugiej połowie lat trzydziestych znaczenie Łemko-Sojuzu, ograniczało się do marginalnej roli i sposobu kontroli Łemków²⁶¹. Powstanie Związku miało natomiast zdecydowanie znaczenie w integracji społeczności łemkowskiej. Była to organizacja stojąca na stanowisku rozwoju Łemkowszczyzny, a także uświadczenia Łemkom potrzeby zjednoczenia w celu ochrony interesów oraz jedności etnicznej od wpływów ukraińskich oraz rusofilskich.

Wobec separatystycznej postawy starorusinów, RSO rozpoczęła akcję mającą na celu odzyskanie wpływów na Łemkowszczyźnie, przejawiającą się organizacją zebrań gromadzących po kilkaset osób, w których udział brali przedstawiciele naczelnych władz partii. Poruszyły one zagadnienia polityczne, lokalne oraz temat rywalizacji z ukrainizacją. Ponadto zjazdy te miały na celu przekonanie ludności łemkowskiej o misji działaczy rusofilskich dla poprawy położenia społeczności łemkowskiej, zjednoczenia i zażegnania waśni między wyznawcami grekokatolicyzmu i prawosławia. Na zebraniach podkreślano wspólnotę poprzez odwołanie do martyrologii wydarzeń I wojny światowej, głosząc hasła jedności narodu ocalałego, który musi z całych sił walczyć o integrację. Działacze rusofilscy zamierzali odzyskać zaufanie Łemków także poprzez działania na rzecz rozwoju gospodarczego Łemkowszczyzny²⁶². W treści wystąpienia Wołodymyra Kucieja na zjeździe partii z 23 października 1932 r. można odnaleźć również hasła wielkości „ruskiego narodu”, podzielonego poprzez manipulacje poszczególnych ugrupowań politycznych. W wyniku tego zjazdu spisano rezolucję, która w pierwszym punkcie potępiła ukrainizację prowadzoną przez duchownych grekokatolickich. Wzywała do integracji wszystkich Łemków, bez względu na podziały i wyznanie, a także

²⁵⁷ APKR UW 559, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 I 1938, k. 337.

²⁵⁸ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 III 1938 r., k. 26; *ibidem*, Sprawozdanie..., z dnia 9 grudnia 1937 r., k. 338.

²⁵⁹ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 III 1938 r., k. 52.

²⁶⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 10 V 1938 r., k. 88.

²⁶¹ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 VIII 1937 r., k. 164.

²⁶² APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne Starosty powiatowego nowosądeckiego za sierpień 1931 r., k. 42.

do rozbudowy sieci czytelni Towarzystwa M. Kaczkowskiego. Ważnym punktem rezolucji była kwestia usunięcia ze szkół nauczycieli ukraińskich, nieumiejących się posługiwać językiem rosyjskim. Istotne było także żądanie rozpowszechnienia podręczników do nauki rosyjskiego z elementami jego gwary, a więc etnolektu łemkowskiego, określonego w ten sposób celem umniejszenia jego znaczenia²⁶³. Na kolejnym zjeździe partii, 18 lutego 1933 r. w Sanoku, dotyczącym sytuacji polityczno-społecznej Łemkowszczyzny, działacze rusofilscy podkreślali kwestię kulturowej jedności całego narodu „ruskiego”, bez względu na jego zróżnicowanie dialektyczne, poprzez odwołanie do tradycji Rusi Halicko-Włodzmierskiej. Nawoływali do rozbudowy sieci komitetów RSO oraz organizacji kulturalno-oświatowych i rozpowszechniania czasopisma „Zemla i Wola”. Podnieśli także potrzebę utworzenia na uniwersytecie we Lwowie katedry języka rosyjskiego. W wyniku zjazdu podjęto kilka istotnych projektów, w tym zaakceptowano staroruski projekt współpracy z emigracją w Ameryce Północnej, mającej na celu rozwój procesu narodotwórczego. Przyjęto także plan powołania komitetu „wszechłemkowskiego”, powołując do życia Okręgowy Komitet Łemkowski dla wschodniej części regionu z siedzibą w Sanoku, który miał na celu współpracę ze swoim odpowiednikiem w Gorlicach²⁶⁴. To właśnie komitet gorlicki stał się podwaliną Łemko-Sojuzu, powstałego m.in. w wyniku reakcji na odmienne wizje działalności łemkowskich komitetów. Działacze RSO podkreślali też, iż zadaniem Okręgowego Komitetu Łemkowskiego będzie prowadzenie ogólnonarodowej polityki z uwzględnieniem zwierzchności lwowskiej centrali partii, a także ścisłej z nią współpracy wszystkich lokalnych organizacji. W odezwie polecano wydanie wspólnego komunikatu do emigracji w Stanach Zjednoczonych celem współpracy na rzecz rozwoju procesu narodotwórczego wśród ludności łemkowskiej²⁶⁵. Zajęcie takiego stanowiska przez działaczy RSO może oznaczać, iż w części kręgów rusofilskich miała jeszcze wtedy wpływy ideologia staroruska. Zmiana strategii rusofilskich działaczy, podniesienie istotnych z punktu widzenia Łemków postulatów wskazuje jednak, iż w RSO zdawano sobie sprawę z powolnego rozpadu frontu z ruchem staroruskim i utratę wpływów na Łemkowszczyźnie. Widoczna też próba podjęcia tej samej argumentacji, którą posługiwali się starorusini, świadczy nie tylko o ich popularności, ale i stopniowej monopolizacji wpływów na tymże obszarze.

Powstanie Łemko-Sojuzu spotkało się z szybką reakcją RSO na III zjeździe partii 26 grudnia 1933 r., na którym jasno określono, iż było to „naruszeniem dyscypliny organizacyjnej i odchylen taktycznych”. Wzywano staroruskich działaczy do złożenia wyjaśnień przed radą partii i oficjalnie potępiono inicjatywy rozłamu. Ponadto apelowano o zachowanie ideologii jedności narodu „ruskiego”, istotnej w obliczu postępującej ukrainizacji jak i taktyki rządu RP w realizacji koncepcji regionalizmu. Nawoływano do aktywizacji „ludności ruskiej” Łemkowszczyzny²⁶⁶.

²⁶³ *Ibidem*, Sprawozdanie sytuacyjne Starosty powiatowego nowosądeckiego za grudzień 1931 r., k. 73.

²⁶⁴ „Sprawy Narodowościowe” 1933, nr 6, k. 77.

²⁶⁵ APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne Starosty powiatowego nowosądeckiego za luty 1933 r., k. 29.

²⁶⁶ *Ibidem*.

Ponownie wchodzono w argumentację starorusinów głosząc potrzebę utworzenia osobnego greckokatolickiego biskupstwa na tym obszarze, celem przeciwdziałania ukraiinizacji. Rusofilscy działacze, którzy propagowali rozwój prawosławia podnosząc tego typu kwestię, widocznie starali się ocalić resztę wpływów, które wyraźnie tracili na rzecz starorusinów.

Na spadek sympatii rusofilskich wśród ludności łemkowskiej miała także wpływ, działalność w ramach RSO zwolenników lewicowych, m.in. Sergiusza Durkota, który na terenie powiatu nowosądeckiego oraz gorlickiego prowadził agitację na rzecz stworzenia w ZSRR kolonii łemkowskich. We wsi Łabowa założono Komitet Emigracyjny, mający na celu przesiedlanie Łemków na Syberię²⁶⁷. W tym celu odbywały się poufne narady oraz zbieranie podpisów na petycji do Rady Ministrów i Poselstwa ZSRR. Zaznaczyć należy jednak, że inicjator tegoż projektu, Sergiusz Durkot, uchodził wśród inteligencji łemkowskiej za człowieka niezrównoważonego psychicznie, dlatego też pomysł kolonii został odebrany jako irracjonalny²⁶⁸. Niezrażony porażką Durkot rozszerzył swą agitację na powiat gorlicki, jasielski oraz sanocki, a także wystosował do Rady Ministrów memoriał z prośbą o wsparcie w rozmowach z przedstawicielami ZSRR w sprawie przygotowania ziemi rolnej dla emigracji z Łemkowszczyzny. Ponadto rozesłał po wioskach ankietę dotyczącą liczby czytelników, bibliotek oraz spółdzielni na terenie poszczególnych gmin. Z powodu pewnej inspiracji akcją ankietową prowadzoną przez „Proswitę”, działania te zostały odebrane jako ukraińska prowokacja²⁶⁹.

Na zjazdach RSO zapewniano o lojalnej postawie wobec polskiej władzy, pomimo jej krytycznego stanowiska względem działalności partii. Zaznaczano, iż największym niebezpieczeństwem dla narodu „halicko-ruskiego” jest ruch ukraiński²⁷⁰. W tej kwestii dochodziło do konfliktów w sprawie zarządu „Narodnego Domu” i rywalizacji o wpływy w nim zarówno ruchu ukraińskiego jak i rusofilskiego²⁷¹. Na Łemkowszczyźnie aktywnym agitatorom rusofilskim był Roman Prysłowski, m.in. z jego inicjatywy 31 stycznia 1932 r. otwarto w Żegiestowie Towarzystwo „Ruski Dom”, organizację dbającą o rozwój zarówno kulturalno-oświatowy, jak i ekonomiczny²⁷². RSO, która nadal czynnie działała w sferze gospodarczej i kulturalno-oświatowej w łemkowskich wioskach, organizując m.in. kursy gospodarstwa wiejskiego dla kobiet, starała się zdobyć zaufanie łemkowskich górali przez odwoływanie się do tradycji czczenia ofiar I wojny światowej. Jeszcze w 1934 r. przekonywała o jedności rusofilsko-staroruskiej, głosząc pochwały dla sukcesów „bratniego” ruchu. Zjazdy thalerhofske, uroczystości o charakterze religijno-patriotycznym w intencji męczeństwa, które odbywały się z ramienia RSO, stawały się również okazją do agitacji narodowej.

²⁶⁷ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 190; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 340.

²⁶⁸ APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 lutego 1934 r., k. 49.

²⁶⁹ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 marca 1934, k. 113. W 1937 r. Sergiusz Durkot został osadzony w Miejscu Odosobnienia w Berezie Kartuskiej.

²⁷⁰ „Sprawy Narodowościowe” 1934, nr 1, s. 616.

²⁷¹ „Sprawy Narodowościowe” 1935, nr 1–2, s. 88.

²⁷² APKR UW 352, Sprawozdanie sytuacyjne Starosty powiatowego nowosądeckiego za marzec 1931 r., k. 9.

Na zjeździe w 1936 r. podjęto rezolucje przeciwko rozłamowi i „separatyzmowi” Łemko-Sojuzu²⁷³.

Działalność Łemko-Sojuzu oraz jego polityka lojalizmu wobec RP, a także rozwój łemkowskich organizacji i oświaty doprowadziły do stanowczej reakcji RSO. 20 grudnia 1936 r. na zjeździe w Szczawniku działacze rusofilscy wysunęli żądania wycofania ze szkół elementarza łemkowskiego i zastąpienia go rosyjskim, a także zakazu wstępowania Łemków do polskich organizacji, np. „Strzelca” czy Ochotniczej Straży Pożarnej. Jednocześnie przystąpiono do rozbudowy Komitetów Powiatowych partii i zaplanowano zwiększenie kolportażu czasopisma „Ziemia i Wola”²⁷⁴. Następnie przystąpiono do starań obsadzania w szkołach na Łemkowszczyźnie nauczycieli o rosyjskiej tożsamości. Na zebraniach przedstawiciele partii z ludnością łemkowską przekonywano o wstępowaniu do RSO. Przestrzegano także przed lekturą czasopisma „Łemko”, które propagowało użycie etnonimu Łemkowie jako oficjalnej nazwy grupy, co godziło w narodowość ruską i jej rosyjskie przewodnictwo²⁷⁵. W 1937 r. przystąpiono do zakładania kół Ruskiego Związku Rolniczego. W Uściu Ruskim opracowano rezolucję głównych postulatów społeczno-politycznych RSO. W memoriale tym zawarto hasło usunięcia ze szkół łemkowskiego podręcznika, a także polskich nauczycieli. Postulowano zwiększenie godzin nauczania języka rosyjskiego. Dążono do rozszerzenia działalności czytelnicy im. M. Kaczkowskiego, a także pełnego podporządkowania ich swoim wpływom. Najaktywniejszym rusofilskim działaczem był Mykoła Jurkowski, nauczyciel z terenu powiatu gorlickiego, który w tymże roku został wydalony decyzją Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego poza obszar Łemkowszczyzny, a jego miejsce zastąpił wychowawca Polak, władający etnolektem łemkowskim²⁷⁶. Doprowadziło to do strajku szkolnego w Skwirtnem. Akcja rusofiliska nabierała tempa, organizowano w szkołach spotkania z rodzicami, których tematem była potrzeba przeciwstawienia się polskojęzycznemu szkolnictwu. Agitacja ta doprowadziła do sytuacji, w której część dzieci i młodzieży nie odpowiadała na lekcjach na pytania zadawane w języku polskim²⁷⁷.

Wraz z rozwojem staroruskiej tożsamości wśród Łemków, nastąpiła krystalizacja przekonania o odmienności narodowej społeczności Łemkowszczyzny. Przejawiała się to m.in. w odejściu od etnonimu „Rusin” do egzoetnonimu „Łemko” (zewnętrznie nadanego miana społeczności), które powoli stawało się endoetnonimem, tj. terminem używanym przez samą ludność łemkowską w odniesieniu do swojego pochodzenia²⁷⁸. Reakcją RSO było powrócenie do haseł głoszonych wcześniej wraz z działaczami staroruskimi, w więc wspólnoty Rusinów. W rezolucjach

²⁷³ „Sprawy Narodowościowe” 1934, nr 1, s. 616; T. Duda, *op. cit.*, s. 84; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 344; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 67.

²⁷⁴ APKR UW 559, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 II 1937 r., k. 49.

²⁷⁵ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 marca 1937 r., k. 112.

²⁷⁶ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 kwietnia 1937 r., k. 163.

²⁷⁷ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 maja 1937 r., k. 215.

²⁷⁸ APKR UW 559, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 sierpnia 1937 r., k. 314; patrz: *Grupa etniczna*, w: *Słownik etnologiczny PWN. Terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Poznań 1987, s. 144–149; M. Malec, *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa 2003.

i hasłach aktywistów znajdujemy konsekwentne porównania do sytuacji pobratymców na terenie Czechosłowacji, gdzie Rusini Karpaccy uzyskali przywileje dzięki swojej solidarności społecznej²⁷⁹. Hasła te w obliczu rządowej polityki polonizacji powoli zaczynały przynosić rezultaty; w sierpniu 1937 r. działacze RSO doszli do władzy w Ruskiej Bursie w Gorlicach, która dotychczas pozostawało pod wpływami Łemko-Sojuzu²⁸⁰. Pomimo zwalczania łemkowskiego szkolnictwa, jak i samego czasopisma „Łemko” przez rusofili, w 1937 r. na lutowym zjeździe RSO opowiedziało się przeciwko nie tylko polonizacji Łemkowszczyzny, ale też usuwaniu z niej staroruskich nauczycieli oraz modyfikacji programu nauczania. Zajęcie tego stanowiska oznacza albo pojednanie starorusko-rusofilskie w obliczu polityki państwa polskiego, albo zaadaptowanie programu starorusinów i wykorzystanie go do przejścia wpływów wśród ludności łemkowskiej²⁸¹. Proces krystalizowania się staroruskiej tożsamości wśród Łemków aktywiści rusofilscy traktowali jako wynarodowienie Rusinów²⁸². Na zebraniu komitetu powiatowego RSO w Szczawniku 17 października 1937 r. delegat partii ze Lwowa przekonywał, iż to władze polskie stoją za podziałem „narodu rusińskiego” na Łemków spolonizowanych i tych o „ruskiej tożsamości narodowej”²⁸³.

W Towarzystwie czytelni M. Kaczkowskiego rusofilskie ugrupowanie utrzymało w swoją przewagę²⁸⁴. W latach trzydziestych rozbudowano sieć czytelni; nowe punkty otwarto m.in. w Muszynie, Maciejowej, Kotowie, Florynce, Kamiannej, Brunarach czy Wierchomli Wielkiej²⁸⁵. W Tyliczu decyzją zarządu miał powstać dom ludowy, na rzecz czego organizowano zbiórki pieniężne w instytucjach rusofilskich, decyzję tłumacząc potrzebą rozwoju kulturalnego i ekonomicznego rejonu²⁸⁶. W centrali Towarzystwa we Lwowie uchwalono nowy statut, w którym zastrzegano sobie prawo do wpływania na kwestie kulturalne, oświatowe, wychowawcze, gospodarcze na zamieszkałych przez ludność rusińską obszarach²⁸⁷.

²⁷⁹ APKR UW 559, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 sierpnia 1937 r., k. 314.

²⁸⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 września 1937 r., k. 401.

²⁸¹ „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 1–2, s. 104.

²⁸² APKR UW 559, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 grudnia 1937 r., k. 501.

²⁸³ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 XI 1937, k. 452.

²⁸⁴ Od stycznia 1931 r. na terenie Łemkowszczyzny zachodniej, wystąpiło zjawisko powolnego przejmowania wpływów w zarządach filii czytelni im. M. Kaczkowskiego przez starorusinów. Taka sytuacja miała miejsce np. w Wierchomli Wielkiej. W miejscowościach, gdzie w filiach czytelni nie udało się wyprzeć wpływów prorosyjskich dochodziło niekiedy do inicjatyw separatystycznych starorusinów. 29 marca 1931 r. w Krynicy Zdroju, w wyniku zebrania działaczy łemkowskich, utworzono Stowarzyszenie „Czytelni Mieszkańskiej”, której przewodniczącym został Adam Chojniak. Wpływy prorosyjskie w filii czytelni w Krynicy Wsi, zostały wyparte rok później w chwili wyborów zarządu z dnia 15 maja 1932 r., gdy obrani zostali staroruscy działacze łemkowscy o lojalnej postawie wobec RP. APKR UW 352, Sprawozdanie informacyjne Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu z dnia 30 kwietnia 1930 r., k. 14; *ibidem*, Sprawozdanie informacyjne Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu z dnia 31 maja 1932 r., k. 42.

²⁸⁵ APKR UW 352, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 30 czerwca 1933 r., k. 119.

²⁸⁶ ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф. 182, оп. 1, сп. 231, к. 43.

²⁸⁷ *Statut Towarzystwa im. Michała Kaczkowskiego we Lwowie*, Lwów 1929, s. 4, ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф. 182, оп. 1, сп. 231, к. 40.

Celem oddziaływania na ludność łemkowską kolportowano, obok książek poświęconych rolnictwu, pszczelarstwu czy weterynarii, także czasopisma rusofilskie „Zemla i Wola” oraz „Руски Голюс”²⁸⁸. Organizowano także rolnicze kursy edukacyjne, a więc np. sadowniczo-ogrodnicze, mające na celu podniesienie poziomu gospodarki łemkowskich wsi²⁸⁹. Urządzano ćwiczenia gimnastyczne oraz rozgrywki w piłce nożnej, aranżowano także przedstawienia teatralne, koncerty, dansingi czy kółka dyskusyjne²⁹⁰. Przedstawienia i koncerty były przeprowadzane zazwyczaj w języku rosyjskim, uczono prawosławnego śpiewu cerkiewnego, a na zabawach odśpiewywano rosyjskie pieśni²⁹¹. Ponadto zarządy czytelni organizowały Dni Kultury Ruskiej wraz z uroczystymi obchodami thalerhofskimi, którym obok mszy i pochodów, towarzyszyły akademie, koncerty „Dla Ruskiej Kultury” oraz patriotyczne deklaracje, a także odwołania do historii narodu i propagandowe przemówienia o wielkości jego „ducha”²⁹². Obchody ku pamięci męczeństwa podczas I wojny światowej były okazją do przedstawienia cierpienia narodu „ruskiego”, który miał ponieść straszliwą cenę za obronę swojego etnonimu przed niszczycielską ukraińską indoktrynacją²⁹³. Doskonałą okazją do narodowościowej propagandy były zorganizowane w 1938 r. obchody 950-lecia chrztu Rusi. W siedzibach czytelni odbywały się zjazdy RSO, a także wystąpienia delegatów partii z Lwowa²⁹⁴. Obok typowych zagadnień politycznych poruszano na nich kwestie ekonomiczne i kulturalne Łemkowszczyzny, jednakże były to przemówienia przesyczone hasłami jedności Rusi oraz potrzeby poznania jej dziejów. Ubolewano nad brakiem jedności wśród Łemków, oraz nad faktem posiadania wyłącznie rosyjskich czytelni²⁹⁵. Przeprowadzano ankiety

²⁸⁸ АКПКР UW 352, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 31 sierpnia 1932 r., k.53; ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф. 182, оп. 1, сп. 309, Газетні повідомлення, звіти й інші матеріали про організаційну, фінансово-господарську та пропанадистську діяльності читалень в селі Милик, Новосанчівського повіту, Протокол nr 552, k. 6.

²⁸⁹ АПКР UW 352, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 27 lutego 1933 r., k. 31, ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф. 182, оп. 1, сп. 272, k. 11.

²⁹⁰ АПКР UW 352, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 30 maja 1933 r., k. 104; *ibidem*, k. 139; *Statut Towarzystwa im. Michała Kaczkowskiego we Lwowie...*, s. 5.

²⁹¹ АПКР UW 559, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 marca 1937 r., k. 112.

²⁹² *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 lutego 1937 r., k. 42; ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф. 182, оп. 1, сп. 309, Газетні повідомлення, звіти й інші матеріали про організаційну, фінансово-господарську та пропанадистську діяльності читалень в селі Милик, Новосанчівського повіту, Торжество ДРК в Милику, k. 24; „Земля и Воля”, nr 35(1936), s. 5; *ibidem*, nr 33(1936), s. 3.

²⁹³ ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф. 182, оп. 1, сп. 309, Еще о народнім торжестві в Милику, k. 35; „Земля и Воля”, nr 37(1936), k. 7; АПКР UW 559, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 lutego 1937 r., k. 42; ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф. 182, оп. 1, сп. 309, Газетні повідомлення, звіти й інші матеріали про організаційну, фінансово-господарську та пропанадистську діяльності читалень в селі Милик, Новосанчівського повіту, Торжество ДРК в Милику, k. 24; „Земля и Воля”, nr 35(1936), s. 5; *Ibidem*, nr 33(1936), s. 3.

²⁹⁴ АПКР UW 559, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 grudnia 1937 r., k. 548.

²⁹⁵ ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф. 182, оп. 1, сп. 309, Газетні повідомлення, звіти й інші матеріали про організаційну, фінансово-господарську та пропанадистську діяльності читалень в селі Милик, Новосанчівського повіту, k. 18.

mające zbadać odbiór społeczny punktów Towarzystwa i rozwój czytelnictwa na Łemkowszczyźnie. Czytelnie M. Kaczkowskiego cieszyły się popularnością, której sprzyjać miały z pewnością rolnicze kursy edukacyjne oraz wydarzenia kulturalne dotyczące ważnych z punktu widzenia ludności łemkowskiej wydarzeń i symboli²⁹⁶.

Pomimo iż rusofilscy działacze uważali działalność stronnictwa staroruskiego za dezintegrującą Łemków, w dalszym ciągu największe niebezpieczeństwo postrzegali w ruchu ukraińskim. W wyniku zjazdu partii 14 lutego 1937 r. uchwalona została rezolucja RSO głosząca potrzebę walki z ukrainizacją dla dobra „ruskiej ludności” i zachowania jej tradycji oraz „ogólnoruskiej” jedności narodowej. Zjazd oświadczył oficjalnie, iż będzie walczyć z „ukraińskim separatyzmem, jako siłą osłabiającą i rozkładającą narodowy organizm”²⁹⁷. Rezolucja wzywała ludność „ruską”, aby stała na straży jedności „ogólnoruskiego” narodu, gdyż „poza tą zasadą nie ma i nie może być zbawienia dla wiele cierpiącej Rusi”. Rusofilski ruch narodowy stał na stanowisku jedności kulturowej wszystkich „ruskich” grup etnicznych. W hasle tym widziano szansę na integrację narodową oraz ochronę jej przed denacjonalizacją. Dlatego też dążono do stworzenia mitu „żywej duszy narodu ruskiego” jako historycznie udowodnionego związku z Rosją²⁹⁸.

3.6. Ruch ukraiński. Powstanie Komisji Łemkowskiej

W pierwszej połowie lat trzydziestych nastąpiło przeobrażenie koncepcji polityki działającego legalnie obozu ukraińskiego, który coraz częściej poszukiwał drogi do kompromisu z państwem polskim. Wpływ na to miały wydarzenia na arenie międzynarodowej: porażka starań w sprawie autonomii ukraińskich ziem na forum Ligi Narodów, sytuacja na Ukrainie Sowieckiej (tj. likwidacja elit ukraińskich oraz „wielki głód”), a także zacieśnianie się stosunków polsko-niemieckich. Część środowiska ukraińskiego zaczęła się poważnie obawiać zlikwidowania swobód kulturalno-społecznych w Rzeczypospolitej dla ludności niepolskiej. Od 1933 r. postępował rozłam między legalnymi ukraińskimi kołami politycznymi, a wyraźnie antypolską Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów (dalej OUN)²⁹⁹. W 1935 r. doszło do realizacji ugody między ugodowym stronnictwem ukraińskim a państwem polskim, tzw. normalizacji stosunków polsko-ukraińskich. Na podstawie zawartego porozumienia we wrześniowych wyborach parlamentarnych udział wzięła UNDO. Strona ukraińska liczyła na wywiązanie się rządu RP z przedłożonych przez Reprezentację Parlamentarną postulatów. Polskie władze jednakże nie wprowadziły terminu „ukraiński” jako urzędowego określenia dla narodu ukraińskiego,

²⁹⁶ APKR UW 352, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 30 czerwca 1933 r., k. 119; ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф. 182, оп. 1, сп. 272, к. 9; *ibidem*, k. 23; *Statut Towarzystwa im. Michała Kaczkowskiego we Lwowie...*, s. 5.

²⁹⁷ „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 1–2, s. 104.

²⁹⁸ „Sprawy Narodowościowe” 1935, nr 5, s. 467.

²⁹⁹ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979, s. 201.

jak również nie zahamowały własnej akcji na Łemkowszczyźnie³⁰⁰. Ostatnia kwestia budziła zaniepokojenie inteligencji ukraińskiej, świadomej utraty wpływów na tym obszarze. Zarzucano rządowi polskiemu intencję utworzenia na Łemkowszczyźnie „rezerwatu”, celem uniemożliwienia rozwoju ruchu ukraińskiego³⁰¹.

Wspomniane wcześniej wyniki II Powszechnego Spisu Ludności w 1931 r. obnażyły porażkę ruchu ukraińskiego na Łemkowszczyźnie, pomimo agitacji prowadzonej przez duchownych greckokatolickich, by przystępujący do spisu podawali ukraiński jako język ojczysty³⁰². Niekorzystny dla Ukraińców wynik spisu doprowadził do kolejnej fali akcji propagandowych, mających na celu „uświadczenie” Łemków. Wizytacje na terenie Łemkowszczyzny nie pozostawiały złudzeń. Zwłaszcza raport Iwana Kaczmar, który alarmował o drastycznym spadku sympatii proukraińskich wśród Łemków, ograniczonych do kilku tylko ośrodków (dla powiatu gorlickiego w miejscowościach Gładyszów, Małastów, Pętna i Ropnica Ruska, dla grybowskiego natomiast Berest oraz Brunary Niżne). Zawiadamiał także, iż na terenie powiatu krośnieńskiego nie ostał się żaden ukraiński ośrodek. Jako powód zastoju akcji uświadcniającej wśród Łemków wskazywał na brak funduszy, zanik kolportażu książek i czasopism ukraińskich. Jego adnotacje o potrzebie uzyskania przychylności łemkowskiej inteligencji oraz jej „uświadczenie narodowe” jako niezbędne wskazują, iż na tym obszarze występowało nikłe poparcie dla ruchu ukraińskiego. Kaczmar uznawał także za istotną reaktywację ruchu w Węglówce oraz Rymanowie w powiecie krośnieńskim, gdzie większość łemkowskich wiosek była opanowana przez rusofilską i staroruską orientację³⁰³.

Raporty z terenu Łemkowszczyzny przypieczętowały decyzję o zwołaniu konferencji 13 grudnia 1932 r. we Lwowie. Inicjatywie tego zjazdu przyświecał cel reorganizacji projektu pracy oświatowej oraz usprawnienia „uświadczenia” ludności łemkowskiej o jej przynależności do narodu ukraińskiego. W tym celu zwrócono się do greckokatolickiego ordynariatu w Przemyślu o przygotowanie przyszłych duchownych do pracy duszpasterskiej wśród Łemków, podjęto działania w kierunku powołania odrębnego czasopisma dla Łemkowszczyzny oraz zaplanowano system pomocy materialnej dla łemkowskich uczniów z lwowskich i przemyskich szkół gimnazjalnych. Skutkiem konferencji było uaktywnienie działalności Komitetu Obrony Ziem Zachodnich, obok którego utworzono Komisję Łemkowską, mającą na celu rozbudzenie u Łemków pełnej ukraińskiej świadomości narodowej. Oba zespoły usytuowane były przy Zarządzie Głównym „Proswity” we Lwowie. W skład komisji weszli Markian Dzerowycz jako przewodniczący, a także Iwan Bryk, Iwan Gyża i Lubomir Makaruszka³⁰⁴.

³⁰⁰ *Ibidem*, s. 205.

³⁰¹ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 141.

³⁰² „Sprawy Narodowościowe” 1935, nr 5, s. 467.

³⁰³ ЦДІАЛ, Товариство «Просвіта», м. Львові, ф. 348, оп. 1, сп. 5, Адміністративна карта Лемківщини та інформації й відомості про економічні і суспільні відносини установи. Візитація Лемківщини, 10 X 1932 r., k. 50.

³⁰⁴ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 112; H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 25; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 334; ЦДІАЛ, Видавництво „Наш Лемко”, ф. 346, оп. 1, сп. 1, Договір Лемківської Комісії товариства Просвіта у Львові з редакторам

Podczas konferencji zaznaczono, że kwestia rozwoju kulturalno-ekonomicznego Łemkowszczyzny oraz jej przebudzenie narodowe należą do ważniejszych zadań dla narodu ukraińskiego. Reaktywacja Komisji Łemkowskiej miała być podstawowym punktem przeciwdziałania „niszczeniu moralnego i narodowego zachodnich rodzimych ziem ukraińskich”³⁰⁵. Była także próbą usprawnienia współpracy z działaczami łemkowskimi, z którymi do tej pory przepływał informację był wyraźnie utrudniony, a finansowe wsparcie praktycznie nie istniało. Z tego też powodu od stycznia 1933 r. przeprowadzono szeroko zakrojoną kampanię na rzecz subwencji dla Komisji wśród sztandarowych instytucji oraz stowarzyszeń ukraińskich, takich jak Centrosojuz, Masłosojuz, Dniestr czy Centrobank. Równocześnie przystąpiono do organizacji akcji „Książka na zachód”, poprzez przysyłanie listów do wydawnictw oraz redakcji z apelem o wsparcie kolportażu książek oraz pism na Łemkowszczyznę. Inicjatywa ta uzyskała szerokie poparcie, zdobywając 7 tys. egzemplarzy ukraińskich książek i 15 tys. numerów czasopism, a także znaczną pomoc finansową. Dary były następnie przysyłane filiom „Proswity”, jak też poszczególnym agitatorom. Wsparcie przedsięwzięcia przez czołowe organizacje wskazuje, jak dużą aprobatą cieszyła się wśród ukraińskiego społeczeństwa akcja „uświadamiająca” Łemków³⁰⁶.

Komisja Łemkowska planowała poszerzyć poszukiwania fundatorów na emigrację w Stanach Zjednoczonych. Zdecydowała także usprawnić współpracę z odciętymi od sieci organizacyjnej ośrodkami propagandowymi na terenie Łemkowszczyzny zachodniej, które powstały z inicjatywy m.in. grekokatolickiego księdza Iwana Kaczmara, a tym samym reaktywować ich działalność. Były to miejscowości: Nowy Sącz, Maciejowa, Łabowa, Brunary, Banica, Śnietnica, Małastów, Męcina Wielka, Gładyszów, Krempna, Myscowa, Świątkowa, Węglówka, Rzepnik, Daliowa czy Wola Niżna oraz Szklary³⁰⁷. W ośrodkach tych głównymi propagatorami ukraińskiej tożsamości narodowej byli grekokatolicycy duchowni, jednakże, jak oceniała Komisja, najbardziej efektywna była praca ideologiczna wśród młodzieży. Dlatego też w te rejony wysyłane były specjalne okólniki: organizacyjny, dot. akcji „Książka na zachód”, dot. rzemiosła młodzieży oraz postanowienia zjazdu lwowskiego z grudnia 1932 r. O powstaniu i celach Komisji Łemkowskiej mającej doprowadzić do normalizacji trudnej sytuacji na Łemkowszczyźnie informowano kręgi inteligencji ukraińskiej, z reprezentacją parlamentarną na czele³⁰⁸.

Тарновичем Юліанам про надання йому повноважень редактора і адміністратора видавництва „Наш Лемко”, к. 1; patrz też: ЦДІАЛ, Товариство «Просвіта», м. Львові, ф. 348, оп. 1, сп. 5, Адміністративна карта Лемківщини та інформації й відомості про економічні і суспільні відносини установи, к. 47; Ю. Тарнович, *20 Років неволі. Лемківщина під польським ярмом*, Краків 1940.

³⁰⁵ ЦДІАЛ, Товариство «Просвіта», м. Львові, ф. 348, оп. 1, сп. 101, Звіт з діяльності лемківської комісії голяовному відділі товариства Просвіта у Львові. за час від дни 13 грудня 1932 р. до 25 грудня 1933 р., к. 41.

³⁰⁶ *Ibidem*, к. 43.

³⁰⁷ ЦДІАЛ, Товариство «Просвіта», м. Львові, ф. 348, оп. 1, сп. 101, Звіт з діяльності лемківської комісії голяовному відділі товариства Просвіта у Львові. за час від дни 13 грудня 1932 р. до 25 грудня 1933 р., 42.

³⁰⁸ ЦДІАЛ, Товариство «Просвіта», м. Львові, ф. 348, оп. 1, сп. 102, к. 4.

Komisja Łemkowska planowała także edukację stu łemkowskich uczniów, zwłaszcza w zawodzie rzemieślniczym. Poddani narodowemu wychowaniu „uświadomieni” Łemkowie ukończywszy praktykę we Lwowie mieli wracać w rodzinne strony jako agitatorzy ukraińscy, propagujący wartości i kulturę „właściwego” narodu. Założenie to miało być skierowane przeciwko rusofilom i starorusinom, którzy zdaniem członków Komisji dążyli do „zasiania pogardy dla Ukraińców”³⁰⁹. Planowano także organizować kursy agrarne z najnowszych metod z zakresu hodowli zwierząt i uprawy roli, które jednocześnie miały być okazją do przeprowadzania akcji ukraiinizującej. Praca ideologiczna wśród Łemków miała być podstawą programu Komisji, której celem było wyszukiwanie wśród tej społeczności przyszłych działaczy. Wszystkie te przedsięwzięcia zmierzały do wyparcia wpływów rusofilskich i staroruskich oraz zmniejszenia zasięgu działalności czytelnicy M. Kaczkowskiego. Najważniejsze referaty miały ukazać się drukiem w specjalnym łemkowskim czasopiśmie, celem popularyzacji ukraińskiej myśli wśród Łemków³¹⁰. „Dzień 13 grudnia 1932 r. stał się dla Łemkowszczyzny dniem prawdziwie przełomowym, kiedy uchwalono na łemkowskim spotkaniu rezolucję, której wykonanie powierzono Głównemu Oddziałowi Towarzystwa «Proswita» we Lwowie, zwłaszcza zwracając uwagę na krytyczne położenie tej najbardziej problematycznej części ukraińskiego narodu. Zrównano sprawy Łemkowszczyzny z innymi najważniejszymi narodowymi sprawami”³¹¹.

Inteligencja ukraińska na zjazdach komisji dopracowywała kształt nowego programu ukraiinizacji; w tym celu wśród Łemków miał być przeprowadzony kwestionariusz w czytelnicy „Proswity”. Szczególną wagę przykładano do wychowania młodego pokolenia w ukraińskim duchu narodowym, m.in. dzięki zakładaniu towarzystw sportowych dla młodzieży oraz przedszkoli. Protestowano przeciwko projektowi powszechnego użycia w szkołach elementarza łemkowskiego, propagującego użycie etnolektu, który inteligencja ukraińska uznawała za „dotąd nieznaną”. Celem przeciwdziałania innym ruchom narodowym wśród Łemków, Komisja planowała wyłonienie swojego przedstawicielstwa na Łemkowszczyźnie³¹². Starła się także zaplanować kierunek organizacji ukraińskiej spółdzielczości. Nawiązała współpracę z ukraińską emigracją w Stanach Zjednoczonych celem pomocy finansowej. W wyniku tych starań zawiązano w Nowym Jorku Organizację Obrony Łemkowszczyzny, stawiającą za cel ukraińskie „odrodzenie narodowe” tej społeczności³¹³. Komisja Łemkowska współpracowała ściśle również z UNDO³¹⁴.

³⁰⁹ ЦДІАЛ, Товариство «Просвіта», м. Львові, ф. 348, оп. 1, сп. 5, к. 41.

³¹⁰ ЦДІАЛ, Товариство «Просвіта», м. Львові, ф. 348, оп. 1, сп. 101, Звіт з діяльності лемківської комісії..., к. 45.

³¹¹ ЦДІАЛ, Товариство «Просвіта», м. Львові, ф. 348, оп. 1, сп. 101, Звіт з діяльності лемківської комісії голяовному виділі товариства Просвіта у Львові. за час від дни 13 грудня 1932 р. до 25 грудня 1933 р., к. 42.

³¹² ЦДІАЛ, Товариство «Просвіта», м. Львові, ф. 348, оп. 1, сп. 101, Протокол з 23. XII. 1933 г., к. 47-48.

³¹³ *Ibidem*.

³¹⁴ ЦДІАЛ, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів, ф. 344, оп. 1, сп. 203, Список керівного складу УНДО на Лемківщині з переликом адрес, к. 1.

Zwycięstwo staroruskiej orientacji na Łemkowszczyźnie z początkiem lat trzydziestych uaktywniło środowisko ukraińskie. W dalszym ciągu akcję agitacyjną w łemkowskich wioskach prowadzili duchowni grekokatolicycy oraz nauczyciele wykształceni w Przemyślu i Lwowie. W wyniku aktywizacji lwowskiego środowiska skupionego wokół „Proswity” podjęto wzmoczoną agitację zmierzającą do zukrainizowania ludności łemkowskiej. Głównymi działaczami na Łemkowszczyźnie byli, obok ks. Iwana Kaczmara, ks. Stepan Dmytryszyn oraz jego brat Josyf, a także ks. Bazyli Smoliński, ks. Stepan Kordowa, ks. Antoni Pakosz, Dmytro Stupak oraz ks. Mykoła Duda³¹⁵. Z inicjatywy Zarządu Głównego Towarzystwa „Proswita” podjęto próbę uaktywnienia życia społeczno-kulturalnego. Łemków próbowano zjednać pracą społeczną oraz hasłami organizacji w stowarzyszeniach ukraińskich celem poprawy sytuacji życiowej. Do agitacji narodowej wykorzystywano także, obok „Ridnej Szkoły” i Towarzystwa „Silskij Hospodar”, takie organizacje jak „Wzajemna Pomoc Ukraińskich Nauczycieli”³¹⁶. Z polecenia kurii biskupiej w Przemyślu zakładano organizacje pomocy dla bezrobotnych oraz biednych, a także specjalne komitety³¹⁷. Działalność agitacyjną rozszerzono również o zapomnianych dotychczas Łemków nowotarskich o staroruskiej tożsamości³¹⁸.

Działalność ukraińskiej inteligencji skupiała się na młodzieży, dla której urządzano pogadanki, zabawy, a ponadto organizowano przy „Proswicie” amatorskie kółka teatralne³¹⁹. Prowadzono rekrutację dzieci łemkowskich do prywatnych szkół średnich i internatów ukraińskich na obszarze byłej Galicji Wschodniej³²⁰. Aktywiści starali się także przeciwdziałać „szkalującej” Ukraińców legendzie Thalerhofu. Kultywowano martyrologię Ukraińców poległych podczas walk z wojskiem bolszewickim w latach 1917–1918; pielęgnowano zwłaszcza pamięć o Strzelcach Siczowych³²¹. Inicjatorami obchodów były organizacje mieszczące się w centrali ruchu ukraińskiego dla Łemkowszczyzny zachodniej, a więc w Krakowie, gdzie organizowano procesje i msze żałobne³²². Działania te miały ukazać męczeństwo narodu ukraińskiego, tworząc w ten sposób uniwersalne

³¹⁵ Na terenie powiatu jasielskiego akcję ukrajinizacyjną (w tym kolportaż prasy ukraińskiej) prowadzili: ks. Dmytro Stupak z Świątkowej Wielkiej, ks. Pantalón Sałusz z Krempnej oraz Semen Handziak ze Świerzowej Ruskiej. APP StPJ 790/19, Sprawozdanie informacyjne starosty powiatowego jasielskiego z dnia 31 III 1932 r., k. 98.

³¹⁶ *Ibidem*, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 31 lutego 1932 r., k. 13.

³¹⁷ APKR UW 546, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 kwietnia 1932 r., k. 102; *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 maja 1932 r., k. 161; APKR 576, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego dot. mniejszości narodowych, z dn. 31 III 1932, b.p.

³¹⁸ Jedność nowotarskiej ludności łemkowskiej z resztą społeczności, a także ich staroruska tożsamość narodowa ewidentnie nie została dostrzeżona przez przeprowadzającego wśród nich Romana Reinfussa.

³¹⁹ APKR UW 352, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 31 października 1932 r., k. 73.

³²⁰ APKR UW 574, Sprawozdanie wojewody krakowskiego dot. mniejszości narodowych z dnia 7 lipca 1931 r., bp.

³²¹ APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 marca 1934 r., k. 53.

³²² *Ibidem*, Sprawozdanie wojewody krakowskiego dot. mniejszości narodowych z dnia 9 czerwca 1931 r., bp.

symbole. Głoszono także propagandowe hasła, iż wszyscy Rusini zamieszkujący Łemkowszczyznę są Ukraińcami, a jej obszar jest ziemią ukraińską, której stolicą jest Kijów³²³.

W celu odzyskania utraconych wpływów wśród Łemków, organizowano spotkania z wybitnymi aktywistami. Prenumeratorzy pism ukraińskich znani byli z udziału w agitacji narodowej. Lokalni aktywiści wspierani byli przez przyjeżdżających przedstawicieli UNDO z Galicji Wschodniej, którzy organizowali wiece polityczne³²⁴. W listopadzie 1933 r. odbyły się zgromadzenia, na które zaproszono Helenę Kisielewską, ukraińską działaczkę społeczną takich organizacji jak Związek Ukrainek oraz Towarzystwa „Silskij Hospodar”, członkinię UNDO, a także redaktorkę czasopisma „Žinocza Dola” („Kobieca Dola”)³²⁵. Pod oficjalnym programem zebrań dla kobiet dotyczących gospodarstwa domowego i wychowania dzieci, kryła się ukraińska agitacja za organizowaniem spółdzielni na Łemkowszczyźnie i wspieraniem rozwoju filii Czytelni „Proswita”³²⁶.

Masowo kolportowano na Łemkowszczyźnie ukraińską prasę, m.in. takie czasopisma jak: „Narodna Sprawa”, „Narodna Trybuna”, „Nowy Czas”, „Prawda”, „Ukraiński Beskid”, „Prołom”, „Swoboda”, „Swyt Detyny” i „Dzwineczek”³²⁷. Miał także miejsce kolportaż „Słownika Ukraińskich Strzelców Siczowych”, zakazanego przez władze, za antypolskie treści³²⁸. Za pośrednictwem „Proswity” nadsyłano na Łemkowszczyznę broszury i literaturę propagandową. Do przesyłek dołączano treść odezwy zatytuowanej „Książka na zachód”, która wyjaśniała, iż celem akcji jest propagowanie wśród Łemków patriotyzmu i przekonania o ich przynależności do narodu ukraińskiego, a także rozbudzenie z letargu, w którym się znajdowali³²⁹. W związku z tą akcją na teren Łemkowszczyzny masowo napływały książki, broszury oraz kalendarze ukraińskie, które następnie były rozpowszechniane przez duchownych grekokatolickich³³⁰. W 1933 r. Urząd Wojewódzki szacował, iż łącznie kolportowano 79 różnego rodzaju pism. Obok czasopism „Ukraiński Beskyd” czy chociażby „Diło”, półoficjalnego organu UNDO, rozpoczęto druk „Naszego Łemka”³³¹. Dwutygodnik o charakterze gospodarczo-informacyjnym, powstał jako organ Komisji Łemkowskiej. Redaktorem naczelnym został P. Smerykanycz,

³²³ APKR UW 352, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 29 lutego 1932 dot. mniejszości narodowych, k. 15.

³²⁴ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 113; T. Duda, *op. cit.*, s. 80; APKR UW 576, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 I 1933, bp.; APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 maja 1934 r., k. 113.

³²⁵ *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 521; *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. 3, Warszawa 2005, s. 111.

³²⁶ APKR UW 352, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 31 września 1932 r., k. 60–61.

³²⁷ APKR UW 352, k. 73; *ibidem*, k. 13, APKR 576, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego dot. mniejszości narodowych z dnia 9 marca 1932 r., bp.

³²⁸ APKR UW 576, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia z 31 I 1932, bp.

³²⁹ APKR UW 352, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 30 maja 1933 r., k. 104.

³³⁰ APKR UW 577, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 maja 1933 r., k. 225.

³³¹ APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 lipca 1934 r., k. 164.

a następnie funkcję tę pełnił Julian Tarnowycz³³². Na łamach „Naszego Łemka” informowano o wydarzeniach bieżących, m.in. obchodach upamiętniających poległych Ukraińców, a także publikowano artykuły mające uczulać ludność łemkowską na propagandę rusofilską oraz staroruską. Szeroko informowano o pracy „Ridnej Szkoły” czy fili Towarzystwa „Silskij Hospodar”³³³. Poszczególne egzemplarze trafiały do najważniejszych czytelni i instytutów, także do Biblioteki Narodowej Józefa Piłsudskiego³³⁴.

Ukraińskojęzyczne pismo miało propagandowy charakter. W nagłówkach używano m.in. zwrotów „ukraińska Łemkowszczyzna”, a w artykułach tak zatytułowanych rozpisywano się np. o religijnym, narodowym oraz kulturowym wychowaniu łemkowskich dzieci, będących „skarbem Ukrainy”. Ewidentnie występowały tu hasła jedności etnicznej ludności łemkowskiej z ukraińską, a także hasła niepodległościowe i patriotyczne. Odwoływano się do świadomości swoich korzeni, uczuć narodowych, jak również do wspólnoty ojczyzny ideologicznej. Pisano wprost o potrzebie ukraińskiego szkolnictwa na Łemkowszczyźnie, a także ochrony tradycji przez działalność duszpasterską duchownych greckokatolickich. Nawoływano do czytania ukraińskiej literatury i prasy, zaznajamiania się z historią narodu³³⁵. Przekonywano, iż użycie elementarza łemkowskiego w szkołach ma na celu wynarodowienie ludności łemkowskiej, jednak opór temuż stawiać miała silna „świadomość ukraińskiej tożsamości”³³⁶. Głównym przeznaczeniem czasopisma „Nasz Łemko” było szeroko zakrojone przedstawienie Łemkowszczyzny jako „etnicznych ziem ukraińskich”. Przez odwołanie do ojczystej kultury i tradycji chciano budować ukraińską świadomość wśród Łemków, wpływać na ich poczucie wspólnoty i jedności. Przez rozpowszechnienie pisma o propagandowym charakterze, nadsyłania literatury oraz prasy, dążono do upowszechnienia użycia języka ukraińskiego na Łemkowszczyźnie, a także do stworzenia wspólnej kultury, a następnie przez wytworzenie się systemów symbolicznych, zaszczepienia więzi społecznej.

Część z inteligencji łemkowskiej odniosła się do akcji ukrainizacji wrogo, oświadczając, iż nie dopuszczą do utworzenia Ukrainy na Łemkowszczyźnie³³⁷. W 1933 r. jednakże agitacja zaczynała przynosić rezultaty na terenie powiatu jasielskiego, gdzie do tej pory ludność łemkowska opowiadała się za opcją staroruską i przejawiała lojalną postawę wobec władz RP. Zmiana sympatii części Łemków w przeciągu zaledwie trzech lat oznacza, iż ludność w natłoku akcji propagandowych różnych stronnictw pozostawała w pewnego rodzaju tożsamościowym rozdarciu.

³³² J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 114; T. Duda, *op. cit.*, s. 80; APKR UW 576, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 I 1933, bp.; APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 V 1933, k. 113; Ю. Тарнович, *20 Років неволі...*, k. 132; ЦДІАЛ, Видавництво „Наш Лемко”, ф. 346, оп. 1, сп. 1, Договір Лемківської Комісії товариства Просвіта у Львові з редакторам Тарновичем Юліанам про надання йому повноважень редактора і адміністратора видавництва „Наш Лемко”, к. 1.

³³³ ЦДІАЛ, Видавництво „Наш Лемко”, ф. 346, оп. 1, сп. 22, Статті, повідоминня про культурно – освітню і виховну діяльність гуртків „Рідної Школи”, читальні „Просвіти”, к. 2–5.

³³⁴ ЦДІАЛ, Видавництво „Наш Лемко”, ф. 346, оп. 1, сп. 7, к. 28.

³³⁵ „Наш Лемко” 4, 1937, nr 6(78), k. 2.

³³⁶ *Ibidem*, k. 3.

³³⁷ APKR UW 352, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 31 lipca 1933 r., 104.

Powodzenie ukraińskiej orientacji w jasielskim było widoczne zwłaszcza wśród młodzieży³³⁸.

Powstanie Związku Łemkowskiego, a także aktywizacja rusofilskiej RSO zaniepokoiło działaczy ukraińskich, którzy w obliczu utraty wpływów wzmocnili akcję propagandową³³⁹. Zdecydowanie wystąpiono także przeciwko nowo wydany podręcznikom szkolnym w etnolekcie łemkowskim, który miał być wg ukraińskiej propagandy niezrozumiały dla Łemków³⁴⁰. Ponadto jako największe zagrożenie wskazywano politykę polską mającą rzekomo wynarodowić Łemków³⁴¹. Ukraińskie instytucje i towarzystwa rozbudowywały swoją działalność; jednym z najbardziej zaangażowanych w pracę na Łemkowszczyźnie była „Ridna Szkoła”, która w 1934 r. liczyła na tym obszarze 19 kół. Poza działalnością edukacyjną, organizowano konferencje z działaczami oświatowymi i przedstawicielami prywatnego szkolnictwa, celem ulepszenia programu nauczania i rozszerzenia go o język ukraiński, historię i geografę oraz usprawnienia wydawnictwa nowych podręczników do tychże przedmiotów, aby umożliwić rywalizację z elementarzem łemkowskim³⁴². Z czasem planowano także rozbudowę warsztatów pracy przy „Ridnej Szkole” dla młodzieży z Łemkowszczyzny. Było to wynikiem założenia, iż działalność na tym obszarze musi być wzmocniona, gdyż jest on objęty obcymi wpływami narodowymi. Z tego też powodu w 1936 r. powołano przy Zarządzie Głównym „Ridnej Szkoły” komisję dla spraw Huculszczyzny i Łemkowszczyzny. Celem nowo powstałego komitetu była akcja ukrainizacyjna dzieci i młodzieży poprzez „uświadomienie narodowe” i wychowanie w ukraińskich wartościach³⁴³. Na rzecz rozwoju gospodarczego działało Towarzystwo „Silskij Hospodar”, którego głównym celem była edukacja rolnicza młodzieży oraz dbanie o interesy wsi ukraińskiej³⁴⁴. W latach trzydziestych Towarzystwo zaczęło także wydawać kalendarz „Silskij Hospodar”, który był rozsyłany do wszystkich jego filii³⁴⁵. Głównym ośrodkiem Towarzystwa dla Łemkowszczyzny był Sanok. W 1937 r. nowe kółka rolnicze miały powstać w powiecie jasielskim, gorlickim oraz nowosądeckim³⁴⁶. Szczególną aktywnością odznaczało się Towarzystwo Czytelni „Proswita”, które prowadziło, obok działalności politycznej, szeroką animację kulturalną m.in. przez wystawianie sztuk teatralnych, budowę domów ludowych, organizację językowych kursów wieczorowych, koncertów, akademii chociażby ku czci Tarasa Szewczenki³⁴⁷. Urządzano obchody ogłoszenia suwerenności Ukraińskiej Republiki Ludowej w Kijowie z 1919 r.³⁴⁸

³³⁸ APKR UW 577, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 lutego 1933 r., k. 6.

³³⁹ T. Duda, *op. cit.*, s. 81.

³⁴⁰ APKR UW 577, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 stycznia 1934, bp.

³⁴¹ *Ibidem*.

³⁴² „Sprawy Narodowościowe” 1934, nr 4, s. 441.

³⁴³ *Ibidem*, 1936, nr 6, s. 627–629; zob. J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 126.

³⁴⁴ „Sprawy Narodowościowe” 1936, nr 6, s. 631.

³⁴⁵ ЦДІАЛ, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів, ф. 344, оп. 1, сп. 203, Краєве Господарське Товариство „Сільський Господар”, bp.

³⁴⁶ APKR UW 559, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dnia 9 lutego 1937 r., k. 23.

³⁴⁷ APKR UW 577, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dnia 9 kwietnia 1933 r., k. 86.

³⁴⁸ APKR UW 554, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dnia 9 lutego 1935 r., k. 1.

Organizowano konferencje, na których uczono historii literatury ukraińskiej czy dziejów narodu. Na odczytach tych obok kwestii niepodległości Ukrainy poruszano najważniejsze zagadnienia dotyczące Łemkowszczyzny³⁴⁹. Przy filiach „Proswity” tworzone studenckie sekcje oświatowe, które udzielały lekcji z zakresu historii i geografii Ukrainy³⁵⁰. Corocznie zbierano się na uroczystościach m.in. na Wigili Bożego Narodzenia, które były okazją do pielęgnowania rodzimych tradycji.

Polityka państwa polskiego, zmierzająca do ograniczania rozwoju ukraińskich instytucji, konfiskaty „Naszego Łemka”, likwidacji Sądu Okręgowego w Sanoku, a także wspieranie przez władze polskie rozwoju na Łemkowszczyźnie orientacji staroruskiej, spowodowały reakcję inteligencji ukraińskiej, zwłaszcza Reprezentacji Parlamentarnej i UNDO³⁵¹. Ci ostatni określali sytuację polityczną na tym obszarze jako ciężką; 7 grudnia 1935 r. na kongresie partii w Sanoku poświęconemu kwestii łemkowskiej oświadczone, iż pomimo wzmożonej pracy czytelnicy „Proswity” i agitacji politycznej UNDO, nie udało się uzyskać szerszego poparcia wśród Łemków, co znalazło odzwierciedlenie w wyniku wyborów do Sejmu i Senatu³⁵². Pomimo wzmożonej akcji agitacyjnej wśród tej ludności od początku lat trzydziestych, UNDO na terenie Łemkowszczyzny poniosła porażkę podczas wyborów do Sejmu w 1935 r., gdyż Łemkowie poparli polskiego kandydata, Józefa Morawskiego³⁵³. W rezultacie zjazdu spisano rezolucję, w której opowiedziano się przeciwko rozwiązywaniu instytucji edukacyjno-kulturalnych, tj. czytelnicy „Proswity”, kółek „Ridnej Szkoły” czy organizacji gospodarczej „Silskij Hospodar”. Wzywano do prawa swobodnego rozwoju tych instytucji, które miały budować wspólnotę etniczną z ludnością łemkowską. Występowano przeciwko wspieraniu rozwoju rusofilstwa na Łemkowszczyźnie, a także pozbawieniu praw i organizacji pracy Związku Rewizyjnego Spółdzielni Ukraińskich. Zdecydowanie potępiono wykluczenie Łemkowszczyzny z przemyskiej diecezji oraz utworzenie odrębnej Apostolskiej Administracji dla tego obszaru. Szczególne kontrowersje budziła eliminacja ze szkół języka ukraińskiego, obsadzanie posady nauczyciela wyłącznie Polakami, wprowadzenie łemkowskiego elementarza i próba wynarodowienia dzieci i młodzieży. Występowano przeciwko procederowi odsuwania greckokatolickich duchownych o ukraińskiej tożsamości od uczenia w szkole religii. Nie zgadzano się na przeprowadzanie wyborów do Sejmu i Senatu na Łemkowszczyźnie uznawszy, iż tryb będzie godził w „interes narodu ukraińskiego”. Wszystkie te czynniki, wg autorów rezolucji, godziły w rozwój kulturalno-oświatowy i gospodarczy „ukraińskich” ziem. Celem przeciwdziałania „wynarodowieniu” ludności łemkowskiej, inteligencja ukraińska zobowiązała się zwrócić uwagę szerokich kręgów społeczności na zagrożoną jej zdaniem Łemkowszczyznę. Wzywano także Łemków do

³⁴⁹ APKR UW 554, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dnia 9 marca 1935 r., k. 26; *ibidem*, k. 46.

³⁵⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dnia 9 października 1935 r., k. 156.

³⁵¹ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 136.

³⁵² ЦДІАЛ, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів, ф. 344, оп. 1, сп. 259, k. 67.

³⁵³ M. Szumiło, *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*, Warszawa 2007, s. 196.

jednomysłności i zjednoczenia w rozwoju ukraińskiego życia w ramach instytucji kulturalnych i edukacyjnych pod przewodnictwem UNDO. W końcu apelowano do Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej i władz partii o wzmożenie wysiłków w sprawie reaktywacji Sądu Okręgowego w Sanoku³⁵⁴. Dla inteligencji ukraińskiej nie do przyjęcia była także likwidacja jurysdykcji Sądu Apelacyjnego we Lwowie nad sądownictwem Łemkowszczyzny wschodniej oraz przekazanie jej Sądowi Apelacyjnemu w Krakowie, która miała miejsce w 1934 r. Zmiana właściwości sądów apelacyjnych budziła obawę wśród działaczy ukraińskich, iż będzie to także oznaczać zmianę podziału administracyjnego. Oznaczałoby to, iż część obszaru zamieszkanego przez Łemków zostałaby wykluczona z województwa lwowskiego, a tym samym nie stanowiłaby z ziemiami ukraińskimi administracyjnej całości. Ponadto ukraińscy działacze widzieli w tym próbę eliminacji języka ukraińskiego z administracji na Łemkowszczyźnie, bowiem w województwie krakowskim językiem urzędowym był wyłącznie język polski³⁵⁵. W 1935 r. nastąpiło przekształcenie Komisji Łemkowskiej w Komisję dla Ziem Zachodnich; zmiana ta była powodowana polityką państwa polskiego, dążącego do rozwiązania komisji w jej pierwotnym kształcie. Komisja pod zmienioną nazwą prowadziła nadal swą działalność. Obok akcji wydawniczej, organizowano zgromadzenia dla młodzieży łemkowskiej o świadomości ukraińskiej, na których śpiewano narodowy hymn ukraiński oraz podkreślano potrzebę zwalczania ruchów rusofilskiego oraz staroruskiego³⁵⁶.

W Sanoku 14 maja 1936 r. z inicjatywy Narodowego Komitetu UNDO zorganizowano zgromadzenie polityczne poświęcone kwestii łemkowskiej. Udział w naradach wzięło 184 delegacji z Łemkowszczyzny, terenów byłej Galicji Wschodniej oraz przedstawicielstwo Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej. Organizatorzy domagali się uprawnienia współpracy z działaczami łemkowskimi, zagwarantowania swobodnego rozwoju takich instytucji jak czytelnia „Proswity, kół „Ridnej Szkoły”, filii Towarzystwa „Silskij Hospodara” zwłaszcza w zachodniej części Łemkowszczyzny. Ponadto żądano szerokiej popularyzacji czasopisma „Nasz Łemko”. W wyniku obrad uchwalono rezolucję, w której w pierwszym punkcie oświadczono o nierozzerwalnej przynależności Łemkowszczyzny do narodu ukraińskiego. Za jedyne prawne przedstawicielstwo łemkowskie uznano Ukraińską Reprezentację Parlamentarną. Domagano się także w szkołach łemkowskich umożliwienia nauki języka ukraińskiego z odpowiednio przygotowanych podręczników. Specjalne podziękowania skierowano do duchownych greckokatolickich, głównych działaczy akcji uświadamiającej, którzy przyczynili się do rozwoju „patriotyzmu ukraińskiego” wśród Łemków³⁵⁷. Uznanie Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej

³⁵⁴ ЦДІАЛ, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів, ф. 344, оп. 1, сп. 259, к. 68.

³⁵⁵ „Sprawy Narodowościowe” 1934, nr 4, k. 439, patrz też „Діло” 1934, nr 208, s. 1, J. Moklak, *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej...*, s. 136.

³⁵⁶ T. Duda, *op. cit.*, s. 81; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 116.

³⁵⁷ ЦДІАЛ, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів, ф. 344, оп. 1, сп. 259, к. 15, „Sprawy Narodowościowe” 1936, nr 3, s. 252, K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 343, J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 137.

jako jedyne prawowitego przedstawicielstwa ludności łemkowskiej było jednoznacznym zakwestionowaniem działalności Łemko-Sojuszu.

Zastanawiające jest powszechne użycie w prasie, rezolucjach czy przemówieniach łemkowskiego etnonimu. Wydaje się, iż był to zabieg nie tyle zyskania przychylności wśród tej społeczności, zaznaczenia tolerancji wobec jej regionalności, ile zdecydowanego odejścia od używania etnonimu „Rusin”. Miano to kojarzyło się inteligencji ukraińskiej z wynarodowieniem. Od lat trwały spory dotyczące prawnego użycia „Rusini, rusiński” w odniesieniu do narodu ukraińskiego. Istniał także jeden bardzo ważny aspekt odejścia od użycia od tego sformułowania względem Łemków: za bardzo kojarzyło się z „ruskością”, propagowaną przez rusofilskie i staroruskie stronnictwa.

Zmiana sytuacji międzynarodowej w 1938 r., tj. wysunięcie przez III Rzeszę kwestii ukraińskiej w propagandzie hitlerowskiej, rozbudziła nadzieje na powstanie niepodległego państwa. Umieędzynarodowienie sprawy ukraińskiej, jak również fiasko polityki normalizacji, skłoniło stronnictwo ukraińskie do zmiany stanowiska wobec rządu. W Sejmie w lipcu 1938 r., postulat autonomii województw południowo-wschodnich wysunął Klub Ukraiński³⁵⁸. Z krytyką polskiej polityki narodowościowej wystąpiło także UNDO. Na postawę tę zdecydowany wpływ miało także powołanie we wrześniu 1938 r. autonomicznej Ukrainy Zakarpackiej³⁵⁹. Antypolska propaganda na Łemkowszczyźnie prowadzona była przez grekokatolickich księży, wywodzących się z kręgów nacjonalistów ukraińskich. Za pośrednictwem duchownych ks. Petra Smolińskiego z Nowej Wsi, ks. Antoniego Pakosza z Roztoki Wielkiej oraz Lwa Kobaniego z Łabowej, OUN rozprawiała prasę „Narodna Sprawa” oraz „Nowe Seło”³⁶⁰. Narastająca niechęć doprowadziła do sabotaży nabożeństw z okazji uroczystości państwowych, niszczenia polskiego godła, a także uniemożliwiania w szkołach nauki języka polskiego³⁶¹.

3.7. Polska polityka narodowościowa.

Komitet do spraw Łemkowszczyzny

Pod koniec lat dwudziestych polskie władze realizowały program asymilacji państwowej ludności niepolskiej. Związanie ludności ukraińskiej z Rzeczpospolitą Polską było zagadnieniem priorytetowym. Polityka asymilacji państwowej polegała na wzmacnianiu stronnictw ugodowych względem rządu. W 1931 r. w Wydziale Narodowościowym MSW przyjęto strategię współpracy z ugrupowaniami lojalnymi względem władz RP oraz stojących na stanowisku integralności terytorialnej państwa³⁶². Strona polska w tym celu miała zreformować samorząd terytorialny,

³⁵⁸ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej...*, s. 234.

³⁵⁹ *Ibidem*, s. 235.

³⁶⁰ K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 344; T. Duda, *op. cit.*, s. 82.

³⁶¹ K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 346.

³⁶² J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 154.

aby umożliwić lojalnej ludności ukraińskiej i łemkowskiej wpływ na rozwiązywanie regionalnych problemów społeczno-politycznych. Za niezbędne dla funkcjonowania takiego układu w samorządzie uznano zwiększenie uprawnień wojewodów oraz przyznanie im prawa do decyzji w kwestii spraw oświatowych, gospodarczych a także społecznych. Drugim kierunkiem działania władz polskich była próba nawiązania porozumienia z UNDO³⁶³.

Z początkiem lat trzydziestych zdecydowanie wzrosło zainteresowanie władz polskich Łemkowszczyzną, a to ze względu na chęć przeciwdziałania ukrainizacji ludności łemkowskiej i utrzymania lojalnej postawy tej społeczności względem państwa. Władze RP wspierały rozwój staroruskiego ruchu wśród Łemków, przyjmując postulaty jego głównych działaczy; inicjowały też posunięcia mające przeciwdziałać rozwojowi ukraińskich instytucji. W 1930 r. ruszył program pomocy gospodarczej dla zachodniej części tego obszaru. Głównym zadaniem było podniesienie poziomu rolnictwa, w czego celu starostwa powiatowe na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa przygotowały sprawozdania dotyczące warunków życia Łemków. Ustalono, iż ludność ta trudniła się uprawą roli oraz hodowlą zwierząt gospodarskich, ale też wyrębem drewna, snycerstwem oraz tkactwem. Z powodu górskiego ukształtowania Łemkowszczyzny zakładano rozwój gospodarki hodowlano-pastwiskowej oraz chowu owiec. Prócz tego projektowano rozwój świetlic i bibliotek TSL, a także kółek rolniczych. Planowano organizację wykładów oraz kursów z zakresu rolnictwa, jak również rozpowszechnienie prenumeraty polskiego czasopisma „Zagroda Wzorowa”³⁶⁴. Plan gospodarczy ze względu na ograniczone fundusze nie został jednak wprowadzony w życie³⁶⁵. Aby utrzymać przychylność Łemków, rozpoczęto jednak organizację Towarzystwa „Zgoda”, stawiającego sobie za cel wypracowanie przyjaznych sąsiedzkich stosunków polsko-łemkowskich³⁶⁶. Pomimo początkowego fiaska planów gospodarczych na Łemkowszczyźnie, władze polskie nie porzuciły tego pomysłu.

Realizacją programu asymilacji państwowej przez władze RP było powołanie 30 października 1933 r. „Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich”, którego zadaniem była praca nad podniesieniem poziomu gospodarczego jak i kulturowego wschodniej części Polski³⁶⁷. Jako osobne zagadnienie w ramach polityki narodowościowej, utworzono program poświęcony kwestii łemkowskiej. Poprzedziły go badania socjologiczne, psychologiczne oraz polityczne tej grupy etnicznej, przeprowadzone przez Instytut Spraw Narodowościowych. Prace badawcze powierzono Władysławowi Wielhoskiemu, dyrektorowi Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej, który swoje ustalenia przedstawił w listopadzie 1933 r. w maszynopisie „Łemkowszczyzna”. Zawarta w nim charakterystyka życia jej mieszkańców posłużyła do formowania polityki narodowościowej RP wobec Łemkowszczyzny³⁶⁸.

³⁶³ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej...*, s. 179.

³⁶⁴ APKR UIW 546, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 stycznia 1933 r., k. 487.

³⁶⁵ *Ibidem*.

³⁶⁶ APKR UW 352, Sprawozdanie starosty powiatowego nowosądeckiego z dnia 31 stycznia 1931, k. 3.

³⁶⁷ AAN MSZ 5219, Pismo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do wojewodów i Komisarzy Rządu m. Warszawa, z dnia 14 lutego 1934 r., k. 18.

³⁶⁸ AAN MSZ 5219, Komisja Kresów Wschodnich, maszynopis *Łemkowszczyzna*, k. 1; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 157.

Władysław Wielhorski przeprowadził pierwsze kompleksowe badania wśród ludności łemkowskiej. W swoim sprawozdaniu dokładnie przedstawił granice etnograficzne Łemkowszczyzny, a także liczbę Łemków, którą oszacował na 89 tys. osób, w tym 63 503 w zachodniej części tego regionu. Na najtrudniejszym do badań obszarze powiatu leskiego wskazał 10 tys. osób pochodzenia łemkowskiego. W charakterystyce grupy wyraźnie podkreślał, iż „cechy odrębności plemiennej występują tutaj w pełnej, klasycznej postaci”. W powiecie sanockim wystąpiło zjawisko asymilacji Łemków z ludnością polską oraz żydowską. Cechy odrębności etnicznej były na tym obszarze zdecydowanie słabsze, jednakże istniała wśród nich świadomość wspólnoty i solidarności z ludnością łemkowską z zachodniej części obszaru. Według badań Wielhorskiego podstawowym etnonimem tej ludności było miano „Rusin”, nieco rzadziej „Łemko”. Jednakże to właśnie tym drugim określeniem nazywali opisywaną grupę sąsiadujący z nimi Polacy i Żydzi, potwierdzając tym samym teorię o egzogennym charakterze etnonimu. Etnolekt łemkowski określił badacz jako niepodobny do „dialektów ruskich Galicji Wschodniej”, kojarząc go raczej z formami językowymi naddnieprzańskimi z pozostałościami języka cerkiewnosłowiańskiego. Akcent etnolektu określił jako wyraźnie podobny do polskiego³⁶⁹. Wielhorski uznał Łemków za szczep „ruski” z domieszką krwi wołoskiej, polskiej i słowackiej oraz za społeczność chłopską z nieliczną inteligencją. Była to ludność uboga, jednakże o małym procencie analfabetyzmu, gdyż większość wspólnoty znała w mowie i piśmie język polski. Sporządził też rys psychologiczny tejże społeczności, gdzie na pierwszym miejscu wysuwał się konserwatyzm, ostrożność i podporządkowanie autorytetom. Najważniejszą dziedziną życia była religijność i tradycjonalizm. Cechą wyróżniającą zbiorowość Łemków miała być mocna solidarność i świadomość jedności grupowej. Charakterystyczny dla niej był silny opór przeciwko zagrożeniu odrębności etnicznej. Jedność budowana była prawie wyłącznie na wspólnym pochodzeniu i „braterstwie krwi”. To właśnie wspólny rdzeń kulturowy miał chronić tę społeczność przed dezintegracją lub zniekształceniem charakteru grupy. Jako wybitnie interesującą cechę Wielhorski uznał fakt, iż w chwili „nadbudowy intelektualnej” postawa obrony kultury i solidarności u Łemków nie zanikała. Interpretować to sformułowanie można jako aluzję do agitacyjnej działalności stronnictw narodowych. Oznaczałoby to, że pomimo różnic ideologicznych u poszczególnych zwolenników danej opcji narodowej, unifikacja grupowa pozostawała nienaruszona. Duży wpływ na formowanie się tak silnej idei jedności miała emigracja łemkowska w Stanach Zjednoczonych. Dwutysięczna społeczność amerykańskich Łemków miała oprzeć się silnej ukrainizacji emigracyjnych ośrodków ukraińskich i stworzyć instytucje kulturalne oraz finansowe, wydawać prasę („Łemko” i „Prawda”). Na przykładzie Łemkowszczyzny i emigracji amerykańskiej, Wielhorski wysunął wniosek, iż przeświadczenie o wspólnotcie etnicznej nie zanika nawet w obliczu silnych bodźców z zewnątrz. Dlatego też pomimo sąsiedztwa z ludnością polską, Łemkowie zachowali wyraźne zróżnicowanie etniczne, na co zdaniem badacza miały wpływ wołoskie korzenie. Natomiast przenikanie kultury ukraińskiej było widoczne

³⁶⁹ AAN MSZ 5219, Komisja Kresów Wschodnich, maszynopis *Łemkowszczyzna*, k. 4.

dla Wielhorskiego na Preszowszczyźnie, gdzie wytworzyły się pewne wspólne cechy etniczne z ludnością ukraińską³⁷⁰.

Jednym z ważniejszych zagadnień w sprawozdaniu z badań na Łemkowszczyźnie była charakterystyka stosunku ludności łemkowskiej do Polaków i ich kultury, który określono jako wyraźnie obojętny, pomimo widocznej lojalności wobec władz RP. Co istotne, wg wyników badań, nie występował na tym obszarze konflikt polsko-łemkowski, pomimo silnych starań działaczy ukraińskich mających na celu wywołanie takiego antagonizmu. Tego typu działania, jak wykazywał Wielhorski, miały wynikać z przeświadczenia ludności ukraińskiej o jednolitości etnicznej z Łemkami. Ułatwieniem rozwoju ruchów narodowych na tym obszarze było występowanie wśród ludności łemkowskiej poczucia przynależności do wschodniego kręgu kulturowego i dziedzictwa Słowian wschodnich. Szczególnie silne miało być upodobanie do religii przodków, prawosławia, na co wpływ miała również orientacja rusofilka. Zdaniem Wielhorskiego związek ludności łemkowskiej z Rosją mógł budzić pewne wątpliwości antropologiczne oraz historyczne, jednak naukowe wytłumaczenie pochodzenia tej społeczności stało się jednym z głównych symboli integracji grupowej i doprowadziło do kultu „ruskości”, której najwyższą formą był naród rosyjski oraz pomniejsze nacje: ukraińska i łemkowska. To właśnie ten „kult ruskości” i poczucie przynależności do wschodniego kręgu kulturowego i wywodzenie swojego pochodzenia z Rusi Halicko-Włodzimierskiej przesądziło o powodzeniu staroruskiej tożsamości. Wielhorski wskazywał, iż pomimo silnych sympatii rusofilskich ludność łemkowska szukała własnej tożsamości, której wyraz odnalazła dzięki staroruskiej orientacji. Ciekawą konkluzję stanowi stwierdzenie, iż prawa do własnego określenia i zachowania „łemkowskiego pierwiastka”, zdaniem badacza, nie powinni Łemkom odmawiać Ukraińcy³⁷¹. Przywódcy łemkowscy, wg badań, dążyli do zachowania swojej odrębności etnicznej, ale w obrębie obywatelstwa polskiego. Wzmocniona działalność agitatorów ukraińskich, zwłaszcza przybyłych z Galicji Wschodniej greckokatolickich duchownych, nie odniosła sukcesu na Łemkowszczyźnie zachodniej, natomiast w części wschodniej przynajmniej 1/3 ludności łemkowskiej, wg szacunków Wielhorskiego, miała szansę się zukrainizować³⁷². Na podstawie zebranego materiału Wielhorski wysunął wniosek, iż Łemkowie oparli się polonizacji. Natomiast istotną cechą tej społeczności widział w ich wyraźnej odrębności od ludności ukraińskiej. Wnioski te miały stać się podwaliną przyszłej polityki narodowościowej RP wobec Łemkowszczyzny.

Dzięki wnikliwym badaniom Władysław Wielhorski opracował trójfazowy plan strategii wobec Łemków, oparty na szkolnictwie, sprawach kulturalno-oświatowych oraz gospodarczych. Podstawowym zadaniem było przeciwdziałanie akcji ukrainizacyjnej poprzez odseparowanie ludności łemkowskiej od diecezji greckokatolickiej w Przemyślu i utworzenie oddzielnego biskupstwa. Alternatywną strategią miało być wsparcie rozwoju prawosławia, jednakże jedynie gdyby nie wiązało się to z krzewieniem rosyjskiej kultury. W szkolnictwie, celem

³⁷⁰ AAN MSZ 5219, Komisja Kresów Wschodnich, maszynopis *Łemkowszczyzna*, k. 6-7.

³⁷¹ *Ibidem*, k. 9-12.

³⁷² *Ibidem*, k. 10

przeciwdziałania propagandzie ukraińskiej, Wielhorski sugerował obsadzenie stanowisk nauczycielskich Polakami lub Łemkami. Wysunął propozycję utworzenia seminarium pedagogicznego lub organizację kursów etnolektu łemkowskiego w seminarium nauczycielskim w Nowym Sączu. Istotnym posunięciem miało być też wspieranie przez władze powstania elementarza łemkowskiego. Ponadto ważnym aspektem programu była propozycja utworzenia czasopisma, które miało ukierunkowywać politycznie Łemków, rozszerzonego o dział gospodarczy oraz literacki. Istotnym punktem tej polityki miało być wspieranie rozwoju czytelników łemkowskich. W kwestii gospodarczej Wielhorski widział potrzebę wyprowadzenia Łemkowszczyzny z nędzy przez rozbudowę przemysłu leśnego, rzemiosła oraz ograniczenie działalności ukraińskich spółdzielni kredytowo-finansowych. Pod względem administracyjnym całość Łemkowszczyzny powinna wejść w skład województwa krakowskiego, gdyż zostałaby wtedy odcięta od bezpośrednich wpływów ukraińskich³⁷³.

Zaproponowany program miał na celu doprowadzenie do powstania polskiej grupy Łemków. W marcu 1934 r. w ramach Komitetu do Spraw Narodowościowych, utworzono specjalny Komitet ds. Łemkowszczyzny z przedstawicielami resortu spraw wewnętrznych i wojskowych oraz kuratorami okręgów szkolnych krakowskiego i lwowskiego. Organem wykonawczym był Podkomitet ds. Łemkowszczyzny, w skład którego weszli starostowie powiatów: nowosądeckiego (pełniący funkcję przewodniczącego), gorlickiego, jasielskiego, sanockiego oraz leskiego. Spawami rozwoju gospodarczego miały się natomiast zajmować krakowska i lwowska Izby Rolnicze na Łemkowszczyźnie³⁷⁴. Stronę teoretyczną powierzono Komisji Naukowych Badań Ziemi Wschodnich, przy której w 1934 r. utworzono sekcję łemkowską pod kierownictwem Jerzego Smoleńskiego. Zadaniem sekcji było przede wszystkim przygotowywanie ekspertyz dla rządu³⁷⁵. Dzięki działalności Komisji nastąpiła eksplozja badań terenowych z zakresu etnologii, antropologii oraz językoznawstwa prowadzonych na obszarach zamieszkałych przez Łemków. Prace przeprowadzili m.in.: Bogdan Zaborski, wykonując mapy rozmieszczenia ludności łemkowskiej wg etnolektu; Wiktor Ormicki, przeprowadzając projekt nt. ruchów naturalnych i występowania małżeństw mieszanych na pograniczu polsko-łemkowskim; Zdzisław Stieber, który opracował łemkowskie gwary, Roman Reinfuss, który badał kulturę materialną; Maria i Kazimierz Dobrowolscy, którzy zajęli się tematyką osadnictwa³⁷⁶.

Realizacja polityki rozwoju Łemkowszczyzny, poprzedzona tak kompleksowymi posunięciami, świadczy o silnym zainteresowaniu władz RP kwestią umocnienia

³⁷³ AAN MSZ 5219, Komisja Kresów Wschodnich, maszynopis *Łemkowszczyzna*, k. 14–15; patrz też J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 155–158.

³⁷⁴ ANN MSZ 1058, Protokół z posiedzenia Komitetu Wojewódzkiego dla spraw Łemkowszczyzny, z dnia 27 maja 1938 r., k. 32; *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności krakowskiej i lwowskiej Izby Rolniczej na terenie Łemkowszczyzny w roku 1937/38, k. 68.

³⁷⁵ „Sprawy Narodowościowe” 18(157), s. 179; J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 155–158; H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie...*, s. 25.

³⁷⁶ ANN MSZ 1058, Sprawozdanie z działalności podkomitetu dla spraw Łemkowszczyzny za okres 21 maja 1937 – 20 maja 1938 r., s. 66.

i wykorzystania lojalnej postawy tej społeczności. Wydaje się, iż wsparcie stronnictwa staroruskiego poprzez wprowadzenie do szkół etnolektu łemkowskiego, dopuszczenie Łemków na stanowiska nauczycieli, a także inicjatywę utworzenia czasopisma dla tej grupy etnicznej miało służyć budowie obrazu przyjaznego państwa. Wyraźnie dążono do utwierdzenia wśród tej ludności przekonania o możliwości swobodnego rozwoju kulturowo-społecznego w zamian za lojalną postawę względem władz. Istotnym celem było także wyeliminowanie wpływów ukraińskich z tego obszaru poprzez pomoc ugrupowaniu staroruskiemu, a co za tym idzie zatrzymanie akcji ukraiinizacyjnej z jednej strony oraz umocnienie wśród Łemków przekonania o ich odrębności od narodu ukraińskiego z drugiej. Powyżej opisane taktyki miały służyć przygotowaniu gruntu do asymilacji państwowej.

W 1935 r. nastąpiła próba względnej normalizacji stosunków polsko-ukraińskich, której realizacja przypadła na okres po śmierci Józefa Piłsudskiego. Nowy program polityki władz RP został przedstawiony podczas obrad Komitetu do Spraw Narodowościowych w wystąpieniu Mariana Zyndrama-Kościałkowskiego w ramach jego planu utworzenia silnego zaplecza ukraińskiego o propolskim nastawieniu na terenach województw wschodnich i południowo-wschodnich. Projekt ten nie obejmował powiatów mieszanych narodowościowo, gdyż na tych obszarach ludność niepolska miała ulec asymilacji narodowej. W przypadku ziem z przeważającym udziałem ludności ukraińskiej, planowano realizację polityki asymilacji państwowej poprzez równouprawnienie Ukraińców z ludnością polską tam, gdzie istniały realne szanse na ukształtowanie lojalnej postawy wobec państwa. Główną rolę w realizacji programu przewidywano dla działalności polskich instytucji kulturalno-oświatowych, gospodarczych, jak również polskiego szkolnictwa. O ile dla środowiska ukraińskiego projekt ten, nazwany umownie „ugodą”, miał stanowić szansę na normalizację stosunków z państwem polskim, o tyle dla Łemków oznaczał utratę uprzywilejowanej pozycji ruchu staroruskiego. W myśl tegoż programu teren Łemkowszczyzny miał zostać poddany asymilacji narodowej³⁷⁷. Władze RP chciały wyprzeć z tego obszaru wszelkie ruchy narodowościowe rywalizujące o ludność łemkowską, którą w dalszej perspektywie planowano spolonizować. Wdrażenie programu w życie charakteryzowało się zmniejszaniem w szkołach liczby godzin lekcyjnych etnolektu łemkowskiego na rzecz języka polskiego, który stał się również językiem wykładowym³⁷⁸. Przeprowadzono likwidację szkół łemkowskich w miejscowościach, gdzie znajdowały się polskie placówki oświatowe. Ponadto czynnie wpierano rozwój TSL na Łemkowszczyźnie, celem pozyskania spolonizowanej inteligencji, wolnej od ideologii ukraińskiej oraz staroruskiej. W tym względzie projektowano utworzenie funduszu stypendialnego w polskich internatach dla Łemków zarówno w gimnazjach, jak i liceach. Następnie zindoktrynowanych absolwentów miano obsadzać w funkcji nauczycieli i księży greckokatolickich, którzy prowadziliby polonizację wśród społeczności łemkowskiej. Zbierano specjalne fundusze na rozwój szkolnictwa i oświaty pozaszkolnej celem krzewienia wśród Łemków

³⁷⁷ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 160.

³⁷⁸ ANN MSZ 1058, Protokół z posiedzenia Komitetu Wojewódzkiego dla spraw Łemkowszczyzny, z dnia 27 maja 1938 r., k. 40–47.

kultury polskiej³⁷⁹. Koła TSL popularyzowały polską literaturę, zakładały czytelnice i „biblioteki ruchome”³⁸⁰. Ponadto urządzone były kursy rolnicze, gospodarstwa domowego, krawieckie czy szybkiego czytania³⁸¹. Organizowano przy szkołach świetlice i dokarmiano biedniejsze dzieci, a także rozdawano bezpłatnie polskie podręczniki. Wspierano budowę nowych kościołów rzymskokatolickich, a także organizowano lekcje religii katolickiej, nawet jeśli do szkoły uczęszczało tylko jedno polskie dziecko. Do rozwoju sympatii propolskich wykorzystywano także działalność Izb Rolniczych, do których oficjalnych zadań należała organizacja kursów z zakresu rolnictwa i hodowli owiec. Pod pretekstem działalności na rzecz gospodarki hodowlano-pastwiskowej dbano o zahamowanie przewagi liczebnej Łemków nad Polakami w niektórych częściach Łemkowszczyzny. W tym celu trwały prace nad podniesieniem poziomu życia ludności polskiej i wspieraniem rozwoju polskich gospodarstw³⁸². Wzrost pozycji finansowej miał być uzupełnieniem kompleksowych prac nad rozwojem kulturalno-oświatowym, doprowadzając w założeniach do utworzenia silnych polskich klas społecznych na tymże obszarze, do których przynależność byłaby atrakcyjna dla ludności łemkowskiej³⁸³. W celu inicjowania więzi między młodzieżą polską i łemkowską organizowano Katolickie Stowarzyszenia Młodzieży przy parafiach rzymskokatolickich czy zespoły instruktazu rolnictwa³⁸⁴.

Akcja polonizacyjna została omówiona na posiedzeniu Komitetu Wojewódzkiego dla spraw Łemkowszczyzny, który miał miejsce 27 maja 1938 r. w Krakowie i na którym podniesiono kwestię zróżnicowania polityki narodowościowej względem Łemków. Opowiadano się za podziałem Podkomitetu ds. Łemkowszczyzny na sekcję krakowską (dla powiatów nowosądeckiego, nowotarskiego oraz jasielskiego) i lwowską (dla powiatów krośnieńskiego, sanockiego i leskiego). Za tego typu posunięciem przemawiała niejednorodność tego obszaru pod względem sympatii proukraińskich, jak i propolskich, w tym też stopnia znajomości języka polskiego. Rozwój gospodarczy tego terenu planowano połączyć z koncepcją polityczną. Głównym celem polonizacji było uniemożliwienie rozwoju na tym obszarze ukraińskiej, jak również rusofilskiej orientacji narodowej. Za główne źródło rusyfikacji uważano Kościół prawosławny i jego działalność duszpasterską przesyconą narodowymi symbolami. W celu przeciwdziałania rozwojowi tych dwóch nurtów wśród Łemków planowano rozpocząć współpracę z Towarzystwem Rozwoju Ziem Wschodnich.

³⁷⁹ *Ibidem*, Pismo Urzędu Wojewódzkiego Krakowskiego. Wydział Społeczno-Polityczny dot. TSL i subwencji na akcję na łemkowszczyźnie, k. 37; *ibidem*, Pismo Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dot. subwencji na budowę szkół na Łemkowszczyźnie, z dnia 27 października 1938 r., k. 8; *ibidem*, Pismo Wojewody Krakowskiego dot. subwencji na stypendia dla młodzieży szkolnej z Łemkowszczyzny, z dnia 21 czerwca 1938 r., k. 13.

³⁸⁰ ANN MSZ 1058, Sprawozdanie z działalności podkomitetu dla spraw Łemkowszczyzny za okres 21 maja 1937 – 20 maja 1938 r., k. 57.

³⁸¹ *Ibidem*, Dział oświatowo-społeczny, k. 58; *ibidem*, Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej na Łemkowszczyźnie w 1937/1938 r., k. 62.

³⁸² ANN MSZ 1058, Sprawozdanie z działalności podkomitetu dla spraw Łemkowszczyzny za okres 21 maja 1937 – 20 maja 1938 r.; *ibidem*, Protokół z posiedzenia Komitetu Wojewódzkiego dla spraw Łemkowszczyzny, z dnia 27 maja 1938 r., k. 40–47.

³⁸³ *Ibidem*.

³⁸⁴ *Ibidem*, Dział oświatowo-społeczny, k. 58.

Projektowano także akcję uświadamiającą wśród ludności polskiej, która poprzez ekspansję osadniczą na Łemkowszczyznę zmniejszyłaby dysproporcje w składzie wyznaniowym i narodowościowym jej mieszkańców. Planowano rozbudowę Podkomitetu na komitety powiatowe, jednakże z wykluczeniem udziału w nich ludności łemkowskiej. W zakresie administracji projektowano włączenie powiatu krośnieńskiego w granice województwa krakowskiego. Misję uświadamiającą na tym obszarze powinna przejąć miejscowa ludność polska, która odpowiedzialna byłaby za przemiany społeczne dokonujące się wśród Łemków. Przeobrażenia te miałyby się dokonać dzięki animacji społeczno-kulturalnej, a także rozwojowi organizacji i towarzystw oświatowych i gospodarczych. Zdecydowanie odżegnywano się od wsparcia Ruskiej Bursy w Gorlicach. Dlatego też planowano budowę polskich burs celem kształcenia przyszłych nauczycieli i duchownych greckokatolickich, ale też chciano poprzez polonizację dzieci i młodzieży oddziaływać na dorosłych. Organizację takich burs powierzono TSL, dla Łemkowszczyzny wschodniej w miejscowości Turka, dla zachodniej zaś w Nowym Sączu. Projektowano jednak inwestycję w internaty polsko-łemkowskie, celem skuteczniejszej polonizacji uczniów³⁸⁵.

Władze RP przystąpiły do usuwania z Łemkowszczyzny staroruskich nauczycieli i wycofania ze szkół elementarzy Trochanowskiego, planując wprowadzenie nowych podręczników z bardziej spolonizowaną wersją etnolektu łemkowskiego. Wstrzymano się z realizacją projektu wprowadzenia alfabetu łańcińskiego z obawy o negatywny odbiór społeczny; zamierzano go wdrażać stopniowo w publikacji „Łemka” i „Łemkowskiego Kalendarza”. Do polonizacji zamierzano wykorzystać przysposobienie wojskowe, rozwój straży pożarnych oraz organizacji paramilitarnych. W kwestiach wyznaniowych planowano budowę kościołów rzymskokatolickich, bowiem wraz z polonizacją miała iść akcja nawracania na katolicyzm. Alternatywą dla tego projektu miało być kształcenie greckokatolickich alumnów o propolskim nastawieniu. Władze RP planowały wytworzyć wśród ludności łemkowskiej idealistyczny obraz państwa. Cel ten chciano uzyskać m.in. poprzez rozwój rolnictwa za pomocą specjalistycznych kursów z tego zakresu, jak również dzięki powszechnej opiece medycznej³⁸⁶.

W latach 1936–1939 przystąpiono do stopniowego zamykania „ruskich” organizacji na Łemkowszczyźnie. Zawieszono filie Czytelni im. M. Kaczkowskiego; jako oficjalny powód posłużył zarzut „działalności wykraczającej przeciw obowiązującemu prawu i ustalonym dla stowarzyszenia zakresowi i sposobom działania”, co oznaczało upolitycznienie działalności kulturalno-oświatowej, rozpowszechnianie „nacjonalistycznej” ukraińskiej literatury przesyconej hasłami politycznymi, a także nieodpowiednio prowadzonej księgowości³⁸⁷. Policja państwowa przeprowadzała

³⁸⁵ ANN MSZ 1058, Protokół z posiedzenia Komitetu Wojewódzkiego dla spraw Łemkowszczyzny, z dnia 27 maja 1938 r., k. 40–47.

³⁸⁶ *Ibidem*, k. 49.

³⁸⁷ ЦДІАЛ, Товариство ім. Михайла Качковського, ф 182, оп. 1, сп. 272, Газетні повідомлення, звіти та інші матеріали про організаційну та фінансово-господарську й пропагандистську діяльність і закриття читальні в селі Ванівці, Короснівського повіту, к. 88; *ibidem*, ф 182, оп. 1, сп. 374, Pismo starosty nowosądeckiego do Zarządu Czytelni M. Kaczkowskiego, z 23 września 1936 r., b.p.

4. Rodzina Łemków z powiatu jasielskiego w strojach regionalnych. (1935 r.)

5. Łemkiny z dziećmi. Zamężna kobieta w stroju regionalnym i charakterystycznym czepcu na głowie. (1935 r.)

6. Grupa dziewcząt
łemkowskich w odświęt-
nych strojach regionalnych.
(1936 r.)

7. Dziewczęta łemkowskie, sianokosy, Komańcza. (1930–1939)

ОРГАН ЛЕМКОВСКОГО СОЮЗА.

<p>Примерная цена:</p> <p>30 грошей вклято, 150 хол. пошти, 3 ал. речки.</p> <p>В Америкі: 50 центов пошти, 1 в речки.</p> <p>В Чехословакии: 2 кор. вклято, 4 кор. пошти, 55 кор. речки.</p>

Лемко, русска газета для Лемков выходит в четверг окопо 15-того и 30-того каждого місяця.

Редакция и администрация в Новом Санчі. Адрес: „Лемко“ Новый Санч.

Именины Маршала Пилсудского.

Дня 19. т. місяця припадають именины Маршала Войск польских Осефа Пилсудского.

Ден тот ход не ест церковним святом обходит житей польских торжественно, а то во времена великих заслуг, які подолжал Пилсудский для польской державы. О том, чым Пилсудский ест здесь — знают вышкы — але во вышкы знают, о том, же Сго дорога жытыва была терниста и же тот першый сын народа польского жыл ціле жыт не для себе и не личной выгоды, а посветил свои силы и свой труд для добра своего народа. Не зломил тот скількой натуры торжы — не побоялся он выступити навет против своих братья, коли увид, же трагит силы на партийну борбу — бо он не знал личных приятелей бо он любит лем свою Отчину — и готов для ней посветити вышкы, бо для него може бити лем

тот приятель, кто служит честно своему народу. Яко такой служит прекрасный примером для каждого народа, и каждый народ може от него научи тиса того, як належит любить свой родной край и народ.

Если додаме до тых благородных черт того великого человека и богатырицы тот гениальный ум волищичей, который в каждом трудном положении найде все наилучшу дорогу до усунуя перешод и который допровадил до того, же тепер Польша занимает почетные місце серед европейских держав — стане для нас все, чом тот ден 19. марца обходится торжественно. В том дню аложат своему вождю шмыр желани не лем граждане польские, але также други народы европейские, серед которых тышты наш Тезисменник славою великого державного Мужа, политика и героя.

Побіда Лемков.

Недавно выговил министр внутренних дел г. Перашый велику беседу, з которой для нас найважнйше того, же теперешие правительство относится до других непопулярных народов, как мешают в Польши. В той справе выговил г. министр Перашый, же Правительство в каждом случае не стоит на точи зрения тых Польков, котры спротивляются добросусласским отношениям вышкых народов, живущих в Польши и котры признают лем за собом право до державно-творческой работы.

Наше правительство повил г. министр смотрит на тую справу так, як вымагают того

интересы державы, а тоты интересы сун поставлены выше партийных.

Газета выршанка „Kurjer rogowy“ обесикт тую беседу г. Министра и више, же такий подля народов одной державы на граждан з большыма и меншыма правами былы бы не лем понижэющей для польского народа — але также принеобы нашей державы шедлу, бо польский народ в борби з другыма народами заселенчыми землі нашей державы — трагилбы силы на тую борбу, што вышлэоб до странот для цілой державы.

Так чинил г. министр в своей бюджетовой бесіде — а в остатних часах мы прекоуемусь, же за словами г. министра идут и поступки. Як каждый любечный порядок человек — так и правительство мусит дбати о того, жебы

в державі был лад и порядок — жебы был спокой и жебы вышкы люди шачували права. Без того поштануван права при але поштаной свободы дошла бы держава до беспорядку, а вточас никто з нас не былы певный своего мастку и своего жыт. Правительство мусит каражи тых, котры права не знают и робит того навет и в тых случаях, де где о недозволени и противзаконну роботу Польков.

Але з другой стороны видиме в остатних часах, же того само правительство помагат развиватися тым людям, котры шануют права — и домагаются тых прав для себе. Гардый пример того маме на нашей Лемковині, де правительство позволило нам в прошлом року на введенес рускых книжок до школ — и утворило тепер отдалене епископство для Лемков. При том епископстві буде и духовый семинар, в котром наши діти будут могли кончить богословские науки — и такым способом будеме мати зас своих священников.

Буде там также и наша гимназия, в которой наша молодежь буде могла брати науку в нашом материнском языке. Ест то велика побіда Лемков, а также и доказательство, же слова г. министра Перашкого то не фразы, але же наше правительство робит так, як заповіда. Тоты факты сун также доказательством и того, же лем спокойный и систематичный труд може дати добры результаты. Не поможут нич крикы на собраниях и вічах — не помогут угрозы, бо тых се встрашиты никто, вышкы може лем — добра организация и тыха некрэклява але тигла работа по наших селах. Нехай в каждом селі буде кооператив и читальня, але не того, жебы в кооперативах никто не купувал, а кто мог, то акрал и не по то, жебы до читальни никто не ходил и не заллатил навет членского взноса — але нехай тоты кооперативы и тоты читальни выказуют жыт — нехай они потрафят згрупувати вышкы людей в селі то вточас поможе не лем собі и шажариме нашу буд в кут, але станеся си пожиточком державно твореском одніцом, з котром правительство и вышкы мусит рахувати.

Початкы дали нам правительство, бо дяючи нам свою школу и своего епископа, сотворило для нас новы, деказы условия работы, але власне тепер не треба заложити руки — лем з новым силон ватися за экономичну и просвітительну работу.

УВАГА: Зберайте оголошення и присылайте до газеты „Лемко“.

8. Lemko: organ Lemkovskogo Souza. Na zdjęciu widoczny artykuł z okazji imienin Marszałka Józefa Piłsudskiego.

9. Delegacja Łemków z powiatów leskiego i sanockiego, która przybyła do Warszawy w sprawie utrzymania Sądu Okręgowego w Sanoku. Członkowie delegacji przed warszawskim oddziałem IKC we wrześniu 1934 r.

10. Obchody Święta Gór w Sanoku. Powitanie ministra spraw wojskowych gen. Tadeusza Kasprzycykiego przez dzieci łemkowskie. VIII 1936 r.

11 Uczestnicy zjazdu górali z Podhala, Podkarpacia i Huculszczyzny podczas pobytu w Krakowie. Grupa Łemków z ziemi sanockiej. XI 1934 r.

12. Święto Jordanu w Sanoku. Administrator apostolski dla Łemkowszczyzny ks. Bazyli Maściuch podczas prowadzenia procesji w asyście wojskowej. 19 I 1935 r.

rewizję bibliotek Towarzystwa, kwestionowano użycie podręczników, czasopism, kalendarzy, dzieł literatury pięknej, które wcześniej przeszły przez cenzurę urzędową³⁸⁸. Zahamowanie ukraïnizacji Łemków, które przyświecało władzom od połowy lat dwudziestych, przekształciło się w walkę przeciwko wszelkim przejawom i sympatiom „ruskości”. Obok ugrupowania rusofilskiego zwalczaniu podlegało także staroruskie stronnictwo, w pełni lojalne wobec władz RP, pragnące zachować łemkowską odrębność etniczną w państwowości polskiej. Odpowiednia polityka kulturalna, oświatowa i ekonomiczna, wdrożona w drugiej połowie lat trzydziestych, miała doprowadzić początkowo do asymilacji narodowej Łemków. Po rozprawieniu się z działalnością ukraińskich organizacji na Łemkowszczyźnie, w 1939 r. przystąpiono do likwidacji wszelkich łemkowskich instytucji, jednocześnie prowadząc kompleksową aktywizację tej społeczności w ramach polpolskich stowarzyszeń³⁸⁹.

3.8. Administracja Apostolska Łemkowszczyzny

Na początku lat trzydziestych zjawisko masowych konwersji z wyznania grekokatolickiego na prawosławne na Łemkowszczyźnie zostało zahamowane; nie zakończyło to jednak konfliktu religijnego na tym obszarze. W dalszym ciągu najwięcej kontrowersji wśród wiernych budziła akcja ukraïnizacyjna prowadzona przez duchownych grekokatolickich, którzy do akcji misyjnej wykorzystywali święta kościelne i odpusty. Aktywizacja kleru objawiała się również podejmowaniem prób osłabienia wpływu duchownych prawosławnych przez kolportaż prasy ukraińskiej oraz wspieranie rozwoju instytucji społeczno-kulturalnych. Działania duchownych zmierzające do ukraïnizacji Łemków stawały się głównym zarzewiem konfliktów i niechęci wiernych do pozostawania w Kościele grekokatolickim³⁹⁰. Spory na tle religijnym doprowadzały do podziału społeczności. Dochodziło do kradzieży naczyń liturgicznych, profanacji świątyń oraz symboli. W powiecie gorlickim wierni prawosławni podpalili plebanię przy cerkwi grekokatolickiej³⁹¹. Unicy wierni odpowiadali agresją, do największych konfliktów dochodziło zwłaszcza w okresie uroczystości thalerhofsckich, które ukraińscy duchowni odbierali jako zniewagę swojego narodu³⁹².

Do zatrzymania kryzysu religijnego wśród Łemków zaangażował się bp. przemyski J. Kocyłowski. W 1932 r. w Desznicy miało miejsce spotkanie z wiernymi

³⁸⁸ *Ibidem*.

³⁸⁹ ANN MSZ 1058, Sprawozdanie z działalności podkomitetu dla spraw Łemkowszczyzny za okres 21 maja 1937 – 20 maja 1938 r., k. 59.

³⁹⁰ APKR UW 352, k. 49; *ibidem* 576, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego dot. spraw wyznaniowych, z dnia 19 listopada 1932 r., bp.; *ibidem* 577, k. 47; B. Wójtowicz-Huber, *Rola Kościołów...*, s. 206; A. Krochmal, *Stosunki...*, s. 289; J. Moklak, *Kształtowanie się struktury...*, s. 23; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 328.

³⁹¹ APKR UW 577, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego z dnia 9 maja 1933 r., k. 227.

³⁹² *Ibidem* 576, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dnia 2 sierpnia 1932 r., bp.; APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dnia 9 marca 1934 r., k. 53.

bp. Kocyłowski, który nawoływał do pozostania przy wierze greckokatolickiej³⁹³. Podczas odprawiania przez bp. nabożeństwa przy cerkwi zgromadziło się około 2 tys. prawosławnych wiernych, dla których mszę odprawił ks. Prawosławny Leon Tychowski z Radocyny. Wskazał on m.in., iż rząd polski wspiera rozwój wyznania prawosławnego³⁹⁴.

Ruch prawosławny rozprzestrzenił się w zachodniej części regionu z wcześniej uznanych przez władze parafii³⁹⁵. Duchowni organizowali zjazdy, na których planowali taktykę zdobywania wiernych. 16 grudnia 1932 r. w Bartnem odbyły się obrady przedstawicieli kleru całej Łemkowszczyzny, na których omawiano stosunki wyznaniowe w poszczególnych parafiach, nastawienie ludności do wyznania prawosławnego oraz projektowano akcję misyjną³⁹⁶. W 1933 r. w Radocynie miał miejsce sobór księży prawosławnych z udziałem 17 duchownych z powiatów nowosądeckiego, gorlickiego oraz jasielskiego, na którym wzywano do zaniechania agitacji na rzecz konwersji na prawosławie oraz wzywano do uznawania tylko dobrowolnych zgłoszeń zmian obrządku. Potępiono także kradzieże naczyń liturgicznych z cerkwi oraz spory o świątynie³⁹⁷. Zajęcie takiego stanowiska wynikało z chęci pozyskania przychylności staroruskich Łemków przez neutralizację konfliktów religijnych. Nawiązana współpraca miała przebiegać także na niwie kulturalno-oświatowej. Jedną z osób najbardziej zaangażowanych w rozwój akcji misyjnej na Łemkowszczyźnie był ks. Jurij Pawłyszyn z parafii prawosławnej w Czarnem. Był on twórcą Bractw Prawosławnych im. ks. Sandowycza oraz propagatorem rozwoju czytelnictwa, jego działalność miała na celu rusyfikację wiernych³⁹⁸.

Widoczna wśród inteligencji łemkowskiej sympatia do staroruskiej organizacji, a także przynależność do Kościoła greckokatolickiego, doprowadziła do prób zatrzymania jego ukraïnizacji. Wobec konfliktu religijnego w kręgu Łemków staroruskich narodził się projekt utworzenia dla Łemkowszczyzny struktury kościelnej odrębnej od diecezji greckokatolickiej w Przemyślu, która zatrzymałaby ukraïnizację ludności łemkowskiej przez duchownych greckokatolickich i tym samym zahamowałaby rozwój prawosławia. Na zjeździe założycielskim Łemko-Sojuzu jako główne zadanie stawiano sobie zwrócenie uwagi kół rządowych oraz kościelnych na potrzebę powołania „ruskiego biskupstwa” celem ochrony Łemkowszczyzny przed agitacją posługującą się w politycznej grze cerkwią greckokatolicką. Wykorzystując pobyt w Krynicy Nuncjusza Apostolskiego, abpa Francesco Marmaggio w październiku 1932 r., delegacja staroruska w osobach Oresta Hnatyszaka oraz Metodego Trochanowskiego złożyła na jego ręce prośbę o wstawiennictwo w Rzymie w tej kwestii, przedstawiając problem ukraïnizacji Łemków przez duchownych greckokatolickich jako główne źródło rozwoju prawosławia oraz zarzewie konfliktu

³⁹³ P. Przybylski, *op. cit.*, s. 73.

³⁹⁴ APP StPJ 790/19, Sprawozdanie sytuacyjne Starosty powiatowego jasielskiego za wrzesień 1932 r., z dnia 30 września 1932 r., k. 137.

³⁹⁵ APKR UW 576, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dnia 30 listopada 1932 r., bp.

³⁹⁶ *Ibidem*, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dnia 30 grudnia 1932 r., bp.

³⁹⁷ J. Moklak, *Kształtowanie się struktury...*, s. 24; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 334; E. Senko, *op. cit.*, s. 56.

³⁹⁸ J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 98.

między parafianami a duchownymi. Następnie delegacja zwróciła się do przebywającego w Krynicy Prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda z prośbą o stworzenie niezależnej od Przemyśla diecezji. Projekt staroruski poparli także starosta nowosądecki oraz wojewoda krakowski, którzy zwrócili się do kół rządowych o wystąpienie w tej sprawie do Stolicy Apostolskiej³⁹⁹.

Administracja Apostolska Łemkowszczyzny (AAŁ) powstała na mocy porozumienia pomiędzy Stolicą Apostolską a Rządem RP z 1934 r. oraz dekretu Świętej Kongregacji dla Kościołów Wschodnich z 10 lutego 1934 r. Na podstawie tych porozumień do nowej jednostki administracyjno-kościelnej włączono wydzielone z diecezji przemyskiej dziewięć zachodnich dekanatów: sanocki, bukowski, rymanowski, dynowski, krośnieński, dukielski, gorlicki, grybowski oraz muszyński. AAŁ z siedzibą w Rymanowie Zdroju podlegała bezpośrednio Stolicy Apostolskiej, a finansowana była przez Skarb Państwa RP. Nowa prowincja została wyłączona spod władzy greckokatolickiego biskupa przemyskiego Josafata Kocyłowskiego, powszechnie uznanego za zwolennika ukraïnizacji Kościoła greckokatolickiego, a przekazana pod jurysdykcję Apostolskiego Administratora. Celem działalności AAŁ było ukształtowanie ideologiczne wiernych w duchu antyukraïńskim, co oznaczało powstanie nowej formacji ideologiczno-religijnej w postaci greckokatolickiej diecezji zarządzanej przez duchownych o staroruskich sympatiach⁴⁰⁰. Na siedzibę administratora wyznaczono Rymanów Zdrój jako punkt oddalony od ukraïnizujących centr, co ciekawe niezamieszkały też przez greckokatolickich wiernych⁴⁰¹. Celowo zrezygnowano z sugestii osadzenia administratury w Sanoku, który był uważany za ośrodek ruchu ukraïńskiego⁴⁰².

Pierwszym Administratorem nominowano ks. dr Mikołaja Nagórzańskiego. Wybór ten został przyjęty na Łemkowszczyźnie z powszechną aprobatą, jednakże nominowany odmówił pełnienia funkcji powołując się na zły stan zdrowia. W powyższej sytuacji papież Pius XI administratorem Apostolskiej Łemkowszczyzny mianował ks. dr. Bazylego Maściucha, starorusina pochodzenia łemkowskiego o przekonaniach antyukraïńskich⁴⁰³. Ks. Maściuch rozpoczął swe urzędowanie od

³⁹⁹ APKR UW 352, Pismo nowosądeckiego Starosty Powiatowego do Wojewody Krakowskiego, z dnia 31 października 1932 r., k. 72; „Sprawy Narodowościowe” 1933, s. 696; patrz też: K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 339; B. Prach, *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny*, w: *Łemkowie w historii...*, cz. 1, s. 300; E. Senko, *op. cit.*, s. 61; M. Lewandowska, *Administracja...*, s. 40; P. Przybylski, *op. cit.*, s. 77.

⁴⁰⁰ „Oriens. Dwumiesięcznik poświęcony sprawom religijnym wschodu” 2(1934), z. 2, s. 53–54; APP AAŁ 11, Accord entre le Saint-Siège et le Gouvernement de la République de Pologne au sujet d'une Administration Apostolique pour la Łemkowszczyzna, k. 139; Шемагизм Греко-Католицкого духовенства ...; AAN MSZ 5219, Notatka o konferencji w sprawie wykonania układu o Administraturze Apostolskiej dla Łemkowszczyzny, k. 37; J. Moklak, *Kształtowanie się struktury...*, s. 25; M. Lewandowska, *Administracja...*, s. 52; B. Prach, *op. cit.*, s. 302; E. Senko, *op. cit.*, s. 72; P. Przybylski, *op. cit.*, s. 78.

⁴⁰¹ „Oriens” 2, 1934, z. 2, s. 54.

⁴⁰² AAN MSZ 2847, Pismo w sprawie zmiany siedziby Administratora Apostolskiego dla Łemkowszczyzny, z dn. 6 VIII 1937, k. 17.

⁴⁰³ AAN MSZ 2847, Notatka z konferencji w sprawie wykonania układu o Administraturze Apostolskiej dla Łemkowszczyzny, z dn. 16 IV 1934, k. 37; APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody

uroczystych obchodów Święta Jordanu, które miały miejsce w Sanoku 19 stycznia 1935 r., gdzie przybyli prócz wiernych starostowie powiatów sanockiego, leskiego, krośnieńskiego oraz nowosądeckiego⁴⁰⁴. Pierwszym orędziem do Łemków był list pasterski Administratora z 2 marca 1935 r. w dialekcie podobnym etnolektowi łemkowskiemu, jednakże bez charakterystycznych na Łemkowszczyźnie końcówek. W liście duchowny witał wiernych jako Łemko pragnący zrozumienia duszy swych krajan. W katechetycznej części orędzia nawoływał do powrotu konwertytów na łono Cerkwi greckokatolickiej. Wskazywał, iż prawosławie nie jest prawdziwym wyznaniem Łemków, katolików obrządku wschodniego, którzy otrzymali własną administrację kościelną, co określał w kategoriach cudu. Równocześnie z wydaniem listu pasterskiego ukazał się oficjalny organ administracji „Wisti Apostolskoji Administracji Łemkiwszczyzny”, pismo poświęcone zagadnieniom liturgicznym⁴⁰⁵.

Władza RP przyjęła projekty starorusinów jako alternatywę dla ryzykownego popierania rozwoju prawosławia, uznanego oficjalnie za krzewiciela rosyjskiej tożsamości. W powstaniu greckokatolickiej administracji wolnej od wpływów Przemysła widziała szansę na powstrzymanie ukrainizacji ludności łemkowskiej, a także do dalszego kreowania u tej społeczności lojalności wobec państwa. Dlatego też, zasłaniając się argumentem uspokojenia sytuacji wyznaniowej na Łemkowszczyźnie, władze polskie zgodziły się na utworzenie nowej diecezji. AAŁ nieoficjalnie była podporządkowana decyzjom Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego, które miało wpływ na dobór duchownych oraz alumnów. W tym przypadku kierowano się opinią o lojalnej postawie wobec RP⁴⁰⁶. Ponadto nie utworzono osobnego seminarium duchownego dla administracji, tylko kierowano alumnów do seminarium w Krakowie. Zabieg ten miał odseparować kleryków od ukrainizujących wpływów duchownych greckokatolickich⁴⁰⁷. W rzeczywistości spowodował jednak, iż alumni nie mieli możliwości nauki liturgii w obrządku wschodnim ani nie byli, zdaniem administratury, odpowiednio ukierunkowani ideologicznie do pełnienia funkcji duszpasterskiej na Łemkowszczyźnie. Pomimo starań administratury o utworzenie seminarium duchownego greckokatolickiego dla AAŁ w Sanoku, władze wstrzymywały się od realizacji tegoż projektu⁴⁰⁸.

Ważnym aspektem w decyzjach Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego dotyczących łemkowskiej prowincji było rozstrzygnięcie kwestii usunięcia z terenów Łemkowszczyzny aktywnie ukrainizujących greckokatolickich księży. W tym celu działalność tychże duchownych

Krakowskiego, z dnia 9 marca 1934 r., k. 60; Шематизм Греко-Католицкого духовенства...; „Oriens” 3, 1935, z. 1, s. 11; E. Senko, *op. cit.*, s. 71; B. Wójtowicz-Huber, *Rola Kościołów...*, s. 206; P. Przybylski, *op. cit.*, s. 80.

⁴⁰⁴ P. Przybylski, *op. cit.*, s. 83.

⁴⁰⁵ „Oriens” 3, 1935, z. 2, s. 48.

⁴⁰⁶ AAN MRiOP 625, Opinia krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego o Alumnach Administratury Apostolskiej w Seminarium Duchownym częstochowskim, z dn. 5 XI 1935, k. 20.

⁴⁰⁷ AAN MRiOP 625, Informacje nt. kleryków obrządku grecko-katolickiego dla Łemkowszczyzny, kształcący się w Seminarium Częstochowskim w Krakowie, z dn. 3 VII 1937, k. 39.

⁴⁰⁸ AAN MSW 1080, Notatka w sprawie pomieszczenia alumnów Administratury Apostolskiej dla Łemkowszczyzny, z dn. 2 VIII 1938, k. 6.

przedstawiano Nuncjuszowi Apostolskiemu jako zmierzającą do odrzucenia jurysdykcji Watykanu⁴⁰⁹. W 1935 r. po uzyskaniu jego przychylności Administracja Apostolska Łemkowszczyzny przystąpiła do przeniesienia ukraińskich duchownych. Akcja ta uzyskała poparcie wśród ludności łemkowskiej, zmęczonej konfliktami religijnymi⁴¹⁰. W 1937 r. w związku z przeciwdziałaniem ukrainizacji alumnów, administratura, powołując się na zarządzenia Stolicy Apostolskiej oraz władzy RP, ogłosiła zakaz prenumeraty ukraińskich czasopism przez duchownych pod groźbą grzywny oraz zawieszenia w czynnościach kapłańskich⁴¹¹. W związku z polonizacją Łemków władze planowały także obsadzić na funkcji administratora greckokatolickiego duchownego narodowości polskiej, jako że w unickich księżach dostrzegali „agentów wojującego nacjonalizmu”⁴¹². W celu umocnienia stanowiska ks. Administratora apostolskiego wobec biskupów greckokatolickich postanowiono o nadaniu mu sakry biskupiej, a także poszerzeniu jurysdykcji AAŁ przez włączenie do prowincji dekanatu leskiego. Projektowano rekrutację greckokatolickich alumnów narodowości polskiej, absolwentów gimnazjów, wychowanych w duchu patriotycznej tradycji. Klerycy w dalszym ciągu mieli być kształceni z dala od ukraińskich centr⁴¹³. Władze polskie niebezpieczeństwo dostrzegały także w rusyfikacyjnej agitacji duchownych prawosławnych, dlatego też planowały przystąpić do stopniowej likwidacji wpływów tegoż wyznania na Łemkowszczyźnie⁴¹⁴.

Utworzenie AAŁ zostało odebrane w kręgach rusofilskich jako niebezpieczne dla rozwoju rosyjskiej tożsamości narodowej. 6 marca 1934 r. w Desznicy odbył się sobór duchowieństwa prawosławnego celem podjęcia kroków mających zabezpieczenie swoich wpływów na Łemkowszczyźnie⁴¹⁵. Kolejny sobór miał miejsce w Świątkowej Wielkiej 25 grudnia, a jego uczestnicy szukali odpowiedniego sposobu przeciwdziałania decyzjom łemkowskiej prowincji kościelnej⁴¹⁶. Na łamach organu RSO „Russkawo Gołosu” rusofilscy publicyści wyrażali nadzieję, iż nowo powstała administracja kościelna będzie mieć na celu pieczę nad równością obu Kościołów, a nie będzie prowadzić akcji „ujarzmiania prawosławia”. Wysuwano także żądania poszanowania praw prawosławnych Łemków⁴¹⁷.

Powstaniu AAŁ sprzeciwili się ukraińscy działacze narodowi, którzy uznali za bezprawne wyłączenie dziewięciu dekanatów spod władzy biskupa przemyskiego,

⁴⁰⁹ AAN MSZ 2847, Notatka z konferencji w sprawie wykonania układu o Administraturze Apostolskiej dla Łemkowszczyzny, z dn. 16 IV 1934, k. 40.

⁴¹⁰ APKR UW 554, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 V 1935, k. 77.

⁴¹¹ APP AAŁ 121, Pismo Ordynariatu Administratury Apostolskiej dla Łemkowszczyzny do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie, z dn. 10 III 1937, k. 1; *ibidem*, Pismo ks. Medweckiego do księży grekokatolickich dotyczące zakazu prenumeraty czasopism ukraińskich, k. 36; APKR UW 559, Sprawozdanie wojewody krakowskiego, z dn. 9 IV 1937, k. 82.

⁴¹² ANN MSW 1058, Protokół z posiedzenia Komitetu Wojewódzkiego dla spraw Łemkowszczyzny, z dn. 27 V 1938, k. 47.

⁴¹³ AAN MSW 1058, Plan pracy na terenie Łemkowszczyzny, k. 79.

⁴¹⁴ *Ibidem*; patrz też: AAN MSZ 2864, Pismo Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dot. Łemkowszczyzny, z dn. 17 VI 1937, k. 7.

⁴¹⁵ APKR UW 551, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 IV 1934, k. 87.

⁴¹⁶ APKR UW 554, Sprawozdanie Wojewody Krakowskiego, z dn. 9 II 1935, bp.

⁴¹⁷ „Oriens” 2, 1934, z. 2, k. 54.

w czym widzieli działanie polskiej władzy oraz obozu staroruskiego w celu oderwania Łemkowszczyzny od ziem ukraińskich. W prasie pojawiały się liczne artykuły przedstawiające powstanie prowincji jako objaw politycznej gry państwa polskiego. W artykule *Ostrożnie z eksperymentami* „Diło” atakowało Stolicę Apostolską jako czyniącą szkodę zarówno ludności ukraińskiej, jak i Kościołowi katolickiemu, wystawiając Łemkowszczyznę na „rusyfikujące” wpływy starorusinów⁴¹⁸. Komitet Centralny UNDO na spotkaniu w dniu 10 marca 1934 r. uchwalił, iż decyzja Watykanu świadczy o wspieraniu polskiej koncepcji regionalizmu, dlatego też utworzenie nowej prowincji kościelnej posiadało głównie polityczny charakter, któremu przyświecało odcięcie Łemkowszczyzny od kulturalnych i religijnych ośrodków ukraińskich i zostało odebrane jako zamach na jedność narodową Ukraińców⁴¹⁹. „Nywa” rozpisywała się o naruszeniu jedności prowincji kościelnej oraz wykorzystaniu wyznania do politycznych intryg⁴²⁰.

Oskarżenia ze strony ukraińskiej skłoniły nuncjusza apostolskiego ks. Marmaggię do wystosowania oficjalnego listu do metropolity Andrzeja Szeptyckiego z wyjaśnieniami, iż powstaniu Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny przyświecały jedynie motywy religijne, tj. powstrzymanie rozprzestrzeniającego się prawosławia. Oświadczenie to zostało ogłoszone na łamach ukraińskiej „Mety”⁴²¹. Wizytacja apostolska dla diecezji grekokatolickich początkowo została odebrana w kręgach ukraińskich jako szansa naświetlenia trudnej sytuacji dzielonej narodowościowo ludności. Jednakże nieznamość języka ukraińskiego u czeskiego wizytatora ks. J. Hudoczka wywołała negatywną reakcję. Ponadto przyjęcie przez delegata apostolskiego rusofilskiej delegacji RSO szeroko komentowano w ukraińskiej prasie jako przyzwolenie na dezintegrację Ukraińców; jednocześnie zarzucając staroruskim działaczom wspieranie rozwoju prawosławia⁴²².

Kręgi inteligencji ukraińskiej źle oceniały administraturę ks. Bazylego Maściucha, zarzucając mu wrogość wobec narodu ukraińskiego, która doprowadziła do pogłębienia dezintegracji na Łemkowszczyźnie. „Diło” oskarżało administratora o przyczynienie się do wzrostu sympatii do prawosławia; nawołując do likwidacji AAŁ: „skasowanie nikomu, prócz moskalofilów niepotrzebnego cerkiewno-administracyjnego okręgu na Łemkowszczyźnie leży zarówno w interesie narodu ukraińskiego i cerkwi gr.-kat. jak wreszcie samego państwa”⁴²³. Nadzieje strony ukraińskiej na zawieszenie działalności administratury wzrosły po śmierci Maściucha 12 marca 1936 r.⁴²⁴ Likwidacji Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny domagali się zarówno przedstawiciele Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej, jak i Narodowego Komitetu UNDO. Hasło to stało się jednym z głównych postulatów rezolucji spisanej w wyniku zgromadzenia w Sanoku z 14 maja 1936 r.; z zastrzeżeniem, iż w razie niemożności osiągnięcia celu, strona ukraińska

⁴¹⁸ „Diło” 1934, nr 54, z dn. 1 III 1934, s. 1.

⁴¹⁹ „Sprawy Narodowościowe” 1934, 2–3, s. 249.

⁴²⁰ „Sprawy Narodowościowe” 1934, nr 4, s. 607.

⁴²¹ „Sprawy Narodowościowe” 1934, nr 2–3, s. 249.

⁴²² „Sprawy Narodowościowe” 1934, nr 5–6, s. 608.

⁴²³ „Diło” 1936, nr 69, z 19 III 1936, k. 1; „Sprawy Narodowościowe” 1936, nr 1–3, k. 79.

⁴²⁴ E. Senko, *op. cit.*, s. 81.

żąda obsadzania administratury wyłącznie przez duchownych greckokatolickich o ukraińskiej tożsamości⁴²⁵.

Inteligencja łemkowska skupiona wokół Łemko-Sojuzu wystąpiła po śmierci administratora Maściucha do Nuncjatury Apostolskiej w Warszawie o wstawienie w Stolicy Apostolskiej w sprawie powołania na tę funkcję ks. Jana Polańskiego. W liście zaznaczono, iż: „Łemkowszczyzna od dawien dawna była zawsze wierna greckokatolickiemu Kościołowi i oddana całą duszą świętej Apostolskiej Stolicy. Oprócz tego my Łemkowie uważaliśmy siebie za Rusinów, tj. należeliśmy do narodowości ruskiej i greckokatolicki Kościół na Łemkowszczyźnie cieszył się największą powagą i znaczeniem. Kościoły na Łemkowszczyźnie były zawsze pełne wiernych. Naród modlił się w spokoju i miłości. Nie było nienawiści i niezgody. Dopiero od czasu, kiedy gr.kat. stolica Biskupia w Przemyślu i parafie tejże Diecezji zaczęły być obsadzone wyłącznie osobami zaliczającymi się do parafii ukraińskiej, które to osoby uznawały siebie za duszpasterzy wiernych tylko ukraińskiego obozu i kiedy do seminarium duchownego nie przyjmowano kandydatów Rusinów-Łemków. wtedy wszystko zaczęło się zmieniać na gorsze, powaga Kościoła greckokatolickiego zaczęła coraz bardziej upadać, powstała niezgoda, nastąpił upadek religii i przechód na prawosławie a nawet całkowite odstąpienie od wiary chrześcijańskiej, jednym słowem zaczęła się szerzyć zupełna demoralizacja”⁴²⁶. Za „wojnę religijną” inteligencja łemkowska oskarżyła działalność duchowieństwa ukraińskiego, które podporządkowało wyznanie świeckim ukraińskim kołom politycznym. Doprowadzić to miało do „zaszczepienia na Łemkowszczyźnie cudzego i znieawidzonego przez Łemków ukraiństwa”⁴²⁷. Zwracający się do nuncjusza apostolskiego F. Marmagiego Łemkowie zaznaczali, że dopiero powstanie AAŁ zatrzymało rozwój akcji ukrainizacyjnej wśród wiernych. W chwili śmierci Administratora działalność agitacyjna stronnictwa ukraińskiego miała wzrosnąć. Dlatego też przedstawiciele Łemków zwrócili się z oświadczeniem: „My Łemkowie mieliśmy siebie zawsze za Rusinów, tj. należeliśmy do narodowości ruskiej, nie będziemy i nie chcemy być Ukraińcami, bo dziadkowie i pradziadkowie nasi nimi nie byli, nie chcemy i nie możemy pogodzić się z tem, ażeby na Administratora Apostolskiej Łemkowszczyzny, został zamianowany Ukraińiec, bo powrócą dawne czasy i zamiast uciszenia zacznie się na nowo walka”⁴²⁸. Ksiądz Jan Polański został mianowany Wikariuszem Kapitularnym Administracji Apostolskiej 14 marca 1936 r.⁴²⁹; pełniąc tę funkcję konsekwentnie pozbawiał ukraińskich księży funkcji kościelnych na Łemkowszczyźnie⁴³⁰. 13 lipca 1936 r. dekretem Kongregacji ds. Kościołów Wschodnich, Administratorem Apostolskim Łemkowszczyzny został Jakiw Medwecki⁴³¹.

⁴²⁵ ЦДІАЛ, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів, ф. 344, оп. 1, сп. 259, к. 15.

⁴²⁶ APP AAŁ 11, List Łemków do Kardynała Franciszka Marmagiego, Nuncjusza Apostolskiego przy Rzeczypospolitej Polskiej, k. 182-183.

⁴²⁷ *Ibidem*, s. 184.

⁴²⁸ APP AAŁ 11, List Łemków do Kardynała Franciszka Marmagiego, Nuncjusza Apostolskiego przy Rzeczypospolitej Polskiej, k. 185.

⁴²⁹ E. Senko, *op. cit.*, s. 82.

⁴³⁰ *Ibidem*, s. 83.

⁴³¹ *Ibidem*.

Od 1937 r. AAŁ została przekształcona w narzędzie polityki narodowościowej władz RP⁴³². W Ministerstwie Spraw Wewnętrznych oraz Departamencie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego pracowano nad przejściem pełnej kontroli nad administraturą. Planowano obsadzić na funkcję administratora księdza rzymskokatolickiego narodowości polskiej, który miałby zmienić wyznanie na greckokatolickie⁴³³. Alumni mieli pochodzić z terenów Łemkowszczyzny, nie jak do tej pory z terenów województwa tarnopolskiego i stanisławowskiego⁴³⁴.

Powstanie i działalność AAŁ inspirowana przez staroruskich działaczy łemkowskich, miała przede wszystkim znaczenie polityczne. Początkowo jej podstawową funkcją było powstrzymanie ukrainizacji Łemkowszczyzny przez księży greckokatolickich, jak również zatrzymanie rozwoju prawosławia i orientacji rusofilskiej. Jej działalność dyktowana wytycznymi z Departamentu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, miała przyczynić się do asymilacji państwowej ludności łemkowskiej jak również utrzymać lojalną postawę stronnictwa staroruskiego. Od 1937 r. Administracja Apostolska Łemkowszczyzny miała być wykorzystywana do celów polonizacji Łemkowszczyzny, co ukazuje motywację władz polskich w monopolizacji swych wpływów na tymże obszarze. W osiągnięciu celu skorzystano przede wszystkim na konflikcie religijnym pomiędzy stronnictwami narodowymi.

* * *

W okresie dwudziestolecia międzywojennego Łemkowszczyzna znalazła się w orbicie ruchów narodo-społecznych, a ludność łemkowska poddana została próbom włączenia w procesy przyswajania kultur sąsiednich nacji. Zdumiewający jest zarówno rozmiar akcji, jak i dobierane do tego metody manipulacji, zwłaszcza w latach trzydziestych, gdy rywalizacja poszczególnych ugrupowań o Łemków sięgnęła apogeum, zarówno w aspekcie politycznym, kulturowo – oświatowym oraz ekonomicznym. Wybierano podobne środki w demagogii czy to za pomocą odpowiedniej literatury, rozwoju szkolnictwa i wydarzeń kulturalnych. Wielu zabiegom poddawano także etnolekt łemkowski, aby odpowiednio upodobnić go do języków sąsiednich narodów. Najbardziej zaangażowanymi działaczami na tym obszarze byli zwłaszcza duchowni, którzy ambonę wykorzystywali do krzewienia poszczególnych wizji. Aspekt wyznaniowy był więc jednym z podstawowych elementów tej gry politycznej. Znamienne, że ludność rolnicza, która budowała jedność na podstawie izolacji od ludności polskiej, a której identyfikacja grupowa zasadzała się na podstawowych elementach więzi społecznej uwarunkowanych wspólnym pochodzeniem i występowaniem w tej zbiorowości wspólnych wzorów kulturowych i systemów wartości, ostatecznie w dużej części przypadków opierała się tym zabiegom. Wśród rzesz łemkowskich chłopów widoczne było stronienie od spraw politycznych, lojalność wobec polskich władz, u których szukano możliwości

⁴³² J. Moklak, *Łemkowszczyzna...*, s. 178.

⁴³³ AAN MSW 1058, Protokół z posiedzenia Komitetu Wojewódzkiego dla spraw Łemkowszczyzny, z dn. 27 V 1938, k. 46.

⁴³⁴ *Ibidem*, k. 53.

swobodnego kultywowania lokalnych tradycji. Pomimo widocznego progresu trzech odrębnych identyfikacji wśród inteligencji łemkowskiej, a także wystąpienia konfliktu religijnego, grupa etniczna nie została w pełni zniekształcona. Polityczne zmagania poszczególnych stronnictw prowadziły do izolacjonizmu grupowego i określenia swojej społeczności terminem „tutejsi”. Jednym z podstawowych czynników integracji grupowej było odwołanie do symbolu „ruskości”. Przesądziło to o powodzeniu staroruskiej orientacji, pozwalającej zachować odrębność etniczną w obrębie obywatelstwa polskiego. Zwrócić należy uwagę na obojętny stosunek ludności łemkowskiej do Polaków i ich kultury, pomimo widocznej sympatii wobec władz RP. Lojalna postawa Łemków została wykorzystana przez polskie władze, które prowadziły pod koniec lat trzydziestych politykę asymilacji narodowej tej społeczności; realizację której przerwał wybuch II wojny światowej.

13. Konsekracja Palladiusza – arcybiskupa prawosławnego dla diecezji krakowsko-łemkowskiej. Arcybiskup Palladiusz (pierwszy z lewej) i metropolita prawosławny Dionizy Waledyński (drugi z lewej) podczas nabożeństwa. (II 1941)

ROZDZIAŁ IV

Łemkowszczyzna podczas II wojny światowej

4.1. Polityka narodowościowa III Rzeszy na okupowanych terenach

W pierwszej fazie działań II wojny światowej, w wyniku podziału ziem Rzeczypospolitej, Łemkowszczyzna w całości znalazła się pod okupacją niemiecką, w tzw. Generalnym Gubernatorstwie (dalej GG) ze stolicą w Krakowie. Podbój państwa polskiego w 1939 r. był elementem polityki wielkiej „przestrzeni życiowej” (*Lebensraum*), a więc zdobycia obszarów Europy Środkowej i Wschodniej oraz przekształcenia ich, poprzez germanizację oraz wyeliminowanie innych niż niemiecka nacji¹. Według tej części nazistowskiej ideologii, opartej na sloganach Hansa Grimma „Narodu bez ziemi”, przeludnienia Rzeszy oraz micie braku przestrzeni niezbędnej do egzystencji, ludność zamieszkująca te tereny miała zostać wynarodowiona i zdegradowana do roli niewolników, względnie wypędzona lub poddana masowej eksterminacji, a na jej miejsce planowano osiedlić Niemców sprowadzonych ze Wschodu². Agresywny postulat powiększenia *Lebensraum*, który stał się głównym napędem polityki narodowych socjalistów i *idee fixe* Adolfa Hitlera, spotkał się z przychylnością części elit politycznych, wojskowych i gospodarczych w Rzeszy Niemieckiej. Naukowych fundamentów, dostarczyły ustalenia nowego kierunku badawczego – geopolityki, której głównym przedstawicielem w latach trzydziestych był Karl Haushofer³. Rzekoma potrzeba *Lebensraum* na Wschodzie, jak również teoria „wyższości rasowej” narodu niemieckiego stały się podstawą koncepcji przebudowy całej Europy. Założenia te doprowadziły do realizacji polityki

¹ B. Musiał, *Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945*, w: „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 6, s. 13; zob. M. Zgórnjak, „*Lebensraum*” w doktrynie politycznej i wojskowej III Rzeszy, „*Studia Historyczne*” 1980, z. 4; A.L. Szcześniak, *Plan Zagłady Słowian. Generalplan Ost*, Radom 2001; *Generalny Plan Wschodni*, red. Cz. Madajczyk, Warszawa 1990; A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961; A. Wolf-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979; J.W. Borejsza, *Antyślawizm Adolfa Hitlera*, Warszawa 1988.

² B. Musiał, *op. cit.*, s. 15; Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 17.

³ I. Heinemann, *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy Europy*, Gdańsk 2014, s. 23.

przesiedleń, przejawiającej się selekcją rasową, przymusowymi wpędzeniami oraz polityką osadniczą obszarów okupowanych⁴.

Po opanowaniu terenu Polski, przystąpiono do zrealizowania celów polityki Hitlera. Rozwiązano administrację wojskową oraz wprowadzono niemiecką administrację cywilną. Zdobyte tereny podzielono na dwie części; zachodnią włączono do Rzeszy Niemieckiej (województwa pomorskie, poznańskie, górnośląskie, część łódzkiego, część kieleckiego, zachodnia część krakowskiego, część Mazowsza, powiat suwalski), łącznie 91 974 km² obszaru⁵. Z reszty ziem centralnej i południowej Polski utworzono Generalne Gubernatorstwo, na mocy dekretu z 12 października 1939 r., z ziem województwa lubelskiego, oraz części województw warszawskiego, łódzkiego, krakowskiego z Krakowem, a także zachodniej części województwa lwowskiego, ale bez Lwowa. Nowo powstałe Gubernatorstwo, liczące ogółem ok. 96 tys. km², zostało podzielone na cztery dystrykty: warszawski, krakowski, lubelski i radomski. Po ataku III Rzeszy na Związek Radziecki obszar ten został powiększony o resztę ziem województwa lwowskiego, jak również o województwo stanisławowskie i tarnopolskie, z których utworzono piąty dystrykt – Galicję, rozszerzając Gubernię do 145 tys. km² obszaru⁶. Według dokumentacji Rady Opiekuńczej ludność GG w jego początkowych granicach stanowiła ok. 12 mln, z czego 10 mln było narodowości polskiej, 1,380 mln żydowskiej, natomiast 420 tys. narodowości ukraińskiej (w tym ludności łemkowskiej), ponadto w pierwszym okresie wojny na teren GG miało, wg sprawozdania Rady Opiekuńczej, napłynąć ok 100 tys. Ukraińców⁷.

Jednym z założeń niemieckiej polityki było możliwie jak największe rozdrobnienie narodowościowe okupowanych ziem⁸. Według wytycznych komisarza ds. umocnienia Niemczyzny Heinricha Himmlera za odrębne narody obok Polaków i Żydów planowano uznać Ukraińców, Białorusinów, Górali, Łemków i Kaszubów⁹. Ukraińcom w zamian za lojalność wobec III Rzeszy generalny gubernator Hans Frank umożliwił użycie języka ukraińskiego jako urzędowego oraz rozwój kultury¹⁰.

⁴ *Ibidem*, s. 27.

⁵ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 66.

⁶ A. Wrzyszczyk, *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2014, nr 22, s. 696; Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 102.

⁷ W dokumencie szacowano, iż we wrześniu 1939 r. łączna liczba ludności ukraińskiej i łemkowskiej wynosiła 420 tys. osób, po wybuchu wojny na teren nowo utworzonego Gubernatorstwa napłynąć miało ok. 100 tys. osób narodowości ukraińskiej. AAN GG 1504, Rada Główna Opiekuńcza. Opracowania na temat podziału darów i subwencji między poszczególne grupy narodowościowe w GG. Ludność Generalnej Guberni, k. 22.

⁸ K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 348.

⁹ 15 V 1940 Heinrich Himmler powiedział „Nie mamy żadnego interesu, by jednoczyć wszystkie ludy wschodnie [...] wprost przeciwnie, chcemy ich rozbić na wiele części i odłamów [...] tak abyśmy mieli do czynienia nie tylko z Polakami i Żydami, ale również z Ukraińcami, Białorusinami, Góralami, Łemkami, Kaszubami [...]. Zresztą nawet w niemieckim Volku są odłamy i części, które musimy przesortować”. cyt. za: G.E. Schafft, *Od rasizmu do ludobójstwa. Antropologia w Trzeciej Rzeszy*, Kraków 2006, s. 94; Zob. A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 86.

¹⁰ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej oddział w Krakowie (dalej AIPN Kr) 075/125 t. 1, k. 105, AIPN Kr 075/8 t. 4, Materiały operacyjne dotyczące działalności Ukraińskiej Powstańczej

15 maja 1940 r. Heinrich Himmler przedstawił memoriał polityki narodowościowej *Kilka myśli o traktowaniu obcych narodowości na Wschodzie*, w którym zawarł kwestie najistotniejsze w prowadzeniu polityki narodowościowej na okupowanych ziemiach: „W postępowaniu wobec obcych narodowości na Wschodzie musimy dbać o to, aby uznać i pielęgnować tak wiele odrębnych narodowości, jak to tylko możliwe, a więc obok Polaków i Żydów, także Ukraińców, Białorusinów, Górali, Łemków i Kaszubów. Jeśli jeszcze gdzieś można znaleźć odpryski narodów, to również je. [...] Lecz nawet wewnątrz grup narodowych nie mamy interesu, aby je doprowadzić do zjednoczenia i wielkości, a być może nawet stopniowo wpoić im świadomość i kulturę narodową, ale powinniśmy rozłożyć je na niezliczone małe odłamki i okruchy. [...] Gdyż tylko dzięki temu, że rozłożymy tę całą narodowościową breję, składającą się z 15 mln w GG i 8 mln w prowincjach wschodnich, będziemy mogli przeprowadzić rasowe odsianie, które musi być fundamentem naszych rozważań, wyłowić z tej brei jednostki wartościowe pod względem rasowym, wysłać je do Niemiec i tam zasymilować. [...] Mam nadzieję na zupełne wymazanie pojęcia Żydów przez umożliwienie powszechnej emigracji wszystkich Żydów do Afryki albo gdzie indziej, do jakiejś kolonii. W pewnej perspektywie czasowej musi być możliwe doprowadzenie do zniknięcia na naszym obszarze terminów oznaczających takie narody, jak Ukraińcy, Górale i Łemkowie. To samo, co powiedziano na temat odpryskowych narodów, obowiązuje w odpowiednio większej skali w stosunku do Polaków”¹¹.

„Zdobycie nowej przestrzeni życiowej” oznaczało w praktyce wprowadzenie „nowego porządku etnicznego” na obszarach okupowanych. Posłużyć do tego celu miały masowe wypędzenia i eksterminacja ludności cywilnej. „Germanizacja” Wschodu zyskała na znaczeniu za sprawą volksdeutscheów z radzieckiej strefy okupacyjnej, którzy począwszy od jesieni 1939 r. zaczęli licznie przybywać do Rzeszy Niemieckiej. Osadnictwo volksdeutscheów planowano także wykorzystać do rasowej reorganizacji zdobytych terenów. Zagłada i wypędzenia stały się środkami polityki narodowościowej, grupą która najbardziej odczuła nacisk osadnictwa volksdeutscheów byli polscy Żydzi¹². W październiku 1939 r. Heinrich Himmler sformułował program deportacji z okupowanych obszarów. Ludność polską i żydowską planowano przesiedlić do GG z wcielonych do Rzeszy terenów w ramach etnicznego oczyszczenia terytorium, na których projektowano osiedlić sprowadzonych ze Wschodu volksdeutscheów. Na początku 1940 r. ukazał się pierwszy plan przebudowy terenów wschodnich, przygotowany w Wydziale Planowania komisarza ds. umacniania niemieczyny, tzw. pierwszy Generalny Plan Wschodni, zakładający czterokrotne zwiększenie liczby Niemców we wschodnich prowincjach Rzeszy¹³.

Na terenie Guberni zamierzano wykorzystać miejscową ludność do niewolniczej pracy, przy jednoczesnej próbie wyeliminowania polskiej inteligencji. Okupant nie-

Armii (UPA) na terenie powiatu nowosądeckiego, Doniesienie informacyjne z 12 XI 1949, k. 38, A. Klonder, *Łemkowie sądecy w latach 1939–1945, w: Okupacja na Sądeczyźnie*, Warszawa 1979, s. 50.

¹¹ Cyt. za: B. Musiał, *op. cit.*, s. 16.

¹² I. Heinemann, *op. cit.*, s. 33.

¹³ *Ibidem*, s. 170.

miecki miał realizować swoją politykę narodowościową poprzez terror, ludobójstwo, przesiedlenia, niewolniczą pracę, wypędzenia, wywłaszczenia, a także stłumienie życia kulturalnego. Jednakże polityka ta była zróżnicowana i zależna w zależności od tego, do której z narodowości się odnosiła. W najcięższym położeniu znalazła się ludność żydowska, którą zamierzono poddać eksterminacji, z kolei dla ludności polskiej przewidziano rolę niewolniczej siły roboczej; Ukraińców i Białorusinów, pomimo chwilowego uprzywilejowania, traktowano instrumentalnie celem podsywania antagonizmów z Polakami¹⁴.

Pomimo podniesienia kwestii ludności łemkowskiej w memoriale Himmlera, władze okupacyjne wspierały ukraińską politykę społeczno-kulturalną w stosunku do tej społeczności, zaliczając ją do narodu ukraińskiego. Prawdopodobnie było to niewielkim ustępstwem na rzecz Ukraińców, których planowano wykorzystać do szerszych celów, m.in. w walce z polskim i żydowskim żywiołem. Warto zaznaczyć, iż nowa władza została dobrze przyjęta przez część ludności ukraińskiej, żywiącą nadzieję na wywalczenie dzięki Rzeszy Niemieckiej wolnego państwa¹⁵.

Okupacja niemiecka na Łemkowszczyźnie charakteryzowała się więc ukraińszycizną tego obszaru¹⁶. Łemków wyznania greckokatolickiego uznano za Ukraińców i przyznano im kenkarty z literą U¹⁷. W latach 1939–1941 władze okupacyjne prowadziły politykę narodowościową na terenie Łemkowszczyzny polegającą na podporządkowaniu spraw tej społeczności na korzyść działaczy ukraińskich współpracujących z III Rzeszą. W niemieckich publikacjach z tego okresu znalazła się klasyfikacja łemkowskich ziem jako „etnograficznie ukraińskich”¹⁸. Informacje na ten temat zawiera publikacja z 1940 r. autorstwa Fritza Arlta, jednego z głównych realizatorów niemieckiej segregacji rasowej, *Die ukrainische Volksgruppe im Generalgouvernement*¹⁹. Warto zwrócić uwagę, iż niemieccy badacze w kwestii Łemkowszczyzny, korzystali z prac ukraińskich uczonych, zwłaszcza geografa i etnologa Włodzimierza Kubijowicza, który już od 1934 r. podejmował próby uznania Łemkowszczyzny, Nadsania, Chełmszczyzny oraz Polesia jako „etnograficznie ukraińskich ziem”, m.in. rozpowszechniając mapę etnograficzną Ukrainy na światowym

¹⁴ B. Musiał, *op. cit.*, k. 16; zob. Cz. Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*, Warszawa 1961; *idem*, *Polityka III Rzeszy...*; B. Mąciór-Majka, *Generalny Plan Wschodni. Aspekty ideologiczny, polityczny i ekonomiczny*, Kraków 2007; Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979; M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.

¹⁵ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945)*, Warszawa 1972, s. 195.

¹⁶ *Ibidem*, s. 193.

¹⁷ AIPN Kr 075/127, t. 1, Sprawa obiektowa kryptonim „Dan” dot. osób narodowości ukraińskiej na terenie powiatu nowosądeckiego, k. 105, AIPN Kr 075/8, t. 4, Materiały operacyjne dotyczące działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) na terenie powiatu nowosądeckiego, Doniesienie informacyjne z 12 XI 1949, k. 38, A. Klonder, *op. cit.*, s. 50.

¹⁸ A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 84.

¹⁹ *Ibidem*. Chodzi tutaj o publikację F. Arlta, *Die ukrainische Volksgruppe im Generalgouvernement*, Krakau 1940. (Volkspolitischer Informationsdienst der Regierung des Generalgouvernements, Innere Verwaltung, Bevölkerungswesen und Fürsorge, hrsg. von Dr. Fritz Arlt; H. 1). – [Wydanej w formie 3 zeszytów dla służbowego użytku pod tytułem: Narodowo-polityczna służba informacyjna rządu Generalnego Gubernatorstwa, wewnętrznej administracji oraz Opieki Społecznej].

kongresie geografów w Warszawie²⁰. Do badań nad ludnością ukraińską i łemkowską posłużył także doktorat Włodzimierza Sokołowskiego *Umfang und Bedeutung der Ukrainischen Bevölkerung und Wirtschaft im Generalgouvernement*, oparty w dużej mierze na ekspertyzach Kubijowicza, w którym określił Łemkowszczyznę jako „naturalny etnograficzny ukraiński obszar”²¹.

Realizacją planu germanizacji były przymusowe migracje ludności, jednak na teren Łemkowszczyzny, jak inne tereny uznane za ukraińskie, nie kierowano wysiedlanych Żydów i Polaków z ziem włączonych do Rzeszy²². Prawdopodobnie wynikało to z planów ukrainizacji, a następnie germanizacji wyselekcjonowanej pod względem rasy jak również przydatności ludności, a także miało związek z planami osiedlenia na tych obszarach Niemców karpaccich. Miały na Łemkowszczyźnie natomiast miejsce dobrowolne przesiedlenia na teren Związku Radzieckiego. 16 listopada 1939 r. doszło do podpisania porozumienia o wymianie ludności pomiędzy rządami III Rzeszy i ZSRR, w myśl którego prawem do wyjazdu objęci zostali Białorusini oraz Ukraińcy, do których zaliczono również Łemków²³. Z terenów Związku Radzieckiego mieli powrócić do Rzeszy Niemcy bałtyccy (tzw. Baltendeutsche), wołyńscy (Wolhyniendeutsche) czy galicyjscy (Galiziendeutsche)²⁴. W związku z umową w łemkowskich wsiach sowieccy komisarze prowadzili agitację na rzecz wyjazdu do ZSRR²⁵. Informacje na temat przesiedleń pojawiały się na łamach „Krakiwskich Wistej”²⁶.

Włodzimierz Kubijowicz we wspomnieniach *Ukraińcy w Generalnej Gubernii 1939–1941* opisał przesiedlenia ludności łemkowskiej. Zgodnie z tą relacją największe zainteresowanie wyjazdem do ZSRR wystąpiło na terenie Łemkowszczyzny zachodniej. Kubijowicz uważał, iż mogło być ono wynikiem sympatii komunistycznych, jednakże przychylił się do tłumaczenia decyzji niską świadomością narodową, przez co rozumiał rusofilską orientację Łemków. Trudno było mu jednoznacznie określić, czy przesiedleńcy chcieli zamieszkać na zunifikowanych ziemiach ukraińskich pod bolszewickim panowaniem, czy wśród rosyjskiej lud-

²⁰ W ten oto sposób komentował to zdarzenie „Ilustrowany Kurier Codzienny”: „Przed niedawnym czasem odbywał się w Warszawie światowy kongres geografów, w którym brał udział mało jeszcze znany «uczony» p. W. Kubijowycz. Należy przypuszczać, że sława jego teraz znacznie szerszym popłynie korytem. Otóż p. Kubijowycz – zauważmy dla ścisłości gente Ruthenus, religione greco-catholicus – zaznaczył swoją działalność na owym uczonej zebraniu tem, że wtykał wszystkim członkom kongresu (także i Polakom) swoją mapę etnograficzną Ukrainy [...] złączył z Ukraińcami Łemków, nie pytając ich bynajmniej o ich zdanie, wyspał nam tęgą wyspę ukraińską tuż pod Nowym Sączem – w ogóle użył sobie”. „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1934, nr 268, z dn. 27 IX, k. 2.

²¹ AAN GG 431, Władimir Sokolowskyj, *Umfang und bedeutung der Ukrainischen Bevölkerung und wirtschaft im Generalgouvernement*, 1943, k. 7.

²² Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 466.

²³ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 194; В. Кубійович, *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941 – Історія Українського Центрального Комітету*, Chicago 1975, s. 182; A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 80.

²⁴ A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 91; zob. A. Topij, *Mniejszość niemiecka na Łotwie i w Estonii 1918–1939/41*, Bydgoszcz 1998; *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski*, red. G. Hryciuk, W. Sienkiewicz, Warszawa 2008.

²⁵ A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 80; K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 347.

²⁶ Biblioteka Jagiellońska [dalej: BJ] 409265 IV, MF 688, „Krakiwski Visti” 7 cичень 1940, k. 4.

ności. Ciekawym argumentem, jaki zdaniem Kubijowicza przemawiał za decyzją Łemków o wyjeździe, miał być strach przed zdominowaniem ze strony ludności polskiej. Także strona polska miała prowadzić agitację za wyjazdem ludności łemkowskiej, a nawet posunąć się do gróźb²⁷. Do komisji przesiedleńczych zgłaszali się zwłaszcza działacze rusofilskiego stronnictwa; mogło to wynikać z chęci zamieszkania na terenie wyidealizowanej „ojczyzny”, jak wskazywał Kubijowicz. Prawdopodobnie istniała też wśród inteligencji łemkowskiej obawa o powtórzenie masowych represji na rusofilach, jakie miały miejsce za czasów I wojny światowej. Miejscowa inteligencja prowadziła więc agitację za przesiedleniami wśród ludności łemkowskiej, jednocześnie stanowiąc znaczny procent wyjeżdżających. W grupie tej znajdowali się także bogaci gospodarze, którzy opuszczali włości „żeby tylko zjednoczyć się z Rosją”; ich majątki przechodziły na rzecz władzy GG²⁸. Przeciwni wyjazdowi wg Kubijowicza mieli oponować działacze ukraińscy, jednakże wydaje się, iż większość odwołała od tej decyzji relacja powracających z przesiedlenia Łemków, „którzy poznali bolszewicką rzeczywistość”²⁹.

W zachodniej części regionu z przeważającą liczbą rusofilów i starorusinów do przesiedlenia zgłosiło się najwięcej osób. Zimą 1940 r. liczba zgłoszeń w sowieckich komisjach sięgnęła 25 tys., jednak większość osób wycofała się z decyzji o wyjeździe, gdyż odwołała ich od tego akcja uświadamiająca uchodźców z Ukrainy sowieckiej³⁰. Przesiedlenia rozpoczęły się 1 marca 1940 r.³¹, ludność łemkowska kierowana była do obwodu tarnopolskiego³². W wyniku akcji wymiany ludności na teren Ukrainy sowieckiej wyjechało 11 tys. osób, w tym ok. 5 tys. Łemków³³. Ze wschodniej części łemkowskich ziem, tj. z powiatu sanockiego, przesiedlono 1107 osób; z zachodniej Łemkowszczyzny wyjechało 3530 osób³⁴. Z Sądecczyzny przesiedlono minimum 239 osób, w tym z gminy Łabowa 54 osoby³⁵, z gminy Tylicz 21 osób³⁶, z miejscowości Krynica Wieś 14 osób³⁷, natomiast z samej Królowej Ruskiej do ZSRR wyjechało 150 osób³⁸.

²⁷ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 180.

²⁸ *Ibidem*, s. 180.

²⁹ *Ibidem*, *op. cit.*, s. 182.

³⁰ A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 80, K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 347.

³¹ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 180.

³² *Ibidem*, s. 182.

³³ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 194; Кубійович В., *op. cit.*, s. 182.

³⁴ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 44, zob. G. Hryciuk, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej, białoruskiej, rosyjskiej i rusińskiej z Generalnego Gubernatorstwa do radzieckiej strefy interesów w 1940 r., w: Wokół historii i polityki. Studia z dziejów XIX i XX wieku dedykowane Profesorowi Wojciechowi Wrzesińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Ciesielski, T. Kulak, K. Ruchniewicz, J. Tyszkiewicz, Toruń 2004.

³⁵ APNS PUR 23, Wykaz majątków poukraińskich, których właściciele wyjechali w r. 1940 do Rosji Sowieckiej z gminy Łabowa, k. 51.

³⁶ *Ibidem*, Wykaz majątków poukraińskich, których właściciele wyemigrowali w r. 1940 do Rosji Sowieckiej z gminy Tylicz, k. 53.

³⁷ *Ibidem*, Spis majątków poukraińskich, tych właścicieli, którzy wyemigrowali w r. 1940 do Rosji Sowieckiej z Krynicy Wsi, k. 47.

³⁸ *Ibidem*, Wykaz osób, które wyjechały do Rosji Sowieckiej z Królowej Ruskiej w 1940 r., z dn. 19 II 1943, k. 1; *ibidem*, Ausweis der Landwirte, die im Jahre 1940 aus Królowa Ruska nach Sowjetunion

Pierwsze powroty wystąpiły w 1941 r.; decyzje o repatriacji na Łemkowszczyznę, zdaniem Kubijowicza, wynikały z trudności aklimatyzacyjnych³⁹. Często powodem decyzji o powrocie miały być przekonania polityczne; rusofilscy Łemkowie zostali osiedleni wśród ludności ukraińskiej, a nie, jak pragnęli, wśród rosyjskiej. Powracającym na Łemkowszczyznę władze niemieckie miały nie zwracać ziemi, jedynie UDK miały przyjmować pod swoją opiekę przesiedleńców⁴⁰. Z niekompletnych dokumentów archiwalnych wynika, iż na teren Sądecczyny powróciły minimum 43 osoby: na teren gminy Tylicz (12 osób) oraz gminy Łabowa (31 osób)⁴¹.

Drugim filarem programu politycznego narodowych socjalistów był rasizm. Głównym ideologiem NSDAP był Alfred Rosenberg, Minister Okupowanych Ziem Wschodnich, autor *Mitu dwudziestego wieku (Mythus des 20. Jahrhunderts)*, który twierdził, iż nordycko-germańska Europa musi „przeć na wschód”⁴². Światooglądowe podstawy rasizmu opracowali także Richard Walther Darré i Henrich Himmler. Pierwszy z nich, autor symbolicznego terminu „krew i ziemia” (*Blut und Boden*), opublikował dwie sztandarowe prace, które stały się programem ideologicznym. Pierwsza z nich nosiła tytuł *Krew jako źródła życia rasy nordyckiej (Das Blut als Lebensquell der nordischen Rasse)*, druga natomiast *Nowa arystokracja krwi i ziemi (Neuadel aus Blut und Boden)*. Darré podjął w nich tematykę czystości krwi i kolonizacji na Wschodzie. Kwestię absolutnej wyższości „rasy nordyckiej” i klasyfikację sześciu „ras podstawowych” zaczerpnął z dorobku antropologa Hansa Friedricha Karla Günthera, głównego teoretyka rasy w III Rzeszy⁴³, autora publikacji *Rasoznawstwo ludu niemieckiego (Rassenkunde des deutschen Volkes)*⁴⁴. Po agresji na Polskę i aneksji zachodniej części kraju eksperci Głównego Urzędu Rasy i Osadnictwa SS poddali badaniom mieszkańców podbitych ziem jak i przybyłych z Europy Wschodniej *volksdeutschy* celem wyselekcjonowania osób „wartościowych rasowo”. Wiosną 1940 r. Henrich Himmler stwierdził, iż germanizacja prowincji wschodnich ma przebiegać zgodnie z ustaleniami nauki o rasie, w drodze selekcji ludności prowadzonej przez Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS (RuSHA). Polityka osadnicza i rasowa jednocześnie stanowiła integralną część narodowosocjalistycznej okupacji, dostarczając podstaw do eksterminacji Żydów⁴⁵.

Celem nadania naukowego oblicza niemieckiej polityce narodowościowej, a także podwalin do realizacji germanizacji na okupowanych terenach, powstawały instytuty naukowe. Okupant prowadził badania antropologiczne i etniczne nad ludnością łemkowską, realizowane przez Instytut Niemieckich Prac na Wschodzie

übersiedelt sind, k. 41, *ibidem*, Zusammenstellung der eingesogenen Klein-Betriebe in der Ortschaft Królowa Ruska, Kreis Neu Sandez, k. 45.

³⁹ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 181.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 182.

⁴¹ APNS PUR 23, Wykaz majątków poukraińskich, których właściciele wyemigrowali w r. 1940 względnie później do Rosji Sowieckiej, Tylicz, k. 53; *Ibidem*, Wykaz majątków poukraińskich, których właściciele wyjechali w r. 1940 do Rosji Sowieckiej, gmina Łabowa, k. 51.

⁴² I. Heinemann, *op. cit.*, s. 67.

⁴³ *Ibidem*, s. 26.

⁴⁴ G.E. Schafft, *op. cit.*, s. 53.

⁴⁵ I. Heinemann, *op. cit.*, s. 253.

(Institut für Deutsche Ostarbeit, dalej IDO)⁴⁶, który został utworzony przez Hansa Franka 20 kwietnia 1940 r.⁴⁷ Na główną siedzibę IDO wyznaczono gmach Uniwersytetu Jagiellońskiego; dyrektorem mianowany został Wilhelm Cobitz. Instytut dzielił się na jedenaście sekcji: prahistoryczną, historyczną, historii sztuki, prawniczą, ekonomiczną, językoznawczą, agronomiczną, geologiczną, ogrodniczą i architektury krajobrazu, leśnictwa i gospodarki leśnej, rasoznawczą i ludoznawczą. Głównym celem IDO było planowanie strategii w wyzyskaniu zasobów świeżo zdobytych ziem. Instytut obok prowadzenia badań rasowych, a także przygotowywania ekspertyz dla władz, wykorzystanych następnie w niemieckiej polityce ludnościowej, poszukiwał siły roboczej oraz dóbr kultury, które miały zostać wykorzystane na rzecz III Rzeszy⁴⁸.

Badania na ludności łemkowskiej zostały przeprowadzone przez Sekcję Badań Rasy i Ludoznawstwa IDO w myśl rozporządzenia obejmującego ekspertyzami także „górali ukraińskich”. Sekcja ta podzielona była na trzy referaty: antropologii, etnologii i ludoznawstwa. Głównym obszarem zainteresowania byli objęci Żydzi (badania były przeprowadzane głównie na Żydach tarnowskich), osoby o domniemanym pochodzeniu niemieckim oraz osoby o typach „słowiańskich” oraz „mongolskich”⁴⁹. Dużym zainteresowaniem badawczym cieszyli się także Górale Podhalańscy⁵⁰, wpływ miał na to prawdopodobnie projekt Goralenvolk, a więc akcji germanizacyjnej Podhala, poprzez doszukiwanie niemieckich korzeni u tej grupy ludności⁵¹. W 1942 r. planowano przystąpić do realizacji zamierzeń polityki narodowościowej na tym obszarze, przez akcję wpisania na Volklistę (Deutsche Volksliste), a także utworzenie Komitetu Góralskiego (Goralisches Komitee) w Zakopanym. W planach Hansa Franka akcja germanizacyjna miała mieć też miejsce na Łemkowszczyźnie, w dniach 13–14 marca 1942 r. gubernator omawiał plan polityki narodowościowej wobec Górali, Łemków i Hucułów, z przebywającym w tym czasie w Krakowie, Heinrichem Himmlerem. Frank projektował rozwijanie wśród tych społeczności odrębności etnicznej, przekształcając w ruch separatystyczny, czego chciał uniknąć Himmler, którego zdaniem ludność tę należało zgermanizować od razu, bez przebudzenia w niej poczucia własnej tożsamości

⁴⁶ AAN GG 432/1, Die polnischen goralen, von Dr. Imma von Guenther-Swart, 1943 r., k.1.

⁴⁷ A. Rybicka, *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej. Kraków 1940–1945*, Warszawa 2002, s. 11; T. Bałuk-Ulewiczowa, *Wyzwolić się z błędnego koła. Institut für Deutsche Ostarbeit w świetle dokumentów Armii Krajowej i materiałów zachowanych w Polsce*, Kraków 2004, s. 7; Uniwersytet Jagielloński Institut für Deutsche Ostarbeit [dalej: IDO] 1, Das Institut für Deutsche Ostarbeit, 11.02.1941, b.p.; *ibidem*, Das Institut für Deutsche Ostarbeit. Aufgaben und Praxis der wissenschaftlichen Forschung im Osten, b.p.

⁴⁸ Prezesem IDO był Hans Frank, natomiast Wilhelm Cobitz, odpowiadał za organizację Instytutu jak również jego prace. Główną siedzibą IDO był Kraków, utworzono także filie we Lwowie i w Warszawie. G.E. Schafft, *op. cit.*, s. 86; zob. AUJ IDO 1, Das Institut für Deutsche Ostarbeit, 11.02.1941, b.p.; *ibidem*, Das Institut für Deutsche Ostarbeit. Aufgaben und Praxis der wissenschaftlichen Forschung im Osten, b.p.

⁴⁹ G.E. Schafft, *op. cit.*, s. 97.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 98; AUJ IDO 1, Rassen und Volkstumforschung. An die Schriftleitung der Zeitschrift Das Generalgouvernement, 15. April 1942, b.p.

⁵¹ Zob. W. Szatkowski, *Goralenvolk. Historia zdrady*, Zakopane 2012.

narodowej. Według planów komisarza ds. umocnienia Niemczyzny na obszar Łemkowszczyzny i Podhala, prawdopodobnie w miejsce zlikwidowanej, specjalnie wyselekcjonowanej grupy ludności lojalnej wobec Polaków, w dalszej perspektywie mieli zostać przesiedleni Niemcy karpaccy ze Spiszu⁵².

Zadaniem Sekcji Badań Rasy i Ludoznawstwa IDO było przedstawienie ogólnej sytuacji rasowo-narodowościowej na okupowanym przez III Rzeszę obszarze w poszukiwaniu podstaw naukowych dla celów politycznych⁵³. Co ciekawe, wg rozporządzenia z 1940 r. dla IDO należało przeprowadzić w trybie pilnym: „badania rasowo-biologiczne pewnych grup ludnościowych w GG, badania rasowo-biologiczne członków polskiego ruchu oporu, badania narodowościowe i rasowo-polityczne grup o trudnej do ustalenia wartości np. górali, pewnych grup ukraińskich, informowanie o krwi niemieckiej, rozmywającej się na Wschodzie, identyfikacja grup i rodów nadających się do germanizacji, badania rasowo-biologiczne grup rodzinnych ludów na wschodzie celem ustalenia, do jakiego stopnia ich praca w Rzeszy (stanowiłaby zagrożenie przez) kontakt biologiczny z ludem niemieckim, organizowanie kontaktów między niemieckim Volk a ludnością wschodnią i obserwowanie skutków”⁵⁴.

Łemkowszczyzną interesował się szczególnie Anton Adolf Plügel, kierujący Referatem Etnologii przy sekcji Rasowo-Ludoznawczej IDO⁵⁵, który w przekonywał w swoich publikacjach, iż wśród Łemków jak i Górali Podhalańskich, odnaleźć można osoby o cechach nordyckich lub dynarsko-nordyckich⁵⁶. Gromadził też materiał etnograficzny, zwłaszcza fotografie Łemków i Górali Podhalańskich. W opisie negatywów z Łemkowszczyzny praktycznie w większości przypadków ludność kwalifikował jako Łemków, ze sporadycznymi przypadkami opisu Ukraińców. Zainteresowanie Plügela wiązało się to ściśle z polityką administracji GG, która zakładała germanizację Górali Podhalańskich oraz ludności łemkowskiej, którym przypisywano pochodzenie niemieckie, ewentualnie odpowiednią „wartość rasową” i kulturową, iż zakwalifikowano ich do poddania germanizacji⁵⁷.

Ekspertyzy przeprowadzone wśród Łemków opisała m.in. doktor Imma von Günter-Swart. Badania etniczne obejmowały całą grupę górali polskich oraz ukraińskich, celem sprawdzenia możliwości pochodzenia górali od północnogermańskiego plemienia Gotów⁵⁸. Poszukiwano także śladów niemieckiego osadnictwa⁵⁹.

⁵² Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 460.

⁵³ Z. Libera, *Sekcja Rasowo-Ludoznawcza Instytutu na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie w badaniach etnologów i antropologów w Krakowie*, w: *Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015, s. 58.

⁵⁴ G.E. Schafft, *op. cit.*, s. 92–93.

⁵⁵ L. Gottschall, *Student wiedeńskiego Wydziału Ludoznawstwa i aktywny członek NSDAP: Anton Adolf Plügel*, w: *Antropologia i etnologia w czasie wojny...*, s. 100.

⁵⁶ Z. Libera, *op. cit.*, s. 61; zob. AUJ IDO 70, Schrift Dr. Anton Plügel zu Haptmann Müller-Jürgens, Den 22. April 1942, b.p.

⁵⁷ M. Maj, S. Trebunia-Staszek, *Działalność Referatu Etnologii Sekcji Rasowo-Ludoznawczej w świetle nowych materiałów źródłowych*, w: *Antropologia i etnologia w czasie wojny...*, s. 123.

⁵⁸ AAN GG 432/1, Die polnischen goralen, von Dr. Imma von Guenther-Swart, 1943 r., k. 1.

⁵⁹ „Na początek XIII wieku datuje się silne osadnictwo związane z niemieckim napływem. Najstarszym świadectwem historycznym na Podhalu jest przywilej Henryka Brodatego ze Śląska,

Do grupy górali ukraińskich, mieszkającej na wschód od Dunajca zaliczono Łemków, Bojków i Hucułów⁶⁰. Dialekt łemkowski oraz bojkowski niemieccy badacze określili jako bliski językowi polskiemu. Za przynależnością do narodu ukraińskiego przemawiało wyznanie greckokatolickie oraz prawosławne. „Podczas gdy osady Hucułów i Bojków leżą teraz w rosyjskiej strefie wpływów, są Łemkowie, z grubsza opisując osiedleni między Dunajcem a Sanem, znaleźli się na terenie Generalnej Guberni. Ich liczba nie jest dokładnie znana, zawiera się między 100–150 tys. Najbardziej wysuniętym na zachód punktem jest wieś Osturnia, na wschód od Zakopanego. W powiecie nowosądeckim w gminie Szczawnica znajduje się rząd łemkowski. Dalej znajduje się pas osiedlenia Łemków przez południowe części okręgów: Nowy Sącz, Gorlice, Jasło, Krosno i Sanok i zachodnią część obwodu Lesko. Z granicą Generalnej Guberni kończą się także tereny osadnictwa Łemków, bez ostrego podziału przylegające do Bojków na wschód”⁶¹.

Podobnie jak w przypadku Górali Podhalańskich, badacze IDO doszukiwali się u ludności łemkowskiej korzeni gockich. Przyjęli oni teorię migracji, w której północnogermańskie plemię ok. V w., podczas wędrówki z Siedmiogrodu, poprzez górne dopływy Cisy i Warty, wzdłuż Dunaju, w ucieczce przed Hunami, zawróciło w stronę Popradu i Wagi (rzeki na terenie zachodniej Słowacji), by podążyć biegiem Orawy i dostać się w okolice Nowego Sącza. Teza ta jednak nie była wystarczająco mocno ugruntowana. O śladach wędrówek Gotów przez Łemkowszczyznę i Podhale miały świadczyć brązowe i mosiężne kłamry z gotyckimi strzałami noszone na szyjach przez mieszkańców tych ziem. W ostatecznej ekspertyzie uznano, iż „w każdym bądź razie o jakimkolwiek wpływie cech gockich na [obraz rasy] nie może być mowy, z tego powodu, że liczba Gotów, którzy się ponownie tam osiedliła, nie mogła być duża”⁶².

Niemieccy badacze przyjęli także teorię o migracji wołoskiej na polską część Karpat, mającej miejsce pod koniec XV i na początku XVI w., wzdłuż działu wodnego Wisły i Dunaju. Wołoscy pasterze, wg ekspertyz niemieckich badaczy, znaleźli się pomiędzy polskojęzycznym terytorium na północy a słowackim na południu. Wędrówki Wołochów, rumuńskiego plemienia pasterskiego, po części także innego pochodzenia bałkańskiego, zostały uznane za ruch, który obejmował cały teren Karpat z „wieloznaczną i wielostronną niejasną” kulturą mającą powiązania

z roku 1234 dla wojewody krakowskiego na zasiedlenie przez niemieckich kolonistów dolin rzek beskidzkich i podhalańskich. Niemieckie średniowieczne osadnictwo w Karpatach było na sądeckiej ziemi tym silniejsze, że trwało czterysta lat. Pociągało to za sobą szeroki pas osadnictwa na prawie niemieckim, jeszcze dzisiaj w swojej formie widocznej, jak Łańcuchówka (wieś leśno-łanowa), znajdujących się w całym obszarze Karpat. Silny wpływ niemiecki przyszedł ze Spiszu, gdzie osiedliła się duża grupa niemieckich osadników”. AAN GG 432/1, Die polnischen goralen, von Dr. Imma von Guenther-Swart, 1943 r., k. 5.

⁶⁰ *Ibidem*, k. 2.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² „Tymczasowo trzymamy się tej tezy ze względu na wszystkie podobieństwa brązowych i mosiężnych kłamer jakie Górale (mężczyźni) noszą na szyjach, z gotyckimi strzałami. Jest także interesujące że tych cech nie spotykamy u Górali Śląskich. Kilku badaczy przyjęło też, że gotyckie strzały nie dotarły bezpośrednio [od Gotów], ale z późniejszych ich osad, przez Węgry i Słowację”. AAN GG 432/1, Die polnischen goralen, von Dr. Imma von Guenther-Swart, 1943 r., k. 6.

z różnymi częściami Karpat, także nabytą od Węgrów. Niemieccy badacze odnaleźli najsilniejsze wpływy zarówno u Hucułów, Bojków, a także Łemków. Czysto biologiczny wpływ osadnictwa wołoskiego miał być słaby i wkrótce został wyparty przez elementy polskie i słowackie. Niemieccy badacze odnotowali jednakże wpływ rumuńsko-wołoski na etnolekt, widoczny w formie literackiej; przejęty przez ludność łemkowską, sklasyfikowany jako obcy, niepolski. Zgodnie z ekspertyzami IDO poza tym „wyjątkowym” dziedzictwem językowym, którego wpływy określono jako niewielkie, nie ustalono żadnych istotnych odchyłeń od zwyczajowego polskiego języka, kiedy słowackie wpływy, naturalne ze względu na bliskie sąsiedztwo, musiały promieniować i obejmować poznane atawizmy, tj. zespół nietypowych cech charakterystycznych dla jego odległych przodków⁶³. Zaznaczyć należy, iż niemieccy badacze w swoich ekspertyzach korzystali z ustaleń polskich naukowców. Współpracownikiem IDO, wymienianym w dokumentacji jako konsultant ds. Łemków, był Roman Reinfuss⁶⁴. Ubolewano jednak nad tym, iż polskie badania antropologiczne sprzed wojny całkowicie zaniedbały kwestie rasowe⁶⁵.

Na terenie Łemkowszczyzny badania antropologiczne przeprowadzone zostały przez Sekcję Badań Rasy i Ludoznawstwa IDO, m.in. w Bieczu, Jaśle, Krośnie, Hańczowej, Komańczy, Izbach, Piorunce, Grybowie, Wróbliku Królewskim, Nowej Wsi, Łabowej, Krynicy, Sanoku, Ropie i Uściu Ruskim⁶⁶. W samej Komańczy przebadano 216 osób⁶⁷. W Hańczowej przebadano natomiast 379 osób, w dniach 19–26 września 1942 r.⁶⁸ Pomiarami antropologicznymi kierowała dr Elfriede Fliethmann, natomiast badaniami etnograficznymi dr Ingeborg Sydow⁶⁹. Do pomocy zaangażowano ośmiu polskich badaczy, działających pod kierownictwem niemieckich

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Z. Libera, *op. cit.*, s. 12.

⁶⁵ Imma von Günter-Swart pisała, iż „Polska nauka, która odłożyła problem na później, przed wojną światową intensywnie badała górali, niestety z czysto etnicznego punktu widzenia, zaniebując kwestie osiedlenia i aspekty rasowe. Ostatnio przez badaczy niemieckich wyjaśniono więcej, w kontekście niemieckiej kolonizacji na wschodzie. Po [pierwszej] wojnie doszedł w polskich badaniach pociąg polityczny, który przez silne akcentowanie etnograficznej wspólnoty ukraińskich górali [Łemków], których oddzielenie od ukraińskiego narodu, mogło dojść do skutku”. AAN GG 432/1, Die polnischen goralen, von Dr. Imma von Guenther-Swart, 1943 r., k. 1.

⁶⁶ AUJ IDO SRV Series 2, Lemken. Lemkowoscina, k. 1–7; *ibidem*, Lemken Nowa Wieś, k. 21–27, *Ibidem* Lemken Łosie, k. 13–20; *ibidem*, Lemken Nowa Wieś, k. 8–12; AUJ IDO SRV Series 2, Ukrainer in Rymanów; *ibidem*, Lemken in Krynica; AUJ IDO 70, Rasen und Volkstumsforschung. An den Herrn Kreishauptmann in Jasło, 8 August 1942, b.p.

⁶⁷ AUJ IDO 75, Personenlisten aus untersuchungsarten [Komancza]. Verzeichnis d. Einwochner v.d. Ortschaft Komancza v. 20 bis 50 jahre, k. 1; *Ibidem*, Personenlisten aus untersuchungsarten [Komancza] 14 X 1942, b.p. *Ibidem*, Personenlisten aus untersuchungsarten [Komancza] 15 X 1942, b.p.; *Ibidem*, Personenlisten aus untersuchungsarten [Komancza] 16 X 1942, b.p.; *ibidem*, Personenlisten aus untersuchungsarten [Komancza] 17 X 1942, b.p.; *ibidem*, Personenlisten aus untersuchungsarten [Komancza], 18 X 1942, b.p.

⁶⁸ *Ibidem*, Personenlisten aus untersuchungsarten [Hanczowa] 19 IX 1942 r.; *Ibidem*, Personenlisten aus untersuchungsarten [Hanczowa] 21 IX 1942 r.; b.p.; *ibidem*, Personenlisten aus untersuchungsarten [Hanczowa] 22–23 IX 1942 r.; *ibidem*, Personenlisten aus untersuchungsarten [Hanczowa] 26 IX 1942 r., b.p.

⁶⁹ M. Maj, S. Trebunia-Staszal, *op. cit.*, s. 130.

ekspertów⁷⁰. Prawdopodobnie część z nich stanowili studenci medycyny⁷¹. Mieszkańcy otrzymywali wezwanie obowiązkowego stawienia się przed „Naukową Komisją Antropologiczną” celem przeprowadzenia badań naukowych, niestawienie się miało być karane grzywną i przymusowym doprowadzeniem przez policję⁷².

Ludność łemkowską poddawano badaniom biologicznym oraz genetycznym celem zebrania danych metrycznych i cech opisowych badanej populacji, w tym przypadku grupy osób w przedziale 20–50 lat. Następnie sporządzano dokładne pomiary i opisy antropologiczne Łemków oraz wykonywano badania lekarskie⁷³. Zbierano dane antropometryczne, uzyskiwane w wyniku pomiarów poszczególnych części ciała, tj. objętość i proporcja czaszki, długość kości, długość szyi, ramion i dłoni ect., szerokość i długość twarzy i nosa, stan uzębienia, rozstawienie gałek ocznych, proporcja i waga ciała, a także określenie pigmentu oczu, włosów, rzęs, brwi i skóry badanej populacji⁷⁴. Ponadto robiono po cztery fotografie badanych osób celem zestawienia cech antropologicznych z wynikami ekspertyz⁷⁵.

W ankietach socjologicznych pytano o dane osobowe, przynależność narodową, język ojczysty, przynależność państwową, wykształcenie, stan rodziny, wyznanie, potomstwo, rodzeństwo, stan posiadania/stan majątkowy, warunki życia przed wojną, zmiany stanu majątkowego wskutek wojny, przebyta służbę wojskową, odbyte kary (w tym karę więzienia), podróże zagraniczne, działalność w stowarzyszeniach, a także uprawiany sport⁷⁶. Dodatkowo w ankietach socjologicznych znajdowały się pytania o zainteresowania, znajomość języków obcych, posiadane prawo jazdy, choroby przebyte w wieku dziecięcym i dojrzałym, a także, czy respondent nosi ślady nabyte skutkiem wypadków losowych. Pytano także, czy członkowie rodziny byli karani, czy respondentowi wiadomo o chorobach umysłowych lub nerwowych w rodzinie („wariactwo, idiotyzm, epilepsja, słabość nerwowa itp.”), jak również o wiedzę na temat ciężkich cielesnych zaburzeniach w rodzinie („stopa końsko-szpotawa, zajęcza warga, kalectwo wrodzone, wrodzona głuchota, ślepotą, niemota itd.”). Pojawiały się także pytania mające na celu ustalenie germańskiego lub żydowskiego pochodzenia respondenta lub małżonka⁷⁷.

Na Łemkowszczyźnie przeprowadzano ponadto ekspertyzy statystyczne i psychologiczne⁷⁸, jak również badano kulturę, folklor oraz zwyczaje danej

⁷⁰ AUJ IDO 70, Rasen und Volkstumsforschung. An den Herrn Kreishauptmann in Jasło, 8 August 1942, b.p.

⁷¹ K. Kaczanowski, *Ocena badań antropologicznych, medycznych i psychologicznych prowadzonych przez IDO na Podhalu, Łemkowszczyźnie i innych terenach Polski*, w: *Antropologia i etnologia w czasie wojny...*, s. 78.

⁷² AUJ IDO 75, Pismo do Mieszkańców Gromady Borowa, z dn. 1 II 1943, b.p.

⁷³ AUJ IDO 70, Rasen und Volkstumsforschung. An den Herrn Kreishauptmann in Jasło, 8 August 1942, b.p.

⁷⁴ AUJ IDO 75, Ankieta z danymi antropometrycznymi, nr 3764.

⁷⁵ AUJ IDO 70, Rasen und Volkstumsforschung. An den Herrn Kreishauptmann in Jasło, 8 August 1942, b.p.

⁷⁶ AUJ IDO 75, Ankieta socjologiczna, b.p.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ AUJ IDO 70, Sektion für Rassen- u. Volkstumsforschung. Arbeitsbericht für den Monat September, 2 Oktober 1942, b.p.; por. K. Kaczanowski, *op. cit.*, s. 75–95. Ciekawy eksperyment

społeczności⁷⁹. Zwracano uwagę na warunki zamieszkania, zwłaszcza na porządek i czystość w odwiedzanych wsiach, gdyż zdaniem niemieckich badaczy osoby mniej „wartościowe rasowo” i charakterologicznie żyją w zaniedbaniu, biedzie i brudzie. Natomiast osoby o lepszych cechach rasowych i charakterze są bogatymi gospodarzami i sprawiają dobre wrażenie⁸⁰. Dodatkowo analizowano nazwy miejscowości w poszukiwaniu niemieckiej etymologii. W wyniku tych ekspertyz ustalono, iż na Łemkowszczyźnie istnieją w kilku przypadkach miejscowości, których nazwy pochodzą od niemieckich zapożyczeń, podobnie jak na całym obszarze dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. Według tych ekspertyz, nie odnaleziono podstawy do udowodnienia obecności niemieckich osadników na tym obszarze⁸¹.

Interesującym przykładem są wyniki badań przeprowadzonych nad populacją łemkowską w miejscowości Besko koło Rymanowa przy okazji otwarcia wystawy Muzeum Łemkowskiego w Sanoku. Badacze z IDO wyróżnili w tym przypadku trzy grupy ludności. Pierwszą z nich stanowili Łemkowie, w przeważającej większości przypadków, pochodzenia od mieszanek prymitywnych typów „staroeuropejskiego” i „wschodniego typu prostych i pasywnych nosicielei starej prostej kultury rolniczej”⁸². Drugą grupę stanowiła inteligencja ukraińska, przybyła z Sanoka, o mieszanym typie „turecko-tatarskim” i „kaukaskim”, mająca wyróżniać się od Łemków wyższym ilorazem inteligencji. Ostatnią grupę tworzyły jednostki o cechach rasy nordyckiej, u których można doszukać się pochodzenia od potomków niemieckich osadników; „widoczne z typu (urody) na tle masy wyróżniali się zachowaniem. Do tej grupy należały pary taneczne [...] i pojedyncze osoby z widowni, które zawsze jakoś trzymały się zdala od masy. Z natury odmienna istota tych ludzi wyróżniała się na tle plotkujących organizatorów i stadnego zachowania masy”. Niemieckie pochodzenie ostatniej z opisywanych grup miały potwierdzić ekspertyzy z Pragi dotyczące miejscowej ludności⁸³. Ponadto analizowano etymologię nazwisk w szkole w Hańczowej, która wykazała niewiele niemieckich nazwisk i żadnych, które można by połączyć z typami właściwymi migracji niemieckiej, natomiast stwierdzono, iż występujące we Wróbliku Królewskim i Rymanowie nazwiska niemieckie są „szeroko rozpowszechnionego typu”⁸⁴.

Ciekawym opisem przebiegu badań antropologicznych na Łemkowszczyźnie, przeprowadzonych we wrześniu 1942 r. w łemkowskiej miejscowości Hańczowa, jest list Elfriede Fliethmann do Dory Kahlich. „Bunt ludności znów się mocno dał we znaki, pracę wykonaliśmy tylko dzięki straży granicznej i policji. Oczywiście znów ledwo dyszę ze wściekłości, choć mimo to wdzięczna jestem za poczęstunek

został przedstawiony w: P. Trzeszczyńska-Demel, G. Demel, *Badania nad badaniami. Prace Sekcji Rasowo-Ludoznawczej Instytut für Deutsche Ostarbeit w Komańczy*, w: *Antropologia i etnologia w czasie wojny...*, s. 209–225.

⁷⁹ AUJ IDO 70, Rasen und Volkstumsforschung. An den Herrn Kreishauptmann in Jasło, 8 August 1942, b.p.

⁸⁰ Z. Libera, *op. cit.*, s. 55.

⁸¹ AUJ IDO 75, Bericht Rasen und Volkstumsforschung 26 Oktober 1943, b.p.

⁸² AUJ IDO SRV Series 2, Ukrainer in Rymanów – Rassenbilder aus Ukrainer von Rymanów, b.p.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*.

i gościnę u popa (duchowieństwu greckokatolickiemu wolno się żenić) i u nauczyciela, który nam wiernie służył⁸⁵. W wyniku badań antropologicznych przeprowadzonych na Łemkach Elfriede Fliethmann odnalazła głównie typ wschodniosłowiański z domieszką dynarskiego. „Ludność bardzo ciekawa. Widać u nich element wschodni na tyle silny, że różnice w stosunku do Polaków są całkiem wyraźne. Można zaobserwować naprawdę prymitywne typy wschodnie i wschodniobałtyckie. Wpływy słowackie dość mocne, niemieckie chyba u kilku rodzin. Dynarskie winny się przejawiać u słowackich. Czysto dynarskie elementy nie wysuwają się na czoło. Większość tego ludu to nieszczęsna mieszanka wschodnioeuropejsko-dynarska: średniego wzrostu, szczupli, o drobnych dłoniach i stopach, dużych nosach i silnych szczękach⁸⁶. W jednym z raportów Fliethmann odnotowała: „Ze względu na silny opór ludności wobec badań, z którym co prawda mieliśmy też do czynienia w Witowie i Szaflarach, ale tam został on przełamany dzięki interwencji policji, w Hańczowej nie było możliwe zbadanie wszystkich osób z podanego przedziału wiekowego. Opór ten bardzo utrudniał również badania psychologiczne. Po Hańczowej zbadaliśmy Komańczę – inną miejscowość łemkowską, położoną dalej na wschód, uznawaną za centrum narodu łemkowskiego. Dzięki pomocy ukraińskiego komitetu pomocy oraz współpracy dwóch Ukraińców udało się przekonać ludność o nieszkodliwości tych badań [...]. Badania w Komańczy przebiegały już bez zakłóceń. Problem, czy mieszkańcy to Rusini, czy Ukraińcy, został już rozwiązany na korzyść Ukraińców. Myślę, więc że także mieszkańcy Hańczowej z czasem się nawrócą⁸⁷.”

Z analizy ankiet przeprowadzonych wśród Łemków, jak również sprawozdań badaczy IDO wynika, iż ukrainizacja Łemkowszczyzny przynosiła rezultaty w rejonie wschodnim (okolice Sanoka i Komańczy), natomiast w części zachodniej ludność podawała w kwestionariuszu łemkowską przynależność etniczną⁸⁸. W 1943 r. badania terenowe Sekcji Badań Rasy i Ludoznawstwa IDO, zostały wstrzymane przez sytuację na froncie wschodnim. Wyniki badań miały zostać udostępnione dla celów politycznych III Rzeszy. Planowano także intensyfikację prac w germanizacji ludności, w której rozpoznano pochodzenie niemieckie⁸⁹.

4.2. Początek ukrainizacji na Łemkowszczyźnie. Powstanie i działalność Ukraińskiego Centralnego Komitetu

Ustępstwa władz okupacyjnych GG na rzecz ludności ukraińskiej, jak już wspomniano wcześniej, wynikały z projektu wykorzystania jej antagonizmów z Polakami

⁸⁵ Cyt. za: G.E. Schafft, *op. cit.*, s. 100.

⁸⁶ G.E. Schafft, *op. cit.*, s. 100.

⁸⁷ Cyt. za: M. Maj, S. Trebunia-Staszal, *op. cit.*, s. 138.

⁸⁸ AUJ IDO SRV Series 2, Lemken. Lemkowoscina, k. 1–7; *ibidem*, Lemken Nowa Wieś, k. 21–27; *ibidem* Lemken Łosie, k. 13–20; *ibidem*, Lemken Nowa Wieś, k. 8–12.

⁸⁹ Z. Libera, *op. cit.*, s. 53.

w polityce narodowościowej na terenie GG, a także zyskania sprzymierzeńców i lojalnych rekrutów. Od początku 1939 r. w kołach rządowych III Rzeszy podnoszono kwestię Ukraińców i projektowano sposoby wykorzystania ich do celów ekspansji na wschód. Niemiecki Minister Spraw Zagranicznych Joachim von Ribbentrop sugerował utworzenie Wielkiej Ukrainy, obejmującej tereny zamieszkałe przez tę ludność w ZSRR, Polsce, oraz Ukrainie Zakarpackiej. Propozycja ta stanowiła element projektu wykorzystania sprawy ukraińskiej przeciwko Polsce. Ponadto ziemie ukraińskie miały służyć Rzeszy Niemieckiej do eksploatacji gospodarczej. Nawiązanie przez ośrodki wywiadu Abwehry współpracy z ukraińskimi nacjonalistami, wskazywało na prawdopodobieństwo szerszego wykorzystania ich w niemieckich planach. Była to jednakże polityka o charakterze instrumentalnym, prowadzona w zależności od niemieckich interesów⁹⁰.

Niepodległościowcy ukraińscy oczekiwali, że hitlerowska polityka przyniesie upragnioną wolność, doprowadzając do utworzenia niezależnego państwa. Bagatelizowano wypowiedź Hitlera z 12 września 1936 r. do przedstawicieli Arbeitsfrontu na temat wykorzystania zasobów naturalnych i potencjalnych możliwości gospodarczej Ukrainy na rzecz III Rzeszy. Zastrzeżenia wysuwali jedynie nieliczni przedstawiciele kół narodowo-liberalnych. Zwolennikiem współdziałania z III Rzeszą był Dymitro Doncow, rzecznik totalitarnego nacjonalizmu ukraińskiego, przekonujący na łamach czasopisma „Wisnyk”, iż Niemcom zależy na współpracy gospodarczej z Ukraińcami⁹¹. Początki współpracy ukraińskich nacjonalistów z niemieckimi służbami specjalnymi miały miejsce w latach dwudziestych. Z niemieckim wywiadem współdziałała Ukraińska Wojskowa Organizacja, która w zamian za informacje szpiegowskie otrzymywała od Niemców fundusze, broń oraz wsparcie w szkoleniach⁹². Od początku lat trzydziestych za współpracą z Niemcami opowiadała się Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), widząc w hitleryzmie siłę pokrewną ideologicznie⁹³. Zaufanie do Rzeszy Niemieckiej zachwiała dopiero kwestia przyzwolenia na aneksję Ukrainy Zakarpackiej (jak również znacznej części Preszowszczyzny) przez Węgry, a następnie układ niemiecko-radziecki o nieagresji⁹⁴. Prawdopodobnie z tego powodu planowane powstanie ukraińskie przeciwko Polsce, inspirowane przez Niemców, nie doszło do skutku, a UNDO 24 sierpnia 1939 r. zadeklarowało lojalność wobec państwa polskiego⁹⁵.

Włączenie prawie wszystkich ziem ukraińskich do ZSRR na mocy układu niemiecko-radzieckiego z 28 września 1939 r. trudno było uznać za osiągnięcie w ich

⁹⁰ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 20.

⁹¹ *Ibidem*, s. 19.

⁹² M. Zajączkowski, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015, s. 75.

⁹³ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, Warszawa 1972, s. 120.

⁹⁴ *Idem*, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 23; H. Batowski, *Kryzys dyplomatyczny w Europie, jesień 1938 – wiosna 1939*, Warszawa 1962; s. 198, zob. *idem*, *Europa zmierza ku przepaści*, Poznań 1977; *idem*, *Austria i Sudety 1919–1938. Zabór Austrii i przygotowanie agresji na Czechosłowację*, Poznań 1968.

⁹⁵ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 24; zob. polemikę z tym poglądem: G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, s. 69.

unifikacji. Ukraińscy niepodległościowcy, dążący do utworzenia samodzielnego państwa, potraktowali wcielenie terenów byłej Galicji Wschodniej do ZSRR jako klęskę. W celu realizacji projektu powstania niepodległego państwa, część z nich poszukiwała w III Rzeszy politycznego sprzymierzeńca, pomimo wcześniejszych rozczarowań. Po wybuchu II wojny światowej na teren okupowanych przez Niemców ziem polskich napłynęło około 20 tys. Ukraińców wywodzących się z różnych ugrupowań, w tym OUN, Ukraińskich Narodowych Republikanów (UNR), Frontu Jedności Narodowej (FJN), a także część działaczy UNDO. W Krakowie nastąpiło zgrupowanie ukraińskich działaczy OUN, przybyłych z ZSRR, a także wypuszczonych z polskich więzień. W wyniku konfliktów „pokoleniowych” doszło, w 1940 r., do rozłamu w OUN na frakcje Andrija Melnyka (OUN-M) oraz Stepana Bandery (OUN-B). Oba ugrupowania rozpoczęły rywalizację o wpływy polityczne i możliwość budowy życia społeczno-politycznego. Nawiązały również współpracę z III Rzeszą; zwłaszcza banderowcy uzyskali daleko idącą swobodę w prowadzeniu propagandy w zamian za działalność wywiadowczo-dywersyjną na rzecz okupanta niemieckiego. Abwehra była doskonale zorientowana, iż radykalny nurt OUN miał znacznie lepsze kontakty i poparcie ludności ukraińskiej, także na terenie Ukrainy Zachodniej. Zwolennicy Melnyka natomiast zostali wykorzystani w tworzeniu administracji partyjno-państwowej poprzez osadzanie na stanowiskach w aparacie samorządowo-społecznym, organizacjach gospodarczych czy kulturalno-oświatowych⁹⁶.

Działacze OUN, którzy od początku lat trzydziestych walczyli o jedność narodu ukraińskiego uznając Łemkowszczyznę za etniczne ukraińskie ziemie, 3 października 1939 r. w Krośnie odbyli naradę z ukraińskimi aktywistami z terenu Łemkowszczyzny i ziem nadbużańskich. Na zjeździe uchwalono szereg postulatów. Najistotniejszym zagadnieniem w kwestii Łemkowszczyzny było rozbudowanie instytucji kulturalno-oświatowej „Proswita”, utworzenie gimnazjum ukraińskiego w Sanoku oraz Krynicy. W kwestii Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny domagano się pozbawienia funkcji administratora Jakiwa Medweckiego. Ponadto zaproponowano wyłączenie dekanatów administratury i włączenia ich do diecezji przemyskiej, pod opiekę biskupa pomocniczego diecezji przemyskiej Grzegorza Łakoty. W przypadku braku możliwości likwidacji AAŁ na funkcję administratora wysuwano kandydaturę ks. Jana Kaczmarę⁹⁷.

Przedstawiciele ukraińskiej inteligencji zorganizowali spotkanie w dniach 15–16 listopada 1939 r., na którym przygotowali wspólny memoriał Chełmszczyzny, Podlasia, Łemkowszczyzny oraz Nadsania do władz III Rzeszy. Spotkanie delegacji ukraińskiej z przedstawicielami generalnego gubernatora Hansa Franka, płk. Alfredem Bisanzem oraz Heinrichem Kurtzem z Wydziału Propagandy GG miało miejsce 16 listopada 1939 r. w Krakowie. Obszar Łemkowszczyzny reprezentowali ukraińscy aktywiści Stepan Wanczycki, Wasyl Bławacki oraz Osyp Bojdunyk. Delegacja pod przewodnictwem działaczy OUN oficjalnie określiła się jako reprezentacja Ukraińskiego Narodowego Zjednoczenia (UNO), organizacji

⁹⁶ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 195–198; zob. G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 78; R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, Lublin 2003.

⁹⁷ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 49; В. Кубійович, *op. cit.*, s. 49.

kulturalno-społecznej w GG⁹⁸, której powołanie postulowano w memoriale. Instytucja ta miała zajmować się kulturą, gospodarką oraz opieką społeczną ludności ukraińskiej w Generalnym Gubernatorstwie oraz pełnić funkcję reprezentacji jej interesów. W memoriale zasugerowano także organizację szkolnictwa ukraińskiego, zawodowego oraz średniego, jak również dostępu do szkolnictwa wyższego. Delegacja zwracała się także z prośbą o możliwość prowadzenia działalności przez towarzystwa kulturalno-oświatowe („Proswita”, „Ridna Szkoła”, „Silskij Hospodar”). Postulowano także odzyskanie świątyń utraconych na rzecz państwa polskiego podczas akcji rewindykacji cerkwi prawosławnych. W kwestii gospodarczej zwracano się o przeprowadzenie reformy rolnej, rozwoju spółdzielni; uznanie języka ukraińskiego jako urzędowego, utworzenia osobnych jednostek administracyjno-terenowych dla obszarów zamieszkałych przez ludność ukraińską. Wystosowana została także prośba o obsadzenie administracji i szkolnictwa Ukraińcami, a także przejście przez ks. A. Malinowskiego AAŁ⁹⁹.

Władze niemieckie przyjęły te postulaty, które były dogodne dla ich polityki narodowościowej. Hans Frank zalecił utworzenie samorządu na obszarze z przeważającą ludnością ukraińską. Część uzdrowiska w Krynicy przeznaczył na rehabilitację dla Ukraińców. Wysunął także propozycję utworzenia ukraińskich biskupstw prawosławnych w Chełmie, Warszawie i na Łemkowszczyźnie¹⁰⁰. Odrzucony został projekt powstania UNO, ze względu na jego polityczny charakter, w zamian zezwalając na utworzenie Komitetu, który miał być odpowiednikiem Polskiej Rady Opiekuńczej¹⁰¹. W 1940 r. w Krakowie powstał w oparciu o OUN, Ukraiński Komitet Centralny(UKC), reprezentujący ludność ukraińską wobec okupanta, którego przewodniczącym został, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Włodzimierz Kubijowicz¹⁰². UCK miał mieć charakter przedstawicielstwa ukraińskiego, sprawującego funkcję nadzorczą nad rozwojem społeczno-kulturalnym społeczności ukraińskiej, zwłaszcza w zakresie opieki społecznej. Instytucja ta nie miała, w założeniu okupanta, charakteru politycznego, jednakże Ukraińcy traktowali UCK nie tylko jako organizację społeczno-kulturalną, lecz także jako ekspozyturę OUN pod kierownictwem zwolenników grupy Melnyka¹⁰³. Instytucji

⁹⁸ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 61–62.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 4, 62.

¹⁰⁰ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 200.

¹⁰¹ Zob. B. Kroll, *Rada Główna Opiekuńcza*, Warszawa 1985; M. Wrzosek, *Z Dziejów Rady Głównej Opiekuńczej w Generalnej Guberni (1939–1945)*, w: „Studia Podlaskie” 2001, nr 9.

¹⁰² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (dalej – ЦДАВО України), ф 3971, оп. 1, с. 28, Український Центральний Комітет. Організація, к. 2; АІРН Kr 075/8 т. 4, Матеріали операційні dotyczące діяльності Української Повстанчої Армії (УПА) на terenie powiatu nowosądeckiego, Doniesienie informacyjne z 12 XI 1949 r., k. 38; P. Best, *Communal strife...*, s. 11; zob. О.А. Гурська, *Діяльність Українського Центрального Комітету у Генеральній губернії під час Другої світової війни (1941–1944 рр.)*, w: „Вісник Національного університету «Львівська політехніка»” 2009, № 652: Держава та армія, s. 152–156; pdf artykułu dostępny na stronie <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/2865/1/27.pdf> [dostęp: 25 III 2017].

¹⁰³ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 205; ЦДАВО України, ф 3971, оп. 1, с. 28, Український Центральний Комітет. Організація, к. 4.

tej podlegały komitety powiatowe, tzw. Ukraińskie Komitety Pomocy (UDK), które organizowały pomoc w zakresie gospodarczym, socjalnym i rozwoju kulturalnego dla Ukraińców¹⁰⁴. Komitet jak i UDK posiadały osiem podstawowych referatów, prócz funkcji przewodniczącego oraz zastępcy przewodniczącego, organizacja dzieliła się na referat: rachunkowości, opieki społecznej, opieki gospodarczej i pracy, pomocy w zakresie przydziałów wyżywienia, organizacji planowania, działalności kulturalnej. Funkcjonowanie instytucji podlegało ścisłej kontroli władz okupacyjnych¹⁰⁵. W 1941 r. w Generalnym Gubernatorstwie istniało 9 Ukraińskich Komitetów Pomocy oraz 16 Rejonowych Delegatur. UDK na Łemkowszczyźnie powstało w Szlachtowej, Krynicy i Jaśle. Delegatury rejonowe UDK powstały w Gorlicach, Krośnie, Dukli, Baligródzie, Dynowie, Rymanowie oraz Komańczy. Cała organizacja ukraińskich komitetów musiała odpowiadać podziałowi administracyjnemu wprowadzonemu przez okupanta niemieckiego. Ponadto ekspozytury powstawały w rejonach, które przez inteligencję skupioną wokół UCK uznano za „etnograficzne ziemie ukraińskie”¹⁰⁶. Poprzez zakładanie Komitetów Pomocy na Łemkowszczyźnie, inteligencja skupiona wokół UCK dążyła do stworzenia sieci ośrodków, z których prowadzono ukrainizację Łemków¹⁰⁷. Centrum ruchu stanowił dla wschodniej części Sanok, natomiast dla zachodniej Krynica. Komitety, za pomocą delegatur, prowadziły działalność społeczną, kulturalną, a także edukacyjną. Dzięki przyzwoleniu władz okupacyjnych, działacze ukraińscy przystąpili do rozwoju szkolnictwa na tym obszarze. Zaufanie Łemków planowano zdobyć za pomocą działalności socjalnej. UCK przystąpił do polepszenia ich sytuacji materialnej poprzez dostarczanie pożywienia, odzieży i obuwia, a także dożywianie dzieci w szkołach¹⁰⁸. Przy UDK tworzone także punkty sanitarne, których celem była pomoc medyczna najbardziej potrzebującym, rozdział leków z amerykańskiego Czerwonego Krzyża, a także organizacja kursów sanitarnych oraz druk plakatów o walce z epidemiami. Przy punktach komitetów organizowano ambulatoria dla matek z niemowlętami, a także sporadycznie ośrodki zdrowia. Na Łemkowszczyźnie w gminie Krempna (wówczas powiat jasielski) założono stowarzyszenie grupujące lekarzy celem pomocy medycznej najbardziej potrzebującym Łemkom¹⁰⁹.

Obszar Łemkowszczyzny wschodniej został poddany silnej ukrainizacji, ośrodkiem ruchu stał się Sanok, w którym do wybuchu II wojny światowej siedzibę miało jedynie kilka ukraińskich organizacji gospodarczych i kulturalnych. Istotny dla wzrostu jego znaczenia w akcji agitacyjnej wśród Łemków był napływ działaczy ukraińskich z terenu byłej Galicji Wschodniej, którzy zajęli stanowiska w administracji

¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф 3971, о. 1, с. 28, Український Центральний Комітет. Організація, к. 2, В. Кубійович, *op. cit.*, s. 368.

¹⁰⁵ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce...*, s. 205; ЦДАВО України, ф 3971, о. 1, с. 28, Український Центральний Комітет. Організація, к. 2.

¹⁰⁶ ЦДАВО України, ф 3971, о. 1, с. 28, Український Центральний Комітет. Організація, к. 2; В. Кубійович, *op. cit.*, s. 128.

¹⁰⁷ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 368.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 365.

¹⁰⁹ ЦДАВО України, ф 3971, о. 1, с. 28, Український Центральний Комітет. Організація, к. 3, В. Кубійович, *op. cit.*, s. 172.

w mieście jak i w okolicznych wioskach oraz miejscowych spółdzielniach¹¹⁰. W pierwszych miesiącach od wybuchu wojny w Sanoku działała ukraińska rada miejska, powstała zaraz po likwidacji polskiej administracji. Burmistrzem mianowano głównego działacza UNDO Stepana Wanczyckiego, do zarządu wszedł także Wasyli Bławacki. 3 maja 1940 r. utworzono w tej części łemkowskich ziem pierwszy Ukraiński Komitet Pomocy, na którego czele stanął Stepan Wanczycki; następnie komitetem kierowali adwokat Iwan Lazor, a od grudnia 1940 r. Perto Bilaniuk. Aktywnymi działaczami UDK w Sanoku byli także Emilian Macilinski (referat opieki społecznej), Hnata Martinka (referat kulturalno-oświatowy), a także Włodzimierz Kok¹¹¹. Sanok był też ośrodkiem życia religijnego na Łemkowszczyźnie, od czasu przeniesienia siedziby Administratora Apostolskiego AAŁ, skąd akcję ukraiinizacyjną Kościoła greckokatolickiego prowadził nowy administrator, ks. Aleksander Malinowski. Na terenie miasta powstały szkoły zawodowe: rolnicze oraz handlowe, pomimo starań działaczy OUN nie udało się zorganizować szkoły wyższej jak i seminarium. Polskie zbiory muzealne trafiły do Muzeum Łemkowszczyzny, kierowanego przez Niemców, jednakże z dużą ilością ukraińskich pracowników¹¹². Działacze OUN starali się utworzyć z Sanoka ośrodek zarówno polityczny, oświatowy jak również kulturalny. Delegatury UDK w sanockim utworzone zostały w Baligródzie, pod kierownictwem Aleksandra Gładyszewskiego, w Rymanowie, pod kierownictwem Iwana Laziora, a także w Dynowie, na którego czele stanął Mikołaj Lewicki. Wybuch wojny między III Rzeszą a ZSRR sprawił, iż część z środowiska OUN wyjechała na teren byłej Galicji Wschodniej, część pozostała jednakże by rozszerzać ruch ukraiński wśród ludności łemkowskiej¹¹³.

W środkowej części Łemkowszczyzny, wg wspomnień Kubijowicza¹¹⁴, ośrodek ruchu ukraińskiego powstał w Jaśle, gdzie przewodniczącym UDK był adwokat Hryhorij Nyczka, jego prawą ręką był Osyp Utrysko. Aktywnym działaczem zarządu UDK był lekarz Emilian Woliniec. Na terenie powiatu działał Związek Spółdzielni Ukraińskich, który skupiał kupców, rzemieślników, lekarzy oraz prawników. Delegaturą UDK kierował Lew Czubaty, głównym działaczem w zakresie kultury i oświaty był Włodzimierz Pryszlak. Dość prężnie działającym ośrodkiem ukraińskim stały się Gorlice, gdzie utworzono delegaturę UDK, której przewodniczącym mianowano lekarza Romana Borysewicza¹¹⁵. W Gorlicach otwarto ukraińską siedmioklasową szkołę i bursę. W tej części Łemkowszczyzny ludność starsza opierała się ukraiinizacji, dlatego też cały ruch był skierowany do młodzieży, której część uznała się za Ukraińców i prowadziła agitację wśród ludności łemkowskiej, a także była wrogo ustosunkowana do ludności polskiej¹¹⁶. Celem pozyskania zaufania Łemków, działacze ukraińscy postanowili wykorzystać ciężką sytuację lud-

¹¹⁰ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 368–369.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 370.

¹¹² BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti” 1, 1940, cz. 123, k. 7.

¹¹³ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 371.

¹¹⁴ Kubijowycz do Łemkowszczyzny środkowej zaliczał powiat krośnieński.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 376.

ności w warunkach wojennych, głównie przez pomoc żywnościową. Włodzimierz Kubijowicz określił, iż na terenie środkowej Łemkowszczyzny ukrainizacja szła opornie. Wśród ludności łemkowskiej występowały silne wpływy staroruskie oraz rusofilskie. Na obszarze tym mieszkała nieliczna inteligencja ukraińska, co rzutowało na słaby rozwój organizacji ukraińskich; także i w tym rejonie starano się o rozwój szkolnictwa oraz instytucji spółdzielczych. Delegaturą w Żmigrodzie kierował adwokat Iwan Petruk. Żywym ośrodkiem ukrainizacji stała się miejscowość Dukla, do wybuchu II wojny światowej zamieszkała w głównej mierze przez ludność polską i żydowską, w otoczeniu łemkowskich wiosek. Aktywnymi działaczami byli przedstawiciele kilku miejscowych ukraińskich rodzin, lekarz Andrij Kozak i adwokat Lew Bukatowicz, a także adwokat Julian Nałysnyk. Przedstawicielem ukraińskim dla Jasła i Krosna przed okupantem niemieckim był adwokat Iwan Bodnarczyk¹¹⁷.

Dla Łemkowszczyzny zachodniej na ośrodek ukrainizacji wybrano Krynice, osobą odpowiedzialną za rozwój ruchu był Wasyl Palijew, redaktor ukraińskiego pisma „Diło”, osadzony w Brześciu, który po opuszczeniu obozu udał się do III Rzeszy, skąd powrócił w początkowej fazie II wojny światowej. Na Sądecczyznę, podobnie jak na obszar całej Łemkowszczyzny, masowo napływali działacze ukraińscy z terenu byłej Galicji Wschodniej, którzy dzięki przyzwoleniu władz okupacyjnych rozpoczęli ukrainizację ludności łemkowskiej. Duchowni, lekarze czy adwokaci o staroruskich bądź rusofilskich sympatiach, zostali usunięci ze swoich stanowisk i zastąpieni Ukraińcami¹¹⁸. Dla powiatu nowosądeckiego powstał UDK w Krynicy w wiliu Vogiel, którego przewodniczącym został Wasyl Palijew, występujący pod pseudonimem Roman Słupnicki¹¹⁹. Delegatury UDK powstały także na terenie powiatu nowotarskiego, gdzie istniały cztery miejscowości łemkowskie: Szlachtowa, Jaworki, Biała Woda oraz Czarna Woda, otoczone polskimi ośrodkami. Ukraiński Komitet Pomocy powstał dla powiatu nowotarskiego w Zakopanym, delegatura dla Łemków utworzona została w Szlachtowej.

Celem komitetu krynickiego, podobnie jak w przypadku innych ekspozytur, była ukrainizacja ludności łemkowskiej przez pomoc gospodarczą i żywnościową. W ramach działalności oświatowej UDK prowadził prace wśród młodzieży i dorosłych¹²⁰. Na przełomie lat 1939–1940 działalność wznowiła „Proswita”. Ukraińscy aktywiści dążyli do otwarcia punktów tej czytelnicy w każdej wsi powiatu oraz do przemianowania filii czytelnicy im. M. Kaczkowskiego na ukraińskie organizacje¹²¹. Krynica stała się ośrodkiem kulturalno-oświatowym, powstało w niej największe skupisko szkół ukraińskich. Skupienie inteligencji ukraińskiej, w tym wielu artystów, pisarzy, osobistości życia publicznego i tym podobnych, wykonanych

¹¹⁷ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 377.

¹¹⁸ AIPN Kr 075/8 t. 4, Materiały operacyjne dotyczące działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) na terenie powiatu nowosądeckiego, Doniesienie informacyjne z 12 XI 1949 r., k. 38.

¹¹⁹ AIPN Kr 075/127, t. 1, Sprawa obiektowa kryptonim „Dan” dot. osób narodowości ukraińskiej na terenie powiatu nowosądeckiego, k. 105.

¹²⁰ A. Klonder, *op. cit.*, s. 52.

¹²¹ AIPN Kr 075/8 t. 4, Materiały operacyjne dotyczące działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) na terenie powiatu nowosądeckiego, Doniesienie informacyjne z 12 XI 1949 r., k. 39.

z ważnym centrum kultury Krynicy. UDK działali także ksiądz greckokatolicki Wasyl Kuźma, a także Bohdan Hnatewicz czy Osyp Nawrocki¹²².

Ukraiński Centralny Komitet, przy poparciu władz okupacyjnych, starał się o rozwój gospodarczy ziem zamieszkałych przez Łemków, a także ukraińskiej spółdzielczości oraz prywatnych przedsiębiorstw. W niemieckiej polityce zagospodarowania Generalnego Gubernatorstwa zaplanowano dla Łemkowszczyzny rozwój leśnictwa oraz gospodarki hodowlanej. W tym celu zwiększano powierzchnię lasów, łąk, pastwisk i upraw kosztem gruntów ornych i uprawy pszenicy. W tym samym kierunku były podejmowane ukraińskie wysiłki, utworzono Referat Gospodarczy w UCK, a także oddzielny podkomitet ds. planowania zagospodarowania Łemkowszczyzny. Ustanowiono ponadto szereg projektów rolno-gospodarczych, jak również utworzenie obowiązkowych rolniczych szkół zawodowych, głównie w Krynicy i Sanoku. Na Łemkowszczyźnie powstały spółdzielnie, rozwijano także handel, miejscowy przemysł, a nawet rzemiosło artystyczne. Na przełomie 1940–1941 r. w Generalnym Gubernatorstwie powstało 16 filii „Silskiego Hospodara”, z czego na Łemkowszczyźnie dwie szkółki¹²³. W Sanoku działała także grupa rejonowa Związku Ukraińskich Spółdzielni, zrzeszająca blisko stu pracowników, której dyrektorem był Dmytro Paliw. Przyczyniło się to do rozwoju spółdzielni kupieckich, rzemieślniczych, a także rolniczych¹²⁴. Także w zachodniej części miał miejsce wzmożony rozwój ukraińskiej spółdzielczości, którego organizatorem był Bohdan Hnatewicz. Pierwsze powiatowe zgromadzenie miało miejsce pod koniec listopada 1939 r. w Krynicy¹²⁵. Na terenie każdej wsi powiatu nowosądeckiego utworzono ukraińską spółdzielnię podległą powstałemu w Krynicy, Powiatowemu Związkowi Spółdzielni z dr. Leonem Kruszelnickim jako przewodniczącym; funkcję tę następnie pełnili Wiktor Wakułowski, a także A. Honczarenko¹²⁶. Wszystkie wyższe stanowiska w Związku Spółdzielni zajęli Ukraińcy, pozostawiając tylko najniższe szczeble dla ludności łemkowskiej¹²⁷. Okręgowy referent inż. M. Chomiszyn został wydelegowany na teren Łemkowszczyzny celem zbadania warunków tam panujących. Po wizytacji przygotował plan racjonalnego rozwoju gospodarczego Łemkowszczyzny przez stworzenie lepszych warunków i warsztatów pracy dla zubożałej, „ale wysoko wartościowej narodowo populacji”. W szczególności badano warunki gospodarskie w rejonach Krynicy i Baligrodu. Celem projektu było założenie przy współpracy Masłosojuza rejonowej mleczarni w Baligrodzie oraz Stuposianach¹²⁸.

Działalność Ukraińskiego Centralnego Komitetu rozszerzała się w czasie poprzedzającym agresję III Rzeszy na ZSRR. Rosły też oczekiwania działaczy

¹²² В. Кубійович, *op. cit.*, s. 372; ЦДАВО України, ф 3971, о. 1, с. 28, Український Центральний Комітет. Організація, к. 4.

¹²³ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 154.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 371.

¹²⁵ А. Klonder, *op. cit.*, s. 52.

¹²⁶ AIPN Kr 075/127 t. 1, Sprawa obiektowa kryptonim „Dan” dot. osób narodowości ukraińskiej na terenie powiatu nowosądeckiego, k. 105.

¹²⁷ AIPN Kr 075/8 t. 4, Materiały operacyjne dotyczące działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) na terenie powiatu nowosądeckiego, Doniesienie informacyjne z 12 XI 1949 r., k. 39.

¹²⁸ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 155.

ukraińskich, którzy 18 kwietnia 1941 r. wystosowali do Hansa Franka memoriał, w którym postulowano określenie Łemkowszczyzny i Chełmszczyzny jako „etnograficznych ziem ukraińskich” w Generalnym Gubernatorstwie, a następnie administracyjne ich wydzielenie. Sugerowano także, aby z nowej jednostki terytorialnej wysiedlić ludność polską. Granica administracyjna miała przebiegać na Łemkowszczyźnie wzdłuż linii Dukła – Brzozów – Dynów – Przeworsk, natomiast Chełmszczyzna w granicach z układu brzeskiego z 1918 r. Łącznie planowano wydzielić około 17 tys. km². Na obszarze tym Ukraiński Centralny Komitet planował całkowite usunięcie wpływów polskich, jak również wzmoczoną akcję ukrainizacją nieświadomionej ludności celem „stworzenia ukraińskiego trzeciego stanu”, wzmocnienia warstwy kierowniczej w terenie i jej wpływu na naród¹²⁹.

Jednym z głównych założeń Ukraińskiego Centralnego Komitetu było wyeliminowanie z terenu Łemkowszczyzny orientacji rusofilskiej. Cel próbowano osiągnąć m.in. poprzez propagandę, przedstawiającą stronnictwo rusofilskie jako wynaradawiające ludność łemkowską. Julian Tarnowycz w *20 lat niewoli. Łemkowszczyzna pod polskim jarzmem* za pomocą przekazu propagandowego przedstawił Łemkowszczyznę jako rdzenne ukraińskie ziemie. W analizie przedstawił powody, dla których Łemkowie nie brali udziału w ukraińskim odrodzeniu narodowym. Przyczyny tegoż upatrywał, w jego zdaniem wybitnie szkodliwej, działalności inteligencji rusofilskiej, która wykorzystawszy mit ruskości Łemków, zbudowała naukową teorię jedności z Rosją, tworząc ideologię dostosowaną do potrzeb ludności wiejskiej. Propagatorami tej ideologii miała być inteligencja łemkowska, w większości składająca się z duchowieństwa, wychowana w polskich gimnazjach, znająca tylko łemkowską „gwarę”. Jak stwierdził, „ideologia rusofilka stała się zaprzeczeniem samoświadomości ukraińskiego narodu”. Tarnowycz próbował udowodnić, iż teoria o jedności Łemków z Rosjanami z naukowego punktu widzenia jest „absurdalna i sprzeczna z opinią carskiej rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu, która uznawała odrębność języka ukraińskiego”. Szerokie masy chłopskie miały wierzyć w legendarny dobrobyt Rosji. Teoria utworzona przez rusofilską inteligencję była propagowana przez agitacyjną działalność członków Towarzystwa Czytelni im. M. Kaczkowskiego, jak również na łamach rusofilskiej prasy, za którą Tarnowycz uznał nawet staroruskie czasopismo „Haliczanin”. Ideologia rusofilka jego zdaniem przyczyniła się do wynarodowienia ludności łemkowskiej. Rusofile przedstawili ukraińskość jako największe zło mieli przekonać tę społeczność, iż jedyną ucieczką od ukrainizacji jest konwersja na wyznanie prawosławne. Wedle argumentacji rusofili grekokatolików przedstawiali jako wrogów „ruskości”. Działacze rusofilscy „w agitacji nie stronili od najciemniejszej demagogii, żeby tylko Łemków wyrwać z grekokatolicyzmu. Wmówiono Łemkom, że przechodząc na prawosławie uchronią się od ukrainizacji, wyrządzając tym samym straszną krzywdę ukraińskiemu narodowi”¹³⁰. Przekonywał on, iż rusofile w swojej nienawiści do Ukraińców posunęli się tak daleko, że nawet namawiali do łemkowskiego separatyzmu, prowadząc do „bratobójczej wojny religijnej”, a także podjęli dalsze kroki celem wytworzenia

¹²⁹ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 55–56.

¹³⁰ Ю. Тарнович, *20 років неволі...*, s. 3.

„sztucznego” łemkowskiego separatyzmu, żeby „Łemków całkiem wynarodowić z ich rdzennego pnia”. Działalność rusofili miała być wg Tarnowycza czynnie wspierana przez polskie władze, które prowadziły politykę regionalizmu¹³¹.

Aktywiści ukraińscy prowadzili politykę mającą na celu kompromitację działaczy rusofilskich, przedstawiając ich także jako współpracujących z podziemiem polskim. Szczególne zagrożenie w opinii ukraińskich działaczy, stanowiła rusofilska inteligencja, którą usunięto z urzędów i szkół oraz zastąpiono Ukraińcami¹³². Rezultatem tej polityki miało miejsce rozszerzenie wpływów ukraińskich na Łemkowszczyźnie¹³³.

4.3. Ukraińskie Szkolnictwo na Łemkowszczyźnie. Seminarium Nauczycielskie w Krynicy

Kwestia rozwoju ukraińskiego szkolnictwa na Łemkowszczyźnie pod niemiecką okupacją została podniesiona już jesienią 1939 r. w memoriale, który działacze OUN wręczyli Hansowi Frankowi podczas pierwszego spotkania z przedstawicielstwem Generalnego Gubernatorstwa. Proponowano w nim organizację szkół różnego typu: podstawowych, zawodowych oraz średnich, obsadzenie Ukraińcami administracji szkolnej na ich „terytorium etnicznym”, a także umożliwienie młodzieży studiowania na niemieckich szkołach wyższych¹³⁴. Podczas obrad na kongresie kultury i edukacji w Krakowie, które miały miejsce w dniach 15–16 marca 1940 r. działacze OUN przedstawili władzom niemieckim GG projekt, w którym postulowano, aby „każde ukraińskie dziecko mogło mieć zagwarantowane miejsce w szkole z ukraińskim jako językiem wykładowym, prowadzonym przez ukraińskich nauczycieli”¹³⁵. Wystąpili także z propozycjami utworzenia odrębnych organów kierowniczych dla oświaty ukraińskiej w okresie panowania gubernatora generalnego i regionu, podporządkowanie szkolnictwa ukraińskim inspektorom pedagogicznym, organizację kursów dla niewykwalifikowanych nauczycieli, utworzenie, co najmniej czterech szkół publicznych na poziomie średnim¹³⁶.

Ukraińskie postulaty zostały częściowo zaakceptowane przez władze okupacyjne, realizujące założenia niemieckiej polityki narodowościowej, której celem było utworzenie przeciwwagi narodowej dla ludności polskiej w Generalnym Gubernatorstwie. Do realizacji tego założenia posłużyło wykorzystanie sprzecznych interesów Ukraińców i Polaków, a także podsycanie starych lub wywoływanie nowych antagonizmów. To m.in. dlatego ludność ukraińska cieszyła się pewnymi przywilejami, tym samym znajdując się w lepszej sytuacji od ludności

¹³¹ *Ibidem*, s. 4.

¹³² В. Кубійович, *op. cit.*, s. 366.

¹³³ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 49; В. Кубійович, *op. cit.*, s. 366.

¹³⁴ О. Pavlyshyn, *The Ukrainian School System in the Lemko Region 1939–1944*, w: *The Lemko Region...*, s. 229; В. Кубійович, *op. cit.*, s. 61–63.

¹³⁵ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 199, zob. О. Pavlyshyn, *op. cit.*, s. 229.

¹³⁶ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 199.

polskiej. Ponadto okupant potrzebował wykwalifikowanej grupy podwładnych do pomocy w organizacji funkcjonowania GG; dlatego też władze niemieckie przyzwoliły na utworzenie Ukraińskiego Oświatowego Towarzystwa (UOT), a także na rozwój szkolnictwa¹³⁷. Nadzór nad jego organizacją powierzono szefowi Głównego Wydziału Nauki i Wiedzy rządu Generalnej Guberni Adolfowi Watzke¹³⁸. Należy zaznaczyć, iż niemiecka władza okupacyjna tworzyła administrację szkolną stopniowo¹³⁹. Polityka hitlerowska wobec oświaty dla ludności nieniemieckiej miała w założeniu polegać na utworzeniu jedynie szkół na poziomie podstawowym i zawodowym, nie obejmując natomiast organizacji szkolnictwa na poziomie średnim oraz wyższym (zarezerwowanym jedynie dla ludności niemieckiej); w przypadku ludności ukraińskiej zrobiono jednak wyjątek, tworząc obok szkół podstawowych i zawodowych także szkoły średnie¹⁴⁰. Dzięki przyzwoleniu władz okupacyjnych do końca 1940 r. na terenie GG istniało 876 szkół ukraińskich, a w roku następnym ich liczba sięgnęła 929 placówek. Włodzimierz Kubijowicz oceniał, iż ilość szkół była wystarczająca, jednak poważnym mankamentem był brak wykwalifikowanej kadry nauczycielskiej. Celem jej pozyskania powstały dwa gimnazja ukraińskie w Chełmie, Jarosławiu, a także seminarium pedagogiczne w Krynicy¹⁴¹. Szkolnictwo zawodowe dzieliło się na niższego i wyższego stopnia. Pierwsze dzieliło się na szkoły przemysłowe, rzemieślnicze, kupieckie, handlowe, kobiece i rolnicze. Szkolnictwo zawodowe wyższego stopnia zorganizowane było w szkoły techniczne, handlowe oraz gospodarstwa domowego¹⁴². Duże rozmiary w GG osiągnęło szkolnictwo rolnicze¹⁴³.

Na Łemkowszczyźnie posady nauczycieli objęli Ukraińcy pochodzący z terenu byłej Galicji Wschodniej, mający wszczepiać w młodzież łemkowską ukraińską świadomość narodową¹⁴⁴, pozyskując tym samym przyszych agitatorów w łemkowskich wioskach. Już w październiku 1939 r. szkoły przeznaczone dla Łemków, zostały przekształcone w placówki ukraińskie; nauczycieli Polaków usunięto ze stanowisk. Chociaż w szkołach można było wyklądać historię Ukrainy w ograniczonym stopniu, stały się one silnymi ośrodkami krzewienia ukraińskiej idei narodowej. Staraniem działaczy ukraińskich szkolnictwem w tym języku objęto całą Łemkowszczyznę. W większości łemkowskich gmin założono

¹³⁷ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 54.

¹³⁸ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 200; Т. Berenstein, А. Rutkowski, *Niemiecka administracja wojskowa na okupowanych ziemiach polskich (1 września – 25 października 1939 r.)*, w: *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej*, Warszawa 1962, s. 45–57; M. Walczak, *Szkolnictwo ukraińskie w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1992, nr 3–4, s. 129.

¹³⁹ Informacje na temat organizacji szkolnictwa ukraińskiego przez Główny Wydział Nauki i Wiedzy GG w: AAN GG 9350, Hauptabteilung Wissenschaft and Untenlicht/ Abt. I Erziehung und Unterricht, Ukrainische Lehrerbildungsanstalt, Bemerkungen und Vorschläge, k. 1.

¹⁴⁰ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 200.

¹⁴¹ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 54.

¹⁴² M. Walczak, *Szkolnictwo ukraińskie...*, s. 137.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 143.

¹⁴⁴ AIPN Kr 075/8 t. 4, Materiały operacyjne dotyczące działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) na terenie powiatu nowosądeckiego, Doniesienie informacyjne z 12 XI 1949 r., k. 39.

punkty UTO¹⁴⁵. Szacuje się, iż towarzystwo to objęło swoimi wpływami 90% wsi zamieszkałych przez Ukraińców i Łemków. Dużym utrudnieniem dla polityki ukrainizacji Łemkowszczyzny był fakt, iż do wybuchu II wojny światowej szkoły średnie na tym terenie były polskie; sytuacja uległa zmianie, gdy 1940 r. Niemcy pozwolili na otwarcie szkół czysto ukraińskich szczebla podstawowego i średniego na terenach zamieszkałych przez ludność ukraińską oraz łemkowską. Za tym ruszyła akcja tworzenia szkół podstawowych, zawodowych oraz burs¹⁴⁶. W Sanoku powstała Szkoła Handlu, a w 1942 r. w Krynicy utworzona została trzyletnia szkoła sztuki ludowej (zajęcia stolarskie oraz rękodzieło). Zakładano także szkoły rolnicze (m.in. w Małastowie, Desznicy, Tylawie, Wisłoku, Rzepedzi). Jak już wspomniano wcześniej, organizacją szkolnictwa zajmował się Ukraiński Centralny Komitet. Z ramienia Ukraińskich Komitetów Pomocy na terenie Łemkowszczyzny zakładano placówki dla młodzieży przy punktach UTO. Powołano także ukraińskich inspektorów do spraw szkolnictwa. W powiecie sanockim Niemcy założyły 49 szkół z ukraińskim językiem nauczania, natomiast na terenie powiatu leskiego 84. Na Sądecczyźnie z inicjatywy UDK na terenie powiatu powstało 26 placówek dla młodzieży. Powołano ukraińskiego inspektora ds. szkolnictwa w osobie Józefa Kurceby. Zorganizowano również szkoły rolnicze na terenie Krynicy Wsi oraz Tylicza¹⁴⁷. Ukraiński Centralny Komitet organizował także kursy zawodowe. We wspomnieniach Włodzimierza Kubijowicza odnaleźć można potwierdzenie, iż działalność oświatowa placówek UDK i ich delegatur miała na celu ukrainizację młodzieży łemkowskiej; ułatwieniem w agitacji miało być wg niego wyizolowanie tej społeczności od ludności polskiej¹⁴⁸.

W grudniu 1940 r. otwarto w Krynicy seminarium nauczycielskie dla całego Generalnego Gubernatorstwa¹⁴⁹. Działalność ukraińskiej szkoły średniej w Krynicy podlegała ściślejszej kontroli okupanta. Początkowo planowano na jego siedzibę Rymanów, jednak po pewnym czasie wybrano zachodnią część łemkowskich ziem – Krynice. Ukraiński zakład kształcenia nauczycieli powstał 1 września 1940 r. Dyrektorem seminarium mianowano Emila Cisyka¹⁵⁰. Zakład został ulokowany w siedmioklasowej ukraińskiej szkole podstawowej w Krynicy Wsi, następnie przeniesiony do pokoi willi „Świt” w Krynicy Zdroju. Obejmował on klasę przygotowawczą, pierwszą i drugą klasę oraz kurs przygotowawczy do egzaminu maturalnego. Szkoła podstawowa w tym czasie jednocześnie funkcjonowała jako miejsce ćwiczeń oraz praktyk dla uczniów seminarium¹⁵¹. Pierwsza konferencja nauczycieli odbyła

¹⁴⁵ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 48; O. Pavlyshyn, *op. cit.*, s. 230.

¹⁴⁶ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 199, 366.

¹⁴⁷ А. Klonder, *op. cit.*, s. 52.

¹⁴⁸ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 366–367.

¹⁴⁹ AIPN Kr 075/127 t. 1, Sprawa obiektowa kryptonim „Dan” dot. osób narodowości ukraińskiej na terenie powiatu nowosądeckiego, k. 33.

¹⁵⁰ AAN 1452/38 GG, Schrift Hofrat Dr. Watzke über Ukrainische Lehrerbildungsanstalt in Ryma-now, 30 VIII 1940 r., k. 1.

¹⁵¹ AAN 1452/38 GG, Staatliche Lehrerbildungsanstalt mit ukrainischer Unterrichtssprache in Krynica, k. 18, AAN GG 9350, Hauptabteilung Wissenschaft and Untenlicht/ Abt. I Erziehung und Unterricht, k. 41.

się w dniu 25 grudnia 1940 r., wtedy też został wysłany do Urzędu Gubernatora Generalnego Adolfa Watzke telegraf z podziękowaniami za stworzenie ważnego dla narodu ukraińskiego ośrodka rozwoju kulturowego¹⁵². Językiem wykładowym w seminarium nauczycielskim był ukraiński. Pierwsze egzaminy wstępne odbyły się 10 grudnia 1940 r., rok szkolny zaczął się 16 grudnia 1940 r.; jednocześnie trwały egzaminy wstępne dla zgłaszających się chętnych z powiatów lubelskiego, chełmskiego oraz hrubieszowskiego¹⁵³.

Do czterech klas seminarium nauczycielskiego w roku szkolnym 1941/42 uczęszczało 320 osób, z czego 200 uczniów było Łemkami. W kolejnym roku szkolnym 1942/43 było 487 studentów, z czego 70% stanowiła młodzież ze wsi łemkowskich¹⁵⁴. Dane te znajdują potwierdzenie we wspomnieniach W. Kubijowicza, który podkreślił, że 70% uczniów stanowili Łemkowie¹⁵⁵. Większość studentów było potomkami rolników (82%), pozostali wywodzili się z rodzin nauczycieli, duchownych oraz kupców. Większość uczniów (72%) pochodziła z okręgu nowosądeckiego, ponad 80% z okręgu krakowskiego i reszta dystryktu lubelskiego¹⁵⁶.

Podstawę programową stanowiły przedmioty: pedagogika, muzyka, język ukraiński, fizyka, język niemiecki, arytmetyka, historia, rysunek, geografia, religia. W seminarium pracowało 12 wykładowców, wszyscy byli Ukraińcami: Emil Cisyk, dr Władimir Besuszko (pedagogika), Pawło Krautczuk (język ukraiński), Roman Lewytski (muzyka, lekcje śpiewu), Masykiewicz Andrij (historia, geografia), Julian Minko (biologia), Cecylia Palijew (wychowanie fizyczne dziewcząt), Roman Radkiewicz (język niemiecki), Rostkowski Tadeusz (arytmetyka, teoria przestrzeni), Wira Wołoszczyńska (rysunek), Iwan Hawruk lekcje religii greckokatolickiej), Petro Tarnowski (lekcje religii prawosławnej)¹⁵⁷. Niemiecki inspektorat szkolny oceniał pozytywnie kompetencje kadry pedagogicznej ukraińskiej szkoły, ich przygotowanie, podkreślając także wyselekcjonowanie pod względem rasy aryjskiej¹⁵⁸.

Pierwszy egzamin maturalny w seminarium w Krynicy odbył się 25–27 czerwca 1941 r. Do egzaminu dojrzałości zgłosiło się 30 kandydatów. Praktyki w klasach szkoły podstawowej były prowadzone w obecności wykładowców pedagogiki, nauczycieli szkoły podstawowej oraz egzaminatorów właściwych przedmiotów, z których praktyki były przeprowadzane. Jako przedmiot obowiązkowy do pisemnego i ustnego egzaminu dojrzałości zaliczała się praktyczna i teoretyczna pedagogika oraz ukrainoznawstwo, egzaminowano także z gramatyki oraz z dydaktyki.

¹⁵² AAN 1452/38 GG, Über die I. Reifeprüfung an der Lehrerbildungsanstalt mit ukrainischer Unterrichtssprache in Krynica vom 25. bis 27. Juni 1941, k. 13.

¹⁵³ *Ibidem*, Brief an die Hauptabteilung f. Wissenschaft u. Unterricht in Krakau. Beteriff: Schuljahr 1940/1941, 31. Juli 1941, Organization der Schule und Schulbeginn, k. 14.

¹⁵⁴ O. Pavlyshyn, *op. cit.*, s. 230.

¹⁵⁵ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 209.

¹⁵⁶ AAN 1452/38 GG, Brief an die Hauptabteilung f. Wissenschaft u. Unterricht in Krakau. Beteriff: Schuljahr 1940/1941, 31. Juli 1941, Organization der Schule und Schulbeginn, k. 19.

¹⁵⁷ *Ibidem*, k. 17–18.

¹⁵⁸ *Ibidem*, Brief an die die Hauptabteilung Wissenschaft u. Unterricht Abt. Erziehung u. Unterricht in Krakau. Arbeitsbericht anlässlich des 2. Jahrestages des Bestehens des Generalgouvernement, 21 September 1941, k. 39.

Język niemiecki był nieobowiązkowy na maturze¹⁵⁹. Na egzaminie ustnym z ukrainoznawstwa zadawano jedno lub dwa pytania z zakresu ukraińskiej kultury, literatury bądź historii politycznej, pytano także o stosunki niemiecko-ukraińskie i wpływy niemieckie na kulturę ukraińską¹⁶⁰. W seminarium organizowano także sześciotygodniowe kursy, które kończyły się egzaminami, 22 i 23 sierpnia 1941 r. do takiego egzaminu przystąpiło 79 z 85 uczestników kursu¹⁶¹. W tym samym roku podobne kursy, zorganizowane przez krynickie seminarium, odbyły się w Komańczy¹⁶². Zaznaczyć należy, iż kwestia szkolnictwa miała dla działaczy ukraińskich wyjątkowe znaczenie, gdyż pomimo ścisłego programu nauczania, aktywiści mogli przekazywać ukraińską myśl narodową, zwłaszcza wśród ludności łemkowskiej¹⁶³. Ciekawym zagadnieniem jest, iż jedyne ukraińskie seminarium nauczycielskie dla

¹⁵⁹ AAN 1452/38 GG, Bemerkungen zum Ergebnis der Reifeprüfungen, Betr. Staatl-Lehrerbildungsanstalt mit ukr. Unterrichtssprache in Krynica, Protokoll der Reifeprüfung, 2 Juli 1941, k. 6.

¹⁶⁰ „Już przy pierwszej wizytacji zakładu, mogłem zauważyć, że kurs maturalny jest ogólnie dość dobrze egzaminowany, częściowo zawierając elementy z zakresu teologii. Z 30 uczestników egzamin zdało 20, pozostałych 10 jest częściowo w ostatniej, względnie przedostatniej klasie lub uczęszcza do 1 lub 2 klasy liceum. Wśród kandydatów «dobra jedna trzecia» studiowała w szkołach wyższych, często teologii po części również kierunki świeckie. Dopuszczenie do egzaminu wymagało otrzymania pozytywnych ocen w bieżącym roku szkolnym. Jeden, a więc niedostateczny nie był przeszkodą do dopuszczenia do egzaminu. Uczniowie, którzy nie posiadali świadectwa lub tacy którzy je zgubili [...] musieli poddać się egzaminowi wstępnemu. Na egzaminie ustnym z «ukrainoznawstwa» otrzymał każdy jedno lub dwa pytania z [zakresu] ukraińskiej kultury, literatury bądź «historii politycznej». Poza tym wszyscy [oni] odbyli egzamin z gramatyki. Odpowiedzi egzaminowanych w ogólności były zadowolające. Pojedynczy kandydaci (Sławynskij, Tatomir, Tschajkowskij, Lewackij) posiadali dużą znajomość tematu i indywidualne podejście do wybranych zagadnień. Poziom na który znajdowali się uczniowie był zróżnicowany, co ze względu na okoliczności, można wytłumaczyć. Pojedynczy uczniowie, którzy uczęszczali do szkół polskich wykazali duże braki odnośnie [tematu]. U wszystkich egzaminowanych widoczne było <poważne podejście>, aby niedociągnięcia, które były oczekiwane, przezwyciężyć. <Dotyczyły one także> gramatyki, u niektórych znaczne [...] Pytania, które miały charakter często podsumowujący, przybierały podobną formę odpowiedzi. Postawa egzaminowanych była energiczna i zdeterminowana. [Wynik] części pisemnej poza nielicznymi wyjątkami był zadowolający. W formułowaniu odpowiedzi dało się zauważyć <identyczność sformułowań> Na ustnym egzaminie z pedagogiki otrzymał każdy trzy pytania, które najczęściej dotyczyły podstawowych problemów z różnych gałęzi dydaktyki. Przy odpowiedziach na pytania egzaminowani, poza naprawdę nielicznymi wyjątkami wykazali się ilością wiedzy, z której, tak ważna dla przyszłych nauczycieli została przyswojona dyscyplina. Było do przewidzenia, co dało się zauważyć także na egzaminie, że dla ukraińskich nauczycieli nowa problematyka zakresu zagadnień rasowych i wychowania młodzieży w organizacjach narodo-socjalistycznych będzie musiała [jeszcze] zostać przyswojona. Solidna praca i znajomość <fachu> ujawniła się w wyzerpujących odpowiedziach egzaminowanych. Niestety [ich] nauczyciele pozostawili im zbyt mało wolności i samodzielności w rozwiązywaniu postawionych problemów. Także pisemna forma egzaminu z pedagogiki ukazała <identyczność sformułowań > w tym jednak przypadku wskazuje ona na reprodukcyjny charakter [egzaminu]”. AAN 1452/38 GG, Bemerkungen zum Ergebnis der Reifeprüfungen, Betr. Staatl-Lehrerbildungsanstalt mit ukr. Unterrichtssprache in Krynica, Protokoll der Reifeprüfung, 2 Juli 1941, k. 6.

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² AAN GG 9350, Hauptabteilung Wissenschaft and Untenlicht/ Abt. I Erziehung und Unterricht, k. 41.

¹⁶³ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 54.

całego Generalnego Gubernatorstwa powołano na Łemkowszczyźnie zachodniej. Oficjalnie podawano za powód zmiany z Rymanowa na Krynicę warunki lokalowe, jednakże wydaje się, iż była to decyzja polityczna.

4.4. Propaganda proukraińska i antypolska na łamach ukraińskiej publicystyki dotyczącej Łemkowszczyzny

27 grudnia 1939 r. powstało Ukraińskie Wydawnictwo, którego zadaniem była publikacja podręczników szkolnych dla Ukraińskiego Oświatowego Towarzystwa oraz literatury i prasy; jego dyrektorem został dr E.J. Pelenski¹⁶⁴. W ramach wydawnictwa ukazywały się czytanki ukraińskie dla szkół narodowych, katechizmy greckokatolickie, podręczniki do historii Ukrainy, materiały dydaktyczne oraz podręczniki do języka niemieckiego¹⁶⁵. Jego zadaniem było przybliżenie ukraińskim i łemkowskim uczniom takich postaci jak Iwan Franko, Taras Szewczenko czy Łesia Ukrainka¹⁶⁶. Rozpowszechniano także książki o różnej tematyce, w tym polityczne¹⁶⁷. Nakładem wydawnictwa ukazały się książki na temat Łemków, m.in. publikacja Juliana Tarnowycza *20 lat niewoli. Łemkowszczyzna pod polskim jarzmem*¹⁶⁸, a także przedruk jego przewodnika krajoznawczego *Łemkowski Beskid*¹⁶⁹. W 1941 r. ukazało się także jedno z ważniejszych dzieł tego autora, *Łemkowszczyzna. Kultura materialna*¹⁷⁰. Wydano także zbiór opowiadań Franca Kokowskiego *Szlakami zapomnianych przodków* (przedruk z 1938 r.)¹⁷¹.

W ramach Wydawnictwa Ukraińskiego publikowano także ukraińskojęzyczną gazetę „Krakiwski Wisti”, będącą nieoficjalnym organem Ukraińskiego Centralnego Komitetu, której redaktorem naczelnym został Mychajło Chomiak¹⁷². Magazyn ukazywał się od 7 stycznia 1940 r. w Krakowie. Redakcja „Krakiwskich Wistej” mieściła się przy ulicy Elizy Orzeszkowej 7, siedziba administracji usytuowana była natomiast przy ulicy Karmelitów 34. Od 10 października 1944 r. redakcję czasopisma przeniesiono do Wiednia, z siedzibą przy ulicy Fleischmarkt 3–5, gdzie wydawano je do 29 marca 1945 r. Gazeta wychodziła początkowo dwa razy w tygodniu (środa, czwartek), od 1 maja 1940 r. trzy razy w tygodniu (poniedziałek, środa, piątek), a od listopada 1940 r. stała się dziennikiem (nakład 10 tys.

¹⁶⁴ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 252.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 268.

¹⁶⁶ *Ibidem*, s. 269.

¹⁶⁷ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 54; В. Кубійович, *op. cit.*, s. 249; zob. też: Л. Головата, „Краківські вісті”, [Електронний ресурс] Енциклопедія історії України: т. 5: Кон – Кю, редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. –Київ 2008., с. 288–290 іл. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/5.pdf> [dostęp: 12 II 2017].

¹⁶⁸ Ю. Тарнович, *20 років...*

¹⁶⁹ *Idem*, *Верхами Лемківського Бескиду*, Львів 1938.

¹⁷⁰ Ю. Тарнович, *Лемківщина: матеріальна культура*, Краків 1941.

¹⁷¹ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 271.

¹⁷² R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 54; В. Кубійович, *op. cit.*, s. 275; Л. Головата, „Краківські вісті”...

egzemplarzy). Pod tym samym tytułem ukazywały się dwa tygodniki, pierwszy dla mieszkańców Łemkowszczyzny, Podlasia i Podsanja, a drugi dla mieszkańców Chełmszczyzny. Czasopismo podlegało ścisłej niemieckiej cenzurze¹⁷³. Na jego łamach zamieszczali swe artykuły i recenzje znani publicyści, m.in. Pawło Łysiak, Iwan Kedryn-Rudnicki i Stepan Baran¹⁷⁴.

Gazeta była adresowana do ludności ukraińskiej i łemkowskiej w Generalnym Gubernatorstwie, zawierała informacje na temat historii Ukrainy, dużo miejsca zajmowały propagandowe artykuły o przebiegu wojny, doniesienia o zwycięstwach armii niemieckiej, komunikaty wojskowe, wieści z frontu wschodniego. Istniała też stała rubryka „Dowództwo Wehrmachtu donosi”. Na łamach „Krakiwskich Wistiej” wydawano liczne przemówienia Adolfa Hitlera. Czasopismo zawierało głównie treści dotyczące ukraińskiego życia społecznego, kulturalnego i gospodarczego¹⁷⁵. Ponadto upowszechniano w nim treści nt. historii oraz geografii Ukrainy. Gazeta zawierała rubryki „Wiadomości z miasta”, „Nowiny z ziemi”, „Z Galicji”, „Z życia Kościoła”, „O życiu muzycznym”, „Z sali kina”, „O życiu artystycznym”, „Sprawy studenckie”, „Nowe książki”. Zamieszczano w niej ukraińską poezję i prozę, m.in. utwory Bohdana Ihora Antonycza, poety i prozaika pochodzącego z Łemkowszczyzny¹⁷⁶.

W „Krakiwskich Wistiach” pojawiały się liczne artykuły skierowane do ludności łemkowskiej, m.in. nt. działalności UCK i powiatowych UDK, pracy punktów „Proswity”, „Silskiego Hospodara”, rozwoju ukraińskiego szkolnictwa na Łemkowszczyźnie, kultury, a także propagandowe hasła walki ze skutkami polonizacji¹⁷⁷. Na łamach gazety, m.in. pod rubryką „Z ukraińskiego życia”, znajdowały się sprawozdania z Łemkowszczyzny, np. z zebrania Łemkowskiego Związku Spółdzielni w Sanoku¹⁷⁸. Od września 1940 r. w nowej rubryce pojawiały się publikacje Juliana Tarnowycza *20 lat niewoli. Łemkowszczyzna przed wojną światową*¹⁷⁹. Od 1941 r. w czasopiśmie publikowano dodatek „Łemkowszczyzna w ilustracjach”, gdzie wśród zdjęć i rycin ludności a także kultury materialnej widniały fotografie Łemków witających niemieckich żołnierzy¹⁸⁰.

Na łamach czasopisma podkreślano silne związki ludności łemkowskiej i ukraińskiej, chociażby przez użycie takich sformułowań jak „nasi bracia Łemkowie”. Przedstawiano także działaczy ukraińskich, zwłaszcza tych zaangażowanych w pracę czytelnicy „Proswita”, jako stawiających na pierwszym miejscu pomoc Łemkom w osobistych zmaganiach jak i problemach całego narodu ukraińskiego¹⁸¹. Ukraińscy

¹⁷³ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 54, В. Кубійович, *op. cit.*, s. 275; Л. Головата, „Краківські вісми”...

¹⁷⁴ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 55.

¹⁷⁵ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 276; zob. К. Курилишин, *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.)*, т. 1, Львів 2007.

¹⁷⁶ П.М. Бондарчук, „Богдан-Ігор Антонич” [Електронний ресурс] Енциклопедія історії України: Т. 1: А – В, редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Київ 2003, с. 102–103 іл. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/5.pdf> [dostęp: 12 II 2017].

¹⁷⁷ BJ 409265 IV, MF 688, „Krakiwski Visti” 7 II 1940, k. 2.

¹⁷⁸ *Ibidem*, 21 VI 1940, k. 7.

¹⁷⁹ *Ibidem*, 4 IX 1940, k. 5.

¹⁸⁰ *Ibidem*, 7 I 1942, k. 13.

¹⁸¹ *Ibidem*, 20 IX 1940, k. 3.

publicyści odwoływali się do historii Łemkowszczyzny, udowadniając jej związki z Rusią Kijowską, które to miały zdecydowany wpływ na rozwój „ruskiej” kultury i etnonimu „Rusini”. W artykule *Mamo, gdzie nasza chata?* autor podkreślał, iż dopiero w XIX w. za sprawą szkodliwej działalności propagandy „moskalofilskiej” prowadzonej za carskie pieniądze, zaczęto przekonywać Łemków, iż stanowią część rosyjskiego narodu, odrębną od ukraińskiej nacji. Propagandę tę mieli szerzyć także Polacy w XX w., prowadząc do „zatrucia łemkowskiej duszy”. Działalność państwa polskiego miała nasilić się w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Władze miały współpracować ściśle z Metodym Trochanowskim, jak również z Łemko-Sojuzem na rzecz przekonania ludności łemkowskiej o jej „rosyjskiej tożsamości”, prowadząc tym samym do wynarodowienia Łemków. Zdaniem ukraińskiego publicysty, doprowadziło to do rozłamu wśród społeczności łemkowskiej, a następnie do polonizacji. Skutkiem „zakażenia moskalofilską ideologią” miały też być dobrowolne migracje Łemków na obszar ZSRR celem zamieszkania w wyidealizowanej ojczyźnie¹⁸².

W „Krakivskich Wistiach” znalazły się także odwołania do ofiar I wojny światowej na Łemkowszczyźnie, będące próbą wyparcia szkodliwej dla ukraińskiego stronnictwa legendy Thalerhofu. W artykule z 20 września 1940 r. pt. *Wojenne pamiątki na Łemkowszczyźnie* przekonywano, iż odpowiedzialne za liczne ofiary na Łemkowszczyźnie w latach 1914–1915 były wojska rosyjskie oraz austriackie. Najwięcej ofiar miała przynieść sama bitwa gorlicka. Specjalnym zabiegiem było pominięcie w publikacji informacji na temat aresztowań inteligencji łemkowskiej, dokonanych przez władze austriackie, osadzenia jej w obozie koncentracyjnym w Thalerhofie, a także kwestii procesów wiedeńskich¹⁸³.

Podkreśleniu silnych sympatii proukraińskich wśród Łemków służył artykuł na temat powstania i funkcjonowania Republiki Komaczańskiej (Wisłockiej) autorstwa Juliana Beskyda, w którym autor zaakcentował, iż do I wojny światowej działacze ukraińscy interesowali się sprawami Łemkowszczyzny „nie zapominając o swoich braciach na zachodzie”, starając się ich uświadomić i „wychować na ukraińskiej ideologii”. Prace te prowadzone miały być pomimo trudności wynikających z wykluczenia Łemkowszczyzny, opanowanej przez działaczy rusofilskich, głównie duchownych i nauczycieli, co zdaniem autora doprowadziło Łemkowszczyznę na skraj wyeliminowania z ukraińskiego życia kulturalnego. Działacze tego ruchu miała nie odstraszać także bieda Łemków ani niedostępność wiosek położonych w górach. Zdaniem Beskyda, po I wojnie światowej wzrosło na Łemkowszczyźnie zainteresowanie ruchem ukraińskim. Łemkowie mieli zacząć utożsamiać się z Ukraińcami, dlatego też ukraińska władza postanowiła otoczyć ich swoją opieką. I tak w pierwszej połowie listopada na wieść, że ukraińskie wojska zajęły Lwów, Stryj i Drohobycz i zmierzają na pomoc Łemkowszczyźnie i węgierskim Rusinom, doszło do wieców, jak podkreśla autor, „niemal w każdej wsi. Łemkowszczyzna nie spała, wyjawiała swoją wolę złączenia ze swoimi braćmi Ukraińcami”. Skutkiem czego, jak pisze Beskyd, powstała Republika Komaczańska z Ukraińską Radą

¹⁸² *Ibidem*.

¹⁸³ BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti” 20 IX 1940, k. 7.

Narodową w Komańczy. „Polska władza w tym czasie była słaba i nieuporządkowana. Oczekiwała, że rywalizacja rusofilsko-ukraińska rozstrzygnie się sama”. Pomimo krótkiego czasu istnienia Republiki Komaczańskiej, samo jej powstanie, zdaniem autora, miało wskazywać na jedność ludności łemkowskiej i ukraińskiej, a także wspólną walkę o połączenie Łemkowszczyzny z resztą ukraińskich ziem. Uwagę zwraca także konsekwentne omijanie kwestii republik powołanych przez rusofili, zwłaszcza Ruskiej Narodowej Republiki Łemków. Przemilczano również kwestię próby połączenia Łemkowszczyzny z Preszowszczyzną, zaznaczając jednakże, jakoby armia ukraińska miała bronić Rusinów słowackich¹⁸⁴. Zabieg ten miał prawdopodobnie na celu przemilczenie aneksji części Preszowszczyzny przez Węgry, za przyzwoleniem Rzeszy Niemieckiej.

Z krytyką na łamach „Krakiwskich Wistej” spotkało się powstanie i funkcjonowanie Łemko-Sojuzu, które miało być wynikiem prowadzonej przez polską władzę „wszelkimi sposobami” polityki wynarodowienia „ukraińskiej Łemkowszczyzny”. W artykule *Lubię dzieci i lubię je uczyć* J. Tarnowycz pisał, iż skupieni wokół Łemko-Sojuzu „niejacy starorusini” (wskazanie na sztuczny twór, powstały z inicjatywy państwa polskiego), „mieli za zadanie powstrzymać naturalny rozwój ukraińskiego ruchu narodowego na «naszych ziemiach»”. Podkreślano lojalność Łemko-Sojuzu wobec państwa polskiego i rządu. Piętnowano wprowadzenie do szkół na Łemkowszczyźnie elementarza Trochanowskiego, celem nauczania mowy łemkowskiej, co zdaniem Tarnowycza miało być działaniem na „szkodę dla narodu ukraińskiego”, przez wyparcie języka ukraińskiego ze szkół, a także podkreślanie przez staroruskich działaczy, iż język ukraiński jest sztuczny i niezrozumiały dla Łemków. Autor przywołał tekst sprawozdania sanockiego starosty dotyczącego szkolnictwa na dowód, iż powstanie i funkcjonowanie Łemko-Sojuzu było inspirowane przez polską władzę. „Sprawy szkolne referował p. Metody Trochanowski, nauczyciel z Krynicy wsi i redaktor «Łemka». Przedstawił, że przez wprowadzenie do szkół powszechnych na Łemkowszczyźnie wydanego przez niego elementarza w narzeczu łemkowskim, wyrugowano ze szkół powszechnych sztuczny i niezrozumiały dla diatwy szkolnej język ukraiński, a w ten sposób zahamuje się skutecznie agitację ukraińską na Łemkowszczyźnie”¹⁸⁵. Na poparcie tezy o prowadzeniu przez państwo polityki wynarodowienia ludności łemkowskiej i usilnego propagowania „sztucznej staroruskiej tożsamości” przytoczono ponownie rzekome słowa starosty sanockiego, iż „do tego czasu zdawało się, że Łemkowszczyzna stanie się domeną ukraińską, że idea staroruska i nazwa Rusin zniknie”¹⁸⁶.

W dalszej części artykułu *Lubię dzieci i lubię je uczyć* Julian Tarnowycz przekonywał, iż pomimo ciężkich warunków działacze ukraińscy prowadzili w dalszym ciągu pracę kulturowo-oświatową, ucząc potajemnie dzieci języka ukraińskiego. Tarnowycz podkreślił heroiczną postawę nauczycieli, pokonujących wszelkie trudności, walczących o ocalenie ukraińskiego szkolnictwa na Łemkowszczyźnie. Odniósł się także do znaczącej roli działalności prowadzonej przez „Ridną Szkołę”

¹⁸⁴ *Ibidem*, 24 IX 1940, k. 3.

¹⁸⁵ BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti” 28 IV 1940, k. 12.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

oraz czytelnie „Proswity”¹⁸⁷. Autor przywołał tekst sprawozdania z posiedzenia Łemko-Sojuzu z 1938 r. jako argument mający udowodnić tezę o sztuczności ruchu staroruskiego, powstałego z inspiracji władz RP: „Zebranie zagał Leon Jaworski z Bukowska. W swoim przemówieniu podniósł znaczenie istnienia założonej formalnie, na zwołanym przez niego zebraniu w Sanoku w r. 1932 organizacji Łemko-Sojuzu, która w najzupełniejszej i aktywnej lojalności wobec Państwa Polskiego i Rządu pracuje na terenie całej Łemkowszczyzny zupełnie niezależnie od organizacji politycznych staroruskich we Lwowie, wskazał, że owocem tej działalności jest utworzenia Administracji Apostolskiej dla Łemkowszczyzny, przez co zahamowano w znacznej mierze agitację ukraińską”¹⁸⁸.

Na łamach „Krakiwskich Wistiej” podkreślano, iż dzięki władzy niemieckiej nastąpiło swobodne ułożenie życia narodowego na Łemkowszczyźnie, gdzie powstały ukraińskie szkoły. Zamieszczano w nim także sprawozdania z działalności łemkowskich związków i spółdzielni¹⁸⁹. Akcentowano tym samym, iż pod okupacją niemiecką nastąpiła możliwość rozwoju gospodarczego: „Z końcem grudnia 1939 r. w powiecie sanockim było 74 spółdzielni. Filia w Gorlicach miała 21, w Rymanowie 17, a po kilka spółdzielnie miały filie w Dukli i Krynicy. Do końca grudnia w niecałe dwa miesiące od wybuchu wojny zorganizowano 112 nowych spożywczych spółdzielni. Na Łemkowszczyźnie wszystkich spółdzielni jest 170. Od połowy listopada do końca grudnia sprzedano towarów i różnych produktów za sumę ponad 160 000 złotych. Suma obrotowa przy końcu roku sięgnęła ponad 80 000 złotych. Sojuz ma wyłączne prawo skupu zboża na Sanoczczyźnie, które mieli w młynie w Sanoku i sprzedaje prywatnym miejscowym piekarniom”¹⁹⁰.

Interesująco przedstawiał się obraz polityki państwa polskiego wobec ludności łemkowskiej w propagandzie ukraińskiej, propagowany w publicystyce. W „Krakiwskich Wistiach” w większości artykułów skierowanych do Łemków prezentowano politykę państwa polskiego jako wynaradawiającą i niszczącą społeczność łemkowską. „Polska władza w ostatnim roku przed wybuchem wojny rozwiązała nawet tak korzystne organizacje gospodarcze jak punkty Siłskiego Hospodara, dążąc do wyparcia ukraińskiej świadomości z Łemkowszczyzny”¹⁹¹. Na łamach „Krakiwskich Wistiej” publikowano antypolskie hasła w felietonach autorstwa I. Kedryna-Rudnickiego zamieszczanych w rubryce pod wymownym tytułem *Przyczyny upadku Polski*¹⁹². Także podczas wydarzeń kulturalnych przedstawiano referaty na temat niszczącej działalności polskiej władzy¹⁹³.

W przywoływanej już wcześniej publikacji J. Tarnowycza autor przekonywał, iż celem państwa polskiego i jego polityki narodowościowej miało być wtopienie ludności łemkowskiej we własny naród, a Łemkowszczyznę oderwanie od „etnograficznych ukraińskich ziem”. Polskie władze wspierać miały rusofilstwo, by

¹⁸⁷ *Ibidem*.

¹⁸⁸ *Ibidem*.

¹⁸⁹ *Ibidem*, 18 II 1940, k. 2; *ibidem*, 30 VIII 1940, k. 3.

¹⁹⁰ *Ibidem*, 12, 18 II 1940, k. 2.

¹⁹¹ *Ibidem*, 7 II 1940, k. 1.

¹⁹² *Ibidem*, 28 IV 1940, k. 8; *ibidem*, 6 V, k. 5, BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti”, 15 V, k. 5.

¹⁹³ *Ibidem*, 7 IV 1940, k. 2.

wynarodowić mało świadomych Łemków i z Łemkowszczyzny uczynić „bastion” polskości. Powstanie Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny miało zdaniem Tarnowicza doprowadzić do odejścia ludności łemkowskiej z Cerkwi greckokatolickiej jak i prawosławnej i przyjęcia obrządku łańciskiego. Następnie zlatynizowani Łemkowie mieli poczuć się jak Polacy. Działania władz państwa polskiego miały rzekomo na celu polonizację w ciągu 20 lat, a także udowodnienie swoich praw do tegoż obszaru¹⁹⁴. Tarnowicz przekonywał, iż równocześnie z polityką asymilacji, strona polska dążyła do eksploatacji łemkowskich ziem. Przedstawił on obraz zubożałej Łemkowszczyzny, co miało być wynikiem zaniedbań polityki gospodarczej na tym terenie: „ciężkie chwile przeżywali mieszkańcy beskidzkich gór od dawien dawna. Bez jakiegokolwiek opieki państwa, pozostawieni sami sobie w swych górskich osadach”¹⁹⁵. Trudna sytuacja materialna Łemków, będąca wynikiem polityki państwa, jego rażących zaniedbań, doprowadzić miała zdaniem Tarnowicza do masowej emigracji do Ameryki w latach 1923–1928, a także na zachód Europy¹⁹⁶.

Polonizacja Łemkowszczyzny miała mieć swój początek jeszcze przed wybuchem I wojny światowej, i choć jak zauważa sam autor strona polska nie mogła zaszkodzić Łemkom za czasów austriackich, jednakże już wtedy przymierzała się do denacjonalizacji Łemkowszczyzny¹⁹⁷. „Wszystko robili Polacy celem zniszczenia Rusi. Głównym organem wykonawczym polityki polonizacyjnej, po 1918 r., była administracja, praca ta realizowana była przez starostwa, a także polskie towarzystwa ekonomiczne, które przez swoją politykę miały doprowadzić do ujednoczenia i zespolenia Łemkowszczyzny z «macierzą polską»”. Polacy mieli dążyć tym samym do „odrodzenia zapomnianego polskiego szczepu na Łemkowszczyźnie”¹⁹⁸.

Strona polska miała też być odpowiedzialna za zwalczanie sympatii do działaczy ukraińskich wśród Łemków, mające na celu wywołanie wśród tej społeczności niechęci i nieufności wobec ruchu ukraińskiego¹⁹⁹. Polacy, w narracji Tarnowicza, w swoich zamiarach dążyli do wyeliminowania wiary w ukraiński ruch, dlatego współpracować mieli ze stronnictwem rusofilskim, wspierającym ich politykę polonizacji Łemkowszczyzny²⁰⁰. Główną uwagę mieli Polacy przywiązywać do wychowania łemkowskiej młodzieży, poprzez edukację w szkołach w duchu „polskiego patriotyzmu”. Dostosować miano pod politykę edukacyjną program nauczania, podporządkowując go celowi „wychowania dzieci z Łemkowszczyzny na polskich ziemiach”. Polityka ta znalazła, zdaniem autora, swój finał we wprowadzeniu do szkół sztucznej łemkowskiej mowy i elementarza Trochanowskiego²⁰¹. W tej narracji

¹⁹⁴ Ю. Тарнович, *20 років неволі...*, s. 55–56, 95; BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti”, 4 IX 1940, k. 5.

¹⁹⁵ Ю. Тарнович, *20 років неволі...*, s. 66–67; BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti”, 11 IX 1940, k. 5.

¹⁹⁶ Ю. Тарнович, *20 років неволі...*, s. 65; BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti” 18 IX 1940, k. 5.

¹⁹⁷ Ю. Тарнович, *20 років неволі...*, s. 56.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 112.

¹⁹⁹ *Ibidem*, s. 97.

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 59.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 56, BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti” 16 IX 1940, k. 5.

szkoły obsadzano nauczycielami pracującymi dla polskiej sprawy, ukraińskich nauczycieli natomiast usuwać miano z posad lub przenoszono w inne rejony państwa. Każda szkoła, wg Tarnowycza, otrzymała łemkowskich pedagogów. Władza polska dążyć miała ponadto do wyeliminowania użycia języka ukraińskiego przez Łemków, a także likwidacji ukraińskiej literatury²⁰². Polonizacja poprzez szkolnictwo miała objąć dzieci i młodzież szkolną. Ponadto organizowano wieczorne kursy dla młodzieży pozaszkolnej, na których wygłaszać miano wykłady „o wielkości państwa polskiego”. Urządzano także kursy dla kobiet z zakresu prowadzenia gospodarstwa domowego. Polscy nauczyciele mieli nie tylko pełnić rolę wykonawczą w procesie polonizacji, lecz także donosić polskiej administracji nt. działalności ruchu ukraińskiego. Polski nauczyciel był więc wrogiem, gdyż uczył Łemków języka polskiego i tym samym przyczyniał się do zniszczenia ukraińskiej kultury i dziedzictwa narodowego na Łemkowszczyźnie²⁰³.

Państwo polskie, w narracji Tarnowycza, wykorzystało wszelkie sposoby do zniszczenia ukraińskiej tożsamości wśród Łemków. Autor przekonywał, iż po pierwszych eksperymentach na organizmie Łemkowszczyzny z szerzeniem „warszawskiego prawosławia” przysłała kolej na szkolnictwo. „Polacy, którzy pomimo swojej historii, nadal popełniają błędy swoich poprzedników i chociaż bardzo dobrze wiedzą, że ucisk zniewolonych ludzi nie przyniesie żadnych korzyści, prawdopodobnie czynili to z politycznej perfidii”²⁰⁴. Tarnowycz pisał, że wyparciuciu języka ukraińskiego z Łemkowszczyzny służyć miał również elementarz do dialektu łemkowskiego sporządzony przez Metodego Trochanowskiego pod dyktando władz polskich. Ponadto wszystkie ukraińskie podręczniki, używane w Ridnych Szkołach lub filiach czytelnicy „Proswita”, jak inne publikacje wydawane we Lwowie, musiały być zatwierdzone przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego²⁰⁵. Metoda Trochanowski miał postulować także utworzenie w Nowym Sączu katedry „języka łemkowskiego” dla tych uczniów liceum, którzy mieli stać się nauczycielami i edukować Łemków w ich „ojczystym języku”²⁰⁶. W związku z tym, zdaniem autora, działacze ukraińscy zmuszeni byli do walki o ocalenie wśród Łemków znajomości języka ukraińskiego przez dostarczenie literatury. Stali oni na stanowisku, iż kształcenie ogólne polega na uczeniu dzieci od najmłodszych lat tylko narodowego języka literackiego, bez względu na różnice regionalne. Natomiast polityka państwa polskiego wypierania ukraińskiej literatury, wg publicysty przybliżyła Łemków do orientacji rusofilskiej²⁰⁷.

Julian Tarnowycz dowodził także, iż polska władza dążyła do fragmentacji Łemkowszczyzny poprzez wprowadzenie podziału administracyjnego, wyłączenie jej obszaru z województwa lwowskiego, a także przeniesienie jurysdykcji sądowniczej do Krakowa, co w rezultacie skazać miało Łemków na użycie polskiego języka urzędowego. Tarnowycz pisze, iż działania państwa polskiego doprowadziły do

²⁰² Ю. Тарнович, *20 років неволі...*, s. 112.

²⁰³ *Ibidem*, s. 113.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 110, BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti” 30 IX 1940, k. 5.

²⁰⁵ Ю. Тарнович, *20 років неволі...*, s. 114.

²⁰⁶ *Ibidem*, s. 118; BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti” 30 IX 1940, k. 5.

²⁰⁷ Ю. Тарнович, *20 років неволі...*, s. 115.

rozłamów w społeczności łemkowskiej. W wyniku tej polityki narodowościowej, dojsz do powstania osobnych grup: prawosławnych Rusinów/Łemków, prawosławnych Ukraińców/Łemków, Łemków/Ukraińców grekokatolickich, Łemków/Rusinów grekokatolickich, a także Łemków katolików²⁰⁸. Celem wspierania wojny religijnej miała być latynizacja ludności łemkowskiej, a nawróconych na katolicyzm Łemków miano przydzielić pod zwierzchnictwo łacińskiego episkopatu w Przemyślu bądź Tarnowie²⁰⁹. W polskiej prasie informowano rzekomo, iż Łemkowie z Sanoka wyrażali gotowość dołączenia do kościoła katolickiego z powodu oburzenia na działalność ukraińskich kapłanów. „Polskie elity dbały o to, jak wykorzystać wszystkie punkty Łemkowszczyzny do utrwalenia ich «reformy» [...] a Łemkowszczyzna, odcięta od swojej macierzy ukraińskiej będzie łatwiejsza do polonizacji”. Tarnowycz krytykował także utworzenie, w wyniku polskiej polityki administracyjnej, Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny w 1934 r. z części diecezji wchodzących w skład przemyskiej eparchii²¹⁰. Polskie władze, a także kręgi duchowieństwa, miały być zainteresowane zakończeniem akcji polonizacyjnej ludności ukraińskiej i łemkowskiej. Formalnym powodem stworzenia tej instytucji miał być fakt rozprzestrzeniania się prawosławia na Łemkowszczyźnie. W rzeczywistości, dowodził Tarnowycz, powołanie Administracji miało wspomóc politykę polskich władz²¹¹.

Polska władza w *20 lat niewoli...* przedstawiona została jako wróg narodu ukraińskiego, kierujący wszystkie swoje wysiłki na wynarodowienie ludności Łemkowszczyzny. Głównym narzędziem, które miało oderwać Łemków od narodu ukraińskiego, miała być polska oraz rusofilka prasa, zwłaszcza przyczyniający się w głównej mierze do denacjonalizacji Łemkowszczyzny „Łemko”²¹². Krakowski Kurier miał nazwać Łemków „spolonizowanymi Wołochami”²¹³. W prasie polsko-łemkowskiej (prawdopodobnie odwołanie do czasopisma „Łemko”) przedstawiano oszczercze, zdaniem Tarnowycza, oskarżenia rusofili, iż za masowe aresztowania w 1914 r. wśród inteligencji rusofilskiej odpowiedzialni są działacze ukraińscy. Zdaniem autora, polityka państwa polskiego przyczyniła się do zaburzenia prawidłowego rozwoju życia narodowego na Łemkowszczyźnie²¹⁴.

Znamienne, iż w swojej książce Tarnowycz, podobnie jak większość publicystów piszących na łamach „Krakowskich Wisti”, marginalizował rolę stronnictwa staroruskiego na Łemkowszczyźnie. Obecność haseł innej niż ukraińska tożsamości wśród ludności łemkowskiej miała wedle tej propagandy być wynikiem wynaradawiającej polityki władz polskich oraz działalności ugrupowania rusofili. Prawdopodobnie zabieg ten miał na celu ukazanie, iż na obszarze tym nie istniała wówczas łemkowska inteligencja oraz nie nastąpiło budzenie się świadomości odrębności Łemków. Antypolskie hasła w ukraińskiej publicystyce poświęconej

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 65.

²⁰⁹ *Ibidem*, s. 96.

²¹⁰ *Ibidem*, s. 5.

²¹¹ *Ibidem*, s. 124; BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti” 6 X 1940, k. 5.

²¹² Ю. Тарнович, *20 років неволі...*, s. 183.

²¹³ *Ibidem*, s. 118.

²¹⁴ *Ibidem*, s. 101; BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti” 27 IX 1940, k. 5.

Łemkowszczyźnie były ewidentną próbą wyparcia wpływów polskich z tego obszaru, jak również wpisywały się w realizację hitlerowskiej polityki zwalczania żywiołu polskiego.

4.5. Ukrainizacja Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny i Kościoła prawosławnego

Podstawowe założenia polityki kościelnej władz niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie były określone przez strukturę wyznaniową i narodowościową, w tym zasadniczą jednolitość tożsamości narodowej z wyznaniem, a także wywodzącymi się okresu międzywojennego konfliktami narodowościowymi i religijnymi oraz zróżnicowanym stanowiskiem poszczególnych grup narodowościowych GG wobec władz okupacyjnych. Polityka kościelna została więc podporządkowana wykorzystaniu wyznań do realizacji celów władz okupacyjnych, a także eliminacji ze sfery kościelno-religijnej elementów państwowych oraz narodowych; założenia te wynikały z projektu budowy Wielkiej Rzeszy²¹⁵. Polityczne i organizacyjne sprawy kościelne w GG leżały w kompetencji Hansa Franka, który podejmował zasadnicze decyzje o podstawowych kierunkach polityki wobec związków wyznaniowych. Problematyką kościelną kierował Wydział Główny Spraw Wewnętrznych, w ramach, którego powołano jesienią 1939 r. Wydział Spraw Kościelnych²¹⁶.

Niemieckie władze okupacyjne w zamian za lojalną postawę ukraińskich działaczy, skupionych wokół Ukraińskiego Centralnego Komitetu, realizowały w pewnym zakresie wybrane postulaty Ukraińców, w tym także w kwestii religijnej²¹⁷. Władze hitlerowskie jednocześnie zdawały sobie sprawę, że zarówno Kościół grekokatolicki jak i prawosławny, nie tylko były identyfikowane z aspiracjami narodowymi swoich wiernych, ale stanowiły istotny czynnik kształtujący i utrzymujący świadomość narodową ludności ukraińskiej. Tym bardziej, iż duchowieństwo przed wojną było aktywnie zaangażowane w działalność narodowościową. Ludnością ukraińską zajmował się Wydział Główny Spraw Wewnętrznych wydział IV: Sprawy Ludności i Opieki, koordynując problematykę związaną z Kościołem prawosławnym i Kościołem grekokatolickim; szczególną rolę odgrywał w nim płk Alfred Bisanz, kierownik referatu ukraińskiego²¹⁸. W 1940 r. powołana została w Warszawie Ukraińska Rada Kościelna, której przewodniczącym został Iwan Ohijenko. Rada zajmowała się m.in. przygotowaniem ekspertyz dla Wydziału Spraw Kościelnych na temat dziejów Kościoła grekokatolickiego i prawosławnego w Polsce, w tym nt. historii prawosławia i grekokatolicyzmu wśród Łemków²¹⁹.

²¹⁵ J. Sziling, *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, Toruń 1988, s. 27.

²¹⁶ *Ibidem*, s. 15.

²¹⁷ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 49.

²¹⁸ J. Sziling, *op. cit.*, s. 17.

²¹⁹ AAN GG 427, Die orthodoxe Kirche im östlichen Galizien und Lemkeland, k. 1; *ibidem*, Geschichte der autokephalen orthodoxen Kirche in Polen, k. 17, AAN GG 427, Православная

Jedną z głównych inicjatyw Ukraińskiej Rady Kościelnej były starania o utworzenie ukraińskiej diecezji prawosławnej, co zyskało poparcie władz okupacyjnych²²⁰. We wrześniu 1940 r. powołano Autokefaliczny Kościół Prawosławny dla Generalnego Gubernatorstwa. Na stanowisko metropolity Kościoła prawosławnego przywrócono dotychczasowego metropolitę biskupa Dionizego, jednak dopiero po złożeniu przez niego deklaracji lojalności Hansowi Frankowi²²¹. Metropolita, realizując politykę ukrainizacji, obsadził Ukraińcami trzy biskupstwa: warszawsko-radomskie, chełmsko-podlaskie, a także krakowsko-łemkowskie. Na Łemkowszczyźnie biskupstwo z siedzibą w Krakowie objął archimandryta Palladiusz (Petro Widybida-Rudenko), którego kandydaturę wysunęli Ukraińcy. Za jego wyznaczeniem przemawiała pozytywna opinia metropolity, a także brak związków z wcześniejszą działalnością na tym obszarze²²². Miał on odpowiadać za ukrainizację Łemków, jak również realizować program zwalczania rusofilstwa wśród duchowieństwa prawosławnego²²³. W sprawie powołania biskupa dla Łemkowszczyzny w osobie archimandryty Palladiusza Wydział Spraw Kościelnych zwrócił się o opinię do Komisji Ukraińskiej, której zalecono przywiązanie szczególnej uwagi do stanowiska w tym względzie Ukraińskiego Centralnego Komitetu „i wpływowych osób w ukraińskiej strefie etnograficznej, na której rozciągać się będzie strefa wyświęconego biskupa w odniesieniu do archimandryty Palladiusza”²²⁴. Włodzimierz Kubijowicz w 1940 r. w piśmie do Wydziału Głównego Spraw Wewnętrznych oceniał, iż „ludność prawosławna terenu Łemkowszczyzny składa się tylko z rolników, którym w sprawach narodowych tak mało jest wyjaśnione, że powinno być im całkowicie obojętne, kto został wyświęcony na Biskupa”²²⁵. Kubijowicz wskazywał na potrzebę ukrainizacji zarówno Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny oraz Kościoła prawosławnego, z którego należało wg niego całkowicie wyeliminować wpływy rusofilskie²²⁶. Warto zaznaczyć, iż początkowo planowano utworzyć siedzibę biskupstwa dla Łemkowszczyzny na terenie Chełma,

Церковь в Восточной Галичции и на Лемківщинь, k. 139, AAN GG 429, Glossen zum „bericht” des Oberpriesters Georg Pawlischin, k. 77; *ibidem*, Kanonische erneuerung der Heiligen Autokephalischen Griechisch-orthodoxen Ukrainischen Kirche in Generalgouvernement, k. 130, AAN GG 429, Abschrift Der Erzbischof von Warschau Und Metropole der Heiligen Orthodoxen Autokephalen Kirche im Generalgouvernement, den 10. März 1941, k. 285.

²²⁰ J. Sziling, *op. cit.*, s. 90.

²²¹ S. Dudra, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960*, Warszawa 2010, s. 79.

²²² AAN GG 429, Regierung des Generalgouvernements Hauptabteilung Innere Verwaltung Abt. IV Bevölkerung und Fürsorge, Ref. 2 Ukrainische Volksgruppen, Brief an die Abteilung Innere Verwaltung – Gruppe Bevölkerungswesen und Fürsorge im Hause. Betrifft: Weihe des Archimandriten Palladius zum Bischof für das Lemkenland, 14 oktober 1940, k. 346.

²²³ *Ibidem*, Regierung des Generalgouvernements Hauptabteilung Innere Verwaltung, Weihe des Archimandriten Palladius zum Bischof für das Lemkenland, 14 Oktober 1940 r., k. 343.

²²⁴ *Ibidem*, Ukrainerreferat. An den Ukrainischen Hauptaussuß. Betr. Archimandriten Palladius, 23 Oktober 1940 r., k. 345.

²²⁵ AAN GG 429, Regierung des Generalgouvernements. *Innere Verwaltung Bevölkerungswesen und Fürsorge* Krakau. Brief an die Abteilung Innere Verwaltung, 22 November 1940, k. 344.

²²⁶ *Ibidem*, Regierung des Generalgouvernements Hauptabteilung Innere Verwaltung, Weihe des Archimandriten Palladius zum Bischof für das Lemkenland, 14 Oktober 1940, k. 343. J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 47.

celem ściślejszej współpracy z biskupem chełmsko-podlaskim Hilarianem (Iwanem Ohijenką). Siedziba w Krakowie początkowo nie była brana pod uwagę ze względu na obawy Ukraińskiej Rady Kościelnej, aby „nie powstało podejrzenie na władzę publiczną (jak to było wcześniej w polskim państwie) o dalsze wykorzystywanie ludności greckokatolickiej w celach propagandowych w kościele prawosławnym i tym samym dać rusofilskiej propagandzie powód do działania”²²⁷.

Biskup krakowsko-łemkowski przystąpił do ukrainizacji cerkwi prawosławnej na Łemkowszczyźnie, gdzie zorganizowano dwa dekanaty dla części zachodniej i wschodniej regionu. W 1940 r. stanowiska dziekana pozbawiono księdza prawosławnego Jerzego Pawliszyna z powodu jego rusofilskich sympatii²²⁸. Dziekanem w zachodniej części Łemkowszczyzny, z siedzibą we Florynce, mianowano o. Piotra Tarnowskiego. Na drugiego dziekana wyznaczono o. Mariana Hrywnaka, oddając mu pod jurysdykcję dekanat wschodni w Czarnem. Język ukraiński został wprowadzony jako urzędowy w dokumentacji kancelarii parafii (do tej pory część dokumentów była sporządzana w języku rosyjskim), ponadto w języku tym miały odbywać się nabożeństwa. Archimandryta Palladiusz w październiku 1940 r. odbył wizytację na Łemkowszczyźnie, gdzie spotkał się z 22 duchownymi prawosławnymi z okolicznych parafii. W raporcie z wizytacji zaznaczał, iż spośród rozmówców 9 było „świadomymi Ukraińcami”. Wspomniał o księdzu prawosławnym Dmytrze Chylaku jako zagorzałym Rusofilu, a także księdzu Kalikście Rolcewiczu z Bratnego, który „mówił wyłącznie po rosyjsku”. Spośród zgromadzonych 13 duchownych posługiwać się miało dialektem łemkowskim. Z treści dokumentu wynika, iż głównym celem wizyty biskupa była ocena pochodzenia duchownych, ich tożsamości oraz zaangażowania w działalność poszczególnych stronnictw narodowych. Palladiusz zanotował, iż „większość kleru to Łemkowie i Wołosi, trochę Rosjan i białych Rosjan”²²⁹. Wiedza na temat tożsamości prawosławnych księży, miała być następnie wykorzystana do zwalczania stronnictwa rusofilskiego wśród duchownych.

Ukraiński Centralny Komitet wraz z Ukraińską Radą Kościelną podejmował starania, aby władze okupacyjne przyzwoliły na ukrainizację AAE. Działania te prowadzone były w ramach próby odzyskania spolonizowanej ludności o ukraińskim pochodzeniu etnicznym przez UCK, który w memoriale „Kirchliche Angelegenheiten” przedstawiał obszar Łemkowszczyzny jako opanowany przez wpływy polskie oraz rusofilskie²³⁰. W ekspertyzach przygotowanych dla władz okupacyjnych, duchownych łemkowskich przedstawiano jako rusofile, mało świadomych ukraińskiego pochodzenia etnicznego. Ukrainizacja Łemków w okresie międzywojennym, w świetle tych dokumentów, miała spotkać się z przeciwdziałaniem

²²⁷ *Ibidem*, Regierung des *Generalgouvernements* Hauptabteilung Innere Verwaltung, Weihe des Archimandriten Palladius zum Bischof für das Lemkenland, 14 Oktober 1940, k. 343.

²²⁸ Raporty dziekana Jerzego Pawliszyna Ukraińska Rada Kościelna postrzegala jako tendencyjne, będące mieszanką faktów i fałszywych informacji, sporządzone przez przyzmat jego rusofilskich i propolskich sympatii. *Ibidem*, Glossen zum „Bericht” des Oberpriesters Georg Pawlischin, k. 77.

²²⁹ AAN GG 429, Aktenvermerk. Betr.: Bericht des Archimandrit Paladij über die Inspizierung der griechisch-orthodoxen Pfarrgemeinden im Lemkolande, Krakau, den 14. Oktober 1940, k. 377.

²³⁰ *Ibidem*, Das Kirchenwesen, k. 81.

państwa polskiego, które utworzyło AAŁ celem ich polonizacji. „Najsłabszą stroną kościoła grekokatolickiego było to, iż na Łemkowszczyźnie był nazywany «staroruskim», a ludność była mało świadoma w kwestii narodowościowej. Strona polska wzięła to za dobrą kartę w możliwości szybkiej polonizacji tych ziem. W ich planach przeszkadzał biskup [P]rzemyśla który zaczął obsadzać «zagrożone» wsie młodymi ukraińskimi duchownymi. Szybko się okazało, że gdzie dotarli ukraińscy duchowni ożywiały się wsie łemkowskie [...]. Polski rząd zdał sobie szybko sprawę, że akcja polonizacji może zostać zniszczona i opracowali śmiały pomysł stworzenia administracji apostołskiej w Krakowie żeby oddzielić ją od przemyskiej”²³¹. Na administratorów miano powoływać rusofilskich księży, dążących do zniszczenia życia ukraińskiego. Przywołano także na rozwój prawosławnych parafii, opanowanych przez wpływy rusofilskie. Atakowano osobę administratora Jakiwa Medweckiego, przedstawiając go jako zwolennika szkodliwej dla narodu ukraińskiego propagandy, szerzonej wśród ludności łemkowskiej. Administrator miał także odpowiadać za polonizację Łemków i działać pod dyktando władz Rzeczypospolitej. Duchowni administratury musieli kończyć polskie seminaria. W ekspertyzach przedstawiano także, iż pod dyktando J. Medeckiego, przesładowano duchowieństwo ukraińskie²³².

W wyniku wybuchu II wojny światowej Administracja Apostolska Łemkowszczyzny oraz część przemyskiej Diecezji grekokatolickiej, administrowanej przez Wikariusza Generalnego biskupa Grzegorza Łakotę, znalazły się pod okupacją niemiecką w Generalnym Gubernatorstwie. Łączność z Watykanem została zerwana, a warszawska Nuncjatura Apostolska zawiesiła swoją działalność²³³. W lutym 1940 r. Nuncjusz Apostolski w Berlinie abp Cesare Orsenigo wysłał pierwszy list do Administratora Apostolskiego w sprawie ustalenia liczby napływających na Łemkowszczyznę ukraińskich duchownych emigrujących z zajętych przez ZSRR terenów²³⁴. W kwietniu 1940 r. w obradach działaczy organizacji ukraińskich działających na terenie GG brał udział przedstawiciel AAŁ, Jan Cehelyk. Komitet Centralny w Krakowie dzięki przyzwoleniu władz niemieckich wpłynął na decyzję umiarkowanego administratora Jakiwa Medweckiego, który na swojego następcę wyznaczył Ukraińca, Aleksandra Malinowskiego²³⁵. W styczniu 1941 r. w 15 numerze „Wisti

²³¹ *Ibidem*, Skript Cholm und Sanik, k. 311.

²³² *Ibidem*, Das Kirchenwesen, k. 81.

²³³ E. Senko, *op. cit.*, s. 135; zob. S. Stępień, *The Greek Catholic Church in the Lemko Region in WW II and its Liquidation*, w: *The Lemko Region...*; M. Ryńca, *Religious Life and Interfaith Relations in the Lemko Region in the First Half of the 20th Century (to 1947)*, w: *The Lemko Region, 1939–1947...*; K. Nowakowski, *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny...*; M. Lewandowska, *Administracja...*; P. Best, *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny 1934–1944*, w: *Katolickie unie kościelne w Europie środkowej i wschodniej – idea a rzeczywistość*, red. S. Stępień, t. 4, Przemysł 1998; P. Przybylski, *op. cit.*

²³⁴ E. Senko, *op. cit.*, s. 136.

²³⁵ „Po zajęciu obszarów polskich przez wojska niemieckie napłynęły na Łemkowszczyznę całe zastępy inteligencji i księży ukraińskich, którzy pozostawili swoje duszyczki na pastwę losu, a sami z zabranym mieniem szukali przytulku i ciepłego miejsca na Łemkowszczyźnie. Wywarto niesłychany nacisk na schorowanego administratora, aby przyjął zastępcę w osobie ks. Aleksandra Malinowskiego, jednego z najzagorzalszych politycznych agitatorów. Zagrożono nawet apostoł-

Apostolśkoji” opublikowany został ostatni list administratora J. Medweckiego; w wydaniu tym ogłoszono ustanowienie ukraińskiego jako języka urzędowego dla Ordynariatu i Kurii Administracji, a także niemieckiego jako języka urzędowego dla całej korespondencji AAŁ²³⁶. Urząd Wikariusza Generalnego Administracji Apostolskiej w Sanoku A. Malinowski objął 2 sierpnia 1940 r. Utworzono nową Kurię, co niosło ze sobą zmiany personalne; nowymi członkami zostali Kanclerz ks. Bohdan Lipski, a także sekretarze Jakub Białoskurski i Nikita Dumański²³⁷.

W opinii działaczy OUN, nowy Wikariusz Generalny AAŁ był człowiekiem w pełni poświęconym sprawom Kościoła i narodu ukraińskiego. Objęcie przez niego tej funkcji zostało przyjęte z aprobatą w środowisku ukraińskim, pokładano w nim nadzieję rychłej ukrainizacji Łemków i wyeliminowania rusofilskich oraz polskich wpływów z Łemkowszczyzny. Dzięki ukrainizacji zarówno AAŁ jak i Kościoła prawosławnego, oczekiwano zakończenia sporów religijnych między grekokatolikami a prawosławnymi²³⁸.

W grudniu 1940 r. u Nuncjusza Apostolskiego w Berlinie na audiencję przyjęto delegację UCK. Poruszono kwestię administratury AAŁ, na funkcję którą wskazywano Aleksandra Malinowskiego²³⁹. Gdy 10 stycznia 1941 r. zmarł ks. J. Medwecki, wysunięta przez Ukraińców kandydatura na administraturę została poparta przez władze niemieckie²⁴⁰. Dzięki staraniom działaczy ruchu ukraińskiego, na Administratora AAŁ listem Nuncjusza Apostolskiego C. Orsenigi w imieniu Kongregacji do spraw Kościołów Wschodnich powołano ks. Aleksandra Malinowskiego²⁴¹. Spotkało się to z niezadowolaniem łemkowskiego duchowieństwa. W memoriale z 16 września 1941 r. w następujący sposób przedstawiono jego osobę:

„Ks. Malinowski, kapłan diecezji lwowskiej, osobistość markantna [sic!], po ukończeniu kariery w ukraińskim wojsku, gdzie dosłużył się rangi kapitana, już w podeszłym wieku wstąpił do seminarium duchownego we Lwowie, gdzie przyjęto go chętnie jako zasłużonego ukraińskiego działacza, a ukończywszy studia teologiczne, wyświęcony na kapłana, objął posadę gospodarczego zarządcy w tymże seminarium, który to urząd sprawował do wybuchu wojny. Z wychowaniem alumnów i duszpasterską pracą człowiek ten nie miał nic wspólnego. We wrześniu lub początkiem października zjechał do Krakowa i rozpoczął aktywną działalność polityczną, a przez czas pewien piastował jakiś urząd przy General Gouvernement.

skiemu administratorowi, że w razie odmowy spowodują Ukraińcy jego uwięzienie, i dopięto swego. Ks. Medwecki przyjmuje ks. Malinowskiego, mianuje go swoim wikariuszem generalnym i oddaje mu częściowo urzędowanie. Sam zaś popada w silną depresję duchową, stan jego zdrowia pogarsza się, choroba przybiera takie rozmiary, że ciężko chorego wywożą do lecznicy w Krakowie, gdzie w końcu stycznia 1941 roku umiera”; cyt. za: S. Nabywaniec, *Duchowieństwo wobec łemkowskich orientacji...*, s. 12.

²³⁶ E. Senko, *op. cit.*, s. 139, zob. J. Sziling, *op. cit.*, s. 58; P. Przybylski, *op. cit.*, s. 152.

²³⁷ E. Senko, *op. cit.*, s. 140, zob. J. Sziling, *op. cit.*, s. 58; P. Przybylski, *op. cit.*, s. 152.

²³⁸ AAN GG 429, Cholm und Sianik, k. 311.

²³⁹ Pismo łemkowskich duchownych do biskupa kieleckiego, z dn. 16 IX 1941, S. Nabywaniec, *Duchowieństwo wobec łemkowskich orientacji...*, s. 12.

²⁴⁰ J. Sziling, *op. cit.*, s. 58.

²⁴¹ S. Stępień, *The Greek Catholic Church in the Lemko Region in WW II and its Liquidation (1939–1947)*, w: *The Lemko Region...*, s. 187.

Zawsze odznaczał się głęboką nienawiścią do [tego] co nie jest ukraińskie i nie przebierał w środkach, jeżeli rozchodziło się o zniszczenie i pogniębienie «wrogów». Wielka gorliwość i wybitna praca w tym kierunku poddała ukraińskiemu sztabowi myśl posadzenia go na stanowisku apostołskiego administratora. Po śmierci ks. Medweckiego obejmuje kierownictwo apostołskiej administracji ks. Malinowski i mając teraz wolną rękę przystępuje do odczyszczania apostołskiej administracji z elementów przeciw-ukraińskich. Szykanuje się zasłużonych księży mających mir wśród ludności i cieszących się ogólnym poważaniem w okolicy u wszystkich sfer i narodowości²⁴². Ponadto zaznaczono, iż po śmierci administratora Medweckiego Rada diecezjalna z prawami kapituły zebrała się w przepisany kanonicznym prawem terminie, aby dokonać wyboru kapitulnego wikariusza, nie zdążyła jednak tego uczynić, gdyż w tym dniu ks. Malinowski wykazał się nominacją na prowizorycznego administratora apostołskiej administracji, nadaną mu przez apostołską nuncjaturę w Berlinie²⁴³.

Aleksander Malinowski rozpoczął ukrainizację Kościoła greckokatolickiego na Łemkowszczyźnie. Parafie greckokatolickie zostały obsadzone duchownymi o ukraińskiej tożsamości²⁴⁴. Sprawa była ułatwiona tym bardziej, iż od września 1939 r. na obszar Łemkowszczyzny przybyło ok. 50 greckokatolickich księży z terenów okupowanych przez ZSRR, wszyscy byli narodowości ukraińskiej. Po przyłączeniu Galicji Wschodniej do GG, alumnów AAŁ kształcono w Seminarium Duchownym i Akademii Teologicznej we Lwowie²⁴⁵. Rozwój ukrainizacji przebiegał za przyzwoleniem władz hitlerowskich, które szły na pewne ustępstwa względem Ukraińców. W kwietniu 1941 r. niemieckie władze okupacyjne zezwoliły na uznanie świąt ukraińskich. Poinformowano urzędy w GG, iż rozporządzeniem z dnia 16 marca 1941 r. kościelne święta greckokatolickie i prawosławne zostały zatwierdzone. Instytucje i przedsiębiorstwa zostały zobowiązane do zwolnienia z pracy osób tychże wyznań w okresie świątecznym. Dni wolne obowiązywały także dzieci w wieku szkolnym²⁴⁶.

Na podstawie zezwolenia Głównego Wydziału Propagandy od 20 czerwca 1941 r. ukazywał się biuletyn „Wisti Apostolski Łemkowszczyzny”²⁴⁷. Zezwolenie to wydano pod następującymi warunkami: poszczególne numery nie mogły przekraczać objętości czterech stron, a wszystkie publikacje musiały być zatwierdzone przez Wydział Propagandy w Krakowie. Publikowane treści miały być wyłącznie o charakterze kościelnym: zapowiedzi nabożeństw i innych wydarzeń religijnych,

²⁴² Cyt. za: S. Nabywaniec, *Duchowieństwo wobec łemkowskich orientacji...*, s. 12.

²⁴³ Pismo łemkowskich duchownych do biskupa kieleckiego..., s. 13.

²⁴⁴ APP AAŁ 1301, Verzeichniss der Veränderungen in der Apostolischen Administratur von Łemki im Monate November 1939, k. 8.

²⁴⁵ APP AAŁ 1355, Лист до Всесвітлішого і Високопеподобного Ректорату Гр. Кат. Богословської Академії і Духовної Семинарії у Львові. Сянік, дня 28 листопада 1941, k. 2.

²⁴⁶ APP AAŁ 1303, Regierung den Generalgouvernements. Der Staatssekretär in Krakau. Betr. Anerkennung der ukrainischen Feiertage im Generalgouvernement. 5 April 1941, k. 72.

²⁴⁷ APP AAŁ 1304, Apostolische Administratur in Sanok. An den Herra Gouverneur des Distrikts Krakau. Abteilung Propaganda in Krakau. Betr: Ausgabe des Nachrichtenblattes des Lemkenlandes, k. 108.

a także listy pasterskie²⁴⁸. Inne ogłoszenia były surowo zakazane; dotyczyło to chociażby informacji z życia społeczności, klasztorów lub zgromadzeń²⁴⁹.

Wybuch konfliktu między III Rzeszą a Związkiem Sowieckim inteligencja ukraińska przyjęła jako szansę na odzyskanie niepodległości oraz utworzenie państwa pod protektoratem Niemiec. Administrator A. Malinowski w czerwcu 1941 r. wystosował pismo do gubernatora Hansa Franka, w którym złożył podziękowania za „bohaterską walkę podjętą przeciwko bolszewickiej katordze narodów”²⁵⁰. Następnie Administrator wystosował list pasterski, w którym przekonywał, iż „ostatni ratunek Europy od zagrożenia bolszewickiego również wymaga wykorzystania wszystkich sił ukraińskich”; z powodu zapotrzebowania na zmorzoną produkcję w GG uchylono regulację ukraińskich świąt państwowych, ustanowionych dekretem z dnia 5 kwietnia 1941 r. i ograniczając dni wolne od pracy do minimum²⁵¹.

Jeszcze przed rozpoczęciem wojny między Rzeszą Niemiecką a ZSRR okupant niemiecki rozpoczął prześladowania rusofili jako potencjalnych komunistycznych agentów. 23 kwietnia 1941 r. aresztowano grupę łemkowskich księży i nauczycieli podejrzanych o szpiegostwo na rzecz ZSRR. Duchownych o staroruskiej oraz rusofilskiej tożsamości osadzono w więzieniu w Nowym Sączu i przesłuchano, 10 czerwca zostali oni wypuszczeni z nakazem przesiedlenia do Dystryktu Radomskiego²⁵². Internowani do Kielc zostali księża: Jan Detko, Włodzimierz Mochnacki, Włodzimierz Wenhryniewicz, Bazyli Bartko, Emilan Wenhryniewicz, Jan Polański, Eugeniusz Chylak, Julian Sembratowicz, Zenon Kaliniuk i Andrzej Orszak. Dziewięciu z internowanych duchownych 16 września 1941 r. wystosowało do biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka memoriał²⁵³. W piśmie tym nakreślili dzieje ukrainizacji Łemkowszczyzny w okresie międzywojennym, ukraińską działalność polityczną „wykorzystującą dla celów ukrainizacji Cerkiew i ambonę”²⁵⁴. Potępili także działalność biskupa przemyskiego Josafata Kocyłowskiego, który „dobierał specjalnie aktywnych Ukraińców, przeważnie oficerów ukraińskich, wyświęcał ich na kapłanów i tych przydzielał na probostwa łemkowskie. Pasterze ci, zamiast głosić z ambony słowo Boże, zajęli się bardzo gorliwie budową Ukrainy na Łemkowszczyźnie i nie krępowali się zupełnie używać dla celów agitacyjnych ambony, którą w krótkim czasie zmieniono na trybunę wiecową”. Łemkowscy duchowni oskarżali ukraińskich księży, iż ich agitująca działalność doprowadziła do licznych konwersji z wyznania greckokatolickiego na prawosławne, a także wybuchu konfliktu na tle religijnym między wiernymi. Księży ukraińskich oskarżano

²⁴⁸ APP AAŁ 1346, Вісті Апостолької Адміністрації Лемківщини, Сянік 1941, Ч. XV, к. 11.

²⁴⁹ APP AAŁ 1304, Apostolische Administratur in Sanok. An den Herra Gouverneur des Distrikts Krakau. Abteilung Propaganda in Krakau. Betr: Ausgabe des Nachrichtenblattes des Lemkenlandes, k. 109.

²⁵⁰ Cyt. za: E. Senko, *op. cit.*, s. 141.

²⁵¹ APP AAŁ 1304, Regierung des Generalgouvernements an den Herrn Griech.-kath. Administrator der Administratur Sanok, Krakau, den 30. März 1943. Betr. Unterabteilung Kirchenwesen. Hier: Anerkennung der ukrainschen Feiertage im Generalgouvernement, k. 52.

²⁵² Pismo łemkowskich duchownych do biskupa kieleckiego..., s. 12.

²⁵³ S. Nabywaniec, *Duchowieństwo wobec łemkowskich orientacji...*, s. 13.

²⁵⁴ Pismo łemkowskich duchownych do biskupa kieleckiego..., s. 11.

o prowadzenie akcji ukraïnizacyjnej, a po wybuchu wojny, pełnego podporządkowania posługi duszpasterskiej sprawie ukraïnskiej. Internowani księŜa oskarŜali duchowieństwo ukraïnskie dodatkowo o przedstawianie łemkowskich duszpasterzy jako rusofili, doprowadzając tym samym do ich zatrzymania przez władze niemieckie. Duchowni ukraïnscy mieli takŜe wymagać od łemkowskich księŜy pracy w duchu ukraïnskim; odmowa miała wg treści memoriału skutkować donosicielstwem do władz okupacyjnych. Tak zakończyła się m.in. sprawa księŜdza greckokatolickiego Jana Polańskiego²⁵⁵.

„W analogiczny sposób ukraïnski sztab postąpił z całą łemkowską inteligencją, której część wywieziono do Radomskiego, a część siedzi dotychczas w więzieniu w Jaśle. W ten sposób odczyszczono Łemkowszczyznę z ludzi powaŜnych, dobrych i [z] kapłanów cieszących się ogólnym szacunkiem i sympatią, a na ich miejsce naznaczono księŜy Ukraïnców, dobrych agitatorów, ale za to często nie mających najmniejszego powołania do zajmowania duszpasterskich godności. Zmiany te odbiły się juŜ na wstępie bardzo ujemnie, bo kiedy przed tym cerkwie były po brzegi wypełnione modlącym się ludem, świecą one teraz pustkami. Ludzie wolą raczej modlić się w domu, aniŜeli iść do cerkwi, gdzie słyŝy się na kazaniach straszenie wysłania ich na przymusowe prace, przezwiska i zagrzewanie do ruchu ukraïnskiego. Tak jest rezultat działalności ks. Malinowskiego juŜ teraz, a co będzie gdyby stosunki te utrwały się w apostołskiej administraturze!... AŜ strach ogarnia serca, ŝe ten poczciwy i religijny lud zacznie szukać nowych dróg, nowej religii, aby tylko uniknąć zetknięcia się ze znieawidzonymi ukraïnskimi kapłanami, dla których religia i duszpasterska praca o tyle tylko przedstawiają wartość, o ile prowadzą owce do ukraïnskiego koszaru”²⁵⁶. Duchowni łemkowscy postulowali w memoriale usunięcie z greckokatolickich probostw agitatorów ukraïnskich, jak równieŜ zmianę na funkcji administratora AAŁ z A. Malinowskiego na osobę zaznajomioną z charakterem pracy na Łemkowszczyźnie, która działałaby na rzecz wiernych²⁵⁷.

Ciekawe, iŜ Administratura starała się o powrót internowanych duchownych, przeniesionych w sierpniu 1941 r. do dystryktu radomskiego. Kuria sanocka zwróciła się z prośbą do dowództwa Policji Bezpieczeństwa i SłuŜby Bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei und SD), wstawiając się za Andrzejem Orszakiem i Bazylim Bartkiem, faktycznie znajdującymi się pod wpływem stronnictwa rusofilskiego, jednakŜe wcześniej działającymi bez zarzutu w organizacjach ukraïnskich. Ponadto Kuria zapewniała o lojalności internowanych oraz obiecywała osobisty nadzór nad kapłanami. Władze okupacyjne odpowiedziały na prośbę o powrót dwóch spośród internowanych kapłanów negatywnie²⁵⁸. Interwencja Administratury w sprawie internowanych duchownych oznaczać moŜe, iŜ pomimo ukraïnizacji AAŁ, stawała ona w obronie swoich kapłanów. Warto jednak zaznaczyć, iŜ od 1941 r.

²⁵⁵ *Ibidem*, s. 12.

²⁵⁶ *Ibidem*.

²⁵⁷ *Ibidem*.

²⁵⁸ APP AAŁ 1311, Griechisch-katholische Administratur in Sanok, an Herrn Oberbehlshaber der Sicherheitspolizei des Distrikts Krakau, k. 1.

Administratura borykała się z problemem braku księży do obsadzenia łemkowskich diecezji²⁵⁹.

Do Krynicy w 1943 r. przybył biskup koadiutor metropolii lwowskiej Josyf Sli-pyj. W czasie pobytu spotkał się z greckokatolickimi duchownymi z łemkowskich parafii, rozmowy poświęcone były sprawom politycznym, w tym rozłamowi wśród Łemków. Oznacza to wzmożoną współpracę administratury AAŁ z metropolią lwowską. Administrator Apostolski Łemkowszczyzny w 1944 r. dokonał wizytacji łemkowskich parafii w Sanoku. Następnie udał się do Krosna, Jasła, Nowego Sącza i Krynicy. Wizytował osobiście lub wysyłając delegację w osobie Bohdana Lipskiego²⁶⁰. Wraz ze zbliżającym się frontem do Krynicy zaczęli napływać uciekinierzy ze wschodu. Wiosną 1944 r. w Krynicy Wsi schronił się A. Malinowski, organizując tam tymczasową siedzibę Kurii AAŁ. Ze względu na utrudnienia komunikacyjne i zarządzanie administracją, Malinowski wyznaczył Wikariuszy Generalnych w osobach Stefana Jodłowskiego, Jana Pidhorbny i Andrzeja Złupki. Oficjalnie ogłoszono przeniesienie Kurii AAŁ do Krynicy²⁶¹.

4.6. Polityka hitlerowska względem ludności ukraińskiej po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej. Powstanie SS „Galizien”

W niektórych kręgach inteligencji ukraińskiej Trzecią Rzeszę postrzegano jako protektora sprawy ukraińskiej, z którego pomocą powstanie niepodległe państwo. Sympatie proniemieckie wśród znacznej części Ukraińców pogłębiał w latach 1939–1941 terror na okupowanych przez ZSRR terenach. Podziemie ukraińskie po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej czynnie wspierało Wehrmacht w wypieraniu oddziałów Armii Czerwonej. Na terenach Galicji Wschodniej oraz Wołynia dochodziło do wystąpień zbrojnych inicjowanych przez OUN. W walce z okupantem radzieckim udział brały bataliony „Nachtigall” i „Roland”, których żołnierze rekrutowali się z banderowskiej frakcji OUN²⁶². Polityka III Rzeszy wobec ludności ukraińskiej była jednak nastawiona na wykorzystanie jej do własnych celów, zgodnie z wytycznymi Hitlera z 16 lipca 1941 r. i z 29 września 1941 r.,

²⁵⁹ APP AAŁ 1311, Regierung des Generalgouvernements an die Griechisch-katholische Administratur in Sanok. Hier: Rückkehr der Geistlichen Andreas Orszak und Basil Bartko, 1. November 1941, k. 2.

²⁶⁰ APP AAŁ 1311, Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD im Distrikt Krakau an das Ordinariat der gr.-kath. Apostolischen Administratur in Sanok. Betr: Russophile Priester, die nach Kielce ausgewiesen wurden, 29 januar 1942, k. 3.

²⁶¹ P. Przybylski, *op. cit.*, s. 156; K. Nowakowski, *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny...*, s. 236; E. Senko, *op. cit.*, s. 147.

²⁶² G. Motyka, *Dywizja SS „Galizien” („Halyczyna”)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1, s. 109. Zob. S. Littman, *Pure soldiers or sinister legion. The Ukrainian 14th Waffen-SS Division*, Montreal 2003, s. 52; M. Кальба, *Ми присягали Україні дун 1941–1943*, Львів 1999; А. Боляновський, *Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939–1945)*, Львів 2003.

które przewidywały podział ziem Ukrainy Zachodniej, pełne ich podporządkowanie i wyeksploatowanie dla nadrzędnych celów wojny i zwycięstwa. Realizacja zakładała kolonizacyjną eksploatację zasobów naturalnych i siły roboczej dla potrzeb *Lebensraum*, w projektach tych nie znalazły się plany utworzenia jakiegokolwiek państwa ukraińskiego. Założenia te realizowane były przez zorganizowany w październiku 1941 r. aparat władzy okupacyjnej: administracyjny, gospodarczy i policyjny, prowadzący politykę ucisku przez aresztowania, grabieże czy wywóz surowców²⁶³. Ponadto zatrzymanie i osadzenie w obozach koncentracyjnych członków rządu, powstałego z inicjatywy banderowskiej frakcji OUN, włączenie Galicji Wschodniej do GG, jak również polityka rabunkowa gospodarki ukraińskich ziem, zniechęciła część środowisk politycznych do okupanta niemieckiego. Banderowcy zeszli do podziemia, tworząc początkiem 1943 r. Ukraińską Powstańczą Armię (UPA), zbrojny oddział partyzancki, który prowadził ograniczoną walkę z niemieckimi, a także z radzieckimi oddziałami²⁶⁴. Negocjacje z Niemcami, jak również z sowiecką partyzantką prowadził natomiast Taras Bulba-Borowiec, przywódca Ukraińskiej Narodowo-Rewolucyjnej Armii (wcześniejsza nazwa Ukraińska Powstańcza Armia, została przejęta przez banderowców), celem opóźnienia ewentualnej konfrontacji²⁶⁵.

Część środowiska ukraińskiego, zwłaszcza w Galicji Wschodniej, pozostawała wierna wizji współpracy z III Rzeszą, jako protektorką ziem ukraińskich. Do grupy tej zaliczali się m.in. Włodzimierz Kubijowicz, Andrij Melnyk oraz Pawło Skoropadskij, którzy zwracali się do władz hitlerowskich z projektem utworzenia ukraińskich jednostek wojskowych. Próbowano także przeprowadzić wstępny nabór Ukraińców do SS, jednak dopiero na początku 1943 r. niemieckie władze, w obliczu rosnących strat, były skłonne do utworzenia ukraińskich oddziałów. W wyniku inicjatywy Ottona Wächtera, gubernatora dystryktu Galicja, powołano ukraińską Dywizję Waffen SS, z przeznaczeniem do walk na froncie wschodnim, nazwaną 14 Ochotniczą Dywizją SS „Galizien” (ukr. „Hałyczyna”)²⁶⁶. Zaznaczyć należy, iż w nazwie formacji nie użyto nomenklatury „ukraiński”, jednakże jednostka ta miała składać się z Ukraińców werbowanych z obszaru Galicji Wschodniej. Odezwa do „młodzieży ukraińskiej” została rozplakatowana w języku niemieckim i ukraińskim²⁶⁷. 28 kwietnia 1943 r. we Lwowie uroczystie ogłoszono rozpoczęcie

²⁶³ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 114.

²⁶⁴ G. Motyka, *Dywizja SS „Galizien”...*, s. 110.

²⁶⁵ *Idem*, *Ukraińska partyzantka...*, s. 106.

²⁶⁶ G. Motyka, *Dywizja SS „Galizien”(„Hałyczyna”)...*, s. 111; *idem*, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wista”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011, s. 256. А. Боляновський, *Дивізія „Галичина”. Історія*, Львів 2000; *idem*, *Українські військові...*; *idem*, *Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1944 роках*, Львів 1999; В. Косик, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж 1993, <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?> [dostęp: 29 VI 2017]; М. Кальба, *op. cit.*; С.С. Jurado, *Breaking the Chains: 14 Waffen-Grenadier-Division der SS and Other Ukrainian Volunteer Formations, Eastern Front, 1941–1945*, Halifax, West Yorkshire 1998.

²⁶⁷ ЦДАВО України, ф 3971, о. 1, с. 3, Звернення до української мозоди про запис до СС Стрілецька Дивізія «Галичина», 1943, к. 1, Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za m-c kwiecień 1943 r. opracowane na podstawie materiałów „Ładu”, „Iskry” i własnych materiałów

werbunku do specjalnej formacji SS Galizien. III Rzesza zapewniała, iż każdy rekrut otrzyma umundurowanie, płacę, wyżywienie na równi z żołnierzem niemieckim²⁶⁸. W inicjatywę formowania dywizji zaangażowany był Włodzimierz Kubijowicz²⁶⁹, obecny na oficjalnym ogłoszeniu powołania jednostki, wraz z członkami UCK, przewodniczący Ukraińskich Okręgowych Komitetów. Z niemieckiej strony obecni byli gubernator Otto von Wächter, a także prezydent spraw wewnętrznych rządu GG Lozaker, szef Gestapo we Lwowie Katzmann²⁷⁰. Przy UCK utworzony został dwunastoosobowy Zarząd Wojskowy, w skład którego weszli: płk Afred Bizanc, ks. Wasyl Łaba, dyr. Osyp Nawrocki, inż. Andryj Palij, dr Lubomyr Makaruszka, Ewhen Pyndus, mec. Iwan Rudnicki, mgr Mychajło Kusznir, red. Stepan Wołyneć, inż. Juryj Krochmaluk, dr Wołodymyr Biłozor, inż. Mychajło Chrowiat i prof. Zenon Zeleńj²⁷¹. Zarząd Wojskowy miał za zadanie zatroszczyć się o potrzeby kulturalne, narodowe i materialne żołnierzy dywizji i ich rodzin. Ukraińcy mieszkający w Galicji przyjęli pozytywnie informację o formowaniu dywizji; pomimo iż hitlerowcy nie poczynili żadnych koncesji politycznych, tworzenie ukraińskiego SS powszechnie odebrano jako pierwszy krok w stronę powstania własnego państwa. Sprawę poparł metropolita Andrzej Szeptycki. Negatywnie do werbunku do dywizji SS odnieśli się banderowcy²⁷².

Dywizja SS Galizien otrzymała niemieckie dowództwo, szefem sztabu został mjr Wolf-Dietrich Heike; w okresie szkolenia dowództwo objął gen. mjr SS Walter Schimann, natomiast od 20 października 1943 r. na jej czele stał gen. mjr SS Fritz Freitag²⁷³. Odznaką dywizji został żółty lew i trzy żółte korony na niebieskim polu²⁷⁴. „Jeśli więc chodzi o stronę formalną dywizji zawiedli się patrioci ukraińscy już dwukrotnie: po raz pierwszy przez to, że w nazwie formacji nie użyto słowa «ukraiński», po raz drugi – że nie wprowadzono trójzęba jako odznaki organizacyjnej. Lew z trzema koronami – jak wyjaśnili Niemcy – został wybrany, dlatego że jest to herb «Galicji» nadany jej przez Marię Teresę. Tak więc i pod względem

Biura Wschodniego, w: *Ziemie Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj 1943–1944*, oprac. M. Adamczyk, Warszawa 2005, dok. 2, s. 67.

²⁶⁸ ЦДАВО України, ф 3971, о. 1, с. 2 Український Центральний Комітет. Військова Управа. Реферат пропаганди, до окружним і повітовим військовим референтам в краю. Справа пропагандивни литки., 05.06.1943, k. 2, Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich za m-c kwiecień 1943 r. opracowane na podstawie materiałów „Ładu”, „Iskry” i własnych materiałów Biura Wschodniego, w: *Ziemie Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego...*, dok. 2, s. 70; *ibidem*, Odezwa gubernatora Wächtera, zał. 1, s. 76.

²⁶⁹ Przemowa przewodniczącego UCK prof. dr Włodzimierza Kubijowycza, w: *Ziemie Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego...*, s. 77.

²⁷⁰ Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich za m-c kwiecień 1943 r. opracowane na podstawie materiałów „Ładu”, „Iskry” i własnych materiałów Biura Wschodniego, w: *Ziemie Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego...*, dok. 2, s. 71.

²⁷¹ *Ibidem*, dok. 2, s. 72.

²⁷² G. Motyka, *Dywizja SS „Galizien”(„Hałyczyna”)...*, s. 111.

²⁷³ G. Motyka, *Dywizja SS „Galizien”(„Hałyczyna”)...*, s. 113; *idem*, *Od rzezi wołyńskiej...*, s. 260.

²⁷⁴ Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich za m-c kwiecień 1943 r. opracowane na podstawie materiałów „Ładu”, „Iskry” i własnych materiałów Biura Wschodniego, w: *Ziemie Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego...*, dok. 2, s. 80; zob. G. Motyka, *Dywizja SS „Galizien”(„Hałyczyna”)...*, s. 111; S. Littman, *op. cit.*, s. 1.

formalnym i faktycznym – Niemcy nawiązują do tradycji austro-węgierskiej monarchii i dają Ukraińcom całkiem wyraźnie do zrozumienia, że nie chodzi tu zupełnie o pójście na rękę ich narodowo-niepodległościowym dążeniom²⁷⁵.

Pobór do Dywizji przebiegał bez większych problemów²⁷⁶. Napływowi ochotników sprzyjał fakt, że wstąpienie do SS zwalniało od wywózki na przymusowe roboty do Rzeszy²⁷⁷. Do SS Galizien wstępowali także ochotnicy z Łemkowszczyzny. UDK, wedle niemieckich instrukcji, przystąpiło do werbunku ludności łemkowskiej z Sądecczyzny do dywizji SS, w związku z tym w Ukraińskim Seminarium w Krynicy przyspieszono egzaminy o dwa miesiące i zebrano wszystkich mężczyzn zdolnych do służby w wojsku w celu wyłonienia spośród nich rekrutów do niemieckich jednostek i skierowania ich na szkolenia do Neuhammer²⁷⁸. „potem szkoła wysłała starszych uczniów do niemieckiego wojska SS Galizien. Od nas też poszło dwóch: Jan Maściuch i Aleksander Biszko. Jan nie wrócił, a Aleksandrowi udało się uciec «w czasie przewozu z Niemiec na Wschód» i przeczekać u jakiegoś Polaka. Po zajęciu wioski przez Rosjan wrócił i dobrowolnie zgłosił się do ruskiego wojska. Poszedł na front²⁷⁹. Werbunek Łemków do SS Galizien wspierali duchowni greckokatolickcy jak i Administratura Apostolska Łemkowszczyzny, uznając potrzebę walki o wolność państwa ukraińskiego. Księża z AAŁ zgłosili swe kandydatury na kapelanów dywizji, m.in. takiego akcesu dokonał ksiądz greckokatolicki z Sanoka Stepan Wenhrynowicz²⁸⁰. Rodziny ochotników znajdowały się pod kuratelą Zarządu Wojskowego, który miał zatroszczyć się o potrzeby kulturalne, narodowe i materialne żołnierzy dywizji i ich krewnych²⁸¹. Z raportu dotyczącego sytuacji materialnej rodzin ochotników do SS Galizien z terenu Łemkowszczyzny wynika, iż pomoc ta była niewystarczająca „W Tyliczu powiat Nowy Sącz, przebywa 18 rodzin ochotników SS Galizien w liczbie 52 osób. Przeważnie

²⁷⁵ Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za m-c kwiecień 1943 r. opracowane na podstawie materiałów „Ładu”, „Iskry” i własnych materiałów Biura Wschodniego, w: *Ziemie Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego...*, dok. 2, s. 80.

²⁷⁶ „Liczne wyniki poboru nie są również na razie znane. Brak jakichkolwiek wzmianek na ten temat w ukraińskiej prasie, która ogranicza się tylko do stwierdzenia, że pierwsze miejsce w poborze zajęł okręg lwowski, drugie kołomyjski, a trzecie stanisławowski. Według informacji pochodzących ze Lwowa z pierwszych dni maja ilość zgłoszeń miała wynosić około 4 tysiące osób, a w tym około 3 tys. tzw. inteligencji, a tylko 1 tys. innych. Według niesprawdzonych wiadomości z drugiej połowy maja ilość zgłoszeń miała wynosić 16 000. Informacje pochodzące z pierwszych dni czerwca mówią nawet o przeszło 80 000 zgłoszeniach [...]. Na młodzież ukraińską stosowany jest ogromny nacisk propagandowy oraz moralny ze strony kierujących nią ukraińskich czynników oficjalnych. Miały miejsce wypadki, że młodzież wyższych klas gimnazjalnych, w zwartym szuku pod kierunkiem swych nauczycieli zgłaszała się na miejsce poboru. Nadchodzą podobno masowe zgłoszenia od robotników ukraińskich w Niemczech, lecz zgłoszenia te jak dotychczas nie były uwzględniane. Zgłaszają się również do dywizji zagrożeni wywozem na roboty”. *Ibidem*, dok. 2, s. 80.

²⁷⁷ G. Motyka, *Dywizja SS „Galizien”(„Hałyczyna”)*..., s. 112.

²⁷⁸ AIPN Kr 08/31, t. 1, Sprawa zagadnieniowa dot. nacjonalizmu ukraińskiego na terenie woj. krakowskiego, Historia Ukraińskiego Komitetu Pomocy, k. 250.

²⁷⁹ M. Oleśniewicz, *Dola Łemka. Wspomnienia*, Legnica 2009, s. 41.

²⁸⁰ K. Nowakowski, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny...*, s. 235.

²⁸¹ G. Motyka, *Dywizja SS „Galizien”(„Hałyczyna”)*..., s. 112.

są to krewni i żony ochotników z małymi dziećmi. Z zawodu urzędnicy, nauczyciele i chłopi. Wszyscy bez majątku i pieniędzy”²⁸².

Żołnierzy dywizji kierowano do obozów szkoleniowych w Polsce, Niemczech, Austrii, Francji i Holandii, zwłaszcza do Neuhammer (Świętoszów) koło Żagania oraz Heidelager (Pustkowie) koło Dębicy²⁸³. Początkowy obóz szkoleniowy znajdował się także na Łemkowszczyźnie, w Iwoniczu koło Krosna. Szkolono w nim także Ukraińców zaciągających się do Wehrmachtu celem ochrony wojskowych zakładów w GG²⁸⁴. Zaznaczyć należy, że już wcześniej, gdyż od 1940 r., na Sądecku szkolono ukraińskich żołnierzy jednostek Abwehry, późniejszych batalionów Nachtigal i Rolland²⁸⁵. W niemieckich planach w dalszej perspektywie zamierzano utworzyć jednostkę złożoną z rekrutów z terenu Podkarpacia: „Poza gotową do wywozu 14 SS-Schutzendivision-Galizien znajduje się w Neuhammer jeszcze stosunkowo duża ilość rekrutów ukraińskich, z których tworzone mają być dalsze formacje tego typu. Nazwy nowych dywizji, które mają być tak formowane, mają nawiązywać do Lwowa, Wołynia, Podkarpacia”²⁸⁶.

Liczba Łemków służących w dywizji SS Galizien, jak również przebieg rekrutacji, są ciężkie do ustalenia. Prawdopodobnie część zgłaszających się na ochotnika osób posiadała ukraińską tożsamość, może kierowała się chęcią uniknięcia wywozu na roboty do Niemiec. Możliwe jest także, iż część z rekrutów z terenu Łemkowszczyzny wywodziła się z napływowej ludności ukraińskiej.

4.7. Łemkowie w obliczu wojny i okupacji niemieckiej

Okres II wojny światowej na Łemkowszczyźnie charakteryzował się, podobnie jak na całym obszarze GG, przeobrażeniami w administracji, gospodarce a także zróżnicowaniu funkcjonowaniu społeczeństwa w zależności od narodowości. Zmianie uległa więc nie tylko sytuacja polityczna Łemków, ale też cała sfera życia codziennego tej społeczności. Przeobrażeniu uległ rozkład wpływów poszczególnych stronnictw narodowych. Dzięki wsparciu władz okupacyjnych prym na tym obszarze wiodły Ukraiński Komitet Centralny i Komitety Pomocy, zmierzające do ukrainizacji Łemków. Działalność stronnictwa staroruskiego oraz rusofilskiego została zmarginalizowana, a działacze ukraińscy dążyli do ich całkowitego wyparcia z terenu Łemkowszczyzny. Jednakże dla zazwyczaj stroniącej od spraw politycznych ludności, przemiany te zostały przysłonięte sytuacją egzystencjalną i materialną

²⁸² ЦДАВО України, ф 3971, о. 1, с. 34, Звідомлення з побуту родин добровольців 14- тої Стрілецької Дивізії в Тилічі поблизу Криниці, 12 квітня 1944 г., к. 131.

²⁸³ G. Motyka, *Dywizja SS „Galizien” („Halyczyna”)...*, s. 113; zob. Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za miesiąc wrzesień 1943 r., w: *Ziemi Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego...*, s. 100.

²⁸⁴ Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich, czerwiec 1944, w: *Ziemi Wschodnie...*, dok. 7, s. 189.

²⁸⁵ A. Klonder, *op. cit.*, s. 54; R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy...*, s. 215.

²⁸⁶ Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich, czerwiec 1944, w: *Ziemi Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego...*, dok. 7, s. 189.

w warunkach wojny. Na Łemkowszczyźnie, podobnie jak w całym Generalnym Gubernatorstwie, od 26 października 1939 r. ludność polską i ukraińską, a także grupę Górali oraz Łemków objął obowiązek pracy, dotyczący osób w wieku od 18 do 60 lat, później od 14 roku życia. 1 grudnia 1940 r. na podstawie rozporządzenia Hansa Franka, utworzono służbę budowlaną (*baudienst*), podzieloną na trzy oddziały, tj. ukraiński, polski i góralski. Robotnicy zatrudnieni w służbie budowlanej byli kierowani do wykonywania robót publicznych – budowy dróg, mostów, lotnisk i linii kolejowych, a także przy rozbudowie sieci energetycznych czy przemyśle zbrojeniowym. Zatrudnionym wypłacano wynagrodzenie w wysokości jednego złotego za dzień pracy, zapewniano także skromne wyżywienie i zakwaterowanie w barakach²⁸⁷. Jak wspomina Michał Oleśniewicz, „W 1941 r. mój brat Jan został zabrany do «Baudinstu» (bataliony robotnicze) w Krynicy. Pracował w kamieniołomie, na budowach i przy porządkowaniu miasta. Praca była ciężka a jedzenie marne. Nieraz trzeba było z domu donosić, żeby przeżyć. Najwyższy stanowiskiem był inspektor, chyba jakiś sudecki Niemiec, bo mówił do robotników «hauptwerkmaister», «forwerkierzy» [...]. Władza postępowała z robotnikami źle (sam to widziałem przynosząc jedzenie). Brat pracował tam przez osiem miesięcy. Często nosiłem mu jedzenie i widziałem, jak po pracy przełożeni prowadzili z robotnikami ćwiczenia gimnastyczne, a w nocy znęcali się nad nimi”²⁸⁸.

Część osób zgłaszała się dobrowolnie do Służby Budowlanej celem uniknięcia wywozu na przymusowe roboty do Rzeszy. Okupant niemiecki w 1940 r. na terenie GG zorganizował urzędy pracy dla osób narodowości polskiej i ukraińskiej, kierowanych do prac w przemyśle bądź na gospodarstwach. Wg Włodzimierza Kubijowicza wiele osób „wyjechało na roboty do Niemiec z Łemkowszczyzny z powodu lokalnej biedy jak i też z przyzwyczajenia do wędrówek za chlebem”²⁸⁹. We wspomnieniach Michał Oleśniewicz przytacza: „Po zbiorach zboża był nakaz, aby zdać na kontyngent tyle zboża, ile kto może. Ludzie trochę dali, ale nie dużo. Od czasu do czasu powracali mężczyźni z wojny: jedni ze wschodu, drudzy z Węgier, jeszcze inni z niemieckiej niewoli. W 1940 roku zaczęły się nakazy obowiązkowej dostawy zboża i innych produktów rolnych. Były też ogłoszenia, aby iść do Niemiec do pracy i od nas kilka osób wyjechało. Potem przychodziły nakazy do sołtysa o wysłanie określonej liczby osób. Z tym był kłopot, bo nie było chętnych, ale gdzie było więcej osób, musiał ktoś iść”²⁹⁰. III Rzesza wraz z powoływaniem większej liczby rekrutów, borykała się z brakiem siły roboczej do prac w Niemczech. Na przymusowe roboty kierowano więc coraz większe grupy młodzieży z obszaru GG, także ludność łemkowską. 27 marca 1940 r. Podwydział do Spraw Kościelnych Urzędu Generalnego Gubernatora w Krakowie przesłał do Administratora Apostolskiego Łemkowszczyzny list propagandowy dotyczący werbunku do pracy rolnej w Niemczech. W liście przedstawiano warunki pracy jako

²⁸⁷ F. Skalniak, *Stopa życiowa społeczeństwa polskiego w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1979, s. 7.

²⁸⁸ M. Oleśniewicz, *op. cit.*, s. 40.

²⁸⁹ В. Кубійович, *op. cit.*, s. 190.

²⁹⁰ M. Oleśniewicz, *op. cit.*, s. 41.

korzystne, a robotników jako zadowolonych z traktowania i wysokości zarobków. Informowano o organizacji przez Wydział Pracy w Urzędzie Gubernatora Generalnego dobrowolnej rekrutacji. Zapewniano o możliwości wyjazdu z całymi rodzinami, kusząc ofertą pogłębienia wiedzy na temat uprawy roli oraz godziwą płacą²⁹¹.

Na obszarze Beskidów powstały posterunki policji ukraińskiej, mające zajmować się ściganiem Polaków próbujących przedostać się przez Słowację i Węgry do Francji. Ukraińska Policja Pomocnicza została powołana 17 grudnia 1939 r. zarządzeniem Hansa Franka. Podlegała dowództwu SS i policji. Ukraińcy służyli także w policji przemysłowej (Werkschutz) oraz kolejowej (Bahnschutz)²⁹². W najbliższej okolicy Łemkowszczyzny główne posterunki policji pomocniczej powstały w Krośnie, Gorlicach i Brzozowie, a także w Krynicy i Tyliczu²⁹³. Działalność tych jednostek stała się podstawowym powodem niechęci ludności łemkowskiej do Ukraińców²⁹⁴. Wśród Łemków panowała powszechna opinia o większej gorliwości policji ukraińskiej niż niemieckiej²⁹⁵. Ze stosowania okrutnych metod słynął na Łemkowszczyźnie posterunek w Uściu Ruskim²⁹⁶. „Po jakimś czasie przyszła i policja ukraińska, zwana «Siczowykamy». Pozostały po nich różne wspomnienia, bo często źle postępowali z ludźmi”²⁹⁷.

Podstawowym problemem ludności łemkowskiej pod okupacją niemiecką w obliczu obowiązków wywiązania się z kontyngentu jak również w efekcie wywozu przez okupanta podstawowych artykułów spożywczych i konfiskaty zwierząt hodowlanych było zdobycie żywności. Dla Łemków z kenkartą ukraińską przydzielano kartki żywnościowe w punktach UDK. Dla uprzywilejowanych, tj. policjantów, nauczycieli seminarium ukraińskiego czy rodzin ochotników do SS Galizien, istniały dodatkowe kartki²⁹⁸. Wraz z postępem wojny przydzielane porcje były zmniejszane. Z dniem 25 kwietnia 1944 r. przydział żywności do kuchni UDK został obniżony tak, że na jedną osobę przypadał na 1 dobę przydział 150 gram tłuszczu²⁹⁹. W raporcie dla Zarządu Wojskowego w następujący sposób opisywano sytuację rodzin ochotników do dywizji SS z Łemkowszczyzny: „Mieszkają w prymitywnych chatkach bez podłogi. Żywią się w domu, kupują po 2 złote obiady (zupę) w kuchni UDK w Krynicy. Przez brak pieniędzy wielu z nich nie korzysta z obiadów. Do 25 kwietnia 1944 r. żadna rodzina nie dostała podstawowych kartek na żywność ani pomocy pieniężnej i dlatego większość jest bez pieniędzy. Wszyscy krewni jak dotąd dostali tylko dodatkowe kartki na żywność. Chorzy leczą się na własny

²⁹¹ E. Senko, *op. cit.*, s. 143; zob. APP AAŁ 9, AMT DES Generalgouverneurs. Abteilung Innere Verwaltung. Schreiben an den päpstlichen Administrator in Sanok, 27 März 1940, k. 59.

²⁹² G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej...*, s. 55.

²⁹³ B. Horbal, *Ukraińska Powstańcza Armia na Łemkowszczyźnie...*, s. 52; A. Klonder, *Łemkowie...*, s. 53.

²⁹⁴ AIPN Kr 075/8 t. 4, Materiały operacyjne dotyczące działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) na terenie powiatu nowosądeckiego, Doniesienie informacyjne z 12 XI 1949, k. 39.

²⁹⁵ A. Klonder, *op. cit.*, s. 55.

²⁹⁶ A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 86.

²⁹⁷ M. Oleśniewicz, *op. cit.*, s. 39.

²⁹⁸ ЦДАВО України, ф 3971, о. 1, с. 34, Звідомлення з побуту родин добровольців 14- тої Стрільцької Дивізії в Тилічі поблизу Криниці, 12 квітня 1944 г., к. 131.

²⁹⁹ *Ibidem*.

koszt i płacą za pierwszą wizytę u lekarza po 75 złotych, a za drugą 50 złotych i opłacają dorożkarza dla lekarza. [...] wszystkie rodziny zmuszone są do kupowania opału za własne pieniądze i opłacanie czynszu za mieszkanie, do 50 złotych, które wyznaczył UDK w Krynicy. Rodziny ochotników Dywizji SS zamieszkałe w Tyliczu żyją z rodzinami policjantów i prywatnymi rodzinami, które stanowią tu większość. Nauczyciele narzekają, że nie otrzymali pensji za marzec i kwiecień”³⁰⁰.

Ludność łemkowska została postawiona w obliczu ukrainizacji, prowadzonej zarówno na łamach prasy, jak i przez miejscowe ukraińskie instytucje”. Przy filiach czytelnicy „Proswita” organizowano koncerty i wieczorki poetyckie, m.in. koncert ku pamięci Tarasa Szewczenki³⁰¹, uroczystą akademię ku czci Metropolity Andrzeja Szeptyckiego (13 grudnia 1939 r.) w Złockim³⁰² czy chociażby wieczór z literaturą, zorganizowany przez żeńską sekcję przy filii „Proswity” w Sanoku 23 września 1940 r. poświęcony twórczości Łesi Ukrainki³⁰³. Zaznaczyć należy, iż na wydarzeniach tych przedstawiano referaty nt. życiorysów i dokonań ukraińskich osobistości. Ponadto przy każdej nadarzającej się okazji podkreślano, iż za zanik kultury ukraińskiej na Łemkowszczyźnie było odpowiedzialne państwo polskie i jego polityka wynarodowienia Łemków, przy jednoczesnym akcentowaniu znaczenia ukraińskich nauczycieli i przychylności władz niemieckich w jej ocaleniu. Referatom towarzyszyły występy młodzieży i chórów dziecięcych³⁰⁴.

Pomimo ukrainizacji Łemkowszczyzny prowadzonej przez UDK, punkty czytelnicy „Proswita” oraz szkoły, zwłaszcza seminarium nauczycielskie w Krynicy, część tej społeczności, o staroruskich bądź prorosyjskich sympatiach, starała się trzymać na uboczu od organizacji ukraińskich³⁰⁵. Kultywowano łemkowskie tradycje, zwłaszcza w okresie świąt³⁰⁶. Opór wobec ukraińskich instytucji przejawiała część mieszkańców Łemkowszczyzny zachodniej, jak również starsze pokolenie w środkowej części regionu³⁰⁷. Stanowisko takie mogło wynikać z izolacjonizmu charakteryzującego tę grupę etniczną, nieufności wobec okupanta niemieckiego i Ukraińców, spowodowanej legendą Thalerhofu, funkcjonującej w pamięci zbiorowej. Istniała jednak grupa osób, także w zachodniej i środkowej Łemkowszczyźnie, która przyjęła kenkartę z literą U i tym samym określała się mianem Ukrainiec. Decyzje wynikać mogły z ukraińskiej tożsamości, jak również z poszukiwania szansy na poprawę sytuacji życiowej, gdyż ludność ukraińska była uprzywilejowana w porównaniu do ludności polskiej. Dowód tożsamości z literą U dawał pewne uprawnienia, m.in. większe racje żywnościowe czy lepszą pozycję na rynku pracy³⁰⁸.

³⁰⁰ ЦДАВО України, ф 3971, о. 1, с. 34, Звідомлення з побуту родин добровольців 14-тої Стрілецької Дивізії в Тилічі поблизу Криниці, 12 квітня 1944 г., к. 131.

³⁰¹ BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti” 7 IV 1940, k. 2.

³⁰² *Ibidem*, 14 I 1940, k. 3.

³⁰³ *Ibidem*, 14 IV 1940, k. 2.

³⁰⁴ *Ibidem*, 7 IV 1940, k. 2.

³⁰⁵ AIPN Kr 075/8 t. 4, Materiały operacyjne dotyczące działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) na terenie powiatu nowosądeckiego, Doniesienie informacyjne z 12 XI 1949, k. 39.

³⁰⁶ BJ 409265 IV, MF 688, „Krakivski Visti”, 28 IV 1940, k. 5.

³⁰⁷ A. Klonder, *op. cit.*, s. 55.

³⁰⁸ Zob. J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 46.

Dla powiatu nowosądeckiego i nowotarskiego wydano łącznie ok. 4600 kenkart z literą U, w tym 4086 dla powiatu nowosądeckiego (dla ok. 20% Łemków)³⁰⁹. Prawdopodobnie niektóre z nich mogły być wydane Ukraińcom przybyłym na teren powiatu, jednak większość najprawdopodobniej trafiła do osób pochodzenia łemkowskiego. „Wystarczyło natomiast zadeklarować swą solidarność z nacjonalistami ukraińskimi, by automatycznie stać się członkiem komitetów dopomohowych, które współpracowały z faszystami [...]. Tym, którzy wstąpili do komitetów dopomohowych, dawano w pierwszy m rządzie pracę, koncesje na prowadzenie przydowskich i polskich sklepów oraz warsztatów rzemieślniczych, zapewniano inne przywileje. Niemcy stworzyli specjalny fundusz, którym rozporządzały i który rozdzielały komitety. Członkom komitetów przydzielano różnego rodzaju ochłapy w postaci drewnianych butów, marmolady, brukwi, śledzi itp. produktów. Ludność łemkowska widziała wyraźnie cel tej podłej roboty”³¹⁰. W środkowej części Łemkowszczyzny ukraińskizacji poddała się młodzież łemkowska, która w przeciwieństwie do stroniącej od politycznej aktywności ludności starszej uznała się za przynależną do narodu ukraińskiego i zaangażowała się w proukraińską agitację³¹¹.

W pierwszych dniach wojny wśród starorusinów i rusofili wystąpiły obawy przed powtórzeniem wydarzeń I wojny światowej, a więc aresztowaniem inteligencji łemkowskiej oraz osadzeniem jej w obozach. Okupację niemiecką powitali z nadzieją Łemkowie o ukraińskiej tożsamości, mając nadzieję na swobodny rozwój orientacji proukraińskiej wśród tej społeczności. „Druga wojna światowa zastała Łemków całkiem nieprzygotowanych do niej. A winny były temu reżimy w dwóch słowiańskich państwach (Polska i Słowacja) i ich polityka względem mniejszości. Nienawidzili Łemkowie pańską Polskę [...]. Łemkowie nie mogli zrozumieć faszyzmu, bo nie było ich komu nauczyć tego, bo rząd polski był faszystowski i mówił swemu narodowi o wojnie nie przeciwko imperializmowi niemieckiemu, a o wojnie przeciwko Związkowi Sowieckiemu. Jak mógł naród stanąć w obronie takiego państwa, które deptało jego narodowość?”³¹².

Część działaczy rusofilskich o sympatiach komunistycznych podjęło walkę zbrojną z okupantem. 27 sierpnia 1940 r. na terenie powiatu gorlickiego powołano Łemkowski Komitet Antyhitlerowskiego Ruchu Oporu. Inicjatorami tegoż projektu byli Grzegorz Wodzik ps. „Wyścig” oraz Dymitr Łabik. Pierwszy łemkowski oddział partyzancki liczył 22 członków, a jego dowódcą został Dymitr Łabik³¹³. Przeprowadził on kilka akcji dywersyjnych i sabotażowych, m.in. w okolicach Rymanowa. Jego krótką działalność przerwały aresztowania, których

³⁰⁹ APKr Przedstawiciel Rejonowy Rządu Tymczasowego do Spraw Ewakuacji w Nowym Sączu (PRRTNS) 704, Karty rozpoznawcze (Kennkarte) ludności ukraińskiej zamieszkałej w powiecie nowosądeckim i nowotarskim.

³¹⁰ A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 86.

³¹¹ APKr UW II 1081, Sprawy Łemków, Sprawozdanie Starosty jasielskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie, z dn. 5 V 1945, k. 10.

³¹² Cyt. za: A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 86.

³¹³ J. Zwoliński, *Łemkowie w obronie własnej. Zdarzenia, fakty, tragedie. Wspomnienia z Podkarpacia*, Koszalin 1996, s. 24; zob. J. Garas, *Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942–1945*, Warszawa 1971; E. Gronczewski, *Walczyli o Polskę Ludową*, Warszawa 1982.

dokonał okupant na podstawie przedwojennych wykazów działaczy komunistycznych, które znalazły się w posiadaniu polskiej policji oraz żandarmerii wojskowej. Z konwoju uciekł Grzegorz Wodzik, reszta zatrzymanych trafiła do obozu w Oświęcimiu³¹⁴. Warto zwrócić uwagę, iż na Łemkowszczyźnie, zwłaszcza w jej zachodniej i środkowej części, występowały silne sympatie prokomunistyczne³¹⁵. Na Podkarpaciu komuniści mieli najbardziej rozbudowaną bazę organizacyjną i najlepszą sieć kontaktów właśnie wśród Łemków, wywodzących się zazwyczaj z KPP³¹⁶. Na Łemkowszczyźnie powstały komitety PPR, pierwszy z nich utworzono w kwietniu 1942 r. w Kłopotnicy. Kolejnych 13 powstało w powiecie gorlickim, 7 w jasielskim, 3 w krośnieńskim oraz 1 w sanockim³¹⁷. Aktywnym łemkowskim działaczem komunistycznym był Michał Doński, od 1941 r. członek organizacji „Komuniści Podkarpacia”, w skład której wchodziłi głównie Łemkowie z powiatów krośnieńskiego i jasielskiego. W czerwcu 1942 r. uczestniczył w posiedzeniach Komitetu Podokręgowego Podkarpacie wraz z Władysławem Gomułką, który organizując struktury PPR na Podkarpaciu, przebywał kilkakrotnie w piekarni Dońskiego. W czerwcu 1943 r. został członkiem Komitetu Okręgowego PPR „Podkarpacie” jak również szefem sztabu a następnie komendantem Okręgu GL „Podkarpacie”³¹⁸.

Eliminacja stronnictwa rusofilskiego była celem propagandy UCK, przedstawiającej je jako głównego sprawcę wynaradawiania Łemków, współpracującego z państwem polskim. UCK dążyło tym samym do kompromitacji Rusofili i rozszerzenia wpływów ukraińskich na Łemkowszczyźnie³¹⁹. Stronnictwo staroruskie działacze ukraińscy przedstawiali jako sztuczny twór, powstały w porozumieniu z władzami polskimi celem polonizacji ludności łemkowskiej³²⁰. Tuż przed wybuchem wojny pomiędzy III Rzeszą a Związkiem Radzieckim, okupant rozpoczął na Łemkowszczyźnie prześladowania działaczy staroruskich oraz rusofilskich³²¹. W czerwcu 1941 r. aresztowano grupę łemkowskich księży i nauczycieli podejrzanych o szpiegostwo na rzecz ZSRR. Za podstawę do aresztowania posłużyły listy sporządzone przez działaczy Centralnego Komitetu Ukraińskiego w Krakowie. Zatrzymani zostali m.in. członkowie Łemko-Sojuzu: ks. Eugeniusz Chylak z Krynicy Wsi oraz Metody Trochanowski. Trzynastoosobową grupę więźniów

³¹⁴ J. Zwoliński, *Łemkowie w obronie własnej...*, s. 25; zob. J. Garas, *op. cit.*; E. Gronczewski, *op. cit.*

³¹⁵ J. Pisuliński, *Polska państwem jednolitym narodowo. Założenia i praktyka na przykładzie polityki wobec mniejszości ukraińskiej w latach 1944–1947. Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych – doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semiczyszyn, J. Syrnok, Warszawa 2014, s. 184.

³¹⁶ W. Gomułka, *Pamiętniki*, Warszawa 1994, t. 2, 105–106.

³¹⁷ P. Przybylski, *op. cit.*, s. 161.

³¹⁸ M. Krzysztofiński, J. Pisuliński, *Michał Doński (1919–2001), członek PPR i GL, współpracownik NKWD/MGB/MWD, funkcjonariusz UB, działacz łemkowski*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2006, nr 2(4), s. 431–432; E. Misiło, *Repatriacja...*, s. 100; zob. też: AIPN BU MSW 1585/7092, Informacja o sprawach zawartych w Wyciągu Korespondencyjnym nr 31 z Ottawy z dnia 3 I 1965 r., k. 7.

³¹⁹ BJ 409265 IV, MF 688, „Kraківski Visti”, 4 IX 1940, k. 5; Ю. Тарнович, *20 років неволі...*, s. 4.

³²⁰ BJ 409265 IV, MF 688, „Kraківski Visti”, 28 IV 1940, k. 12.

³²¹ K. Nowakowski, *Sytuacja polityczna...*, s. 347.

osadzono w więzieniu w Nowym Sączu, które opuścili w lipcu z nakazem osiedlenia w Kielcach³²². Zwalczenie rusofilstwa wśród Łemków przejawiało się także masowymi aresztowaniami: Uwięzieni zostali najaktywniejsi działacze z terenu Łemkowszczyzny: Anton Stanczak, Emylian Mylanicz, Mykoła Jurkowski, Pawło Jurkowski, Petro Sobin, Wasyli Kołdra, Petro Sajfert, Pawło Hajda. Aresztowaniami objęto także grupę komunistów (m.in. Stefana Malcewa, Leonida Malcewa, Wasyla Harasia, Wasyla Poypanko, Semana Kityka, Andrija Kityka, Iwana Harasia). Rusofile rozpoczęli współpracę z ruchem oporu, co było powodem kolejnych aresztowań przeprowadzonych na mieszkańcach wsi Powroźnik. Do obozu koncentracyjnego trafiły również rodziny z Łabowej, Wojkowej i Andrzejówki. W Oświęcimiu zginął, przywódca Łemko-Sojuzu, Orest Hnatyszak³²³.

„Dla zbrodniczych celów przeprowadzano spis ludności łemkowskiej. Sporządzano czarne listy tej ludności, która zadeklarowała swoją przynależność narodową ruską [...]. Jeśli ktoś zadeklarował przynależność do narodowości ruskiej, kompromitowano go publicznie, nazywano kacapem, rusofilem, agentem Moskwy, komunistą, zaliczano do gwardii Stalina”³²⁴. Cytat ten jest prawdopodobnie odniesieniem do spisu ludności z 1943 r., Andrzej Kwilecki pisze, iż „ludność łemkowska podającą się w spisie hitlerowskim z 1943 r. za ruską, uznano za niechętną propagandzie nacjonalistycznej, wywożono na roboty przymusowe, osadzano w obozach i represjonowano na miejscu”³²⁵.

Prześladowaniami dotknięta została również ludność nadgranicznych wsi, przez które biegły szlaki przerzutowe na Węgry³²⁶, będące drogą łączności między władzami polskiego ruchu oporu w Warszawie a polskim rządem emigracyjnym oraz Naczelnym Dowództwem Polskich Sił Zbrojnych w Budapeszcie³²⁷. Represje te wystąpiły w związku ze współpracą Łemków z polskimi kurierami z zespołów ZWZ i POZ, kierowanymi przez Jana Ziębę oraz Alojzego Czaplińskiego³²⁸. Do stycznia 1941 r. istniał szlak grybowski³²⁹ prowadzący do Florynki, gdzie uchodźców

³²² A. Klonder, *op. cit.*, s. 55.

³²³ Tuż przed wybuchem wojny pomiędzy III Rzeszą a Związkiem Radzieckim okupant rozpoczął na Łemkowszczyźnie prześladowania działaczy staroruskich oraz rusofilskich. W czerwcu 1941 r. aresztowano grupę łemkowskich księży i nauczycieli podejrzanych o szpiegostwo na rzecz ZSRR. Za podstawę do aresztowania posłużyły listy sporządzone przez działaczy UCK w Krakowie. Zatrzymani zostali m.in. członkowie Łemko-Sojuzu: ks. Eugeniusz Chylak z Krynicy – Wsi oraz Metody Trochanowski. Trzynastoosobową grupę więźniów osadzono w więzieniu w Nowym Sączu, który opuścili w lipcu z nakazem osiedlenia w Kielcach. Łemkowie o rusofilskich sympatiach współpracowali z komunistycznym ruchem oporu, co było powodem kolejnych aresztowań przeprowadzonych na mieszkańcach wsi Powroźnik. Do obozu koncentracyjnego trafiły również rodziny z Łabowej, Wojkowej i Andrzejówki. W Oświęcimiu zginął, przywódca Łemko-Sojuzu, Orest Hnatyszak. J. Bieniek, *Z dziejów Chłopskiego Ruchu Oporu w Sądeckiej*, „Rocznik Sądecki” 8, 1967, s. 226.

³²⁴ A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 86.

³²⁵ *Ibidem*, s. 86.

³²⁶ J. Bieniek, *Z dziejów Chłopskiego Ruchu...*, s. 226.

³²⁷ *Idem*, *Między Warszawą a Budapesztem. O Nowym Sączu w latach okupacji*, „Rocznik Sądecki” 9, 1968, s. 249.

³²⁸ Organizowaniem oraz ochroną przerzutów zajmowali się harcerze z Nowego Sącza i Krynicy.

³²⁹ Szlak grybowski został zlikwidowany w wyniku aresztowań na terenie Grybowa.

przejmowali kurierzy łemkowscy Józef i Grzegorz Wilczacy. Następnie szlak biegł przez Banicę, Izby oraz Przełęcz Beskidzką lub Tylicz do Bardiowa, Preszowa, Koszyc i Budapesztu. Na drugim szlaku Powroźnik – Dubne – Obruczne, wraz z Polakami współpracowali Łemkowie: Jan Peregrym³³⁰, Maksym Kieblisz oraz Aleksander Lelito. W Mochnacze Niżnej uchodźców odbierał Stefan Węgrzynowicz by następnie przekazać ich przewodnikom z Tylicza: Teodorowi Dudce oraz Andrzejowi Garberze³³¹. Najaktywniejszym z łemkowskich kurierów był Jan Koczański, który za przerzuty poniósł śmierć w Oświęcimiu. W Muszynie w przerzutach uczestniczyła praktycznie cała wieś. Rola Łemków była istotna, gdyż po drugiej stronie granicy posiadali liczne kontakty wśród Rusinów słowackich, którzy często pomagali uciekinierom. Wyjątkiem okazał się Emil Hawran, przez którego donos w ręce Niemców trafiły cztery osoby. Zasłużonymi łemkowskimi przewodnikami byli: Andrzej Garbera, Jan Koczański oraz Stefan Węgrzynowicz. Ze strony słowackiej pomocni okazali się Łemkowie ze wsi Hrabske, w której w przerzutach brał udział sołtys Michał Breźniak³³².

W chwili wybuchu wojny pomiędzy Niemcami a Związkiem Radzieckim, z inicjatywy Łemkowskiego Komitetu Antyhitlerowskiego Ruchu Oporu został zorganizowany większy partyzancki oddział zbrojny³³³. Oddział otrzymał nazwę Bojownicy o wolność (Борці за свободу), ponownie dowódcą został Dymitr Łabyk, w jego skład weszli członkowie pierwszego oddziału, którzy uniknęły aresztowania, w tym Grzegorz Wodzik³³⁴. Końcem 1941 r. łemkowska partyzantka nawiązała współpracę z polskimi działaczami, m.in. wspomnianym wcześniej Władysławem Gomułą, który w tym czasie ukrywał się w Kłopotnicy, u Łemka Stefana Pejki³³⁵. Na początku 1942 r. oddział był już dobrze zorganizowany, znajdując się w stałej łączności z dowództwem Sztabów Partyzanckich w Kijowie³³⁶. Według wspomnień Jana Fudżaka, oddział pod koniec 1942 r. liczył ok. 100 członków³³⁷. Do oddziału napływali także Rusini ze Słowacji, często dezertrzy z Armii Słowackiej³³⁸. W 1944 r. oddział łemkowski brał udział m.in. w pomocy przy organizacji Słowackiego Powstania Narodowego³³⁹. W powiecie jasielskim, krośnieńskim oraz częściowo w gorlickim znajdowały się znaczne ośrodki komunistycznego ruchu oporu. Na terenie Sądecczyzny w 1944 r. powstał,

³³⁰ Jan Peregrym za udział w przerzutach zginął w Oświęcimiu.

³³¹ Andrzej Garbera – kurier sądecki, podoficer z pułku lotniczego w Krakowie. Przewodnik od punktów krynickich do Preszowa.

³³² J. Bieniek, *Między Warszawą a Budapesztem...*, s. 251; A. Klonder, *op. cit.*, s. 58.

³³³ J. Zwoliński, *Łemkowie w obronie własnej...*, s. 25; zob. J. Garas, *op. cit.*; E. Gronczewski, *op. cit.*; M. Doński, *Wkład Łemków w walkę z okupantem hitlerowskim*, w: *Z myślą o Polsce Ludowej*, Rzeszów 1963; M. Zgórnjak, *Meeting with Lemko leaders who has been arrested by Gestapo and who were in prison in Jasło in 1942*, w: *The Lemko Region...*; M. Starchak-Vavrychyn, *The Lemko Village 1939–1947 (the Village of Mszana, Krosno Country)*, w: *The Lemko Region...*

³³⁴ J. Zwoliński, *Łemkowie w obronie własnej...*, s. 26.

³³⁵ *Ibidem*.

³³⁶ Relacja Jana Fudżaka, w: *Ibidem*, s. 33.

³³⁷ *Ibidem*, s. 41.

³³⁸ *Ibidem*, s. 45.

³³⁹ *Ibidem*, s. 51.

liczący 20 osób, łemkowsko-polski oddział partyzancki, na którego czele stał Włodzimierz Porucidło³⁴⁰.

Łemkowski oddział współpracował z grupą radzieckich dywersantów, która pojawiła się na Łemkowszczyźnie 29 czerwca 1944 r. pod wodzą Wiaczesława Kwityńskiego, a także sowieckim oddziałem majora Sawielija Leśnikowskiego ps. „Leonid”, który przybył z Żytomierza na teren Beskidu Sądeckiego. Ten ostatni oddział należał do Zjednoczenia Partyzantów Radzieckich im. Czapaiewa, I Ukraińskiego Frontu. „Przez lata wojowaliśmy sami, teraz mieliśmy już trzy grupy: nasza – „Borci za swobodu” można powiedzieć wielonarodowa, grupa desantowców kapitana Kwityńskiego i nowa grupa majora «Leonida». Ponadto porucznik Hurajcik dalej zbierał Rusinów i Słowaków do swojego oddziału. Major «Leonid» zorganizował bazę w lesie Kamień nad Myscową. Teraz organizowano wspólne wypadki i akcje dywersyjne, na dużym obszarze Podkarpacia. Dowódcy ugrupowań doszli do przekonania, że dysponują tak dużą ilością ludzi i broni, że należy bardziej koordynować wszystkie działania bojowe. W porozumieniu ze Sztabem Partyzanckim w Kijowie zdecydowano, że oddział Kwityńskiego w dotychczasowym składzie przejdzie do działań na Słowacji. Miał on za zadanie ściśle ze sztabem przygotowującym Słowackie Powstanie Narodowe³⁴¹. Współpraca z oddziałem łemkowskim miała być istotna dla sowieckiej partyzantki, gdyż „znaliśmy tu każdą ścieżkę, warunki kontaktów z ludźmi, każdą górkę i odległości, każdy mostek, możliwości zaopatrzenia [...]. Chcę tylko wspomnieć, że w końcowej fazie działania, zgrupowanie rozrosło się prawie do dywizji. Na przełomie 1944/1945 roku w jego szeregach było 631 żołnierzy, 198 osób służby pomocniczej i około 300 koni. A ludzie? Ludzie – to Rosjanie, Łemkowie, Rusini, Słowacy, Polacy, Czesi i wielu innych [...]”³⁴².

29 sierpnia 1944 r. wybuchło Słowackie Powstanie Narodowe, do którego włączyła się grupa łemkowskiego oddziału partyzanckiego pod dowództwem Jurka Malcewa. 11 września niemieckie wojska zostały wyparte z Krosna. Walki przeniosły się na linię Krosno – Dukla³⁴³. W styczniu 1945 r. ofensywa radziecka wyparła Niemców do Przełęczu Dukielskiej. Łemkowski oddział ostatecznie nie został włączony do Armii generała Wiktora Baranowa³⁴⁴. „Sztab łemkowskich partyzantów uważał, że nasza rola już się skończyła. Zebrano dowódców grup i w dniu 25 stycznia 1945 r. udali się oni do komendantury radzieckiej w Barwniku, gdzie na ręce majora złożono całą, dobrze prowadzoną dokumentację działalności oddziału wraz z opisem, raportami przeprowadzonych akcji dywersyjnych i walk. Samorozwiązanie oddziału nastąpiło ostatecznie w Myscowej w domu Iwana Szkwira, przy kromce suchego, zdobycznego chleba. Z dużego oddziału łemkowskich partyzantów, którzy pod nazwą «Borci za swobodu» działali, prowadzili walkę prawie przez 5 lat a ich stan osobowy wynosił czasem nawet około 300 osób, przy stole pożegnalnym było kilkunastu. Część z nich poszła z majorem «Leonidem», część

³⁴⁰ AIPN Kr 075/8 t. 4, Materiały operacyjne dotyczące działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) na terenie powiatu nowosądeckiego, Doniesienie informacyjne z 12 XI 1949 r., k. 39.

³⁴¹ Relacja Jana Fudzaka, w: J. Zwoliński, *Łemkowie w obronie własnej...*, s. 54.

³⁴² *Ibidem*, s. 60.

³⁴³ *Ibidem*, s. 61; G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach...*, s. 213.

³⁴⁴ Relacja Jana Fudzaka, w: J. Zwoliński, *Łemkowie w obronie własnej...*, s. 65.

z oddziałem Kwitynskiego na Przełęcz Dukielską³⁴⁵. Wraz z wycofaniem armii niemieckiej z terenu Sądecczyzny część z Łemków, zwłaszcza tych z komunistycznej partyzantki, wstąpiła do armii radzieckiej. Większość ukraińskich aktywistów uciekła na teren Czechosłowacji bądź Niemiec³⁴⁶.

* * *

W czasie II wojny światowej ludność łemkowska została poddana wzmózonej ukrajinizacji, prowadzonej przez Ukraiński Komitet Centralny wraz z Komitetami Pomocniczymi, jak również przez ukraińskie szkolnictwo, publicystykę i ambonę Cerkwii grekokatolickiej i prawosławnej. Działacze ukraińscy otrzymali na to przyzwolenie władz niemieckich, dążących do realizacji hitlerowskiej polityki narodowościowej, której założeniem była początkowa ukrajinizacja, a następnie germanizacja wyselekcjonowanej pod względem rasowym ludności, jak również eliminacji polskich wpływów z tego obszaru. Do realizacji ostatniego posłużyła akcja propagandowa, w publicystyce ukraińskiej przedstawiająca polską władzę jako eksploatującą Łemkowszczyznę, a także dążącą do asymilacji Łemków. Było to przejawem realizacji polityki zwalczania żywiołu polskiego i odwrócenia skutków polonizacji.

Ukrajnizacja przejawiała się zajęciem stanowisk w administracji państwowej niższego szczebla jak również parafii grekokatolickich i prawosławnych przez Ukraińców, rozwojem ukraińskiej oświaty i kultury. Jednocześnie atakowano stronnictwo rusofilskie, które oskarżano o wynaradawianie Łemków, rusyfikację parafii prawosławnych na Łemkowszczyźnie, nienawiść względem Ukraińców i grekokatolików, współpracę z państwem polskim w okresie międzywojennym celem asymilacji ludności łemkowskiej. Wraz z wybuchem konfliktu niemiecko-radzieckiego, działacze rusofilskich oskarżano o sympatie komunistyczne, a także szpiegostwo na rzecz Związku Radzieckiego.

Konsekwentnie pomijano w ukraińskich dokumentach i publikacjach informacje o staroruskiej tożsamości Łemków, co było konsekwencją przeświadczenia o „sztuczności” ruchu staroruskiego na Łemkowszczyźnie, rzekomo inspirowanego przez polską władzę celem zahamowania rozwoju ruchu ukraińskiego na tym obszarze i wynarodowienia ludności łemkowskiej z myślą o jej polonizacji. Zabieg ten miał także na celu udowodnienie, iż Łemkowie nie posiadają tożsamości innej niż ukraińska, a wszelkie próby jej rozbudzenia miały na celu oderwanie tej społeczności od narodu ukraińskiego.

Ukrajnizacja odnosiła sukcesy na obszarze Łemkowszczyzny wschodniej, zwłaszcza w okolicach Komańczy i Sanoka. Znacznie oporniej proces ten zachodził w części zachodniej, jak i środkowej. Świadczą o tym ankiety socjologiczne i raporty Sekcji Badań Rasy i Ludoznawstwa IDO. Osobną kwestią jest przyjmowanie przez część Łemków ukraińskich kenkart, co mogło być przejawem tożsamości ukraińskiej lub też było dyktowane chęcią poprawy sytuacji życiowej przez choćby przydział większych racji żywnościowych.

³⁴⁵ *Ibidem*, s. 66.

³⁴⁶ AIPN Kr 075/8 t. 4, Materiały operacyjne dotyczące działalności Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) na terenie powiatu nowosądeckiego, Doniesienie informacyjne z 12 XI 1949, k. 39.

14. Radoszyce pod Komańczę, chata ĩemkowska (1936 r.)

ROZDZIAŁ V

Przesiedlenia ludności łemkowskiej w latach 1944–1947 i ich konsekwencje

5.1. Przesiedlenie Łemków na teren Ukraińskiej Socialistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1944–1946¹

W ostatniej fazie działań II wojny światowej obszar państwa polskiego jak i cała Europa Środkowej i Wschodniej, w ramach ustaleń wielkich mocarstw koalicji antyhitlerowskiej, znalazł się w strefie wpływów Związku Radzieckiego. W konsekwencji tej decyzji Polska miała stać się państwem komunistycznym, odbudowanym w odmiennym niż przed wojną systemie, zależnym politycznie, społecznie i gospodarczo od ZSRR. Przejmowanie władzy przez komunistów charakteryzowało się eliminacją frontu narodowego i bloków demokratycznych, wysunięciem koncepcji „narodowej drogi do socjalizmu”, marginalizacją haseł patriotycznych, i w efekcie prowadziło do sowietyzacji kraju. Polegało to na kierowniczej roli Polskiej Partii Robotniczej, sprawującej władzę dyktatorską w imieniu proletariatu, wykluczeniu istnienia opozycji względem partii, organizacją władzy w radach narodowych. W administrowaniu państwem mieli brać udział również obywatele, w ramach wspomnianych rad, pod ścisłym nadzorem partii komunistycznej. Państwowość socjalistyczna osadzała się na leninowskiej tezie prawa jako instrumentu partii komunistycznej². Ludowe państwo mało być jednolite pod względem narodowym, komunistyczną doktrynę polityki narodowościowej od 1946 r. mieli wypracować Alfred Lampe oraz Emil Rappaport. Jej zwolennikiem był również Władysław

¹ Część z ustaleń prezentowanych w tym podrozdziale była opublikowana w artykule: A. Wilk, *Przesiedlenie ludności łemkowskiej z powiatu nowosądeckiego do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1945–1946*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2012, nr 20, s. 167–195.

² W. Kozyra, *Ustrój administracji państwowej w Polsce w latach 1944–1950*, w: „Czasopismo Prawno-Historyczne” 63, 2011, z. 1, s. 172; zob. J. Wrona, *System partyjny w Polsce 1944–1950. Miejsce – funkcje – relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1995, s. 51. Zob. też: K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Poznań 1990; *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy*, red. K. Rokicki, R. Spałek, Warszawa 2011; *Historia ustroju i prawa polskiego*, red. J. Bardach, Warszawa 2010; A. Dudek, Z. Zblewski, *Utopia nad Wisłą. Historia Peerele*, Warszawa 2008.

Gomułka. Stanowiła ona także element nowego stalinowskiego porządku w Europie Środkowej i Wschodniej³.

Priorytetem w polityce narodowościowej, obok kwestii wysiedlenia ludności niemieckiej z obszaru północnej i zachodniej Polski, stało się rozwiązanie problemu dużych skupisk osób narodowości ukraińskiej w południowo-wschodniej części kraju. Na skutek porozumienia zawartego 9 września 1944 r. pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1944–1946 miały miejsce masowe przesiedlenia ludności ukraińskiej na teren Ukrainy sowieckiej⁴. W polskiej historiografii problem ten opisuje Jan Pisuliński w monografii przedstawiającej pełną genezę i przebieg przesiedleń z województw lubelskiego, rzeszowskiego oraz krakowskiego⁵.

Dobrowolnej wymianie miała podlegać ludność narodowości ukraińskiej oraz polskiej z terenu obu państw; w praktyce umową objęto również rusińskie grupy etniczne, także społeczność łemkowską, która w tym czasie liczyła ok. 100 tys. osób. Porozumienie dotyczące przesiedlenia ludności było ściśle związane z wcześniejszymi ustaleniami dotyczącymi wschodniej granicy Polski opartej na linii Curzona, w wyniku których na terenie państwa polskiego znajdowało się ok. 1 mln osób narodowości ukraińskiej, białoruskiej, litewskiej oraz rusińskiej. Liczba ludności polskiej i żydowskiej, rozproszonej po zachodnich republikach radzieckich, była znacznie wyższa. W wyniku zaistniałych okoliczności PKWN ustalił warunki przeprowadzenia dobrowolnego przesiedlenia 9 września 1944 r. z Ukrainą i Białoruską SRR oraz 22 września 1944 r. z Litewską SRR⁶. Strona polska w celu realizacji umowy powołała w Lublinie Głównego Przedstawiciela Rządu PKWN ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych i Głównego Pełnomocnika Rządu USRR do spraw ewakuacji. Zadaniem wspomnianych instytucji było ustalenie liczby ludności podlegającej przesiedleniu i zorganizowanie akcji. Głównym Przedstawicielem Rządu mianowano Mieczysława Rogalskiego. Po przeniesieniu władz z Lublina do Warszawy urząd objął z dniem 15 czerwca 1945 r. Józef Bednarz⁷.

Według wytycznych umowy akcją przesiedleńczą objęto 15 listopada 1944 r. 11 powiatów województw rzeszowskiego oraz lubelskiego. W porozumieniu nie wspomniano o województwie krakowskim⁸, co było wynikiem trwających walk

³ J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 19.

⁴ K. Kersten, *Polska – państwo narodowe. Dylematy i rzeczywistość*, w: *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość*, red. J. Twardowski, Warszawa 1989, s. 345.

⁵ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*

⁶ *Ibidem*, s. 85; J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 194; K. Pudło, *Dzieje Łemków...*, s. 355; K. Kersten, *Polska – państwo narodowe...*, s. 472; B. Kordan, *Making Borders Stick: Population Transfer and Resettlement in the Trans-Curzon Territories 1944–1949*, „International Migration Review” 1997, nr 3, s. 704–705.

⁷ Układ między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w sprawie przesiedlenia ludności ukraińskiej z terytorium Polski do USRR i obywateli polskich z terytorium USRR do Polski, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 8., s. 30, J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 194.

⁸ Początkowo nie było jasności, czy województwo to zostanie objęte zapisami umowy z 9 IX 1944. Za włączeniem tego terenu do akcji przesiedleńczej postulowali na początku marca 1945 r. Józef

wyzwoleńczych z okupantem niemieckim na tym terenie. W tekście zawarto jednakże klauzulę o ewentualnym objęciu przesiedleniami innych obszarów zamieszkałych przez ludność wspomnianych narodowości. Całkowite przeprowadzenie akcji planowano do 1 lutego 1945 r. Ostatecznie datę końcową wyznaczono na 15 czerwca 1946 r.⁹

Województwo krakowskie objęto przesiedleniem w wyniku protokołu dodatkowego do wyżej opisanej umowy, podpisanego datą 3 marca 1945 r. przez Głównego Przedstawiciela Rządu USRR ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski Nikołaja Podgornego. Województwo krakowskie zostało formalnie objęte akcją przesiedleńczą okólnikiem MSZ z 25 marca 1945 r.¹⁰ Tym samym przesiedleniami został objęty cały obszar Łemkowszczyzny.

W celu zachęcenia do wyjazdu zwolniono osoby wysiedlane od świadczeń podatkowych, ubezpieczeniowych oraz anulowano ich długi względem państwa¹¹. W myśl porozumienia, przesiedleniu podlegali obywatele polscy o narodowości ukraińskiej, rusińskiej, białoruskiej oraz litewskiej. Jan Pisuliński pisze, iż za ludność rusińską¹² uznano głównie Łemków nieuwzględniających się za Ukraińców¹³. Osoby będące obywatelami państw nieobjętych umową wyłączono z przesiedlenia; szczególnie często miało to miejsce na terenie Łemkowszczyzny, gdzie wielu Łemków posiadało obywatelstwo Stanów Zjednoczonych bądź Kanady¹⁴. Później wyłączono z akcji także rodziny mieszane oraz lojalne względem państwa polskiego i Polaków¹⁵.

Przy Krajowej Radzie Narodowej powołano Komisję Wyznaniową i Narodowościową bez przedstawicieli mniejszości. Aż do lipca 1945 r. nie przeprowadzono żadnych rozmów z ludnością ukraińską¹⁶. Władze polskie ludność tę postrzegały jako wrogo ustosunkowaną do ustroju komunistycznego, współpracującą z podziemiem ukraińskim i zasilającą szeregi UPA. W stosunku do ludności łemkowskiej nie miały takowej pewności. W celu poznania stosunków narodowościowych panujących na terenie Łemkowszczyzny Naczelnik Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie wydał starostom powiatów gorlickiego, jasielskiego, nowosądeckiego i nowotarskiego polecenie zbadania stosunków

Bednarz, wojewódzkie władze administracyjne i WUBP, uważający przesiedlenie ludności ukraińskiej z Krakowa, Zakopanego oraz Krynicy za kwestię najistotniejszą.

⁹ Układ między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w sprawie przesiedlenia ludności ukraińskiej z terytorium Polski do USRR i obywateli polskich z terytorium USRR do Polski, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 8., s. 30.

¹⁰ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 141.

¹¹ Układ między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w sprawie przesiedlenia ludności ukraińskiej z terytorium Polski do USRR i obywateli polskich z terytorium USRR do Polski, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 8., s. 30.

¹² Rozróżnienie to nie było jednolite podczas całego okresu trwania przesiedleń. Wraz z postępującą akcją wysiedleńczą ludność łemkowską uznano za narodowości ukraińskiej o czym w dalszej części rozdziału.

¹³ J. Pisuliński, *Łemkowie – geneza...*, s. 97.

¹⁴ A. Kwilecki, *Fragmenty najnowszej historii...*, s. 272.

¹⁵ J. Pisuliński, *Łemkowie – geneza...*, s. 103.

¹⁶ J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 198.

polsko-łemkowskich przed 1939 r., w czasie okupacji niemieckiej oraz w okresie po wyzwoleniu Łemkowszczyzny. Badano kwestie spraw wyznaniowych, gospodarczych, oświatowych oraz politycznych, a także stosunek Łemków do państwa polskiego i mniejszości ukraińskiej¹⁷. Wyniki sprawozdań miały zdecydować o tym, jakie stanowisko zajmie rząd w stosunku do ludności łemkowskiej. Najistotniejszym zagadnieniem był stosunek tej grupy etnicznej do okupanta i niemieckiej działalności na tym terenie¹⁸. W wyniku sprawozdań jasno stwierdzono istnienie orientacji proukraińskiej wśród tej grupy etnicznej oraz posiadanie przez część osób kenkarty z literą U, co zdaniem władz miało być dowodem współpracy z okupantem niemieckim podczas II wojny światowej¹⁹.

Łemkowie o rusofilskiej oraz staroruskiej orientacji odnosili się przychylnie do nowej władzy. W Krynicy w pierwszym półroczu 1945 r. do PPR należało aż 170 osób pochodzenia łemkowskiego. Pomimo wykorzystywania do swych celów prokomunistycznych sympatii ludności łemkowskiej przez aktywistów PPR wciąż podejrzewano tę grupę etniczną o wrogą postawę wobec Polski Ludowej i działalność w podziemiu ukraińskim. Niechętny stosunek partii do Łemków nie uległ zmianie, mimo że w niektórych miejscowościach z powodu braku poparcia Polaków musiała ona opierać się wyłącznie na ludności łemkowskiej i ukraińskiej²⁰. Dowodem instrumentalnej polityki względem Łemków było założenie na przełomie stycznia i lutego 1945 r. w Gorlicach Włościańsko-Robotniczego Komitetu Łemkowszczyzny (WRKŁ), którego przewodniczącym został inż. Maks Sobin, a jego zastępcą Michał Doński. Organizacja ta, obejmująca działalnością powiaty gorlicki, jasielski oraz nowosądecki, ściśle współpracowała z PPR. Celem WRKŁ była organizacja szkolnictwa z językiem ukraińskim; z jego inicjatywy do końca kwietnia 1945 r. powstało 48 szkół tego typu. Bez większych sukcesów starał się o reaktywację krynickiego Ukraińskiego Seminarium Nauczycielskiego²¹. Komitet dążył także do utworzenia w Krynicy siedziby Związku Spółdzielni Ukraińskich, a także drukarni na cele wydawnicze²². W rzeczywistości WRKŁ został powołany w celu agitacji na rzecz wstępowania do Armii Czerwonej. W wyniku jego działalności wśród 3 tys. Łemków wcielonych do tej formacji w latach 1944–1945 było sporo ochotników²³. Roman Kabaczij pisze: „Zresztą znane są fakty, że wielu Łemków dobrowolnie wstąpiło do [Armii Czerwonej]”²⁴. Przymusowy charakter

¹⁷ APKr Urząd Wojewódzki Krakowski [dalej: UW] II 1081, Sprawy Łemków, Pismo Urzędu Wojewódzkiego Krakowskiego Wydziału Społeczno-Politycznego dot. Zagadnienia Łemkowszczyzny, z dn. 4 IV 1945, k. 5.

¹⁸ *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR. Dokumenty*, t. 1, oprac. E. Misiło, Warszawa 1993, dok. 35, s. 103.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ J. Kwiek, *Żydzci, Łemkowie...*, s. 200; A. Kwilecki, *Fragmety najnowszej historii...*, s. 273.

²¹ *Repatriacja...*, t. 1, s. 100.

²² *Спроби організування громадсько-культурної діяльності в 1-му півріччі 1945 р. в Західній Лемківщині. Розмова Лева Галя з Михайлом Донським*, „Ватра” 1997, nr 3(18) s. 9.

²³ M. Oleśniewicz, *op. cit.*, s. 45.

²⁴ R. Kabaczij, *Wygnani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946*, Warszawa 2012, s. 290.

tej mobilizacji podkreślają natomiast we wspomnieniach autorzy łemkowscy²⁵. Kwestia poboru ludności łemkowskiej do radzieckiej formacji wojskowej wymaga dogłębnych badań.

Pierwszy etap przesiedleń, trwający od 15 października 1944 r. do 1 lutego 1945 r., tylko częściowo objął teren Łemkowszczyzny wschodniej: powiat sanocki, zamieszkiwany przez 45 958 Ukraińców (w tym Łemków o ukraińskiej tożsamości oraz Bojków) i 3764 Łemków o staroruskiej tożsamości oraz wyzwolone tereny sąsiadującego z nim od zachodu powiatu krośnieńskiego, gdzie mieszkało, wg początkowych szacunków, ok. 2 tys. Ukraińców (Łemków o ukraińskiej tożsamości) oraz ok. 4 tys. starorusinów. Dla ludności łemkowskiej i ukraińskiej z wymienionych obszarów administracyjnych utworzono wspólną placówkę przesiedleńczą w Sanoku. Do wyjazdu zgłaszali się najczęściej mieszkańcy spalonych w trakcie walk z Niemcami wsi. Zaraz za nimi podążyło ok. 0,5 tys. osób, głównie ludności biedniejszej²⁶. Z powiatu krośnieńskiego w grudniu 1944 r. przesiedlono 347 osób²⁷. Ogółem do końca lutego 1945 r. w powiecie sanockim zgłosiło się 6350 osób, z tego wyjechało ok. 3,5 tys.²⁸

Łemkowszczyzna w całości została objęta akcją przesiedleńczą podczas drugiej fazy wysiedlenia, trwającej od marca do sierpnia 1945 r. Akcję propagandową zachęcającą do wyjazdów prowadzili w łemkowskich wioskach od stycznia 1945 r. oficerowie polityczni 4 Frontu Ukraińskiego. Radzieccy wojskowi osobom niezapisującym się na wyjazd powtarzali: „Wy też pojedziecie; jak nie na wschód, to na zachód. Polaczki będą z wami robić, co będą chcieć, a my wtedy pomagać wam nie będziemy, granice będą zamknięte”²⁹. Roman Kabaczij pisze: „Jeśli chodzi o Łemkowszczyznę, to przedstawiciele z komisji przesiedleńczych «odkrywali» obecność «materiału ludzkiego», który nadawałby się do przesiedlenia. Mychajło Romaszczenko stwierdzał: «Tak, ujawniliśmy już obecność dużej liczby ludności ukraińskiej (do 90 tys. według pierwszych danych) w powiatach Jasło, Gorlice, Nowy Sącz. Z jednego z wojskowych sprawozdań możemy dowiedzieć się o Łemkach z Ziemi Gorlickiej: «Ustalono, że 70 tys. ludności ukraińskiej to nie mieszkańcy wschodniej czy zachodniej Ukrainy, a Rusini, ciągle zamieszkujący terytorium powiatu gorlickiego i stanowiący prawie połowę mieszkańców»”³⁰. Od lutego organizowano wiece dla Łemków, na których przekonywano ich o czekającym w USRR dostatnim życiu. Następnie akcją agitacyjną zajęli się działacze

²⁵ A. Барна, Т. Гоч, *Лемкы в борбі за свою і не свою свободу*, Legnica–Zydranowa 2005; A. Барна, *Хмары і сонце над Лемковиною*, Legnica 2008; J. Zwoliński, *Łemkowie w obronie własnej...*, s. 80.

²⁶ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 213; zob. R. Kabaczij, *op. cit.*, s. 97.

²⁷ Ludność przesiedlana była z gmin Polany oraz Tylawa (z łemkowskich wsi: Mszana, Myscowa, Olchowiec). AAN Przedstawiciel Rejonowy ds. ewakuacji ludności ukraińskiej w Polsce (dalej PR) 526/14, Plan wyjazdu ewakuowanej ludności ukraińskiej w miesiącu grudniu 1944 r. z powiatu Krosno, k. 3.

²⁸ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 213; zob. AAN Rejonowy Przedstawiciel ds. ewakuacji ludności ukraińskiej w Polsce 526/14, Plan wyjazdu ewakuowanej ludności ukraińskiej w miesiącu listopadzie 1944 r. z powiatu sanockiego, k. 4.

²⁹ M. Oleśniewicz, *op. cit.*, s. 46.

³⁰ R. Kabaczij, *op. cit.*, s. 100.

WRKŁ³¹. Według M. Dońskiego, Komitet starał się o osiedlenie ludności łemkowskiej całymi grupami na jednym obszarze, a także o usprawnienie przesiedlenia, zadbanie o ciepłe posiłki i pomoc medyczną na punktach etapowych³². Organizacja ta dzięki funkcjonowaniu w oparciu o miejscowe punkty PPR oraz o czteroosobowe przedstawicielstwa komitetu w łemkowskich wioskach miała duże poparcie wśród tejże ludności. Placówki ukraińskie zaczynały organizację punktów przesiedleńczych znacznie wcześniej niż placówki polskie. GP USRR skierował na obszar Łemkowszczyzny referenta, na jego wniosek 1 marca 1945 r. Politbiuro podjęło oficjalną decyzję o powołaniu placówek rejonowych ds. ewakuacji ludności ukraińskiej w Gorlicach, Jaśle i Nowym Sączu. Dla powiatu krośnieńskiego i jasielskiego, z powodu niewielkiej liczby Łemków pozostałych po wcześniejszej fazie przesiedleńczej, utworzono wspólną dla obu powiatów placówkę w Jaśle³³. W Nowym Sączu funkcję Pełnomocnika Rządu USRR do spraw ewakuacji objął Iwan Kukoba³⁴. Do organizowania biur przedstawicieli rejonowych na Łemkowszczyźnie delegowany został Marek Stok. 30 marca 1945 r. zastępcą przedstawiciela rejonowego został mianowany, polecony przez starostę nowosądeckiego, miejscowy adwokat Paulin Hyż. Placówka rozpoczęła działalność w kwietniu, jednakże w pełni zorganizowana była dopiero 6 czerwca, w chwili przejścia zwierzchnictwa przez Zbigniewa Remiszewskiego. W kwietniu starostowie rozpoczęli prace mające na celu zbadanie stosunków polsko-łemkowskich panujących przed 1939 r., w czasie okupacji niemieckiej oraz w okresie po wyzwoleniu Łemkowszczyzny³⁵.

Podziemie ukraińskie, które na terenie Polski dążyło do utworzenia łączności pomiędzy USRR a Europą Zachodnią w celu przekazywania informacji o walce z władzą radziecką, wystąpiło w obronie stanu posiadania Ukraińców³⁶. Głównym

³¹ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 225.

³² „Batpa”, 1997, nr 3(18) s. 10.

³³ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 141.

³⁴ *Ibidem*, s. 165; J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 202.

³⁵ Pismo Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie skierowane do starostów powiatowych w Gorlicach, Jaśle, Nowym Sączu i Nowym Targu, zawierające wytyczne do opracowania sprawozdania o sytuacji na Łemkowszczyźnie, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 35, s. 103; APKr UW II 1082 Sprawy Ukraińców, Pismo Starosty nowosądeckiego do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Społ.-Polityczny w Krakowie, z dn. 22 V 1945 dot. ewakuacji ludności łemkowskiej, k. 369.

³⁶ Oddziały Ukraińskiej Powstańczej Armii w marcu 1944 r., w sile kilku kurenii weszły na Lubelszczyznę, gdzie rozpoczęły walkę z polskim podziemiem oraz liczne napaści na ludność polską. Do tej pory ukraińskie siły zbrojne na tym obszarze były słabe, co prawda istniały nieliczne jednostki Ukraińskiej Samoobrony Narodowej (UNS), jednakże nie stanowiły one silnej organizacji. Pojawienie się ukraińskich oddziałów miało na celu zablokowanie pasa pomiędzy Lwowem a Lublinem i Przemysłem oraz usunięcie Polaków z obszaru uważanego przez OUN-UPA za ukraiński. Po przekroczeniu Armii Czerwonej przez linię Bugu oddziały UPA wycofały się w Karpaty, z których późną jesienią 1944 r. część z nich przeszła na południowo-wschodnie krańce Rzeszowszczyzny: na teren powiatu brzozowskiego, przemyskiego oraz jarosławskiego a także południowej części powiatu sanockiego (G. Motyka, *Ukraińska Powstańcza Armia a Akcja „Wisła”*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003, s. 109; J. Pisuliński, *Pomiędzy komunistyczną władzą a Ukraińską Powstańczą Armią. Ludność polska z terenów objętych konfliktem polsko-ukraińskim: losy, postawy, nastroje*, w: *Akcja „Wisła”...*, s. 82). Podziemie ukraińskie rozpoczęło budowę siatki na terenie tzw. „Zakierzońskiego Kraju”, (którego nazwa wywodzi się od linii granicznej Curzona), czyli na

sposobem przeciwdziałania przesiedleniom było prowadzenie agitacji wśród ludności ukraińskiej i łemkowskiej za pomocą wydawania odezw i ulotek propagandowych³⁷. Rozszerzenie akcji przesiedleńczej na całą Łemkowszczyznę spowodowało szybką odpowiedź OUN-UPA, które wystosowało w marcu 1945 r. ulotkę *Do mieszkańców Łemkowszczyzny*, agitującą za pozostaniem na terenie Polski: „Dzieje się nam krzywda. Nasz 45-milionowy naród jest krzywdzony. Nie pozwalają nam żyć na naszych ziemiach. Moskwa handluje ziemiami naszymi. Akcją przesiedleńczą kieruje NKWD. Z jednej strony terror band polskich, z drugiej NKWD. Będą tam braki, głód i będzie tam źle. Nikt tu nie będzie mieszkać. Nie wychodźcie z ziemi Waszych Przodków, oni te ziemie ochraniali przed wiekami. Ochraniali je przed Tatarami. Każdy tu kamień, krzyż, mogiła mówi językiem wielu wieków. A Wy chcecie opuścić te ziemie? Chcecie rzucić wszystkie świętości? [...] Chcecie zostawić Wasze cerkwie? [...] Wy nie dajcie się okłamać. Nie ściągajcie na siebie przekleństwa, brońcie Waszej ziemi i Waszych chat. Nigdzie nie szukajcie szczęścia i zostańcie tutaj. Lepiej jest zginąć, niż rzucić swoją ziemię rodzinną. Pamiętajcie, że Bóg na szubienicy będzie Was błogosławił. Wy jesteście wierni, bo Wy nie opuścicie Waszej ziemi”³⁸.

OUN-UPA postrzeżało ludność łemkowską za przynależną do narodu ukraińskiego. Bieszczady oraz Beskid Niski stały się częścią I Okręgu OUN, tworząc w jego składzie nadrejon oznaczony kryptonimem Beskyd, który pokrywał się obszarem z 26 Odcinkiem Taktycznym UPA „Łemko”³⁹. Jesienią 1946 r.

ziemiach znajdujących się w nowych granicach Polski, które uważane były przez OUN-UPA za integralną część państwa ukraińskiego; mowa tutaj o Chełmszczyźnie, Zasanu oraz Łemkowszczyźnie. Obszar ten był częścią składową struktury OUN oraz był podzielony na nadrejony, kuszczę oraz stаницe, podlegając tzw. „Lwowskiemu Krajowi” (A. Szcześniak, W. Szota, *Druga do nikąd. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów w Polsce*, Warszawa 1973, s. 235). Od 1945 r. obszar ten zszedł na drugi plan, gdyż głównym terenem działalności ukraińskiego podziemia były zachodnie obwody Ukrainy. W Polsce siatka OUN-UPA miała za zadanie utworzenie systemu łączności między Ukrainą a Europą Zachodnią, celem informowania o ukraińskiej walce z sowiecką władzą. W lutym 1945 r. Centralny Prowid OUN, między innymi ze względu na nowe granice państwowe, postanowił o utworzeniu oddzielnego Krajowego Prowidu OUN oraz odpowiadającego mu terytorialnie VI Okręgu Wojskowego UPA „San”. Na czele powstałego w kwietniu 1945 r. na Zakerzoniu Krajowego Prowidu, stanął Jarosław Staruch „Stiah”, dowodzący siatką cywilną. Referat wojskowy objął dowódca UPA kpt. Myrosław Onyszkewycz ps. „Orest”. Służbą Bezpieczeństwa OUN dowodził Petro Fedoriw „Dalnycz”, natomiast działalnością propagandową zajmował się Wasyl Hałas „Orlan”. Utworzono trzy okręgi OUN oraz odpowiadające im terenowo odcinki taktyczne UPA: 26 Odcinek Taktyczny „Łemko”, obejmujący swym zasięgiem obszar od Przemysła do Krynicy na Łemkowszczyźnie; 27 Odcinek Taktyczny „Bastion”, obejmujący teren powiatu lubaczowskiego, jarosławskiego i części tomaszowskiego, 28 Odcinek Taktyczny „Danyliw”, przypadający na obszar województwa lubelskiego (E. Misiło, *Żołnierze UPA – Bohater wyklęty*, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, s. 132; G. Motyka, *Ukraińska Powstańcza Armia...*, s. 109; *idem*, *Ukraińska partyzantka...*; *idem*, *Tak było w Bieszczadach...*, s. 231; *idem*, *Od rzezi wołyńskiej...*, s. 400).

³⁷ G. Motyka, *Ukraińska Powstańcza Armia...*, s. 109.

³⁸ Do mieszkańców Łemkowszczyzny – ulotka Ukraińskiej Powstańczej Armii, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 34, s. 102.

³⁹ Na początku 1945 r. powołano kierownictwo nadrejonu, którego prowidykiem został Mykoła Radejka ps. „Krym”, a następnie w październiku Stepan Golasz ps. „Mar”. Szefem Służby

Łemkowszczyznę włączono do Zakierzońskiego Kraju jako nadrejon Werchowyňa, obejmujący zasięgiem część powiatu przemyskiego, południową część powiatu sanockiego, gorlickiego i południowo-wschodnią część powiatu nowosądeckiego⁴⁰. Pomimo podejmowanych od 1944 r. przez ukraińskie podziemie prób budowy siatki na całym terenie Łemkowszczyzny, istniały tam jedynie pojedyncze oddziały. W 1945 r. na obszar zamieszkały przez Łemków przybyła z okolic Przemysła sotnia Stepana Stebelskiego ps. „Chrin”, powstała w rejonie Komańczy, w której skład wchodził Łemkowie. Utworzenie łemkowskiego oddziału UPA miało ogromne znaczenie, nie tylko z militarnego, ale także politycznego punktu widzenia; miało bowiem ukazywać, iż Łemkowie czują się Ukraińcami⁴¹. 1 czerwca 1946 r. z sotni „Chrina” wydzielono drugi oddział pod przywództwem nieznanego z nazwiska dowódcy ps. „Stach”⁴². Od lata 1946 r. na tym terenie działała także sotnia Romana Hrobelskiego ps. „Brodycz”⁴³. W tym okresie na obszarze Łemkowszczyzny zachodniej istniała także bojówka Służby Bezpieczeństwa (SB) OUN pod przywództwem Mychajły Fedaka „Smyrnego”⁴⁴. Warto podkreślić, że na całym obszarze Łemkowszczyzny SB, podobnie jak cała siatka terenowa OUN była rozbudowana najsłabiej w porównaniu z innymi nadrejonami I i III Okręgu Kraju Zakierzońskiego⁴⁵.

Działalność ukraińskiego podziemia popierały jedynie osoby o ukraińskiej tożsamości z terenu Łemkowszczyzny wschodniej, gdzie kureń Wasyla Mizernego „Rena” prowadził akcję propagandową i rekrutacyjną. Sytuacja wyglądała inaczej w przypadku części zachodniej, „gdzie ludność nie miała najmniejszego pojęcia o OUN i UPA, o ich celach i działalności, co gorsze, nie czuła w sobie żadnych

Bezpieczeństwa został „Modest” Ripecki „Horysław”. Dowódcą wojskowym UPA mianowano Wasyla Mizernego ps. „Ren”. G. Motyka, *W kręgu „Łun w Bieszczadach”*, *Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad*, Warszawa 2009, s. 63.

⁴⁰ AIPN BU MSW 00231/223 t. 1, Raport z 25 września 1952 r. o wszczęciu rozpracowania obiektowego na byłych członków i współpracowników org. OUN-UPA Okręgu I-go pod krypt. Łemko, k. 11; zob. Організаційна структура ОУН Закарпатського Краю (1945–1947 рр.), в: *Літопис Української Повстанської Армії. Лемківщина і Перемишчина Політичні Звіти (Документи)*, red. П.Й. Потічний, Торонто–Львів 2001, t. 34, s. 8, 832; B. Huk, *Struktura organizacyjna podziemia ukraińskiego na Łemkowszczyźnie w latach 1945–1947*, w: *Łemkowie, Bojowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. S. Dudra, B. Halczak, R. Drozd, I. Betko, M. Śmigiel, t. 3, Głogów 2010, s. 64.

⁴¹ G. Motyka, *W kręgu...*, s. 67; *idem*, *The UPA...*, s. 131.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ AIPN Kr 08/31, t. 1, Sprawa zagadnieniowa dot. nacjonalizmu ukraińskiego na terenie woj. krakowskiego, Zeznania Ireny Tymoczki z działalności w oddziale UPA, k. 145.

⁴⁴ AIPN Kr 075/8, t.1, Meldunek specjalny dla mjr Światło, k. 287; AIPN Kr 08/31, t. 1, Sprawa zagadnieniowa dot. nacjonalizmu ukraińskiego na terenie woj. krakowskiego, Zeznania Ireny Tymoczki z działalności w oddziale UPA, k. 145; zob. J. Pisuliński, *Akcja Specjalna „Wista”*, Rzeszów 2017, s. 292.; M. Gliwa, *Działalność UPA w powiecie jasielskim 1945–1948*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1, s. 269; B. Halczak, M. Śmigiel, *Działalność oddziału UPA Mychajło Fedaka „Smyrnego” w Beskidzie Niskim w latach 1945–1948*, „In Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką” 1, 2007, s. 69–80.

⁴⁵ M. Zajączkowski, *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*, Lublin-Warszawa 2016, s. 97.

organicznych więzów i łączności z Ukraińcami, uważając siebie za coś odrębnego, coś obcego”⁴⁶. Jesienią 1945 r. oddział z kurenia „Rena” dotarł w rejon Krynicy, w celu przeprowadzenia akcji propagandowej, spotykając się z widoczną wrogością ludności łemkowskiej⁴⁷.

Podczas akcji przesiedleńczej do USRR Ukraińska Powstańcza Armia dopiero rozpoczynała penetrację Łemkowszczyzny zachodniej, na terenie której dotychczas nie miała żadnych wpływów, a działalność dywersyjna, w porównaniu z działalnością na obszarze województwa rzeszowskiego bądź lubelskiego, była znikoma. Organizacja ukraińskiego podziemia przybyła na Łemkowszczyznę zachodnią z zewnątrz i nie uzyskała tu poparcia, pomimo strategii odwoływania się do hasel narodowościowych. Propaganda bojkotu wysiedleń stała się nie tylko sposobem przeciwdziałania akcji przesiedleńczej, ale także próbą zyskania sympatii Łemków. Warto zwrócić uwagę, iż w wydawanych przez podziemie ukraińskie ulotkach zwracano się do Łemków jako „Ukraińców Łemkowszczyzny”, jak również podkreślano „braterstwo” i wspólnotę narodową⁴⁸. Ulotki te zawierały także hasła występowania przeciwko komunistom i PPR⁴⁹.

Wśród ludności łemkowskiej panowały zróżnicowane nastroje w stosunku do akcji przesiedleńczej; w lutym zebrano deklaracje wyjazdu od 3650 rodzin, czyli 14 600 osób na całej Łemkowszczyźnie, głównie od ludności biednej, która utraciła majątki w wyniku wojny. Często wyjazd do USRR był w przekonaniu ludzi jedynym wyjściem z ciężkiej sytuacji życiowej, w jakiej się znaleźli⁵⁰. Ludność o rusofilskiej orientacji do akcji przesiedleńczej odniosła się entuzjastycznie⁵¹, na co dodatkowy wpływ miały prawdopodobnie sympatie komunistyczne. Na temat wysiedleń pojawiały się stwierdzenia: „Jedziemy do Rosji, do swoich”⁵². Istniała jednak liczna grupa, która do wyjazdu odniosła się niechętnie, wyrażając chęć pozostania na swych gospodarstwach⁵³.

Zainteresowanie przesiedleniem ludności łemkowskiej przejawiały władze powiatów nowosądeckiego i nowotarskiego z obszaru Łemkowszczyzny zachodniej. W sprawozdaniach dla Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie oskarżały one, często bezpodstawnie, Łemków o nielojalną postawę

⁴⁶ AIPN Kr, 08/31, t. 1, Historia do sprawy zagadnieniowej założonej przez Ref[erat] ds. B[ezpieczeństwa] P[ublicznego] na nacjonalizm ukraiński, 9 XII 1957 r., k. 51.

⁴⁷ *Ibidem*; Інформативний звіт з рейду по Криниччині в часі від 28.11.45 р. до 10.12.45 р., в *Літопис Української Повстанської Армії. Тактичний Відтинок УПА 26-ий „Лемко”*. *Лемківщина і Перемишщина (Документи і матеріали)*, red. П.Й. Потічний, t. 33, Торонто–Львів 2001, s. 581.

⁴⁸ *Звернення УПА до укрїнців Лемківщини із закликом чинити опір переселській акції, вересень 1945 р., Депортації західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр...*, t. 1: 1939–1945 рр., s. 612; *ibidem*, *Звернення УПА до укрїнців Закарзоння із закликом чинити опір переселській акції, вересень 1945 р.*, s. 471.

⁴⁹ R. Kabaczij, *op. cit.*, s. 298.

⁵⁰ A. Kwilecki, *Fragmenty najnowszej historii...*, s. 275.

⁵¹ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 293.

⁵² *Z łemkowskiej skrzyni. Opowieść z Ługów i okolic*, red. M. Szyszko-Grabana, t. 1, Strzelce Krajeńskie 2003, s. 86; J. Zwoliński, *Rapsodia dla Łemków*, Koszalin 1994, s. 125.

⁵³ M. Oleśniewicz, *op. cit.*, s. 46.

podczas II wojny światowej⁵⁴. Starosta nowotarski Karol Chlipała pisał, iż Łemkowie „od pierwszej chwili okupacji zaakcentowali swoją narodowość jako Ukraińcy i przez cały czas trwania okupacji współpracowali z okupantem, a nawet wyłączyli się z gminy Szczawnica i utworzyli odrębną gminę zbiorową ukraińską i dokonali spośród siebie wyboru wójta – Ukraińca. Współpraca ich była tak ściśle związana z Niemcami, że w tych wsiach Niemcy posiadali niemal w każdym Łemku konfidenta. Zaznaczali również w wybitnym procencie chęć do spełnienia obowiązków wojskowych przez przystępowanie do SS lub innych podobnych formacji”⁵⁵. Starosta nowosądecki uważał ludność łemkowską za „element niepewny”, który należy usunąć ze względu na bezpieczeństwo pasa granicznego⁵⁶. Niejednokrotnie władze powiatowe stosowały naciski na podpisanie dobrowolnej zgody na wyjazd, czy to przez nakładanie podatków, czy też ściąganie kontyngentów⁵⁷. Postawa starostw i powiatowych rad narodowych albo wynikała z obawy o przyszłe konflikty na tle narodowościowym, albo była wykorzystaniem nadarzającej się okazji do rozwiązania problemu niewygodnej politycznie grupy etnicznej. Niebagatelne znaczenie miały również naciski pełnomocników USRR, którzy nalegali na przesiedlenie wszystkich Łemków⁵⁸.

Starostowie powiatów jasielskiego, krośnieńskiego oraz gorlickiego w sprawozdaniach dla Urzędu Wojewódzkiego o postawie ludności łemkowskiej w czasie II wojny światowej pisali o lojalności tychże zarówno w czasie okupacji, jak również w odniesieniu do komunistycznej władzy⁵⁹. Wynikało to prawdopodobnie z troski o przyszłe zagospodarowanie nieurodzajnych ziem. Postawa starostów powiatu nowosądeckiego i nowotarskiego świadczy o ich krótkowzroczności, mogła jednak być także wynikiem pamięci o wzmożonej ukraiñzacji Łemków podczas II wojny światowej i odmiennego traktowania tychże przez okupanta⁶⁰.

⁵⁴ Sprawozdanie starosty powiatowego jasielskiego dla Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie o sytuacji na Łemkowszczyźnie, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 48, s. 129.

⁵⁵ APKr UW II 1081, Sprawy Łemków. Sprawozdanie Starosty Powiatowego Nowotarskiego dla Urzędu Wojewódzkiego Krakowskiego, z dnia 30 kwietnia 1945 r., k. 7.

⁵⁶ Pismo starosty powiatowego nowosądeckiego J. Łabuza do Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie w odpowiedzi na zarzuty pełnomocnika rejonowego rządu USRR do spraw ewakuacji ludności ukraiñskiej z Polski w Nowym Sączu mjr. I. Kukoby, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 74, s. 183.

⁵⁷ Protokół zebrania odbytego w Starostwie Powiatowym w Gorlicach w sprawie wysiedlenia Łemków do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 68, s. 173.

⁵⁸ I Protokół konferencji w Ministerstwie Administracji Publicznej z udziałem delegatów ludności ukraiñskiej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 60, s. 147.

⁵⁹ Sprawozdanie starosty powiatowego jasielskiego dla Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie o sytuacji na Łemkowszczyźnie, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 48, s. 128; APKr UW II 1081, Pismo Starostwa Powiatowego w Jasle do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Społeczno-Polityczny w Krakowie, z dn. 5 V 1945, k. 19.

⁶⁰ Roman Kabaczij podaje natomiast, że na terenie powiatu nowosądeckiego za Ukraiñców uważało się 55% Łemków, wskazując, iż jedynie 10% uważało się za starorusinów. Prawdopodobnie szacunki te odnoszą się do danych dotyczących osób pozostałych w powiecie nowosądeckim. Władze w tym przypadku mogły kierować się podpisaniem deklaracji wyjazdu. R. Kabaczij, *op. cit.*, s. 298.

16 marca 1945 r. Powiatowa Rada Narodowa w Nowym Sączu ustaliła liczbę Łemków podlegających przesiedleniu na 24 755 osób na obszarze województwa krakowskiego⁶¹, w tym w powiecie nowosądeckim 18 555 osób, a w powiecie nowotarskim 2675 osób. Dla pozostałej części województwa krakowskiego liczba przesiedleńców wyniosła 3525 osób⁶². Nie wliczono Łemków zamieszkujących powiat jasielski i gorlicki, które w lipcu weszły w skład województwa rzeszowskiego⁶³. Nowosądecki punkt przesiedleńczy obejmował dodatkowo powiat nowotarski. Wkrótce starostwo włączyło do listy przesiedleńczej dodatkowe 3611 starorusinów z terenów gminy Muszyna oraz z gminy Piwniczna. Łącznie liczba ludności łemkowskiej kwalifikującej się do wyjazdu do USRR dla powiatu nowosądeckiego sięgnęła 22 166 osób. Akcja przesiedleńcza rozpoczęła się 19 kwietnia 1945 r. przesiedlaniem z gminy Łabowa. Do tego czasu zgłosiło się 2460 rodzin, czyli 11 773 osób. Sporządzanie list odbywało się przez rejonowych przedstawicieli przy współpracy pełnomocnika USRR. Do 24 lipca 1945 r. z powiatu nowosądeckiego przesiedlonych zostało 13 100 Łemków, a więc 59%⁶⁴.

Na terenie powiatu jasielskiego, gdzie ludność łemkowska zamieszkiwała w liczbie ok. 8–9 tys. cztery południowe gminy (składające się na dwanaście wsi)⁶⁵, do przesiedlenia na teren Ukrainy sowieckiej zostało zakwalifikowanych 1911 rodzin, tj. 7859 osób⁶⁶. Akcja wysiedleńcza w tymże powiecie rozpoczęła się z dniem 1 kwietnia. Przesiedlono najpierw gminę Dębowiec, Osiek potem Żmigród Nowy i Krempnę. Pierwszy transport ewakuowanej ludności odszedł ze stacji Jasło w dniu 26 kwietnia 1945 r.⁶⁷ Do połowy kwietnia zebrano 1050 zgłoszeń od 1500 rodzin; głównie ze zniszczonych przez Niemców wsi. Do 26 sierpnia wysiedlono 92% przewidywanej liczby; odprawiono 16 transportami (617 wagonów)

⁶¹ Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział w Nowym Sączu (dalej: APNS), PUR 31/113/24, Pismo Prezydium Powiatowej Rady Narodowej do wojewódzkiej Rady Narodowej w Krakowie, 24 III 1945 r., k. 1; J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 292.

⁶² Akcja prowadzona przez władze cywilne powoli obejmowała kolejne gminy: 5 maja 1945 r. Nowy Sącz, 13 maja – Krynicy, 20 maja – Piwniczną, 21 maja – Florynkę, 23 maja – Nawojową, 29 maja – Tylicz. W czerwcu zgłosiło się 1084 rodzin. 4 lipca nastąpiły przesiedlenia w gminie Muszyna a 19 lipca w gminie Grybów. Łemkowie zachowywali się spokojnie, do połowy czerwca zdołano przesiedlić 481 rodzin, a więc 2255 osób, co stanowiło min. 16,6% mieszkających w Krynicy-Wsi, 34% w Krynicy oraz 25% osób z gminy Łabowa. *Repatriacja...*, t. 1, dok. 139, s. 267, J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 292–293; B. Zawisłak, *Taki jest nasz los. Tragiczne karty z dziejów Łemków w kontekście Powroźnika*, Powroźnik 2008, s. 85.

⁶³ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 292.

⁶⁴ Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie za lipiec 1945 r. Ocena sytuacji wśród ludności ukraińskiej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 65, s. 168.

⁶⁵ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 284.

⁶⁶ Szyfrogram J. Mirka do MAP o rezultatach przesiedleń ludności ukraińskiej w powiecie jasielskim, z dn. 1 X 1945, w: *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, red. Z. Gajowniczek, Polska i Ukraina w Latach Trzydziestych–Czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 2, Kijów 2000, dok. 84, s. 553, AAN 529/VII-2 Rejonowy Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji w Krośnie [dalej: PRK], Pismo Rejonowego Przedstawiciela ds. ewakuacji M. Zająca do Wojewody Rzeszowskiego, z dn. 17 IX 1945, k. 127.

⁶⁷ AAN PRK 529/VII-2, Sprawozdanie Rejonowego Przedstawicielstwa do spraw ewakuacji w Jasle, z dn. 15 X 1945 r., k. 129.

1759 rodzin (7223 osoby), w tym 4 mieszane⁶⁸. Według sprawozdania jasielskiego Starosty Powiatowego M. Sałustowicza, liczebność Łemków w rozłożeniu na poszczególne miejscowości przedstawiała się następująco: w gminie Krempna mieszkało 4135 osób, w gminie Żmigród 1160 osób, w gminie Osiek 1065 osób, zaś w gminie Dębowiec 1044 Łemków⁶⁹; natomiast Eugeniusz Misilo szacuje liczbę ludności łemkowskiej w tymże powiecie na 8800 osób⁷⁰. Według ukraińskiej dokumentacji na obszarze tym mieszkały 1642 rodziny, tj. 6492 osoby⁷¹. Wśród owej ludności zdecydowanie przeważało wyznanie greckokatolickie, jedynie w Desznicy znajdowała się parafia prawosławna. Ludność łemkowska zamieszkująca powiat jasielski żyła w ciężkich warunkach bytowych i miała także utrudniony dostęp do szkolnictwa. W większości opowiadała się za staroruskim ruchem, stroniąc jednakże od spraw politycznych. Orientacja proukraińska rozwinęła się na tym terenie w czasie II wojny światowej, będąc atrakcyjna jedynie dla nielicznej grupy młodzieży; pozostali charakteryzowali się obojętnym bądź wrogim nastawieniem do ruchu ukraińskiego⁷².

Przedstawiciel Rejonowy ds. ewakuacji w Gorlicach na podstawie spisu ludności przeprowadzonego przez starostwo oszacował liczbę Łemków zamieszkujących tenże powiat na 4006 rodzin, tj. 18 200 osób⁷³, jednakże w sprawozdaniu z 29 lipca 1945 r. zanotowano liczbę 5 tys. rodzin łemkowskich i ukraińskich, tj. 22 552 osób⁷⁴. W dokumencie kończącym akcję przesiedleńczą z 28 czerwca 1946 r. dla powiatu gorlickiego zapisano 3987 rodzin łemkowskich, tj. 17 316 osób⁷⁵. Według tego samego aktu z przesiedlenia zwolniono 80 rodzin (314 osób) polsko-łemkowskich, 10 rodzin (58 osób) posiadających obywatelstwo amerykańskie, a także 27 rodzin (134 osób), które wyjechały na Śląsk. Wobec tego ogólna liczba ludności łemkowskiej podlegającej przesiedleniu w powiecie gorlickim na początku akcji wynosiła 3870 rodzin, tj. 16 810 osób⁷⁶. Prawdopodobnie z powodu znacznych zniszczeń

⁶⁸ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 284; AAN PRK 529/VII-4, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu Jasło, z dn. 1 X 1945, k. 4.

⁶⁹ Sprawozdanie starosty powiatowego jasielskiego dla Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie o sytuacji na Łemkowszczyźnie, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 48, s. 128.

⁷⁰ *Repatriacja...*, s. 130.

⁷¹ Доповідна записка Головного уповноваженого уряду УРСР, 3 липня 1945 р., w: *Депортації західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах*, t. 1: 1939–1945 рр., red. Ю. Сливка, Львів 1996, s. 523.

⁷² Sprawozdanie starosty powiatowego jasielskiego dla Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie o sytuacji na Łemkowszczyźnie, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 48, s. 128–130.

⁷³ AAN PRG 529/III-2, [1184/2], Spis ludności powiatu gorlickiego według wsi z uwzględnieniem ludności łemkowskiej, k. 32.

⁷⁴ AAN PRG 529/III-2[1184/2], Sprawozdanie z ewakuacji ludności ukraińskiej do ZSRR z powiatu gorlickiego województwa krakowskiego na dzień 29 lipca 1945 r., k. 29.

⁷⁵ ЦДАВО України, ф 4959, оп. 1, с. 40, Головний Уповноважений уряду УРСР з евакуації українського населення з території Польщі, Акт pomiędzy Pełnomocnikiem Głównego Pełnomocnika rządu USRR ds. ewakuacji na powiat Gorlice a Przedstawicielem Głównego Przedstawiciela Rządu Rzeczypospolitej Polskiej do sp. ewakuacji, z dn. 28 VI 1946, k. 5.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф 4959, оп. 1, с. 40, Головний Уповноважений уряду УРСР з евакуації українського населення з території Польщі, Акт pomiędzy Pełnomocnikiem Głównego

wiosek po przejściu frontu, już 13 marca, a więc w chwili rozpoczęcia działalności na terenie powiatu aparatu przesiedleńczego, do wyjazdu zgłosiło się 20 delegatów łemkowskich, następnego dnia liczba zgłoszeń sięgnęła 100. Do końca marca WRKŁ zapisał na listy przesiedleńcze około 1,5 tys. rodzin, w tym 75% mieszkańców gminy Gładyszów. Należy podkreślić, iż na terenie powiatu gorlickiego ludność zapisywała się chętnie, do maja liczba zgłoszeń sięgnęła 3 tys. rodzin, czyli 12 tys. osób. Pierwsze transporty wyjechały 13 i 14 maja, z 98 rodzinami (474 osobami) z miejscowości Radocyna⁷⁷.

W przeciągu czerwca liczba zgłoszeń wzrosła do 3337 rodzin (17 167 osób), z czego z gminy Gładyszów zgłosiło się do przesiedlenia 769 rodzin, tj. 3829 osób, z gminy Sękowa 575 rodzin, tj. 2930 osób, z Uścia Gorlickiego 917 osób, tj. 4721 osób, z Lipink 358 rodzin, tj. 1616 osób, z Śnietnicy 600 rodzin, tj. 3403 osoby oraz z gminy Ropa 118 rodzin, tj. 668 osób (z dwóch ostatnich gmin do 1 czerwca 1945 r. wysiedlono łącznie 112 rodzin, tj. 890 osób)⁷⁸. Szacowano wtedy liczbę Łemków podlegających przesiedleniu na 4006 rodzin, tj. 18 120 osób⁷⁹. W sierpniu zainteresowanie wyjazdami drastycznie spadło, wycofały się 524 rodziny⁸⁰. Według polskiego aparatu przesiedleńczego do końca sierpnia 1945 r. wyjechały z powiatu gorlickiego 2823 rodziny (12 761 osób)⁸¹.

Na obszarze Łemkowszczyzny wschodniej do 8 maja 1945 r. do biura pełnomocnika w Sanoku zgłosiło się 3315 rodzin, tj. 15 534 osoby. Stanowiło to ok. 20% ludności niepolskiej zamieszkującej powiaty sanocki, krośnieński oraz brzozowski, które wg danych przygotowanych przez starostwa liczyły łącznie ok. 71 451 Ukraińców (w tym ludności łemkowskiej). Ze zgłoszeń do przesiedlenia zakwalifikowano ok. 3 tys. rodzin tj. 15 tys. osób, z czego do USRR wyjechało 2091 rodzin, tj. 8767 osób (65–70%). Początkowo przesiedleniom poddano miejscowości najbardziej zniszczone w wyniku działań wojennych⁸². Z powiatu sanockiego do 15 czerwca 1945 r. Łemków wysiedlono z gmin Rymanów, Jaśliska

Pełnomocnika rządu USRR ds. ewakuacji na powiat Gorlice a Przedstawicielem Głównego Przedstawiciela Rządu Rzeczypospolitej Polskiej do sp. ewakuacji, z dn. 28 VI 1946, k. 5.

⁷⁷ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 286–288; zob. AAN PRG 529/III-2 [1184/2], Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu gorlickiego na dzień 1 maja 1945 r. k. 48; APP PUR oddział w Gorlicach 3, Sprawozdanie Inspektoratu Osadniczego w Gorlicach, z dn. 24 III 1945, k. 9.

⁷⁸ AAN PRG 529/III-2[1184/2], Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu gorlickiego na dzień 1 czerwca 1945 r., k. 35; Доповідна записка Головного уповноваженого уряду УРСР, 3 липня 1945 р., w: *Депортації західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.*, t. 1: 1939–1945 рр., s. 532.

⁷⁹ Wg tych szacunków w gminie Gładyszów mieszkało 949 rodzin łemkowskich, tj. 4269 osób, w gminie Sękowa 859 rodzin, tj. 4009 osób, w gminie Śnietnica 535 rodzin, tj. 2405 osób, w gminie Uście Ruskie 1028, tj. 4581 osób, w gminie Ropa 291 rodzin, tj. 1309 osób, natomiast w gminie Lipinki mieszkało 344 rodziny łemkowskie, tj. 1547 osób. AAN PRG 529/III-2[1184/2], Spis ludności powiatu gorlickiego wg wsi z uwzględnieniem ludności łemkowskiej, k. 32.

⁸⁰ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 289; zob. AAN PRG 529/III-2[1184/2], Spis ludności powiatu gorlickiego według wsi z uwzględnieniem ludności łemkowskiej, k. 33.

⁸¹ *Ibidem...*, s. 290.

⁸² AAN PRS 256/14, Pismo Rejonowego Przedstawiciela dla spraw ewakuacji w Sanoku do Głównego Przedstawiciela Rządu do spraw ewakuacji, z dn. 7 V 1945, k. 28.

i Komańcza, łącznie 274 rodzin, tj. 1229 osób⁸³. W sierpniu liczba ta sięgnęła 943 rodzin, tj. 4188 osób⁸⁴.

Przesiedleniem na teren Ukrainy sowieckiej objęto również powiat krośnieński, zamieszkały przez 1990 osób narodowości ukraińskiej (Łemków o ukraińskiej tożsamości), co stanowiło 1,6% ogółu ludności, oraz 9180 osób starorusinów, którzy stanowili 7% ogółu ludności⁸⁵. Do przesiedlenia zakwalifikowano 10 291 osób⁸⁶. Łemkowie zamieszkiwali w tymże powiecie m.in. następujące wsie: Oparówkę, Ciecchanie, Myscową, Olchowiec, Polany, Czarnorzeki, Chyrową, Trzcianę, Mszaną, Ropianicę, Tylawę, Wilsznię, Zyndranową, Pietruszą Wolę, Wróblík Królewski, Węglówkę, Krasną, oraz Rzepnik. Przez władze powiatowe ludność ta była uznawana za lojalną w stosunku do państwa polskiego⁸⁷. Do grudnia 1944 r. wysiedlono z tego powiatu 74 rodziny, tj. 347 osób⁸⁸. Według danych MSZ Przedstawicielstwa do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej na rejon Sanok, na dzień 15 czerwca 1945 r. z tego obszaru przesiedlono łącznie 1619 rodzin, tj. 6963 osoby (68%)⁸⁹. Prawdopodobnie pod wpływem ciągłych napadów na Łemków, ludność ta jeszcze w zimie zgłosiła się do biura pełnomocnika w Sanoku w liczbie 787 rodzin⁹⁰. W krośnieńskim od początku akcji do połowy sierpnia 1945 r. wysiedlono 981 rodzin, tj. 8306 osób, które stanowiły 81% liczby zakwalifikowanych do wyjazdu na teren USRR⁹¹.

⁸³ AAN PRS 526/14, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu Sanok, z dn. 15 VI 1945, k. 10; zob. *ibidem*, Pismo MSZ Przedstawiciel Rejonowy Rządu Tymczasowego RP na okręg Jarosław do Głównego Przedstawiciela Rządu Tymczasowego RP do epraw ewakuacji w Lublinie, z dn. 1 III 1945, k. 5; *ibidem* 529/XII-4, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu Sanok, z dn. 15 VI 1945, k. 3; *ibidem* 529/XII-3, Pismo J. Bajko do Przedstawiciela Rejonowego ds. ewakuacji na powiat Sanok, z dn. 4 VI 1945, k. 41.

⁸⁴ AAN PRS 529/XII-4, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu Sanok, z dn. 15 VIII 1945, k. 23.

⁸⁵ Ludność ta zamieszkiwała miejscowości: Oparówka – 210 osób, Pierusza Wola – 92, Wróblík Królewski – 546, Czarnorzeki – 200, Krasna – 586, Węglówka – 246; nadto w znikomej liczbie w polskich miejscowościach Krośnie – 32, Jedliczu – 19, Dukli – 9. Archiwum Państwowe w Rzeszowie Urząd Wojewódzki w Rzeszowie [dalej: APR UWR] 36/464, Pismo starosty powiatowego w Krośnie L. Gościńskiego do Urzędu Wojewódzkiego wydział społ.-polityczny w Rzeszowie dotyczący mniejszości narodowych w powiecie krośnieńskim z 19 grudnia 1944 r., k. 70.

⁸⁶ AAN 1193/4, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu Krosno na dzień 15 lipca 1945 r., k. 15.

⁸⁷ APR UWR 36/464, Pismo starosty powiatowego w Krośnie L. Gościńskiego do Urzędu Wojewódzkiego wydział społ.-polityczny w Rzeszowie dotyczący mniejszości narodowych w powiecie krośnieńskim z 19 grudnia 1944 r., k. 70.

⁸⁸ AAN Przedstawiciel PKWN dla ewakuacji ludności ukraińskiej na powiat Sanok PRS 526/14, Plan wyjazdów ewakuowanej ludności ukraińskiej w miesiącu grudniu 1944 r. z powiatu Krosno, k. 3.

⁸⁹ Z gminy Polany i Tylawa wysiedlono łącznie 3023 osoby. AAN PR 526/14, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu Krosno, z dn. 15 VI 1945, k. 8; *ibidem* 529/XII-4; Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu Krosno, z dn. 15 VI 1945, k. 4.

⁹⁰ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 282.

⁹¹ AAN 529/XII-4, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu Krosno, z dn. 15 VIII 1945, k. 24.

Każda osoba przesiedlana mogła zabrać ze sobą dwie tony mienia, do którego wliczały się sprzęty domowego oraz wiejskiego inwentarza gospodarczego, przedmioty niezbędne do wykonywania zawodu oraz rzeczy codziennego użytku: odzież, obuwie, pościel czy artykuły żywnościowe. Na jedną osobę wyjeżdżającą przypadало prawo posiadania kwoty nieprzekraczającej 1 tys. złotych bądź rubli. Na miejscu należało pozostawić: broń, fotografie⁹², plany, mapy, samochody, motocykle oraz przedmioty wartościowe, tj. złoto, srebro, kamienie szlachetne czy dzieła sztuki. Ze względu na trudności transportowe nie wolno było zabierać również mebli⁹³. Nakaz pozostawienia większej kwoty pieniężnej oraz kosztowności był ze strony państw dokonujących wymiany ludności grabieżą mienia.

Po oszacowaniu majątku pozostawionego przez przesiedleńca następował załadunek dobytku oraz przewiezienie na dworzec kolejowy do punktu załadunkowego, skąd transportowano do USRR⁹⁴. Przeważnie ludność łemkowska pokonywała drogę pieszo, gdyż wozy były wykorzystywane do przewozu mienia⁹⁵. W trakcie przesiedlenia wynikło wiele komplikacji, które spowolniły akcję, a z czasem spowodowały zniechęcenie do niej wśród zgłoszonych wcześniej Łemków, m.in. wielu spośród przesiedlających się zostało okradzionych w drodze na stacje⁹⁶. Brak wystarczającej liczby podwód dostarczanych przez starostwa powiatowe, odpowiedniej liczby ludzi, a w szczególności niemożność usprawnienia transportu oraz niedostatek wagonów powodowały, że przesiedlenie przedłużało się. Konsekwencją tego było kilkutygodniowe nawet oczekiwanie przesiedleńców na dworcach kolejowych na transport, często bez podstawowych środków m.in. pomocy sanitarnej czy aprowizacyjnej. Niewystarczające okazywały się również pastwiska przeznaczone dla przewożonych zwierząt domowych. W takich warunkach 610 rodzin łemkowskich spędziło ponad miesiąc w Nowym Sączu⁹⁷. Z rozkazu Iwana Kukoby utworzona została przez delegata pełnomocnika ukraińskiego straż złożona z Łemków. Na tym tle doszło do napięć pomiędzy stroną polską i ukraińską, gdyż na terenie gminy Piwniczna owa straż na polecenie komisji ukraińskiej rekwirowała ludności polskiej furmanki do transportowania łemkowskich majątków⁹⁸. Pojawiły się również trudności związane z interpretacją instrukcji przesiedleńczych, czego konsekwencją były różne wytyczne starostwa powiatowego, przedstawicielstwa rejonowego oraz

⁹² Można było wziąć zdjęcia osobiste.

⁹³ APNS PUR 31/113/24, Odpis układu pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Rad dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium USRR i ludności ukraińskiej z terytorium Polski, 9 IX 1944 r., k. 23.

⁹⁴ Sprawozdanie końcowe Wydziału Operacyjnego Dowództwa Okręgu Wojskowego nr V (Krakowskiego) dla Sztabu Generalnego WP z przesiedlenia Ukraińców z województwa krakowskiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 139, s. 267.

⁹⁵ J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 204.

⁹⁶ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 293.

⁹⁷ Sprawozdanie końcowe Wydziału Operacyjnego Dowództwa Okręgu Wojskowego nr V (Krakowskiego) dla Sztabu Generalnego WP z przesiedlenia Ukraińców z województwa krakowskiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 139, s. 268; ЦДАВО України, ф 4959, оп. 1, с. 40, Головний Уповноважений уряду УРСР з евакуації українського населення з території Польщі, Докладная записка 23 IV 1945, k. 273.

⁹⁸ J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 204.

pełnomocnika USRR. Niejednomyślność organów administracyjnych pojawiała się najczęściej w kwestii szacunku majątku oraz określeniu przedmiotów podlegających prawu wywozu poza granice państwa⁹⁹. Strona ukraińska zezwalała m.in. na zabieranie przez Łemków wyposażenia cerkiewnego czy sprzętu przeciwpożarowego, które to wg umowy miały pozostawać na opuszczonym terenie. Zdarzały się przypadki, iż wyceny majątków dokonywali jedynie urzędnicy ukraińscy bez polskich komisji. Ludność, która otrzymywała dokumenty przesiedleńcze, często, wbrew zarządzeniom władz polskich, niszczyła swoje mienie, aby nie pozostawić majątku polskim przesiedleńcom. Pojawiły się również zaniedbania ze strony nowosądeckiej administracji, m.in. Łemkowie donosili o grabieżach dokonywanych przez funkcjonariuszy milicji¹⁰⁰. W rezultacie źle zorganizowanego przesiedlenia, ludność łemkowska oczekująca szybkiego wyjazdu nie obsiała pól, co w sytuacji przedłużającej się akcji doprowadziło do głodowania wielu rodzin. Okoliczności te często zmuszały Łemków do kradzieży, co tylko podsycalo niechęć do nich wśród Polaków, którzy naciskali na starostwa w celu przyspieszenia akcji¹⁰¹.

W związku z trudnościami w przeprowadzeniu przesiedleń na całym terytorium nimi objętym oraz ustaniem z końcem czerwca napływu nowych zgłoszeń, zarówno w ukraińskim, jak i polskim aparacie przesiedleńczym panowało przeświadczenie o niemożliwości prowadzenia dalszej akcji. Pojawiały się głosy o potrzebie wprowadzenia przymusu. 24 lipca 1945 r. w Ministerstwie Administracji Publicznej w Warszawie odbyła się konferencja pod przewodnictwem Władysława Wolskiego, na którą zaproszono przedstawicieli społeczności ukraińskiej oraz rusińskiej z województw krakowskiego, lubelskiego oraz rzeszowskiego, aby mogli przedstawić swoje postulaty. W rzeczywistości konferencję zorganizowano w celu przekonania ludności ukraińskiej oraz łemkowskiej do opuszczenia terenów Polski, a tym samym do aktywizacji akcji przesiedleńczej z zastoju, w jakim się znajdowała. Reprezentacje ukraińskie i łemkowskie oświadczyły chęć pozostania na terenie Polski oraz przedstawiły wspólne postulaty: oświatowe, ekonomiczne, gospodarcze, polityczne, administracyjne oraz praw do swobody wyznaniowej. Podniesiono kwestie otwarcia ukraińskich i łemkowskich szkół powszechnych, gimnazjalnych, seminariów nauczycielskich a także szkół rolniczych, rzemieślniczych, handlowych z nauczycielami narodowości ruskiej. Przedstawiono również postulat dopuszczenia łemkowskiej młodzieży do szkół wyższych na terenie Polski¹⁰².

⁹⁹ Sprawozdanie końcowe Wydziału Operacyjnego Dowództwa Okręgu Wojskowego nr V (Krakowskiego) dla Sztabu Generalnego WP z przesiedlenia Ukraińców z województwa krakowskiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 139, s. 268.

¹⁰⁰ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 294; J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 205; zob. APKr UW II Pismo Urzędu Wojewódzkiego Wydział Społeczno-Polityczny w Krakowie nt. zapobiegania zniszczeń budynków gospodarczych przez ludność Łemkowszczyzny, z dn. 23 IV 1945, k. 45; *ibidem*, Pismo Wojewódzkiej Rady Narodowej w Krakowie do wojewody krakowskiego Adama Ostrowskiego, z dn. 17 IV 1945, k. 43.

¹⁰¹ Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie za lipiec 1945 r. Ocena sytuacji wśród ludności ukraińskiej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 65, s. 167.

¹⁰² Sprawozdanie delegacji ludności ukraińskiej województwa krakowskiego z konferencji w Ministerstwie Administracji Publicznej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 61, s. 157; zob. też J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 231–234.

Proszono o prawo do prowadzenia spółdzielni oraz łemkowskiego banku, o przeprowadzenie komasacji gruntów oraz o objęcie ich reformą rolną, o anulowanie dekretu zakazującego sprzedaży nieruchomości. W postulatach dotyczących polityki wystąpiono o amnestię więźniów politycznych oraz prawo do utworzenia partii demokratycznej. W strefie administracyjnej proszono o dopuszczenie do urzędów ludność łemkowską a także zmianę wrogiego do niej nastawienia urzędników. Delegacja z województwa krakowskiego z powiatu nowosądeckiego, gorlickiego oraz jasielskiego w osobach Michała Dońskiego, Jana Andrasza oraz Piotra Dutki, występująca w imieniu ludności łemkowskiej pragnącej pozostać w Polsce, następująco przedstawiła sytuację: „Na Łemkowszczyźnie panuje całkowity spokój, a stosunek ludności ruskiej na Łemkowszczyźnie do narodu polskiego był zawsze jak najlepszy i rzeczowy, tak przed wojną, jak podczas okupacji, kiedy to organizowano wspólnie walkę dywersyjno-partyzancką przeciwko okupantowi i w chwili obecnej [...] [ludność rusińska] uważa siebie za obywateli państwa polskiego i chce korzystać ze wszelkich praw zagwarantowanych Konstytucją i ponosić wszelkie ciężary, jakie z tego faktu wynikają. Swoją przynależność państwową ludność ruska zaznaczała niejednokrotnie, a nader jasno i dobitnie uczyniła to po przyjsciu zwycięskiej Armii Czerwonej, wstępując dobrowolnie bądź do tejże armii, bądź to do Armii Polskiej”¹⁰³.

Delegacja łemkowska naświetliła dodatkowo podwójnie trudną sytuację Łemków, którym początkowo pozwolono wierzyć w dobrowolność przesiedlenia, a następnie zastosowano przymus, grożąc represjami. Pozorna dobrowolność akcji przesiedleńczej miała wystawić ludność łemkowską na niebezpieczeństwo ze strony podziemia ukraińskiego. Przewlekły charakter przesiedlenia doprowadził do głodu wynikłego z braku plonów. W związku z czym proszono, aby szybko zakończyć przesiedlenia osób zgłoszonych do wyjazdu, a ludność pozostałą zrównać w prawach z Polakami. Kolejną ważną kwestią była sprawa małżeństw polsko-łemkowskich, która, zdaniem delegacji, powinna być rozpatrzona pozytywnie i zakończyć się wydaniem pozwolenia na pozostanie rodzin mieszanych na terenie Polski¹⁰⁴. Godną podkreślenia jest wysunięta przez Michała Dońskiego kwestia odrębności etnicznej ludności łemkowskiej od narodowości ukraińskiej: „Chce zabrać głos w sprawie trzech powiatów: jasielskiego, gorlickiego i nowosądeckiego. Dotychczas ludność ta nazywała się «ruskimi». Dopiero teraz, gdy przybyli Ukraińcy ze wschodu, zaczęli oni szerzyć swoją propagandę. Między ludnością polską i «ruską» nie było nigdy napadów ani żadnych nieporozumień”¹⁰⁵.

Z treści protokołu konferencji wynika, iż władze państwowe zakładać mogły najwyraźniej, że Łemkowie uznający się za ludność narodowości ukraińskiej wyjadą nieprzymuszeni do USRR, dlatego też zobowiązano się załagodzić nieporozumienia polsko-łemkowskie oraz zaniechać dalszego przymusu do akcji przesiedleńczej

¹⁰³ Sprawozdanie delegacji ludności ukraińskiej województwa krakowskiego z konferencji w Ministerstwie Administracji Publicznej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 61, s. 156.

¹⁰⁴ Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie za lipiec 1945 r. Ocena sytuacji wśród ludności ukraińskiej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 65, s. 167.

¹⁰⁵ Protokół konferencji w Ministerstwie Administracji Publicznej z udziałem delegatów ludności ukraińskiej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 60, s. 147.

na szczeblu administracyjnym. Bardziej wiarygodne wydaje się jednak, iż zapewnienia te były jedynie oficjalnym zaprzeczeniem, jakoby władze państwowe przyzwalały na jawne łamanie umowy. Przedstawiciele rządu zapewnili, że pacyfikacja terenów górskich przez jednostki 1 Armii Polskiej w celu likwidacji oddziałów UPA doprowadzi do wzrostu poczucia bezpieczeństwa ludności łemkowskiej chętnej do wyjazdu¹⁰⁶. Polski rząd dodatkowo ręczył, iż dobrowolne przesiedlenie ludności ukraińskiej i łemkowskiej ma na celu uniknięcie konfliktów na tle narodowościowym. „Rząd polski, odchodząc od przedwojennej, szowinistycznej polityki wobec mniejszości narodowych, zezwala na opuszczenie Polski i udanie się do ojczyzny Ukrainy”¹⁰⁷. Zgodnie z zapewnieniami przymusowo przesiedlane miały być jedynie osoby współpracujące z podziemiem ukraińskim. Dyrektor departamentu orzekł, że pozostała ludność łemkowska zostanie zrównana w prawach z ludnością polską, zaznaczając jednakże, że w sytuacji zapobiegania karłowaceniu gospodarstw i w celu zapewnienia samowystarczalności Łemków może zajść potrzeba przesiedlenia ich na ziemię zachodnie. Na koniec stwierdzono, iż postulaty delegacji zostaną zrealizowane po zakończeniu akcji przesiedleńczej ze szczególnymi względami dla Łemków, z wdzięczności za ich postawę wobec Polaków w czasie okupacji¹⁰⁸. Oświadczenie to wywołało ostry sprzeciw Pełnomocnika Rządu USRR do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej, który zażądał zupełnego przesiedlenia Łemków. Podobnego przekonania byli starostowie powiatów nowosądeckiego i nowotaraskiego, którzy w swych relacjach przedstawiali sprawę napięć polsko-łemkowskich jako tak poważną, że zatrzymanie akcji doprowadziłoby do zaognienia konfliktu¹⁰⁹.

Przesiedlenia ludności łemkowskiej, które wg umowy miały posiadać dobrowolny charakter, w warunkach nieustabilizowania władzy, powojennego odtwarzania administracji lokalnej oraz działalności podziemia ukraińskiego zaczęły zaznaczać się odstępstwami od tej zasady. Zdarzały się częste przypadki przymusu, szczególnie w stosunku do ludności, która wcześniej zadeklarowała chęć wyjazdu, a następnie zmieniła decyzję. Dowódca Wojska Ochrony Pogranicza na Jasło, Gorlice oraz Nowy Sącz planował wysiedlenie Łemków z obszaru granicznego. Administracja nowosądecka dążyła do usunięcia ludności łemkowskiej z terenu powiatu, co było związane z przesiedleniem Polaków ze wschodu, którzy mieli być osadzeni na pozostałych po Łemkach gospodarstwach. W związku z tym prowadzono intensywną agitację wśród ludności łemkowskiej – przez obwieszczenia starosty i rady narodowej, organizację zjazdów na terenach łemkowskich wsi z przedstawicielami władz powiatowych czy stronnictw politycznych¹¹⁰. Nowosądeckie starostwo starało się usprawnić przesiedlenia poprzez dostarczanie dodatkowych podwód oraz organizację odpowiednich warunków na stacjach kolejowych¹¹¹. Dążono również do utworzenia dodatkowych komisji, które miałyby towarzyszyć szacunkom mienia

¹⁰⁶ *Ibidem*, dok. 65, s. 168.

¹⁰⁷ J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 205.

¹⁰⁸ Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie za lipiec 1945 r. Ocena sytuacji wśród ludności ukraińskiej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 65, s. 168.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ A. Kwilecki, *Fragmety najnowszej historii...*, s. 277.

¹¹¹ J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 206.

w celu zapobiegania konfliktom. Postanowiono, iż ludność łemkowska z chwilą wyjazdu z domostwa nie miała prawa powrotu po paszę dla zwierząt, gdyż pozostałe mienie było już oszacowane i oddane pod dozór sołtysów¹¹². Starosta nowosądecki Józef Łabuz postanowił o wysiedleniu z obszaru granicznego ludności łemkowskiej wcześniej karanej za przestępstwa na tle politycznym i kryminalnym oraz wydał rozporządzenie do zarządów gmin o natychmiastowym ściąganiu świadczeń rzeczowych od Łemków odwołujących wyjazd do USRR. Powyższe działania miały na celu przekonanie ludności łemkowskiej do przesiedlenia z terenu powiatu. Zdarzały się jednak przypadki odwrotne – przekazywania przez sołtysów pozostającym w Polsce rodzinom łemkowskim ziemi po wyjeżdżających do USRR¹¹³.

Przedłużająca się akcja przesiedleńcza oraz opuszczenie Łemkowszczyzny przez jednostki Armii Czerwonej doprowadziły do ustania napływu zgłoszeń do wyjazdu. Począwszy od sierpnia 1945 r. panowały wśród ludności łemkowskiej nastroje niechętnie przesiedleniom, przejawiające się wyszukiwaniem powodów pozwalających na uchylenie się od wyjazdu. Od 1 sierpnia nie wystąpiły dobrowolne zgłoszenia, z wyjątkiem osób wracających z Niemiec lub tych, których rodziny zostały już przesiedlone. Pozostali Łemkowie nie przejawiali zamiarów opuszczenia granic Polski¹¹⁴. Dochodzić zaczęło nawet do sytuacji, w której wcześniej zgłoszeni chętni, którzy deklarowali wyjazd po zbiorach plonów, wycofali się z uczestnictwa w akcji. Do oczekujących na wysiedlenie przychodziły listy od przesiedleńców, które zniechęcały do wyjazdu. Kolejną przeszkodą, która spowodowała zahamowanie akcji i przyczyniła się do wzrostu niechęci do wyjazdu ludności łemkowskiej, były stopniowe powroty osób przesiedlonych na tereny USRR do pozostawionych domostw; wracający opowiadali szykującym się do podróży o fatalnych warunkach panujących na Ukrainie¹¹⁵. Łemkowie powracali z terenów wschodnich transportami wysiedleńców polskich; w dawnym miejscu zamieszkania spotykali osiedlonych Polaków. Dochodziło wówczas do konfliktów o użytkowanie ziemi, którą Łemkowie uznawali za swoją własność¹¹⁶.

W związku z brakiem zgłoszeń w powiecie gorlickim, w celu aktywizacji akcji przesiedleńczej, dnia 3 sierpnia odbyła się specjalna konferencja z udziałem władz powiatowych i przedstawicieli urzędów, przewodniczącego PRN, komendanta MO i sekretarza KP PPR. Zgodnie z sugestiami pełnomocników postanowiono ścigać kontyngent z osób wstrzymujących się od wyjazdu¹¹⁷. Od dnia 5 sierpnia

¹¹² Pismo starosty powiatowego nowosądeckiego J. Łabuza do Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie w odpowiedzi na zarzuty pełnomocnika rejonowego rządu USRR do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Nowym Sączu mjr I. Kukoby, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 74, s. 184.

¹¹³ *Ibidem*, s. 183.

¹¹⁴ A. Kwilecki, *Fragmety najnowszej historii...*, s. 279.

¹¹⁵ Sprawozdanie końcowe Wydziału Operacyjnego Dowództwa Okręgu Wojskowego nr V (Krakowskiego) dla Sztabu Generalnego WP z przesiedlenia Ukraińców z województwa krakowskiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 139, s. 269.

¹¹⁶ *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców...*, dok. 95, s. 607; AAN PRG 529/III-2, Pismo Przedstawiciela Rejonowego ds. ewakuacji w Gorlicach do J. Bednarza, z dn. 1 XI 1946, k. 12.

¹¹⁷ Protokół zebrania odbytego w Starostwie Powiatowym w Gorlicach w sprawie wysiedlenia Łemków do USRR, z dn. 3 VIII 1945, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 68, s. 172.

rozpoczęto organizowanie w łemkowskich wsiach specjalnych zebrań, na których nakłaniano do wyjazdu na teren USRR; dodatkowo rozplakatowano apele starosty. Podjęte działania okazały się nieskuteczne, łącznie zebrano 25 zgłoszeń, a wyjechało 17 rodzin¹¹⁸. Józef Bednarz 17 października 1945 r. zwrócił się do Przedstawicielstwa Rejonowego ds. ewakuacji w Gorlicach z żądaniem wyjaśnienia przeszkód w wysiedleniu 4316 osób¹¹⁹. 16 listopada wojsko zostało skierowane do przesiedlenia Łemków ze Zdyni; zastało tylko osoby starsze i dzieci, gdyż 70% mieszkańców opuściło domostwa chroniąc się przed przesiedleniem w pobliskich lasach¹²⁰.

Wedle sprawozdania z przebiegu wysiedlenia ludności z powiatu jasielskiego z dnia 15 września 1945 r. od początku trwania akcji przesiedlono 1768 rodzin, tj. 7206 osób¹²¹, które stanowiły 92% wszystkich zakwalifikowanych do deportacji¹²². Pozostały 153 rodziny, tj. 652 osoby, które wcześniej złożyły deklarację wyjazdu. Na terenie powiatu, podobnie jak na obszarze całej Łemkowszczyzny, miały miejsce masowe przypadki powrotów przesiedleńców¹²³. Przedstawicielstwo USRR do spraw ewakuacji wraz z starostwem uznało, iż akcja przesiedleńcza z tegoż powiatu została zakończona. Spotkało się to z ostrą reakcją Rejonowego Przedstawiciela ds. ewakuacji w Krośnie Mikołaja Zająca, który uznał, iż decyzja ta miała na celu ocalenie od deportacji 376 osób z gminy Krempna¹²⁴. Ponadto ustalono, iż na terenie jasielskiego znajdują się 2 tys. osób uznanych za narodowości ukraińskiej. Inteligencja łemkowska i ukraińska celem uniknięcia przymusowego przesiedlenia zmieniała miejsce zamieszkania, przenosząc się do sąsiednich miejscowości. Starostwo Powiatowe w Jasle odmówiło współpracy w kontynuacji akcji przesiedleńczej, co doprowadziło do aresztowania starosty i jego zastępcy. Niektóre gminy przedstawiały niekompletne spisy mieszkańców¹²⁵. Osoby, które uniknęły zapisu na tychże listach, prawdopodobnie ukrywały się w lasach bądź wyjechały do innych miejscowości, dlatego też ich przesiedlenie nie doszło do skutku. Niemożność deportacji zbiegłej ludności przesądziła o decyzji Pełnomocnika Rządu

¹¹⁸ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 290.

¹¹⁹ AAN PRG 529/III-2, Pismo J. Bednarza do Przedstawiciela Rejonowego ds. ewakuacji w Gorlicach, z dn. 17 X 1945, k. 22.

¹²⁰ Osoby pozostałe w domostwach miały mówić żołnierzom „że będą płacili po 100 zł za 1 nabój, którym to nabojem każdy pragnie dostać w łeb, a z miejsca się nie ruszy i ziemi swej nie opuszczą”. APR UWR 36/469, Pismo Starostwa Powiatowego w Gorlicach do Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie, z dn. 17 XI 1945, k. 169.

¹²¹ APR UW 36/455, Pismo do Ministerstwa Administracji Publicznej w Warszawie, z dn. 15 XI 1945.

¹²² AAN PRK 529/VII-2, [Pisma wysłane z rejonowego przedstawicielstwa, gł. sprawy personalne pracowników i inne odpisy], Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu Jasło woj. Kraków na dzień 15 września 1945 r., k. 116; *Ibidem*, Pismo Przedstawiciela ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Krośnie do Wojewody w Rzeszowie, z dnia 17 września 1945 r., k. 127.

¹²³ *Ibidem*, Pismo Przedstawiciela ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Krośnie M. Zająca do Wojewody w Rzeszowie, z dnia 17 września 1945 r., k. 127.

¹²⁴ *Ibidem*, Pismo Przedstawiciela ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Krośnie M. Zająca do Głównego Przedstawiciela Rządu ds. ewakuacji, z dnia 5 listopada 1945 r., k. 160.

¹²⁵ *Ibidem*, Pismo Przedstawiciela ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Krośnie M. Zająca do Głównego Przedstawiciela Rządu ds. ewakuacji w Lublinie, k. 164.

USRR ds. ewakuacji na pow. Jasło i Przedstawiciela ds. ewakuacji na pow. Jasło, którzy oświadczyli, że akcja przesiedleńcza ludności ukraińskiej z powiatu jasielskiego została zakończona 20 lipca 1945 r.¹²⁶

Na terenie powiatu sanockiego we wrześniu 1945 r. do przesiedleń ludności ukraińskiej i łemkowskiej zastosowano wojsko. 18 września rejonowy Przedstawiciel ds. ewakuacji ludności ukraińskiej Tadeusz Wiśniowski zawiadamił J. Bednarza o potrzebie sprowadzenia dodatkowych sił, gdyż jak oceniał, liczebność oddziału wojska jest zbyt mała. Powyższe doprowadziło do konieczności wręczenia ukraińskim wsiom decyzji o wysiedleniu, dając ok. trzech dni na przygotowanie, co w ocenie przedstawiciela było zbyt słabym naciskiem, powodującym zastój akcji. Problematyczny okazał się również szacunek mienia, gdyż komisje ukraińskie odmawiały udania się do wysiedlanych miejscowości, obawiając się ataków oddziałów UPA¹²⁷. Tym samym były to próby przeprowadzenia przymusowego przesiedlenia. W odpowiedzi na to, jak również rabunki mienia ze strony wojska i polskich sąsiadów, jak pisze Jan Pisuliński: „podziemie ukraińskie zarządziło mobilizację do partyzantki [...]. Za zgłaszanie się na wyjazd karało nawet śmiercią [...]. Zniszczyło też mosty i tory kolejowe między Łupkowem a Zagórzem oraz łączność telefoniczną, paliło opuszczone przez przesiedlonych gospodarstwa, by nie mogli skorzystać z nich polscy osadnicy. Mieszkańcy łemkowskich wsi znaleźli się w tragicznym położeniu, poddani terrorowi obu stron. Początkowo oddziały UPA skutecznie powstrzymały wysiedlenie gmin Komańcza i Wola Michowa, wysiedlano tylko w gminach Jaśliska i Rymanów”¹²⁸. Od 1 do 15 września wysiedlono 245 rodzin, tj. 903 osoby (z czego 83 rodziny, tj. 234, osoby pochodziły z powiatu krośnieńskiego). W dniach 16–17 września odesłano z powiatu sanockiego 2 transporty z 213 rodzinami, tj. 1004 osobami. Przystąpiono do wysiedlenia dwóch wsi z powiatu krośnieńskiego¹²⁹. Łącznie we wrześniu 1945 r. wysiedlono z powiatu sanockiego 364 rodziny, tj. 1763 osoby oraz z powiatu krośnieńskiego 123 rodziny, tj. 568 osób¹³⁰. Do 31 października wysiedlono z tego drugiego powiatu 177 rodzin, tj. 593 osoby z miejscowości Korczyn, 68 rodzin, tj. 283 osoby z miejscowości Polany, a także 43 rodziny, tj. 226 osób z miejscowości Tylawa, tym samym podwyższając stan przesiedlonych, wg sprawozdania przedstawiciela rejonowego, do 99, 21 %¹³¹. Do 30 listopada wysiedlono z tego powiatu kolejne 252 rodziny, tj. 917 osób z Korczyna, 6 rodzin, tj. 23 osoby z Odrzykonias, 5 rodzin, tj. 21 osób z Polan, 65 rodzin, tj. 355 osób z Tylawy,

¹²⁶ *Ibidem*, Akt z dnia 6 sierpnia 1945 r., k. 2.

¹²⁷ AAN PRS 529/XII-4, Pismo Przedstawiciela do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej na rejon Sanok do Józefa Bednarza, z dnia 18 września 1945 r., k. 31.

¹²⁸ J. Pisuliński, *Łemkowie – geneza...*, s. 103.

¹²⁹ AAN PRS 529/XII-4, Pismo Przedstawiciela do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej na rejon Sanok do Józefa Bednarza, z dnia 18 IX 1945 r., k. 32; *ibidem*, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu krośnieńskiego na dzień 15 września 1945 r., k. 38.

¹³⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z rejonu Sanok na dzień 30 września 1945 r., k. 34.

¹³¹ *Ibidem*, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu krośnieńskiego, na dzień 31 października 1945 r., k. 43; *ibidem*, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu krośnieńskiego, na dzień 15 października 1945 r., k. 46.

a także 3 rodzin, tj. 13 osób z Wiśniowa¹³², kończąc tym samym praktycznie wysiedlenia z krośnieńskiego. Na terenie tego powiatu miały miejsce próby ujęcia się za wysiedlaną ludnością łemkowską. O jej pozostawienie apelował wójt gminy Polany, powołując się zarówno na walkę Łemków z niemieckim okupantem, jak i względy ekonomiczne gminy¹³³. Ludność łemkowska również występowała o pozostawienie jej na Łemkowszczyźnie¹³⁴. M.in. W gminie Tylawa 50% mieszkańców zmieniło wyznanie z grekokatolickiego na rzymskokatolickie. Ponadto wójt gminy Tylawa zawiadamał, że tamtejsi Łemkowie nie posługują się językiem ukraińskim ani nie uważają się za część narodu ukraińskiego¹³⁵.

Przykładem narodowościowej polityki względem ludności łemkowskiej na szczeblu władz powiatowych była sytuacja w powiecie nowosądeckim i nowotarskim. W wyniku posiedzenia PRN w Nowym Sączu z 31 sierpnia 1945 r. prezydium, mające na celu aktywizację akcji przesiedleńczej, powzięło decyzję pełnego odstępowania od zasady dobrowolności oraz przystąpiło do przymuszania ludności łemkowskiej do wyjazdu¹³⁶. 25 września starosta nowosądecki Józef Łabuz, powołując się na rozporządzenie prezydenta RP z dnia 23 XII 1937 r. o granicach Polski, wydał zarządzenie nakazujące ludności łemkowskiej opuszczenie obszaru granicznego w terminie 14 dni. W obwieszczeniu tym zaznaczył, iż w przypadku pozostania na terenie powiatu, przesiedlenie zostanie przeprowadzone przymusowo¹³⁷. Łemkowie uznani przez administrację za osoby o wrogim nastawieniu do państwa otrzymywali imienne nakazy wyjazdu do USRR¹³⁸. Poprzez zarządzenie opuszczenia strefy nadgranicznej wymuszono wyjazd na 153 rodzinach (351 osób); wysiedlono ze wsi Florynka większość grekokatolickich zakonników, którzy dotychczas odmawiali przesiedlenia na teren USRR. Dopiero po otrzymaniu nakazu opuszczenia pasa granicznego w przeciągu 24 godzin podpisali deklarację wyjazdu¹³⁹. Podjęte przez

¹³² *Ibidem*, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu krośnieńskiego, na dzień 30 listopada 1945 r., k. 50; zob. APS SPK 1188/22 Starostwo Powiatowe Krośnieńskie 1944-1950, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z powiatu Krosno na dzień 30 listopada 1945 r., k. 172; APS SPK 1188/22, Wykaz przesiedlonych do ZSRR z terenu powiatu krośnieńskiego, k. 173.

¹³³ APS SPK 1188/22, Pismo wójta gminy Polany do Starostwa Powiatowego w Krośnie, z dnia 11 IX 1945 r., k. 100.

¹³⁴ APS SPK 1188/22, Zaświadczenie przedłożone do Starostwa Powiatowego w Krośnie, z dnia 8 X 1945 r., k. 146.

¹³⁵ APS SPK 1188/22, Pismo wójta gminy Tylawa do Starostwa Powiatowego w Krośnie, z dnia 8 V 1946 r., k. 57.

¹³⁶ J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 212.

¹³⁷ Zarządzenie starosty powiatowego nowosądeckiego J. Łabuza o obowiązku opuszczenia obszaru granicznego przez ludność ukraińską, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 96, s. 231; Pismo starosty powiatowego nowosądeckiego J. Łabuza do Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie potwierdzające stosowne zasady segregacji wśród Łemków w trakcie akcji przesiedleńczej do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 106, s. 255.

¹³⁸ *Ibidem*, dok. 117, s. 275.

¹³⁹ APNS, StPNS 99, Pismo Głównego Przedstawiciela Rządu do spraw ewakuacji Józefa Bednarza do Starosty Powiatowego w Nowym Sączu, 21 XII 1945 r., k. 501; APKr UW II 1082, Sprawy Ukraińców, Pismo starosty nowosądeckiego do MSZ Przedstawiciela Głównego Rządu dla spraw ewakuacji w Lublinie, z dn. 7 XI 1945, k. 150; J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 212.

władze działania miały na celu zastraszenie ludności łemkowskiej pozostałej na terenie powiatu i ukazanie, czym grozi opieszałość w opuszczeniu Sądecczyzny. Postępowanie władz powiatowych przyczyniło się do zmiany wrogiego nastawienia ludności łemkowskiej do podziemia ukraińskiego.

Ostatecznym rezultatem posiedzenia PRN z 9 października 1945 r. było złożenie losu ludności łemkowskiej w ręce administracji lokalnej. Postanowiono, iż o kwalifikacji do wyjazdu każdej osoby decydować będzie PRN w oparciu o weryfikację lojalności w stosunku do okupanta niemieckiego w czasie II wojny światowej¹⁴⁰. Członkowie rady jednogłośnie poparli potrzebę wysiedlenia całej ludności łemkowskiej. Różnice zdań pojawiły się dopiero w kwestii pozostawienia rodzin polsko-łemkowskich oraz osób lojalnych. Całkowitą deportację postulowali działacze PPR, którzy widzieli w postawie ludności łemkowskiej wrogie państwu nastawienie. Przewodniczący PRN Jan Antoniszczak oraz starosta Józef Łabuz sugerowali, aby pozwolić pozostać osobom, które przyczyniły się do wyzwoleniczej walki z okupantem niemieckim. Członkowie PSL z kolei proponowali pozostawienie rodzin mieszanych, zauważając, że przesiedlenie wszystkich Łemków odbije się niekorzystnie na gospodarce powiatu¹⁴¹.

Władze powiatowe, pomimo sygnałów ze strony działaczy PSL, nie liczyły się z konsekwencjami. Akcja przesiedleńcza odbijała się negatywnie na gospodarce rolnej oraz aprowizacyjnej powiatu nowosądeckiego. Rolnicy zobowiązani do dostarczania podwód, przewożąc deportowane osoby do punktów załadowniczych, zaniedbywali prace we własnych gospodarstwach. Ponadto Łemkowie oczekujący na wyjazd nie użytkowali ziemi, co powodowało brak plonów w chwili przekazania jej polskim przesiedleńcom¹⁴². Akcja przebiegała opieszale ze względu na niechęć ludności łemkowskiej do opuszczania gospodarstw, hamując normalne funkcjonowanie powiatu. Przesiedlenie absorbowало również ogromną liczbę środków transportowych, co sparaliżowało ściąganie świadczeń kontyngentowych¹⁴³.

13 października 1945 r. PRN wystosowała uchwałę do gmin, w której informowała, że deportacja Łemków jest wskazana ze względów politycznych i gospodarczych dla Polski i Związku Radzieckiego. Zarzuciła gminnym radom narodowym opieszałość i niezdecydowanie, które rzutuje na opinię władz powiatowych. Jasno stwierdzono, że w kwestii bezpieczeństwa istotne jest szybkie zakończenie akcji przesiedleńczej, w związku z czym należy wycofać wszystkie wcześniej wydane pozwolenia na jej uniknięcie¹⁴⁴.

Pomimo wytycznych PRN, władze gmin nie prowadziły jednolitej polityki wobec Łemków. Zdarzały się przypadki podań o wysiedlenie poszczególnych osób,

¹⁴⁰ J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 213.

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² Sprawozdanie sytuacyjne Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie za listopad 1945 r., w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 131, s. 290.

¹⁴³ Pismo sekretarza generalnego Polskiej Agencji Prasowej W. Borowego do Wiceministra Administracji Publicznej Wł. Wolskiego w sprawie przesiedlenia Łemków z Polski do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 132, s. 291.

¹⁴⁴ J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 213.

uznanych przez wójtów za osoby o wrogim nastawieniu do państwa polskiego. Z drugiej strony władze lokalne wstawiały się za Łemkami, uznając ich za osoby narodowości polskiej oraz wydając im zaświadczenia o lojalności podczas II wojny światowej¹⁴⁵. Podobną postawę przyjęli proboszczowie rzymskokatolickich parafii, którzy wypisując ludności łemkowskiej metryki, pomagali tym samym w uniknięciu deportacji¹⁴⁶. Podobne przypadki miały miejsce na całej Łemkowszczyźnie¹⁴⁷.

Pewną dezorientację władz powiatowych wprowadziło pismo z Urzędu Wojewódzkiego dot. umowy z 6 lipca 1945 r. pomiędzy Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej i Rządem ZSRR o prawie zmiany obywatelstwa¹⁴⁸. 8 października 1945 r. wojewoda krakowski, powołując się na zarządzenie Ministra Administracji Publicznej z 27 września 1945 r., polecił starostwu nowosądeckiemu wydanie obwieszczenia następującej treści: „Na podstawie umowy z dnia 6 lipca 1945 r. między Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej i Rządem ZSRR obywatele polscy narodowości rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, rusińskiej i litewskiej mają prawo zmiany obywatelstwa polskiego na radzieckie i przesiedlenia się do ZSRR. Umowa nie dotyczy tej ludności rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, rusińskiej i litewskiej z terenów województwa białostockiego, lubelskiego i rzeszowskiego, która stosownie do umów, zawartych 9 i 22 września 1944 roku między Rządem Ukraińskiej, Białoruskiej i Litewskiej SRR i polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego, ewakuowana będzie do ZSRR za pośrednictwem pełnomocników tych Republik, mających siedzibę: Republiki Ukraińskiej

¹⁴⁵ APNS StPNS 92, Pismo komendanta MO w Starym Sączu do Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu z 17 X 1945, k. 7.

¹⁴⁶ zob. APNS StPNS 92, Wypis familijny parafii rzymskokatolickiej, Urząd Parafialny w Nowym Sączu, 4 X 1945, k. 19; APNS StPNS 92, Pismo starosty nowosądeckiego do greckokatolickiego urzędu parafialnego w Rzeszowie, 16 I 1946 r., k. 87.

¹⁴⁷ „Po akcji ewakuacyjnej ludności łemkowskiej do ZSRR dał się zauważyć tak w roku 1945 jak i z początkiem 1946 roku wzmógł się proces asymilacji tamtejszej ludności z ludnością polską. Między innymi pozostała ludność łemkowska, która dzisiaj stanowi nieznaczną mniejszość narodowościową a która utożsamia wyznanie z narodowością masowo zgłaszali o zmianę wyznania z greckokatolickiego na rzymskokatolickie staną się narodowościowo Polakami”. APKr UW II, Sprawy Łemków, Pismo Starosty nowotarskiego do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Społeczno-Polityczny, z dn. 21 IV 1947, k. 133; zob. *ibidem*, UW II 1082, Sprawy Ukraińców, Pismo MAP-u do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie, z dn. 10 X 1945, k. 5; *ibidem*, Pismo starosty nowosądeckiego w sprawie polityki przy przyjmowaniu zgłoszeń o zmianie wyznania, z dn. 21 IX 1945, k. 9; APKr UW II 905, Sprawozdania sytuacyjne miesięczne wojewody krakowskiego, Pismo do MAP-u, z dn. 10 X 1945, k. 203; AAN PRK 529/VII-1, Pismo Starostwa Powiatowego w Krośnie do Komendanta Wojennego w Krośnie, z dn. 27 III 1945, k. 2.

¹⁴⁸ W umowie z 6 VII 1945 w art. 5 zaznaczono, iż przesiedlenie przebiega na podstawie dobrowolnego wyrażenia swej woli przez osoby objęte umową. Dalej w art. 6 postanowiono: „Osoby mające prawo zmiany obywatelstwa polskiego zgodnie z art. 2, znajdujące się w chwili podpisania umowy na terytorium Polski, mogą zwrócić się w terminie do 1 listopada 1945 r. za pośrednictwem miejscowych organów władzy, w sposób przewidziany prawem, z podaniem o zmianę obywatelstwa polskiego”; Umowa między Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej i Rządem ZSRR o prawie zmiany obywatelstwa radzieckiego i przesiedlenia do Polski osób narodowości polskiej i żydowskiej zamieszkałych w ZSRR oraz prawie zmiany obywatelstwa polskiego i przesiedlenia do ZSRR osób narodowości białoruskiej, litewskiej, rosyjskiej, rusińskiej i ukraińskiej, zamieszkałych na terytorium Polski, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 56, s. 140.

w Lublinie, Białoruskiej w Białymstoku i Litewskiej w Sejnach¹⁴⁹. Ostateczny termin sporządzenia wykazów osób zgłoszonych wojewoda wyznaczył na 8 listopada 1945 r.¹⁵⁰

15 października starosta Józef Łabuz w odpowiedzi do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie na pismo z 8 października stwierdził, iż zarządzenie, dające obywatelom polskim wyżej wymienionych narodowości mieszkającym na terenie powiatu nowosądeckiego możliwości otrzymania obywatelstwa radzieckiego i opuszczenia granic Polski, uniemożliwia wykonanie przesiedlenia ludności łemkowskiej z terenu powiatu, przeprowadzanego na podstawie umów z 9 i 22 IX 1944 r.¹⁵¹ W październiku stan wysiedlonej ludności łemkowskiej dla całego okresu przesiedleńczego wynosił: w gminie Muszyna 85%, Tylicz 60% oraz Grybów 44%¹⁵². Na kontynuację akcji naciskał pełnomocnik rządu USRR¹⁵³. Zaplanowane przesiedlenie przeprowadzone przez wojsko miało zastraszyć ludność łemkowską i tym samym wpłynąć na podpisywanie zgłoszeń wyjazdu. Nowosądecka PRN popierała projekt przymuszenia Łemków do wyjazdu¹⁵⁴. Ministerstwo Administracji Publicznej pismem z dnia 27 listopada 1945 r. zakomunikowało, że na obszarze powiatów objętych umową z września 1944 r. „rozpoczęta akcja ewaku-

¹⁴⁹ APNS StNS 99, Pismo wojewody krakowskiego dot. składania podań o zmianie obywatelstwa polskiego przez osoby narodowości rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, rusińskiej i litewskiej, 8 X 1945, k. 403.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁵¹ Swoją opinię starosta argumentował: „Bo jeśli obywatel polski, narodowości rosyjskiej czy ukraińskiej, zgodnie z powyższą umową, będzie miał możliwość, lecz nie będzie musiał zmieniać swego obywatelstwa na radzieckie, to liczyć się należy, opierając się na dotychczasowej praktyce, że nikt z zainteresowanych podania o zmianę obywatelstwa polskiego na radzieckie nie wniesie, a jako taki będzie miał prawo żądać pozostawienia go w granicach RP. Z tych względów, nie chcąc przekreślać wyników całej od lata prowadzonej akcji ewakuacji ludności ukraińskiej – donoszę Urzędowi Wojewódzkiemu, że wstrzymuję się od nakazanego ogłoszenia postanowień umowy z dnia 6 VII [19]45 r. a to jeszcze i dlatego, że i okręg tut[ejszego] województwa, gdzie problem ewakuacji ludności ukraińskiej jest przecież aktualny, należało wyłączyć spod działania postanowień umowy z dnia 6 VII na równi z województwami białostockim, lubelskim i rzeszowskim i nie stwarzać tej dziwnej sytuacji, że ta sama ludność ukraińska tut[ejszego] województwa objęta zostaje równocześnie postanowieniami umów z 9 i 22 IX o ewakuacji i postanowieniami umowy 6 VII o możliwości zmiany obywatelstwa polskiego”. APNS StNS 99, Pismo starosty powiatowego nowosądeckiego do urzędu Wojewódzkiego w Krakowie dot. składania podań o zmianę obywatelstwa polskiego przez osoby narodowości rosyjskiej i ukraińskiej, 15 X 1945, k. 401.

¹⁵² Informacja starosty powiatowego nowosądeckiego J. Łabuza dla Głównego Przedstawiciela Rządu do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski J. Bednarza o przebiegu akcji przesiedleńczej na terenie gminy Grybów, Muszyna i Tylicz, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 117, s. 273, zob. APKr UW II 1082, Sprawy Ukraińców, Pismo starosty nowosądeckiego do MSZ Przedstawiciela Głównego Rządu do spraw ewakuacji w Lublinie, z dn. 7 XI 1945 r., k. 149.

¹⁵³ Sprawozdanie zastępcy przedstawiciela rejonowego rządu do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Nowym Sączu J. Fedoceca z konferencji zorganizowanej w starostwie powiatowym nowosądeckim w sprawie przymusowego wysiedlenia Łemków z Polski do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 119, s. 276.

¹⁵⁴ APNS PRN 5, Posiedzenie Powiatowej Rady Narodowej odbyte w dniu 20 XI 1945 r. w sali wydziału powiatowego w Nowym Sączu, k. 78.

acyjna ludności łemkowskiej do USRR winna być przeprowadzona systematycznie do końca”¹⁵⁵.

Starostwo, mając na celu sprawniejszy przebieg akcji, wydało gminnym oraz miejskim zarządom rozporządzenie dostarczania podwód do stacji załadowniczych. Pomimo tego, z powodu niskiej liczby koni pociągowych, braku wystarczającej liczby samochodów oraz odpowiedniej ilości benzyny, przesiedlenie nadal przeciągało się. Łemkowie zaś odmawiali zapisania się na listy przesiedleńcze, chcąc zrezygnować z wcześniej przyznanych im ulg zwalniających z kontyngentów i świadczeń podatkowych na rzecz państwa.

Wpływ na sparaliżowanie akcji na Łemkowszczyźnie miało powszechne przekonanie o złym traktowaniu przesiedleńców na terenie USRR. Dodatkowym problemem, na przełomie października i listopada, stało się nasilenie zjawiska powrotu z USRR na teren Łemkowszczyzny przesiedlonej wcześniej ludności łemkowskiej z transportami wysiedleńców polskich¹⁵⁶. Powracający w pozostawionych majątkach zastali osadników polskich, którym Łemkowie zaczęli utrudniać sianie oziminy, utrzymując, że ziemia ta stanowi ich własność. Odgrządzając się, zapowiadali masowe powroty Łemków na swoje gospodarstwa. Sytuacja ta zahamowała już i tak sporadyczne zgłoszenia na wyjazd do USRR¹⁵⁷. Osoby powracające w chwili przesiedlenia utraciły obywatelstwo polskie, na terenie Polski traktowane były jako cudzoziemcy. Władze nakazały organom bezpieczeństwa publicznego zatrzymać wspomniane rodziny, a następnie deportować do granicy polsko-radzieckiej transportami z przesiedleńcami łemkowskimi¹⁵⁸.

¹⁵⁵ APNS StPNS 99, Obwieszczenie Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie o prawie zmiany obywatelstwa polskiego na radzieckie ludności rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej i litewskiej z 27 XI 1945, k. 399.

¹⁵⁶ Do 15 listopada na teren powiatu nowosądeckiego powróciło ok. 10 rodzin (Pismo wojewody krakowskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej w sprawie powrotu do Polski Łemków przesiedlonych do USRR i zdemobilizowanych z Armii Czerwonej, w: *Repatriacja*, t. 1, dok. 122, s. 279). W ciągu całego miesiąca napłynęło 141 osób wcześniej przesiedlonych (Pismo sekretarza generalnego Polskiej Agencji Prasowej W. Borowego do Wiceministra Administracji Publicznej Wł. Wolskiego w sprawie przesiedlenia Łemków z Polski do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 132, s. 290). Informacja starosty powiatowego nowosądeckiego J. Łabuza dla Głównego Przedstawiciela Rządu do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski J. Bednarza o przebiegu akcji przesiedleńczej na terenie gminy Grybów, Muszyna i Tylicz, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 117, s. 273; AAN PRK 529/VII-2, [Pisma wysłane z rejonowego przedstawicielstwa, gł. sprawy personalne pracowników i inne odpisy], Pismo Rejonowego Przedstawiciela ds. ewakuacji w Krośnie M. Zająca do Wojewody Rzeszowskiego, z dn. 17 IX 1945, k. 127;

¹⁵⁷ Pismo starosty powiatowego nowosądeckiego J. Łabuza do Wydziału Społeczno – Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie w sprawie powrotów Ukraińców przesiedlonych do USRR i zdemobilizowanych z Armii Czerwonej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 110, s. 258; Pismo Przedstawiciela Rejonowego ds. ewakuacji w Gorlicach do J. Bednarza, z dn. 1 XI 1946, k. 12.

¹⁵⁸ W tym celu porozumiano się z Rejonowym Pełnomocnikiem USRR do spraw ewakuacji w Nowym Sączu. 29 XI 1945 Józef Łabuz przesłał wojewodzie krakowskiemu pismo o następującej treści: „Odnosnie powrotu ewakuowanych do USRR rodzin, po porozumieniu się z pełnomocnikiem USRR do spraw ewakuacji w Nowym Sączu skierowałem odpowiednie wyjaśnienie do Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Nowym Sączu, że osoby takie należy pod eskortą najbliższym transportem kolejowym odstawić do najbliższej placówki granicznej jako obywateli ZSRR”. Pismo wojewody krakowskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej w sprawie

Akcję przesiedleńczą paraliżowali również powracający z ZSRR zdemobilizowani żołnierze Armii Czerwonej¹⁵⁹, którzy utrzymując, że otrzymali zapewnienie przydziału ziemi, oświadczały, że dobrowolnie ziemi tej nie opuszczą¹⁶⁰. Na polecenie wojewody krakowskiego ustalono liczbę 179 Łemków, którzy powrócili na teren powiatu nowosądeckiego po zdemobilizowaniu ich z Armii Czerwonej. 31 XII 1945 r. Ministerstwo Administracji Publicznej nakazało wydalenie z granic Polski zdemobilizowanych żołnierzy Armii Czerwonej, uzasadniając decyzję rozporządzeniem prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 13 sierpnia 1926 r., a jako powód podając utrudnianie akcji przesiedleńczej¹⁶¹.

Ludność łemkowska była oburzona na administracyjną segregację na przyjaznych i wrogich państwu, tym bardziej, że podczas II wojny światowej większość Łemków wykazała się lojalnością w stosunku do Polaków. Część Łemków, uważając się za obywateli RP, zaczęła apelować o prawo do pozostania na swej ziemi. 9 października 1945 r. na posiedzenie PRN w Nowym Sączu przybyła delegacja łemkowska z Wierchomli Wielkiej z prośbą o uniknięcie przesiedlenia do USRR. Apel argumentowali swoją walką z okupantem niemieckim¹⁶². Ks. Emilian Wenhrynowicz, grekokatolicki proboszcz z Mochnaczki Niżnej, zwrócił się do Głównego Przedstawiciela do spraw ewakuacji Józefa Bednarza z prośbą o zwolnienie z przymusowego przesiedlenia do USRR. Powołując się na polskie obywatelstwo, ukończenie nowosądeckiego gimnazjum, a przede wszystkim na lojalność wobec państwa polskiego, za którą zapłacił internowaniem do Kielc w czasie II wojny światowej, gdzie przebywał od 30 lipca 1941 r. do 30 października 1944 r. Przymusowego przesiedlenia uniknął dopiero dzięki przejściu do łańciskiej diecezji tarnowskiej¹⁶³.

powrotu do Polski Łemków przesiedlonych do USRR i zdemobilizowanych z Armii Czerwonej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 122, s. 280–281.

¹⁵⁹ Sprawozdanie końcowe Wydziału Operacyjnego Dowództwa Okręgu Wojskowego nr V (Krakowskiego) dla Sztabu Generalnego WP z przesiedlenia Ukraińców z województwa krakowskiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 139, s. 269; Pismo wojewody krakowskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej w sprawie powrotu do Polski Łemków przesiedlonych do USRR i zdemobilizowanych z Armii Czerwonej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 122, s. 280.

¹⁶⁰ Sprawozdanie Z. Robla dla MAP dotyczące przesiedlenia ludności ukraińskiej z terenu województwa krakowskiego, zwłaszcza faktów powrotu Łemków z USRR, w: *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców...*, s. 607; Sprawozdanie sytuacyjne Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie za październik 1945 r., w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 111, s. 259.

¹⁶¹ Pismo dyrektora Departamentu Politycznego Ministerstwa Administracji Publicznej do wojewody krakowskiego z wytycznymi w sprawie Ukraińców nielegalnie wracających do Polski z USRR i zdemobilizowanych z Armii Czerwonej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 144, s. 305; Pismo okólne wojewody krakowskiego w sprawie powrotu do Polski Łemków przesiedlonych do USRR i zdemobilizowanych z Armii Czerwonej, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 7, s. 19.

¹⁶² J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 213.

¹⁶³ Pismo ks. E. Wenhrynowicza do Głównego Przedstawiciela Rządu Tymczasowego Jedności Narodowej do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski J. Bednarza w sprawie zwolnienia go z przymusowego wysiedlenia do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 81, s. 196; APKr UW II 1082, Sprawy Ukraińców, Pismo ks. Emiliana Wen[hr]ynowicza do Przedstawicielstwa Rządu RP, z dn. 7 IX 1945, k. 698; *Ibidem*, Pismo MSZ Przedstawiciela Głównego do spraw ewakuacji do wojewody krakowskiego, z dn. 12 X 1945, k. 696.

Zmiana obrządku¹⁶⁴ z greckokatolickiego na rzymskokatolicki była tak częsta, iż starosta Łabuz w piśmie do Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie z dnia 21 września 1945r. zawiadamiał o politycznym charakterze tego procederu. Zmiana wyznania niosła ze sobą możliwość uniknięcia przesiedlenia. Łemkowie, powołując się na obrządek rzymskokatolicki, zwracali się z prośbą do władz powiatowych o przyjęcie do „społeczności polskiej”¹⁶⁵, wprowadzając tym samym pewne zamieszanie dla administracji, która w określeniu narodowości kierowała się najczęściej kryterium wyznania. Urząd Wojewódzki zwrócił się w tej sprawie do Ministerstwa Administracji Publicznej, które odpowiedziało: „brak wszelkich podstaw prawnych nie pozwala na zastosowanie w sprawie tej jakichkolwiek ograniczeń czy utrudnień, co zresztą byłoby pogwałceniem obowiązującej zasady wolności sumienia. Należy jednak polecić urzędowi starościńskiemu, aby przy przyjmowaniu omawianych zgłoszeń pouczyła zainteresowanych, iż przyjęcie nowego wyznania czy obrządku nie powoduje żadnych zmian w przynależności narodowej, wobec czego złożone oświadczenie powinno zawierać jedynie zgłoszenie zmiany wyznania, bez żadnych dodatkowych słów, poruszających sprawę narodowości”¹⁶⁶. Pomimo stanowiska ministerstwa, administracja lokalna, w rękach której spoczywała weryfikacja list przesiedleńczych, kierowała się nadal wyznaniem jako czynnikiem określającym narodowość, w przypadku braku ukraińskiej kenkarty. Rozstrzygającym kryterium dla administracji nowosądeckiej było zachowanie osoby zmieniającej wyznanie podczas II wojny światowej. W chwili otrzymania prośby o pozostanie w granicach Rzeczypospolitej starostwo zwracało się do zarządu gminy, z której dany Łemko pochodził, z prośbą o wydanie zaświadczenia lojalnej postawy podczas okupacji niemieckiej. Podobne zaświadczenie wystawiał komendant posterunku z miejsca zamieszkania proszącego¹⁶⁷. Z dokumentów starostwa powiatowego w Nowym Sączu wynika, iż przeprowadzono wywiad na temat petenta o jego zachowaniu podczas II wojny światowej¹⁶⁸. Na przełomie 1945 i 1946 r. na terenie powiatu nowosądeckiego w celu uniknięcia wyjazdu do USRR wyznanie zmieniło minimum 800 Łemków¹⁶⁹. Zgłaszający

¹⁶⁴ Zgodnie z przepisem art. 6 ust. z 25 V 1868 r., Dziennik Praw Państwa (Dz.P.P.) nr 49, o uregulowaniu międzywyznaniowych stosunków obywateli państwa, każdy obywatel miał prawo zgłosić w starostwie zmianę wyznania, następnie starostwo zawiadamia o wystąpieniu dany kościół. Wymieniona ustawa, a także rozporządzenie ministra wyznań i oświaty z 18 I 1869 r. Dz.P.P. nr 13 nie zastosowały ograniczeń dla władz powiatowych w przyjmowaniu zgłoszeń (Pismo starosty powiatowego nowosądeckiego do Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie w sprawie interpretacji przepisów o zmianie wyznania, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 95, s. 230).

¹⁶⁵ *Repatriacja...*, t. 1, dok. 95, s. 230.

¹⁶⁶ Pismo naczelnika Wydziału Narodowego Ministerstwa Administracji Publicznej R. Nowaka do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie w sprawie zmiany wyznania przez Łemków, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 102, s. 249.

¹⁶⁷ APNS StPNS 92, Pismo Starostwa Powiatowego Nowosądeckiego do Zarządu Gminy Zbiorowej w Starym Sączu, 24 X 1945, k. 17, APNS StPNS 92, Pismo Komendanta MO w Starym Sączu do Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, 17 X 1945, k. 7.

¹⁶⁸ J. Kwiek, *Żydzki, Łemkowie...*, s. 224.

¹⁶⁹ Liczba konwertytów w poszczególnych miejscowościach była następująca: w Krynicy 3 osoby, w Nowym Sączu – 12, w Wiercholmi Małej – 2, w Zubrzyku – 11, w Muszynie – 1, w Tylczu – 54,

zmianę wyznania w tym przypadku powoływali się na pochodzenie, każdy z mieszkańców Wierchomli Wielkiej w swoim podaniu argumentował: „Przodkowie moi byli Polakami obrządku rzymskokatolickiego, wobec czego zamierzam wrócić do wiary i narodowości moich ojców”¹⁷⁰.

Wznowienie akcji w powiecie gorlickim nastąpiło 5 lutego w wyniku konferencji zorganizowanej w starostwie, na której zaaprobowano rozplakatowanie powiatu obwieszczeniem o nakazie poddania się przesiedleniu do USRR przez ludność łemkowską. Wkrótce starostwo zdecydowało o wykreśleniu z treści obwieszczenia słów „Łemkowie” i „łemkowskiej”, gdyż w umowie pomiędzy PKWN a rządem USRR mniejszość łemkowska nie była wymieniana. Decyzja o wykreśleniu tegoż etnonimu wywołała sprzeciw pełnomocnika rejonowego USRR, który widział w tym niebezpieczeństwo błędnej interpretacji, jakoby ludność łemkowska była zwolniona z przesiedlenia, a w konsekwencji ryzyko dla sprawnego przeprowadzenia akcji¹⁷¹. Reakcję gorlickiego starostwa można by odczytać jako próbę zahamowania przesiedlenia Łemków z powiatu, jednakże prawdopodobnie była to korekta obwieszczenia, które wg rozporządzenia miało być zgodne z treścią umowy między PKWN a rządem USRR. W takiej sytuacji była to więc próba utrzymania oficjalnej wersji, iż przesiedlenie odbywa się w pełni dobrowolnie; faktycznie korekta ta nie miała mieć żadnego wpływu na przebieg akcji.

W myśl obwieszczenia ludność ukraińska, za którą uznano także ludność łemkowską, miała opuścić poszczególne gminy do ściśle określonego terminu: Uście Ruskie do dnia 1 marca 1946 r., Gładyszów do 10 marca, Sękową 20 marca, Ropę do 30 marca, Śnietnicę do 5 kwietnia, Lipniki do 10 kwietnia. Ponadto: „każdy obywatel przesiedlając się do USRR ma prawo zabrać ze sobą inwentarz żywy oraz produkty i inne rzeczy domowe o łącznej wadze nie wyżej niż 2 ton. W terenie urzędują mieszane komisje polsko-ukraińskie do spraw ewakuacji, które przeprowadzają dokładną dokumentację”. Osoby opierające się przed wyjazdem miały być przesiedlane w drodze administracyjnej¹⁷². Pomimo tych wytycznych

w Żegiestowie – 88. Z Królowej Ruskiej napłynęło 47, a z Powroźnika kilkadziesiąt podań. W samej Wierchomli Wielkiej było ok. 100 zgłoszeń zmiany wyznania z greckokatolickiego na rzymskokatolickie dotyczące 534 osób (APNS StPNS 92, Wypis rodzinny parafii rzymskokatolickiej, Urząd Parafialny w Nowym Sączu, 4 X 1945 r., k. 19); *ibidem*, Pismo starosty nowosądeckiego do greckokatolickiego urzędu parafialnego w Rzeszowie, 16 I 1946, k. 87; APNS StPNS 98, Pismo sołtysa Królowej Ruskiej do Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, 9 II 1946, k. 229.; APNS StPNS 92, Pismo o zmianę wyznania z Wierchomli Wielkiej, październik 1945 r., k. 57).

¹⁷⁰ APNS StPNS 92, Prośba o zmianę obrządku religijnego z dnia 14 X 1945 r. do starostwa powiatowego od Hyrczka Bazylego, k. 761.

¹⁷¹ Pismo Przedstawiciela Rejonowego Rządu do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Gorlicach Gąsiorowskiego do Głównego Przedstawiciela Rządu do spraw ewakuacji J. Bednarza wyjaśniające okoliczności wprowadzenia zmian w treści obwieszczenia starosty powiatowego gorlickiego, o przesiedleniu Łemków do USRR, w: *Repatriacja...*, dok. 23, s. 57; APR UWR 36/467, Pismo Przedstawiciela Rejonowego do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Gorlicach do Głównego Przedstawiciela Rządu do spraw ewakuacji, k. 145; APR UWR 36/464, Pismo Przedstawiciela Rejonowego ds. ewakuacji w Gorlicach do Józefa Bednarza, z dn. 28 II 1946, k. 252.

¹⁷² AAN PRG 529/III-2, Obwieszczenie starosty powiatowego w Gorlicach, z dn. 15 II 1946, k. 10; Obwieszczenie starosty powiatowego gorlickiego Fr. Rzeźniowieckiego, w sprawie przesiedlenia

akcja przebiegała opieszale ze względu na masowe ucieczki osób zakwalifikowanych do przesiedlenia. Część próbowała przeczekać po słowackiej stronie granicy. Pozostali kupowali polskie dokumenty, zmieniali obrządek czy też zapisywali się do polskich organizacji jak Samopomoc Chłopska. Problemem, który bezpośrednio powodował ucieczki Łemków, były masowe powroty wcześniej wysiedlonych¹⁷³. Do 15 kwietnia wysiedlono 73 rodziny, tj. 267 osób¹⁷⁴.

Pomimo iż ludność łemkowska była przymuszana do wyjazdu, akcja nie nabierała tempa. Nacisk na przesiedlenia spowodował wzrost sympatii do UPA, która próbowała przeciwdziałać wysiedleniom; obok ulotek propagandowych zaostrzały się akcje sabotażowe, m.in. 18 kwietnia w Izbach komisja, składająca się z dwóch pracowników sowieckich i jednego polskiego wpadła, w zasadzkę bojówki OUN¹⁷⁵. Początkowy stosunek Łemków do UPA był ostrożny, a miejscami wręcz wrogie¹⁷⁶. Na chwilową zmianę nastawienia tejże ludności do ukraińskiego podziemia miał wpływ zdecydowany sprzeciw OUN-UPA wobec przymusowych przesiedleń, a także po części akcje uświadamiające Łemków o wspólnocie z ukraińskim narodem. Sotenny „Chrin” wspominał: „znalazło się u mnie 70% osób nieumiejących lub prawie nieumiejących czytać ani pisać. Z nowymi poborowymi zacząłem od razu przeprowadzać rajdy i w ich trakcie wychowywać i szkolić. [...]. Aby zyskać przychylność Łemków – moje pierwsze hasło brzmiało: «Idziemy bronić waszych wsi». Dopiero po kilku miesiącach zacząłem mówić o obronie całej Łemkowszczyzny. W końcu rozszerzyłem ich horyzont polityczny na całą Ukrainę”¹⁷⁷. Jak wskazuje Jan Pisuliński, na terenie powiatu gorlickiego część Łemków widziała w UPA jedynych obrońców przed Polakami. W związku z tym natąpiła na opisywanym obszarze próba budowy cywilnych struktur podziemia ukraińskiego. Na południu powiatu pojawiła się jesienią 1946 r. sotnia „Brodcza”. Autor zauważa, że był to jedyny obszar województwa rzeszowskiego, gdzie poziom bezpieczeństwa uległ pogorszeniu w stosunku do okresu przesiedleń. Jednakże większość z ludności

osób narodowości białoruskiej, łemkowskiej, rosyjskiej, rusińskiej i ukraińskiej do USRR, w: *Repatriacja...*, dok. 20, s. 50; APR UWR 36/464, Obwieszczenie starosty powiatowego w Gorlicach, z dn. 15 II 1946, k. 253.

¹⁷³ Pismo A. Misztala do MAP o masowym powrocie na teren powiatu gorlickiego Łemków przesiedlonych na Ukrainę, z dn. 21 I 1946, w: *Przesiedlenie Polaków i Ukraińców...*, dok. 122, s. 693, APR UWR 36/65, Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego dla MAP za marzec 1946 r., k. 137.

¹⁷⁴ AAN PRG 529/III-2, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR stan na dzień 15 kwietnia 1946 r., k. 5.

¹⁷⁵ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 486.

¹⁷⁶ W raporcie dowódcy 34 pp, ppłk Jan Gerhard, oceniał następująco sytuację ludności łemkowskiej: „Ludność na terenie woj. Rzeszowskiego jest to odłam ukraiński tzw. Łemków, którzy nigdy nie mieli wiele wspólnego z szowinizmem ukraińskim. Ludność ta w chwili obecnej jest najbardziej nieszczęśliwą ludnością całej Polski. Nękana w równej mierze przez bandy jak przez wojsko nie znajduje po prostu wyjścia w swoim nieszczęściu. Wsie płoną, podpalane przez bandytów z zemsty a przez wojsko w czasie walki, bydło zabierają bandy na kontyngent, a wojsko każe za to ludzi, którzy żyją pod ciągłą grozą karabinu jednej czy drugiej strony. Nastawienia politycznego ta ludność nie ma. Są oni po prostu zmęczeni i pragną tylko jednej rzeczy: SPOKOJU”. Cyt. za: G. Motyka, *W kręgu...*, s. 83–84.

¹⁷⁷ Cyt. za: *ibidem*, s. 68.

łemkowskiej pozostawała lojalna wobec władzy¹⁷⁸. Zwrócić również należy uwagę, na złożony stosunek Łemków wobec UPA na pozostałych obszarach Łemkowszczyzny. Z jednej strony podczas wysiedleń na teren Ukrainy sowieckiej wielu spośród młodych Łemków uciekało do ukraińskiej partyzantki. Z drugiej strony znane są przypadki dezercji osób „słabo uświadomionych narodowo” pochodzących z Łemkowszczyzny. W końcu niektórych wcielano do sotni siłą, zwłaszcza osoby niepełnoletnie¹⁷⁹. Według zeznań Wasyla Kyrdy Łemkowie otrzymywali wezwania do wstąpienia w szeregi bojówki „Smyrnego”; w razie braku odpowiedzi, pojawiały się kolejne wezwania już z pogrózkami¹⁸⁰.

Na wieść o stosowaniu przymusu przy przesiedlaniu ludności łemkowskiej, na szczelbu państwowym podniosła się dyskusja dotycząca słuszności deportacji tej grupy etnicznej, ukazująca niejednomysłność polskiej władzy. 8 grudnia 1945 r. podczas I Zjazdu Polskiej Partii Robotniczej w Warszawie I sekretarz PPR w Rzeszowie Stanisław Chanyż zabrał głos w tej sprawie. „Są górale, którzy nic nie mają wspólnego z Ukraińcami, chyba tyle, że język ich przedstawia mieszaninę języka ukraińskiego i polskiego, ci ludzie nie mają nic wspólnego z Ukraińcami nacjonalistami i ci ludzie chcą być lojalnymi obywatelami państwa polskiego i garną się do naszej partii. Ja uważam, że wysiedlenie tych ludzi, którzy garną się do naszej partii, jest pozbawieniem nas poważnej ilości członków, wpływów na całym Podhalu i mocnym poderwaniem możliwości organizacji”¹⁸¹. Do powyższego oświadczenia odniósł się następnego dnia Władysław Wolski, który zaprzeczył przymusowym przesiedleniom Łemków, podkreślając, że siłę stosuje się wyłącznie do członków oddziałów podziemia ukraińskiego. Udowadniał, że ludność łemkowska przez swoją kulturę jest mocno związana z tradycją ukraińską i największy rozwój osiągnie tylko w ojczystym państwie. Wskazywał na potrzebę sprowadzenia na ich gospodarstwa Polaków. Przedstawił także Łemków jako zaplecze podziemia ukraińskiego, wskazując na przesiedlenie ludności jako jedyny sposób jego likwidacji. „Dlatego właśnie przeprowadzamy forsownie na tych terenach ewakuację, gdyż likwidując bazę zlikwidujemy i bandy. Dopóki mają bazę, musimy walczyć z bandami z bronią w rękę”¹⁸². Za ludnością łemkowską wstawiał się wicepremier Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej Władysław Gomułka, który zwrócił się do Władysława Wolskiego z prośbą o wydanie Państwowemu Urzędowi Repatriacyjnemu surowego zakazu stosowania przymusu w trakcie wysiedlania ludności łemkowskiej. Poleciał także poinstruować w tej sprawie pełnomocnika rządu ukraińskiego ds. ewakuacji, a następnie wydać odpowiednie instrukcje oddziałom wojska polskiego przeprowadzającym akcję wysiedleńczą na terenie Łemkowszczyzny.

¹⁷⁸ J. Pisuliński, *Akcja Specjalna „Wisła”...*, s. 57.

¹⁷⁹ A.B. Szcześniak, W.Z. Szota, *Droga do nikąd...*, s. 318; zob. G. Motyka, *W kręgu „Łun w Bieszczadach”...*

¹⁸⁰ AIPN Rz 072/1 t. 80, Protokół przesłuchania oskarżonego Wasyla Kurdy przez Szefa Wydziału Wywiadowczego G.O. w Rzeszowie, z dnia 30 IX 1947, k. 9.

¹⁸¹ Wystąpienie I sekretarza Komitetu Wojewódzkiego PPR w Rzeszowie St. Chanyża na I Zjeździe Polskiej Partii Robotniczej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 132, s. 291.

¹⁸² Wystąpienie Wiceministra Administracji Publicznej Wł. Wolskiego na Zjeździe Polskiej Partii Robotniczej, w: *Repatriacja...*, t. 1, dok. 134, s. 292.

Nakazywał także powiadomienie władz administracyjnych o stanowisku wobec Łemków wszystkich wójtów i sołtysów¹⁸³.

W sytuacji deklaracji ludności łemkowskiej przynależności do narodu i państwa polskiego, Główny Przedstawiciel Rządu do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej zwrócił się z prośbą do Akademii Umiejętności w Krakowie o opinię na temat pochodzenia Łemków. Józef Bednarz wstawił się w sprawie Łemków także do Wiceministra Administracji Publicznej Władysława Wolskiego. Przedstawił sprawę lojalności tej grupy etnicznej w okresie międzywojennym jako przeciwieństwo postawy napływowych nacjonalistów ukraińskich skupionych wokół ośrodka lwowskiego oraz nieznacznej liczby proślowacko nastawionych działaczy. Przyłączenie do narodowości ukraińskiej Józef Bednarz zrzucił na okupanta niemieckiego, który po nieudanej próbie stworzenia odrębnego narodu łemkowskiego, wydał kenkarty ukraińskie. Wysunął także przypuszczenie, że pomoc udzielana UPA została wymuszona na tejsze ludności. Jasno określił swoje stanowisko odnośnie przesiedlenia ludności łemkowskiej w słowach: „Zważywszy okoliczności przytoczone w petycjach oraz biorąc pod uwagę, iż w razie wysiedlenia Łemków z terenów przez nich zamieszkałych, górzystych, na których ewentualni nowi osiedleńcy nie potrafią się zaaklimatyzować, można dojść do wniosku przemawiającego za ich pozostawieniem”¹⁸⁴.

W odpowiedzi sekretarz generalny Polskiej Akademii Umiejętności Tadeusz Kowalski wystawił opinię na temat ludności łemkowskiej, przedstawiając w niej Łemków jako grupę mającą sympatie rusofilskie, znajdującą się jednakże w strefie silnych wpływów ukraińskich. W opinii Kowalskiego powyższa sytuacja sprawiła, iż Łemkowie nigdy nie czuli związków z narodem polskim; wszelkie próby udowodnienia poczucia polskości były zaś wynikiem starań uniknięcia przesiedlenia na teren USRR¹⁸⁵. W związku z tym 24 kwietnia 1946 r. Ministerstwo Administracji Publicznej zarządziło kontynuację akcji przesiedleńczej, zezwalając na pozostanie w granicach państwa polskiego osób lojalnych, z polskim poczuciem narodowym, w szczególności małżeństw polsko-łemkowskich.

Od początku trwania akcji wyjechało z powiatu gorlickiego 14 436 osób (79%), przesiedleniu podlegały jeszcze 3684 osoby, w związku z tym do Gorlic przybył batalion 14 pp celem przymusowego usunięcia Łemków. 20 maja 1946 r. na specjalnym spotkaniu w starostwie z udziałem dowódcy oddziału i komendanta miejscowej jednostki WOP ustalono, że przesiedlane będą tylko gromady Bednarka i Małastów-Pętna, w których wg starosty znajdowało się najwięcej osób o sympatiach proukraińskich, w rozumowaniu władz zarazem nieprzychylnie

¹⁸³ Pismo wicepremiera Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej Wł. Gomułki do Wiceministra Administracji Publicznej Wł. Wolskiego w sprawie zaprzestania przymusowego wysiedlania Łemków z Polski do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 45, s. 104.

¹⁸⁴ Pismo Głównego Przedstawiciela Rządu do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski J. Bednarza do Wiceministra Administracji Publicznej Wł. Wolskiego wyjaśniające jego stanowisko w związku z petycjami mieszkańców gmin Komańcza i Szczawne, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 38, s. 91.

¹⁸⁵ Pismo sekretarza generalnego Polskiej Akademii Umiejętności T. Kowalskiego do Głównego Przedstawiciela Rządu do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski J. Bednarza wyjaśniające kwestię przynależności narodowej Łemków, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 44, s. 103.

ustosunkowanych do Polski. Na konferencji administracja lokalna zaznaczała, iż powinno się przesiedlać jedynie osoby chętne do wyjazdu. Starostwo opowiadało się za zapewnieniem humanitarnych warunków wysiedlenia. Postanowiono, że do akcji posłużą specjalne listy, które dostarczy starostwo. Ze spisu wyłączone zostały osoby, którym przysługiwało obywatelstwo amerykańskie, rodziny mieszane oraz osoby uznane przez lokalne władze za lojalne. Wojsko wraz z Milicją Obywatelską przystąpiło do akcji 22 maja w gromadach Małastów i Pętna. Ludność łemkowska została jednakże wcześniej uprzedzona przez sołtysów o wysiedleniu przy użyciu siły, w wyniku czego część osób zbiegła do okolicznych lasów. Przybyłe wojsko zastało tylko starców, kobiety i dzieci¹⁸⁶. „Do wsi Gładyszów, Krywe, Banica, Wierchomla wojsko wpadło niespodziewanie przed świtem i kogo schwytało, tego zabrało. Jeśli nie zastano rodziców, zabierano same dzieci. Pojmanyh ludzi wywożono do Gorlic, po drodze rabowano ich. Każdego dnia ze stacji kolejowej uciekają grupki Łemków porzucając cały swój dobytek byleby tylko nie wyjechać z ojczystej ziemi. Niektóre wsie liczą na to, że ich nie wysiedlą i w tym celu przeprowadzają zbiórkę jaj i pszenicy dla komendanta WP i MO”¹⁸⁷. Wojskowi wraz z milicją przeczesywali okoliczne lasy w poszukiwaniu zbiegłej ludności. Zastane we wsiach rodziny wysiedlano wg uznania wojska, także te osoby, które posiadały wystawione przez starostwo dokumenty zezwalające na pobyt. Dochodziło do nadużyć, kradzieży, pobić, a nawet gwałtu. Żołnierze dokonywali transakcji na drodze, zwalniając ludzi za okup w wysokości jednej krowy, względnie konia¹⁸⁸. Na stację załadowniczą dostarczono 59 rodzin łemkowskich. Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w sytuacji niemożności wysiedlenia pełnych rodzin (część zbiegła do lasów) zaczął zwalniać zatrzymanych. Z powodu braku chęci do wyjazdu ze strony przymuszonych do przybycia Łemków, wszystkich uwolniono. Wynikiem powyższych zdarzeń wojewoda i naczelnik wydziału społeczno-politycznego urzędu wojewódzkiego w Rzeszowie, zdecydowali o zakończeniu akcji. Transport z dnia 27 maja 1946 r. z 19 rodzinami ze Stawiszcy, które wcześniej czekały na wyjazd, był ostatnim z terenu powiatu gorlickiego¹⁸⁹.

Podpisanie aktu kończącego akcję przesiedleńczą na terenie powiatu gorlickiego pomiędzy stroną ukraińską i polską nastąpiło dnia 28 czerwca 1946 r. W myśl tego dokumentu, przesiedlenia zostały przeprowadzone od 1 kwietnia 1945 r. do 28 czerwca 1946 r. Z ogólnej liczby ludności łemkowskiej podlegającej przesiedleniu w powiecie gorlickim szacowanej na 3870 rodzin (16 810 osób)¹⁹⁰; do USRR

¹⁸⁶ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 486.

¹⁸⁷ Sprawozdanie informacyjne nadrejonu „Werchowyna” Okręgu I OUN za okres od 22 kwietnia do 22 maja 1946 r., w: *Repatriacja...*, dok. 76, s. 155.

¹⁸⁸ Sprawozdanie inspektora obwodowego W. Wójcika dla Głównego Przedstawiciela Rządu do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski J. Bednarza w sprawie nadużyć popełnionych przez wojsko w trakcie przesiedlenia Łemków z powiatu gorlickiego, w: *Repatriacja...*, dok. 95, s. 191; Sprawozdanie z końcowej akcji przesiedleńczej ludności łemkowskiej z powiatu gorlickiego, z dn. 28 V 1944, k. 168.

¹⁸⁹ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 488–489.

¹⁹⁰ ЦДАВО України, ф 4959, оп. 1, с. 40, Головний Уповноважений уряду УРСР з евакуації українського населення з території Польщі, Акт pomiędzy Pełnomocnikiem Głównego

wyjechało 3620 rodzin tj. 15 058 osób. W tym 64 rodziny (93 osoby) z powiatu jasielskiego. W ten sposób ogólny procent przesiedlonych w stosunku do ogólnej liczby ludności ukraińskiej i łemkowskiej w powiecie gorlickim stanowił 89,6%. Z osób, które zgłosiły się do „ewakuacji”, nie przesiedlono 50 rodzin, tj. 1211 osób. Ludność, która nie zgłosiła deklaracji przesiedlenia i nie wyjechała z powiatu gorlickiego do chwili zakończenia akcji, oszacowano na 250 rodzin tj. 1752 osób¹⁹¹. Według aktu pomiędzy Pełnomocnikiem Głównego Pełnomocnika Rządu USRR ds. ewakuacji na powiat Gorlice a Przedstawicielem Głównego Przedstawiciela Rządu Rzeczypospolitej Polskiej do sp. ewakuacji, z dnia 28 czerwca 1946 na terenie gorlickiego pozostało 367 rodzin, tj. 2258 osób¹⁹².

Protokół końcowy przesiedlenia z powiatu krośnieńskiego, został podpisany 11 czerwca 1946 r.; łącznie od początku trwania akcji do dnia 31 maja 1946 r. wysiedlono 3142 rodziny, tj. 11 815 osób (96,8% z liczby zakwalifikowanych). Z gminy Krosno-miasto wyjechało 10 rodzin, tj. 14 osób, z Korczyny 1010 rodzin, tj. 3534 osób, Miejsce Piastowe 287 rodzin, tj. 835 osób, Nadole 257 rodzin, tj. 1101 osób, Bartkówki 293 rodzin, tj. 1035 osób, Polany 502 rodziny, tj. 1979 osób, Tylawy 673 rodziny, tj. 2962 osoby, Wiśniowej 106 rodzin, tj. 343 osoby, Iwonicza 2 rodziny, tj. 7 osób, Chorkówki 4 osoby oraz z Dukli wysiedlono 1 osobę¹⁹³.

Przesiedlenia ludności ukraińskiej i łemkowskiej z powiatu sanockiego w ostatniej fazie akcji rozpoczęły się już w marcu 1946 r. Z gminy Komańcza wysiedlono 501 rodzin, tj. 2161 osób¹⁹⁴. Od początku 1946 r. na terenie powiatu sanockiego podziemie ukraińskie wzmogło przeciwdziałanie wysiedleniom, paląc pozostawione wsie. Doprowadziło to do podejmowania przez wojsko brutalniejszych prób przymusu, celem wysiedlenia ludności łemkowskiej. Brutalne akcje wysiedleńcze przynosiły ofiary śmiertelne¹⁹⁵. Ludność łemkowska ratowała się przed pacyfikacją ucieczką do sąsiednich wsi lub okolicznych lasów¹⁹⁶. Mieszkańcy Wiśłoka Wielkiego ukrywali się w lasach, mieszkając w prowizorycznych szałasach z gałęzi, dla

Pełnomocnika rządu USRR ds. ewakuacji na powiat Gorlice a Przedstawicielem Głównego Przedstawiciela Rządu Rzeczypospolitej Polskiej do sp. ewakuacji, z dn. 28 VI 1946, k. 5.

¹⁹¹ ЦДАВО України, ф 4959, оп. 1, с. 40, Головний Уповноважений уряду УРСР з евакуації українського населення з території Польщі, Akt pomiędzy Pełnomocnikiem Głównego Pełnomocnika rządu USRR ds. ewakuacji na powiat Gorlice a Przedstawicielem Głównego Przedstawiciela Rządu Rzeczypospolitej Polskiej do sp. ewakuacji, z dn. 28 VI 1946, k. 6; zob. APKr UW II 1082, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej za okres od 15 października 1944 r. do 1 czerwca 1946 r., k. 262.

¹⁹² ЦДАВО України, ф 4959, оп. 1, с. 52, Головний Уповноважений уряду УРСР з евакуації українського населення з території Польщі, Protokół sporządzony w dniu 5 czerwca 1946 r. w Gorlicach, k. 28.

¹⁹³ Protokół końcowy przesiedlenia Ukraińców z powiatu krośnieńskiego do USRR, z 11 czerwca 1946 r., w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 108, s. 207; APKr UW II 1082 Sprawy Ukraińców, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej i innej do USRR za okres od 15 października 1944 r. do 1 czerwca 1946 r., k. 265.

¹⁹⁴ AAN PRS 526/14, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z rejonu Sanok na dzień 31 V 1946, k. 40.

¹⁹⁵ J. Pisuliński, *Łemkowie – geneza...*, s. 103–104.

¹⁹⁶ AAN PRS 529/XII-4, Sprawozdanie Rejonowego Przedstawiciela Rządu do spraw ewakuacji ludności Ukraińskiej na powiat sanocki, k. 91.

bezpieczeństwa co kilka dni zmieniając swoją pozycję, przechodząc także na stronę słowacką. Za wszelką cenę starali się uniknąć spotkania z polskim wojskiem. Zdarzało się, że żołnierze rozstrzelali wziętych uciekinierów. W trakcie akcji wysiedleńczej dochodziło do starć między polskim wojskiem a oddziałami OUN-UPA. Ci ostatni atakowali strażnice WOP (Jasiel, Jaśliska, Komańcza, Łupków, Radoszyce), mordując część z zatrzymanych wopistów. Jasiel praktycznie cały spalono, zabijając przy tym dwie polskie rodziny, łącznie 8 osób. Niszczono dworce kolejowe i mosty. Wydarzenia te prowadziły do odwetów na ludności ukraińskiej i łemkowskiej. Wojsko paliło wsie, np. łemkowskie miejscowości Płonna i Kamienne; w tym czasie ograbiono m.in. także łemkowską wieś Karlików. Kontynuowano brutalnie akcję wysiedleńczą¹⁹⁷. Od 1 do 15 maja przesiedlono 522 rodziny, tj. 2886 Łemków¹⁹⁸. Z powiatu sanockiego w czasie trwania akcji przesiedleńczej od 22 listopada 1944 r. do 15 czerwca 1946 r., z obszaru trzech gmin zamieszkałych przez ludność łemkowską, przyjmując granicę Łemkowszczyzny wyznaczoną przez Romana Reinfussa, wysiedlono łącznie 3847 rodzin, tj. 17 301 osób. Z gminy Jaśliska wysiedlono 1305 rodzin (6008 osób)¹⁹⁹, z gminy Komańcza 1205 (5495), z gminy Rymanów 1337 rodzin (5798 osób)²⁰⁰. Stanowiło to 41,4% wszystkich wysiedlonych (41786 osób) z tego powiatu²⁰¹. Do 18 maja 1946 r. zwolniono od wysiedlenia 216 osób, najwięcej z gminy Komańcza – 201 osób²⁰². Podobnie jak w innych częściach regionu, Łemkowie występowali z prośbami o pozostawieniu ich na terenie Polski²⁰³. Zaznaczyć należy, iż duża część ludności łemkowskiej w sanockim posiadała ukraińską tożsamość²⁰⁴, gdyż akcja ukraiinizacyjna na tym terenie odniosła największy sukces²⁰⁵. W maju wojsko przeprowadziło także brutalne wysiedlenie dwóch trzecich mieszkańców gminy Wola Michowa w powiecie leskim²⁰⁶. Podobnie

¹⁹⁷ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 472–474.

¹⁹⁸ APS 70/23, Starostwo Powiatowe Sanockie, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z rejonu sanockiego na dzień 15 V 1946, k. 36; zob. APS SPS 70/15, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji 1946 r., Pismo do Komisji Przesiedleńczej w Sanoku, z dnia 27 maja 1946 r., k. 1.

¹⁹⁹ AAN P526/14, Sprawozdanie z przebiegu ewakuacji ludności ukraińskiej do USRR z rejonu Sanok za czas od 22 XI 1944 r. do 15 VI 1946 r., k. 47.

²⁰⁰ *Ibidem*.

²⁰¹ *Ibidem*.

²⁰² APS SPS 70/23, Wykaz udzielonych zwolnień od ewakuacji do USRR do dnia 18 maja 1946 r., k. 42.

²⁰³ *Ibidem*, Podania o zwolnienie z ewakuacji do USRR 1946–1947, k. 4–20; zob. APS SPS 70/22, Podania o zwolnienie z ewakuacji do USRR 1946–1947; APS SPS 70/18, Podania o zwolnienie z ewakuacji 1946; APS SPS 70/20, Podania o zwolnienie z ewakuacji do USRR. Wykazy rodzin zasługujących na wyłączenie z akcji wysiedleńczej z terenu gmin Komańcza, Mrzyglód, Szczawne.

²⁰⁴ Zob. APP StPS 163, Wykaz rodzin ukraińskich i staroruskich na terenie gminy Komańcza, k. 35.

²⁰⁵ Roman Drozd kwalifikuje wszystkich przesiedlonych Łemków z powiatu sanockiego jako ludność łemkowską, szacując liczbę wysiedlonych na ok 42 tys.; zob. R. Drozd, *Powojenne wysiedlenia Łemków polskich w latach 1944–1950*, w: *Łemkowie, Bojkowie...*, t. 1, s. 139–144. Z pewnością ludność łemkowska była rozrzucona po innych gminach powiatu sanockiego. Przyjmuję jednak wschodnią granicę Łemkowszczyzny za R. Reinfussem, zob. „Ziemia. Ilustrowany Miesięcznik Krajoznawczy” 1936, nr 10–11, s. 243.

²⁰⁶ J. Pisuliński, *Łemkowie – geneza...*, s. 107.

jak w innych rejonach Łemkowszczyzny, część z przesiedlanej ludności uciekała na obszar Czechosłowacji. Początkowo chroniącym się po słowackiej stronie granicy Łemkom, zwracającym się o pomoc do prezydenta Benesa, obiecywano azyl bądź osiedlenie na poniemieckich gospodarstwach w Sudetach. Sytuacja uległa zmianie wraz z napływem nowej fali uciekinierów oraz rozwojem działalności oddziałów UPA na obszarze północno-wschodniej Czechosłowacji. Ludność łemkowską oskarżono o współpracę z podziemiem ukraińskim, 18 maja wydając rozkaz deportacji 4 tys. osób do Polski. Zostały one wysiedlone do 23 czerwca²⁰⁷. Władze Czechosłowacji podpisały 10 lipca 1946 r. umowę o wymianie ludności z USRR. W wyniku przesiedleń na Ukrainę sowiecką wyjechało ok. 12 tys. osób, w tym większą część stanowili słowaccy Rusnacy. Rząd Czechosłowacji nie zaangażował się w akcję przesiedleńczą, nie zastosował też bezpośrednich nacisków na ludność, aby wymusić na niej wyjazd. Agitację za przesiedleniem prowadziła strona ukraińska²⁰⁸.

Władze wojskowe w porozumieniu z Głównym Pełnomocnikiem Rządu USRR ds. Ewakuacji Ukraińców z Polski M. Romaszczenką zdecydowały o przymusowym wysiedleniu Łemków w powiecie nowosądeckim i nowotarskim²⁰⁹. Władze wojewódzkie w celu przedyskutowania planu realizacji przesiedleń 7 maja 1946 r. zorganizowały konferencję w Wydziale Społeczno-Politycznym Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie. Starostowie Józef Łabuz oraz Władysław Skibiński opowiedzieli się za natychmiastową deportacją 2,2 tys. (29% z liczby pozostałych) osób nielojalnych, ich zdaniem, wobec władz z terenu powiatu nowosądeckiego, oraz 370 z powiatu nowotarskiego. Józef Łabuz wysiedlenie uznał za konieczne, podkreślając, iż niechętny stosunek do wyjazdu osób podlegających przesiedleniu świadczy o „nazistowskiej” próbie sparaliżowania akcji przez podziemie ukraińskie²¹⁰. Starosta Władysław Skibiński podkreślał, że Łemkowie to „ludzie wrogo ustosunkowani” oraz postulował skorzystanie podczas przesiedlenia z pomocy wojska. Podobną opinię przedstawił szef sztabu płk Michał Chiliński: „osoby przeznaczone do ewakuacji bezwzględnie wysiedlić [...] do dnia 20 maja 1946 r.”²¹¹.

Naczelnik Wydziału Społeczno-Politycznego Józef Lib, pomimo podkreślenia, iż przesiedlenie powinno przebiegać z uznaniem dobrowolnej chęci wyjazdu, w ostateczności stanął na stanowisku wysiedlenia ludności wrogo ustosunkowanej do państwa, podkreślając, że sprawa łemkowska powinna zostać ostatecznie rozstrzygnięta²¹². W wyniku obrad poparto wojskowy projekt przymusowego wysiedlenia

²⁰⁷ *Idem*, *Przesiedlenie ludności...*, s. 482.

²⁰⁸ B. Halczak, *Łemkowski bilans XX stulecia*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2012, nr 3, s. 245.

²⁰⁹ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 488.

²¹⁰ W kwietniu ewakuowano jedynie 52 rodziny.

²¹¹ APNS StPNS 99, Protokół z konferencji z 7 V 1946 r. w gabinecie Naczelnika Wydziału Społeczno-Politycznego w sprawie ewakuacji Łemków, k. 644; *Repatriacja...*, t. 2, dok. 58, s. 131.

²¹² „Po zobrazowaniu sytuacji przez obydwu starostów sprawa jest jasna, a stanąwszy na stanowisku państwa narodowo jednolitego nie ulega wątpliwości, że należy ewakuować elementy najgorsze. Urząd Wojewódzki nie może jednak wydać zarządzenia w kierunku zastosowania przymusu ewakuacyjnego, a to z uwagi na charakter umowy zawartej między PKWN a USRR, która tego przymusu nie przewiduje, jednak sprawę łemkowską należy ostatecznie zakończyć” APNS,

z pomocą wojska 370 osób z powiatu nowotarskiego w dniach 13–15 maja 1946 r. Deportację 2,2 tys. osób z terenu powiatu nowosądeckiego planowano przeprowadzić w dniach 17–25 maja 1946 r. Przedstawiciele Urzędu Wojewódzkiego zaznaczyli jednakże, że ludność lojalną, odczuwającą przynależność do narodowości polskiej, należy pozostawić w granicach RP²¹³.

Starostwo nowosądeckie przygotowało listy osób objętych akcją deportacyjną, wpisując kolejno: Łemków, którzy uprzednio zgłosili chęć wyjazdu do USRR i powracających po wysiedleniu, zdemobilizowanych żołnierzy Armii Czerwonej oraz osób uznanych za „nacionalistów ukraińskich”. Pomimo postanowień konferencji z 14 maja 1946 r., wydano pozwolenie wójtom na drobne korekty list przesiedleńczych ludności łemkowskiej²¹⁴. W akcji miało wziąć udział wojsko (3 batalion 35 Pułku Piechoty) pod dowództwem kpt. Sokołowskiego; sztab grupy operacyjnej znajdował się w Krynicy²¹⁵.

Deportacja ludności łemkowskiej z terenu powiatu nowosądeckiego rozpoczęła się 17 maja o 4 rano. Wojsko po wkroczeniu do danej wsi pozostawiało ludności łemkowskiej dwie godziny na przygotowanie do wyjazdu. Podczas akcji przesiedleńczej wystąpiły przypadki brutalnego traktowania wysiedlanych przez żołnierzy, którzy w obecności oficerów opornym Łemkom zadawali ciosy kolbami karabinów. Wojsko bywało również agresywne wobec funkcjonariuszy milicji²¹⁶. Sytuacja w powiecie nowotarskim przedstawiała się jeszcze poważniej, gdyż wojsko niejednokrotnie otwierało ogień do zbiegłych Łemków²¹⁷. Z ogólnej liczby 370 osób zakwalifikowanych do przesiedlenia z powiatu nowotarskiego do Nowego Sącza przybyło jedynie 40. Większość Łemków wyjechała na ziemię poniemieckie lub ukryła się w lasach²¹⁸.

Nowosądecka administracja lokalna – wójtowie gmin, członkowie PPR oraz rad gminnych – wystąpili w obronie części wysiedlanych Łemków, paralizując tym

StPNS 99, Protokół z konferencji z 7 V 1946 r. w gabinecie Naczelnika Wydziału Społeczno-Politycznego w sprawie ewakuacji Łemków, k. 644; *Repatriacja...*, t. 2, dok. 58, s. 130.

²¹³ APKr UW II 1082, Sprawy Ukraińców, Protokół z konferencji odbytej w dniu 7 maja 1946 r. w gabinecie Naczelnika Wydziału Społeczno-Politycznego w sprawie ewakuacji Łemków, k. 223.

²¹⁴ Sprawozdanie inspektora wojewódzkiego K. Wittka dla wojewody krakowskiego w związku z próbą wznowienia wysiedlenia Łemków z powiatu nowosądeckiego i nowotarskiego, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 78, s. 157.

²¹⁵ Z miejscowości Szczawnik, Berest oraz Łosie zaplanowano wysiedlenie wszystkich mieszkańców za wyjątkiem kilku osób wyznaczonych do strzeżenia opuszczonych domostw oraz inwentarzy. Spisy osób zakwalifikowanych do przymusowego przesiedlenia miały zostać wręczone kpt. Sokołowskiemu w dniu rozpoczęcia akcji przez wójtów gmin: Piwniczna, Łabowa, Muszyna oraz Tylicz. W wyniku deklaracji wójta gminy Grybów, gmina ta została wyłączona z interwencji wojska. *Ibidem*, s. 158.

²¹⁶ Pismo komendanta powiatowego Milicji Obywatelskiej w Nowym Sączu do prokuratora wojewódzkiego Dowództwa Okręgu Krakowskiego w sprawie zachowania się żołnierzy WP podczas wysiedlania Łemków do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 81, s. 164.

²¹⁷ W gminie Szczawnica cztery dni przed rozpoczęciem deportacji 50% ludności kwalifikującej się do wyjazdu zbiegło w okoliczne lasy.

²¹⁸ Pismo wojewody krakowskiego do Wiceministra Administracji Publicznej Wł. Wolskiego w sprawie przymusowego wysiedlania przez wojsko Łemków z powiatu nowosądeckiego i nowotarskiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 110, s. 209.

samym przebieg akcji deportacyjnej. Argumentem przemawiającym za pozostawieniem ludności łemkowskiej na terenie powiatu był integralny związek tej społeczności z narodem polskim. W Krynicy z interwencją o zaniechanie wysiedlenia wystąpił przewodniczący Gminnej Rady Narodowej, sekretarz PPR Stanisław Pluto, powołując się na rozporządzenie starosty Józefa Łabuza (o pozostawieniu ludności lojalnej i rodzin polsko-łemkowskich)²¹⁹. Postawa przedstawicieli władz lokalnych wynikała najprawdopodobniej z przyjaznych stosunków sąsiedzkich, relacji rodzinnych lub z przeświadczenia o katastrofalnym wpływie przesiedlenia na stan gospodarczy gmin i wsi. Część działała prawdopodobnie ze względu na korzyści majątkowe, bowiem ze strony Łemków, których nie wybroniono przed wysiedleniem, pojawiły się oskarżenia wstawiennictwa władz lokalnych w zamian za łapówkę.

Z ogólnej liczby 2570 Łemków zakwalifikowanych do wysiedlenia z powiatów nowosądeckiego i nowotarskiego przetransportowano do stacji kolejowych w Piwnicznej, Grybowie i Nowym Sączu ok. 1040 osób. Z zebranych przez wojsko Łemków – przetrzymywanych przez kilka dni pod strażą, gdyż pełnomocnik USRR nie mógł wypełnić na czas wymaganych dokumentów – zatrzymano 400 osób w celu zmuszenia do podpisania dobrowolnej deklaracji wyjazdu; 640 osób decyzją władz administracyjnych zwolniono z wysiedlenia. Wobec takiego stanu rzeczy pozostałych 400 osób odmówiło podpisania dokumentu dobrowolnej zgody na przesiedlenie

²¹⁹ Wójt gminy Muszyna również powołał się na zarządzenia starostwa nowosądeckiego, co w rezultacie przyczyniło się do częściowego sparaliżowania akcji przesiedleńczej Łemków ze wsi Szczawnik, Jastrzębik, Wojkowa oraz Powroźnik. W gminie Tylisz wójt poprosił o zwolnienie z przesiedlenia 15 rodzin łemkowskich ze wsi Berest i Muszynka, które znajdowały się już w transporcie do oddalonej o 30 km stacji kolejowej, powołując się na zwolnienie od wysiedlenia tych osób przez kpt. Sokołowskiego. Za deportowanymi Łemkami ujął się również rzymskokatolicki ksiądz Jan Dryja, proboszcz z Tylicza. Zdarzały się przypadki interwencji dotyczącej zwolnienia przetrzymywanej na stacjach ludności łemkowskiej, odmawiającej zapisu na listach przesiedleńczych, ze względu na panujący głód oraz brak paszy dla zwierząt. Zdarzył się również przypadek wypuszczenia przez funkcjonariusza MO piętnastu rodzin pochodzących z Berestu udających się już na stację. We wsi Wierchomla Wielka, w której wojsko interweniowało w sile dwóch oficerów i sześćdziesięciu szeregowych w celu wysiedlenia dwudziestu rodzin (110 osób), akcją deportacyjną sparaliżowała postawa władz lokalnych. Za sprawą przedstawiciela Gminnej Rady Narodowej Jana Pluty, wójta gminy Piwniczna Jana Zwyczajaka oraz sołtysa Wierchomli Wielkiej Antoniego Mikołajczyka miejscowa ludność łemkowska została zwolniona z wysiedlenia, ze względu na socjalną przynależność do narodowości polskiej. W związku z tym z Wierchomli Wielkiej nie przesiedlono nikogo (APNS, StPNS 99, Raport Dowódcy kompanii strzeleckiej porucznika Józefa Dłużaka, 17 V 1946, k. 583). Za ludnością łemkowską z Wierchomli Wielkiej oraz Wierchomli Małej wstawił się również zarząd Miejskiego Komitetu PPR w Piwnicznej, który wystosował pismo do starosty nowosądeckiego: „Niezaprzeczalnym faktem jest, że obywatele narodowości ruskiej czujący się być obywatelami polskimi i nieznanymi przepisów o przesiedlaniu na terytorium Związku Radzieckiego, w niektórych wypadkach zmuszani do zapisywania się na wyjazd, co uczynili skutkiem nieświadomości, są dobrymi i lojalnymi obywatelami polskimi, na których obecna rzeczywistość demokracji polskiej w pełni jest realizowana”. APNS StPNS 99, Pismo Miejskiego Komitetu PPR w Piwnicznej do Starosty w Nowym Sączu z 17 V 1946 dotyczące akcji przesiedlania Łemków z terenów Wierchomli Wielkiej i Małej, k. 587; zob. APKr UW II 1082 Sprawy Ukraińców, Raport D-cy 1 kompanii Strz. Józefa Dłużaka, z dn. 18 V 1946, k. 249; *ibidem*, Pismo z dnia 17 maja 1946 r. dotyczące akcji przesiedlenia Łemków z terenu Wierchomli Wielkiej i Małej, k. 251.

na teren USRR, żądanego przez przedstawiciela ukraińskiego. Łemkowie oświadczyli, że zgodzą się na wyjazd tylko wtedy, gdy inni wyznaczeni uprzednio również zostaną przesiedleni.

Wystąpienie wójtów i sołtysów w obronie wysiedlanych zahamowało akcję deportacyjną ludności łemkowskiej. Z 2,2 tys. osób zakwalifikowanych do przymusowego przesiedlenia władze administracyjne zwolniły 1160 osób, często zabierając poszczególne rodziny ze stacji kolejowej. W tej szef sztabu płk Michał Chiliński zwołał konferencję z przedstawicielami Urzędu Wojewódzkiego, na której żądał od władz administracyjnych wyjaśnień, dlaczego stworzono pozory, że wojsko dokonuje samowolnych przesiedleń, a przedstawiciele władz lokalnych zwalniają zebranych przez żołnierzy, stając w obronie nieprawnie wysiedlonych. Dowódca Okręgu zażądał natychmiastowego wyjazdu na teren akcji urzędników województwa w celu zorientowania się w sytuacji i powzięcia decyzji dotyczącej dalszego postępowania ze zwolnioną ludnością łemkowską²²⁰.

W wyniku konferencji starosta nowosądecki Józef Łabuz oraz Przedstawiciel Rejonowy do spraw ewakuacji Włodzimierz Wec, powołując się na fakt, iż przedłużenie terminu przesiedlenia wpłynęłoby ujemnie na stan gospodarczy i bezpieczeństwo w powiecie, 25 maja 1946 r. podpisali protokół kończący akcję przesiedleńczą na terenie Sądecczyzny²²¹. Zakończenie przesiedlenia oznaczało wycofanie wojska oraz zamknięcie placówek Przedstawicielstwa Rejonowego oraz Pełnomocnictwa Rządu USRR do spraw ewakuacji. Przetrzymywanych Łemków zwolniono ze stacji załadowniczych. W wyniku przymusowej akcji wysiedleńczej ludności łemkowskiej deportowano ok. 60 osób, ludność nieprzesiedlona zgodziła się przyjąć obywatelstwo polskie²²².

²²⁰ Sprawozdanie końcowe Wydziału Operacyjnego Dowództwa Okręgu Wojskowego nr V (Krakowskiego) dla Sztabu Generalnego WP z przesiedlenia Ukraińców z województwa krakowskiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 139, s. 269.

²²¹ 25 maja z polecenia wojewody krakowskiego przybył do Nowego Sącza wojewódzki inspektor starostw Karol Wittke w celu wyjaśnienia zarzutów przeciwko wójtom i sołtysom powiatu nowosądeckiego w związku z niepowodzeniem akcji przesiedleńczej oraz przetrzymywaniem na stacjach kilkuset osób odmawiających podpisania deklaracji wyjazdu. Na zwołanej w tym celu konferencji ostatecznie uznano, że za niepowodzeniem dodatkowej akcji przesiedleńczej stoi brak wydania przez Urząd Wojewódzki odpowiednich instrukcji dla nowosądeckiej administracji powiatowej. Starosta nowosądecki, przedstawiciele oraz pełnomocnicy ds. ewakuowania ludności ukraińskiej, a także dowódcy wojskowi opowiedzieli się za zaniechaniem kontynuacji kompromitującej akcji wysiedleńczej. Zdecydowano również o wycofaniu wojska z powiatu nowosądeckiego. W przypadku nie podpisania deklaracji przez Łemków znajdujących się na stacjach kolejowych postanowiono ich zwolnić i odtransportować do miejsca zamieszkania. Zmiana nastawienia do kontynuacji akcji wynikała najprawdopodobniej ze świadomości porażki w przeprowadzeniu przesiedlenia, które wyraźnie przerosło możliwości organizacyjne władz. Dodatkowym czynnikiem, który należy uwzględnić, był widoczny brak poparcia społecznego dla wysiedlenia z użyciem wojska, które w oczach mieszkańców przyczyniło się do i tak już głębokiego kryzysu gospodarczego na terenie powiatu nowosądeckiego. Sprawozdanie inspektora wojewódzkiego K. Wittka dla wojewody krakowskiego w związku z próbą wznowienia wysiedlenia Łemków z powiatu nowosądeckiego i nowotarskiego, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 78, s. 156; Protokół końcowy przesiedlenia Ukraińców z powiatu nowosądeckiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 74, s. 150.

²²² Sprawozdanie inspektora wojewódzkiego K. Wittka dla wojewody krakowskiego w związku z próbą wznowienia wysiedlenia Łemków z powiatu nowosądeckiego i nowotarskiego, w: *Repatriacja...*,

Źródła różnie podają liczbę osób, które pozostały na terenie powiatu nowosądeckiego: wg szacunków Wydziału Operacyjnego Dowództwa Krakowskiego Okręgu Wojskowego pozostało 122 rodzin – 1819 osób²²³. Zgodnie z danymi z protokołu kończącego akcją pozostało ok. 5 tys. osób, w tym: 450 osób z rodzin mieszanych, 130 osób pochodzenia amerykańskiego, 630 osób, które wyjechały na Zachód, 210 osób, których miejsce pobytu jest nieznane oraz 180 osób ukrywających się. Do tej liczby zaliczono także: 1200 osób, które uważały się za obywateli RP, powołując się na: zmianę obrządku na rzymskokatolicki, spokrewnienie z ludnością polską, odbycie służby w Wojsku Polskim, poczucie, iż językiem narodowym jest język polski; 1100 osób, o tożsamości łemkowskiej („tutejsi”); 1100 Łemków o ukraińskiej tożsamości, którzy kategorycznie odmawiali poddania się przesiedleniu²²⁴. Starosta nowosądecki w piśmie do wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie dotyczącym stanu liczebnego mniejszości narodowych podawał liczbę 5618 Łemków oraz 2825 Ukraińców (Łemków o ukraińskiej tożsamości)²²⁵. W wyniku akcji trwającej na terenie powiatu nowosądeckiego od

t. 2, dok. 78, s. 160; Sprawozdanie końcowe DOW nr V z przesiedlenia Ukraińców z 23 VII 1946 r., w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 139, s. 270.

²²³ Sprawozdanie końcowe Wydziału Operacyjnego Dowództwa Okręgu Wojskowego nr V (Krakowskiego) dla Sztabu Generalnego WP z przesiedlenia Ukraińców z województwa krakowskiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 139, s. 270.

²²⁴ Protokół końcowy przesiedlenia Ukraińców z powiatu nowosądeckiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 74, s. 151; APKr UW II 1082, Sprawy Ukraińców, Protokół w sprawie zakończenia ewakuacji ludności ukraińskiej na terenie powiatu nowosądeckiego, z dn. 25 V 1946, k. 235.; AAN PRN S529/X-5, Protokół spisany w dniu 25 maja 1946 r. w sprawie zakończenia ewakuacji ludności ukraińskiej na terenie powiatu nowosądeckiego, k. 5.

²²⁵ Wg sprawozdań władz lokalnych, liczba osób niewysiedlonych wyniosła: w mieście Krynica – 51 osób, w gminie Krynica-Wieś – 151, w gminie Łabowa – 1502, w gminie Muszyna – 2494, w gminie Nawojowa – 126, w mieście Nowy Sącz – 39, w gminie Tylicz – 2320. Dla gmin Grybów oraz Piwniczna w sprawozdaniach podano jedynie liczbę Ukraińców, ludność łemkowską uznając za Polaków. Julian Kwiek podaje liczbę 5193 osób pozostałych na terenie powiatu nowosądeckiego: w mieście Krynicy – 60 osób, w gminie w Krynica-Wieś – 147, w gminie Łabowa – 368, w gminie Muszyna – 443, w gminie Nawojowa – 168, w mieście Nowy Sącz – 100, w gminie Tylicz – 2366 osób. Kwiek przypuszcza, iż na terenie powiatu mogło pozostać ok. 9 450 osób. Andrzej Kwilecki oszacował natomiast liczbę Łemków pozostałych na terenie Sądecczyzny na 3155 osób. Najbardziej wiarygodne wydają się sprawozdania starosty nowosądeckiego oraz lokalnej administracji, wg których na terenie powiatu pozostało 8433 Łemków, w tym 2825 o ukraińskiej tożsamości. APNS, StPNS 99, Pismo Starosty Powiatowego Nowosądeckiego Józefa Łabuza do Urzędu Wojewódzkiego Wydziału Społeczno-Politycznego w Krakowie dot. stanu liczebnego mniejszości narodowych, 9 XI 1946 r., k. 239. APNS StPNS 99, Pismo Burmistrza Krynicy do Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu dotyczące stanu liczebnego mniejszości narodowych, 14 X 1946, k. 251; *ibidem*, Wykaz liczebny mniejszości narodowych na terenie gminy Krynica-Wieś po zakończeniu ewakuacji do USRR, 5 XI 1946, k. 272; *ibidem*, Pismo Wójta gminy Łabowa do Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu dotyczące stanu liczebnego mniejszości narodowych, 16 X 1946, k. 276; *ibidem*, Pismo Wójta Gminy Muszyna Artura Krokowskiego do Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu dotyczące stanu liczebnego mniejszości narodowych, 17 X 1946, k. 283; *ibidem*, Pismo Wójta Gminy Nawojowa Władysława Poręby do Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu dotyczące stanu liczebnego mniejszości narodowych, 15 X 1946, k. 285; *ibidem*, Pismo Prezydenta Miasta Nowy Sącz do Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu dotyczące stanu liczebnego mniejszości narodowych, 15 X 1946, k. 255; *ibidem*, Stan

kwietnia 1945 r. do końca maja 1946 r. z ogólnej liczby 4040 rodzin łemkowskich (19 969 osób) zakwalifikowanych do przesiedlenia wysiedlono 89%, a więc 3868 rodzin, tj. 17 740 osób²²⁶. Pozostało na terenie powiatu 8433 Łemków, w tym 2 tys. osób, które uniknęły wysiedlenia siłą. Władze powiatowe uznały 6433 osoby za lojalne w stosunku do państwa polskiego – w tym było ok. 800 osób, które zmieniły wyznanie na rzymskokatolickie. Akcja przebiegała w trzech fazach: do połowy lipca 1945 r. przesiedlono 13 100 osób (59%), do grudnia 1945 r. liczba ta sięgnęła 17 512 osób (79%), w 1946 r. wysiedlono łącznie 228 osób w tym 60 z pomocą wojska w ostatnim etapie przesiedlenia.

31 maja 1946 r. sporządzono protokół zakończenia przesiedlenia ludności z powiatu nowotarskiego. Na tym obszarze pozostało 329 osób, których nie udało się wysiedlić, z czego 30 osób uznawało się za pochodzenia polskiego, 40 natomiast nie określiło swojej narodowości. Szacowano, że 89 osób zbiegło do lasów²²⁷. Łącznie wysiedlono z powiatu nowotarskiego 489 rodzin, tj. 1849 osób²²⁸.

Pomimo oficjalnego zakończenia akcji władze nadal nie zajmowały jednolitego stanowiska w stosunku do ludności łemkowskiej. Wydział Operacyjny Dowództwa Krakowskiego Okręgu Wojskowego w sprawozdaniu dla Sztabu Generalnego WP z jednej strony postulował, aby ludność lojalną, małżeństwa polsko-łemkowskie, do których władze powiatowe nie mają żadnych zastrzeżeń, pozostawić na miejscu w nieznacznej liczbie, natomiast Łemków, wobec których istnieją jakiegokolwiek wątpliwości dotyczące ich lojalności i możliwości zagrożenia bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego, należy bezwzględnie wysiedlić pojedynczymi rodzinami na tereny zachodnie, gdzie z biegiem czasu ludność ta uległaby asymilacji. Z drugiej zaś strony w opinii Wydziału Operacyjnego Dowództwa Krakowskiego Okręgu Wojskowego „pozostała ludność łemkowska stara się jak najbardziej wykazać lojalność wobec państwa polskiego, uważając pozostawienie jej w małej ilości jako dobrodziejstwo ze strony władz polskich”²²⁹.

liczebny mniejszości narodowej w gminie Tylicz, 7 XI 1946, k. 299; *ibidem*, Pismo Burmistrza Piwnicznej Bolesława Wiśniowskiego do Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu dotyczące stanu liczebnego mniejszości narodowych z dnia 16 X 1946 r., k. 257; *ibidem*, Pismo Burmistrza Grybowa Adama Rysiewicza do Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu dotyczące stanu liczebnego mniejszości narodowych, 19 X 1946, k. 249; *ibidem*, Pismo Starosty Powiatowego Nowosądeckiego Józefa Łabuza do Urzędu Wojewódzkiego Wydziału Społeczno-Politycznego w Krakowie dot. stanu liczebnego mniejszości narodowych, 9 XI 1946, k. 239.

²²⁶ Wg Antoniego Szcześniaka oraz Wiesława Szoty z terenów państwa polskiego w latach 1945–1946 wysiedlono łącznie 15164 Łemków (A.B. Szcześniak, W.Z. Szota, *Droga do nikąd...*, s. 230). W rzeczywistości tylko z terenu powiatu nowosądeckiego przesiedlono 17 740 osób (Sprawozdanie końcowe wydziału operacyjnego Dowództwa Okręgu Wojskowego nr V (Krakowskiego) dla Sztabu Generalnego WP z przesiedlenia Ukraińców z województwa krakowskiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 139, s. 270).

²²⁷ AAN PRNS 529/X-5, Protokół zakończenia przesiedlenia na terenach powiatu nowotarskiego, z dn. 31 V 1946, k. 2.

²²⁸ APKr UW II 1082, Sprawozdanie z przebiegu przesiedlenia ludności ukraińskiej i innej do USRR za okres od 15 października 1944 r. do 1 czerwca 1945 r., k. 262.

²²⁹ Sprawozdanie końcowe wydziału operacyjnego Dowództwa Okręgu Wojskowego nr V (Krakowskiego) dla Sztabu Generalnego WP z przesiedlenia Ukraińców z województwa krakowskiego do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 139, s. 270.

W pierwszych dniach czerwca nastąpiło zakończenie akcji przesiedleńczej na pozostałych terenach RP. Rozpoczęto zamykanie placówek przesiedleńczych. Mimo to władze Rzeczypospolitej Polskiej oraz USRR nie podpisały protokołu końcowego 23 listopada 1946 r. Ministerstwo Administracji Publicznej, Ministerstwo Ziem Odzyskanych i Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego wspólnie zarządziły przesiedlenie do końca 1946 r. wszystkich, którzy zarejestrowali się na wyjazd, lecz nie opuścili Polski bądź też powrócili nielegalnie z USRR²³⁰. Na administracji lokalnej spoczął obowiązek zorganizowania oraz przeprowadzenia akcji z pomocą MO i UB. Nie przyniosło to jednak rezultatów. Brak podjęcia zdecydowanych kroków w celu realizacji powyższych postanowień wynikał najprawdopodobniej z powodu przygotowywania planu przesiedlenia pozostałych Ukraińców i Łemków na ziemię poniemieckie²³¹.

Na obszarze Łemkowszczyzny również przeprowadzono próbę wznowienia akcji. W dniach od 8 do 10 listopada 1946 r. na terenie powiatu nowosądeckiego i gorlickiego rozplakatowano ogłoszenia komisji wysiedleńczej w Przemyśle o dobrowolnym wyjeździe do ZSRR Łemków pozostałych po pierwszej akcji przesiedleńczej. Władze powiatowe nie użyły w tym wypadku żadnych metod nacisku. W relacji ukraińskiego podziemia „do akcji wysiedleńczej ludność ukraińska (łemkowska) jest nastawiona wyłącznie negatywnie [...]”. Ludność doznała już sporo dotkliwych ciosów, nasłuchiwała się bolszewickiej propagandy, toteż do wszelkich obiecanek szczęśliwego i radosnego życia odnosi się nie tylko z niedowierzaniem, lecz i z wrogością. Podstawą tego stosunku były informacje powstańców, listy pierwszej partii wysiedleńców oraz opowiadania rodzin, które zdołały już stamtąd wrócić. Powywozili ich gdzieś pod Charków i do innych odległych obwodów USRR. Niektórzy potrafili przekonać bolszewików, że są pochodzenia polskiego, dzięki czemu banici wrócili na ojczystą ziemię”²³².

Na Ukrainie sowieckiej panowały trudne warunki. Przesiedleni Łemkowie odczuwali niedostatek, na wschodzie USRR, wcieleni siłą do kołchozów, otrzymywali gospodarstwa o wielkości 0,25–0,5 ha, na zachodzie 1–5 ha. Przyzwyczajeni do górskiego klimatu, nie mogli się przystosować do suchego powietrza stepowych rejonów. Nauczeni stawiania drewnianych domostw, nie potrafili budować budynków z gliny, powszechnych na ubogich w lasy obszarach. Najtrudniejsze warunki panowały na terenach wschodniej i południowej Ukrainy. Zezwolenie na przesiedlenie mogli otrzymać jedynie nieliczni, np. rodziny czerwonoarmistów. Ucieczki na zachód USRR były częste²³³.

Przesiedleni na Ukrainę sowiecką Łemkowie nie byli akceptowani przez miejscową ludność, która postrzegała ich jako Polaków lub moskalofili. Do tego

²³⁰ APNS StPNS 99, Pismo wojewody krakowskiego w sprawie wydalenia obywateli radzieckich przebywających nielegalnie w Polsce do ZSRR z 12 grudnia 1946 r., k. 31.

²³¹ *Ibidem*, Pismo wojewody krakowskiego w sprawie wydalenia obywateli radzieckich przebywających nielegalnie w Polsce do ZSRR, 12 XII 1946 r., k. 31; *Akcja „Wista”. Dokumenty*, oprac. E. Misiło, Warszawa 1993, s. 19; J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 502.

²³² Sprawozdanie informacyjne Nadrejonu Werchowyna Okręgu I OUN za listopad 1946 r., w: *Repatriacja...*, t. 2, dok. 172, s. 340.

²³³ M. Pecuch, *Tożsamość kulturowa Łemków w zachodniej Polsce i na Ukrainie. Studia porównawcze*, Gorzów Wielkopolski 2009, s. 80–81.

dochodziły znaczne różnice dialektyczne i kulturowe. Z drugiej strony przesiedleńców charakteryzowała tęsknota za ich ojczyzną lokalną jak i wspólnotą etniczną, wpływ miała na to zwłaszcza świadomość łemkowskiej tożsamości kulturowej; prowadziło to do izolacji grupowej. Większa część z przesiedlonych osiedliła się w obwodzie lwowskim i południowych obszarach tarnopolskiego, co istotnie osiedlano się grupami, co sprzyjało zarówno adaptacji, ale także jak i wspomnianej izolacji. W zachowaniu kultury i tradycji sprzyjały małżeństwa pomiędzy osobami o łemkowskim pochodzeniu²³⁴.

* * *

Protokół końcowy akcji przesiedleńczej został podpisany pomiędzy Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem USRR 6 maja 1947 r.²³⁵ Z Polski wyjechało prawdopodobnie na Ukrainę sowiecką 494 805 osób²³⁶. Z obszaru Łemkowszczyzny zachodniej²³⁷ wysiedlono 19 361 Łemków. Z gorlickiego 15 058, z powiatu jasielskiego przesiedlono 7206 osób, z krośnieńskiego wyjechało 11815, natomiast z sanockiego minimum 17 301 Łemków; łącznie z obszaru Łemkowszczyzny wysiedlono ok. 70 741 osób.

Największa intensyfikacja akcji przypadła na miesiące od kwietnia do połowy lipca 1945 r., kiedy to część ludności łemkowskiej chętnie zgłaszała się do wyjazdu, wtedy też przesiedlono najwięcej osób. Załamanie akcji nastąpiło na przełomie lipca i sierpnia 1945 r., na co m.in. wpływ miały stopniowe powroty osób przesiedlonych oraz zdemobilizowanych żołnierzy Armii Czerwonej, którzy informowali osoby szykujące się do wyjazdu o fatalnych warunkach panujących na terenie USRR. Zauważyć należy także, iż już wtedy akcja przerastała możliwości transportowe oraz aprowizacyjne administracji powiatowych. Doprowadziło to do głodowania osób oczekujących na stacjach na transport do USRR. W wyniku przedłużającej się akcji część osób chwilowo odesłano do domów, gdzie jednakże pozostawały one skazane na głód, gdyż od kwietnia przekonane o wyjeździe nie obsiały pól; w dodatku pozostawione mienie często okazywało się zrabowane oraz zdewastowane przez miejscową ludność polską.

Część Łemków, którzy początkowo entuzjastycznie zareagowali na możliwość wyjazdu na teren Ukrainiejskiej SRR, szybko pod wpływem informacji na temat warunków tam panujących, wycofali wcześniej złożone deklaracje wyjazdu. Wraz z coraz większymi odstępstwami władz powiatowych od zasady dobrowolności,

²³⁴ R. Kabaczij, *op. cit.*, s. 303–306; zob. *Łemkowskie losy. Rozmowa z Mykołą Horbalem*, w: *Wiele twarzy Ukrainy*, oprac. I. Chruślińska, P. Tym, Lublin 2005, s. 231; M. Pecuch, *op. cit.*, s. 83.

²³⁵ Protokół końcowy do układu z 9 września 1944 r. między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Ukrainiejskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w sprawie przesiedlenia obywateli polskich z terytorium USRR do Polski i ludności ukraińskiej z terytorium Polki do USRR, w: *Repatriacja...*, t. 2, zał. 1, s. 349.

²³⁶ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 508.

²³⁷ Według ukraińskiego podziemia do późnej jesieni 1945 r. przesiedleniem z tego obszaru i powiatu gorlickiego objęto 118 miejscowości i 12 366 rodzin, z których do USRR wyjechało 8 239 rodzin, tj. 67,8%. Na terenie tym miało pozostać 3 354 rodzin, tj. 28,2%.

próby uniknięcia przesiedlenia podejmowane przez Łemków były coraz bardziej desperackie. Ludność zmieniała wyznanie z greckokatolickiego na rzymskokatolickie i powoływała się na polską tożsamość w celu uniknięcia wyjazdu. Na terenie powiatu nowosądeckiego dokonało tego ok. 800 osób, jednakże wszystko wskazuje na to, że liczba ta była zdecydowanie wyższa. W chwili, kiedy wysiedlenie wydawało się nieuniknione i do akcji włączono wojsko, Łemkowie, ratując się, ukrywali się wraz ze zwierzętami hodowlanymi w lasach. Przeciwno przesiedleniu ludności łemkowskiej szczególnie sprzeciwiało się podziemie ukraińskie; było to wynikiem przekonania, iż Łemkowszczyzna jest integralną częścią Ukrainy.

Władze państwowe od początku nie prowadziły jednolitej polityki w stosunku do ludności łemkowskiej, którą częściowo w wyniku sprawozdań starostów z terenu Łemkowszczyzny uznano za ludność ukraińską. Uważano jednak wówczas, że osoby o ukraińskiej tożsamości wyjadą dobrowolnie z terenu RP. Najprawdopodobniej z tego też powodu na konferencji lipcowej zapowiedziano zrównanie w prawach pozostałych Łemków z Polakami.

Na terenie powiatów nowosądeckiego i nowotarskiego starostwa, pełnomocnictwa rejonowe USRR oraz PRN chciały definitywnie rozwiązać kwestię dużego skupiska ludności łemkowskiej, którą postrzegały jako niewygodną politycznie, źródło przyszłych konfliktów narodowościowych i, przede wszystkim, jako ludność wroga państwu, współpracującą w czasie II wojny światowej z okupantem niemieckim, a po wojnie z podziemiem ukraińskim. Władze państwowe chciały zrealizować akcję przesiedleńczą bez oficjalnego naruszania warunków umowy z USRR. Przyzwalały jednakże na stosowanie przymusu, chociaż w oficjalnych dokumentach podkreślano zasadę dobrowolności. Ostatnia trzecia faza wysiedleń, mająca miejsce w maju 1946 r., w wyniku decyzji władz wojewódzkich na obszarze Łemkowszczyzny, świadomie łamała zasadę dobrowolności.

Łemkowska grupa etniczna, pomimo jej wewnętrznego zróżnicowania i istnienia różnych orientacji narodowych, została zakwalifikowana do ukraińskiego narodu. Polskie władze nie uwzględniły apeli o pozostanie na ojcowiznie podnoszonych przez Łemków, zmian wyznania i deklaracji o polskiej tożsamości, wysiedlając ich z ojczyzny lokalnej.

5.2. Przesiedlenie ludności łemkowskiej w ramach akcji „Wisła”. Geneza i przebieg²³⁸

Akcja przesiedleńcza ludności ukraińskiej i łemkowskiej na teren Ukrainy sowieckiej nie przyniosła w przekonaniu polskich władz satysfakcjonujących wyników. Na obszarze południowo-wschodniej Polski miało pozostać ok. 100–110, a nawet 150 tys. osób. W związku z tym, że władze państwowe ludność tę postrzegały

²³⁸ Część wyników badań została opublikowana w 2013 r. w artykule A. Wilk, *Przesiedlenie Łemków sądeckich w ramach akcji „Wisła”. Geneza i przebieg*, „Biuletyn Ukrainoznawczy” 14, 2008–2011, s. 88–104.

jako zaplecze dla Ukraińskiej Powstańczej Armii, powrócono do planów przemieszczenia ludności ukraińskiej oraz łemkowskiej na ziemie zachodnie i północne państwa. Od stycznia 1947 r. rozpoczęły się wstępne przygotowania do zorganizowania częściowego przesiedlenia na ziemie poniemieckie²³⁹. Dowódcy oddziałów WP stacjonujących na Rzeszowszczyźnie przystąpili do sporządzenia wykazów ilościowych ludności ukraińskiej. Zwolennikiem wysiedlenia, a następnie rozproszenia Ukraińców w celu ich szybkiej asymilacji był gen. Stefan Mossor, pełniący funkcję zastępcy szefa Sztabu Generalnego²⁴⁰. Dowództwo wojskowe stało na stanowisku, iż rozwiązanie problemu dużego skupiska ludności ukraińskiej w południowych częściach województwa rzeszowskiego, lubelskiego i krakowskiego jest kwestią decydującą o likwidacji UPA. W wyniku fiaska wznowienia przesiedleń na teren USRR, pojawiały się propozycje²⁴¹ przemieszczenia ludności ukraińskiej oraz łemkowskiej na tereny poniemieckie, gdzie łatwiej mogłaby ulec asymilacji a następnie stopniowej polonizacji²⁴².

Ostatecznie o podjęciu działań w celu likwidacji OUN-UPA, a także o przymusowym przesiedleniu ludności ukraińskiej, zadecydowano na posiedzeniu Państwowego Komitetu Bezpieczeństwa 17 kwietnia 1947 r., a następnie zatwierdzono uchwałą Prezydium Rady Ministrów 24 kwietnia²⁴³. Na zdecydowane posunięcia władz wpływ miała śmierć wiceministra obrony narodowej, generała Karola Świerczewskiego, który zginął 28 marca 1947 r. w wyniku zasadzki oddziału UPA²⁴⁴. Dzień później Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotni-

²³⁹ R. Drozd, *Ukraińcy w Polsce 1944–1947 – losy, postawy, nastroje*, w: *Akcja „Wisła”...*, s. 79; J. Pisuliński, *Akcja Specjalna „Wisła”...*, s. 33.

²⁴⁰ E. Mironowicz, *Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1947*, w: *Akcja „Wisła”...*, s. 61; Rozkaz dowódcy 9 DP płk. I. Wieliczki w sprawie sporządzenia ewidencji ludności ukraińskiej, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 3, s. 43; Ze sprawozdania zastępcy szefa Sztabu Generalnego WP gen. brygady S. Mossora z inspekcji Wojewódzkich Komitetów Bezpieczeństwa w Katowicach, Krakowie i Lublinie dla przewodniczącego Państwowej Komisji Bezpieczeństwa, ministra obrony narodowej, marszałka Polski M. Żymierskiego. Propozycja wysiedlenia Ukraińców, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 8, s. 53; J. Pisuliński, *Akcja Specjalna „Wisła”...*, s. 99.

²⁴¹ Z raportu nr 20 z posiedzenia Wojewódzkiego Komitetu Bezpieczeństwa w Rzeszowie dla Państwowej Komisji Bezpieczeństwa. Propozycja wysiedlenia Ukraińców, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 10, s. 55; Ze sprawozdania sytuacyjnego Dowództwa Okręgu Krakowskiego dla Państwowej Komisji Bezpieczeństwa za miesiąc luty 1947 r. Propozycja wysiedlenia Łemków z powiatu nowosądeckiego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 11, s. 56.

²⁴² Z charakterystyki stanu bezpieczeństwa kraju w okresie od 1 do 25 marca 1947 r. opracowanej przez Wydział Operacyjny Oddziału III (Operacyjnego) Sztabu Generalnego WP. Propozycja wysiedlenia Ukraińców, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 16, s. 62.

²⁴³ Zarządzenie Państwowej Komisji Bezpieczeństwa dla Grupy Operacyjnej Wisła, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 44, s. 98; Uchwała Prezydium Rady Ministrów w sprawie przeprowadzenia deportacji Ukraińców w ramach akcji Wisła, w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały)*, oprac. R. Drozd, I. Hałagida, Warszawa 1999, dok. 10, s. 48; J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 230.

²⁴⁴ Telefonogram Dowództwa Okręgu Krakowskiego do szefa Sztabu Generalnego WP gen. broni Wł. Korczyca, informujący o śmierci wiceministra obrony narodowej gen. broni K. Świerczewskiego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 17, s. 63; Raport szefa Wydziału Operacyjnego Oddziału III Sztabu Generalnego WP ppłk. Kossowskiego dla szefa Sztabu Generalnego WP

czej (KC PPR) podjęło decyzję o przeprowadzeniu całkowitego wysiedlenia ludności ukraińskiej²⁴⁵.

Prawdopodobnie śmierć generała Świerczewskiego przesądziła o represyjnym charakterze planowanej wcześniej akcji przesiedleńczej, jak również o jej masowym zakresie. Posłużyła także w propagandzie do pozyskania przychylności społeczeństwa polskiego²⁴⁶. Celem wysiedlenia była szybka likwidacja podziemia ukraińskiego oraz ostateczne rozwiązanie kwestii skupiska ludności ukraińskiej na obszarze południowo-wschodniej Polski. Ponadto dowództwo wojskowe postulowało także osadzenie partyzantów UPA w obozach koncentracyjnych²⁴⁷. Wysiedleniu miały podlegać „wszystkie odcienie narodowości ukraińskiej” łącznie z ludnością łemkowską, jak również rodziny polsko-ukraińskie bez względu na przynależność społeczną oraz polityczną²⁴⁸.

Akcja, która otrzymała kryptonim „Wisła”, pierwotnie miała przebiegać dwuetapowo. W pierwszej fazie, na dzień 23 kwietnia, zaplanowano całkowite przesiedlenie ludności ukraińskiej i łemkowskiej z terenu powiatu sanockiego oraz Lubelszczyzny²⁴⁹. W drugim etapie planowano wysiedlić obszary pomiędzy Przemysłem a Lubaczowem oraz Wisłokiem a Nowym Sączem. Jednocześnie planowano prowadzenie aktywnej walki z podziemiem ukraińskim²⁵⁰. Akcja przesiedleńcza miała zostać przeprowadzona we współpracy z Państwowym Urzędem Repatriacyjnym. Przygotowanie przedsięwzięcia powierzono szefowi Sztabu Generalnego Marianowi Spychalskiemu oraz Ministrowi Bezpieczeństwa Publicznego Stanisławowi Radkiewiczowi. Dowódcą akcji wojskowej mianowano gen. Stefana Mossora. Sztab grup operacyjnych mieścił się początkowo w Sanoku, a następnie w Rzeszowie²⁵¹. Głównym pełnomocnikiem rządu do spraw przesiedlenia ludności ukraińskiej mianowano Józefa Bednarza²⁵². Władze, doświadczone wcześniejszą akcją wysiedleńczą, aby nie dopuścić do ucieczki oddziałów poza granice państwa, w porozumieniu z władzami Czechosłowacji i Związku Radzieckiego

Wł. Korczyca w sprawie okoliczności śmierci gen. broni K. Świerczewskiego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 33, s. 82.

²⁴⁵ Zarządzenie Państwowej Komisji Bezpieczeństwa dla Grupy Operacyjnej Wisła, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 44, s. 98; Uchwała Prezydium Rady Ministrów w sprawie przeprowadzenia deportacji Ukraińców w ramach akcji Wisła, w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989...*, dok. 10, s. 48; J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 230.

²⁴⁶ Z protokołu nr 3 posiedzenia Biura Politycznego Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 19, s. 65.

²⁴⁷ Wnioski Sztabu 9 DP do usprawnienia walki z podziemiem na terenie województwa rzeszowskiego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 23, s. 72.

²⁴⁸ AIPN BU MBP 1572/42, Projekt organizacji akcji specjalnej WSCHÓD przez Państwową Komisję Bezpieczeństwa, k. 289.

²⁴⁹ Ostatecznie na obszar województwa lubelskiego punkt ciężkości działań został przesunięty w trzeciej fazie akcji trwającej od 15 VI do 31 VII 1947 r. J. Pisuliński, *Akcja Specjalna „Wisła”...*, s. 356.

²⁵⁰ AIPN BU MBP 1572/42, Projekt organizacji akcji specjalnej „Wschód” przez Państwową Komisję Bezpieczeństwa, k. 290.

²⁵¹ Wnioski Sztabu 9 DP do usprawnienia walki z podziemiem na terenie województwa rzeszowskiego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 23, s. 72.

²⁵² J. Pisuliński, *Akcja Specjalna „Wisła”...*, s. 140.

postanowiły zamknąć granice na linii Stara Lubownia – Nowy Sącz do rejonu Brześcia nad Bugiem²⁵³.

W polskiej historiografii nie ma zgody co do podmiotu odpowiedzialnego za podjęcie decyzji o akcji przesiedleńczej. Część badaczy utrzymuje, iż za inicjatywą tą stoją Józef Stalin czy Ławrientij Beria. Tezę tę popierać ma informacja, iż w początkowych projektach akcja „Wisła” miała nosić kryptonim „Wschód”, co wskazywałoby na jej zbieżność z przeprowadzoną na obszarze zachodniej Ukrainy likwidacją UPA pod kryptonimem „Zachód”²⁵⁴. W drugim nurcie polskiej historiografii przeważa opinia, iż stroną decyzyjną był w tym wypadku komunistyczny rząd państwa polskiego²⁵⁵. Wydaje się jednak, iż o ile stroną, która proponowała likwidację UPA przez przesiedlenie ludności ukraińskiej mogła być Moskwa, o tyle stroną, która zdecydowała o charakterze oraz zasięgu wysiedlenia był rząd RP. Oznaczałoby to, że ewentualne decyzje Moskwy wpisywałyby się w zamiary polskich władz. Według dotychczasowych badań na udział strony radzieckiej w inicjacji wysiedleń niewiele jednakże wskazuje.

Wraz z zakończeniem przesiedleń na Ukrainę sowiecką, na terenie Łemkowszczyzny miały miejsce liczne powroty Łemków ukrywających się przed przesiedleniem w lasach lub na terytorium Czechosłowacji. Znamienne jest, że już na początku 1947 r. Dowództwo Krakowskiego Okręgu Wojskowego postulowało wysiedlenie ludności łemkowskiej. Za argument posłużyły problemy z likwidacją podziemia ukraińskiego; dowództwo przerysowywało w sprawozdaniach negatywną ocenę sytuacji na tymże obszarze. Problemy z ujawnieniem członków podziemia ukraińskiego wynikały z nikłej działalności UPA na terenie Łemkowszczyzny zachodniej. Pomimo tego władze wojskowe uznawały przesiedlenie Łemków za wskazane. Dowódca Krakowskiego Okręgu Wojskowego, gen. dyw. Mikołaj Prus-Więckowski oraz naczelnik Oddziału Operacyjnego sztabu Dowództwa Okręgu Wojskowego nr VII w Krakowie płk Michał Chyliński w piśmie do Państwowej Komisji Bezpieczeństwa z 6 marca donosili, iż w nowosądeckim nie zaistniały przypadki ujawnienia członków organizacji nacjonalistycznych. Źródło tejże sytuacji leżało wg dowództwa w fakcie, iż na obszarze południowej części powiatu około 2 tys. Łemków, którzy wspierali czynnie ukraińskie podziemie. Osoby te proponowano przenieść na obszar poniemieckich²⁵⁶. 9 maja utworzono w województwie krakowskim Grupę Operacyjną „Krynica”, której celem była likwidacja sotni „Romana” i „Smyrnego”. Rzekoma sotnia pod przywództwem

²⁵³ Z protokołu nr 3 posiedzenia Biura Politycznego Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 19, s. 65; *ibidem*, Pismo ministra obrony narodowej RP marszałka Polski M. Żymierskiego do ministra obrony narodowej CSR gen. armii L. Svobody w związku z akcją „Wisła”, dok. 38, s. 89; *ibidem*, Pismo ministra obrony narodowej RP marszałka Polski M. Żymierskiego do ministra obrony narodowej ZSRR gen. armii N. Bułganina w związku z akcją „Wisła”, dok. 39, s. 90.

²⁵⁴ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 302.

²⁵⁵ R. Drozd, *Ukraińcy w Polsce 1944–1947...*, s. 77, zob. J. Pisuliński, *Akcja Specjalna „Wisła”...*, s. 120–121.

²⁵⁶ Ze sprawozdania sytuacyjnego Dowództwa Okręgu Krakowskiego dla Państwowej Komisji Bezpieczeństwa za miesiąc luty 1947 r. Propozycja wysiedlenia Łemków z powiatu nowosądeckiego, w: *Akcja Wisła. Dokumenty...*, dok. 11, s. 56.

Mychajły Fedaka w rzeczywistości była rozbudowaną bojówką OUN 7 rejonu nadrejonu „Werchowyna”²⁵⁷.

Przesiedlenia ludności łemkowskiej rozpoczęły się pod koniec kwietnia w powiecie sanockim. W czasie gdy na terenie Łemkowszczyzny wschodniej miały miejsce wysiedlenia w ramach akcji „Wisła”, władze wojewódzkie i lokalne zachodniego regionu nie były dostatecznie poinformowane o decyzjach objęcia akcją wysiedleńczą ludności łemkowskiej. Brak jasnych wytycznych Państwowej Komisji Bezpieczeństwa odnośnie terenu powiatu nowosądeckiego i nowotarskiego spowodował zdecydowaną reakcję starostw tychże, jak również Dowództwa Krakowskiego Okręgu Wojskowego oraz wojewody krakowskiego. Urząd Wojewódzki stał na stanowisku natychmiastowego przesiedlenia ludności łemkowskiej na ziemie zachodnie. W piśmie z 2 maja 1947 r. do starosty nowotarskiego oraz nowosądeckiego wskazywano konieczność wysiedleń powołując się na domniemane wspieranie przez ludność łemkowską oddziałów UPA, jak również jej nielojalną postawę wobec systemu komunistycznego i polskiej władzy. Wojewoda M. Rubiński postulował, aby starostowie wszelkimi środkami skierowali ludność łemkowską na ziemie poniemieckie, klasyfikując w pierwszej kolejności osoby podejrzane o nielojalną postawę wobec RP, małorolnych, a następnie resztę ludności łemkowskiej²⁵⁸. Następnie wojewoda pismem z 3 czerwca 1947 r. zwrócił się z prośbą do Ministerstwa Administracji Publicznej o objęcie wysiedleniem na ziemie zachodnie i północne ludności łemkowskiej z powiatów nowosądeckiego oraz nowotarskiego. Prośbę swą argumentował rzekomym tworzeniem przez Łemków zaplecza dla podziemia ukraińskiego: „Na terenie województwa rzeszowskiego prowadzona jest akcja przesiedlenia ludności ukraińskiej (Łemków) na Ziemię Zachodnie. W obrębie województwa krakowskiego znajduje się również ludność łemkowska w powiatach nowosądeckim(około 5000 osób) i nowotarskim(około 600), która nie skorzystała z dobrodziejstwa umowy zawartej w dniu 9 IX 1944 r. zawartej między PKWN a Rządem USRR i pozostała na terenie Polski przebywając w miejscach poprzedniego zamieszkania. Ludność ta wspiera bandy UPA, które coraz częściej ukazują się zwłaszcza w powiecie nowosądeckim, napadają i rabują ludność polską, oraz dokonują mordów. Mając na uwadze względny spokój i bezpieczeństwo publiczne oraz dążność do stworzenia Państwa jednolitego pod względem narodowościowym – proszę o podjęcie stosownej interwencji u właściwych władz w kierunku objęcia przesiedleniem również ludności łemkowskiej z terenu województwa krakowskiego, która tworzy tu dogodne bazy i odskocznie dla band UPA”²⁵⁹. Władze wojewódzkie niepokoiła dodatkowo napięta atmosfera panująca wśród Łemków, zdezorientowanych rozrzucanymi z samolotów ulotkami nakazującymi opuszczenie pasa przygranicznego. Zaniepokojona ludność wstrzymała swoje świadczenia na rzecz

²⁵⁷ J. Pisuliński, *Akcja Specjalna „Wisła”...*, s. 292.

²⁵⁸ APNS PUR 31/113/24, k. Pismo z Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie do Starosty Powiatowego w Nowym Targu, dot. sprawy Łemków z terenu powiatu nowotarskiego oraz nowosądeckiego.

²⁵⁹ Pismo wojewody krakowskiego M. Rubińskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej z żądaniem wysiedlenia Łemków z powiatu nowosądeckiego i nowotarskiego, w: *Akcja Wisła. Dokumenty...*, dok. 176, s. 297.

państwa, co skutkowało w ocenie władz stratami gospodarczymi. Spowodowało to też, że wojewoda krakowski wnioskował do MAP o przeprowadzenie nagłej akcji przesiedleńczej ludności łemkowskiej z terenu powiatów nowosądeckiego oraz nowotarskiego, bądź ogłoszenie, iż akcja przesiedleńcza pasa przygranicznego nie obejmie tej grupy etnicznej²⁶⁰.

Projekt wysiedlenia ludności łemkowskiej w ramach akcji „Wisła” zdecydowanie poparł starosta nowotarski Leon Leja, który kwestionował przyznanie obywatelstwa polskiego zamieszkałym na terenie powiatu Łemkom, zwłaszcza osobom powracającym z Ukrainy sowieckiej lub zdemobilizowanym żołnierzom Armii Czerwonej²⁶¹. Warto zwrócić uwagę, że na obszar ten powróciło ok. 112 osób²⁶². Jeszcze przed rozpoczęciem wysiedleń w ramach akcji „Wisła”, w piśmie do Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie z dnia 14 lutego 1947 r. starosta postulował, by powiaty graniczne były jednolite pod względem narodowościowym. W jego opinii przesiedlenie ludności łemkowskiej na obszar centralnej Polski rozwiązałyby skutecznie kwestię współpracy Łemków z podziemiem ukraińskim²⁶³. W piśmie do urzędu wojewódzkiego z dnia 21 kwietnia 1947 r. starostwo nowotarskie donosiło, iż w procesie asymilacji 900 osób pochodzenia łemkowskiego przeszkadza działalność księży greckokatolickich, prowadzących akcję ukrainizacyjną wśród Łemków. Starostwo proponowało usunięcie duchownych greckokatolickich z obszaru powiatu ze względu na zahamowanie procesu asymilacji narodowej ludności łemkowskiej. Wysunięto także postulat wysiedlenia małorolnych i bezrolnych Łemków, których proponowano przenieść na ziemię poniemieckie²⁶⁴. Starostwo nowosądeckie informowało o powolnym procesie asymilacyjnym ludności łemkowskiej, którą oskarżano o silne sympatie proukraińskie²⁶⁵. Podnoszono także problem pojawiających się na terenie powiatu oddziałów ukraińskich, przerysowując istniejące zagrożenie²⁶⁶. Prawdopodobnie zabieg ten miał na celu skłonienie władz wojewódzkich do rozwiązania kwestii

²⁶⁰ Pismo wojewody krakowskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej w sprawie wysiedlenia Łemków z powiatu nowosądeckiego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 186, s. 312.

²⁶¹ APKr UW II 1081, Pismo starosty powiatowego nowotarskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie, z dnia 14 lutego 1947 r., k. 129; zob. *ibidem*, Pismo z dnia 21 kwietnia 1947 r., k. 131; Pismo starosty powiatowego nowotarskiego Lecha [Leona] Lei do Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie w sprawie wysiedlenia Łemków, z dn. 14 II 1947, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, dok. 7, s. 224.

²⁶² APKr UW II 108, Wykaz mieszkańców gromad łemkowskich wyznania grecko-katolickiego, którzy optowali n arzcz Rosji Sowieckiej, a następnie powrócili nielegalnie do Polski, k. 151–159.

²⁶³ APKr UW II 1081, Pismo starosty powiatowego nowotarskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie, z dnia 14 lutego 1947 r., k. 129; zob. *ibidem*, Pismo z dnia 21 kwietnia 1947 r., k. 131; Pismo starosty powiatowego nowotarskiego Lecha [Leona] Lei do Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie w sprawie wysiedlenia Łemków, z dnia 14 lutego 1947 r., w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, Warszawa 2013, dok. 7, s. 224

²⁶⁴ APKr UW II 1081, Pismo starostwa nowotarskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie, z dn. 21 IV 1947, k. 132.

²⁶⁵ AIPN Kr 075/8, t. 7, Pismo do wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Krakowie z 23 maja 1947, k. 7

²⁶⁶ *Ibidem*.

skupiska ludności łemkowskiej²⁶⁷. Jest to kolejnym dowodem na dążenie władz lokalnych na obszarze Łemkowszczyzny zachodniej do przekształcenia wielokulturowej społeczności pogranicza w etnicznie polską, co wychodziło naprzeciw polityce narodowościowej polskiego rządu.

Trudno ustalić, jak ludność polska ustosunkowała się względem wysiedlenia w ramach akcji „Wisła”. Komitet Wojewódzki PPR oceniał nastrojów społeczeństwa polskiego w południowej części województwa krakowskiego względem wysiedlenia Łemków jako „życzliwą aprobatę, [...] upatruje w tym rozwiązanie ostateczne narodowego antagonizmu”²⁶⁸. Pamiętać należy, iż ludność polska na terenie powiatów objętych akcją „Wisła” podlegała akcji propagandowej, w postaci filmów czy artykułów przedstawiających ludność ukraińską oraz łemkowską jako siedlisko „bandytyzmu” OUN – UPA. Na łamach gazet poruszano kwestię przesiedlenia Łemków z powiatu gorlickiego w okolice Olsztyna i Szczecina, przedstawiając ludność łemkowską jako zaplecze dla podziemia ukraińskiego, a także oskarżając o współodpowiedzialność za napady na polskie domostwa, opisując morderstwa i grabieże²⁶⁹. Do akcji propagandowej posłużyła również śmierć generała Świerczewskiego²⁷⁰. W następujący sposób komentowało to wydarzenie „Życie Warszawy”: „Dziś, w dniu 28 marca o godz. 10 rano padł od kuli skrytobójców z UPA generał broni Karol Świerczewski, II wiceminister obrony narodowej [...] padł z ręki faszystów ukraińskich. Znamy tę rękę. To ręka «SS Division Galizien», I brygady Kamińskiego. Ta sama, która mordowała kobiety i dzieci powstańczej Warszawy. Ta sama, która siała pożogę i zniszczenie w bezbronnej już stolicy Polski. Ta sama, która w nocy budziła bezlitośnie wygnańców z Woli i Starówki, szukając dla swego bestialstwa ofiary”²⁷¹. Wydawano także odezwy do polskich rolników, mające na celu pozyskanie osadników na połemkowskich gospodarstwach; pozwalały one na przedstawienie ludności łemkowskiej jako zaplecza podziemia ukraińskiego²⁷².

Państwowa Komisja Bezpieczeństwa na posiedzeniu 3 maja 1947 r. zaplanowała przebieg wysiedlenia z Łemkowszczyzny zachodniej na ostatnie dni czerwca. Podnoszono także kwestię zwalczania oddziałów UPA, które miały przemieścić się

²⁶⁷ Pismo starosty powiatowego nowotarskiego L. Lei do Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie w sprawie wysiedlania Łemków, w: *Akcja Wisła. Dokumenty...*, dok. 6, s. 51.

²⁶⁸ Ze sprawozdania KW PPR w Krakowie za lipiec 1947 r. ocena nastrojów społeczeństwa polskiego w związku z wysiedlaniem Łemków z powiatu nowosądeckiego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok.. 201, s. 324.

²⁶⁹ *Bandyti UPA tracą oparcie*. Informacja Dziennika Polskiego o wysiedleniu Łemków z powiatu gorlickiego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 183, s. 308.

²⁷⁰ Ze sprawozdania dowódcy Okręgu Krakowskiego gen. dyw. M. Więckowskiego dla Państwowej Komisji Bezpieczeństwa za okres od 10 do 20 kwietnia 1947 r., w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 92, s. 186.

²⁷¹ *W służbie Rzeczypospolitej – Komentarz „Życia Warszawy” w związku ze śmiercią gen. broni K. Świerczewskiego*, w: *Akcja Wisła. Dokumenty...*, dok. 21, s. 67.

²⁷² Odezwa Komitetu Przesiedleńczo-Osadniczego do ludności polskiej w związku z planowanym wysiedleniem Łemków z powiatu nowosądeckiego, w: *Akcja Wisła. Dokumenty...*, dok. 191, s. 317.

na wschód w okolice powiatów gorlickiego oraz nowosądeckiego w początkowej fazie akcji²⁷³. Warto zaznaczyć, iż objęcie akcją przesiedleńczą Łemkowszczyzny zachodniej, w kontekście znikomej działalności UPA na tym obszarze, było bezzasadne. Organizacja ukraińskiego podziemia na Łemkowszczyznę zachodnią, przybyła z zewnątrz, nie uzyskując szerszego poparcia wśród ludności łemkowskiej. Tymczasowy wzrost sympatii dla tej partyzantki powodowany przymusowymi wysiedleniami do USRR z 1946 r. zwłaszcza na terenie powiatu gorlickiego po ich zakończeniu ponownie uległ zmianie²⁷⁴. Jesienią 1946 r. na teren Łemkowszczyzny zachodniej, z misją pozyskania ludności łemkowskiej dla szeregów UPA, wydelegowana została sotnia Hrobelskiego²⁷⁵. Na terenie powiatów: jasielskiego, krośnieńskiego, gorlickiego oraz nowosądeckiego miała podjąć pracę propagandową. Zaoopatrując się w żywność w polskich oraz łemkowskich domostwach przy użyciu siły, UPA dokonało również napadów na większe wsie. Sotnia rozdzieliła się na dwie grupy; pierwsza zimę spędziła w kompleksie lasów Magura (na terenie powiatu gorlickiego), druga z Brodyczem przebywała początkowo w okolicach Krynicy. Według zeznań członkini tego oddziału Ireny Tymoczko (ps. Chrystia), sotnia Brodycza miała od wiosny rozpocząć masową akcję agitacyjno-propagandową na terenach Czechosłowacji i Polski. Oddział otrzymał rozporządzenie organizacji masowych wieców, na których poprzez wygłoszenie referatów o działaniach UPA, a także o sytuacji międzynarodowej, miał pozyskać dla ruchu ludność łemkowską. Wiosną kontynuacja podziemnej proagandy miała okazać się utrudniona ze względu na znikome poparcie Łemków²⁷⁶. Brak poparcia ludności łemkowskiej dla UPA potwierdzają raporty nowosądeckich władz lokalnych²⁷⁷.

W związku ze zbliżającą się akcją wysiedleńczą oraz wzmożoną próbą likwidacji OUN - UPA, oddział otrzymał rozporządzenie, ażeby wraz z lokalną bojówką SB opuścić teren Łemkowszczyzny, na czas największego nasilenia akcji. Końcem maja i początkiem czerwca 1947 r., oddział przebywał na terenie Czechosłowacji. Po powrocie w powiecie nowosądeckim, po zakończeniu akcji „Wisła”, okazało się, iż praktycznie całkowicie wysiedlono ludność łemkowską. Z powodu zaistniałej sytuacji część z członków oraz oddziałów UPA otrzymało rozkaz wycofania się z terenu Łemkowszczyzny i udania się do Europy Zachodniej²⁷⁸. Działalność Ukraińskiej Powstańczej Armii w województwie krakowskim w porównaniu z terenem województwa rzeszowskiego bądź lubelskiego była nikła. Nie można jednak zgodzić się z opinią polskich historyków, iż UPA nigdy nie dotarło na

²⁷³ Protokół nr 22 posiedzenia Państwowej Komisji Bezpieczeństwa, w: *Akcja Wisła, Dokumenty...*, dok. 122, s. 218.

²⁷⁴ G. Motyka, *Ukraińska Powstańcza Armia...*, s. 112.

²⁷⁵ AIPN Kr 08/31, t. 1, Nacjonalizm ukraiński, Zeznania Ireny Tymoczko z działalności w oddziale UPA, k. 145.

²⁷⁶ A IPN Kr 08/31, t. 1, Nacjonalizm ukraiński, Zeznania Ireny Tymoczko z działalności w oddziale UPA, k. 145.

²⁷⁷ AIPN Kr 075/8, t. 7, Nacjonalizm ukraiński, Raport z przebiegu likwidacji bandy UPA za okres 3 IV – 10 IV 1947, k. 134.

²⁷⁸ AIPN Kr 08/31, t. 1, Nacjonalizm ukraiński, Zeznania Ireny Tymoczko z działalności w oddziale UPA, k. 146.

teren powiatu nowotarskiego²⁷⁹. Opinia ta nie znajduje potwierdzenia w źródłach, ponieważ w polskich jak i ukraińskich raportach znajdują się wzmianki na temat obecności oddziału UPA na terenie wsi: Szlachtowa, Jaworki, Czarna Woda oraz Biała Woda²⁸⁰.

Podczas przesiedleń w ramach akcji „Wisła” na terenie Łemkowszczyzny zachodniej, wg zeznań Ireny Tymoczko, nie przebywał żaden oddział UPA. Bojówka „Smyrnego” również miała przekroczyć granicę z Czechosłowacją w celu przeczekania największej intensyfikacji wysiedleń²⁸¹. Prawdopodobnie oddziały „Brodyca” i „Smyrnego” operowały na pograniczu polsko-słowackim w celu uniknięcia konfrontacji z WP²⁸². W wyniku akcji wymierzonej w podziemie ukraińskie na terenie Łemkowszczyzny zachodniej aresztowano łącznie 71 osób, które podejrzewano o wspieranie tej partyzantki w latach 1945–1947, część z nich pochodziła z powiatu gorlickiego, większość osadzona została w obozie w Jaworznie²⁸³. Mało intensywna działalność UPA na całym obszarze Łemkowszczyzny nie była przyczyną przemieszczenia ludności łemkowskiej na ziemię ponemieckie, gdyż wojsko polskie posiadało zdecydowaną przewagę nad ukraińskim podziemiem²⁸⁴. Likwidacja UPA na tym terenie byłaby więc tylko kwestią czasu bez konieczności uciekania się do całkowitego przesiedlenia tej społeczności.

Ludność łemkowska w obliczu objęcia kolejną akcją przesiedleńczą podjęła próby uniknięcia przymusowego opuszczenia swych etnicznych ziem. Zdecydowana większość, przywiązana do ojcowizny, nie chciała opuścić rodzinnych stron. Skierowano apele do przedstawicieli władz polskich, a także proszono o pomoc Łemków mieszkających w Stanach Zjednoczonych. Amerykańska Liga Rusinów i Karpato-Rusinów interweniowała u Józefa Winiewicza, ambasadora polskiego w Waszyngtonie, z pismem potępiającym bezprawne przesiedlenie Łemków w wyniku niesprawiedliwego obarczenia odpowiedzialnością za śmierć generała Świerczewskiego. Podnoszono także kwestię lojalnej postawy Łemków względem władz komunistycznych oraz aktywnego wsparcia polskich władz w walce z UPA²⁸⁵. Do starostw napływały podania z prośbą o uniknięcie wysiedlenia. Ludność łemkowska

²⁷⁹ J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 194; B. Horbal, *Ukraińska Powstańcza Armia na Łemkowszczyźnie*, w: *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej* 5, 1997, s. 56.

²⁸⁰ M.in. na terenie powiatu nowotarskiego „w dniu 1.06.1947 r. banda UPA nałożyła kontrybucje na wieś Szlachtowa 7565 kord. w sumie 200.000 zł do dnia 11.06.1947 r. W przeciwnym razie zagrozili spaleniem wioski”. AIPN Kr 075/8 t. 7, Pismo Grupy Operacyjnej Krynica do szefa sztabu WBW mjr Olkowskiego z dnia 5.06.1947 r., k. 13; zob. AIPN Kr 075/8, t. 1, Raport Grupy Operacyjnej Krynica, k.13, zob. *W lasach zachodniej Łemkowszczyzny. Wspomnienia partyzanta UPA*, „Magury” 1993, s. 113.

²⁸¹ AIPN Kr 08/31, t. 1, Wykaz Ukraińców należących do UPA w latach 1945/1947, którzy zostali aresztowani, k. 264.

²⁸² J. Pisuliński, *Akcja Specjalna „Wisła”...*, s. 399.

²⁸³ AIPN Kr 08/31, t. 1, Wykaz Ukraińców należących do UPA w latach 1945/1947, którzy zostali aresztowani, k. 264.

²⁸⁴ Iwan Dmytryk wspomina: „Pod koniec maja na zachodniej Łemkowszczyźnie [...] wojsko było wszędzie – w miastach, miasteczkach, prawie w każdej wsi. Masy wojska krok za krokiem przeczesywały lasy”. *W lasach zachodniej Łemkowszczyzny...*, s. 112.

²⁸⁵ S. Dudra, *Deportacje i osadnictwo...*, s. 58.

powoływała się na wyznanie rzymskokatolickie, na polską tożsamość narodową, na lojalną postawę wobec państwa polskiego za czasów II wojny światowej, udział w kurierskich przerzutach oficerów polskich, a także na internowanie przez okupanta niemieckiego²⁸⁶. Istnieją przesłanki aby domniemywać, że część osób wyrobiła sobie dokumenty polskie w celu uniknięcia przesiedlenia²⁸⁷.

Na obszarze Łemkowszczyzny zachodniej pierwsze informacje o przymusowym wysiedleniu docierały za pomocą zrzuconych z samolotów ulotek, komunikujących o mającym nastąpić przesiedleniu ludności ukraińskiej²⁸⁸. Zgromadzona w cerkwiach ludność łemkowska dyskutowała o niewiarygodności podobnych wiadomości; prawdopodobnie wątpliwości wynikały z obaw przed wznowieniem akcji przesiedleńczych. Dopiero transporty przejeżdżające przez Grybów stały się dowodem, iż władze polskie rozpoczęły kolejną fazę wysiedleń²⁸⁹. Adam Barna wspomina: „Jak grom z nieba rozniosła się straszna nowina, że 28 III 1947 r. w Bieszczadach zginął polski generał Karol Świerczewski «Walter» od kul UPA. To był początek dla nas i dla mnie chłopca straszego sądu na ziemi. O śmierci generała ludzie różnie mówili, bo nie chcieli wierzyć, żeby generał frontowiec jechał w zagrożone góry po śmierć bez należytej ochrony i żeby UPA wiedziało i było takie mocne, żeby zabić generała. Tak rozmawiali Polacy [...]. Wszędzie było pełno szumu i krzyku, że ukraińskie bandy zabiły generała. Reszta ukraińskiej mniejszości obawiała się zemsty ze strony polskiego rządu oraz narodu za śmierć generała frontowca. A nasi Łemkowie w ogóle nie czuli się z tego powodu winni i nie myśleli, że ta zemsta dosięgnie i nas”²⁹⁰.

Stanowisko władz lokalnych wobec ludności łemkowskiej w przypadku akcji „Wisła” nie miało wpływu na przesiedlenia. Wójtowie gmin i przedstawiciele wiejskich społeczności nie wystąpili w obronie wysiedlanych w takim stopniu, w jakim miało to miejsce w 1946 r.; prawdopodobnie miała na to wpływ zakrojona na masową skalę propaganda oraz brak większego udziału władz lokalnych w organizacji i przebiegu wysiedleń. Na terenie Łemkowszczyzny zachodniej wójt gminy Tylicz Stanisław Kawał 25 czerwca 1947 r. sporządził imienny wykaz ludności łemkowskiej zasłużonej dla państwa polskiego. Wystosował również pismo do starostwa powiatowego, w którym wystąpił o zwolnienie wymienionych osób z przesiedlenia. Wykaz ten zawierał nazwiska dziesięciu osób, które miały się odznaczyć specjalnymi zasługami. W argumentacji znalazły się zapisy o wstąpieniu do armii sowieckiej, walce z okupantem niemieckim, udziale w przerzutach w czasie II wojny polskich żołnierzy przez granicę ze Słowacją. Wymieniano także: wstąpienie do Ochotniczej Rezerwy Milicji Obywatelskiej (ORMO), udział w akcjach przeciwko podziemiu ukraińskiemu, informowanie o ruchach oddziałów UPA, aktywność w czasie wyborów, polską tożsamość, przywiązanie do państwa

²⁸⁶ APNS PUR 31/113/24, Pismo do starosty w Nowym Sączu o wydanie pozwolenia na pozostanie na obecnym miejscu zamieszkania, k. 76.

²⁸⁷ Szyfrogram dowódcy GO Wisła gen. bryg. S. Mossora do szefa Sztabu Generalnego WP gen. broni Wł. Korczyca, w: *Akcja Wisła. Dokumenty...*, dok. 207, s. 335.

²⁸⁸ *Do miejscowej ludności – ulotka GO Wisła*, w: *Akcja Wisła. Dokumenty...*, dok. 85, s. 179.

²⁸⁹ M. Oleśniewicz, *op. cit.*, s. 51.

²⁹⁰ A. Barna, *Z pamiętnika wysiedleńca. Wspomnienia*, Legnica 2004, s. 66.

polskiego, małżeństwo z osobą polskiej narodowości, obywatelstwo amerykańskie, współpracę z Zarządem Gminnym i MO. Wśród osób zwalnianych z przesiedlenia na ziemię odzyskane znalazła się Emilia Lesz, wdowa po zamordowanym przez UPA sołtysie Czyrnej Mikołaju Leszu, która przeszła na obrządek rzymskokatolicki²⁹¹. Część ludności pozostającej na obszarze Łemkowszczyzny prawdopodobnie współpracowała z Urzędem Bezpieczeństwa.

Eugeniusz Misiło pisze, iż wysiedleniu ludności łemkowskiej towarzyszyła ogólnokrajowa akcja propagandowa mająca na celu repolonizację Łemkowszczyzny, dla której reaktywowano w czerwcu, z polecenia wojewody krakowskiego, Komitet dla Spraw Łemkowszczyzny. Przed wojną organizacja ta przeciwdziałała wpływom ukraińskim wśród Łemków i działała na rzecz ich polonizacji²⁹². 24 czerwca 1947 r. na konferencji w starostwie nowosądeckim powołano Powiatowy Komitet dla Spraw Łemkowszczyzny, celem weryfikacji skierowań dla osadników na połemkowskie majątki. Komitet miał za zadanie organizację akcji nasiedlenia powiatu nowosądeckiego ludnością polską²⁹³.

Do przeprowadzenia akcji przesiedleńczej ludności łemkowskiej, zamieszkującej górzysty oraz zalesiony obszar, co zdecydowanie utrudniało przebieg wysiedlenia a w szczególności przetransportowanie Łemków do punktów załadowniczych, skierowana została 6 DP wojska polskiego (w składzie 2 pp. i 6 pp. z rejonu Komańczy)²⁹⁴. Głównym zadaniem WP było zlikwidowanie do końca lipca oddziału „Romana” (Roman Hrobelski), a także całkowite oczyszczenie powiatów: gorlickiego, nowosądeckiego oraz nowotarskiego z oddziałów UPA. Do 15 lipca dywizja

²⁹¹ APNS PUR 31/113/24, Imienny wykaz ludności łemkowskiej posiadającej szczególne zasługi położone nad ugruntowaniem i w obronie Niepodległości Demokratycznego Państwa Polskiego, k. 82

²⁹² Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały..., s. 128.

²⁹³ Na konferencji powołano także sekcję gospodarczą Powiatowego Komitetu dla Spraw Łemkowszczyzny na czele z Dyrektorem Spółdzielni Rolniczo-Handlowej Meciuszkiem. Obowiązkiem tej sekcji było zorganizowanie skupu nadwyżek inwentarza żywego. Do 9 VII 1947 na terenie powiatu nowosądeckiego obsadzono 445 gospodarstw połemkowskich. Z pozostałej liczby 515 majątków zarezerwowano 93 domostwa dla osadników pochodzących z Czchowa i Rożnowa oraz 40 dla ludności z Czyrnej. Do początku sierpnia liczba gospodarstw osadzonych ludnością polską sięgnęła 782. W grupie osób, którym przyznano mienie połemkowskie, znalazło się m.in.: 66 przesiedleńców ze wschodu, 49 zdemobilizowanych żołnierzy, 80 osób z powiatu nowotarskiego i około 150 kandydatów z innych powiatów. Prócz tego pozostało wolnych 178 gospodarstw. APNS PUR 31/113/24, Protokół z posiedzenia organizacyjnego Powiatowego Komitetu dla spraw Łemkowszczyzny w powiecie nowosądeckim, odbytego w dniu 24.06.47 w gabinecie Starosty Powiatowego w Nowym Sączu, k. 71; APNS PUR 31/113/24, Dokument dotyczący wysiedlenia i osiedlenia Łemków, k. 88; APNS PUR 31/113/24, Sprawozdanie z akcji nasiedlenia gospodarstw połemkowskich i akcji żniwnej na Łemkowszczyźnie w powiecie Nowy Sącz, k. 89; APKr UW 1081, Protokół z posiedzenia organizacyjnego Powiatowego Komitetu dla spraw Łemkowszczyzny w powiecie nowosądeckim, odbytego w dniu 24 czerwca 1947 r., k. 247; zob. APKr UW 1081, Protokół z posiedzenia Komitetu dla spraw Łemkowskich z dnia 16 czerwca 1947 r.

²⁹⁴ AIPN BU MSW 00231/92 t. 76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez VI D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 238.

WP miała przeprowadzić wysiedlenie „wszystkich odcieni narodowości ukraińskiej” w powiecie nowotarskim²⁹⁵. 9 czerwca 6 DP podporządkowano Grupę Operacyjną „Krynica”, działającą na Łemkowszczyźnie zachodniej celem likwidacji sotni „Brodyca” i bojówki OUN „Smyrno”²⁹⁶.

Na terenie powiatu sanockiego²⁹⁷ akcja „Wisła” rozpoczęła się w dniu 28 kwietnia 1947 r. Stacje załadownicze dla 6 DP znajdowały się w Komańczy (przy m. p. sztabu Dywizji) oraz w położonym w odległości około 40 km od pułkowych punktów zbórnych Rymanowie. Odległość ta w dużym stopniu hamowała tempo przesiedlania ludności, przy jednoczesnej niewielkiej ilości podwód i samochodów²⁹⁸. W powiecie sanockim utworzono także stacje załadownicze w Łupkowie, Szczawnem-Kulasznie, Nowosielcach-Gniewoszu, Sanoku i Zagórz²⁹⁹. 6 DP wysiedliła głównie ze wsi: Daliowa, Czeremcha, Morochów, Wisłok, Wola Wyżna i Niżna. Ogółem z powiatu sanockiego odesłano 11 transportów, którymi wysiedlono 595 rodzin, czyli 2897 osób. Dla konwojowania tych transportów wyznaczono 11 oficerów oraz 220 szeregowych, którzy powracali do swoich jednostek po upływie 11–14 dni³⁰⁰. Bazując na wykazie miejscowości, z których wysiedlano ludność ukraińską i łemkowską, zamieszczonym w wydaniu źródłowym E. Misiały *Akcja „Wisła” 1947. Dokumenty i materiały*, określić można liczbę przesiedlonej ludności łemkowskiej z tego powiatu na minimum 3944 osoby³⁰¹. Jan Pisuliński liczbę przesiedlonych Łemków z powiatu sanockiego szacuje na 6 tys. osób, włączając wysiedlonych przez oddziały 7 DP zlokalizowane w okolicach Szczawnego-

²⁹⁵ AIPN BU MSW 00231/92 t. 76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez VI D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 238.

²⁹⁶ J. Pisuliński, *Akcja Specjalna „Wisła”...*, s. 293.

²⁹⁷ Po zakończeniu przesiedlenia na teren USRR na obszarze gminy Jasłiska mieszkało 200 rodzin łemkowskich, tj. 754 osób, w gminie Komańcza natomiast 353 rodzin łemkowskich, tj. 1420 osób oraz 176 rodzin mieszanych, tj. 925 osób. APP StPS 161051, Wykaz ludności zamieszkałej w gromadach gminy Jasłiska, k. 15–27; *ibidem*, Wykaz rodzin mieszanych na terenie gminy Komańcza, k. 29–24; *ibidem*, Wykaz rodzin ukraińskich i staroruskich na terenie gminy Komańcza, k. 35–43.

²⁹⁸ AIPN BU MSW 00231/92 t.76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez VI D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 239; AIPN Rz 50/109, Wykaz przesiedlonych w Akcji „W” w pow. „Sanok”; APP PUR oddział w Sanoku 3, Sprawozdanie kierownika punktu rejestracyjno-załadowniczego w Zagórz pow. Sanok, z dnia 12 czerwca 1947 r., k. 18; *ibidem*, Wykaz transportów z przesiedleńcami z powiatu Sanok i Lesko, k. 66–81.

²⁹⁹ B. Bobusia, *Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji „Wisła” w świetle akt zespołu Głównego Pełnomocnika Rządu ds. Ewakuacji w Rzeszowie i wybranych akt PUR w Rzeszowie*, w: „Rocznik Historyczno-Archivalny” 7/8, 1994, s. 223–226.

³⁰⁰ AIPN BU MSW 00231/92 t. 76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez VI D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 239; AIPN Rz 50/109, Wykaz przesiedlonych w Akcji „W” w pow. „Sanok”; APP PUR oddział w Sanoku 3, Sprawozdanie kierownika punktu rejestracyjno-załadowniczego w Zagórz pow. Sanok, z dn. 12 VI 1947, k. 18; *ibidem*, Wykaz transportów z przesiedleńcami z powiatu Sanok i Lesko, k. 66–81.

³⁰¹ Ukraińcy wysiedleni w ramach Akcji „Wisła” (wg powiatów i województw). Powiat sanocki, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, zał. 1, s. 1048–1050.

-Kulasznego³⁰². Ze sprawozdania PUR dotyczącego przesiedlanych w ramach akcji „Wisła” wynika, że z punktów załadowczych w Szczawnym-Kulasznym, Rymańowie i Komańczy wysiedlono łącznie 6436 osób³⁰³.

Na terenie powiatu jasielskiego oraz krośnieńskiego akcją „Wisła” przeprowadzono w przeciągu 11 dni, tj. od 23 maja – 2 czerwca. Sztab Dywizji znajdował się w Jasle. Dnia 21 maja 1947 r. jednostki DP przystąpiły do sporządzania spisów ludności podlegającej przesiedleniu, do którego zakwalifikowano łącznie około 2,5 tys. osób. Punkty załadowcze mieściły się w Krośnie oraz w Jasle, do których transportowano wysiedlaną ludność z gmin Żmigród i Osiek³⁰⁴ z powiatu jasielskiego oraz z gmin w krośnieńskim: Polan, Tylawy, Rymanowa, Nadola, Klechówki, Bratkówki, Korczyna, Wiśniowej³⁰⁵. Z powodu ukrycia się ludności łemkowskiej podlegającej przesiedleniu w trudno dostępnych lasach oraz braku taboru kołowego, formowano po jednym transporcie dziennie z wymienionych punktów. Z tegoż terenu wysiedlono jednocześnie 476 osób, czyli 100 rodzin z powiatu gorlickiego, z powiatu krośnieńskiego wysiedlono 1012 osób, a więc 215 rodzin oraz z powiatu jasielskiego 982 osoby, tj. 251 rodzin³⁰⁶. Według wykazów sporządzonych przez E. Misiłę, z powiatu jasielskiego z 21 miejscowości wysiedlono 1011 osób, pozostawiając 159 Łemków. Z powiatu krośnieńskiego natomiast z 17 miejscowości wysiedlono 698 osób, pozostawiając 335 Łemków³⁰⁷. Według sprawozdania opisowego PUR w województwie rzeszowskim w maju 1947 r. z jasielskiego wysiedlono 351 rodzin, tj. 1449 osób, z krośnieńskiego z kolei 275 rodzin, tj. 1020 osób³⁰⁸.

³⁰² J. Pisuliński, *Łemkowie – geneza...*, s. 111.

³⁰³ APP PUR 481, Sprawozdanie z dożywiania przesiedlonych w ramach akcji przesiedleńczej za okres 24.IV. – 31. V. 1947 r., k. 21. Ponadto ze sprawozdań PUR wynika, że w okresie 1–31 lipca ze stacji załadowczej w Szczawnem przemieszczono 947 osób. *Ibidem*, Sprawozdanie z dożywiania przesiedlonych w ramach akcji przesiedleńczej za okres 1.VII – 31.VII.1947, k. 24.

³⁰⁴ Wysiedlano z następujących miejscowości: Krempna, Desznica, Grab, Folsz, Hałbów, Brzozawa, Świątkowa, Świątkowa Mała, Skalnik, Świeżawa Ruska, Jaworzec, Kotań, Rozstajne, Pielgrzymka, Ożenna, Kłopotnica, Wyszowatka. AIPN Rz 50/103, Wykaz przesiedlonych w Akcji „W” w pow. „Jasło”, k. 1.

³⁰⁵ Wysiedlano z miejscowości: Myscowa, Tylawa, Królik Polski, Ropienka, Wólka, Trzciana, Pietrusza Wola, Polany, Mszana, Smereczne, Olchowiec, Barwinek, Węglówka, Zyndarowa, Oparówka, Krosno, Wilsznia. AIPN Rz 50/104, Wykaz przesiedlonych w Akcji „W” w pow. „Krosno”, k. 1.

³⁰⁶ AIPN BU 00231/92 t. 76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez VI D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 239; AIPN Rz 50/104, Wykaz przesiedlonych w Akcji „W” w pow. „Krosno”, AIPN Rz 50/103, Wykaz przesiedlonych w Akcji „W” w pow. „Jasło”, zob. APP PUR Wojewódzki oddział w Rzeszowie 481, Pismo Powiatowego od. PUR w Jasle do Wojewódzkiego od. PUR w Rzeszowie, z dn. 10 VIII 1947 r., k. 17.

³⁰⁷ Ukraińcy wysiedleni w ramach Akcji „Wisła” (wg powiatów i województw), w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, zał. 1, s. 1051.

³⁰⁸ APP PUR 481, Sprawozdanie opisowe z działalności punktów etapowych na terenie wojewódzkiego oddziału PUR w Rzeszowie za miesiąc maj 1947 r., z dn. 10 VI 1947, k. 3; *ibidem*, Pismo powiatowego odz. PUR w Jasle do wojewódzkiego oddz. PUR w Rzeszowie, z dn. 17 VIII 1947, k. 17.

Po przesiedleniu Łemków z powiatu sanockiego, jasielskiego oraz krośnieńskiego, DP rozpoczęła realizację akcji na obszarze powiatu gorlickiego, rozmieszczając Sztab w Gorlicach. Po sporządzeniu spisów ludności podlegającej przesiedleniu oraz po zorganizowaniu dwóch punktów załadowczych w Gorlicach oraz w Zagórzanach, przystąpiono do wysiedlania ok. 12 tys. osób z gmin: Uście Ruskie, Ropa, Gładyszów, Śnietnica, Sękowa, Grybów, Polany³⁰⁹. Dzięki większemu skupieniu ludności niż w powiatach poprzednich, pomimo całkowitego braku taboru kołowego (gdyż w tym czasie zakazano zabierania furmanek od ludności niepodlegającej przesiedleniu Rozkazem GO Wisła) organizowano po trzy transporty dziennie na poszczególnych stacjach³¹⁰. Ludność miejscowa była już częściowo przygotowana do wyjazdu, wpływ na to miały pogłoski o nadchodzących wysiedleniu: Łemkowie zdążyli sprzedać część zbiorów, a także inwentarza żywego i gospodarczego (maszyny rolnicze). Ludność ta miała być, wg oceny sztabu 6 Dywizji, zapewniana przez podziemie ukraińskie, iż UPA uniemożliwi przesiedlenie. Według wojskowych meldunków, z powodu rozproszenia oddziałów ukraińskich nie doszło do sabotażowania przebiegu akcji „Wisła”³¹¹.

Przesiedleniom z powiatu gorlickiego towarzyszyły masowe aresztowania Łemków za współpracę z Ukraińską Powstańczą Armią. Do obozu w Jaworznie trafiło 100 osób podejrzanych o wspieranie podziemia ukraińskiego. Fakt ten próbowano usprawiedliwić propagandą. Dnia 11 czerwca 1947 r. w krakowskim „Dzienniku Polskim” pojawiła się informacja o wysiedleniu Łemków z powiatu gorlickiego, zatytułowana *Bandyci UPA tracą oparcie*: „W tej chwili odbywa się repatriacja Łemków z powiatu gorlickiego w okolice Olsztyna i Szczecina. W okresie powojennym wsie łemkowskie w powiecie gorlickim służyły jako schronienie i bazy wypadowe dla band ukraińskich terrorystów UPA, którzy mordowali i nękali polską ludność, rabowali jej mienie, a następnie palili gospodarstwa. Wobec oparcia, jakie znajdowali u Łemków, byli w wielu wypadkach nieuchwytni, mieli bowiem do dyspozycji kilkadziesiąt wsi, gdzie znajdowali schronienie. Ostatnio bandyci UPA przeprowadzali formalny pobór wśród Łemków celem wzmocnienia swych szeregów, zabierając młodzież, mimo oporu, do lasu. Szczególną nienawiścią pałały bandy UPA do polskiego nauczycielstwa. Wielu nauczycieli zatrudnionych po wsiach w powiecie gorlickim zostało doszczętnie ograbionych z mienia. Zostawiono im tylko to, co mieli na sobie. W ostatnim tygodniu bandy UPA spaliły w powiecie dwie szkoły i leśniczówkę. Szkoły podpalono od wewnątrz, polewając ławki szkolne naftą. Centrum wywiadu band UPA były i są Gorlice, gdzie dotąd znajduje się jeszcze dno ukraińskich faszystów, pozostających na usługach band. Poza tym, gorlickie

³⁰⁹ Ludność wysiedlano ze wsi: Nowica, Łosie, Regetów, Ropa, Brunary, Zdynia, Skwirtne, Klimkówka, Izby, Bieliczna, Banica, Szymbark, Jasionka, Bielanka, Uście Ruskie, Ropica Ruska, Hańczowa, Wysowa, Stawisza, Ciechanie, Ropki, Blechnarka, Leszczyny, Kuńkowa, Czarne, Gładyszów. AIPN Rz 50/101, Wykaz przesiedlonych w Akcji „W” w pow. Gorlice, k. 2.

³¹⁰ AIPN BU MSW 00231/92 t. 76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez VI D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 238.

³¹¹ Meldunek bojowy nr 0050 Sztabu 6 Dywizji Piechoty dla doywódcy Grupy Operacyjnej „Wisła” gen. Bryg. Stefana Mosora, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, dok. 274, s. 681.

«wysłało» na tereny innych powiatów swe bojówki w celu terroryzowania ludności. Niewątpliwie kompletne czynniki postarają się, aby ten element w pierwszym rzędzie został przesiedlony z samych Gorlic, stanowiłoby to bowiem gwarancję, że powiat w przyszłości będzie żył spokojnie i bez obaw, że lada dzień któraś ze wsi zostanie ograbiona i zniszczona przez «upowców». Wtedy także nauczyciel będzie mógł spokojnie uczyć i wychowywać polskie dzieci. Decyzję rządu, na mocy której Łemkowie zostaną przesiedleni, mieszkańcy powiatu przyjęli z głęboką ulgą i zadowoleniem³¹². Dużą część zatrzymanych z powiatu gorlickiego, którzy trafili do obozu w Jaworznie, stanowiła inteligencja tj. nauczyciele i duchowieństwo greckokatolickie. Za nacjonalistów ukraińskich zostali uznani wszyscy, którzy ukończyli Seminarium Nauczycielskie w Krynicy³¹³.

Przesiedlenia na terenie gorlickiego zostały przeprowadzone w okresie 8–26 czerwca 1947 r. Razem odesłano 44 transporty wysiedlając z powiatu 11 352 osoby, tj. 2356 rodzin wraz ze skromnym dobytkiem, który w pośpiechu ze sobą zabrano³¹⁴. Do liczby tej należy także zaliczyć 476 osób (100 rodzin) z części powiatu gorlickiego wysiedlonych do dnia 2 czerwca 1947 r.³¹⁵ Pozostawiono 625 osób z rodzin łemkowskich i mieszanych, w tym 107 osób posiadających obywatelstwo amerykańskie³¹⁶. Według szacunków E. Misiły z powiatu gorlickiego z 59 miejscowości wysiedlono 11 894 osób³¹⁷. Według sprawozdania powiatowego oddziału PUR w Gorlicach łącznie wysiedlono 2385 rodzin, tj. 11 385 osób³¹⁸.

Akcja „Wisła” w powiecie nowosądeckim rozpoczęła się 27 czerwca, obejmując 44 miejscowości³¹⁹. Stacje załadownicze dla przesiedlanej ludności były zorganizowane

³¹² *Bandyti UPA tracą oparcie – informacja krakowskiego „Dziennika Polskiego” o wysiedleniu Łemków z powiatu gorlickiego, z dnia 11 czerwca 1947 r., w: Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały..., dok. 281, s. 702.*

³¹³ *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały..., s. 738.*

³¹⁴ AIPN BU MSW 00231/92 t. 76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez VI D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 240; AIPN Rz 50/101, Wykaz przesiedlonych w Akcji „W” w pow. Gorlice; por. z APP PUR Wojewódzki od. w Rzeszowie 481, Pismo PUR od. w Gorlicach do Wojewódzkiego od. PUR w Rzeszowie, z dn. 12 VIII 1947, k. 18.

³¹⁵ AIPN BU MSW 00231/92 t. 76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez VI D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 239; APP PUR Wojewódzki oddział w Rzeszowie 481, Pismo Powiatowego od. PUR w Jasle do Wojewódzkiego od. PUR w Rzeszowie, z dn. 10 VIII 1947, k. 17; APS 1187/197 Starostwo Powiatowe Gorlickie, Przesiedlenia i osadnictwo. Organizacja akcji. Wykazy. Sprawozdania 1947–1949, Pismo do Starostwa Powiatowego w Gorlicach, z dnia 11 VII 1947 r., k. 5.

³¹⁶ J. Pisuliński, *Akcja Specjalna „Wisła”...*, s. 287.

³¹⁷ Ukraińcy wysiedleni w ramach Akcji „Wisła” (wg powiatów i województw), w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, zał. 1, s. 1051.

³¹⁸ APP PUR 481, Pismo powiatowego oddz. PUR w Gorlicach do wojewódzkiego oddz. PUR w Rzeszowie, z dnia 12 sierpnia 1947 r., k. 18; APP PUR oddz. w Gorlicach 13, Wykaz wysłanych transportów z powiatu gorlickiego w czasie akcji „W”, k. 4 – 5; *ibidem*, Pismo powiatowego oddz. PUR w Gorlicach do dowódcy krośnieńskiej komendy WOP w Krośnie, z dn. 8 VII 1947, k. 11.

³¹⁹ Akcją Wisła objęto następujące miejscowości: Andrzejówka, Barnowiec, Berest, Bińczarowa, Bogusza, Czaczów, Czarna, Dubne, Florynka, Frycowa, Jastrzębik, Kamianna, Kotów, Królowa Ruska, Krynica, Krynica Wieś, Krzyżówka, Leluchów, Łabowa, Łabowiec, Łosie, Maciejowa,

w Grybowie, Nowym Sączu oraz Żegiestowie. Dla Łemków wysiedlanych z terenu powiatu nowotarskiego utworzono placówkę załadowczą w Piwnicznej³²⁰. Z powiatu nowosądeckiego odesłano 33 transporty, wysiedlając 8867 osób (tj. 1779 rodzin), natomiast z powiatu nowotarskiego zorganizowano dwa transporty, wysiedlając 387 osób, tj. 113 rodzin. W czerwcu na stacjach załadowczych w nowosądeckim sformowano 6 transportów (180 wagonów). Wywieziono 1619 osób, 63 konie, 930 krów, 406 kóz i owiec³²¹. Największa intensyfikacja akcji przypadła na okres od 30 czerwca do 4 lipca 1947 r., kiedy to wysiedlono z powiatu nowosądeckiego 1042 rodziny łemkowskich, tj. 5 356 osób, co stanowi 60% ludności przewidzianej do przesiedlenia³²²; na terenie powiatu nowosądeckiego pozostało minimum 529 osób³²³. Większość z pozostałych osób parała się rolnictwem, 99% z pozostałych

Milik, Mochnaczka Wyżna, Mochnaczka Niżna, Muszyna, Muszynka, Nowa Wieś, Piorunka, Polany, Powroźnik, Roztoka Wielka, Składziste, Słoneczna, Szczawnik, Tylicz, Uchryń, Wawrzka, Wierchomla Mała, Wierchomla Wielka, Wojkowa, Zubrzyk, Żegiestów, Złockie. AIPN BU MSW 00231/92 t. 81, Wykaz ilościowy ludności wysiedlonej i pozostawionej na miejscu w pow. Nowy Sącz w okresie od 30.06 – 4. 07. 1947 r., k. 210; APNS PUR 31/113/51 Wykaz wysiedlonych z powiatu nowosądeckiego, AIPN BU MSW 00 231 92 t. 81, Wykaz ludności wysiedlonej i pozostawionej na miejscu w okresie od 10 do 14 lipca 1947 r., k. 210.

³²⁰ AIPN BU MSW 00231/92 t. 76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez VI D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 238.

³²¹ AIPN BU MSW 00231/92 t. 77, Sprawozdanie z wykonanych czynności wydziału komunikacji GO Wisła za miesiąc czerwiec 1947 r., k. 13; APKr UW II 1081, Pismo starosty powiatowego nowotarskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie, z dn. 22 VIII 1947, k. 175.

³²² Wykaz ilościowy przesiedlonej ludności dla poszczególnych miejscowości przedstawia się następująco: z Florynki wysiedlono 909 osób, Wawrzki 179, Kamiannej 40, Kotani 443, Łosia 373, Bińczarowej 265, Berestu 258, Uhrynia 269, Tylicza 35, Kotowa 254, Boguszy 28, Krzyżówki 368, Czyrnej 51, Muszynki 473, Królowej Ruskiej 274, Mochnaczki Wyżnej 290, Mochnaczki Niżnej 284 osób. W okresie 6–15 VII 1947 w wyniku akcji przesiedlenia ludności łemkowskiej z terenu powiatu wysiedlono 3 308 osób, w tym z Boguszy, Muszynki oraz Łabowej 181, Maciejowej 33, Barnowca 7, Tylicza oraz Powroźnika 451, Wojkowej 315, Dubnego 148, Jastrzębika 241, Muszyny 26, Złockiego 66, Milika 63, Żegiestowa 37, Andrzejówki 57, Szczawnika 207, Łabowca 9, Nowej Wsi 505, Roztoki Wielkiej 252, Frycowej 11, Czaczowa 14, Leluchowa 17, Składzistego 28, Słonecznej 39, Krynicy Wsi 270, Florynki 25, Wierchomli Małej 67, Wierchomli Wielkiej 448. AIPN BU MSW 00231/92 t. 81, Wykaz ilościowy ludności wysiedlonej i pozostawionej na miejscu w pow. Nowy Sącz w okresie od 30.06 – 4.07.1947 r. k. 210; AIPN BU MSW 00231/92 t. 81, Zestawienie ludności i sprzętu z powiatu Nowy Sącz w okresie od 5 do 9 lipca 1947 r., k. 196; AIPN BU MSW 00231/92 t. 81, Zestawienie przesiedlonej ludności i sprzętu w okresie od 10 do 14 lipca 1947 r., k. 209; AIPN BU MSW 00231/92 t. 81, Wykaz ludności wysiedlonej i pozostawionej na miejscu w okresie od 10 do 14 lipca 1947 r., k. 210; AIPN BU MSW 00231/92 t. 77, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedlenia ludności ukraińskiej na terenie działania Grupy Operacyjnej „Wisła” na czas od 6 do 15 lipca 1947, k. 10.

³²³ Według imiennych spisach dokonanych przez Urząd Bezpieczeństwa, wg których na terenie powiatu nowosądeckiego pozostało 529 Łemków, w tym: w Muszynie 11 osób, w Andrzejówce 5, w Dubnym 5, w Jastrzębiku 4, w Leluchowie 6, w Miliku 8, w Szczawniku 3, w Powroźniku 13, w Wojkowej 1, w Złockim 2, w Żegiestowie 6, w Andrzejówce 2, w Krynicy Wsi 38, w Piwnicznej 2 osoby, w Tyliczu 130, w Krynicy Zdroju 103, w Wierchomli Wielkiej 13, w Wierchomli Małej 1, w Zubrzyku 2, w Grybowie 4, w Łabowej 29, w Nowej Wsi 19, w Nawojowej 4, w Maciejowej 3, w Czaczowie 3, w Baranowcu 4, we Florynce 9,

było obrządku greckokatolickiego. Najprawdopodobniej osoby te rekrutowały się z rodzin polsko-łemkowskich³²⁴. Według obliczeń E. Misify na terenie powiatu nowosądeckiego pozostało 906 osób, natomiast nowotarskiego 62 osoby³²⁵.

Akcja wysiedleńcza przebiegała zazwyczaj wg jednego schematu. Wojsko wczesnym rankiem okrążało wieś, by odciąć wszelkie możliwe drogi ucieczki dla ludności łemkowskiej; szczególnie strzeżono dróg prowadzących do lasu. Po wkroczeniu na teren wsi wysiedlaną ludność gromadzono zazwyczaj w centralnej części, gdzie oświadczano jej, iż celem wysiedlenia na teren ziem zachodnich oraz północnych jest „umożliwienie im spokojnego życia i pracy, uniknięcia niepotrzebnych ofiar ludności cywilnej przy zwalczaniu bandytyzmu w rejonie wiosek i w samych wioskach”³²⁶. Wysiedlaną ludność ostrzegano, iż niepodporządkowanie się decyzjom władz będzie traktowane jako współpraca z podziemiem ukraińskim. Informowano także, iż z racji braku odpowiedniej ilości środków transportowych nie ma możliwości zabrania całego majątku³²⁷. Wojsko pozostawiało ludności dwie godziny na przygotowanie do wyjazdu, zdarzały się jednakże przypadki przydzielania jedynie dwudziestu minut³²⁸. Każdej rodzinie przysługiwała jedna podwoda; w takiej sytuacji przesiedlane rodziny mogły zabrać ze sobą ubrania, pościel, koce, naczynia kuchenne, pożywienie oraz inwentarz żywy oraz lekki inwentarz gospodarczy³²⁹. Na miejscu pozostawały meble (stoły, szafy, łóżka) oraz cięższe przedmioty inwentarza gospodarczego (kieraty, siczkarne, młynki do zboża, młockarnie oraz ule)³³⁰. Michał Oleśniewicz wspomina: „czas na przygotowanie – dwie godziny. Wszystkich ogarnął żal i smutek, ale rozkaz trzeba wykonać. W pośpiechu, rozragnieniu, żalu i strachu składaliśmy na wóz, co popadło. Jak się potem okazało zabieraliśmy mało wartościowe rzeczy, a niektóre droższe i bardziej potrzebne zostawały”³³¹. Jak wskazuje Jan Pisuliński, wojsko podczas akcji „Wisła” przeprowadzało przesiedlenia sprawniej i mniej brutalnie, autor zwraca uwagę że pomimo tej widocznej różnicy wysiedleńcy byli niekiedy rabowani i bici³³². Tym bardziej godne uwagi jest pisemne podziękowanie Łemków z powiatu krośnieńskiego dla dowódcy konwoju ppor Sawickiego z 6 DP: „My podpisani repatrianci, przesiedlani z powiatu Krosno na Ziemię Odzyskane, składamy serdeczne podziękowanie Obyw. Dowódcy Pułku za staranną opiekę ojcowską, którą okazywał nam na

w Bińczarowej 2, w Królowej Ruskiej 3, w Wawrzce 1, w Nowym Sączu 93 osoby. AIPN Kr 075/8, t. 4, k. 11, Wykaz pozostałych Łemków/Ukraińców na terenie powiatu nowosądeckiego, k. 11–25.

³²⁴ *Ibidem*

³²⁵ Ukraińcy wysiedleni w ramach Akcji „Wisła” (wg powiatów i województw), w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, zał. 1, s. 1051.

³²⁶ Instrukcja dowództwa GO Wisła dla dowódcy oddziału wysiedlającego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 71, s. 160.

³²⁷ *Ibidem*.

³²⁸ *Z Łemkowskiej skrzyni...*, s. 56; J. Zwoliński, *Rapsodia dla Łemków...*, s. 60.

³²⁹ *Z Łemkowskiej skrzyni...*, s. 37.

³³⁰ AIPN BU MSW 00231/92 t. 76, Wykaz mienia pozostałego po wysiedlonych Ukraińcach w powiecie Nowy Sącz, k. 189.

³³¹ M. Oleśniewicz, *op. cit.*, s. 51.

³³² J. Pisuliński, *Łemkowie – geneza...*, s. 110.

każdym kroku w czasie naszej podróży, prowadzący nasz transport nadzwyczaj uprzejmy Pan ppor. Sawicki”³³³.

Po zakończeniu załadunku podwód, oszacowaniu mienia oraz sporządzeniu list przesiedleńczych, pod eskortą wojska kierowano Łemków pieszo, z racji braku miejsca na wozach, do stacji załadowniczych³³⁴. W celu strzeżenia transportowanych konwojów z przesiedlaną ludnością wyznaczono 25 oficerów oraz 500 szeregowych, dodatkowo 20 oficerów oraz 400 szeregowych zabezpieczać miało punkty załadownicze oraz pułkowe punkty zborne³³⁵. Po przybyciu na stację kolejową, formowano następnie transporty, złożone z 35–50 wagonów³³⁶. Ustanowiono dwa punkty kierunkowe w Oświęcimiu i Lublinie oraz dwa punkty rozdzielcze w Szczecinie i Olsztynie. Ludność łemkowska była kierowana do punktu w Oświęcimiu. Od stacji wyjazdowej do docelowej dla ochrony transportu wyznaczono milicjantów, funkcjonariuszy bezpieczeństwa publicznego lub żołnierzy oraz konwojentów PUR. Każda osoba wysiedlana przed wejściem do wagonu musiała złożyć podpis na karcie przesiedleńczej, na której wpisywano, jaki inwentarz zabrano oraz jakie mienie pozostawiono. Karta przesiedleńcza wystawiona na głowę rodziny zawierała spis osób wchodzących w skład rodziny i wystawiana była w dwóch egzemplarzach – jeden otrzymywali przesiedleńcy, drugi pozostawał w aktach punktu zbornego³³⁷. Na tym etapie miała także miejsce pierwsza selekcja ludności celem wykrycia osób współpracujących z ukraińskim podziemiem. Ową selekcję przeprowadzał komendant pułkowego punktu zbornego, wspólnie z oficerem polityczno-wychowawczym oraz przedstawicielem UB³³⁸. W tym celu konwojenci PUR otrzymali imienne listy przetransportowanych osób, oraz opinie, sporządzone przez władze lokalne z miejsca przesiedlenia, o lojalności wobec państwa polskiego oraz zaangażowania w ukraińskim ruchu nacjonalistycznym, wyrażony literowym szyfrem A, B, lub C. Wysiedlanych Łemków kwalifikowano wg opinii UB, na 3 kategorie: A – osoby

³³³ Podziękowanie Łemków wysiedlonych z powiatu krośnieńskiego dla dowódcy konwoju transportu kolejowego ppor. Sawickiego z 6 Dywizji Piechoty, z dnia 4 czerwca 1947 r., w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, dok. 272, s. 679.

³³⁴ *Z Łemkowskiej skrzyni...*, s. 37.

³³⁵ AIPN BU MSW 00231/92 t. 76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez VI D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 240.

³³⁶ APP PUR 439, Akcja „W”, Instrukcja w sprawie przesiedlenia ludności z województw rzeszowskiego i lubelskiego, k. 2; Instrukcja dowództwa GO Wisła dla dowódcy oddziału wysiedlającego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 71, s. 160; *Z Łemkowskiej skrzyni...*, s. 37; Instrukcja Zarządu Centralnego Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w sprawie akcji Wisła, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 53, s. 128.

³³⁷ APP PUR 439, Akcja „W”, Instrukcja w sprawie przesiedlenia ludności z województw rzeszowskiego i lubelskiego, k. 2; *ibidem*, Pismo Zarządu Centralnego PUR do dyrekcji wojewódzkich oddziałów PUR w sprawie planu transportów z przesiedleńcami z akcji „W”, z dn. 19 IV 1947, k. 11; Instrukcja dowództwa GO Wisła dla dowódcy oddziału wysiedlającego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 71, s. 160; *Z Łemkowskiej skrzyni...*, s. 37; Instrukcja Zarządu Centralnego Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w sprawie akcji Wisła, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 53, s. 128.

³³⁸ Instrukcja dowództwa GO Wisła dla dowódcy oddziału wysiedlającego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 71, s. 161.

niebezpieczne, notowane przez UB, B – niepewne, odnotowane przez wywiad wojskowy, C – osoby notowane przez dowódcę oddziału wysiedlającego. Osoby niezakwalifikowane do żadnej z powyższych kategorii uznane były przez władze za lojalne wobec państwa polskiego³³⁹. Opinią tą kierowano się w chwili wyznaczenia danemu przesiedleńcowi nowego miejsca zamieszkania³⁴⁰. Informacje były przekazywane w dwóch zalakowanych kopertach zaadresowanych do odpowiedniego punktu kierunkowego oraz rozdzielczego. W kopertach znajdowały się instrukcje dotyczące miejsca przesiedlenia jak również wskazówki dotyczące osiedlenia ludności, w zależności od powyżej opisanych opinii, pojedynczo lub grupowo³⁴¹.

Pochodzący z Mochnaczki Włodzimierz Garbera w następujący sposób wspomina wysiedlenie w ramach Akcji Wisła: „w 1947 wszystko było obsiane. Nawet po tych, co do Rosji pojechali. Kto miał mało ziemi – tam siał. Była oficjalna dyskusja, że okolic Krynicy nie ruszą. Polscy mieszkańcy Krynicy i Tylicza sami prosili, żeby Łemków nie ruszać. No i ludzie w to wierzyli, do ostatniego dnia. Sąsiednie wioski już wysiedlali, ale one należały do powiatu gorlickiego, krakowskich nie ruszą – tak mówiliśmy. Paczki mieliśmy przygotowane jeszcze od czasu, jak do Rosji mieliśmy jechać. Był taki moment w 1945 roku, że już mieli wszystkich nas tam wygnąć [...]. Ale któregoś dnia siostra Hela, która mieszkała w Tyliczu [...] przybiegła do nas i mówi «Bierz krowy, bo was będą wyganiać!» [...]. Zaraz przyszedł żołnierz i dał nam trzy godziny na opuszczenie domu. Zabieraliśmy, co mieliśmy [...]. Mebli nie można było brać. Pamiętam, jak mama obraży całowala. Jest taki odruch, że nagle wszystko ma szczególną wartość [...]. Po drodze nocowaliśmy dwie noce we Florynce. Potem pojechaliliśmy do Grybowa, tam też zostaliśmy dwa dni. W Grybowie nas podzielili: część pojechała na wrocławskie, część na poznańskie”³⁴².

Na specjalnie utworzonych na czas trwania akcji „Wisła”, punktach etapowych zakładano obozy, w których przesiedlana ludność przebywała podczas podróży ok. 18–20 godzin³⁴³. Tam otrzymywała także ciepłe posiłki oraz pomoc medyczną³⁴⁴. Na Łemkowszczyźnie zachodniej takie punkty zorganizowano w Grybowie,

³³⁹ Instrukcja dowództwa GO Wisła dla komendanta pułkowego punktu zbornoego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 73, s. 163; Instrukcja dla przedstawiciela UB przy komendancie pułkowego punktu przesiedleńczego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 74, s. 165; Instrukcja dowództwa GO Wisła dla komendanta punktu załadowczego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 75, s. 165; Instrukcja dla przedstawiciela UB przy komendancie punktu załadowczego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 76, s. 167, *Wstęp*, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, s. 28; J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 237; J. Pisulinski, *Akcja Specjalna „Wisła”...*, s. 161

³⁴⁰ K. Pudło, *Dzieje Łemków...*, s. 361.

³⁴¹ APP PUR 439, Akcja „W”, Instrukcja w sprawie przesiedlenia ludności z województw rzeszowskiego i lubelskiego, k. 2.

³⁴² *Z Łemkowskiej skrzyni...*, s. 61.

³⁴³ APP PUR 439, Akcja „W”, Instrukcja w sprawie przesiedlenia ludności z województw rzeszowskiego i lubelskiego, k. 2.

³⁴⁴ Zarząd Centralny PUR-u zobowiązał lekarzy oddziałów do zorganizowania opieki sanitarnej w ramach akcji Wisła, na obsadę personalną na każdym z punktów zbornoich składał się z lekarza i przynajmniej jednej pielęgniarki. Załącznik do instrukcji Zarządu Centralnego Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w sprawie opieki sanitarnej nad ludnością ukraińską, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 59, s. 141.

Żegiestowie, Nowym Sączu oraz Piwnicznej³⁴⁵. Z porównania zarejestrowanych przypadków wymagających pomocy sanitarnej w poszczególnych stacjach wynika, iż zdecydowana większość miała miejsce w punktach w Jarosławiu, Przeworsku, Sanoku, Krośnie, Jaśle oraz Gorlicach: łącznie zgłosiło się 4161 chorych, z czego 9 osób zmarło³⁴⁶. W Grybowie wystąpiły 23 przypadki przeziębień, 5 oparzeń, 3 zapaleń oskrzeli, 1 złamanej nogi, oraz 2 przypadki rany postrzałowej³⁴⁷. W Żegiestowie zaś zanotowano 8 przypadków ran ciętych³⁴⁸. Na terenie województwa rzeszowskiego w punktach sanitarnych zanotowano bardzo zły stan zdrowia ludności wysiedlanej z Łemkowszczyzny³⁴⁹. Stwierdzenie choroby zakaźnej bądź ciężkiego zranienia nie upoważniało do zwolnienia z wysiedlenia. Osoby wypisane ze szpitali odwożono na punkty zborne celem odesłania do miejsca osiedlenia ich rodzin³⁵⁰.

Na stacji etapowej w Oświęcimiu następowało rozdzielanie mieszkańców poszczególnych wsi oraz wysyłanie ich do różnych zakątków Polski. Ludność łemkowska kierowana była transportami do województw: wrocławskiego oraz zielonogórskiego, a także opolskiego, poznańskiego, szczecińskiego³⁵¹. Oświęcim był także punktem ponownej weryfikacji, gdzie dokonywano zatrzymań podejrzanych o współpracę z UPA. Liczni wysiedleńcy wspominają, że w niektórych miejscowościach etapowych, a zwłaszcza w Jaworznie, część z ludności łemkowskiej była przesłuchiwana przez funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa. Włodzimierz Garbera wspomina: „Wojskowi nas pilnowali, ale nie było źle, nikogo nie przesładowali. Aż pociąg zatrzymał się jednak w Oświęcimiu i potem w Jaworznie – tam zrobili czystkę. Mojego brata Piotra też wzięli w Oświęcimiu. On kiedyś poszedł do teścia ubrany w niemiecką wojskową kurtkę, miał w niej pieniądze. Przyszli banderowcy, zabrali mu bluzę. Potem ktoś na milicję doniósł i dlatego w Oświęcimiu UB go wzięło. Pobili go mocno. Potem nikt już nawet nie chciał z pociągu wyglądać. Tylko w pustym polu się zatrzymywaliśmy po siano dla zwierząt”³⁵².

Przesłuchiwanym wypytywano głównie o współpracę z podziemiem ukraińskim, zwłaszcza o działalność w UPA, o zaplecza oraz punkty kontaktowe w poszczególnych miejscowościach; część zatrzymywano przez organy bezpieczeństwa³⁵³.

³⁴⁵ APNS PUR 113/31/15, k. 25, Sprawozdanie z ogólnej działalności Powiatowego Oddziału PUR w Nowym Sączu za lipiec 1947 r., Plan wysiedlenia ludności ukraińskiej opracowany przez Ministerstwo Ziemi Odzyskanych, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 52, s. 124.

³⁴⁶ APP PUR Wojewódzki oddział w Rzeszowie 508, Sprawozdanie sanitarne nr 2 z akcji „W”, za okres 21–29 V 1947, k. 7.

³⁴⁷ APNS PUR 113/31/54, Sprawozdanie z ogólnej działalności punktu sanitarnego w Grybowie, k. 2–10.

³⁴⁸ APNS PUR 113/31/54, Sprawozdanie z ogólnej działalności punktu sanitarnego w Żegiestowie.

³⁴⁹ APP PUR 508, Sprawozdanie sanitarne z akcji „W” za czas od dnia 24 IV do 24 VII 1947, z dn. 28 VII 1947, k. 18.

³⁵⁰ APP PUR 508, Sprawozdanie sanitarne nr 6 z akcji „W” na czas od dnia 27 VI do dnia 7 VII 1947 r., z dn. 7 VII 1947, k. 16.

³⁵¹ W liczbie osób zawarto Łemków z powiatu nowotarskiego. Rozmieszczenie transportów z ludnością ukraińską wysiedloną do województw północnej i zachodniej Polski w okresie od maja do 16 sierpnia 1947r., w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, załącznik nr 5, s. 446.

³⁵² *Z Łemkowskiej skrzyni...*, s. 61.

³⁵³ K. Pudło, *Dzieje Łemków...*, s. 361; E. Misiło, *Wstęp*, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, s. 3; *Z Łemkowskiej skrzyni...*, s. 62; R. Chomiak, *Nasz łemkowski los*, Nowy Sącz 1995, s. 50.

Jeszcze przed rozpoczęciem realizacji akcji „Wisła” w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie, 23 kwietnia 1947 r., decyzją Biura Politycznego KC PPR utworzono „podobóz” dla ludności ukraińskiej podejrzanej o współpracę z podziemiem ukraińskim oraz udział w UPA. Przede wszystkim aresztowania dotknęły nieliczną inteligencję: osoby duchowne, nauczycieli, lekarzy. Ścigano także zdemobilizowanych żołnierzy Armii Czerwonej, jednakże represjom zostali poddani również chłopię³⁵⁴. Jeden z przesiedleńców wspomina: „najbardziej obawialiśmy się postępu w Oświęcimiu, myśleliśmy, że zostaliśmy wywiezieni do obozu koncentracyjnego. Po pewnym czasie jednak ruszyliśmy dalej. Najgorszy był postój w Jaworznie. Doszło tam do wielkiej tragedii. Z pociągu zabrano na przesłuchanie wielu mężczyzn i księży, w związku z naszą rzekomą współpracą z UPA. Z naszego wagonu wzięto siedmiu mężczyzn Jana, Józefa i Teodora Czyrniańskich, Szymona Kopyściańskiego, Wasyla i Andrzeja Błaszczaków, a także Aleksandra Sycza”³⁵⁵. Jak stwierdza Jan Pisuliński, „Wylławiane w punktach zbórnych osoby podejrzane o współpracę z podziemiem ukraińskim były przesłuchiwane i następnie stawiane przed sądem Grupy Operacyjnej „Wisła”, gdzie najczęściej po krótkiej rozprawie otrzymywały wyroki śmierci, szybko następnie wykonywane. Tych, przeciwko którym nie posiadano wystarczających dowodów pozwalających postawić ich przed sądem, oraz inteligentów [...] osadzano w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie [...]. Byli tam poddawani dalszym brutalnym przesłuchaniom”³⁵⁶. Celem rozpracowywania członków podziemia ukraińskiego, wśród ludności wysiedlanej, rozpoczęto werbowanie informatorów do współpracy zaraz po zarządzeniu akcji „Wisła”. Informatorzy wywodzili się głównie spośród ludności polskiej, która zadeklarowała dobrowolnie chęć przemieszczenia, a także spośród ludności łemkowskiej podlegającej przymusowemu wysiedleniu. Celem pozyskania informatorów wśród Polaków, przedstawiciel UB odwoływał się do uczuć patriotycznych. Ludności łemkowskiej proponowano głównie korzyści majątkowe bądź osadzenie na lepszym gospodarstwie³⁵⁷.

Akcja przesiedleńcza ludności łemkowskiej została zakończona w dniu 15 lipca 1947 r. Z obszaru Łemkowszczyzny wysiedlono ludność łemkowską z sześciu powiatów, tj. sanockiego, krośnieńskiego, jasielskiego, gorlickiego, nowosądeckiego oraz nowotarskiego. 6 DP. wysiedliła 25 964 osób tj. 5469 rodzin, a także: 2408 koni, 10 013 krów, 690 świń, 3945 kóz, 4253 owiec, 1682 cieląt, 4740 wozów, 2204 pługów, 914,5 t. zboża, 913,4 t. ziemniaków oraz innych narzędzi rolniczych. Razem odesłano 99 transportów, z czego 68 transportów odesłał 6 pp – wysiedlając 18 294 osoby (3798 rodzin) i 31 transportów 2 pp – wysiedlając 7670 osób (1670 rodzin)³⁵⁸. Łącznie akcji przesiedleńczej na tym terenie podlegało około

³⁵⁴ M. Gabło, *Byłem więźniem Jaworzna*, „Magury” 1977, s. 8; *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, s. 7, S. Dudra, *Deportacje i osadnictwo...*, s. 56.

³⁵⁵ *Z Łemkowskiej skrzyni...*, s. 38.

³⁵⁶ J. Pisuliński, *Łemkowie – geneza...*, s. 112.

³⁵⁷ Instrukcja dla przedstawiciela UB przy komendancie pułkowego punktu przesiedleńczego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...* dok. 74, s. 162.

³⁵⁸ Sprawozdanie końcowe Sztabu 6 Dywizji Piechoty z wysiedlenia Łemkowszczyzny, z dn. 17 VII 1947, w: *Akcja „Wisła” Dokumenty i materiały...*, dok. 361, s. 818.

140 km przeważnie terenu górzystego, zalesionego, nieposiadającego odpowiednich dróg. Należy nadmienić, iż głównym zadaniem Dywizji WP było zlikwidowanie UPA, natomiast wysiedlenie ludności ukraińskiej oraz łemkowskiej miało drugorzędny charakter, jednakże wojsko poświęciło głównie swe siły na realizację planu przesiedleńczego. Prócz potyczki z oddziałem UPA na terenie Czechosłowacji, 21 czerwca 1947 r., 6 Dywizja WP na całym obszarze Łemkowszczyzny nie miała większych starć z podziemiem ukraińskim. Według sprawozdania z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w powiatach: sanockim, krośnieńskim, jasielskim, gorlickim, nowosądeckim oraz nowotarskim przez 6 DP w okresie od 24 kwietnia do 15 lipca 1947 r. na tymże obszarze działały jedynie drobne grupy UPA w sile 2–6 osób. Do czasu przybycia posiłków dywizja posiadała stan ilościowy, w składzie 2 i 6 pp., tj. około 100 oficerów oraz 1 700 szeregowych, z czego około 25 oficerów wraz z 500 szeregowymi znajdowało się w stałych konwojach transportów z przesiedleńcami, a około 20 oficerów oraz 400 szeregowych zabezpieczało punkty załadownicze oraz punkty zborne. Resztę wojska skierowano do walki przeciwko UPA oraz przesiedlenia ludności narodowości ukraińskiej³⁵⁹. W powiecie sanockim 6 DP w 11 transportach wysiedliła 2897 osób, jednakże łączna liczba przemieszczonych Łemków z tego obszaru jest szacowana na dwukrotnie większą. Z terenu powiatu krośnieńskiego przesiedlono 1012 osób, z jasielskiego 982 osoby, z części powiatu gorlickiego wysiedlono 476 osób. Następnie rozpoczęto akcję wysiedleńczą na pozostałym obszarze powiatu gorlickiego, w dniach od 8 do 26 czerwca, w ciągu których zorganizowano 44 transporty, doprowadzając do wysiedlenia łącznie 11 352 osób³⁶⁰. Doliczając, do wysiedlonych przez 6 DP 25 964 osób, liczbę ok. 3103 osób z powiatu sanockiego, przesiedlonych przez 7 DP oraz 371 osób z powiatu leskiego, z gminy Wola Michowa można przyjąć, iż z Łemkowszczyzny wysiedlono minimum 29 438 osób³⁶¹. W polskiej historiografii szacunki te wahają się od 30–35 tys.³⁶²

Inwentaryzację oraz przejście połemkowskich gospodarstw powierzono Gminnym Komisjom Reformy Rolnej oraz Gromadzkim Komisjom, na czele których stali wójtowie oraz sołtysi³⁶³. W trakcie akcji „Wisła” do każdego Zarządu Gminnego

³⁵⁹ AIPN BU MSW 00231/92 t. 76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez 6. D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 238.

³⁶⁰ AIPN BU MSW 00231/92, t. 76, Sprawozdanie z przebiegu akcji przesiedleńczej przeprowadzonej w pow. Sanok, Krosno, Jasło, Gorlice, Nowy Sącz, Nowy Targ przez VI D.P. W okresie od 24.04 – 15. 07. 1947 r., k. 238; Szyfrogram nr 23 dowódcy 6 Dywizji Piechoty płk. Wiktora Sienieckiego do szefa Sztabu Grupy Operacyjnej „Wisła” płk Michała Chilińskiego w związku z rozpoczęciem wysiedlenia Łemkowszczyzny, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, dok. 255, s. 653.

³⁶¹ Meldunek bojowy nr 009 Sztabu 1 Dywizji WBW dla dowódcy Grupy Operacyjnej „Wisła” gen. Stefana Mossora, z dn. 29 IV 1947, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, dok. 162, s. 500.

³⁶² J. Pisuliński, *Łemkowie – geneza...*, s. 111–112; B. Halczak, *Łemkowski bilans...*, s. 245; K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 24.

³⁶³ W wyniku akcji „Wisła” ogółem po wysiedlonej ludności łemkowskiej pozostało 14.000 ha gruntów oraz 1 700 domostw, m.in.: we Florynce opuszczono 170 gospodarstw, w Kamiannej 7, Pioruncie 67, Polanach 51, Bińczarowej 50, Bereście 92, Tyliczu 33, Kotaniu 5, Boguszy 45,

wydelegowano ze starostw referentów w charakterze doradców wójtów poszczególnych gmin. Inwentaryzacja a następnie przejście budynków, gruntów, inwentarza oraz zasiewów następowała w chwili sporządzenia protokołu zawierającego spis mienia. Protokoły następnie przekazywano najbliższym placówkom Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, gdzie na ich podstawie sporządzano dla Łemków karty przesiedleńcze. Gospodarstwa połemkowskie przechodziły pod opiekę Zarządów Gminnych, które miały przekazać następnie owe mienie osadnikom posiadającym skierowanie ze starostw³⁶⁴. O przydział tychże gospodarstw mogli się ubiegać polscy rolnicy³⁶⁵. W celu ochrony miejscowości całkowicie opuszczonych zorganizowano oddziały straży, składającej się z osób z szeregu ORMÓ³⁶⁶.

W 1950 r. przeprowadzono przesiedlenie ludności łemkowskiej z terenu powiatu nowotarskiego. Przesiedlenie to było ostatnim etapem akcji „Wisła” w województwie krakowskim. Decyzję tłumaczono względem interesu oraz bezpieczeństwa powiatu. Wpływ miało również uzasadnienie konieczności wysiedleń przez Dyrektora Departamentu Politycznego Ministerstwa Administracji Publicznej rzekomą współpracą ludności łemkowskiej z oddziałami UPA. Akcja przesiedleńcza została przeprowadzona w dniach 14–23 kwietnia przez Powiatowy Urząd Repatriacyjny w Nowym Targu przy pomocy funkcjonariuszy MO³⁶⁷. Wysiedleniami objęto ludność łemkowską z miejscowości Szlachtowa, Czarna Woda oraz Jaworki. Łącznie wysiedlono 34 rodziny, tj. 103 osoby³⁶⁸. Ze wsi Szlachtowa przesiedlono 20 rodzin, Jaworki 8 rodzin, Czarna Woda 6 rodzin³⁶⁹. Osoby te osiedlono na terenie powiatów wałęckiego, człuchowskiego, miastkowskiego, bytowskiego,

Muszynce, 45, Królowej Ruskiej 48, Mochnacze Wyżnej 49, Mochnacze Niżnej 48, Czyniej 82, Łosiu 41, Uhryniu 12, Krzyżówce 10. Z powyższej ilości gruntów oraz domostw po odjęciu lasów i terenów pod zalesienie oraz budynków nienadających się do dalszego użytkowania ze względów na zły stan budowlany (zniszczenia) utworzono 960 gospodarstw, obejmujących po około 10 ha gruntów. AIPN BU MSW 00231/92 t. 77, Wykaz mienia pozostałego po wysiedlonych Ukraińcach w pow. Nowy Sącz, k. 189.

³⁶⁴ APNS PUR 31/113/24, Protokół z posiedzenia organizacyjnego Powiatowego Komitetu dla spraw Łemkowszczyzny w powiecie nowosądeckim, odbytego w dniu 24.6.47 w gabinecie Starosty Powiatowego w Nowym Sączu, k. 71; APNS PUR 31/113/24, Dokument dotyczący wysiedlenia i osiedlenia Łemków, k. 88; APNS PUR 31/113/24, Sprawozdanie z akcji nasiedlenia gospodarstw połemkowskich i akcji żniwnej na Łemkowszczyźnie w powiecie Nowy Sącz, k. 89; APKr UW 1081, Protokół z posiedzenia organizacyjnego Powiatowego Komitetu dla spraw Łemkowszczyzny w powiecie nowosądeckim, odbytego w dniu 24 czerwca 1947 r., k. 247; zob. APKr UW 1081, Protokół z posiedzenia Komitetu dla spraw Łemkowskich z dnia 16 czerwca 1947 r.

³⁶⁵ APKr UW 1081, Obwieszczenie z dnia 19 czerwca 1947 r., k. 183; *ibidem*, Odezwa do ludności rolniczej Województwa Krakowskiego, z dnia 18 czerwca 1947 r., k. 185; *ibidem*, Obwieszczenie z dnia 19 czerwca 1947 r., k. 187.

³⁶⁶ APNS PUR 31/113/24, Pismo starosty powiatowego nowosądeckiego Wacława Wojtusza w sprawie zabezpieczenia mienia połemkowskiego z 16 VI 1947, k. 46.

³⁶⁷ AIPN Kr 075/133 t. 5, Meldunek specjalny dla Wydziału III Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Krakowie, z dnia 22 IV 1950 r., k. 4.

³⁶⁸ *Ibidem*, Sprawozdanie z akcji przesiedleńczej w gromadzie Szlachtowa, Jaworki i Czarna Woda, z dnia 23 IV 1950, k. 8.

³⁶⁹ *Ibidem*.

szczecińskiego oraz wołowskiego³⁷⁰. Decyzją Krakowskiego Urzędu Wojewódzkiego pozostawiono 5 rodzin niezdolnych do przetransportowania ze względu na bardzo zły stan zdrowia³⁷¹.

* * *

Działalność oddziałów UPA na terenie Łemkowszczyzny nie była przyczyną przesiedlenia Łemków na ziemie poniemieckie, gdyż mało prawdopodobne, by celem rozbicia niewielkich oddziałów wysiedlono ok. 30 tys. osób, które w większości przypadków nie podejmowały żadnej współpracy z podziemiem ukraińskim. Ludność łemkowska objęta została akcją „Wisła”, którą przeprowadzono celem ostatecznego rozwiązania problemu dużych skupisk ludności ukraińskiej oraz pokrewnych jej grup etnicznych na terenie RP. Śmierć generała Karola Świerczewskiego z jednej strony miała wpływ na represyjny charakter akcji, z drugiej została wykorzystana w propagandzie nawołującej do wysiedleń ludności pomówionej o współpracę z podziemiem ukraińskim. W trakcie akcji nie brano pod uwagę dotychczasowej działalności na rzecz państwa polskiego poszczególnych osób. Jedynie drogą wyjątku za specjalne zasługi dla komunistycznych władz pozwolono pozostać na terenie Łemkowszczyzny. Wyrażano także zgodę na pozostawianie osób zatrudnionych w przemyśle naftowym. Akcja „Wisła” była dokończeniem przesiedleń rozpoczętych w latach 1945–1946. Z pewnością wysiedlenia przybliżyły tę grupę etniczną do narodu ukraińskiego, jednakże trudno zgodzić się z opinią jaką przedstawia Timothy Snyder, iż w rejonie Łemkowszczyzny akcja „Wisła” uczyniła z ludności łemkowskiej Ukraińców³⁷², gdyż za przynależną do narodu ukraińskiego uznano ją w 1946 r. celem objęcia „repatriacją”. Przesiedlenia w ramach akcji „Wisła” stały się końcową fazą etapu dezintegracji grupowej Łemków.

5.3. Osiedlenie. Warunki życia na ziemiach poniemieckich

Ludność przesiedloną w ramach akcji „Wisła” kierowano na przejęte przez państwo polskie obszary poniemieckie na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej. Z terenów tych wysiedlono Niemców, a w pozostawionych przez nich gospodarstwach osiedlano ludność polską przybyłą z zachodnich republik radzieckich w ramach przesiedleń 1944–1946. Utworzenie polskiej administracji na ziemiach zachodnich i północnych było pierwszym etapem w zespoleniu z resztą kraju. Jednym z najistotniejszych problemów dla komunistycznej władzy było zasiedlenie nowych terenów, które stanowiło podstawę do ich zagospodarowania i zintegrowania w jednolite

³⁷⁰ *Ibidem*, Meldunek specjalny dla Wydziału III Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Krakowie z dnia 22 IV 1950 r., k. 4.

³⁷¹ AIPN Kr 075/133 t. 5, Sprawozdanie z przeprowadzonej akcji przesiedleńczej z gromad Szlachtowa, Czarna Woda oraz Jaworki powiat, Nowy Targ, z dn. 23 IV 1950, k. 9.

³⁷² T. Snyder, *Akcja „Wisła” a homogeniczność społeczeństwa polskiego*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisułiński, s. 51.

państwo. Proces osadniczy przebiegał w warunkach powojennego odtwarzania administracji, w zniszczonym kraju, przy masowym przemieszczaniu ludności i zdezorientowaniu społeczeństwa³⁷³.

Plan osadnictwa wysiedlonej ludności ukraińskiej i łemkowskiej na ziemiach zachodnich przewidywał osiedlenie jednej rodziny z transportu w danej miejscowości. W przypadku osób ocenianych jako lojalne wobec państwa polskiego robiono wyjątek, lokując kilka rodzin w jednej miejscowości. Łemkowie nie mogli jednak przekroczyć 10% ogółu stanu ludności. Osadnicy nie mogli też zostać rozmieszczeni w 50-kilometrowym pasie przygranicznym lądowym oraz 30-kilometrowym morskim³⁷⁴. W przypadku braku gospodarstw, przesiedleńców kierowano do folwarków państwowych³⁷⁵. Określono także liczbę lokowanych rodzin z akcji „Wisła”, która nie powinna przekraczać pięciu, a w wyjątkowych sytuacjach dziesięciu³⁷⁶. Między osiedleńcami w danej miejscowości nie mogli znaleźć się przedstawiciele inteligencji, np. duchowni, prawnicy, urzędnicy czy lekarze, chociaż w praktyce odchodzono często od ścisłych wytycznych³⁷⁷. Problemy logistyczne oraz aprowizacyjne zmusiły MZO do usprawnienia akcji osiedleńczej i zezwolenia na zawężenie pasa granicznego, na którym nie można było umieścić przesiedleńców do 30-kilometrowego pasa lądowego i 10-kilometrowego morskiego, z wyłączeniem granicy z ZSRR; jak również ponowne przemieszczenie w razie koniecznej potrzeby, jednakże do miejscowości, w której nie było osób wysiedlonych w ramach akcji „Wisła”. Ponadto kładziono nacisk na umożliwienie osadnikom podjęcia pracy. W rozporządzeniu zaznaczono, iż celem przesiedlenia jest ich asymilacja ze społecznością polską, m.in. wydano zakaz użycia etnonimu „Ukrainiec”³⁷⁸.

Swoboda ruchu została ograniczona, zwłaszcza jeżeli chodzi o możliwość powrotu na dawne miejsce zamieszkania. Obowiązywał także zakaz wyjazdu do innych powiatów³⁷⁹. Zezwolenie można było uzyskać jedynie w wyjątkowych przypadkach, przez co MZO rozumiało rozdzielenie rodziny z jednego gospodarstwa, otoczenie opieką przez krewnych osób starszych lub niezdolnych do podjęcia pracy, jak również przesiedlenie rodziny, której bliscy krewni przybyli na obszar ziem poniemieckich przed akcją „Wisła”. Zgodę na przemieszczenie w ramach

³⁷³ S. Dudra, *Poza małą ojczyznę. Łemkowie na Ziemi Lubuskiej*, Wrocław 2008, s. 44.

³⁷⁴ Instrukcja MZO dotycząca zasad osiedlania rodzin ukraińskich w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989...*, s. 53; APZG UWP 1311, Odpis pisma MZO Departament Osiedleńczy w sprawie osadników akcji specjalnej „W”, z dnia 10 listopada 1947 r., k. 290; APWr PWRN 270, Pismo Departamentu MZO w sprawie osadników akcji specjalnej „W”, z dn. 31 VII 1947, k. 49.

³⁷⁵ AAN MZO 1032, Pismo MZO Departament Osiedleńczy w sprawie osadników akcji specjalnej „W”, z dnia 31 lipca 1947 r., k. 2; A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 126.

³⁷⁶ AAN MZO 1032, Telefonogram Ministerstwa Ziem Odzyskanych do Wojewody Koniewskiego, z dn. 27 VI 1947, k. 1, APWr PWRN 270, Pismo Departamentu Osiedleńczego MZO w sprawie osadników z akcji „Wisła”, z dn. 10 XI 1947, k. 27.

³⁷⁷ Pismo Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego do WUBP w sprawie duchownych grekokatolickich, w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989...*, dok. 12, s. 52.

³⁷⁸ AAN MZO 1032, Pismo Departament Osiedleńczego MZO w sprawie osadników akcji specjalnej „Wisła”, z dn. 10 XI 1947, k. 54.

³⁷⁹ AAN MZO 791, Pismo MZO Departamentu Osiedleńczego w sprawie osadników akcji specjalnej „W”, z dn. 31 VII 1947, k. 2.

jednego województwa udzielał Wydział Osiedleńczy Urzędu Wojewódzkiego w porozumieniu z Urzędem Bezpieczeństwa. W przypadku wyjazdu do innego województwa decyzja pozostawała w gestii MZO, przy czym była ona podejmowana na wniosek Urzędu Wojewódzkiego³⁸⁰.

Przesiedlone rodziny rozmieszczone zostały w 90 powiatach dziewięciu województw ziem północnej i zachodniej Polski. Najliczniej przesiedlono na teren województwa olsztyńskiego, następnie koszalińskiego, szczecińskiego i wrocławskiego³⁸¹. Z powiatu sanockiego przesiedlono ludność głównie na teren województwa olsztyńskiego³⁸². Ludność łemkowską z powiatów nowosądeckiego, gorlickiego, jasielskiego i krośnieńskiego w dużej mierze osiedlono na obszarze województwa wrocławskiego oraz województwa poznańskiego, zwłaszcza Ziemi Lubuskiej³⁸³. Do 25 powiatów skierowano 45 z ogólnej liczby 53 transportów z powiatów gorlickiego, jasielskiego i krośnieńskiego, a także wszystkie transporty z powiatu nowosądeckiego³⁸⁴. W powiecie strzeleckim ulokowano 300 rodzin, tj. 1334 osoby³⁸⁵; w powiecie skwierzyńskim umieszczono 29 rodzin, tj. 59 osób z powiatu nowosądeckiego oraz 80 rodzin, tj. 322 osoby z sanockiego i 29 rodzin, tj. 115 osób z jasielskiego³⁸⁶; w powiecie pilskim osiedlono 341 rodzin, tj. 1539 osób³⁸⁷; w powiecie sulcińskim 127 rodzin, tj. 620 osób oraz w powiecie gorzowskim 170 rodzin, tj. 712 osób³⁸⁸. Na obszar powiatu legnickiego przetransportowano 232 rodziny, tj. 844 osoby z gorlickiego oraz 119 rodzin, tj. 648 z powiatu nowosądeckiego³⁸⁹. Z Łemkowszczyzny przesiedlono także 1200 osób do powiatu średzkiego

³⁸⁰ AAN MZO 1032, Pismo MZO Departament Osiedleńczy w sprawie osadników akcji specjalnej „W”, z dn. 31 VII 1947, k. 2.

³⁸¹ K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 45.

³⁸² AAN MZO 787, Zestawienie transportów z akcji specjalnej, k. 28.

³⁸³ Na terenie powiatu strzeleckiego osiedlono 79 rodzin (320 osób) z powiatu jasielskiego oraz 221 rodzin (1014 osób z powiatu gorlickiego). APZG UWP 1311, Sprawozdanie z otrzymanych transportów w ramach akcji „W” na terenie powiatu Strzelce Krajeńskie, k. 189.

³⁸⁴ Województwo wrocławskie (Góra Śląska, Legnica, Lubin Legnicki, Milicz, Oława, Oleśnica, Środa Śląska, Trzebnica, Wołów, Wrocław, Złotoryja), woj. zielonogórskie (Głogów, Gorzów, Międzyrzecz, Nowa Sól, Skwierzyna, Strzelce Krajeńskie, Szprotawa, Świebodzin, Wschowa, Zielona Góra), woj. Poznańskie (Trzcianka), a także woj. opolskie (Namysłów, Brzeg). A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 113.

³⁸⁵ APZG UWP 1311, Sprawozdanie Starosty Powiatowego Skwierzyńskiego, z dn. 28 VII 1947, k. 186.

³⁸⁶ Z powiatu nowosądeckiego pochodziło 59 rodzin (281 osób), z powiatu gorlickiego 228 rodzin (1010 osób), 10 lipca dowieziono 54 rodziny (248 osób) z gminy Nowa Wieś, powiatu nowosądeckiego; *ibidem*, Sprawozdanie Starosty Powiatowego Pilskiego, z dn. 21 VII 1947, k. 191; *ibidem*, Sprawozdanie Starosty Powiatowego Pilskiego, z dn. 1 VII 1947, k. 193.

³⁸⁷ Na teren powiatu sulcińskiego przesiedlono 60 rodzin (325 osób) z Grybowa oraz 67 rodzin (295 osób) z Jastrzębika (gmina Muszyna) z powiatu nowosądeckiego; *ibidem*, Sprawozdanie z akcji „W” Starosty Powiatowego Sulcińskiego, z dn. 4 VIII 1947, k. 206–207.

³⁸⁸ Z powiatu nowosądeckiego pochodziły 53 rodziny (282 osoby), natomiast z powiatu nowotaraskiego 64 rodziny (157 osób), z powiatu gorlickiego pochodziły 53 rodziny (273 osoby); *ibidem*, Sprawozdanie Starosty Powiatowego Gorzowskiego, z dn. 30 VII 1947, k. 208–209; *ibidem*, Sprawozdanie Starosty Powiatowego Gorzowskiego, z dn. 4 VII 1947, k. 212–213.

³⁸⁹ APWr PWRN 270, Pismo Starosty Powiatowego Legnickiego do Wydziału Osiedleńczego Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu, z dnia 11 lipca 1947 r., k. 120.

(woj. wrocławskie)³⁹⁰. Dużym skupiskiem ludności łemkowskiej był także powiat szprotawski, gdzie osiedlono 1308, oraz powiat trzcianiecki, gdzie osiedlono 1496 Łemków³⁹¹. Stefan Dudra szacuje, iż w 1955 r. na obszarze Środkowego Nadodrza (w granicach administracyjnych województwa zielonogórskiego z 1950 r.), zamieszkiwało 9408 Łemków. Badacz ten opisał proces osiedleńczy i adaptacyjny Łemków na tym terenie³⁹². Kazimierz Pudło liczbę osiedlonej ludności łemkowskiej na obszarze Dolnego Śląska dla samego województwa wrocławskiego (w granicach administracyjnych z 1950 r.) wyznacza na 13 198 osób³⁹³. Łącznie można przyjąć liczbę ok. 22 606 osób osiedlonych na obszarze poznańsko-zielonogórsko-wrocławskim w ramach akcji „Wisła”, z czego ok. 90% stanowili Łemkowie. Resztę transportów z Łemkowszczyzny skierowano do 12 powiatów na terenie północnych województw; w szczecińskim Łemków osiedlono w trzech powiatach (Choszczno, Gryfice, Nowogard), w woj. koszalińskim w ośmiu (Bytów, Człuchów, Kołobrzeg, Koszalin, Miastko, Słupsk, Szczecinek, Świdwin), oraz w woj. gdańskim w powiecie kwidzyńskim³⁹⁴.

Początkową fazą osiedlania było rozlokowanie ludności w poniemieckich majątkach; często bez względu na brak wolnych miejsc w poszczególnych powiatach. Akcja osadnicza na tym terenie trwała już od dwóch lat (osadnicy polscy, przesiedleńcy z Kresów), dlatego ludności łemkowskiej pozostawały głównie budynki zdewastowane, zupełnie wyszabrowane, pozbawione drzwi, okien, pieców, a niekiedy nawet podłóg. Remonty początkowo wykonywano na własną rękę, bez większego wsparcia ze strony państwa. Zdarzały się również przypadki umieszczania w jednym gospodarstwie kilku rodzin, względnie lokowania ich w majątkach tymczasowo³⁹⁵. S. Dudra w książce *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo ludności łemkowskiej na środkowym Nadodrzu w latach 1947–1960* napisał: „część ludności była osiedlana na resztówkach pomajątkowych, które nie nadawały się do prowadzenia gospodarstw rolnych i nie odpowiadały wymogom pod względem bezpieczeństwa i odpowiedniego rozmieszczenia”³⁹⁶.

³⁹⁰ APWr PWRN 276, Sprawozdanie Kierownika Oddz. Społeczno-Administracyjnego na posiedzenie Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Środzie Śląskiej w dniu 18 marca 1954 r., k.75, *ibidem*, Sprawozdanie Prezydium PRN w Środzie Śląskiej z pracy i zadań RN i organizacji masowych na odcinku grup narodowościowych, z dn. 26 VIII 1953, k. 201.

³⁹¹ A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 134.

³⁹² S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo ludności łemkowskiej na środkowym Nadodrzu w latach 1947–1960*, Głogów 1998, s., 78; zob. *idem*, *Poza małą ojczyznę...*

³⁹³ K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 34.

³⁹⁴ S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 114.

³⁹⁵ *Ibidem*, s. 81; K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 45; zob. A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 120–121; APZG KC PZPR 1761, Pismo Prezydium WRN do Przewodniczącego PPRN w Międzyrzeczu, z dn. 3 I 1956, k. 29; APZG KC PZPR 531, Informacja o pracy ludności ukraińskiej zam. na terenie woj. zielonogórskiego, k. 35, AAN MZO 787, Sprawozdanie PUR oddz. w Gryficach z działalności za okres od 1 maja do 31 lipca 1947 r., z dn. 4 VIII 1947, k. 126; APWr PWRN 270, Sprawozdanie Starosty Powiatowego w Legnicy, z dn. 22 IX 1947, k. 35, APWr PWRN 276, Sprawozdanie Prezydium PRN w Środzie Śląskiej z pracy i zadań RN i organizacji masowych na odcinku grup narodowościowych, z dn. 26 VIII 1953, k. 202.

³⁹⁶ S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 81.

Część z przesiedlonych, która została umieszczona w majątkach Państwowych Nieruchomości Ziemskich (PNZ), była często wykorzystywana do akcji żniwnej i sianokosów, a po zakończeniu prac była przesiedlana do innych powiatów³⁹⁷. Tak oto przymusową pracę wspomina Jarosław Zwoliński: „Jak było przykazane, następnego dnia, (bo pierwszego kazano nam obejrzeć całe gospodarstwo), punktualnie o szóstej jakiś dyżurny przedzwonił dzwonkiem i zebrał się wszyscy zdolni do pracy Łemkowie. Następował podział pracy [...] ten do stajni, ten do stolarni, do warsztatu, kuźni, obory [...] dyrektor wygłosił inne pouczenie; jakie prawa obowiązują w majątku, zwyczaje, dyscyplina i jak się płaci za pracę. Była też taka zapowiedź, że w majątku musimy zostać przez rok. Nigdzie nam stąd nie wolno wyjechać bez zgody czy to dyrektora, czy innych władz. Przyjęli Łemkowie tę mowę z nisko opuszczonymi głowami. [...] Chociaż Łemkowie są bardzo pracowici i wytrwali i nieobca im jest ciężka praca, to jednak stawianie się na podwórku majątku o szóstej rano pod dzwonkiem zawieszonym na gałęzi drzewa, było ogromnym poniżeniem”³⁹⁸.

Oprócz fatalnego stanu byłych majątków folwarcznych, w których umieszczano Łemków, borykali się oni z trudnościami materialnymi spowodowanymi niemożnością zabrania dobytku ze swych poprzednich domostw podczas przymusowych wysiedleń. W nowych miejscach osadnikom brakowało wszystkiego: od rzeczy codziennego użytku (m.in. odzieży czy obuwia), aż po ziarno siewne i narzędzia gospodarcze³⁹⁹.

Jeszcze w 1947 r. władze administracyjne na ziemiach ponemieckich zostały zobowiązane przez Ministerstwo Ziem Odzyskanych do pomocy osadnikom, która przejawiała się w przekazywaniu przesiedleńcom ziarna siewnego i artykułów spożywczych. Niekiedy dostarczano także zapomogi pieniężne, lekarstwa, odzież czy meble⁴⁰⁰. MZO kładło nacisk na udzielenie kredytów na remont otrzymanych gospodarstw, jak również przydzielenie maszyn i narzędzi rolniczych, gdyż inwentarz osadników nie nadawał się do uprawy roli na płaskim ukształtowaniu terenu⁴⁰¹. Na ogół ludność łemkowska przyjmowała wsparcie materialne, zdarzały się jednak przypadki odrzucania pomocy w obawie, że ostatecznie zamknie to możliwość powrotu na Łemkowszczyznę. Pomimo zbiórek na rzecz ludności z akcji „Wisła”, Łemkowie w większości przypadków sami musieli remontować zdewastowane gospodarstwa; pomoc rządu w tej kwestii była niezadowalająca⁴⁰². Ludności tej dokuczał brak artykułów spożywczych, a także ubrań dla dzieci, co miało wpływ na pogłębienie niezadowolenia i poczucia krzywdy u przesiedleńców⁴⁰³.

³⁹⁷ *Ibidem*, s. 82; por. A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 123.

³⁹⁸ J. Zwoliński, *Rapsodia...*, s. 42.

³⁹⁹ AIPN BU MSW 00231/92 t. 76, Wykaz mienia pozostałego po wysiedlonych Ukraińcach w powiecie Nowy Sącz, k. 189; *Z łemkowskiej skrzyni...*, s. 37; M. Oleśniewicz, *op. cit.*, s. 51; A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 122.

⁴⁰⁰ K. Pudło *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 45

⁴⁰¹ AAN MZO 791, Pismo MZO Departamentu Osiedleńczego w sprawie osadników akcji specjalnej „W” z dnia 31 lipca 1947 r., k. 2.

⁴⁰² K. Pudło *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 45; A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 127.

⁴⁰³ AAN MZO 791, Pismo Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego, Ekspozytura w Gorzowie Wlkp., dotyczące pomocy żywnościowej dla osadników z akcji „W”, z dnia 28 października 1947 r., k. 14.

Warunki materialne Łemków uległy poprawie po wejściu w życie uchwały KC PZPR z kwietnia 1952 r., dotyczącej poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej⁴⁰⁴. Ustawa ta miała na celu ułatwienie procesu adaptacyjnego przesiedleńcom oraz zduszenie możliwości rozwoju nacjonalizmu ukraińskiego. Biuro Polityczne podjęło decyzję o prawnym uregulowaniu nadania gospodarstw na ziemiach pomieckich, przyznaniu ulg w podatku gruntowym zgodnie z obowiązującym prawem, umorzeniu pożyczek gotówkowych na zasiewy w latach 1947–1948⁴⁰⁵, a także o udzieleniu przesiedlonej ludności kredytów na remonty gospodarstw. Kredyty te miały być umarżane w przypadku pełnego zagospodarowania w ciągu trzech lat od uzyskania pożyczki. Ponadto wydano decyzję o pomocy w ponownym osiedleniu tym osobom, które powróciły bez zezwolenia władz, jednocześnie ograniczając wydawanie decyzji o powrocie do wyjątkowych sytuacji. W ustawie określono także rolę KW PZPR i Prezydów WRN, które miały zwalczać przejawy dyskryminacji ludności ukraińskiej, umożliwić rozwój kultury oraz działalność społeczną, jak również wprowadzić do szkół lekcje języka ukraińskiego⁴⁰⁶.

Realizując postanowienia ustawy rozpoczęto rekrutację ludności ukraińskiej i łemkowskiej do Rad Narodowych. Przystąpiono do wydawania aktów nadania⁴⁰⁷. Ponadto badano warunki materialne oraz mieszkaniowe przesiedleńców⁴⁰⁸. W sytuacji zajmowania zdewastowanych budynków, Wydział Rolnictwa i Leśnictwa PRN był zobowiązany do przeniesienia Łemków i Ukraińców do nadających się do zamieszkania lokali⁴⁰⁹. Zanalizowano zadłużenie przesiedleńców celem umorzenia zaległych należności podatkowych najbardziej potrzebującym⁴¹⁰.

Pomimo podjętych działań pomoc w dalszym ciągu była niewystarczająca. Do 1955 r. nie uregulowano kwestii własności gospodarstw⁴¹¹. Władze zdecydowały się w tej sytuacji zapewnić pomoc materialną w postaci kredytów oraz materiałów budowlanych celem ułatwienia sprawnego zagospodarowania. Przedsięwzięto także kroki, które miały uniemożliwić powrót na dawne miejsce

⁴⁰⁴ Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i do wzmożenia wśród niej pracy politycznej, w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989...*, dok. 12, s. 65.

⁴⁰⁵ Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i do wzmożenia wśród niej pracy politycznej, w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989...*, dok. 12, s. 66.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, s. 67.

⁴⁰⁷ Część z osiedleńców zwróciła akty nadania. APZG PWRN 4684, Pismo Prezydium WRN w Zielonej Górze, z dnia 11 grudnia 1952 r., k. 36.

⁴⁰⁸ *Ibidem*, Pismo Prezydium PRN w Międzyrzeczu do Wydziału Rolnictwa i Leśnictwa Prezydium WRN w Zielonej Górze, pismo z dnia 23 grudnia 1952 r., k. 214.

⁴⁰⁹ APZG PWRN 8109, Informacja o stanie ludności ukraińskiej zamieszkującej na terenie województwa zielonogórskiego, z dn. 9 VIII 1954, k. 68.

⁴¹⁰ APW_r PWRN 276, Załącznik do Protokołu Prezydium PRN w Oleśnicy, z września 1953 r., k. 137.

⁴¹¹ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZG) KW PZPR 531, Zadania KW i KP w sprawie poprawy sytuacji gospodarczej i wzmożeniu pracy politycznej wśród ludności ukraińskiej, z czerwca 1955 r., k. 1; APW_r PWRN 276, Sprawozdanie Kierownika Oddz. Społeczno-Administracyjnego na posiedzenie Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Środzie Śląskiej w dniu 18 marca 1954 r., k.75.

zamieszkania⁴¹². W dążeniu do poprawienia sytuacji ludności łemkowskiej i ukraińskiej, obok przydzielanych kredytów, i objęcia jej w planie szkolenia zawodowego m.in. poprzez organizację wykładów w zakresie rolnictwa czy też szkoleń poświęconych hodowli zwierząt gospodarskich, planowano także wspomóc osiedleńców w pracach ornych, a także przy zakupie odpowiednich narzędzi rolniczych⁴¹³. W dziedzinie kultury RN zamierzały, obok zaopatrywania bibliotek w literaturę ukraińskojęzyczną, tworzyć nowe punkty biblioteczne, a także organizować świetlice, chóry, koła teatralne, zespoły pieśni i tańca⁴¹⁴. Zadaniem Rad Narodowych była praca nad stworzeniem odpowiednich stosunków polsko-ukraińskich⁴¹⁵. Polegało to m.in. na próbie zainteresowania ludności ukraińskiej i łemkowskiej działalnością w RN, pomocy materialnej oraz tworzeniu sieci punktów nauki języka ukraińskiego. Starano się także wyeliminować wszelkie przejawy dyskryminacji Łemków i Ukraińców celem zahamowania odrodzenia nacjonalizmu ukraińskiego⁴¹⁶.

Początkowo część z ludności łemkowskiej i ukraińskiej odmawiała przyjęcia pomocy, żywiąc nadzieję na szybki powrót w dawne miejsce zamieszkania. W latach 1947–1952 miały miejsce liczne wypadki samowolnego opuszczenia gospodarstw rolnych oraz „nielegalne” powroty, które wg władz „stały się źródłem niepokoju i fermentu, zarówno wśród ludności przesiedlonej, jak również wśród ludności zamieszkałej na terenach objętych akcją „Wisła”⁴¹⁷. Zdarzały się przypadki, iż część z osób w akcie niezgody na przymusowe wysiedlenie nie oddawała karty przesiedleńczej oraz odmawiała wypełnienia podania o nadanie nowego gospodarstwa⁴¹⁸.

Swoboda ruchu osób przesiedlonych w ramach akcji „Wisła” była ograniczona. W szczególności zabronione było opuszczanie ziem poniemieckich i powrót na dawne tereny zamieszkania⁴¹⁹. Przesiedlonych Łemków, samowolnie opuszczających nowe miejsce osiedlenia, po zatrzymaniu natychmiast oddawano do dyspozycji Państwowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego⁴²⁰. W 1947 r. osadzano ich w Jaworznie, w latach 1948–1952 odsyłano z powrotem. Pomimo to ludność

⁴¹² *Ibidem*, k. 3.

⁴¹³ APZG KW PZPR 121, Zadania rad narodowych i organizacji masowych na odcinku pracy wśród grup narodowościowych, k. 36.

⁴¹⁴ *Ibidem*, k. 41.

⁴¹⁵ *Ibidem*, k. 33.

⁴¹⁶ *Ibidem*, k. 34, por. S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 105.

⁴¹⁷ Pismo L.Dz.II.1193/tjn/51 Zespołu II Prezydium Rady Ministrów do urzędów wojewódzkich w sprawie nielegalnego powrotu Ukraińców, w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989...*, dok. 12, s. 64.

⁴¹⁸ APNS PUR 31/113/3, Pismo z Ministerstwa Ziemi Odzyskanych Departamentu Osiedleńczego do Powiatowego Oddziału Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Nowym Sączu, k. 152.

⁴¹⁹ „Dopilnowanie powyższego jednak należy pozostawić właściwym władzom bezpieczeństwa publicznego. Do nich też muszą być składane wszelkiego rodzaju podania w powyższych sprawach. Podania osadników z akcji W, dotyczące wszelkiego rodzaju spraw, wynikających ze specjalnych warunków tj. akcji, w szczególności sprawa przesiedleń poza ramy powiatu, wyjazdów itp. Muszą być składane do Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego”. Instrukcja MZO dotycząca zasad osiedlania rodzin ukraińskich, w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989...*, dok. 9, s. 54.

⁴²⁰ Ze sprawozdania KW PPR w Krakowie za lipiec 1947 r. Ocena nastrojów społeczeństwa polskiego w związku z wysiedlaniem Łemków z powiatu nowosądeckiego, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty...*, dok. 201, s. 224.

łemkowska chciała wierzyć w tymczasowość pobytu na terenie ziem poniemieckich. Większość z przesiedleńców łudziła się możliwością powrotu na Łemkowszczyznę. Wynikało to, obok poczucia niesprawiedliwości, najprawdopodobniej z niezadowolenia ze złego stanu budowlanego otrzymanych gospodarstw, jak również trudnych warunków na nowym miejscu zamieszkania. Ważnym aspektem było przywiązanie do rodzinnych stron⁴²¹. Maria Krynicka wspomina: „Jak przyjechaliśmy na zachód, myślałam byłam tylko tam – w górach. W górach to jest zdrowie, bardzo tęskniliśmy za górami. Dostaliśmy pożyczkę bezzwrotną, żeby się budować. Ale było powiedziane, że kto weźmie pożyczkę, to w góry nie wróci⁴²². Mało kto więc wziął, żeby do gór wrócić, do tych kochanych gór. Inni, którzy pojechali do Ameryki i zarobili pieniądze, bo tam można było zarobić – przyjeżdżali, żeby kupić kawałek ziemi w tych kochanych górach”⁴²³.

Na teren powiatu nowosądeckiego w latach 1947–1949 powróciło ok. 38 osób. Dwukrotnie wracał pieszo z ziem poniemieckich do Krynicy Epifaniusz Drowniak znany szerzej jako malarz Nikifor Krynicki⁴²⁴. Z początkiem 1948 r. powróciły do wsi Wierchomla Wielka dwie rodziny, zajmując dawne gospodarstwa. Gdy w listopadzie lokalne władze zostały poinformowane o ich powrocie, sprawą zajął się natychmiast Urząd Bezpieczeństwa, który wysiedlił owe rodziny z powrotem na zachodnie tereny Polski. W czerwcu 1948 r. powróciły do wsi Powroźnik trzy rodziny, tj. 20 osób, które lokalnym władzom przedstawiły pisemną zgodę na powrót podpisaną przez Bolesława Bieruta oraz Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Oleśnicy. W lipcu 1948 r. wysiedlono ich ponownie pomimo posiadanej przez nich zgody prezydenta na powrót w rodzinne strony. Wojewoda krakowski w związku z zaistniałą sytuacją powiadomił Ministerstwo Administracji Publicznej, iż: „przesiedleni [Ł]emkowie są wyznania greckokatolickiego o niezdecydowanej przynależności narodowej co wywołać mogło wśród miejscowej ludności nieporozumienia. Dlatego też zdecydowane stanowisko władz, które przesiedliły z powrotem na Zachód przybyłych Łemków – spotkało się z uznaniem miejscowego społeczeństwa”⁴²⁵. Samowolne powroty miały jednak dalej miejsce⁴²⁶.

Dudra zaznacza, że dążenie do powrotu nie dotyczyło wszystkich Łemków. Część opowiedziała się za pozostaniem na nowym miejscu zamieszkania, wg badacza decyzje te były powodowane poprawą warunków materialno-bytowych, otrzymaniem lepszych gospodarstw. Wpływ na podjęcie takiej decyzji miały także

⁴²¹ J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie...*, s. 140; K. Pudło, *Dzieje Łemków...*, s. 363; S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 114; A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 113; zob. APZG PWRN 8109, Informacja o stanie ludności ukraińskiej zamieszkującej na terenie województwa zielonogórskiego, z dn. 9 VIII 1954, k. 53.

⁴²² We wrześniu 1947 r. przyznano pierwsze kredyty na odbudowę gospodarstw. Łącznie przekazano przesiedleńcom 450 mln zł z Państwowego Planu Inwestycyjnego. S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 71.

⁴²³ *Małopolska wielu kultur*, Kraków 2009, s. 49.

⁴²⁴ E. Miśiło, *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, s. 890.

⁴²⁵ *Ibidem*, s. 224.

⁴²⁶ APNS PUR 31/113/54, Pismo starosty powiatowego do powiatowego oddziału PUR w Nowym Sączu dotyczące przesiedlenia Łemków, k. 37; *ibidem*, Dokument z przesłuchania Michała Tyrpaka, k. 47.

czynnikami kulturalno-społeczne. Zdarzały się też przypadki wyjazdów w rodzinne strony, a następnie powrotów na tereny osiedlenia. Część z osób, które podjęły próbę adaptacji na nowym miejscu osiedlenia, odzęgnywała się od wizji ponownego odbudowywania życia od nowa⁴²⁷.

Polityka władz zakładała, że osiedlenie przesiedlonych na terenie ziem poniemieckich jest rozwiązaniem ostatecznym. Pozostawione przez Łemków gospodarstwa rolne zostały przejęte przez państwo. Podstawą prawną stał się dekret Rady Państwa z 27 lipca 1949 r.⁴²⁸ Pomimo tego ludność łemkowska prowadziła starania o możliwość powrotu. Wnioski z prośbą o wyjazd na teren Łemkowszczyzny kierowano do wszystkich przedstawicieli władz państwowych z prezydentem Bolesławem Bierutem włącznie. Prośby swe uzasadniano lojalnością wobec państwa podczas II wojny światowej, potrzebą opieki nad opuszczonym gospodarstwem, koniecznością wyjazdu ze względów zdrowotnych, złym stanem budowlanym przydzielonego gospodarstwa. Władze udzielały odpowiedzi odmownych, zabraniano także wyjazdu do dawnych gospodarstw w celu zabrania pozostawionego mienia⁴²⁹. Pomimo represji przejawiających się przymusowymi aresztowaniami oraz ponownymi przesiedleniami, „nielegalne” powroty miały miejsce w latach następnych. W 1951 r. zanotowano wzrost odwiedzin ludności łemkowskiej z terenu ziem poniemieckich u krewnych mieszkających na Łemkowszczyźnie. Następstwem owych odwiedzin były rozpowszechniane informacje o planowanym powrocie przesiedlonych Łemków na swe gospodarstwa. Z kolei pogłoski te wywoływały falę napięć u polskich osadników na połemkowskich majątkach. Ponadto osoby wysiedlane były korespondencyjnie informowane przez krewnych mieszkających na terenie powiatu o stanie ich dawnych gospodarstw oraz o nastrojach panujących wśród osadników⁴³⁰.

W związku z nasileniem się prób powrotów władze PRL postanowiły rozpatrzyć możliwość wydania pozwolenia na ponowne osiedlenie się części wysiedleńców na dawnych gospodarstwach. Lokalne PUBP otrzymały nakaz sporządzenia sprawozdań dotyczących rozmieszczenia Łemków przed wysiedleniem z uwzględnieniem następujących danych: liczby osób wysiedlonych w ramach akcji „Wisła” oraz wykaz miejscowości, do których zostali przesiedleni; posiadanego majątku wysiedlonych oraz klasy zamożności; zagospodarowania opuszczonych gospodarstw; przyczyny wysiedlenia; działalności ukraińskich oddziałów na terenie powiatu; liczby

⁴²⁷ S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 144.

⁴²⁸ Dekret o przejęciu na własność Państwa niepozostających w faktycznym władaniu nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego, lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego, w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989...*, dok. 10, s. 56.

⁴²⁹ R. Drozd, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1948*, Warszawa 2001, s. 92.

⁴³⁰ AIPN Kr 08/31, t. 1, Analiza działalności elementu nacjonalistyczno – ukraińskiego oraz białej emigracji, k. 41; AIPN Kr 075/127 t. 1, Sprawozdanie z dnia 30 XII 1951 r. dot. obiektu prowadzonego na UDK i Ukraińskie Seminarium Nauczycielskie za miesiąc grudzień 1951 r., k. 64 zob. APZG KC PZPR 49, Pismo Prezydium WRN w Krakowie do Prezydium WRN w Zielonej Górze, z dnia 29 listopada 1951, k. 1; *ibidem*, Protokół z odbytej narady roboczej w dniu 11 grudnia 1953 r. z kierownictwem oddziałów Społeczno-Administracyjnych Prezydium Powiatowych i Miejskich RN, k. 5.

pozostałych Łemków na terenie powiatu z uwzględnieniem nastawienia do obecnej rzeczywistości w Polsce; stanowiska PUBP oraz władz lokalnych co do możliwości osiedlenia Łemków na dawnych terenach zamieszkania⁴³¹.

Krakowskie władze wojewódzkie, administracja lokalna, a także przedstawiciele Urzędu Bezpieczeństwa byli przeciwni powrotom wysiedlonych na dawne gospodarstwa⁴³². Nowosądecki oddział PUBP, w sprawozdaniu dla wydziału III, wydał opinię na temat przesiedlonej ludności łemkowskiej jako o społeczności o niskim poziomie gospodarczym, zajmującej się jedynie hodowlą owiec oraz przynoszącą państwu nikłe korzyści. Ponadto wydano opinię mając na celu powstrzymanie powrotów, jako że wysiedlono jedynie osoby, którym udowodniono czynną współpracę z podziemiem ukraińskim, przynależność do nacjonalistycznych organizacji ukraińskich bądź wrogie nastawienie do Polski Ludowej. Wysiedlenie w opinii nowosądeckiego PUBP przyczyniło się do „osadzenia gospodarstw polskimi osadnikami, wzrostu gospodarczego, rozwijającą się spółdzielczością produkcyjną”⁴³³. Władze nowosądeckiego PUBP były zdecydowanie przeciwne ponownemu osiedleniu ludności łemkowskiej na terenie powiatu. Za argumentację w tym względzie posłużyła wroga działalność, jaką Łemkowie przejawiać mieli po wyzwoleniu. Ponadto nadmieniano, iż wiadomość o powrocie ludności łemkowskiej na teren powiatu wywarłaby fale protestów ze strony osiedlonej ludności. Przedstawiciele PUBP widzieli w powrocie ludności łemkowskiej odrodzenie podziemia ukraińskiego oraz zahamowanie rozwoju gospodarczego⁴³⁴. Nowotarski PUBP także zajął stanowisko przeciwne ponownemu osiedleniu ludności łemkowskiej na terenie

⁴³¹ AIPN Kr 08/31, t. 2, Pismo Naczelnika Wydziału III Stanisława Wałacha do Szefa PUBP w Nowym Sączu z dn. 3 III 1951, k. 84.

⁴³² „Osiedlenie [Ł]emków na terenie powiatu Nowy Sącz jest nie dopuszczalne na ich wrogą działalność jaką przejawiali po wyzwoleniu. Ponadto należy nadmienić, że wiadomość o powrocie [Ł]emków na tut. Teren wywarła by fale protestów ze strony osiedlonej ludności, która po wysiedleniu tych żyje spokojnie nie troszcząc się o swój dobytek i życie. Mówiąc o powrocie [Ł]emków należy pamiętać, że teren powiatu Nowy Sącz jest bardzo dogodny do ponownego organizowania się band, gdyż w górach pozostały jeszcze ich dawne bunkry oraz meliny broni. Powrót [Ł]emków na tut. Teren to zahamowanie spółdzielczości produkcyjnej która to ostatnio pomyślnie rozwija się, to na wykonanie planu sześcioletniego”. AIPN Kr 08/31, t. 2, Pismo Naczelnika Wydziału III Stanisława Wałacha do Szefa PUBP w Nowym Sączu z dn. 3 III 1951, k. 84.

⁴³³ W sprawozdaniu PUBP szeroko wspomniana została działalność Ukraińskiej Powstańczej Armii od 1945 r., w której szeregi rekrutować się mieli Ukraińcy oraz Łemkowie z terenu powiatu nowosądeckiego, wśród których większość stanowili absolwenci ukraińskiego seminarium nauczycielskiego z Krynicz czy członkowie SS Galizien z okresu okupacji niemieckiej. Zdaniem lokalnych władz UPA była wspierana aktywnie przez ludność łemkowską. Wg sprawozdania Łemkowie nie współpracowali z władzami bezpieczeństwa w likwidacji ukraińskiego podziemia. UPA miała także dokonać szeregu napadów oraz mordów na członkach Partii, żołnierzach WP, funkcjonariuszach MO i UB, jak również dokonać masowych napadów na polskie wsie. W przyczynach wysiedlenia ludności łemkowskiej podano czynne wspieranie podziemia ukraińskiego, inspirowanie oraz pomoc w licznych napadach i grabieżach oraz wrogie ustosunkowanie do komunistycznego ustroju. AIPN Kr 08/31 t. 2, Pismo Szefa PUBP w Nowym Sączu do Naczelnika Wydziału III Stanisława Wałacha, k. 325–328.

⁴³⁴ AIPN Kr 08/31, t. 2, Pismo Szefa PUBP w Nowym Sączu do Naczelnika Wydziału III Stanisława Wałacha, k. 327.

powiatu⁴³⁵. Według sprawozdania przed wysiedleniem posiadane gospodarstwa, kamieniste oraz nieurodzajne gleby, pogrążyły Łemków w nędzy, co zdaniem PUBP przyczyniało się niejednokrotnie do zniechęcenia do władzy komunistycznej⁴³⁶.

Władze RP w związku z notowaniem powrotów przesiedleńców z ziem poniemieckich na poprzednie miejsca zamieszkania na terenie województwa rzeszowskiego, lubelskiego oraz południowej części krakowskiego, uznały, że istnieje potrzeba opracowania osób zamierzających objąć dawne gospodarstwa oraz wydania im specjalnych ostrzeżeń, że samowolny powrót na ojcowiznę jest niezgodny z prawem. Wydano zakaz wynajmowania wagonów przesiedlonym. Władze wyznaczyły datę 1 czerwca 1952 r. jako ostateczny termin likwidacji samowolnych powrotów. Wydawanie zezwoleń na wyjazdy powrotne ograniczono jedynie do wyjątkowych wypadków. Sprawami podań o wydanie pozwolenia na powrót zajmować miał się III Departament MBP.

Osoby, które powróciły samowolnie do swych dawnych miejsc zamieszkania wg rozporządzenia władz miały pozostać na dawnym gospodarstwie. Powiatowe Rady Narodowe miały zająć się sprawą przydzielenia innych gospodarstw tym, których domostwa zostały zajęte. Pozwolenie na pozostanie na dawnym miejscu zamieszkania miało dotyczyć osób zdaniem władz lojalnych w stosunku do państwa polskiego. Osoby wrogie systemowi komunistycznemu miały być ponownie wysiedlone. W przypadku decyzji o powtórny przesiedleniu Urzędy Bezpieczeństwa miały za zadanie zebrać odpowiednie materiały uzasadniające orzeczenia o przymusowym wysiedleniu tych osób oraz przesłać je wraz z opinią WUBP do Departamentu III MBP⁴³⁷. W wypadkach dalszego samowolnego opuszczania ziem poniemieckich i powrotu po dniu 1 czerwca 1952 r., Urząd Bezpieczeństwa miał powracających bezzwłocznie zatrzymywać, przesłuchiwać w charakterze podejrzanych i natychmiast ponownie wysiedlać przy pomocy MO⁴³⁸.

Część ludności łemkowskiej oraz ukraińskiej w obliczu odrzucenia podań o powrót na ojcowiznę, wystosowała prośby o możliwość wyjazdu na teren USRR, do krewnych, których objęła akcja przesiedleńcza z lat 1945–1946. Polskie władze przyzwalały na wyjazdy do USRR, a w 1947 r. zwróciły się do władz radzieckich o przyjęcie części z ludności ukraińskiej. Strona radziecka, zaślaniając się względami ekonomicznymi, wyraziła zgodę na przyjęcie przesiedleńców tylko w indywidualnych

⁴³⁵ Wg PUBP przyczyną wysiedlenia Łemków z terenu powiatu nowotarskiego było: „w związku z silnym naporem band ukraińskich, które działały przeważnie na terenie tutaj [szerego] powiatu a szczególnie na terenie zamieszkałym przez Łemków i Ukraińców, którzy stanowili największą bazę dla grasujących band, w związku, z czym w celu jak najszybszej likwidacji pozostałości bandyckich, postanowieniem Rządu wyszło zarządzenie wysiedlenia przebywających Łemków w następujących gromadach naszego powiatu (Szlachtowa, Jaworki, Biała Woda, Czarna Woda)”.
⁴³⁶ AIPN Kr 075/133 t. 1, Pismo do Naczelnika Wydziału III-go Wojewódzkiego Urzędu Bezp. Publ. w Krakowie z 6. III. 1951 r., k. 24.

⁴³⁷ W sprawozdaniu należało zawrzeć następujące dane: liczby osób w rodzinie, stanu majątkowego, miejsca poprzedniego zamieszkania, miejsca nowego osiedlenia, sprawy przydziału gospodarstwa, argumenty przemawiające za ponownym wysiedleniem, które następnie przedstawiano Zespołowi II Prezydium Rady Ministrów.

⁴³⁸ AIPN BU MBP 1572/42, Zarządzenie nr 036/52 z 20 maja Dyrektora Gabinetu Ministra ppłk M. Dziereckiego, k. 88.

przypadkach⁴³⁹. W związku z inicjatywą wznowienia przesiedleń ludności ukraińskiej z RP, wysuniętą przez rząd USRR, w latach 1948–1949 miały miejsce konsultacje między rządami Polski a Związku Radzieckiego. 20 stycznia 1949 r. Moskwa przystała na propozycję strony ukraińskiej. Ambasador ZSRR w Polsce Wiktor Lebediew wystosował do polskiego ministra spraw zagranicznych Zygmunta Modzelewskiego zapytanie o stanowisko w tej sprawie rządu RP. 22 stycznia 1949 r. KC PZPR odrzuciło możliwość wznowienia masowych przesiedleń na teren USRR. Wydano jednak przyzwolenie na wyjazdy indywidualne. Przyczyną stanowiska polskiego rządu było niezadowolenie z zawarcia umowy jedynie z rządem USRR. Strona polska starała się o wznowienie przesiedleń ludności ukraińskiej oraz łemkowskiej w wyniku umowy ze Związkiem Radzieckim, co stwarzałoby możliwość przybycia Polaków nie tylko z terenu Ukrainy, ale także Białoruskiej oraz Litewskiej SRR. Władze polskie decyzję tę podtrzymywały także w kwietniu 1952 r., przystając jedynie na wyjazd w trybie indywidualnym⁴⁴⁰.

W 1952 r. władze były zaniepokojone sytuacją panującą na ziemiach zachodnich; głównym problemem był brak u części ludności udziału w podniesieniu poziomu gospodarki przez zaniedbywanie nowo otrzymanych budynków oraz inwentarzy, i próby powrotu na dawne miejsca zamieszkania. Według władz: „główną przyczyną tego jest, że część tej ludności pozostaje pod wpływem faszystów ukraińskich i podziemia OUN, które podsyca nastroje tymczasowości i sabotażu i przeciwdziała ustabilizowaniu się przesiedleńców na nowych gospodarstwach. Władze miejscowe nie okazały ludności ukraińskiej dostatecznej pomocy w zagospodarowaniu się w nowych warunkach, a nawet zdarzały się wypadki dyskryminacji gospodarczej w stosunku do przesiedleńców ukraińskich przy wymiarze podatków i świadczeń”⁴⁴¹. Szczególnie niepokoił fakt, iż z przesiedlonej ludności ukraińskiej oraz łemkowskiej powróciło łącznie ok. 3 tys. osób⁴⁴². W 1952 r., gdy osadnikom nadawano prawa własności, część Łemków ich nie przyjmowała lub zwracała akta nadania z adnotacją, że posiada własność na Łemkowszczyźnie⁴⁴³. W lipcu 1956 r. do PWRN w Zielonej Górze wpłynęły 42 podania o powrót na Łemkowszczyznę, zwłaszcza na teren powiatu gorlickiego⁴⁴⁴. We wrześniu tego samego roku wpłynęło kolejne 40 podań o wyjazd do gorlickiego oraz 22 do nowosądeckiego⁴⁴⁵.

⁴³⁹ R. Drozd, *Polityka władz...*, s. 93.

⁴⁴⁰ *Ibidem*, s. 94; L. Olejnik, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003, s. 315.

⁴⁴¹ Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i do wzmożenia wśród niej pracy politycznej, w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989...*, dok. 12, s. 65.

⁴⁴² Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i do wzmożenia wśród niej pracy politycznej, w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989...*, dok. 12, s. 68.

⁴⁴³ APZG KW PZPR 531, Informacja o pracy ludności ukraińskiej zamieszkałej na terenie województwa zielonogórskiego, k. 35.

⁴⁴⁴ APZG PWRN 373, Wykaz spraw skierowanych do PWRN w Zielonej Górze dla przeprowadzenia rozmów z zainteresowanymi w sprawie powrotu na dawne miejsce zamieszkania, z dnia 21 lipca 1956 r., k. 42.

⁴⁴⁵ *Ibidem*, Wykaz obywateli ubiegających się o powrót na dawne miejsce zamieszkania, k. 118; *ibidem*, k. 126.

W 1956 r. zanotowano przypadki pobierania zaświadczeń lekarskich o szkodliwości klimatu w nowym miejscu zamieszkania celem przedłożenia jako załącznika we wniosku o powrót⁴⁴⁶. Z samego województwa zielonogórskiego do 1956 r. wyjechało ok. 100 rodzin⁴⁴⁷.

Nadzieje Łemków na powrót na ojcowiznę rozbudziła ustawa z kwietnia 1957 r. dot. „zagospodarowania ludności ukraińskiej na Ziemiach Zachodnich w obecnych miejscach jej zamieszkania oraz uregulowania indywidualnych i grupowych powrotów do województw lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego”, w której znalazł się zapis, iż można wydać zezwolenie na natychmiastowy powrót w przypadku, gdy opuszczone gospodarstwo nie zostało nikomu nadane⁴⁴⁸ bądź nie zostało zagospodarowane. Umożliwiono również ludności przesiedlonej powrót w ramach zagospodarowania odłogów czy opuszczonych spółdzielni oraz nierentownych PGR-ów⁴⁴⁹. Zapis ten poskutkowało złożeniem kilku tysięcy wniosków o powrót, w dużej części przypadków rozpatrzonych negatywnie. W 1957 r. do powiatu gorlickiego powróciło 247 osób, do krośnieńskiego 15 osób, do sanockiego 32 osoby⁴⁵⁰.

Falę powrotów zahamowało dopiero wejście w życie ustawy z dnia 12 marca 1958 r. o uregulowaniu spraw obrotu i sprzedaży ziemi. Ustawa ta określała, iż przesiedleńcy w celu powrotu muszą wykupić gospodarstwo na ziemiach południowo-wschodnich. Osoby posiadające na własność gospodarstwa na ziemiach poniemieckich otrzymywały odmowne decyzje w sprawie powrotu; ponadto władze uniemożliwiały zrzeczenie się własności. Ustawa ta spotkała się z niezadowolaniem przesiedleńców starających się o powrót, pogłębiając poczucie krzywdy⁴⁵¹. Łemkowie kierowali nadal podania o zwrot gospodarstw na wcześniejszych zasadach przydziału. Zdarzało się także adresowanie listów do osadników na połemkowskich majątkach z żądaniem, aby zrzekli się nadanych gospodarstw. Do prezydium PRN w Jasle wpłynęły podania od przesiedlonych Łemków z propozycją zakupu nieruchomości PGR Wyszowatka, jak również utworzenia Spółdzielni Produkcyjnej. Zmniejszyła się natomiast liczba powrotów bez zezwolenia, w 1958 r. do powiatu sanockiego przybyło 11 osób objętych wcześniej akcją „Wisła”⁴⁵². Zdarzały się także przypadki wycofania podań po otrzymaniu zezwolenia na powrót w chwili zapoznania się z warunkami kupna ziemi. Zdecydowanie spadła liczba podań w porównaniu do lat 1956–1957, kiedy przesiedleńcy złożyli kilka tysięcy wniosków⁴⁵³. W 1968 r. Prezydium PRN w Gorzowie Wielkopolskim odnotowało, iż nie wpłynęło żadne

⁴⁴⁶ APZG KW PZPR 531, Informacja o ludności ukraińskiej na terenie województwa zielonogórskiego, z dn. 25 X 1956, k. 43.

⁴⁴⁷ APZG KW PZPR 531, Informacja o powrotach ludności ukraińskiej, z dn. 3 IV 1957, k. 45.

⁴⁴⁸ *Ibidem*, Uchwała sekretariatu KC PZPR w sprawie ukraińskiej mniejszości narodowej w PRL, kwiecień 1957 r., k. 14.

⁴⁴⁹ *Ibidem*, k. 15.

⁴⁵⁰ AIPN BU MSW 1585/7095, Informacja o sytuacji politycznej, gospodarczej i kulturalnej wśród ludności ukraińskiej w II półroczu 1958 r. i w I kwartale 1959 r., k. 32.

⁴⁵¹ *Ibidem*, k. 34.

⁴⁵² *Ibidem*, k. 35.

⁴⁵³ *Ibidem*, k. 36.

podanie o powrót na dawne miejsce zamieszkania⁴⁵⁴. Pomimo tego nadal miały miejsce przypadki powrotów Łemków na obszary południowo-wschodniej Polski⁴⁵⁵. Szacuje się, że na powrót w latach 1956–1958 zdecydowało się ok. 2 tys. Łemków, głównie na teren powiatu gorlickiego⁴⁵⁶.

5.4. Kwestia adaptacji ludności przesiedlonej na ziemiach poniemieckich

Osiedlenie Łemków na ziemiach poniemieckich, jako przesiedleńców obcego pochodzenia etnicznego, spotykało się z niechętnym przyjęciem ze strony ludności polskiej, bez względu na przynależność do grupy terytorialno-kulturowej. Kazimierz Pudło upatruje przyczyn tego zjawiska m.in. w pochodzeniu etnicznym osadników z akcji „Wisła”, które miało przywoływać pamięć o kolaboracji części środowisk ukraińskich z okupantem niemieckim. Znaczenie miał także wzrost poczucia zagrożenia, wynikający z udziału w osiedleniu Łemków funkcjonariuszy UB i MO, jak również przyczyny ekonomiczne: przybycie nowych osadników oznaczało bowiem konieczność rezygnacji z nieformalnie użytkowanych ziem i zabudowań⁴⁵⁷. Powyższe prowadziło do wystąpienia w relacjach polsko-łemkowskich, dyskryminacji przesiedlonej ludności. Dudra część konfliktów kwalifikuje jako wynik stosunków międzyludzkich, animozji i uprzedzeń sąsiedzkich⁴⁵⁸. Kwilecki pierwsze lata po osiedleniu opisuje jako okres izolacji społecznej, cechujący się brakiem stosunków sąsiedzkich i towarzyskich z resztą osadników⁴⁵⁹. Stosunki polsko-łemkowskie nosiły początkowo znamiona antagonizmu i wpływały na stan napięcia społecznego, przejawiający się drobnymi incydentami, zatargami bądź złośliwościami, nie przyjmując jednakże postaci otwartych konfliktów⁴⁶⁰.

W procesie adaptacyjnym Łemków na ziemiach poniemieckich przeszkodą było w głównej mierze poczucie obcości: „Odczuwaliśmy ogromny dystans mieszkańców

⁴⁵⁴ APZG PWRN 8037, Sprawozdanie wydziału Spraw Wewnętrznych PRN w Gorzowie Wlkp. z zakresu spraw narodowościowych za rok 1968, k. 7.

⁴⁵⁵ APR UW 1258/140, Sprawy narodowościowe, Sprawozdanie statystyczne i opisowe dot. mniejszości narodowej na rok 1973 na terenie powiatu gorlickiego, k. 17. Na terenie powiatu gorlickiego w 1973 r. mieszkało 2840 osób łemkowskiego pochodzenia (uznanych przez władze za narodowości ukraińskiej), tj. 670 rodzin, z czego z obszaru ziem poniemieckich powróciło 462 rodziny łemkowskie i 148 mieszanych. Najwięcej rodzin (169) przybyło do gminy Sękowa. Łemkowie najliczniej wracali z Oławy, Wołowa, Szprotawy, Zielonej Góry, Strzelców Krajeńskich, Piły, Poznania, Trzcianki, Lubina, Legnicy, Środy Śląskiej, Olsztyna, Książa Śląskiego, Głogowa i Świebodzina. *Ibidem*, k. 8–17. W 1977 r. na terenie województwa nowosądeckiego mieszkało 3595 Łemków, z czego najwięcej 1596 osób w Uściu Gorlickim. APNS Wydział Spraw Wewnętrznych UW w Nowym Sączu 31/308/701, Wykaz jednostek, w których występują mniejszości narodowe, z dn. 31 XII 1977, k. 3.

⁴⁵⁶ K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 45.

⁴⁵⁷ *Ibidem*, s. 67.

⁴⁵⁸ S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 89.

⁴⁵⁹ A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 229.

⁴⁶⁰ *Ibidem*, s. 232.

wsi wobec naszej społeczności. Wieczorem zamykali bramy, nie wdawali się w żadne rozmowy, jakbyśmy byli zarażeni tyfusem. To był tyfus wszczepiony nam przez władzę «Ukraińcy z akcji W»⁴⁶¹. Utrata domostw, gospodarstw, gruntów, a także społeczności budziła problemy asymilacyjne na ziemiach poniemieckich. Maria Krynicka wspomina: „Dezintegracja tej społeczności miała nastąpić poprzez nieumożliwienie spotkania się, mówienia własnym językiem, kultywowania obyczajów, odprawiania nabożeństw w swoich cerkwiach, mając doprowadzić do asymilacji a następnie polonizacji ludności ukraińskiej i łemkowskiej”⁴⁶².

Rozrzucana po obszarze ziem poniemieckich ludność łemkowska wierzyła w tymczasowość pobytu na nowym miejscu zamieszkania. Wbrew zakazom organizowania zgromadzeń przesiedleńców, po pewnym czasie Łemkowie podjęli próbę odnajdywania swoich pobratymców: „w niedługim czasie młodzież łemkowska w sobie znany sposób zorganizowała rowery i teraz w każdą niedzielę rusza na odnajdywanie Łemków. Po drodze w różnych wsiach dowiadywano się, że w tej czy tamtej wsi również mieszkają ludzie z akcji «W» [...]. Łemkowska młodzież bardzo chciała być ze sobą, a tak niewiele czasu miała dla siebie. Zbierali się w czyimś domu, gospodarz częstował, czym mógł, a czasem trzeba było obczęstować i kilkanaście osób. W taki oto sposób młodzież odnajdywała swoje więzi z wspólnotą łemkowską, rozproszoną po folwarkach, majątkach, skazaną na wymarcie. Kiedy przyjeżdżaliśmy rowerami nieraz do najbardziej odludnych miejsc, gdzie w dużym zdewastowanym budynku mieszkały po dwie rodziny łemkowskie i kiedy nieraz widziałem, jak na nasz widok nawet kilkunastu młodych ludzi reagowało głośnym płaczem, myślałem jak barbarzyński to był pomysł, aby nas wysiedlić i skazać na takie warunki? Nie daliśmy za wygraną. Odszukanie się i wzajemne odwiedziny Łemków podtrzymywały nas mocno na duchu”⁴⁶³.

W 1954 r. władze oceniały „Jedną z bodaj najpoważniejszych trudności będzie przełamanie wśród ludności ukraińskiej stanu tymczasowości na terenach Ziemi Odzyskanych. Mankament ten pokutujący wśród większości ludności jest największym hamulcem w rozbudowie ich gospodarstw rolnych i pełnym ich wykorzystaniu – szczególnie na odcinku powiększenia hodowli i należyтым utrzymaniu i remoncie obiektów gospodarczych – to jest zasadniczy powód odrzucania proponowanej pomocy kredytowej na rozbudowę i remont gospodarstwa. Dla przełamania psychiki na t[ym] odcinku konieczne jest pełne włączenie się terenowych rad narodowych, organizacji partyjnych i masowych do pracy polityczno-uświadamiającej”⁴⁶⁴.

Niechętnie przyjęcie na ziemiach zachodnich i północnych kraju osadników w ramach akcji „Wisła” ze strony mieszkańców wpłynęło na izolację Łemków od innych narodowości, a także poczucie odrębności. „Izolowana od życia społecznego, kulturalnego, pozbawiona reprezentacji w Radach Narodowych, [...] i jakiegokolwiek opieki, pozwalającej na swobodne, narodowe w formie wyżycie się w świetlicach, artystycznych zespołach amatorskich itp. [...] Niesłuszny stosunek władz tereno-

⁴⁶¹ J. Zwoliński, *Rapsodia...*, s. 44.

⁴⁶² *Małopolska wielu kultur...*, s. 49.

⁴⁶³ J. Zwoliński, *Rapsodia...*, s. 46.

⁴⁶⁴ APZG KW PZPR 1761, Sprawozdanie z zagadnień ludności ukraińskiej, zamieszkałej na terenie województwa zielonogórskiego, k. 18.

wych i ludności miejscowej do przesiedlonej ludności ukraińskiej[łemkowskiej] przejawiał się: a) w traktowaniu jej, jako zwartej i reakcyjnej wrogiej masy⁴⁶⁵. Miało to wpływ na ograniczenie spotkań towarzyskich do własnego grona. Zjazdy odbywały się zazwyczaj w domach prywatnych, z okazji uroczystości rodzinnych, świąt kościelnych a także wydarzeń kulturalnych organizowanych przez powstałe w 1956 r. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, na które przybywali Łemkowie z całego obszaru ziem poniemieckich⁴⁶⁶. Młodzież łemkowska spotykała się z rówieśnikami ze swojej grupy etnicznej z innych miejscowości, często wizytom tym towarzyszyli rodzice; wysyłano listy, pocztówki, kartki z życzeniami, fotografie⁴⁶⁷. Spotykano się w prywatnych domach, śpiewano pieśni regionalne⁴⁶⁸. W części skupisk ludności łemkowskiej kultywowano tradycje, m.in. ludowy strój w czasie świąt⁴⁶⁹.

Przesiedlenia w 1947 r. zerwały kontakty z pobratymcami pozostałymi na Łemkowszczyźnie. Ludność tę, zwłaszcza starszego pokolenia, cechowała tęsknota za rodzinnymi stronami oraz przywiązanie do ojcowizny. Po 1956 r., gdy zniesiono ograniczenia meldunkowe dla tej społeczności, odżywać zaczęły kontakty ze znajomymi z ziem południowo-wschodnich PRL⁴⁷⁰. Młodsze pokolenie Łemków nie cechowała w tak wysokim stopniu nostalgia za Łemkowszczyzną, szybciej uległo procesowi aklimatyzacji na ziemiach poniemieckich. Według szacunków władz w latach sześćdziesiątych 54% badanych osadników opowiadało się na pozostaniem na nowym miejscu zamieszkania⁴⁷¹, zaś ok. 17% tej społeczności utrzymywało także kontakty z rodziną w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie⁴⁷².

W latach 1947–1966 proces zacierania się różnic narodowościowych przebiegał wolno, szybciej wśród inteligencji i robotników niż wśród chłopów. Wpływ na to zróżnicowanie miał uczęszczanie do szkół z ludnością polską oraz charakter pracy inteligencji, co umożliwiło przejście polskich tradycji i obyczajów. Proces asymilacyjny przebiegał z utrudnieniem na wsi, gdzie większe znaczenie miała opinia środowiska, kształtowana przez starsze pokolenie. Zdarzały się konflikty rodzinne wynikające z wchodzenia w związek małżeński z osobą narodowości

⁴⁶⁵ APW_r PWRN 276, Sprawozdanie Prezydium PRN w Środzie Śląskiej z pracy i zadań RN i organizacji masowych na odcinku grup narodowościowych, z dn. 26 VIII 1953, k. 201.

⁴⁶⁶ APZG KW PZPR 531, Analiza dot. przemian społecznych oraz aktualnych postaw politycznych niektórych kręgów mniejszości ukraińskiej /łemkowskiej/ zamieszkałej w województwie zielonogórskim, k. 73.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, k. 75

⁴⁶⁸ APZG KW PZPR 531, Notatka z kontroli realizacji wniosków Egzekutywy KW z lipca 1955 r. na odcinku pracy i pomocy ludności ukraińskiej w świetle Uchwały Biura Politycznego KC PZPR z kwietnia 1952 r., pismo z dn. 24 X 1955, k. 21.

⁴⁶⁹ APZG KW PZPR 1761, Informacja o młodzieży ukraińskiej pozaszkolnej, z dn. 17 X 1961, k. 46.

⁴⁷⁰ APZG KW PZPR 531, Analiza dot. przemian społecznych oraz aktualnych postaw politycznych niektórych kręgów mniejszości ukraińskiej /łemkowskiej/ zamieszkałej w województwie zielonogórskim, k. 75; zob. A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 132.

⁴⁷¹ APZG KW PZPR 531, Analiza dot. przemian społecznych oraz aktualnych postaw politycznych niektórych kręgów mniejszości ukraińskiej /łemkowskiej/ zamieszkałej w województwie zielonogórskim, k. 75.

⁴⁷² *Ibidem*, k. 83. Kategoria nostalgii została omówiona w książce P. Trzeszczyńska, *op. cit.*, s. 154.

polskiej⁴⁷³. Jednakże w ocenie WRN w 1960 r. proces integracyjny z ludnością polską pogłębiał się. Wpływ na to miał mieć udział w organizacjach młodzieżowych, sportowych, wydarzeniach kulturalnych⁴⁷⁴. Stwierdzono, iż młodzież ukraińska i łemkowska „na równi z polską włączyła się w życie społeczne kraju”. Interesujące jest, że stosunki polsko-łemkowskie układały się w latach sześćdziesiątych zazwyczaj poprawnie, jednakże wg osiedleńców nawet w przyjacielskich relacjach nie poruszano kwestii narodowości⁴⁷⁵. J. Kisielewicz wspomina: „W mojej klasie było kilka osób narodowości łemkowskiej. Wiedzieliśmy o sobie, ale staraliśmy się nie zwracać na siebie uwagi. W całym liceum było nas około 50 osób [...]. Przez cztery lata mojej nauki w liceum nikt w klasie nie wiedział, kim jestem. Dopiero w V kl. koleżanki-współmieszkanki dowiedziały się o tym, kiedy mówiłam przez sen. Wtedy już nie byłam normalną koleżanką. Jedna ze współmieszkanek w pokoju wypominała mi to przy każdej okazji. Wtedy postanowiłam sobie, że nigdy nie powiem, kim jestem”⁴⁷⁶.

Dzieci przesiedlonych Łemków rozpoczęły naukę w szkołach państwowych w roku szkolnym 1947/1948. Problemy adaptacyjne dzieci i młodzieży wynikały z trudności posługiwania się językiem polskim, zaległości w nauce oraz dyskryminacji ze strony rówieśników. Ponadto w programie nauczania nie uwzględniono lekcji języka macierzystego, co było jednym z elementów polskiej polityki asymilacji i polonizacji ludności łemkowskiej i ukraińskiej⁴⁷⁷. Zwrócić także należy na szok kulturowy wywołany przesiedleniami. Miały także miejsce formy dyskryminacji dzieci łemkowskich i ukraińskich ze strony nauczycieli. Dla przykładu, w 1954 r. w szkole w Piotrowicach (powiat szprotawski) nauczycielka określała dzieci jako „banderowców”⁴⁷⁸. J. Kisielewicz wspomina: „Kiedy skończyłam 7 lat poszłam do szkoły. I tu zaczęła się tragedia – nie rozumiałam nic. Do szkoły został wezwany mój tato na rozmowę z kierownikiem, panem Salwińskim. W wyniku tej rozmowy pozostawałam codziennie po lekcjach na naukę języka polskiego. Te bezpłatne korepetycje pozwoliły mi poznać j[ęzyk] polski i opanować go w takim stopniu, abym mogła czytać, rozumieć i poprawnie mówić. W okresie nauki w szkole [podstawowej] poznałam wiele koleżanek i kolegów. Do dziś chętnie z nimi rozmawiam przy każdym spotkaniu. Pamiętam jednak jeden przykry epizod z tych lat. Byłam uczennicą drugiej lub trzeciej klasy, kiedy nauczycielka

⁴⁷³ APZG KW PZPR 531, Analiza dot. przemian społecznych oraz aktualnych postaw politycznych niektórych kręgów mniejszości ukraińskiej/łemkowskiej/ zamieszkałej w województwie zielonogórskim, k. 63.

⁴⁷⁴ APZG KW PZPR 1761, Informacja o młodzieży ukraińskiej pozaszkolonej, z dn. 17 X 1961, k. 48.

⁴⁷⁵ APZG KW PZPR 531, Analiza dot. przemian społecznych oraz aktualnych postaw politycznych niektórych kręgów mniejszości ukraińskiej /łemkowskiej/ zamieszkałej w województwie zielonogórskim, k. 74.

⁴⁷⁶ *Mniejszość w warunkach zagrożenia...*, s. 91; zob. http://loustrzyki.edu.pl/przedmioty/historia/materialy_edu/biblioteka/pamietniki_lemkow.pdf [dostęp: 04 VIII 2017].

⁴⁷⁷ K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 115; zob. P. Murińska, *A Wisła dalej płynie*, Legnica 2007, s. 13.

⁴⁷⁸ APZG KW PZPR 1761, Sprawozdanie z zagadnień ludności ukraińskiej, zamieszkałej na terenie województwa zielonogórskiego, k. 16.

śpiewu powiedziała w klasie: «myślałam, że będę pracować w polskiej szkole, a tu są Niemcy i Ukraińcy»⁴⁷⁹.

Uwzględnienie w systemie szkolnictwa form i zakresu nauczania dzieci ukraińskich nastąpiło w chwili modyfikacji polityki narodowościowej władz PRL w 1952 r. Ministerstwo Oświaty dnia 20 sierpnia 1952 r. wydało zarządzenie organizacji nauki języka ukraińskiego od klasy drugiej w szkołach podstawowych dla grup minimum dziesięcioosobowych, trzy godziny tygodniowo. Etnolekt łemkowski nie został wprowadzony do programu nauczania, „z kolei część z ludności łemkowskiej do nauczania w języku ukraińskim ustosunkowała się biernie, mówiąc, że nie są Ukraińcami, a raczej «Łemkami narodowości polskiej»⁴⁸⁰. W 1954 r. na zamieszkałych przez Łemków Strzelcach Krajeńskich władze powiatowe zmuszone były do przeprowadzania akcji uświadamiających o zapisywaniu dzieci na lekcje języka ukraińskiego. Problem stanowił także brak kadry nauczycielskiej, jak również odpowiednich podręczników i słowników polsko-ukraińskich⁴⁸¹.

Po 1952 r. Wydział Oświaty udzielał pomocy finansowej ukraińskim i łemkowskim dzieciom, a także przyznawał stypendia socjalne dla młodzieży⁴⁸². Punkty nauczania języka ukraińskiego powstały zarówno na ziemiach poniemieckich, jak również na Łemkowszczyźnie. W latach 1957–1958 na obszarze Ziemi Lubuskiej zorganizowano 17 punktów nauczania języka ojczystego wśród ludności ukraińskiej, do których uczęszczały 182 osób, choć liczba dzieci w wieku szkolnym była dużo wyższa. Niewielka frekwencja związana była z postawą rodziców, żywiących nadzieję na możliwość uczęszczania na lekcje etnolektu łemkowskiego i w związku z tym niechętnych wobec nauki języka ukraińskiego⁴⁸³. W 1959 r. dodatkowo spadło zainteresowanie nauką języka ukraińskiego: liczba punktów zmniejszyła się z dziesięciu (150 uczniów) działających w 1958 r. do ośmiu placówek (135 uczniów), a w 1960 r. do sześciu (105 uczniów)⁴⁸⁴. Także na obszarze województwa wrocławskiego największy opór w stosunku do nauki języka ukraińskiego przejawiała ludność łemkowska. Większość młodzieży uczęszczała do szkół zawodowych i pedagogicznych, część studiowała na wyższych uczelniach⁴⁸⁵. W latach

⁴⁷⁹ *Mniejszość w warunkach zagrożenia...*, s. 92. http://lustrzyki.edu.pl/przedmioty/historia/materialy_edu/biblioteka/pamietniki_lemkow.pdf [dostęp: 04 VII 2017].

⁴⁸⁰ K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 115; zob. S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 163.

⁴⁸¹ APZG KW PZPR 1761, Sprawozdanie z zagadnień ludności ukraińskiej, zamieszkałej na terenie województwa zielonogórskiego, k. 16, 19; APZG KW PZPR 531, Notatka z dokonanej kontroli realizacji wniosków Egzekutywy KN z lipca 1953 r. na odcinku pracy i pomocy ludności ukraińskiej – w świetle Uchwały Biura Politycznego KC PZPR z kwietnia 1952 r., z dnia 24 października 1955 r., k. 20.

⁴⁸² APZG KW PZPR 1761, Sprawozdanie z zakresu zagadnień ludności ukraińskiej za półrocze od 1 lipca 1954 r. do 31 grudnia 1954 r., k. 9.

⁴⁸³ APZG KW PZPR 121, O problemach narodowościowych w województwie zielonogórskim, z dn. 25 II 1958, k. 23, APZG KW PZPR 1761, Notatka służbowa z odcinaka pracy kulturalno-oświatowej wśród ludności ukraińskiej na terenie województwa zielonogórskiego, k. 20.

⁴⁸⁴ APZG KW PZPR 1761, Informacja o środowisku ukraińskim na terenie województwa zielonogórskiego, k. 36.

⁴⁸⁵ APZG KW PZPR 531, Informacja o pracy ludności ukraińskiej zamieszkałej na terenie województwa zielonogórskiego, k. 39

sześciodziesiątych w szkołach nie notowano dyskryminacji dzieci i młodzieży łemkowskiej, jak to miało miejsce zaraz po osiedleniu⁴⁸⁶. Brak zainteresowania nauką języka ukraińskiego u Łemków wynikał prawdopodobnie z innej tożsamości, nie można także wykluczyć chęci ukrycia swego pochodzenia przed polskimi osadnikami.

Pomimo udzielonych kredytów na remonty, wielu osiedleńców z akcji „Wisła” w dalszym ciągu mieszkało w fatalnych warunkach, z gospodarstwami w opłakanym stanie⁴⁸⁷. Ponadto ludność łemkowska, zamieszkała wcześniej na terenie górzystym, posługiwała się inną techniką uprawy roli i dostosowanymi do niej narzędziami, które na ziemiach ponemieckich okazywały się metodami przestarzałymi i niedostosowanymi do innego ukształtowania terenu⁴⁸⁸.

Do przydziału kredytów, które miały się przyczynić do ułatwienia procesu adaptacyjnego Łemków, powołane zostały Powiatowe Komisje Koordynacyjne⁴⁸⁹. W 1957 r. na Ziemi Lubuskiej udzielono kredytów na remonty gospodarstw i domostw na łączną sumę 1 529 752 zł dla 176 rodzin⁴⁹⁰. W 1959 r. pomoc trafiła do 307 osób, w kwocie 5262 724 zł, w większości przypadków kredyty były częściowo lub całkowicie umarżalne⁴⁹¹. Łącznie na terenie województwa zielonogórskiego w latach 1956–1960 udzielono ludności łemkowskiej i ukraińskiej pożyczek na remont gospodarstwa i zakup narzędzi rolniczych na łączną sumę 118 559 922 zł, dla 1150 rolników z ogólnej liczby 1660 ukraińskich gospodarstw⁴⁹². Pomimo tego ludność łemkowska nie korzystała z kredytów długoterminowych, koncentrując się na próbach uzyskania pozwolenia na powrót na Łemkowszczyznę⁴⁹³. Wpływ miały na to przemiany październikowe, jak również uchwała KC PZPR z kwietnia 1957 r., która rozbudziła w ludności łemkowskiej i ukraińskiej nadzieje na wyjazd na dawne miejsce zamieszkania⁴⁹⁴. Zagadnienia te były poruszane na spotkaniach Łemków z zarządem wojewódzkim UTSK w Zielonej Górze⁴⁹⁵. Pod koniec lat pięćdziesiątych nastąpiło znaczne zainteresowanie kredytami wśród Łemków, na co wpływ miało powstrzymanie fali powrotów. Władze wojewódzkie oceniały ten fakt jako końcową fazę procesu adaptacyjnego na ziemiach

⁴⁸⁶ APZG KW PZPR 531, Analiza dot. przemian społecznych oraz aktualnych postaw politycznych niektórych kręgów mniejszości ukraińskiej/łemkowskiej/ zamieszkałej w województwie zielonogórskim, k. 74.

⁴⁸⁷ APZG KW PZPR 121, Zadania rad narodowych i organizacji masowych na odcinku pracy wśród grup narodowościowych, k. 35, zob. S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 149.

⁴⁸⁸ *Ibidem*, k. 36.

⁴⁸⁹ S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 150.

⁴⁹⁰ APZG KW PZPR 121, O problemach narodowościowych w województwie zielonogórskim, pismo z dn. 28 II 1958, k. 20.

⁴⁹¹ *Ibidem*, Informacja z zakresu umorzenia przez Prezydium PRN kredytów bankowych przyznanych w 1959 r. dla ludności rodzimej i niepolskiej, z dn. 20 XII 1962, k. 59.

⁴⁹² APZG KW PZPR 1761, Informacja o środowisku ukraińskim na terenie województwa zielonogórskiego, k. 32.

⁴⁹³ S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 153.

⁴⁹⁴ APZG KW PZPR 121, O problemach narodowościowych w województwie zielonogórskim, pismo z dn. 28 II 1958, k. 21.

⁴⁹⁵ *Ibidem*, k. 22.

poniemieckich⁴⁹⁶. Większe zainteresowanie odremontowaniem otrzymanych gospodarstw wynikało z faktu pogodzenia się z pozostaniem na obszarze północnej i zachodniej Polski, w obliczu utraty prawa do gruntów na Łemkowszczyźnie, a także braku szansy na ich odzyskanie w drodze restytucji.

KW PZPR w Zielonej Górze oceniał, iż osiedlenie na ziemiach poniemieckich ludności łemkowskiej przyczyniło się do podniesienia poziomu życia ekonomicznego i kulturalnego. Jeden z przesiedleńców wspominał „Akcja «W» była bolesnym krokiem, lecz trzeba przyznać, że przyspieszyła ona o kilkadziesiąt lat edukację naszej ludności, szczególnie młodzieży, której odsetek na wyższych uczelniach jest stosunkowo duży”⁴⁹⁷. Polskie władze oceniały, iż Łemkowie przybyli z górskich wiosek, pozbawionych energii elektrycznej, wodociągów, komunikacji miejskiej. Ponadto podkreślano, iż domostwa usytuowane były na zboczach gór, ze znacznie utrudnionym dojazdem. Zaznaczano, iż gospodarstwa na Łemkowszczyźnie były „drewniane, małe i niskie. Gleby słabe, uprawiane prymitywnymi narzędziami, dawały plony niewielkiej jakości”⁴⁹⁸. Pomimo osiedlenia na zdewastowanych przez działania wojenne ziemiach poniemieckich, oceniano, iż rozwój ekonomiczny, przemysłowy oraz oświatowy na tych obszarach był szybszy⁴⁹⁹. W wyniku badań przeprowadzonych przez polskie władze, zarówno osadzenie w murowanych, dużych gospodarstwach, pomoc kredytowa, jak również stworzenie nowych miejsc pracy przyczyniło się do polepszenia sytuacji materialnej Łemków⁵⁰⁰. Kazimierz Pudło opisuje pozytywną ocenę wśród Łemków ich sytuacji materialnej na ziemiach poniemieckich w porównaniu z okresem życia na Łemkowszczyźnie⁵⁰¹.

Proces wrastania ludności łemkowskiej w nowe miejsce osiedlenia obrazuje obszar Ziemi Lubuskiej, gdzie osiedlono 9750 osób w ramach akcji „Wisła”, z czego 90% stanowili Łemkowie⁵⁰². W województwie zielonogórskim mieszkało około 8 tys. Łemków, przesiedlonych z powiatów gorlickiego, nowosądeckiego i jasielskiego⁵⁰³. Według danych WRN 80% ludności łemkowskiej osiedlonej na ziemiach poniemieckich zajmowało się rolnictwem, pozostałą grupę stanowiła inteligencja, pracownicy PGR-ów oraz rzemieślnicy⁵⁰⁴. Na terenie tym w okresie lat 1947–1966 ukształtowały się wśród Łemków nowe grupy społeczne, tj. pracownicy PGR-ów, pracownicy przemysłowi oraz umysłowi. Grupy te łatwiej poddawały się procesowi

⁴⁹⁶ APZG KW PZPR 1761, Informacja o środowisku ukraińskim na terenie województwa zielonogórskiego, k. 33.

⁴⁹⁷ APZG KW PZPR 531, Analiza dot. przemian społecznych oraz aktualnych postaw politycznych niektórych kręgów mniejszości ukraińskiej /łemkowskiej/ zamieszkałej w województwie zielonogórskim, k. 65.

⁴⁹⁸ *Ibidem*, k. 65.

⁴⁹⁹ *Ibidem*.

⁵⁰⁰ *Ibidem*, k. 66.

⁵⁰¹ K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 60.

⁵⁰² APZG KW PZPR 121, Informacja o rozmieszczeniu grup mniejszości narodowych i współzycia ich z ludnością polską, k. 48.

⁵⁰³ APZG KW 531, Informacja o pracy ludności ukraińskiej zamieszkałej na terenie województwa zielonogórskiego z 1962 r., k. 35.

⁵⁰⁴ APZG KW PZPR 121, O problemach narodowościowych w województwie zielonogórskim, pismo z dn. 28 II 1958, k. 20.

asymilacyjnemu⁵⁰⁵. Interesujący jest fakt, iż w ekspertyzach władz za narodowości ukraińskiej uznawało się 35% ludności⁵⁰⁶. Podawanie w dokumentach narodowości polskiej przez osadników władze tłumaczyły brakiem oficjalnego uznania narodowości łemkowskiej, przez co Łemkowie byli kwalifikowani do narodu polskiego. Odcinanie się od narodowości ukraińskiej można także tłumaczyć obawami przed represjami, ewentualnie negatywną opinią otoczenia. Ponadto aktywiści łemkowscy prowadzili akcję uświadamiającą, iż społeczność ta nie przynależy do narodu ukraińskiego i nie ma nic wspólnego z OUN-UPA. Częstym zjawiskiem, występującym zwłaszcza wśród starszego pokolenia, było przekonanie „jestem tylko Łemko”⁵⁰⁷. Ponadto około 67% używało w swoim środowisku etnolektu łemkowskiego lub języka ukraińskiego, współczynnik ten był wysoki zwłaszcza wśród chłopów (75%). Według ekspertyz władz ok. 52% wychowywało dzieci w świadomości odrębności etnicznej, w tym wypadku także współczynnik ten był najwyższy wśród chłopów (65%), najniższy natomiast wśród inteligencji (38%). Ponadto ludność łemkowska poza swoim środowiskiem używała języka polskiego, w obawie przed negatywną reakcją ze strony Polaków⁵⁰⁸. W latach sześćdziesiątych Łemkowie zaczęli odchodzić od regionalnego stroju przywdziewanego z okazji świąt i uroczystości. W tym czasie odnotowano również nadawanie polskich imion dzieciom osiedleńców. Natomiast w dalszym ciągu kultywowane były łemkowskie święta, na czas których Łemkowie brali dni wolne od pracy⁵⁰⁹. Proces asymilacyjny przebiegał natomiast łatwiej wśród młodzieży, głównie dzięki przyjaznym stosunkom z ludnością polską w szkołach i w miejscu pracy⁵¹⁰. W 1960 r. wzrosła także liczba małżeństw mieszanych, w województwie zielonogórskim miało ich miejsce minimum 55⁵¹¹. Ludność łemkowską początkowo cechowało stronięcie od spraw polityczno-społecznych. W latach sześćdziesiątych postawa ta uległa zmianie wśród inteligencji, jak też osób młodego pokolenia⁵¹². Na obszarze województwa zielonogórskiego pod koniec lat pięćdziesiątych do partii należały 63 osoby. W działalność organizacji młodzieżowych zaangażowały się 273 osoby, 28 osób zaś należało do rad narodowych⁵¹³.

Stosunki polsko-ukraińskie w okresie 1959–1960 r. były poprawne, a konflikty nie miały zazwyczaj tła narodowościowego. Potwierdzeniem tej obserwacji są wyniki badań socjologicznych z lat 1959–1961 w środowiskach łemkowskich, przeprowadzonych przez Andrzeja Kwileckiego z Instytutu Zachodniego

⁵⁰⁵ APZG KW PZPR 531, Analiza dot. przemian społecznych oraz aktualnych postaw politycznych niektórych kręgów mniejszości ukraińskiej /łemkowskiej/ zamieszkałej w województwie zielonogórskim, k. 66.

⁵⁰⁶ *Ibidem*, k. 70.

⁵⁰⁷ *Ibidem*, k. 71.

⁵⁰⁸ *Ibidem*, k. 72.

⁵⁰⁹ *Ibidem*, k. 73.

⁵¹⁰ APZG KW PZPR 1761, Informacja o młodzieży pozaszkolnej, z dn. 17 X 1961, k. 42.

⁵¹¹ *Ibidem*, k. 44.

⁵¹² APZG KW PZPR 531, Analiza dot. przemian społecznych oraz aktualnych postaw politycznych niektórych kręgów mniejszości ukraińskiej /łemkowskiej/ zamieszkałej w województwie zielonogórskim, k. 75.

⁵¹³ APZG KW PZPR 1761, Informacja o środowisku ukraińskim na terenie województwa zielonogórskiego, k. 34.

w Poznaniu. Według sprawozdania WRN w Zielonej Górze, proces adaptacyjny i asymilacyjny przebiegał w miarę zacierania się zewnętrznych różnic kulturowych, które najszybciej następowały wśród młodzieży⁵¹⁴. Struktura zatrudnienia na tym obszarze przedstawiała się następująco: 55–65% Łemków zajmowało się pracą na roli, z czego 15% posiadało dodatkowe zatrudnienie w przedsiębiorstwach państwowych, najczęściej w nadleśnictwie i PKP⁵¹⁵. Na początku lat sześćdziesiątych dostrzeżono poprawę sytuacji materialnej Łemków na tym obszarze. Miały też miejsce wyjazdy do Stanów Zjednoczonych i Kanady. W 1961 r. z powiatu świebodzińskiego wyemigrowało 11 osób, a z powiatu nowosolskiego 7⁵¹⁶. W roku następnym wyjechało 25 osób⁵¹⁷.

Według badań Andrzeja Kwileckiego, przeprowadzonych wśród ludności łemkowskiej zamieszkującej powiat trzaniecki w 1959 r. oraz w 1962 r., ludność ta określała swoją przynależność do narodowości polskiej lub grupy łemkowskiej. Ponadto wg tych eksploracji znacznie rzadziej występowało samookreślenie Łemków jako Ukraińców. Etnonim „Rusin” występował jedynie u osób starszego pokolenia, natomiast w powszechnym użyciu było miano „Łemko”, „Łemkowie”. Miały także miejsce jednoczesne wskazania na przynależność do grupy łemkowskiej i do narodu polskiego. Ukraińska tożsamość występowała znacznie częściej, wg Kwileckiego na obszarze na którym ludność polska określa Łemków jako Ukraińców lub gdzie ludność łemkowska sąsiadowała bezpośrednio z ludnością ukraińską o „rozbudowanym poczuciu narodowym, pochodzącą z innych terenów niż Łemkowszczyzna”⁵¹⁸. Łemkowie o ukraińskiej tożsamości, jak określa badacz, byli „zwykle jednostkami aktywnymi pod względem narodowym”⁵¹⁹. Ukraińską tożsamość u części ludności łemkowskiej podkreśla szczególnie Roman Drozd, który w książce *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989* pisze, iż część Łemków uznała się za Ukraińców, czemu sprzyjać miała „bliskość językowa, kulturowa i wyznaniowa z Ukraińcami, a zwłaszcza wspólne losy. Do tego część Łemków już wcześniej reprezentowała ukraińską przynależność narodową, co stymulowało innych do przyjęcia opcji proukraińskiej”⁵²⁰.

Kwilecki kwestię przynależności narodowej Łemków określił jako problem generacji, w sensie różnic kulturowych i świadomościowych między pokoleniami. Osoby starsze, przybyłe na ziemię poniemieckie jako osoby dorosłe, określały siebie mianem „Łemko”⁵²¹. A. Kwilecki pisze: „U pewnej części starszego pokolenia do dziś obserwuje się w ogóle brak ukształtowanej świadomości narodowej: przybywając na ziemię zachodnie, przyniosło ono ze sobą jedynie przywiązanie do dawnej

⁵¹⁴ APZG KW PZPR 121, Informacja o rozmieszczeniu grup mniejszości narodowych i współżycia ich z ludnością polską, k. 49.

⁵¹⁵ *Ibidem*, k. 51.

⁵¹⁶ *Ibidem*, k. 52.

⁵¹⁷ APZG KW PZPR 1761, Sprawozdanie z zakresu zagadnień ludności ukraińskiej za rok 1962, k. 59.

⁵¹⁸ A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 280–281.

⁵¹⁹ *Ibidem*, s. 305.

⁵²⁰ R. Drozd, *Polityka władz...*, s. 158.

⁵²¹ A. Kwilecki, *Łemkowie. Zagadnienie...*, s. 305.

ojczyzny w jej węższym, lokalnym znaczeniu oraz uczucie solidarności z własną grupą lokalną. Z różnych przyczyn, jak niski poziom oświaty, urazy przesiedleńcze i in., owa wieź nie ulega rozwinięciu czy przekształceniu, lecz na odwrót, zakonserwowała się. Pewna część starszej generacji kultywuje natomiast elementy więzi rusko-rosyjskiej, utrzymującej się drogą tradycji ustnej niosącej ze sobą wyobrażenia o Rusinach – Łemkach jako części wielkich narodów ruskich rozciągających się po obu stronach Karpat i daleko na wschodzie łączących się z wielką Rosją⁵²². W młodym pokoleniu badacz ten odnalazł podwójną świadomość polsko-łemkowską, która doprowadziła w konsekwencji do jednoczesnego posługiwania się językiem polskim i etnolektem łemkowskim, pielęgnowania własnych zwyczajów religijnych, jak również uczestnictwo w polskim życiu religijnym, a także uczestnictwa w polskim życiu społeczno-politycznym poprzez przynależność do partii i organizacji społecznych, jak również prowadzenie działalności kulturalnej wśród Łemków i utrzymywanie kontaktów z emigracją⁵²³.

Za najbardziej znamienne dla procesu przemian kulturalnych zachodzących wśród społeczności łemkowskiej Kwilecki wskazał skłonność do wyzbywania się własnych wzorów, zwyczajów i tradycji, zwłaszcza tych ujemnie ocenianych przez resztę społeczeństwa. Odchodzono od użycia odmiennego stroju, sprzętu rolniczego, nadawania dzieciom imion łemkowskich. Dążenia te, zdaniem badacza, miały na celu podniesienie własnego statusu społecznego. Jednocześnie ludność łemkowską cechować miało utrzymanie w życiu rodzinnym tradycji, etnolektu, zwyczajów świątecznych i elementów kultu religijnego⁵²⁴.

Od 1956 r. drogi rozwoju kultury łemkowskiej wyznaczało Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, którego działalność w tym zakresie spotkała się z niezadowoleniem części Łemków. Ludność o staroruskiej tożsamości miała się odcinać od pracy ukraińskiego towarzystwa, jak również od utożsamiania jej z ludnością ukraińską, podkreślając etnonim „Rusin” i/lub „Łemko. W sprawozdaniach WRN wskazywano, iż środowisko to było pod silnym wpływem emigracji łemkowskiej w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie⁵²⁵.

Znaczącym wydarzeniem dla integracji ludności łemkowskiej były organizowane od 1979 r. coroczne wydarzenia kulturalne Watra na Czuzni, które początkowo miały charakter spotkań przy ognisku⁵²⁶. W 1983 r. spotkanie odbyło się w Czarnej, oficjalnie jako warsztaty muzyczne pod nazwą Łemkowska Watra; zorganizowane zostało przez Zespół Pieśni i Tańca „Łemkowyna”. Od tego roku spotkania odbywały się cyklicznie co roku kolejno w Hańczowej i Bartnym, zyskując status

⁵²² *Ibidem*, s. 306.

⁵²³ *Ibidem*, s. 310.

⁵²⁴ *Ibidem*, s. 271.

⁵²⁵ APZG KW PZPR 1761, Sprawozdanie z zakresu zagadnień ludności ukraińskiej za rok 1962, k. 22.

⁵²⁶ S. Dudra, *Łemkowie. Struktury organizacyjne Łemków w powojennej Polsce*, w: *Stowarzyszenia mniejszości narodowych, etnicznych i postulowanych w Polsce po II wojnie światowej*, red. S. Dudra, Kraków 2013, s. 263; S. Hładyk, *Łemkowszczyzna dawniej i dzisiaj*, w: *Łemkowska Watra*, Gorlice 2013, s. 12; zob. także: *Łemkowska Watra na obczyźnie w Michałowie* <http://www.stowarzyszenielemkow.pl/web/pl/watra/> [dostęp: 12 VII 2016].

święta kultury łemkowskiej⁵²⁷. W latach osiemdziesiątych wydawano poezję łemkowską: Władysława Grabana *Twarz pośród cieni*⁵²⁸, tomik poezji *Łemkowie piszą wiersze z lasów i gór*⁵²⁹, a także twórczość Petra Murianki, właściwie Piotra Trochanowskiego, którego ukazały się kolejno: *Suchy badył*⁵³⁰, *Murianczyško*⁵³¹ oraz *Jak sokół wodę z kamienia*⁵³².

Historia i kultura Łemków stała się przedmiotem szerokiego zainteresowania na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, głównie za sprawą publikacji Andrzeja Kwileckiego⁵³³. Można mówić wtedy o początku mody na tematykę łemkowską, pojawiły się wtedy publikacje z zakresu historii⁵³⁴, historii sztuki⁵³⁵, językoznawstwa⁵³⁶, etnografii⁵³⁷, a także pamiętnikarstwa⁵³⁸. Cykl artykułów o ludności łemkowskiej pojawiał się także w czasopiśmie Studenckiego Koła Przewodników Beskidzkich „Magury”, wydawanego od 1972 r. Zainteresowanie kulturą łemkowską stało się także udziałem twórczości Jerzego Harasymowicza, polskiego poety ukraińskiego pochodzenia, autora tomików poezji *Powrót do Kraju Łagodności*⁵³⁹, *Mit o świętym Jerzym*⁵⁴⁰, *Wiersze beskidzkie*⁵⁴¹ czy *Lichtarz ruski*, w których m.in. odwoływał się do losu przesiedlanej ludności⁵⁴². Wart uwagi jest artykuł Harasymowicza w „Gazecie Krakowskiej” z 1989 r. *Łemków pod rozważę*⁵⁴³; autor

⁵²⁷ E. Michna, *Łemkowskie organizacje społeczne...*, s. 203; zob. *Łemkowska Watra na obczyźnie...*

⁵²⁸ W. Graban, *Twarz pośród cieni*, Nowy Sącz 1984.

⁵²⁹ *Łemkowie piszą wiersze z lasów i gór*, Kraków 1989.

⁵³⁰ P. Murianka, *Jak sokół wodę z kamienia*, Warszawa 1989.

⁵³¹ *Idem*, *Murianczyško*, Warszawa 1984.

⁵³² *Idem*, *Suchy badył*, Nowy Sącz 1983.

⁵³³ A. Kwilecki, *Liczebność i rozmieszczenie...*; *idem*, *Łemkowie na Ziemi Lubuskiej...*; *idem*, *Fragmety najnowszej historii...*; *idem*, *Łemkowie. Zagadnienie...*; *idem*, *Problemy socjologiczne Łemków...*; *idem*, *Zagadnienia stabilizacji Łemków...*; *idem*, *Aktualne zagadnienia etniczne...*; *idem*, *Z zagadnień historycznych...*; *idem*, *Współzycie z ludnością polską...*; *idem*, *Fragmety najnowszej historii...*

⁵³⁴ A. Klonder, *op. cit.*

⁵³⁵ S. Fischer, *Obrazki z życia religijnego Łemków nadostawskich na przełomie XIX i XX wieku*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 9, 1969; J. Mroczek Janusz, *Pieśni sobótkowe u Łemków...*; *idem*, *Pieśni weselne Łemków po północnej stronie Karpat*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 11, 1970; A. Kisielewska, *Przyrządzanie farb i technika malowania zrzebów na wschodniej Łemkowszczyźnie*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 14, 1971; E. Kępa, *Urządzenie wnętrza mieszkalnego na Łemkowszczyźnie w XIX i XX wieku*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 13, 1971; M. Jurkowski, *Nieznane łemkowskie pieśni weselne w zbiorach Wincentego Pola*, „Slavia Orientalis” 1970, nr 1; J. Mroczek, *Ze studiów...*; S. Elmer, *Wspomnienie z Łemkowszczyzny*, „Podkarpacie” 1970, nr 5; R. Brykowski, *Z problematyki badań nad drewnianą architekturą cerkiewną w Karpatach*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie” 5, 1974.

⁵³⁶ J. Rieger, *Leksyka środkowej Łemkowszczyzny*, w: „Zeszyty Naukowe UŁ” 51, 1979.

⁵³⁷ E. Regulska, *Wyznaczniki odrębności etnicznej funkcjonujące współcześnie w świadomości grupy ludności łemkowskiej na terenie dawnej Łemkowszczyzny*, „Etnografia Polska” 23, 1979.

⁵³⁸ S. Elmer, *op. cit.*

⁵³⁹ J. Harasymowicz, *Powrót do Kraju Łagodności*, Kraków 1957.

⁵⁴⁰ *Idem*, *Mit o świętym Jerzym*, Kraków 1960.

⁵⁴¹ *Idem*, *Wiersze beskidzkie*, Warszawa 1986.

⁵⁴² J. Harasymowicz-Broniuszyc, *Lichtarz ruski*, Warszawa 1987.

⁵⁴³ Warto zwrócić uwagę na ten artykuł, Harasymowicz we wstępie pisze: „Łemkowie to potomkowie wołosko-mołdawskich pasterzy z domieszkami krwi polskiej i ruskiej. Przynieśli ze sobą

podniósł kwestię odrębności tej społeczności od narodu ukraińskiego, wzywając do proklamacji niezależnego regionu łemkowskiego. Harasymowicz wspominał także o polonizacji tej społeczności przed II wojną światową, jak również o ukrainizacji Łemków w PRL. Pisał wprost: „Uważam za zdrajców Narodu Łemkowskiego tych jego wykształconych synów, którzy raptem poczuli się Ukraińcami. Tak samo jak tych, z których usiłowano stworzyć przed wojną jakąś wymagowaną «szlachtę polską» [...]. Tymczasem Łemkowie są odrębnym Narodem z własną mową, własną wspaniałą sztuką ikon, z własnymi poetami. Uważam, że tak samo jak Polacy na Litwie, Łemkowie powinni dążyć u nas do swego Niezależnego Łemkowskiego Rejonu. Powinny to być moim skromnym zdaniem, południowe tereny byłego powiatu gorlickiego. Łemkowie powinni mieć swoją władzę, swoje narodowe symbole, swój złoty sztandar z czerwonym prawosławnym Krzyżem [...]. Powinna też powstać partia czy Stowarzyszenie Łemków z własną gazetą czy tygodnikiem. Dla ukraińskiego «Naszego Słowa» wystarczą łemkowskie tańce, folklor, zakurzony skansen. Łemkowie dla «Naszego Słowa» to tylko dodatek [...] oddać łemkowskie lasy Łemkom oddać im wszystko, co było kiedyś ich. Budynki, szkoły, cerkwie zamienione na kościoły. Wszystko to, co będzie na terenach Niezależnego Łemkowskiego Rejonu. Powinien powstać tygodnik «Łemkowyna», który będzie mówił pełnym głosem wszystko to, co chce powiedzieć. Wszystkie krzywdy swego Łemkowskiego Narodu. Być może wtedy dopiero dopiero Naród Polski i Naród Łemkowski dojdą wreszcie do prawdziwej zgody”⁵⁴⁴.

* * *

Reasumując, przesiedlenia w ramach akcji „Wisła” dokonały pełnej dezintegracji życia społecznego ludności łemkowskiej. W ocenie władz PRL życie na ziemiach ponemieckich dawało szansę na polepszenie sytuacji materialnej, m.in. poprzez pomoc kredytową, jak również większy potencjał gospodarczy północnych i zachodnich ziem PRL. Przesiedlenie jednakże było przeżyciem bolesnym, pozostawiającym ślad w psychice, skutkującym szokiem kulturowym. Łemkowszczyzna zyskała symbol, w pamięci zbiorowej tej grupy etnicznej, raju utraconego. Zaznaczyć należy, iż przymusowe przesiedlenie niosło za sobą pozbawienie własności wysiedleńców, w tym konfiskatę gospodarstw oraz gruntów. Ponadto doprowadziło do zniszczenia integralności kulturowo-społecznej Łemkowszczyzny, skutkującego dezintegracją tej wspólnoty. Duża część Łemków uległa asymilacji narodowej.

wschodnią ikonę, stawiali cerkwie, przynieśli ceremoniał bizantyjski pochodzący z Bułgarii i Grecji. Wędrowali wzdłuż Karpat ze swymi stadami i osiedlali się. Po wiekach ruch ukraiński, który jest przecież ruchem bardzo młodym usiłuje zawładnąć Łemkami, którzy mieszkają tu od XV wieku. Nasyłano jednak prowodyrów. Nieświadome swego pochodzenia grupy etniczne zostały podporządkowane przez ukraińskich nacjonalistów z Małopolski wschodniej. Że niby tu cerkiew i tu cerkiew. Równie dobrze, jeżeli brać kryteria religijne, Łemkowie mogliby być Grekami czy Bułgarami lub Serbami. Łemkowie przyszli z południa z Półwyspu Bałkańskiego, nie przyszli z Kijowa czy z Pskowa. Wyszukoleni instruktorzy nacjonalistyczni prowadzili ukrainizację Łemków na wielką skalę i nikt temu nie przeciwdziałał”. „Gazeta Krakowska” 1989, nr 168, s. 1.

⁵⁴⁴ „Gazeta Krakowska” 1989, nr 168, s. 4.

15. Cerkiew w Nieznajowej. Przed cerkwią widoczne groby prawosławne. (ok. 1925-1933).

ROZDZIAŁ VI

Sytuacja polityczna ludności łemkowskiej w Polsce Ludowej (1956–1989)

6.1. Działalność polityczna Łemków do 1989 r.

Modyfikacja polityki narodowościowej w 1952 r., kiedy władze komunistyczne zadecydowały o potrzebie walki z przejawami dyskryminacji mniejszości ukraińskiej, a także zadbania o rozwój kultury oraz wprowadzenia do szkół języka ukraińskiego, była pierwszym etapem w poprawie sytuacji politycznej tej ludności. W czerwcu 1955 r. prezydium WRN, za sprawą wytycznych Sekretariatu KC PZPR, opracowały kierunek działań w zakresie pomocy dla mniejszości narodowych, jak również utworzyły komisje kulturalno-oświatowe ds. ludności ukraińskiej¹. W tym czasie nastąpiły także pierwsze próby wyartykułowania przez przedstawicieli tej mniejszości postulatów społecznych, kulturalnych oraz oświatowych. Petycja utworzenia ukraińskiej organizacji kulturalno-społecznej została skierowana do MSW 10 lutego 1956 r.² W związku ze świadomością błędnej polityki względem mniejszości ukraińskiej, polskie władze przychyliły się do rozwoju szkolnictwa, działalności kulturalnej oraz pomocy ekonomicznej na zagospodarowanie się na ziemiach poniemieckich. Ustępstwa te miały być częściową rekompensatą, tym bardziej, iż nie planowano zezwolenia na masowe powroty na dawne miejsce zamieszkania, anulowania dekretów wyłączeniowych czy restytucji Cerkwi greckokatolickiej³. Spotkanie przedstawicieli władz z delegatami społeczności miało miejsce na I Zjeździe Ukraińców w Warszawie, w dniach 15–17 czerwca 1956 r.. Doszło wówczas do powołania Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego (dalej UTSK). Strukturę nowej organizacji tworzyły Zarząd Główny w Warszawie, Zarządy Wojewódzkie oraz Powiatowe, jak również miejscowe Koła. Obrano także skład redakcji ukraińskojęzycznego tygodnika „Nasze Słowo”. Nadzór nad Towarzystwem sprawowało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych⁴.

¹ J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 27.

² *Ibidem*, s. 29–30.

³ *Ibidem*, s. 32.

⁴ S. Dudra, *Poza małą ojczyznę...*, s. 171.

Ogólnopolski zjazd 239 delegatów z całej Polski dokonał również wyboru władz Towarzystwa, Przewodniczącym Zarządu Głównego został Stefan Makuch⁵. Tym samym UTSK stało się piątym, obok już istniejących, towarzystwem społeczno-kulturalnym wśród mniejszości białoruskiej, żydowskiej, słowackiej i rosyjskiej⁶. Zadaniem nowej organizacji miało być „zabezpieczenie potrzeb kulturalnych i oświatowych ludności ukraińskiej w oparciu o pomoc Państwa Ludowego”⁷. Głównym celem powołanego stowarzyszenia były: popularyzacja kultury ukraińskiej, tworzenie szkół z językiem macierzystym, organizacja koncertów, tworzenie zespołów ludowych, otwieranie bibliotek i czytelni, a także ochrona zabytków regionalnej kultury ukraińskiej⁸. Ponadto w statucie UTSK znalazł się zapis o popularyzacji wiedzy o ZSRR i USRR, umacnianiu więzi między ludnością polską i ukraińską, organizacji i wspieraniu rozwoju ukraińskiej działalności artystycznej i naukowej. Ponadto wymieniano organizację kursów języka ukraińskiego dla młodzieży i dorosłych, jak również objazdów krajoznawczych na Ukrainę sowiecką. Istotne jest, iż w statucie Towarzystwa znalazł się zapis o rozwoju regionalnej kultury łemkowskiej jako ubogacającej ukraińskie dziedzictwo narodowe⁹. W przemówieniu Przedstawiciela KC PZPR Ministra Witolda Jarosińskiego zauważono, iż UTSK ma przyczynić się do konsolidacji społeczeństwa w budowie socjalizmu, ponadto umacniania współpracy polsko-ukraińskiej. Jarosiński zapewnił, iż władze PRL chcą umożliwić mniejszościom narodowym w Polsce rozwój kultury, a także naukę macierzystego języka. Znamienne, iż Jarosiński odniósł się do akcji „Wisła” zaznaczając, iż „żadną miarą nie mo[żna] usprawiedliwić metod i form, w jakich przesiedlenie zostało dokonane. Żadną miarą nie można usprawiedliwić krzywd wyrządzonych niewinnej ludności w toku tej akcji”¹⁰. Oznajmił jednakże, iż z powodu zajęcia gospodarstw poukraińskich przez nowych osadników, powrót na dawne miejsce zamieszkania jest niemożliwy, a także zaapelował o zaprzestanie powrotów¹¹. Zapewnił jednak, że „Partia nasza wcielając w życie słuszne zasady leninowskiej polityki narodowościowej będzie nadal [...] wychowywać społeczeństwo polskie w duchu przyjaźni, współzycia, poszanowania mowy, kultury obyczajów innych narodowości, w tym i Ukraińców”¹².

Stanowisko ludności ukraińskiej wobec powstania UTSK było zróżnicowane. Część środowiska chciała widzieć w Towarzystwie reprezentanta swoich interesów w PRL, a także ostoję życia narodowego. Pokładano nadzieję, że organizacja przysłuży się realizacji żądań powrotu na dawne miejsce zamieszkania. Jednakże powstanie stowarzyszenia miało na celu głównie rozszerzenie działalności

⁵ *Ibidem*.

⁶ APZG KW PZPR 533, Przemówienie Towarzysza Ministra Jarosińskiego, Przedstawiciela Rządu i KC PZPR na I Zjeździe Delegatów Ukraińskiego Towarzystwa w dniu 16 czerwca 1956 r., k. 1.

⁷ *Ibidem*, k. 2.

⁸ S. Dudra, *Poza małą ojczyznę...*, s. 172.

⁹ J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 42.

¹⁰ APZG KW PZPR 533, Przemówienie Towarzysza Ministra Jarosińskiego Przedstawiciela Rządu i KC PZPR na I Zjeździe Delegatów Ukraińskiego Towarzystwa w dniu 16 czerwca 1956 r., k. 4.

¹¹ *Ibidem*, k. 5.

¹² *Ibidem*, k. 6.

organizacyjnej jak również rozwój szkolnictwa. Część z aktywistów starała się prowadzić działalność społeczno-kulturalną, zmierzając do integracji społeczności ukraińskiej. Istniała jednakże duża grupa osób oddanie realizujących cele zdefiniowane przez władze¹³. Zaznaczyć należy, iż poprzez kuratelę nad stowarzyszeniem MSW, instytucja ta była narzędziem kontroli władz komunistycznych nad mniejszością ukraińską¹⁴.

Nowo powstałe Towarzystwo dawało również szansę ludności łemkowskiej, uznanej oficjalnie za przynależną do narodu ukraińskiego, na działalność kulturowo-społeczną w jego ramach. Wśród członków tworzących się struktur UTSK na Dolnym Śląsku i Ziemi Lubuskiej aktywny udział brali także Łemkowie, m.in. Bazyli Szost¹⁵, Leon Gal, Michał Kowalski, Jan Krynicki¹⁶, a także Paweł Stefanowski¹⁷. Jeszcze w 1954 r. działacze z Zielonej Góry w ramach Ukraińskiej Komisji Kulturalno-Oświatowej wzięli udział w zjeździe z przedstawicielami społeczności łemkowskiej z województwa wrocławskiego¹⁸. Był to początek tworzenia się grupy aktywistów wywodzących się z Łemkowszczyzny, o staroruskiej i rusofilskiej tożsamości. Łemkowie podchodzili do kierunku działalności towarzystwa sceptycznie, jak wspomina Jarosław Zwoliński, pragnąca wyrównania krzywd, powrotu na Łemkowszczyznę ludność „niechętnie, a nawet nieufnie przyjęła nazwę stowarzyszenia: Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne. Zjazd nie rozwiązywał żadnego problemu łemkowskiego, a i władze nie spełniały żadnych żądań. To spowodowało, że wielu Łemków wycofało się z tej organizacji, inni nie przystąpili do niej wcale”¹⁹. Kazimierz Pudło pisze, że na obszarze Dolnego Śląska ludność łemkowska początkowo przyjęła utworzenie UTSK przychylnie, żywiąc nadzieję na zmianę swojej sytuacji politycznej. Oczekiwania względem postawy Zarządu Głównego Towarzystwa wobec władz polskich w kwestiach społeczno-politycznych środowisk przesiedleńców szybko okazały się płonne. Poskutkowało to stopniowym wycofywaniem się z popierania działalności UTSK, nawet w kwestii kulturalno-oświatowej²⁰. Szerzej zagadnienie działalności Łemków w UTSK przedstawił Jarosław Syrnyk w książce *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne*

¹³ J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 38.

¹⁴ E. Mironowicz, *MSW wobec konfliktu łemkowsko-ukraińskiego (1956–1966)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 14, 2000, s. 184; M. Barwiński, *Ukraińskie i łemkowskie struktury...*, s. 116.

¹⁵ Bazyli Szost – członek Komisji do Spraw Narodowościowych przy KC PZPR.

¹⁶ Krynicki Jan – członek Zarządu Wojewódzkiego UTSK.

¹⁷ Stefanowski Paweł – ur. 3 III 1932 w Bielance, pow. Gorlice. Absolwent etnologii Uniwersytetu Wrocławskiego Wydział Historyczno-Filozoficzny, a także Oficerskiej Szkoły Politycznej w Łodzi. Od 15 XII 1959 do 1 III 1961 zatrudniony w Zarządzie Głównym UTSK przy Sekcji do spraw regionalnej kultury łemkowskiej, jako instruktor kulturalno-oświatowy. Starał się z sekcji łemkowskiej utworzyć osobną organizację. Współpracował z łemkowskimi ośrodkami w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, pisał artykuły do „Karpackiej Rusi”. AIPN BU MSW 1585/7092, Notatka Prezesa Zarządu Głównego UTSK w sprawie Pawła Stefanowskiego, z dn. 22 XII 1961, k. 4.

¹⁸ S. Dudra, *Poza małą ojczyznę...*, s. 175; *idem*, *Łemkowie. Deportacje...*, s. 131; K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 93; J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 282.

¹⁹ J. Zwoliński, *Rapsodia...*, s. 73.

²⁰ K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 95.

(1956–1990)²¹, ja natomiast interpretuję nieco odmiennie niżej opisane źródła, kończąc wywód polemiką z autorem wspomnianej publikacji.

W środowisku osiedleńców kształtowały się dwa nurty: pierwszy łemkowski, charakteryzujący się stanowczym stanowiskiem w kwestii rewindykacji, wysuwający żądania powrotu na Łemkowszczyznę, zwrotu gospodarstw oraz zadośćuczynienia za przesiedlenia, oraz drugi, zgodny z polityką KC PZPR, projektujący rozwój oświaty, kultury oraz nauki języka ukraińskiego. Pierwsze próby organizacji życia politycznego ludności łemkowskiej na Ziemi Lubuskiej związane były z utworzoną w kwietniu 1956 r. Komisją Kulturalno-Oświatową przy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej²². Po utworzeniu Zarządu Wojewódzkiego UTSK w Zielonej Górze w 1956 r. i tworzeniu powiatowych oddziałów towarzystwa łemkowscy działacze Jan Krynicki i Paweł Stefanowski zaangażowali się w starania o masowe powroty przesiedleńców na Łemkowszczyznę u władz PRL. We wrześniu 1957 r. Zarząd UTSK w Zielonej Górze postanowił o poinformowaniu Sekretariatu KC PZPR, Naczelnego Komitetu Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, Komisji KC PZPR ds. Narodowości, MSW, Zarządu Głównego UTSK, a także Zarządów Wojewódzkich towarzystwa o niewywiązaniu się państwa z postulowanych punktów uchwały KC PZPR z kwietnia 1957 r., m.in. nie udzielono zezwoleń natychmiastowych powrotów na dawne miejsce zamieszkania²³. Ponadto domagano się zwrotu zarekwirowanych gospodarstw. Krytykowano UTSK, zwłaszcza jego formę społeczno-kulturalną bez możliwości politycznej reprezentacji interesów mniejszości ukraińskiej, o co oskarżano głównie przewodniczącego Zarządu Głównego UTSK Grzegorza Bojarskiego²⁴. Sprzeciwiano się także oskarżeniom o rzekomą nacjonalistyczną działalność członków Towarzystwa w Zielonej Górze. Ponadto domagano się zorganizowania II Zjazdu UTSK w 1957 r. celem omówienia najistotniejszych zagadnień dotyczących ukraińskiej mniejszości narodowej²⁵.

Powyższe wystąpienie spotkało się ze sprzeciwem Zarządu Głównego UTSK, który uznał, iż jest to działalność o charakterze nacjonalistycznym, podżegająca ludność ukraińską do powrotów, wpływająca na nastroje niechętne władzy ludowej. Ponadto miała to być próba, zdaniem działaczy ukraińskich, dyskredytacji Zarządu Głównego oraz Redakcji „Naszego Słowa”. Podjęto decyzję o zwolnieniu ze stanowiska sekretarza Zarządu Wojewódzkiego UTSK Michała Kowalskiego i usunięcia go z Towarzystwa, jak również rozważano zawieszenie działalności zarządu UTSK w Zielonej Górze do czasu wyboru nowej reprezentacji²⁶. W listopadzie

²¹ J. Syrnyk, *op. cit.*

²² S. Dudra, *Poza małą ojczyznę...*, s. 175; *idem*, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo ludności łemkowskiej...*, s. 131; J. Zwoliński, *Rapsodia...*, s. 72.

²³ APZG KW PZPR 126, Wnioski opracowane zgodnie z postanowieniem IV Nadzwyczajnego rozszerzonego Plenum Zarządu Wojewódzkiego w Zielonej Górze w dniu 15 sierpnia 1957 r. na podstawie materiałów Plenum i oceny aktualnej sytuacji ludności ukraińskiej, k. 13.

²⁴ *Ibidem*, k.14.

²⁵ *Ibidem*, k. 15.

²⁶ APZG KW PZPR 126, Notatka inspektora MSW, D. Peruna w sprawie załączonych wniosków Zarządu Wojewódzkiego UTSK w Zielonej Górze, z dn. 12 X 1957, k. 19; APZG PWRN 7999, Notatka z IV Nadzwyczajnego rozszerzonego Plenum Zarządu Wojewódzkiego w Zielonej Górze

1957 r. w Zielonej Górze odbył się zjazd członków UTSK w sprawie omówienia zagadnienia powrotów ludności ukraińskiej na tereny południowo-wschodniej Polski. Na zjeździe odwołano się także do innych punktów wniosku opracowanego przez część działaczy łemkowskich, a mianowicie: łamanie przez polskie władze elementarnych praw obywateli narodowości ukraińskiej, naruszenia leninowskich zasad polityki narodowościowej, dyskryminacji ludności ukraińskiej, a także kwestię nieuznania UTSK jako reprezentacji politycznej tej mniejszości.²⁷ Pod naciskiem Wojewódzkiej Rady Narodowej działacz łemkowski Jan Krynicki zrezygnował z członkostwa w Wojewódzkim Zarządzie UTSK. Wraz z nim rezygnację złożyli Paweł Stefanowski, Stefan Kułyk, Andrzej Stawiński, Paweł Harasimenko oraz Julia Sanocka. Sformułowanie wniosku do władz polskich działacze UTSK łączyli z obecnością w PRL reprezentanta „Łemko-Sojuzu”, Piotra Hardego²⁸. Potwierdzeniem powiązania wizyty łemkowskiego działacza z USA z działalnością zielonogórskiego zarządu Towarzystwa jest artykuł Wani Czerhoniaka²⁹ z „Karpackiej Rusi”, oficjalnego organu Łemko-Sojuzu z dnia 27 grudnia 1957 r. „Zielona Góra – z tego miejsca z Polski donoszą, że trzech naszych najlepszych łemkowskich kulturalnych działaczy, w tym Krynickiego, Stefanowskiego Pawła, Kowalskiego Michała usunięto z UTSK – Zielona Góra za ich śmiałe wystąpienia w obronie interesów narodu łemkowskiego. Odepchnięcie naszych młodych inteligentów nastąpiło dlatego, że Bojarskiemu nie podobało się bardzo to, że ci łemkowscy chłopcy informowali PZPR o prawdzie, jak żyją [Ł]emkowie w tym województwie. Nie jest żadnym bohaterstwem pana Bojarskiego to, że zbierał on nieprawdziwe wiadomości, informuje o Krynickim, Stefanowskim i Kowalskim, że oni podjudzali [Ł]emków na wygnaniu, żeby wracali do swoich rodzinnych stron. Chociaż tych ludzi nie będzie w UTSK, to tęsknota [Ł]emków za swoimi rodzinnymi ziemiami nie osłabnie, a przeciwnie odżyje, o czy[m] świadczą setki pism skierowanych do redakcji Karpackiej Rusi w Ameryce³⁰”.

Wydaje się, iż spotkanie przedstawicieli Towarzystwa w Zielonej Górze było kulminacyjnym momentem dla rozłamu w UTSK na stronnictwa ukraińskie i łemkowskie; od tamtej pory działacze usunięci z zarządu zielonogórskiego zaangażowali się w próby powołania odrębnej instytucji społeczno-kulturalnej. Istotne wydaje się, że w początkowych rezolucjach do rządu używano etnonimu

w dniu 15 sierpnia 1957 r. k. 259; *ibidem*, Pismo Zarządu Głównego UTSK do Przewodniczącego PWRN w Zielonej Górze, z dn. 18 X 1957, k. 270; *ibidem*, Protokół z posiedzenia Prezydium Zarządu Głównego UTSK w dniu 15 października 1957 r., k. 271.

²⁷ APZG KW PZPR 126, Pismo Komendy Milicji Obywatelskiej w Zielonej Górze do I-go Sekretarza KW PZPR w Zielonej Górze, z dn. 29 XI 1957, k. 20.

²⁸ *Ibidem*, k. 21.

²⁹ Czerhoniak Jan, do sierpnia 1957 r. przewodniczący Zarządu Wojewódzkiego UTSK w Zielonej Górze. Działający na rzecz rozwoju kultury i tradycji łemkowskiej, zaangażowany w starania o powrót Łemków na dawne miejsce zamieszkania. Przesyłający „Karpackiej Rusi” w Nowym Jorku materiałów na temat działalności UTSK jak również sytuacji politycznej ludności łemkowskiej. APZG KW PWRN 531, Pismo Komendy Milicji Obywatelskiej w Zielonej Górze do I-go Sekretarza KW PZPR w Zielonej Górze, z dn. 15 III 1958, k. 48.

³⁰ APZG KWRN 8000, Artykuł „Najnowsze wiadomości z Polski”, z „Karpacka Rus”, z 27 XII 1957, nr 49, k. 8.

„Ukrainiec”; oznaczać to może współpracę z Łemkami o ukraińskiej tożsamości, a także starania o rekompensatę dla wszystkich przesiedleńców w ramach akcji „Wisła”, jak również plany pracy społeczno-politycznej w ramach UTSK. Znamienne jest także, iż przemiany polityczne w 1956 r. w Polsce działacze łemkowscy potraktowali jako szansę wywalczenia swojego prawa i zadośćuczynienia za przesiedlenia z 1947 r.

Do najbardziej zaangażowanych aktywistów łemkowskich na ziemiach poniemieckich zaliczyć należy także księdza greckokatolickiego Jana Polańskiego³¹ z opolskiego, który prowadził starania o powroty ludności na Łemkowszczyznę. Występował także przeciwko współdziałaniu społeczno-politycznemu ludności łemkowskiej z ukraińską. Polański współpracował z „Łemko-Sojuzem”, przysyłając materiały do publikacji zamieszczanych na łamach „Karpaskiej Rusi”. Podobną aktywnością odznaczała się Konstancja Trochanowska³² z Wrocławia, starająca się o uznanie Łemków za odrębny od ukraińskiego naród. Reprezentowała ona stanowisko rusofilskie, współpracując z Rosyjskim Towarzystwem Społeczno-Kulturalnym (RTSK), chcąc zgrupować w jego szeregach Łemków. Przyszłość współpracy rosyjsko-łemkowskiej widziała w objęciu przez Michała Dońskiego³³ kierownictwa w RTSK. Trochanowska stała na stanowisku, iż społeczność ta jest w Polsce dyskryminowana z powodu działalności UTSK i jego wpływu na politykę względem mniejszości łemkowskiej³⁴. Aktywny był także Bazyl Szost, przewodniczący Zarządu Wojewódzkiego UTSK we Wrocławiu, zaangażowany w kwestię wywalczenia możliwości powrotu przez przesiedleńców. Był on współautorem rezolucji dotyczących błędnej polityki władz PRL względem mniejszości ukraińskiej. Jego autorstwa były także telegramy do BP KC PZPR oraz Marszałka Iwana Koniewa i Ministra Obrony ZSRR Rodiona Malinowskiego, w których podkreślono bezprawny charakter przesiedleń w ramach akcji „Wisła”. Współpracował z zarządem

³¹ Polański Jan – ur. 1888 r. w Banicy w pow. Grybów. Uczęszczał do gimnazjum w Nowym Sączu i Sanoku. Ukończył studia teologiczne na Uniwersytecie we Lwowie. Od 1935 r. kanclerz Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny. W 1941 r. więziony w Jasle, został internowany do Kielc, gdzie przebywał do 1945 r. Na ziemiach poniemieckich został wysiedlony z powiatu nowosądeckiego. AAN Urząd ds. Wyznań 19/535, Charakterystyka ks. Jana Polańskiego, k. 26; AAN KC PZPR 147, Wykaz działaczy łemkowskich z 12 sierpnia 1958 r., k. 17.

³² Trochanowska Konstancja – żona Metodęgo Trochanowskiego, twórcy Elementarza Łemkowskiego, przewodnicząca Rosyjskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego we Wrocławiu, AAN KC PZPR 147, Wykaz działaczy łemkowskich z 12 sierpnia 1958 r., k. 16.

³³ Michał Doński od lutego 1945 r. był pracownikiem Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Gorlicach, współzałożycielem i wiceprzewodniczącym WRKŁ. Pracownik Urzędu Bezpieczeństwa w Polanicy Zdroju a następnie Wydziału I Departamentu III MBP. Wyjechał z Polski w 1946 r. do USRR. Do kraju powrócił w 1958 r., obejmując kierownictwo nad Sekcją ds. Regionalnej kultury Łemkowskiej przy Ukraińskim Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym. M. Krzysztofiński, J. Pisuliński, *Michał Doński (1919–2001), członek PPR i GL, współpracownik NKWD/MGB/MWD, funkcjonariusz UB, działacz łemkowski*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2006, nr 2(4), s. 431–432; E. Misiło, *Repatriacja...*, s. 100; zob. też: AIPN BU MSW 1585/7092, Informacja o sprawach zawartych w Wyciągu Korespondencyjnym nr 31 z Ottawy z dnia 3 stycznia 1965 r., k. 7.

³⁴ AAN KC PZPR XIV-147, Notatka informacyjna dot. działalności elementu nacjonalistycznego wśród mniejszości ukraińskiej, k. 79.

wojewódzkim w Zielonej Górze, Janem Krynickim i Leonem Galem. Spotkał się również na konferencji z amerykańskim przedstawicielem „Łemko-Sojuzu” Piotrem Hardym³⁵. Obok wyżej wymienionych osób zaangażowani w ruch łemkowski byli Jarosław Zwoliński oraz Jarosław Merena³⁶, którzy wraz z Pawłem Stefanowskim zainicjowali, we współpracy z zarządami we Wrocławiu i Zielonej Górze, powstanie odrębnej organizacji łemkowskiej³⁷. Wraz z Janem Polańskim oraz Konstancją Trochanowską opracowali historię Łemkowszczyzny oraz etnograficzną mapę tego obszaru, do którego zaliczono także Preszowszczyznę³⁸.

W lutym 1958 r. działacze łemkowscy zorganizowali we Wrocławiu zjazd kombatanatów Armii Radzieckiej i partyzantów z czasów II wojny światowej. Oficjalnie zjazd poświęcony był uczczeniu czterdziestej rocznicy powstania Armii Radzieckiej. Obok referatów na temat historii walk wojsk radzieckich na spotkaniu tym doszło do przedstawienia postulatów powrotu na południowo-wschodnie ziemie Polski, jak również zarzutów wobec państwa polskiego dotyczących polityki narodowościowej względem ludności ukraińskiej. Naświetlono także sytuację materialną przesiedleńców na ziemiach poniemieckich. Podkreślono, iż ludność ukraińska nie ma równorzędnych praw obywatelskich z ludnością polską, a także że jest dyskryminowana w zakresie życia kulturalnego, jak i religijnego³⁹.

Działalność zarządu we Wrocławiu spotkała się z krytyką Zarządu Głównego UTSK; co więcej zarzucano mu „nacionalistyczne” sympatie. Wrocławskich aktywistów krytykowano, naciskając na dymisję Bazylego Szosta. Część członków UTSK, podeszła niechętnie do działalności towarzystw we Wrocławiu i Zielonej Górze, aktywistów nazywając zdrajcami narodu ukraińskiego⁴⁰. Uważano, iż działalność wyżej wymienionych zarządów wynikała z chęci uzyskania wsparcia finansowego ze strony Związku Łemkowskiego w USA i Kanadzie dla powrotu Łemków na Łemkowszczyznę. W UTSK oskarżano więc wyżej aktywistów o chęć wzbogacenia się amerykańskimi dolarami⁴¹.

Na obszarze Łemkowszczyzny również powstały punkty UTSK. W 1957 r. utworzony został Zarząd Powiatowy Towarzystwa w Gorlicach, którego przewodniczącym został Grzegorz Tkacz⁴². Wkrótce funkcję instruktora zespołu ludowego objął wydalony z zarządu zielonogórskiego Paweł Stefanowski. Rozpoczął on współpracę z Michałem Dońskim, który po powrocie do kraju zaangażował się w działalność

³⁵ AAN KC PZPR 147, Notatka o przewodniczącym Zarządu Wojewódzkiego UTSK we Wrocławiu, Bazylim Szoście, z kwietnia 1958 r., k. 8.

³⁶ Jarosław Merena – pracownik Kuratorium w Zielonej Górze. AAN KC PZPR 147, Wykaz działaczy łemkowskich z 12 sierpnia 1958 r., k. 16.

³⁷ APZG KW PZPR 531, Pismo Komendy Milicji Obywatelskiej w Zielonej Górze do I-go Sekretarza KW PZPR w Zielonej Górze, z dnia 6 czerwca 1958 r., k. 50.

³⁸ APZG KW PZPR 127, Perspektywiczny plan pracy Grupy III Wydziału III po zagadnieniu mniejszości ukraińskiej/łemkowskiej, z 1958 r., k. 23.

³⁹ AAN PZPR 147, Notatka o przewodniczącym Zarządu Wojewódzkiego UTSK we Wrocławiu, Bazylim Szoście, z kwietnia 1958 r., k. 8.

⁴⁰ AAN KC PZPR 147, k. 131.

⁴¹ APZG KW PWRN 531, Pismo Komendy Milicji Obywatelskiej w Zielonej Górze do I-go Sekretarza KW PZPR w Zielonej Górze, z dn. 15 III 1958, k. 48.

⁴² J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 282.

w ramach Towarzystwa⁴³. Obaj działacze zainicjowali próbę powołania samodzielnej organizacji dla Łemków, dążyli także do uznania ludności łemkowskiej za odrębny od ukraińskiego naród⁴⁴. Na obszarze Łemkowszczyzny działalność Powiatowych Zarządów UTSK była minimalna, ograniczała się do założenia ludowego zespołu pieśni i tańca w Komańczy. W powiecie krościeńskim w 1957 r. utworzono w Tylawie koło UTSK, które nie wykazało się jednakże większą aktywnością, zwrócono nawet pieczęcie do Zarządu Głównego w Przemyślu z powodu niechęci ludności łemkowskiej do działalności koła. W tym samym roku utworzono w Zydranowej zespół amatorski, występujący ze sztuką „Wesele Łemkowskie”. Działalność zespołu została zawieszona po aresztowaniu jego kierownika. Zarząd UTSK w Gorlicach także nie przejawiał większej aktywności⁴⁵. Prawdopodobnie akcentowana niechęć do ukraińskiego stowarzyszenia wynikała z planów powołania łemkowskiego odpowiednika Towarzystwa. Znamienne, iż działacze grupy łemkowskiej reprezentowali orientację staroruską i rusofilską, na której kształt wpływ miała głównie amerykańska emigracja skupiona wokół „Łemko-Sojuzu”. Łemkowie o ukraińskiej tożsamości pozostali lojalni wobec UTSK, zaznaczając jednakże swoje regionalne łemkowskie korzenie.

Działacze łemkowscy w dalszym ciągu prowadzili starania o masowe powroty na teren Łemkowszczyzny. 10 marca 1958 r. delegaci UTSK z terenu województwa wrocławskiego wystosowali do Marszałka Sejmu PRL oświadczenie, powołując się na brak posta do Sejmu, reprezentującego ludność łemkowską, w sprawie projektów ustaw dot. zasad i trybu wywłaszczenia nieruchomości oraz o warunkach kupna i sprzedaży państwowych nieruchomości rolnych. W oświadczeniu tym powołano się na pozbawienie własności w wyniku bezprawnego wysiedlenia w ramach akcji „Wisła”. Protestowano przeciwko sprzedaży dawnych gospodarstw bez zgody pierwotnych właścicieli, zaznaczając także, iż mienie to w wyniku niewłaściwej polityki gospodarczej uległo dewastacji⁴⁶. Ponadto uskarżano się na dyskryminację ze strony miejscowej ludności polskiej, brak etnolektu łemkowskiego

⁴³ AIPN BU MSW 1585/7092, Informacja o sprawach zawartych w Wyciągu Korespondencyjnym nr 31 z Ottawy z dnia 3 stycznia 1965 r., k. 7.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, Informacja o sytuacji politycznej, gospodarczej i kulturalnej wśród ludności ukraińskiej w II półroczu 1958 r. i w I kwartale 1959 r., k. 38.

⁴⁶ „W związku z tym my Łemkowie zamieszkali do 1947 r. w Karpatach na ziemiach stanowiących od wieków naszą dziedziczną własność, oświadczamy, że mimo bezprawnego wysiedlenia nas w ramach tak zwanej akcji „W” na Ziemię Zachodnie i Mazury czujemy się nadal pełnoprawnymi właścicielami swojej ziemi, na co posiadamy akty notarialne, wyciągi hipoteczne, orzeczenia sądowe oraz materiały mapowe wystawione przez terenowe Urzędy Katastralne i Sądy Powiatowe Polski kapitalistycznej jak również i Polski Ludowej. Równocześnie zgłaszamy jak najostrejszy protest objęcia w/w ziem w Karpatach stanowiących dziedziczną własność Łemków posiadających obywatelstwo polskie jak i członków ich rodzin zamieszkałych zagranicą na mocy, których mogliby być wywłaszczeni z tych ziem, względnie ziemie te mogły być nabyte przez osoby trzecie bez zgody dziedzicznego ich właściciela. Równocześnie oświadczamy, że ziemie nasze od 1947 r. tj. od czasu bezprawnego wysiedlenia nas, w większości zostały włączone do tzw. «funduszu ziemi» leżą do chwili obecnej odłogiem z braku chętnych do ich zagospodarowania z uwagi na ciężkie warunki pracy i niesprzyjające czynniki atmosferyczne [...]”. AIPN BU MSW 1585/7095, Pismo Reprezentacji łemkowskiej do Marszałka Sejmu PRL, z dn. 10 III 1958, k. 4.

w szkołach i urzędach, a także niemożność rozwoju kultury i tradycji, jak również odprawiania praktyk religijnych w obrządku greckokatolickim. Podniesiono kwestię odpowiedzialności zbiorowej za działalność UPA na terenie Polski, bez względu na poświęcenie Łemków w walce z okupantem niemieckim i wkładu w budowę państwa socjalistycznego⁴⁷.

Działacze łemkowscy na czele z Pawłem Stefanowskim, stworzyli oficjalną dziesięcioosobową reprezentację dla Łemków z województwa zielonogórskiego, wrocławskiego, rzeszowskiego oraz krakowskiego. Reprezentacja ta 15 maja 1958 r. zwróciła się do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie z prośbą o spotkanie z przedstawicielami tegoż organu, jak również Ministerstwa Kultury i KC PZPR ds. Mniejszości Narodowych w sprawie powołania łemkowskiego towarzystwa społeczno-kulturalnego, zachowania i rozwoju dziedzictwa i kultury łemkowskiej, a także uznania Łemków za mniejszość narodową z reprezentacją przy administracyjnych jednostkach terytorialnych⁴⁸.

Próbą powołania łemkowskiego odpowiednika UTSK było zawiązanie Tymczasowego Komitetu Społeczno-Oświatowego Rusinów – Łemków, który nie tylko starał się u I sekretarza KC KPZR Nikity Chruszczowa o pomoc w umożliwieniu powrotów na Łemkowszczyznę, ale też sprzeciwiał się reprezentowaniu spraw łemkowskich przez UTSK⁴⁹. W oficjalnym piśmie, powołując się na udział w szeregach Armii Radzieckiej przeciwko niemieckiemu okupantowi, łemkowscy działacze zauważali potrzebę przyznania pełnych praw obywatelskich w PRL dla Łemków. Przedstawiali sytuację tej społeczności jako „eksterminowanej” za fakt wywodzenia się z jednego z plemion „ruskich”: „To nasza wiara, poczucie narodowe, przywiązanie do rosyjskiego narodu i kultury rosyjskiej w ciągu całej naszej historii, za co byliśmy i jesteśmy prześladowani”⁵⁰. Proces „wynaradawiania” Łemków został przedstawiony jako efekt wysiedlenia i rozproszenia w ramach akcji „Wisła” w 1947 r. wraz z zakazem powrotu na Łemkowszczyznę, jak również skutek braku możliwości organizacji życia społeczno-kulturalnego,

⁴⁷ „Z uwagi na odczuwaną na każdym kroku dyskryminację i szykany ze strony miejscowych polskich elementów szowinistycznych, jak i brak możliwości użytkowania ojczystej mowy, rozwoju swoistej kultury, zwyczajów i obyczajów, oraz pełnienia we własnym obrządku praktyk religijnych. Prócz tego tęsknota do ojczystych Karpat i ich klimatu szczególnie mocno nas gnębi. Na równi z Polakami ponieśli Łemkowie straty od okupanta tak w bojach frontowych, w kaźniach więziennych jak i obozach śmierci. Tysiące młodych Łemków brało udział w karpackim oddziale Gwardii Ludowej, a później w szeregach Armii Czerwonej i Wojska Polskiego poświęcając swoje życie o lepsze jutro i Polskę Ludową [...]. Traktowanie *in gremio* ludzi, którzy brali czynny udział w budowie socjalizmu na równi z wyrzutkami narodu ukraińskiego z pod znaku UPA było nadzwyczaj krzywdzące i chyba stanowi grubą pomyłkę polityczną. Naprawą w tym wypadku może być jedynie zezwolenie na masowy powrót wysiedlonych Łemków na swoje gospodarstwa. Przemilczanie i opóźnianie załatwienia sprawy powrotu, trzymać Łemków na zachodzie i osadników w Karpatach w niepewności i w ciągłym wyczekiwaniu, co z kolei rzutuje na wydajność i jakość ich pracy, osłabia w nich wiarę, w jakość budującego się socjalizmu w Polsce Ludowej”. *Ibidem*, k. 5.

⁴⁸ *Ibidem*, Pismo Zarządu UTSK w Zielonej Górze do MSW, z dn. 15 V 1958, k. 8.

⁴⁹ S. Dudra, *Poza małą ojczyznę...*, s. 90; M. Barwiński, *Ukraińskie i łemkowskie struktury...*, s. 116; zob. też. R. Drozd, *Polityka władz...*, s. 160.

⁵⁰ APZG KWPZPR 127, Pismo TK SORĘ do I Sekretarza N. Chruszczowa KC Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, k. 3.

braku etnolektu łemkowskiego w szkołach czy niemożności wydawania czasopism i książek w tym etnolekcie. Potrzebę powrotu na dawne miejsce zamieszkania motywowano tym, iż obszary południowo-wschodnie województwa rzeszowskiego nie zostały zasiedlone, ani też odpowiednio zagospodarowane. Niemożność powrotu upatrywano w bezpośrednim sąsiedztwie Łemkowszczyzny z Preszowszczyzną oraz Rusią Zakarpacką, w których unifikacji komunistyczne władze miały widzieć niebezpieczeństwo⁵¹.

Komitet zwrócił się również do I Sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki 14 lipca 1958 r. z deklaracją opisującą tragiczne położenie ludności łemkowskiej w Polsce Ludowej, podnosząc apel o przekonanie „KC PZPR i Rządu PRL, że Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne w Polsce nie może na żadnym odcinku życia społeczno-kulturalnego reprezentować Rusinów-Łemków”⁵². Jednoznacznie potępiono działalność ukraińskich nacjonalistów, prosząc o obronę „narodu łemkowskiego”. Działaczy UTSK i redakcję „Naszego Słowa” oskarżano o przedstawianie rusofili jako wrogów komunistycznego państwa. W organizacji życia społeczno politycznego oraz możliwości wydawania własnej prasy upatrywano szansę zatrzymania ukrainizacji. Jednym z najważniejszych punktów deklaracji było postulowanie uznania Łemków za mniejszość narodową, a także zrównanie w prawach z wszystkimi obywatelami PRL. Głównymi inicjatorami powstania łemkowskiego towarzystwa społeczno-kulturalnego byli członkowie PZPR Paweł Stefanowski oraz Bogdan Siokoło⁵³. Tekst deklaracji został także przesłany Prezesowi Rady Ministrów PRL Józefowi Cyrankiewiczowi⁵⁴.

W tekście deklaracji zaznaczono, iż Łemkowie stanowią odrębny od ukraińskiego naród⁵⁵. Rozproszenie ludności na ziemiach zachodnich i północnych Polski uznano za próbę całkowitego „wynarodowienia”⁵⁶. Zarzucono władzom, iż po zakończeniu II wojny światowej w państwie polskim nie wprowadzono w życie zasady leninowskiej polityki narodowościowej, stając na stanowisku państwa jednolitego narodowo. Zdaniem działaczy, pozostawiono Łemkom alternatywę pomiędzy zukrainizowaniem a spolonizowaniem⁵⁷. Reprezentacja łemkowska domagała się ponadto prawa do organizacji i rozwoju życia społeczno-kulturowego, prawa do nauki w szkołach etnolektu łemkowskiego, swobody wyznań religijnych, prawa do wydawania czasopisma i powrotu na Łemkowszczyznę⁵⁸.

⁵¹ *Ibidem*, k.4.

⁵² AIPN BU MSW 1585/7095, Pismo TK SORŁ do I Sekretarza Władysława Gomułki KC PZPR, k. 9–10, APZG KW PZPR 127, Pismo TK SORŁ do I Sekretarza Władysława Gomułki KC PZPR, k. 1.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ APZG KWPZPR 127, Deklaracja TK SORŁ do I Sekretarza N. Chruszczowa KC Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, k. 5.

⁵⁵ AIPN BU MSW 1585/7095, Deklaracja TK SORŁ w Polsce, k. 11.

⁵⁶ *Ibidem*, k. 16.

⁵⁷ „Takie podejście do sprawy oraz nie zezwalanie Łemkom na działalność społeczno-kulturalną i nie przyznawanie nazwy Rusinów, świadczy jeszcze raz o przymusowym ich wynaradawianiu. Praktyka ta nie idzie w parze z nauką marksizmu-leninizmu i gwałci elementarne prawa obywatelskie, które respektowane są w państwach demokracji ludowej”. *Ibidem*, k. 18.

⁵⁸ *Ibidem*, k. 19.

Oficjalnie powodem rozdźwięku w UTSK pomiędzy działaczami łemkowskimi a ukraińskimi miał być słaby rozwój działalności kulturalno-oświatowej w towarzystwie, jak również brak inicjatyw dla ochrony dziedzictwa kulturowego Łemków ze strony Zarządu Głównego czy rejonowych oddziałów organizacji. Ponadto inteligencja łemkowska młodego pokolenia miała argumentować brak chęci do współpracy w ramach UTSK, powołując się na to, iż nie jest narodowości ukraińskiej. Paweł Stefanowski zarzucał działaczom Towarzystwa, iż niechętnie podchodzą do aktywizacji Łemków, gdyż „dla nich jest najważniejsze, aby koniecznie nazywać się Ukraińcem”. Ponadto wystąpienie to należy ponownie łączyć z wizytą w Polsce w listopadzie 1957 r. działacza amerykańskiego Łemko-Sojuszu Piotra Hardego⁵⁹. Próba powołania Tymczasowego Komitetu Społeczno-Oświatowego Rusinów-Łemków jest ewidentną kontynuacją działalności staroruskiego Związku łemkowskiego (Łemko-Sojuszu) z 1934 r., a spór łemkowsko-ukraiński miał zdecydowanie charakter etniczny. Z pewnością podniesienie kwestii masowych powrotów na teren łemkowszczyzny, wskazuje na dążenie do ponownej integracji ludności rozproszonej na ziemiach poniemieckich.

26 maja 1958 r. do Zielonej Góry udał się na spotkanie z reprezentacją łemkowską delegat MSW Dymitr Perun, który przeprowadził rozmowę z Pawłem Stefanowskim i Mikołajem Halczakiem⁶⁰. Ministerstwu zależało na wyjaśnieniu, jak szeroko sięgało poparcie dla inicjatywy powołania łemkowskiej reprezentacji w społeczności tej grupy etnicznej, jak również jak silnie współpracowali ze sobą działacze z ośrodków na terenie województwa zielonogórskiego, wrocławskiego, rzeszowskiego oraz krakowskiego. Istotne także było wyjaśnienie przyczyn odstępstwa od działalności w UTSK i poszukiwania alternatywnych form działalności organizacyjnej na rzecz rozwoju kultury łemkowskiej. Polskie władze postrzegały kwestię łemkowską jako problem, którego źródła upatrywały w kolportażu z USA na terenie PRL „Karpaskiej Rusi”, a podział w UTSK widziały jako próbę rozłam, będącą wynikiem amerykańskiej propagandy⁶¹. MSW odmówiło powołania reprezentacji łemkowskiej w jednostkach administracji, zważywszy na fakt, iż w radach narodowych na terenie województwa zielonogórskiego zasiadały 53 osoby narodowości ukraińskiej. Ponadto oświadczono, iż UTSK nie stanowi organizacji reprezentującej mniejszość ukraińską, a jego podstawową rolą jest działalność kulturalno-społeczna. Wszelkie próby rozłam w UTSK, a także inicjatywy powołania odrębnego stowarzyszenia (organizacja zebrań bez zgody władz) miały skutkować pociągnięciem do odpowiedzialności prawnej. Odmówiono także przyjęcia przez władze łemkowskiej reprezentacji⁶².

Sprawą próby wyodrębnienia się z mniejszości ukraińskiej narodowości łemkowskiej zajęła się Służba Bezpieczeństwa. W wyniku przeprowadzonego śledztwa ustalono, iż inicjatorami podziału jest grupa osób na czele z Pawłem Stefanowskim,

⁵⁹ Zob. s. 347.

⁶⁰ Mikołaj Halczak – członek UTSK w Zielonej Górze, zdemobilizowany oficer lotnictwa wojska polskiego. AAN KC PZPR 147, Wykaz działaczy łemkowskich z 12 sierpnia 1958 r., k. 16; zob. J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 288.

⁶¹ AIPN BU MSW 1585/7095, Deklaracja TK SORŁ w Polsce, k. 20.

⁶² *Ibidem*, k. 21.

Jarosławem Zwolińskim oraz Jarosławem Mereną, ściśle współpracujących ze Związkiem Łemkowskim w Stanach Zjednoczonych. Ponadto działacze ci propagowali pogląd, iż ludność łemkowska stanowi odrębny naród, domagając się zezwolenia na powrót na Łemkowszczyznę⁶³. Według wyników śledztwa próba zalegalizowania łemkowskiego towarzystwa społeczno-kulturalnego miała na celu przejęcie wpływów wśród ludności ukraińskiej przez grupę łemkowską. Ścisła współpraca z emigracją w Stanach Zjednoczonych charakteryzowała się przesyłaniem informacji nt. sytuacji politycznej mniejszości ukraińskiej, jak również nastrojów społecznych wśród tej grupy⁶⁴. Zjazd z 1958 r. we Wrocławiu ku uczczeniu czterdziestej rocznicy powstania Armii Radzieckiej w praktyce, zdaniem SB, był okazją do wystąpień przeciwko Partii i Rządowi PRL, którym zarzucano dyskryminację ludności ukraińskiej. Do działaczy łemkowskich zaangażowanych w organizację osobnego towarzystwa zaliczono także: Piotra Fecica, Marię Semczyszak, Melanię Pyrz, Emilię Janowiską oraz Mariana Górskiego. W sprawę zaangażowani mieli być także członkowie Głównego Zarządu UTSK w Warszawie Dymitr Perun oraz Jan Fudzak. Część podejmowanych działań SB oceniała jako „półlegalne”⁶⁵. W ramy powołanego w Zielonej Górze Tymczasowego Krajowego Komitetu Organizacyjnego Łemków i Rusinów w Polsce, jak ustalono, wchodziła Olga Wyszowska, Grzegorz Grusza, Olga Hryniak, Melania Pyrz, a także Teodor Kuziak⁶⁶. Prócz wysłania deklaracji do Chruszczowa i Gomułki, działacze łemkowscy zwracali się do MSW w Warszawie. Ponadto w III Departamencie Wydziału MSW założono na Pawła Stefanowskiego, Jarosława Merenę i Jarosława Zwolińskiego sprawę agenturalną pod kryptonimem „Akcja”, poświęconą kontaktom tychże z emigracją w Stanach Zjednoczonych⁶⁷.

MSW przekazało kwestę powołania odrębnej instytucji łemkowskiej Komisji Narodowościowej przy KC PZPR. 28 sierpnia 1958 r. odbyła się narada w sprawie mniejszości ukraińskiej⁶⁸, na której przedstawiciele Zarządu Głównego UTSK zaprezentowali działalność łemkowskiego Komitetu Organizacyjnego jako sterowanego z zagranicznych ośrodków w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, dążącego do wykreowania nowego ruchu narodowego przy wykorzystaniu do tego celu Łemków. Zauważano, iż naród łemkowski jest sztucznym terminem dla określenia „narodu, który faktycznie nie istnieje”⁶⁹. Podejmowane kroki zmierzały, w opinii działaczy ukraińskich, do rozbicia jedności narodowej Ukraińców. Ponadto nakreślono szkalujące artykuły nt. działalności UTSK na łamach „Karpaskiej Rusi”, zarzucające towarzystwu ukrainizację Łemków. Podkreślono, iż kultura łemkowska jest częścią składową

⁶³ APZG KW PZPR 127, Perspektywiczny plan pracy Grupy III Wydziału III po zagadnieniu mniejszości ukraińskiej/łemkowskiej, z 1958 r., k. 22.

⁶⁴ *Ibidem*, k. 23.

⁶⁵ *Ibidem*, k. 24.

⁶⁶ *Ibidem*, k. 25.

⁶⁷ *Ibidem*, k. 26.

⁶⁸ J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 288.

⁶⁹ AIPN BU MSW 1585/7110, Zagadnienie Łemków w całokształcie działalności UTSK w Polsce, dokument z posiedzenia Komisji do Spraw Narodowościowych, z dnia 11 sierpnia 1958 r., k. 30; por. R. Drozd, *Polityka władz...*, s. 161; J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 288.

narodowej kultury ukraińskiej, zapewniając, iż stowarzyszenie stara się rozwijać tradycje największej ukraińskiej grupy regionalnej⁷⁰. „Pielęgnowując regionalne tradycje łemkowskie nie zapominamy również o szerzeniu narodowej ukraińskiej kultury wśród tej ludności, gdyż w przeciwnym wypadku jak każda grupa regionalna bez łączności z całym narodem tak i ona pozostałaby okaleczonym odłamkiem etnicznym niezdolnym do życia i twórczości”⁷¹. Przekonywano, iż UTSK nie prowadzi przymusowej ukrainizacji, stojąc jednakże na stanowisku, iż łemkowski naród nie istnieje, gdyż Łemkowie stanowią integralną część narodu ukraińskiego⁷². Proponowano przeciwstawienie się działalności destabilizującej życie osiedleńców na ziemiach ponemieckich poprzez pomoc w zagospodarowaniu, przygotowywanie na łamach „Naszego Słowa” cyklu publikacji poświęconych walce Łemków o jedność z Ukraińcami. Projektowano w pracy społeczno-kulturalnej uwzględnianie różnic regionalnych ludności łemkowskiej⁷³. Planowano także w redakcji „Naszego Słowa” rekrutację korespondentów do jednostronicowego dodatku w etnolekcie łemkowskim, a także zmiany szaty graficznej i selekcji materiału kierowanego do tej społeczności⁷⁴.

Działalność łemkowskiego Komitetu Organizacyjnego uznano za nielegalną. Komisja nie wydała zgody na powołanie tej instytucji, powołując się na fakt możliwości rozwoju regionalnej kultury łemkowskiej w ramach UTSK⁷⁵. Tym samym Tymczasowy Komitet nie zyskał aprobaty władz PRL i nie został ostatecznie zatwierdzony. Próba jego powołania pokazuje jednak, jak głęboki był rozdźwięk między działaczami ukraińskimi a łemkowskimi⁷⁶. Syrnyk uważa, że nieuznanie Łemków za odrębny naród, a tylko grupę regionalną narodu ukraińskiego, było pyrrusowym zwycięstwem ugrupowania ukraińskiego⁷⁷.

Komisja KC PZPR ds. Narodowościowych w kwestii działalności społeczno-kulturalnej ludności łemkowskiej dostrzegła jednak potrzebę umożliwienia działalności UTSK⁷⁸. Jeszcze w 1957 r. we wnioskach Komisji KC PZPR do Spraw Narodowościowych znalazł się zapis, iż UTSK powinno zwracać większą uwagę na formy pracy wśród ludności łemkowskiej, odpowiednio wybierać działaczy Towarzystwa na terenach zamieszkałych przez Łemków, a także poświęcić więcej miejsca na łamach „Naszego Słowa” dla artykułów w etnolekcie łemkowskim⁷⁹.

⁷⁰ AIPN BU MSW 1585/7110, Zagadnienie Łemków w całokształcie działalności UTSK w Polsce, dokument z posiedzenia Komisji do Spraw Narodowościowych, z dn. 11 VIII 1958, k. 33.

⁷¹ *Ibidem*, k. 34

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*, k. 35.

⁷⁴ *Ibidem*, k. 36.

⁷⁵ AIPN BU MSW 1585/7092, Sprawozdanie komisji powołanej w dniu 22 stycznia 1972 r. przez Prezydium Zarządu Głównego UTSK w celu zbadania działalności w Towarzystwie Pawła Stefanowskiego, Teodora Gocza i Michała Dońskiego, k. 26.

⁷⁶ M. Barwiński, *Ukraińskie i łemkowskie struktury...*, s. 116.

⁷⁷ J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 289.

⁷⁸ AAN KC PZPR 138, Wniosek Komisji KC PZPR ds. Narodowościowych w sprawie pracy społeczno-kulturalnej wśród ludności łemkowskiej, z listopada 1959 r., k. 115.

⁷⁹ AAN KC PZPR 146, Wnioski Komisji KC PZPR do Spraw Narodowościowych na podstawie analizy pracy UTSK, oceny czasopisma ukraińskiego „Nasze Słowo” oraz w sprawie realizacji kwietniowej Uchwały Sekretariatu KC PZPR, z czerwca 1957 r., k. 54.

Na posiedzeniu Komisji w listopadzie 1959 r. stwierdzono, iż „Sytuacja wśród ludności łemkowskiej wymaga od czołowego aktywu ukraińskiego Towarzystwa społeczno-kulturalnego specjalnego zainteresowania się i troskliwego podejścia”. Dlatego też zwróciła uwagę na przeznaczenie miejsc w składzie Zarządu Głównego Towarzystwa i Prezydium dla osób pochodzenia łemkowskiego. Postanowiono także powołać przy Zarządzie Głównym UTSK Zarząd Sekcji ds. Rozwoju Regionalnej Kultury Łemkowskiej, jako jego część składową. Uchwalono także możliwość powołania kolegium do współpracy z redakcją „Naszego Słowa” celem wydawania dodatku zatytułowanego „Łemkiwska Storinka”, dostarczającego informacji o życiu codziennym, kulturze i tradycji tej grupy etnicznej. Celem sekcji było kultywowanie regionalnych tradycji poprzez zakładanie „zespołów teatralnych, chóranych, tanecznych, których repertuar będzie oparty o folklor łemkowski”⁸⁰, jak również umożliwienie rozwoju rękodzieła artystycznego (wyroby włókiennicze, rzeźba, m.in. snycerstwo). Ponadto sekcja miała zajmować się organizacją spotkań kulturalnych w środowiskach łemkowskich, jak również odczytów dotyczących historii Łemków. Podejmować miała także współpracę z wydziałami kultury rad narodowych, celem umożliwienia działalności społeczno-kulturalnej Łemków. Ważnym aspektem działalności nowej jednostki przy Zarządzie UTSK było kultywowanie wspólnej walki w podziemiu komunistycznym przeciwko niemieckiemu okupantowi⁸¹.

21 listopada 1959 r. z rekomendacji Komisji ds. Narodowościowych KC PZPR powołano przy ZG UTSK Tymczasowy Zarząd Sekcji ds. Rozwoju Regionalnej Kultury Łemkowskiej. Jej przewodniczącym mianowano Michała Dońskiego, w skład Zarządu weszli Bogdan Siokoło, Jarosław Polański, Henryk Żak, Mikołaj Mochnacki i Stefan Makuch⁸². Do współpracy zaproszono również innych łemkowskich działaczy: Stefana Wanca, a także przedstawiciele ludności łemkowskiej z ziem poniemieckich: Teodora Kuziaka z Wrocławia, Teodora Fedaka ze Szczecina, Jarosława Polańskiego z Zielonej Góry oraz Stefana Syrotiaka z Poznania⁸³. Utworzenie Sekcji przy Zarządzie Głównym UTSK, której przewodniczącym został Michał Doński, a sekretarzem mianowano Pawła Stefanowskiego, których uznawano w MSW za „wielkich orędowników sprawy łemkowskiej w Polsce”, jest interesujące; prawdopodobnie był to wyraz dążenia polskich władz do uspokojenia „separatystycznych żądań” w ukraińskim towarzystwie. Celem powstania Zarządu Sekcji ds. Rozwoju Regionalnej Kultury Łemkowskiej, opartego na działaczach PZPR i UTSK wywodzących się z tej społeczności, była stabilizacja nastrojów wśród ludności łemkowskiej w dotychczasowym miejscu pobytu na obszarze północno-zachodniej Polski⁸⁴. Roman Drozd ocenia powstanie Sekcji jako inicjatywę

⁸⁰ AAN KC PZPR 138, Wniosek Komisji KC PZPR ds. Narodowościowych w sprawie pracy społeczno-kulturalnej wśród ludności łemkowskiej, z listopada 1959 r., k. 115.

⁸¹ *Ibidem*, k. 116.

⁸² J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 290; R. Drozd, *Polityka władz...*, s. 163.

⁸³ AIPN BU MSW 1585/7110, Notatka w sprawie powołania Zarządu Sekcji ds. Rozwoju Regionalnej Kultury Łemkowskiej przy Zarządzie Głównym UTSK, z 11 listopada 1959 r., k. 59.

⁸⁴ *Ibidem*, k. 60; *ibidem*, Wnioski Komisji KC PZPR ds. Narodowościowych w sprawie pracy społeczno-kulturalnej wśród ludności łemkowskiej, z listopada 1959 r., k. 57.

polskich władz dążących do rozbicia społeczności ukraińskiej. Zdaniem badacza oderwanie Łemków od Ukraińców miało sprzyjać procesowi polonizacji ludności łemkowskiej i osłabieniu ukraińskiej mniejszości narodowej⁸⁵.

W ciągu pół roku od powstania Sekcja zorganizowała na obszarze dawnej Łemkowszczyzny regionalne łemkowskie zespoły artystyczne w miejscowościach Bielanka, Bartne, Wysowa, Zydranowa i Komańcza⁸⁶. Ponadto w Zdyni, Rozdzieli, Regietowie zawiązano kółka rolnicze. W 1960 r. doszło do próby zorganizowania we wsiach sekcji łemkowskich, co spotkało się z opozycją w UTSK⁸⁷. Do 1963 r. utworzono dodatkowo zespoły amatorskie w Łosiu i Turzańsku, organizowano także specjalne odczyty⁸⁸. W 1962 r. Sekcja Łemkowska podjęła inicjatywę budowy pomnika w Uściu Gorlickim dla uczczenia pamięci poległych partyzantów łemkowskich. Realizacji projektu podjął się miejscowy ZBOWiD, prowadząc zbiórkę pieniężną na Rzeszowszczyźnie⁸⁹.

Z rekomendacji Komisji Narodowościowej powstała „Łemkiwska Storinka”, jednostronicowy dodatek do „Naszego Słowa”. Publikowano na jego łamach korespondencję Łemków do redakcji w sprawie rekompensat, powrotów ludności na dawne miejsce zamieszkania, jak również przydzielanych przez państwo kredytów. Ponadto publikowano poezję, a także artykuły o charakterze regionalnym i informacyjnym. Sporadycznie pojawiały się informacje dotyczące gospodarki wiejskiej, tzw. „Poradnik gospodarza”. Na łamach wydawanego dodatku ukraińscy publicyści propagowali wśród Łemków przesvědzenie, iż nie stanowią odrębnego narodu, ale grupę regionalną narodu ukraińskiego. Tym samym dodatek „Łemkiwska Storinka” w planach działaczy ukraińskich miał stać się narzędziem propagandy, wykorzystywanym do ukrainizacji Łemków oraz zwalczania lansowanych przez amerykańską „Karpaską Ruś” teorii⁹⁰. Początkowo w rozporządzeniu Komisji ds. Narodowości dodatek do „Naszego Słowa” miał być przygotowywany w etnolekcie łemkowskim, jednakże ostatecznie był wydawany także w języku ukraińskim⁹¹.

Z Redakcją „Naszego Słowa” współpracowali Łemkowie Jarosław Merena, Jan Fudźak, Jarosław Zwoliński oraz Piotr Fecica, reprezentujący nurt opowiadający się za współpracą z działaczami UTSK. Z jednej strony propagowali oni podkreślanie różnic regionalnych ludności łemkowskiej, ale z drugiej stronili od krytyki „Karpaskiej Rusi”. Warto zwrócić uwagę, iż grupa ta odcinała się od działalności skrajnego ugrupowania łemkowskiego, m.in. Krynickiego, który zarzucał jej polonizację Łemków. Oznacza to, iż łemkowskie środowisko było podzielone w poszukiwaniu dróg działalności na rzecz rozwoju kultury łemkowskiej. Z pewnością

⁸⁵ R. Drozd, *Polityka władz...*, s. 163.

⁸⁶ APZG KWPZPR 126, Ocena działalności UTSK z czerwca 1961 r., k. 34.

⁸⁷ *Ibidem*, k. 35.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ AIPN BU MSW 1585/7092, Sprawozdanie komisji powołanej w dniu 22 stycznia 1972 r. przez Prezydium Zarządu Głównego UTSK w celu zbadania działalności w Towarzystwie Pawła Stefanowskiego, Teodora Gocza i Michała Dońskiego, k. 24.

⁹⁰ AAN KC PZPR 146, Sprawozdanie Redakcji „Nasze Słowo” w drugim półroczu 1957 r., k. 119.

⁹¹ „Лемківська Сторінка” nr 17(558), 13 IV 1967, s. 5; nr 37(474), 12 IX 1965, s. 5; *ibidem*, nr 37(526), 11 IX 1966, s. 5; nr 40 (529), 2 X 1966, s. 5; nr 42(531), 16 X 1966, s. 5.

korespondujący z „Łemkowską Storinką” działacze tworzyli umiarkowane stronnictwo, dążące do pracy kulturowo-społecznej w ramach UTSK⁹².

Działacze łemkowscy publikowali na łamach „Łemkowskiej Storinki”, podejmując polemikę z proukraińskimi artykułami, pisząc w etnolekcie łemkowskim. Unikali jednakże lansowanych przez „Karpaską Rus” teorii. Jarosław Merena podjął dyskusję na łamach „Łemkowskiej Storinki” z artykułem M. Buriaka *Cos niecos o dialekcie łemkowskim*, opublikowanemu w „Naszym Słowie” 22 sierpnia 1965 r., gdzie autor nazwał etnolekt łemkowski gwara, propagując użycie języka ukraińskiego. Merena w tekście *Poszukiwania dotyczące dialektu* podkreślał potrzebę użycia i upowszechnienia wszystkich gwar „dialektu łemkowskiego”⁹³. Oznacza to, że linia czasopisma była niejednolita. Polemika z ukraińskojęzycznymi artykułami prowadzona przez łemkowskich publicystów, uznawanych zresztą za propolskich, wskazuje że władze przyzwały na rozwój innej niż ukraińska tożsamości. Otwartym pytaniem pozostaje, czy w zestawieniu publikacji ukraińskich i łemkowskich działaczy władze polskie upatrywały narzędzia polonizacji Łemków poprzez rozbitcie tożsamości i zakwestionowanie wizji własnego pochodzenia?

Kwestia łemkowskiego etnolektu była szeroko omawiana na łamach „Łemkowskiej Storinki”, zwłaszcza w publikacjach ukraińskich autorów. W artykule *Dialekt łemkowski a nie łemkowska gwara* podkreślano jego przynależność do grupy południowo-zachodnich dialektów języka ukraińskiego. Udowodniano także, że ludność łemkowska nie posiada jednego w pełni uformowanego etnolektu. Pisano wprost: „w dialekcie łemkowskim jest kilka gwar, których cechy nie zawsze są zrozumiałe przez samych Łemków, posługujących się innymi gwarami”; z tego też powodu propagowano drukowanie wyjaśnień w „Łemkowskiej Storince” najbardziej typowych, stylistycznych, fonetycznych cech dialektu łemkowskiego⁹⁴. Godnym uwagi jest konsekwentne stosowanie określenia „dialekt” dla etnolektu łemkowskiego, opozycyjnie do propagowanego przez „Karpaską Rus” określenia „język łemkowski”. Istotne jest także podkreślanie jedności narodowej Łemków i Ukraińców.

Na łamach „Łemkowskiej Storinki” poruszano również kwestię pochodzenia ludności łemkowskiej, starając się obalić teorię wołosko-rusińską. W ukraińskojęzycznym artykule *Krzyżowanie i pochodzenie Łemków* podkreślano, iż „Wyprowadzanie Łemków ze skrzyżowania Rusina z Wołochem jest zwyczajnym absurdem. Wołosko-Rusińscy pastuchowie przebywali na ziemiach Zachodniej Ukrainy w XV–XVI wieku, czyli w czasach, kiedy naród ukraiński na całej przestrzeni tworzył skryształowaną jedność duchową, stabilny naród, na który garstka pastuchów nie mogła mieć żadnego wpływu”⁹⁵. W podobnym tonie napisany został artykuł *O Wołochach i pochodzeniu Łemków*, w którym autor zauważał, iż „Próba wywodzenia pochodzenia, przez jakiegokolwiek autora, Łemków od Wołochów świadczy o jego całkowitej ignorancji w tym temacie albo o umyślne fałszerstwo w określonym celu.

⁹² AIPN BU MSW 1585/7094, Notatka z narady korespondentów i działaczy łemkowskich, ukraińskiego czasopisma „Nasze Słowo” odbytej w dniu 16 kwietnia 1957 r. w Warszawie, k. 2.

⁹³ „Лемківська Сторінка” 19 IX 1965, nr 38(475), s. 5.

⁹⁴ „Лемківська Сторінка” 12 IX 1965, nr 37(474), s. 5.

⁹⁵ „Лемківська Сторінка” 16 X 1966, nr 42(531), s. 5; tłum. A. Szafran.

Właśnie Łemkowie po rozpadzie Rusi Halicko-Wołyńskiej w ciągu 600 lat zachowali swój język i nazwę «Rusin», co jest dowodem na to, że ich pochodzenie nie jest ani polskie, ani wołoskie⁹⁶. Natomiast autor artykułu *Czy Wołosi byli na Łemkowszczyźnie?* dopuszczał możliwość, iż na obszar Karpat na przełomie XIV i XV w. napływała ludność rusińska, która zrutenizowała nielicznych Wołochów, którzy „przybyli do Karpat nie jako «sławni wojownicy» ani jako nosiciele kultury, zaś przemieszczali się w poszukiwaniu chleba, a rzadziej pastwisk dla swoich owiec⁹⁷».

Część aktywu łemkowskiego podchodziła sceptycznie do tegoż dodatku. Antoni Kroh wspomina: „patrzano z niechęcią na winietę «Łemkiwskiej Storinki», kolumny poświęconej sprawom łemkowskim w ukraińskim piśmie «Nasze Słowo», wychodzącym w Warszawie. W tytuł wkomponowano sielski rysunek: pastuszek gra na fujarce, owieczki się pasą, pagórki, drzewka. Totalna sielanka, kochany ludowy prymityw, utrwalający stereotyp Łemka-chłopka⁹⁸».

Współpracę między Sekcją a UTSK oceniano w ukraińskiej organizacji słabo, wskazując, iż sprowadza się ona wyłącznie do korzystania z funduszy budżetowych Towarzystwa na finansowanie działalności łemkowskich amatorskich zespołów artystycznych na terenie województwa rzeszowskiego⁹⁹. Zauważano konsekwencje braku opracowania regulaminu działalności sekcji, które doprowadziły do samodzielnego wyboru metod pracy, w szczególności wspomniane wcześniej próby organizacji kół tegoż referatu¹⁰⁰. Ukraińskie towarzystwo negatywnie oceniało także „separatystyczne postawy” Sekcji na działalność UTSK na terenie województwa wrocławskiego oraz Ziemi Lubuskiej. Wskazywano, iż pomimo interwencji partii Paweł Stefanowski oraz Michał Doński „w dalszym ciągu nie godzą się ze stanowiskiem, że Łemkowie to regionalna część składowa narodu ukraińskiego¹⁰¹». Ponadto Michałowi Dońskiemu zarzucano publikację artykułów na łamach „Karpaskiej Rusi¹⁰²». UTSK dążyło do likwidacji tendencji „separatystycznych” wewnątrz stowarzyszenia, które zdaniem członków Zarządu Głównego prowadziły do konfliktów narodowościowych, o co oskarżały grupę łemkowską¹⁰³. W 1963 r. Zarząd Główny UTSK przedstawił Komisji ds. Narodowości sprawozdanie z współpracy z Sekcją, w której scharakteryzowano problemy „wynikające z błędnej orientacji politycznej kierowniczego aktywu i jego separatystycznych tendencji”. Wskazywano, iż polityka Sekcji nie zmieniła się pomimo upomnień ze strony zarządu UTSK. Zauważano, iż jednostka ta, jako działająca przy Towarzystwie, zobowiązana jest do podejmowania inicjatyw zgodnych ze statutem¹⁰⁴. Ponieważ organizacja

⁹⁶ „Лемківська Сторінка” nr 40(529), 2 X 1966, s. 5; tłum. A. Szafran.

⁹⁷ „Лемківська Сторінка” nr 31(520), 31 VII 1966, s. 5; tłum. A. Szafran.

⁹⁸ A. Kroh, *Za tamtą górą. Wspomnienia łemkowskie*, Warszawa 2016, s. 15.

⁹⁹ *Ibidem*, k. 23.

¹⁰⁰ APZG KWPZPR 126, Ocena działalności UTSK z czerwca 1961 r., k. 35.

¹⁰¹ AIPN BU MSW 1585/7092, Informacja o sprawach zawartych w Wyciągu Korespondencyjnym nr 31 z Ottawy z dnia 3 stycznia 1965 r., k. 7.

¹⁰² *Ibidem*, k. 8.

¹⁰³ APZG KWPZPR 126, Ocena działalności UTSK z czerwca 1961 r., k. 36.

¹⁰⁴ AIPN BU MSW II 1585/7110, Informacja o działalności UTSK z uwzględnieniem przygotowań do III Zjazdu, k. 80.

nie podejmowała się tworzenia punktów nauki języku ukraińskiego, jak również podejmowała próby odłączenia Sekcji od UTSK, (m.in. M. Doński i P. Stefanowski starali się o przeniesienie jej pod opiekę Wydziału Kultury); podjęto decyzję o usunięciu dotychczasowych członków Sekcji i wyborze nowych spośród działaczy UTSK z obszaru ziem zachodnich i północnych¹⁰⁵. Zarząd Główny krytykował także kolegium redakcyjne „Łemkiwskiej Storinki”, gdyż zamieszczanie na łamach dodatku treści dotyczących tradycji łemkowskich zamiast ukrainizacji prowadziło do rozbudzenia tęsknoty za Łemkowszczyzną¹⁰⁶.

Kontrola Sekcji Łemkowskiej przez UTSK tylko zaostrzyła starania łemkowskich działaczy o powołanie własnej organizacji. 29 listopada 1963 r. grupa ta pod przewodnictwem Michała Dońskiego oraz Pawła Stefanowskiego przedstawiła Komisji ds. Narodowości KW w Rzeszowie projekt utworzenia odrębnego towarzystwa społeczno-kulturalnego dla Łemków. Ponownie władze zajęły negatywne stanowisko wobec łemkowskiej inicjatywy¹⁰⁷. W 1962 r. miała miejsce próba dyskredytacji działaczy łemkowskich w oczach społeczeństwa; doszło do procesów Michała Kowalskiego, M. Truchana oraz Jana Fudziaka. Michał Kowalski został skazany na sześć lat więzienia za współpracę z zagranicznymi „ośrodkami nacjonalistycznymi”¹⁰⁸. 18 września 1965 r. Zarząd Główny UTSK ostatecznie zmienił skład osobowy zarządu Sekcji Łemkowskiej, powołując do niego umiarkowanych działaczy łemkowskich: T. Gocza, I. Kosarewicz, S. Wancę, G. Pecucha, I. Myrnę, W. Romaniaka, D. Dawida oraz J. Polańskiego. Wkrótce działalność Sekcji zamarła¹⁰⁹. Michał Doński po fiasku utworzenia łemkowskiej organizacji wycofał się chwilowo z pracy w UTSK¹¹⁰, pomimo ponownego wybrania go na przewodniczącego Zarządu Wojewódzkiego i członka Prezydium ZG UTSK. Z końcem 1966 r. Dońskiego mianowano wicedyrektorem Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Handlu Opalem i Materiałami Budowlanymi w Rzeszowie¹¹¹. Jarosław Syrnyk zwraca uwagę na łagodne potraktowanie, a także początkowe tolerowanie działalności M. Dońskiego przez polskie władze w kontekście procesu Michała Kowalskiego¹¹².

Powtórne uaktywnienie Łemków miało miejsce na przełomie 1967/1968 r. W środowisku działaczy łemkowskich na Dolnym Śląsku powstał projekt utworzenia „komisji historycznej” przy ZW UTSK we Wrocławiu. W skład zarządu weszli:

¹⁰⁵ *Ibidem*, k. 81.

¹⁰⁶ J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 292.

¹⁰⁷ AIPN BU MSW II 1585/7110, Informacja o działalności UTSK z uwzględnieniem przygotowań do III Zjazdu, k. 80; por. J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 293.

¹⁰⁸ APZG KW 531, Pismo do I-go Sekretarza Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Zielonej Górze o sytuacji w środowiskach mniejszości ukraińskiej na terenie województwa zielonogórskiego, z dn. 26 IX 1962, k. 55; J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 290; A. Słabig, *Sluzba Bezpieczenstwa a Michal Kowalski. Przyczynek do problemu inwigilacji ukraińskich działaczy społecznych na Ziemi Lubuskiej*, „Słupskie Studia Historyczne” 18, 2012, s. 261.

¹⁰⁹ R. Drozd, *Polityka władz...*, s. 165.

¹¹⁰ AIPN BU MSW 1585/7095, Sprawozdanie komisji powołanej w dniu 22 stycznia 1972 r. przez Prezydium Zarządu Głównego UTSK w celu zbadania działalności w Towarzystwie Pawła Stefanowskiego, Teodora Gocza i Michała Dońskiego, k. 26.

¹¹¹ M. Krzysztofiński, J. Pisuliński, *Michał Doński...*, s. 434.

¹¹² J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 290.

Bazyli Szost jako przewodniczący, Michał Stach, Lubomir Piech, Leon Gal i Maksymilian Maslej. Komisja zrzeszała także Mirosława Chomiaka, Szymona Choroszczaka, Piotra Gandza, Aleksandra Jedynaka, Igora Rydzanicza, Emiliana Saleja, Jana Stawiskiego, Bazylego Świątkowskiego oraz Jana Szkurata. Celem „Komisji historycznej” było zebranie i opracowanie materiałów dotyczących udziału ludności łemkowskiej w walce o wyzwolenie państwa polskiego podczas II wojny światowej. Przygotowane publikacje miały powstać w 25. rocznicę zakończenia wojny oraz powstania Polski Ludowej. Komisja przystąpiła do opracowania ankiety skierowanej do ludności łemkowskiej¹¹³. W efekcie w „Łemkiwskiej Storince” ukazał się m.in. artykuł *Trzeba znać swoją historię* nt. Łemków walczących z okupantem niemieckim¹¹⁴. Pomimo początkowego poparcia przez Zarząd Główny UTSK, „Komisja historyczna” została rozwiązana, a Bazyli Szost ponownie utracił funkcję przewodniczącego ZW UTSK we Wrocławiu¹¹⁵.

Po opublikowaniu na łamach „Naszego Słowa” listu autorstwa Pawła Stefanowskiego z dnia 26 lutego 1967 r. Zarząd UTSK ponownie przyjął obu działaczy do Towarzystwa. Powodem tej decyzji była potrzeba rozwoju działalności kulturalno-oświatowej na terenie Rzeszowszczyzny. 7 lipca 1967 r. powołano Zarząd Wojewódzki UTSK z siedzibą w Przemyślu, z Michałem Dońskim jako przewodniczącym oraz z Pawłem Stefanowskim i Teodorem Goczem w składzie prezydium¹¹⁶. 17 sierpnia 1968 r. działacze ci założyli Izby Pamiątek Łemkowskiej Regionalnej Kultury w Zydranowej, gdzie początkowo gromadzono pamiątki rodziny Goczów¹¹⁷.

19 grudnia 1968 r. grupa działaczy łemkowskich z województwa rzeszowskiego skierowała list do KC PZPR, w którym zwracali się z prośbą o rozwiązanie problemów dotyczących zadośćuczynienia za moralne i materialne straty poniesione w ramach akcji „Wisła”, zapewnienie przedstawicielstwa łemkowskiego we władzach rad narodowych z przedstawicielem w Sejmie, zapewnienie rozwoju kultury łemkowskiej, ochronę zabytków, utworzenie placówki naukowo-badawczej oraz muzeum łemkowskiego, zapewnienie warunków do utworzenia zawodowego łemkowskiego zespołu pieśni i tańca. Ponadto postulowano zatrudnianie w szkołach z językiem ukraińskim nauczycieli pochodzenia łemkowskiego, jak również uznanie zasług Łemków walczących z okupantem niemieckim. Swoje postulaty motywowano potrzebą ochrony tej grupy etnicznej przed zanikiem¹¹⁸.

W listopadzie 1971 r. kierownictwo Zarządu Powiatowego UTSK w Gorlicach razem z przedstawicielami kół UTSK w Bielance, Bartnem, Gorlicach, Hańczowej, Grabiu, Polanach, Zydranowej, Komańczy i Mokrem oraz przedstawicielami

¹¹³ *Ibidem*, s. 296–297.

¹¹⁴ „Лемківська Сторінка” nr 7(653), 6 II 1969, s. 5.

¹¹⁵ J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 296–297.

¹¹⁶ AIPN BU MSW 1585/7092, Sprawozdanie komisji powołanej w dniu 22 stycznia 1972 r. przez Prezydium ZG UTSK w celu zbadania działalności w Towarzystwie Pawła Stefanowskiego, Teodora Gocza i Michała Dońskiego, k. 24.

¹¹⁷ *Ibidem*, Pismo Zarządu Koła UTSK do Plenum ZG UTSK w Warszawie, z dn. 13 II 1972, k. 30.

¹¹⁸ AIPN BU MSW 1585/7096, Pismo Komunistów i bezpartyjnych byłych partyzantów GL-AL byli obrońcy Armii Czerwonej i Ludowego Wojska Polskiego z Łemkowszczyzny do Komisji Wniosków V Zjazdu PZPR, z dn. 2 XI 1968, k. 23.

Zarządu Powiatowego UTSK w Sanoku wystosowało wspólny list do Komisji Wniosków KC na VI zjazd PZPR poświęcony „położeniu ludności ukraińskiej w PRL i nierealizowaniu wytycznych PZPR przez urzędników rad narodowych różnych szczebli i Zarząd Główny UTSK w dziedzinie polityki narodowościowej”¹¹⁹. Autorami listu byli Paweł Stefanowski, Michał Doński oraz Teodor Gocz. W petycji tej ponownie wystosowano żądania powrotu ludności ukraińskiej oraz łemkowskiej na obszar południowo-wschodniej Polski¹²⁰.

Nie zakończyły się także łemkowsko-ukraińskie tarcia w ramach Towarzystwa. „Prawie każde zebranie Zarządu Powiatowego UTSK i kół nacechowane było różnego rodzaju żądaniami i wystąpieniami pod adresem władz w sprawie zwrotu nieruchomości, lasów itp. Na zebraniach tych równocześnie wysuwano różne zarzuty o rzekomej dyskryminacji mniejszości narodowych, ich krzywdzie, a nadto imputowano władzom wyłączne popieranie osadników polskich. Do tych spraw dołączano również sprawy rzekomego dyskryminowania wyznania prawosławnego”¹²¹. 8 marca 1967 r. Teodor Gocz zwrócił się do Zarządu Głównego UTSK w Warszawie z informacją o dyskryminacji narodowościowej i prześladowaniu na tle religijnym osób wyznania prawosławnego w miejscowości Polany przez ludność wyznania katolickiego obu obrządków¹²². Przyczyną był spór o miejscową cerkiew, przekazaną przez władze wiernym prawosławnym¹²³.

Działalność grupy łemkowskiej, zwłaszcza Stefanowskiego oraz Dońskiego, spotkała się z ostrą krytyką czołowego aktywisty UTSK¹²⁴. Kilkakrotnie pozbawiano ich kierowniczych funkcji w organizacji. UTSK oskarżyło aktywistów o pracę niezgodną ze statutową działalnością Towarzystwa. Jednym z głównych zarzutów była praca na linii zachowania i rozwoju regionalnej kultury łemkowskiej, zanedbywano natomiast organizację uroczystości upamiętniających przedstawicieli kultury ukraińskiej, takich jak Taras Szewczenko, Iwan Kotlarewski, Łesia Ukrainka oraz Wasyl Stefanyk¹²⁵. Ponadto społeczność ukraińska zarzucała działaczom łemkowskim kontakty z amerykańskim „Łemko-Sojuzem” oraz redakcją „Karpaskiej Rusi”. Za współpracę z tą organizacją, a także podejmowanie uchwał bez zgody Zarządu Głównego UTSK, 22 marca 1970 r. plenum zarządu usunęło Dońskiego ze składu prezydium Towarzystwa, a także podjęło starania o wydalenie go z funkcji przewodniczącego Zarządu Wojewódzkiego UTSK w Rzeszowie. 22 stycznia

¹¹⁹ AIPN BU MSW 1585/7092, Sprawozdanie komisji powołanej w dniu 22 stycznia 1972 r. przez Prezydium ZG UTSK w celu zbadania działalności w Towarzystwie Pawła Stefanowskiego, Teodora Gocza i Michała Dońskiego, k. 22.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ *Ibidem*, Pismo PPRN w Gorlicach do Przewodniczącego Prezydium WRN, z dn. 16 VIII 1972, k. 38.

¹²² AIPN BU MSW 1585/7093, Pismo Głównego Zarządu UTSK do Ministerstwa Sprawy Wewnętrznych, z dn. 8 III 1967, k. 4.

¹²³ AIPN BU MSW 1585/7093 Pismo T. Gocza do ZG UTSK w Warszawie, z dn. 20 II 1967, k. 5.

¹²⁴ AIPN BU MSW 1585/7092, Informacja o sprawach zawartych w Wyciągu Korespondencyjnym nr 31 z Ottawy z dnia 3 stycznia 1965 r., k. 7; *ibidem*, Sprawozdanie komisji powołanej w dniu 22 stycznia 1972 r. przez Prezydium ZG UTSK w celu zbadania działalności w Towarzystwie Pawła Stefanowskiego, Teodora Gocza i Michała Dońskiego, k. 22.

¹²⁵ *Ibidem*, k. 24.

1972 r. powołano komisję przy Prezydium Zarządu Głównego UTSK w celu zbadania działalności w Towarzystwie łemkowskich działaczy Pawła Stefanowskiego, Teodora Gocza i Michała Dońskiego. Komisja, powołując się na szkodliwą działalność Stefanowskiego oraz Gocza, podjęła decyzję o wydaleniu ich z Wojewódzkiego UTSK. Podtrzymano także decyzję Zarządu UTSK w Rzeszowie z dnia 19 grudnia 1971 r. o wykluczeniu z Towarzystwa Michała Dońskiego¹²⁶.

Obok wspomnianej współpracy z emigracyjnymi ośrodkami w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, środowisko ukraińskie zarzucało wyżej wymienionym niezgodne ze statutem dysponowanie funduszami Towarzystwa, organizowanie bez uzgodnienia z władzami UTSK Klubu Miłośników Kultury łemkowskiej w Gorlicach, w czym dopatrywano się próby rozwoju kultury łemkowskiej bez udziału ukraińskiej organizacji¹²⁷. Jednym z głównych zarzutów było także korzystanie z dotacji od Łemko-Sojuzu. Władze UTSK dopatrywały się w niej przede wszystkim celów politycznych. „Pomoc dolarowa była niewątpliwie niebezinteresowna. Jeśli zważyć, że ofiarodawcami byli ludzie i organizacje głoszące teorie o istnieniu narodu łemkowskiego i potrzebie stworzenia neutralnego państwa karpatorskiego na wzór Szwajcarii, w którego szkołach i urzędach ma być wprowadzony język łemkowski to staje się oczywiste, że ich działalność nosi charakter polityczny i jest sprzeczna z założeniami statutowymi UTSK¹²⁸”. Źródła „separatyizmu łemkowskiego” dopatrywano się we wpływie zarówno Łemko-Sojuzu, jak i „Organizacji Obrony łemkowszczyzny”, zwłaszcza po zjednoczeniu obu organizacji oraz wystosowania przez nich rezolucji XXIV Zjazdu Łemko-Sojuzu do sekretarza generalnego ONZ z projektem „autonomizacji” łemkowszczyzny¹²⁹.

Działalność Dońskiego, Gocza oraz Stefanowskiego w ramach UTSK w środowisku ukraińskim postrzegano jako „prowadzenie dwulicowej polityki zmierzającej do skompromitowania i rozsadzenia od wewnątrz Towarzystwa, by po jego upadku zorganizować własne łemkowskie towarzystwo¹³⁰”. Takową próbę dostrzeżono w wystosowaniu przez łemkowskich aktywistów listu na VI Zjazd PZPR, w którym wystąpiono o powrót ludności ukraińskiej oraz łemkowskiej na obszar południowo-wschodniej Polski¹³¹.

Sprzeciw wobec decyzji Zarządu Głównego wniosło koło UTSK w Zyn-dranowej w powiecie krośnieńskim¹³². W skierowanym do Plenum ZG UTSK piśmie zakwestionowano wykluczenie Dońskiego z Towarzystwa oraz zawieszenie w członkostwie Gocza i Stefanowskiego, powołując się na Kodeks postępowania administracyjnego, a w szczególności na uchwałę KC PZPR w sprawie załatwienia

¹²⁶ *Ibidem*, k. 27.

¹²⁷ Pawłowi Stefanowskiemu zarzucano także niewywiązanie się z inwentaryzacji w Muzeum Regionalnej Kultury łemkowskiej w Zyn-dranowej; *ibidem*, k. 25; APR UW 1258/142, Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, k. 15.

¹²⁸ AIPN BU MSW 1585/7092, Sprawozdanie komisji powołanej w dniu 22 stycznia 1972 r. przez Prezydium ZG UTSK w celu zbadania działalności w Towarzystwie Pawła Stefanowskiego, Teodora Gocza i Michała Dońskiego, k. 26.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² *Ibidem*, Pismo PWRN w Rzeszowie MSW, z dn. 11 III 1972, k. 28.

skarg i zażaleń obywateli, obowiązującą od dnia 1 września 1971 r. a także na art. 73 ust. Konstytucji PRL¹³³ o prawie obywateli do składania skarg i zażaleń do wszystkich organów państwa. „Uważamy, że skierowanie pisma do władz partyjnych w istotnych sprawach dotyczących ludności ukraińskiej i UTSK w PRL nie jest wykroczeniem statutowym jako członków UTSK, ani też naruszeniem praw obywatelskich jako obywateli PRL. Pismo, pod którym złożyli podpisy m.in. sekretarz [Z]arządu naszego [K]oła T. Gocz, przewodniczący komisji rewizyjnej tegoż koła Michał Doński, znany nam od dawna działacz w TSK P. Stefanowski i inni, zostało skierowane do VI Zjazdu naszej Partii. Pismo podpisało dziesięć członków i działaczy UTSK, w tym również członkowie zarządu naszego koła¹³⁴. Partia przed VI Zjazdem wzywała do ogólnonarodowej dyskusji nad wszelkimi problemami naszego życia, naszego kraju i narodu. Zgodnie z tym wezwaniem było napisane pismo do Zjazdu Partii, jako informacja o położeniu ludności ukraińskiej w PRL, jej potrzebach i bolączkach”¹³⁵.

Działacze łemkowscy uskarżali się ponadto na dyskryminację i szykany ze strony ukraińskich członków UTSK: „Już od dawna zauważamy, że niektórzy przedstawiciele UTSK, zwłaszcza z etatowych pracowników, dyskryminują działaczy UTSK z Łemkowszczyzny. Tej praktyki jak widzimy obecnie nadal nie zaprzestano, co nie może mieć miejsca w naszym państwie o ustroju socjalistycznym. Zarząd Główny UTSK nie liczy się wcale z głosami, uwagami i wnioskami niższych ogniw Towarzystwa. Takie kierownictwo nie może mieć i nie ma należytego autorytetu i nie może właściwie rozwijać swej działalności. Siłę i energię ZG UTSK traci na szykany i dyskryminację aktywu UTSK, który wywodzi się z regionu łemkowskiego”¹³⁶.

26 marca 1972 r. Zarząd Główny UTSK na plenarnym posiedzeniu ponownie rozpatrzył sprawę działaczy łemkowskich w porozumieniu z komisją. Stwierdzono oficjalnie, iż z powodu lansowania teorii istnienia narodu łemkowskiego, działania na rzecz utworzenia odrębnej organizacji dla Łemków, kompromitacji ukraińskiej instytucji oraz wystosowania postulatów do rządu PRL za namową emigracyjnych ośrodków w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, pozbawiono Pawła Stefanowskiego i Teodora Gocza wszystkich funkcji w Towarzystwie oraz zatwierdzono decyzję Prezydium Zarządu Wojewódzkiego UTSK w Rzeszowie z dnia 19 XII 1971 r. o wydaleniu Michała Dońskiego z szeregów UTSK¹³⁷.

Konsekwencje działalności na rzecz Łemków spotkały także Piotra Szafrana, nauczyciela Państwowego Technikum Hodowlanego w Hańczowej, a także inicjatora założenia koła UTSK w tej miejscowości, współpracującego z Michałem Dońskim. Prezydium PRN w Gorlicach wraz z Komitetem Powiatowym PZPR i oddziałem SB w Gorlicach zwrócili się do władz o przeniesienie go do innej placówki szkolnej na terenie Rzeszowszczyzny. Uzasadnieniem była działalność

¹³³ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz. U. Nr 33, poz. 232, z późn. zm.).

¹³⁴ *Ibidem*, Pismo Zarządu Koła UTSK do Plenum ZG UTSK w Warszawie, z dn. 13 II 1972, k. 29.

¹³⁵ *Ibidem*, k. 30.

¹³⁶ *Ibidem*.

¹³⁷ *Ibidem*, k. 31.

na rzecz uznania narodu łemkowskiego oraz współpraca z „Łemko-Sojuzem”¹³⁸. Ponadto polskie władze zarzucały Szafranowi działalność na rzecz powrotu ludności łemkowskiej na obszar Łemkowszczyzny, oskarżając go m.in. o dokumentację i fotografie cerkwi przekazanych Kościołowi katolickiemu oraz przeprowadzanie wywiadów z przesiedlonymi, których zapisy miał następnie przekazywać emigracji w Stanach Zjednoczonych oraz Kanadzie¹³⁹. Zarzucano mu także wywoływanie antagonizmów między Polakami a Ukraińcami zarówno na tle narodowym, jak i wyznaniowym, poprzez rozpowszechnianie informacji o masowych powrotach przesiedleńców, które argumentował wprowadzeniem do Szkoły Podstawowej w Zdyni nauki języka ukraińskiego od dnia 1 września 1972 r. „W związku z tym rozpowszechniane są pogłoski, że zostanie wycofana nauka języka polskiego i wszyscy osadnicy polscy muszą opuścić na razie te miejscowości, a następnie inne, aż do zupełnego opanowania terenów osadniczych przez Ukraińców”. Ponadto przykład Szafrana miał stanowić przestrożę dla innych działaczy łemkowskich, czym grozi wspieranie Michała Dońskiego oraz współpraca z emigracją¹⁴⁰.

Po zawieszeniu w UTSK głównych działaczy ruchu łemkowskiego nastąpił na przełomie 1971/1972 r. zastój w oficjalnej aktywności politycznej Łemków. Według dokumentacji MSW praca na rzecz ruchu trwała nadal. Ze Stefanowskim współpracowali Szafran, Andrzej Kołto, Stefan Śmigielski i jego żona Irena. Utrzymywali w dalszym ciągu kontakty z emigracją w USA i Kanadzie oraz z działaczami łemkowskimi z terenu innych województw. Z grupą tą współpracował Michał Doński, monitorujący w tym czasie wybory do UTSK. Celem grupy było dążenie do rehabilitacji i ponownego przyjęcia w szeregi Towarzystwa¹⁴¹. Próba przywrócenia Stefanowskiego na funkcję przewodniczącego Zarządu Koła UTSK w Gorlicach miała miejsce 21 kwietnia 1973 r. na zebraniu, na którym jednogłośnie wyłoniono jego kandydaturę¹⁴². Zarząd Wojewódzki UTSK uznał wyniki głosowania za nieważne, wydając oświadczenie o rozpisaniu nowych wyborów. W razie powtórzenia sytuacji i ponownego wyłonienia na funkcję przewodniczącego władze UTSK planowały zawieszenie działalności Koła¹⁴³.

W październiku 1982 r. działacze łemkowscy wystąpili do Wydziału Administracyjnego KC PZPR za pośrednictwem Urzędu Wojewódzkiego w Nowym

¹³⁸ *Ibidem*, Pismo PPRN w Gorlicach do Przewodniczącego Prezydium WRN, z dn. 16 VIII 1972, k. 37.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ *Ibidem*, k. 38.

¹⁴¹ *Ibidem*, Notatka Prezydium WRN w Rzeszowie w sprawie wyboru Stefanowskiego Pawła na stanowisko przewodniczącego Zarządu Koła UTSK w Gorlicach, z dn. 10 V 1973, k. 41.

¹⁴² „Podczas wyborów nikt spośród obecnych nie chciał przyjąć funkcji we władzach koła, a szczególności funkcji przewodniczącego. Zaproponowany przez ustępującego przewodniczącego Zarządu Koła na to stanowisko Stefanowski oficjalnie funkcji tej również nie chciał przyjąć tłumacząc się, że władze mają do niego zastrzeżenia, ale mimo to wybrano go przewodniczącym Zarządu Koła jednogłośnie. Sytuacja ta pozwala wnioskować, że kandydatura Stefanowskiego na to stanowisko była już wcześniej omówiona i przygotowana. Równocześnie nadmienia się, że według posiadanego rozeznania przewiduje się Stefanowskiego w przyszłości na stanowisko przewodniczącego Zarządu Powiatowego w UTSK w Gorlicach”. *Ibidem*, k. 42.

¹⁴³ *Ibidem*.

Sączu, z listem założycieli z prośbą o wydanie zezwolenia na zarejestrowanie Towarzystwa Miłośników Kultury Łemkowskiej w Polsce, a także z projektem statutu stowarzyszenia. Przewodniczącym komitetu organizacyjnego był Paweł Stefanowski, do komitetu należeli także m.in. Teodor Gocz oraz Jarosław Trochanowski¹⁴⁴. W liście tym założyciele towarzystwa powoływali się na potrzebę ochrony kultury ludowej Łemków. Potrzebę powstania stowarzyszenia argumentowali koniecznością zapewnienia rozwoju kulturalno-oświatowego tej społeczności, jak również ochrony dziedzictwa kulturowego poprzez współpracę z państwowymi instytucjami naukowymi i kulturalnymi¹⁴⁵. Założyciele zapewniali ponadto w liście o chęci współpracy z UTSK, pomimo tego, iż „nie stało się macierzystą organizacją dla Łemków”, nie zdołało wśród nich zorganizować odpowiedniego życia społeczno-kulturalnego, nie zaspokoilo potrzeb w dziedzinie niesienia pomocy w ochronie zabytków regionu łemkowskiego, a także doprowadziło do rozwiązania Sekcji ds. Rozwoju Regionalnej Kultury Łemkowskiej¹⁴⁶. Potrzebę utworzenia odrębnego towarzystwa upatrywano w braku możliwości reprezentacji interesów ludności łemkowskiej przez UTSK, wskazując także, iż część Łemków nie utożsamia się z narodem ukraińskim. Argumentowano, iż Łemkowie nie wyrażają chęci działalności w ramach UTSK, gdyż do tej pory Towarzystwo nie wykazywało inicjatywy dla wsparcia rozwoju kultury łemkowskiej ani większego zainteresowania tą mniejszością. Podkreślano odrębność etniczną ludności łemkowskiej od narodu ukraińskiego, na co wpływ miał rozwój historyczny i izolacja od kultury europejskiej. Wskazano także na istotną funkcję etnonimów „Łemkowie” i „Rusnacy” w poczuciu tożsamości grupowej. W memorandum przywołano także martyrologię Łemków w Thalerhofie za czasów I wojny światowej, oraz internowania w okresie II wojny¹⁴⁷.

¹⁴⁴ AIPN BU MSW 1585/6900, Pismo MSW do Kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR M. Atlasa, w sprawie rejestracji Towarzystwa Miłośników Kultury Łemkowskiej, z dn. 3 XII 1982, k. 3.

¹⁴⁵ „Zainteresowanie i przywiązanie Łemków do swej kultury ludowej jest jeszcze bardzo duże. Chcemy, biorąc za podstawę pracę społeczną członków stowarzyszenia i umiłowanie swej regionalnej kultury, pomóc władzom państwowym w ochronie zabytków i rozwoju życia kulturalno-oświatowego i artystycznego wśród Łemków. Łemkowie dali już i dają tego dowody, tworząc zespoły artystyczne, izby pamiątek, współpracując z instytucjami państwowymi [...]. Np. izby pamiątek kultury łemkowskiej ob. Teodora Gocz w Zyndranowej i etnografa Pawła Stefanowskiego w Bielance, stworzone i prowadzone wysiłkiem własnym i aktywu łemkowskiego, podobnie jak łemkowskie zespoły artystyczne – bez pomocy państwa wegetują jedynie bez perspektyw rozwoju a nawet dalszego istnienia”. *Ibidem*, List Komitetu Organizacyjnego TMKŁ do MSW wydz. Społeczno-Administracyjny, z października 1982 r., k. 5.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ „Nie odcinamy się od UTSK i Ukraińców w Polsce, i w ogóle od ukraińskiego narodu, ale przykre doświadczenia minionego okresu, a m.in. niedocenywanie przez ZG UTSK specyfiki regionu łemkowskiego, lekceważenie potrzeb Łemków, jako grupy etnicznej w Polsce, nie rozumienia ich psychiki, jeszcze bardziej pogłębiły niechęć Łemkami w do pracy w ramach UTSK. Z konieczności – na propozycję centralnych władz partyjnych i państwowych Łemkowie pracę w UTSK, lecz wkrótce doszło do konfliktu między ZG UTSK a działaczami łemkowskimi z Sekcji Łemkowskiej. Widzimy możliwość i pragniemy współpracować z UTSK szczególnie w dziedzinie wydawniczej, kursów kulturalno-oświatowych, nauki języka ukraińskiego, poznawania historii i kultury narodu ukraińskiego itp. Towarzystwo Miłośników Kultury Łemkowskiej swą działalnością pragnie aktywizować Łemków do ogólnonarodowego budownictwa socjalizmu w Polsce,

W statucie TMKŁ zawarto informację, iż stowarzyszenie powstało celem ochrony rozwoju kultury łemkowskiej, jak również ochrony zabytków zarówno kultury materialnej jak i duchowej. W zakres działalności stowarzyszenia miała wejść praca społeczna oraz rozpowszechnianie wiedzy wśród ludności łemkowskiej na temat jej kultury i historii. Siedzibą Rady Głównej Towarzystwa miały być Gorlice¹⁴⁸. W statucie ponadto znalazł się zapis dotyczący polepszenia stosunków polsko-łemkowskich poprzez krzewienie historii, zwłaszcza popularyzowanie kwestii wspólnej walki wyzwoleniczej za czasów II wojny światowej. Stowarzyszenie swoje postulaty miało realizować poprzez: otwieranie czytelní, bibliotek oraz świetlic, zakładanie zespołów ludowych: chóralnych, tanecznych, muzycznych, dramatycznych itp., organizację festiwali kulturalno-oświatowych oraz przeglądu folkloru łemkowskiego, organizację konferencji, wystaw, występów artystycznych, wieczorków poetyckich, itp. Ponadto Towarzystwo miało organizować kursy z zakresu wiedzy o kulturze, warsztatów artystycznych, jak również zrzeszać nauczycieli muzyki, tańca, rzemiosła ludowego i artystycznego. Miało także dbać o rozwój rękodzieła ludowego i o gromadzenie pamiątek kultury łemkowskiej we współpracy z placówkami naukowymi w Polsce, z Muzeum Ukrainkiej Kultury w Czechosłowackiej Republice Socjalistycznej oraz ze Związkiem Łemków w USA, tj. Łemko-Sojuzem. W projekcie znalazł się także plan utworzenia regionalnego Muzeum Łemkowskiego. Towarzystwo zakładało także rozwój działalności wydawniczej i prasowej w zakresie kulturalnym, oświatowym oraz naukowym. Ponadto planowano utworzenie własnego funduszu stypendialnego oraz propagowanie wśród młodzieży łemkowskiej potrzeby podjęcia studiów wyższych we współpracy z uczelniami i instytucjami naukowymi. Kolejnym celem było organizowanie wycieczek krajoznawczych, a także udzielanie pomocy prawnej Łemkom należącym do Towarzystwa¹⁴⁹.

Departament Społeczno-Administracyjny MSW wydał decyzję odmowną w sprawie zarejestrowania Towarzystwa Miłośników Kultury Łemkowskiej w Polsce, zaznaczając, iż Łemkowie jako grupa etniczna narodowości ukraińskiej posiadają możliwość kultywowania tradycji w ramach UTSK, z którego członków 30% stanowili Łemkowie. Zbieżne cele obu Towarzystw miały wykluczać potrzebę istnienia dwóch stowarzyszeń. Ponadto zarejestrowanie TMKŁ miało nie odpowiadać „względom pożytku społecznego”, przez co prawdopodobnie rozumiano sprzeciw działaczy ukraińskich wobec rozłamu w UTSK¹⁵⁰. Polskie władze wydały negatywną decyzję kierując się także faktem, iż inicjatorami powstania odrębnego stowarzyszenia byli działacze, których uznawano za osoby o ukraińskich

do tradycyjnego dobrego współżycia ludności łemkowskiej z Polakami. Pragniemy, by Łemkowie nie tylko chronili dawne, ale tworzyli nowe wartości kulturowe i wzbogacali ogólnonarodową kulturę. Ponieważ Łemkowie, w wyniku przesiedlenia w 1947 r. mieszkają w kilku województwach, tworząc większe lub mniejsze grupy, nierzadko całe wioski, a pojedynczo w całym kraju i stąd nasza prośba o zarejestrowanie stowarzyszenia na cały kraj”. *Ibidem*.

¹⁴⁸ *Ibidem*, Projekt statutu TMKŁ, k. 8.

¹⁴⁹ *Ibidem*, k. 9.

¹⁵⁰ *Ibidem*, Pismo Dyrektora Departamentu MSW J. Zaremby do Dyrektora spraw Społeczno-Administracyjnych Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu, J. Niemca, z dnia 11 stycznia 1983 r., k. 18.

nacjonalistycznych poglądach, ze względu na ich ścisłą współpracę z emigracją łemkowską w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie¹⁵¹.

Komitet Organizacyjny TMKŁ odwołał się od powyższej decyzji, kierując 18 lutego 1983 r. list do MSW, w którym zapewniał, iż cele organizacji nie stały w sprzeczności z polskim prawem, a istnienie dwóch organizacji o podobnym charakterze nie zakłóci w żaden sposób „porządku publicznego”. Wszelka rywalizacja na polu kultury, zdaniem założycieli, miała przyczynić się do jej rozwoju. Zauważali, iż nigdzie w statucie TMKŁ nie zawarto informacji o łemkowskim narodzie, używając nomenklatury „etniczna grupa Łemków” oraz „region łemkowski w Polsce”¹⁵². Założyciele Towarzystwa zaznaczali także, iż jego działalność w żaden sposób nie byłaby konkurencyjna dla działalności UTSK¹⁵³. Istotnymi argumentami działaczy łemkowskich były odwołania do problemu świadomości narodowej Łemków w kontekście specyfiki rozwoju historycznego tej grupy etnicznej.

W odpowiedzi władze MSW podtrzymały wcześniejszą decyzję. Zaznaczono, iż ludność łemkowska w świetle wyników badań naukowych, m.in. Romana Reinfussa, jest etnograficzną grupą narodu ukraińskiego, dlatego też może realizować postulat rozwoju kultury w ramach UTSK, 30% członków którego, wg szacunków MSW, stanowili Łemkowie¹⁵⁴.

Wniosek o zarejestrowanie TMKŁ wpłynął ponownie do Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu 2 kwietnia 1985 r., z tym że teren działalności stowarzyszenia miał ograniczać się do granic administracyjnych województwa nowosądeckiego, z siedzibą w Krynicy. Komitet organizacyjny potrzebę powołania towarzystwa argumentował koniecznością ochrony kultury materialnej i duchowej Łemków, grupy etnicznej ukształtowanej w obrębie kultury polskiej. Na szczególną uwagę, zdaniem założycieli, zwrócić należało na cerkwie zachodniej Łemkowszczyzny, jak również na zarejestrowanie dorobku z zakresu literatury, pieśni, czy obrzędów¹⁵⁵. Powoływano się na istnienie towarzystw regionalnych w Polsce, mających na celu zabezpieczenie kultury ludowej. Zauważano, iż odpowiedniej opieki jest pozbawiony obszar dawnej Łemkowszczyzny, co doprowadziło do wyniszczenia zabytków kultury materialnej. Podkreślono, iż UTSK z powodu swego ogólnopaństwowego charakteru nie wypełniło zadania kurateli nad kulturą łemkowską. Jak zauważali założyciele towarzystwa, tylko organizacja o zasięgu lokalnym mogłaby odpowiednio zabezpieczyć zabytki kultury łemkowskiej. Pomimo znacznego zaangażowania państwa w rozwój kultury łemkowskiej, niezbędne zdaniem założycieli było powstanie organizacji lokalnej koordynującej życie kulturalne¹⁵⁶. Powoływali się na

¹⁵¹ *Ibidem*, Pismo MSW do Kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR M. Atłasa, w sprawie rejestracji Towarzystwa Miłośników Kultury Łemkowskiej w Polsce, z dn. 3 XII 1982, k. 3.

¹⁵² *Ibidem*, Odwołanie Komitetu Organizacyjnego TMKŁ od decyzji Urzędu Wojewódzkiego, z dn. 15 II 1983, k. 23.

¹⁵³ *Ibidem*.

¹⁵⁴ *Ibidem*, Decyzja MSW nr D.612/S/VIIa/82 o rejestracji TMKŁ w Polsce, z dn. 29 VI 1983, k. 20.

¹⁵⁵ *Ibidem*, Wniosek do Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu o zarejestrowanie TMKŁ w Krynicy, z dn. 2 IV 1985, k. 25.

¹⁵⁶ Chwalono dotychczasowe zaangażowanie państwa w renowację cerkwi na Sądecczyźnie, konserwację ikon, a także utworzenie w Parku Etnograficznym sektora łemkowskiego (cerkiew w Bartnem), filii Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu, czy chociażby przygotowaniem przez owe muzeum

dziejową lojalność Łemków wobec państwa polskiego, nawiązując do powstania Kostki-Napierskiego z 1651 r., wojen polsko-tureckich, a także Wiosny Ludów, gdzie Łemkowie mieli służyć w szeregach Jakuba Szeli. Podkreślili także udział tej ludności w kampanii wrześniowej, jak również udział w formowaniu na Podkarpaciu pierwszych placówek PPR-u¹⁵⁷. Odwołano się także do wypowiedzi Generała Wojciecha Jaruzelskiego z dnia 25 stycznia 1982 r., przytaczając cytat: „W walce o wyzwolenie narodowe i polską państwowość brali udział obywatele polscy różnych wyznań i narodów. Jest to nieodłączna część naszej historii. Cenimy i szanujemy wkład mniejszości narodowych do naszego życia, do naszej kultury. Pragniemy, aby wszyscy, którzy żyją na polskiej ziemi, mieli pełną możliwość rozwijania swojej odrębności oraz trwałe miejsce w strukturze współczesnej Polski”¹⁵⁸. W liście tym zmieniono dotychczasową taktykę, wysunięto postulat utworzenia regionalnej organizacji zajmującej się przede wszystkim ochroną dziedzictwa etnicznego Łemków. Zrezygnowano z formy towarzystwa społeczno-kulturalnego. Wśród założycieli był Władysław Graban, Aleksander Klimkowski, Zdzisława Zegadłówna, Piotr Trochanowski, Jan Pelak, a także Emil Cyrkot, wszyscy pochodzili z terenu Sądecczyzny¹⁵⁹. Działalność towarzystwa ograniczono w statucie do ochrony kultury łemkowskiej, rozpowszechniania informacji na temat historii i tradycji Łemków, organizacji konferencji, odczytów i wystaw na temat Łemkowszczyzny; zbierania i utrwalania śladów kultury duchowej: opowieści, pieśni, legend; jak również ochrony rękodzieła, zabytków architektury etc.¹⁶⁰ Ponadto towarzystwo stawiało sobie za cel wsparcie zespołów artystycznych, tj. chórów, grup teatralnych, muzycznych czy tanecznych; współpracę z Wydziałem Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego oraz Wojewódzkim Ośrodkiem Kultury; pomoc w pracach konserwatorskich zabytków, a także działalność publicystyczną nt. działalności TMKŁ¹⁶¹.

Ponownie Urząd Wojewódzki w Nowym Sączu zwrócił się do MSW o wydanie opinii w sprawie powołania Towarzystwa, zaznaczając swoje negatywne stanowisko w tym względzie, powołując się na istnienie w Krynicy koła UTSK. Nadmieniano o wcześniejszych próbach powołania łemkowskiej organizacji odrębnej od ukraińskiego stowarzyszenia, które spotkały się z odmową władz¹⁶². Istotne, że Dyrektor

wystawy „Łemkowie”. Państwo wspomogło także rozwój kultury duchowej Łemków. „I w tym zakresie również spotkaliśmy się z pomocą Państwa. Zespół Pieśni i Tańca «Łemkownyna» – jedyny tego rodzaju w Polsce – otrzymał dotację z Ministerstwa Kultury i Sztuki (1.150.000 złotych) na zakup strojów i instrumentów. Doceniono celowość jego działania, nagradzając 6 członków odznaczeniami «Zasłużony Działacz Kultury», jak również wieloma nagrodami i wyróżnieniami wojewódzkimi. Otrzymali je także działacze kulturalni spoza zespołu. Organizowana od 1983 r. cykliczna (raz do roku) impreza kulturalna p.n. «Łemkowska Watra», została m.in. dotowana przez UW Wydział Kultury u Sztuki w Nowym Sączu (zakup nagród dla uczestników konkursów). Składową jej programu były obchody 40-lecia PRL, na którym byli obecni przedstawiciele władz wojewódzkich i gminnych”. *Ibidem*, k. 26.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁸ *Ibidem*, k. 28.

¹⁵⁹ *Ibidem*, Załącznik do wniosku z dnia 15 kwietnia 1983 r., Propozycja składu Zarządu TMKŁ, k. 29.

¹⁶⁰ *Ibidem*, Projekt statutu TMKŁ, k. 35.

¹⁶¹ *Ibidem*, k. 36.

¹⁶² *Ibidem*, k. 30, Pismo Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu do MSW Departament Społeczno-Administracyjny dot. rejestracji TMKŁ, z dn. 21 VI 1985, k. 42.

Departamentu Społeczno-Administracyjnego MSW J. Zaremba otrzymał opinię od Służby Bezpieczeństwa, iż w kontekście operacyjnym problematyki ukraińsko-łemkowskiej nie ma przeciwwskazań w zarejestrowaniu TMKŁ¹⁶³.

W notatce wydziału Społeczno-Administracyjnego MSW w sprawie utworzenia odrębnego stowarzyszenia Łemków zaznaczono, iż próby ustanowienia samodzielnej instytucji od UTSK były podejmowane kilkakrotnie od 1956 r., zazwyczaj z powołaniem na brak poczucia tożsamości ukraińskiej oraz odrębną łemkowską narodowość, wbrew opiniom części naukowców jak i samego UTSK¹⁶⁴. Decyzje odmowne zarejestrowania towarzystwa łemkowskiego były odbierane przez działaczy tej grupy etnicznej jako dyskryminacja. MSW po analizie środowiska ukraińskiego wydało opinię, iż w społeczności tej najwolniej zachodzą procesy asymilacyjne, a także że jest najbardziej zintegrowaną mniejszością narodową, najsilniej narażoną na „nacionalistyczne wpływy” z Zachodu. MSW w celu poznania naukowego poglądu na sprawę odrębności narodowej Łemków zwróciło się o ekspertyzę profesorów Romana Reinfussa i Andrzeja Kwileckiego. W otrzymanych opiniach nie zawarto jednoznacznej odpowiedzi, natomiast obaj naukowcy poparli projekt powstania łemkowskiego towarzystwa społeczno-kulturalnego. Po zapoznaniu się z ekspertyzami MSW wydało pozytywną opinię na ten temat¹⁶⁵. Przewidywano sprzeciw UTSK jak również Łemków o ukraińskiej tożsamości, wskazywano jednakże, iż wpłynie to korzystnie na proces asymilacyjny obu środowisk¹⁶⁶. Pomimo powyższych opinii Dyrektor Departamentu SA MSW J. Zaremba 10 października 1985 r. wydał negatywną decyzję w sprawie zarejestrowania TMKŁ, powołując się na szkodę pożytku społecznego¹⁶⁷.

Działacze łemkowscy jednak nie poprzestali w swych próbach powołania własnej organizacji. Jeszcze podczas festiwalu Łemkowska Watra '85, uczestniczący w nim Łemkowie dyskutowali o potrzebie większego zaangażowania prawników pochodzenia łemkowskiego w prace nad przygotowaniem dokumentów projektu rejestracji stowarzyszenia, które planowano przesłać do Rady Krajowej Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego, jak również do Krajowej Rady Narodowej¹⁶⁸. Ponownie o zarejestrowanie Towarzystwa dla powiatu nowosądeckiego działacze łemkowscy wystąpili w lutym 1988 r. W Urzędzie Wojewódzkim w Nowym Sączu odbyło się posiedzenie w tej sprawie, na którym wzięto pod uwagę możliwość powołania organizacji, wywierając wpływ na wybór na skład komitetu organizacyjnego oraz zarządu, jak również na treść statutu¹⁶⁹. Do zarejestrowania

¹⁶³ *Ibidem*, Pismo MSW Departament III do Dyrektora MSW Departament Społeczno-Administracyjny, J. Zaremba, z dn. 16 IX 1985, k. 45.

¹⁶⁴ *Ibidem*, Notatka dot. powołania odrębnego narodowościowego stowarzyszenia Łemków w Polsce, k. 47.

¹⁶⁵ AIPN BU MSW 1585/6900, Notatka dot. powołania odrębnego narodowościowego stowarzyszenia Łemków w Polsce, k. 48.

¹⁶⁶ *Ibidem*, k. 49.

¹⁶⁷ *Ibidem*, Pismo J. Zaremba do Dyrektora Wydziału Społeczno-Administracyjnego Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu R. Kostaneckiego, z dn. 10 X 1985, k. 50.

¹⁶⁸ *Ibidem*, Pismo MSW Departament III do Dyrektora MSW Departament Społeczno-Administracyjny, J. Zaremba, z dn. 16 IX 1985, k. 45.

¹⁶⁹ *Ibidem*, Statut TMKŁ w Strzelcach Krajeńskich, k. 63.

TMKŁ w Krynicy jednakże nie doszło. Podobnie zakończyły się również starania, podejmowane w latach 1986–1988, grupy łemkowskiej z terenu powiatów nowosądeckiego i gorlickiego, z inicjatywny m.in. Pawła Stefanowskiego, o utworzenie Towarzystwa Budowy Ośrodka Kultury Łemkowskiej przeznaczonego dla Zespołu Pieśni i Tańca „Łemkowyna”¹⁷⁰.

Inicjatywę powołania regionalnego TMKŁ podjęto na Ziemi Lubuskiej. Wniosek o zarejestrowanie łemkowskiego stowarzyszenia wpłynął do Naczelnika Miasta i Gminy w Strzelcach Krajeńskich w sierpniu 1986 r. Komitet Organizacyjny wskazał potrzebę ochrony dziedzictwa kulturowego Łemków, zaznaczając, iż w UTSK kładzie się nacisk na rozwój kultury ukraińskiej, różnej od łemkowskiej¹⁷¹. W statucie Towarzystwa zapisano, iż jego główną działalnością byłaby organizacja wycieczek krajoznawczych, a także wydarzeń artystycznych. Celem TMKŁ miała być ochrona przez zaniknięciem folkloru, etnolektu, zabytków kultury materialnej, a także popularyzacja historii i wiedzy o kulturze i tradycji¹⁷². Naczelnik Urzędu Miasta wydał pozytywną opinię na temat powołania stowarzyszenia, powołując się na fakt, iż w Strzelcach Krajeńskich mieszka duża grupa Łemków, kultywująca tradycje i obrzędy ludowe, wzbogacając kulturę regionu. Wskazał także na to, iż towarzystwo będzie skupiać osoby, niezależnie od narodowości, co mogłoby wpłynąć na proces integracji społeczeństwa¹⁷³. Pomimo tej opinii ponownie J. Zaremba wydał odmowną decyzję w sprawie powołania Towarzystwa¹⁷⁴.

Powstanie łemkowskiej organizacji stało się dopiero możliwe na kanwie przemian systemowych w 1989 r. W kwietniu w Legnicy powstało Stowarzyszenie Łemków – reprezentacja ugrupowania zaznaczającego swą odrębność od narodu ukraińskiego, opowiadającego się za przynależnością do Karpaccich Rusinów¹⁷⁵. Inicjatorem powołania organizacji był Dymitr Rusynko. Do zarządu weszli: Andrzej Kopcza, autor statutu i przewodniczący stowarzyszenia; a także Stefan Kosowski, Piotr Trochanowski, Jarosław Horoszczak oraz Stefania Dubec. 30 czerwca 1989 r. ukazał się pierwszy numer oficjalnego organu „Besida”¹⁷⁶. Istotnym aspektem powstania organizacji była manifestacja własnej tożsamości narodowej i integracji tej społeczności¹⁷⁷. 30 grudnia 1989 r. utworzono proukraińskie Zjednoczenie

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ *Ibidem*, List Komitetu Organizacyjnego TMKŁ w Strzelcach Krajeńskich do J. Sznajdera, Naczelnika Miasta i Gminy Strzelce Krajeńskie, z dn. 22 VIII 1986, k. 53.

¹⁷² *Ibidem*, Statut TMKŁ w Strzelcach Krajeńskich, k. 62.

¹⁷³ AIPN BU MSW 1585/6900, Opinia Naczelnika Urzędu Miasta i Gminy Strzelce Krajeńskie dot. rejestracji TMKŁ, z dn. 10 IX 1986, k. 59.

¹⁷⁴ *Ibidem*, Pismo J. Zaremby do S. Krauzego, Dyrektora Wydziału Społeczno-Administracyjnego Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wielkopolskim, z dn. 30 X 1986, k. 60.

¹⁷⁵ M. Barwiński, *Ukraińskie i łemkowskie struktury organizacyjne w Polsce w latach 1956–2012*, „Acta Universitatis Lodzianis Folia Geographica Socio-Oeconomica” 12, 2012, s. 130.

¹⁷⁶ <http://www.stowarzyszenielemkow.pl> [dostęp: 5 V 2016].

¹⁷⁷ S. Dudra, *Łemkowie. Struktury organizacyjne...*, s. 257; zob. J. Albin, J. Chudy, *Z genezy Stowarzyszenia Łemków*, w: „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad współczesną myślą polityczną” 1665, 1994, red. C. Lewandowski; A. Wilk, *Łemkowie w Polsce. Rys historyczno-kulturowy*, w: *Działalność twórcza mniejszości etnicznych w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, red. A. Słomian, Kraków 2016. Publikacja internetowa: http://iwi.org.pl/photos/cms/Calosc_PL.pdf

Łemków w Gorlicach, stojące na stanowisku zakładającym przynależność ludności łemkowskiej do narodu ukraińskiego, przy podkreśleniu jej odrębności regionalnej. Powstanie organizacji było związane z działaczami zrzeszonymi wcześniej w UTSK. Działalność społeczno-polityczna stowarzyszenia miała przebiegać na polu zarówno państwowym, jak i międzynarodowym, przy współpracy m.in. ze Związkiem Ukraińców w Polsce, jak również z Organizacją Obrony Łemkowszczyzny w Stanach Zjednoczonych oraz Światową Federacją Łemkowskich – Ukraińskich Organizacji¹⁷⁸. Powstanie dwóch stowarzyszeń łemkowskich, reprezentujących odmienne stanowisko na temat przynależności narodowej, wskazuje na poziom rozłamu tej społeczności, który został pogłębiony w czasie PRL.

Polityka narodowościowa polskich władz względem ludności łemkowskiej opierała się na nieuznaniu jej za odrębny naród, jak również wspieraniu stronnictwa ukraińskiego, współpracującego z władzą ludową. Hamowanie działalności politycznej czołowych przedstawicieli grupy łemkowskiej wynikało z niechęci władz wobec ich stanowiska w kwestii rewindykacji, jak również żądań masowych powrotów przesiedleńców na Łemkowszczyznę. Obawy budził także wpływ na środowisko łemkowskie emigracji w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, skupionej wokół „Łemko-Sojuzu”, jak również ukraińskiej „Organizacji Obrony Łemkowszczyzny” – uznawanych za środowiska nacjonalistyczne. Początkowe zainteresowanie umożliwieniem rozwoju kultury łemkowskiej, a także działalności społecznej w ramach UTSK, zostało powierzone do realizacji członkom Zarządu Głównego towarzystwa, a więc wpływ na wszelkie inicjatywy grupy łemkowskiej miał ukraiński aktyw stowarzyszenia. Znamienne, iż powołana przez Komisję ds. Narodowości Sekcja Łemkowska czynnie działała tylko cztery lata. Wydaje się, iż władza ludowa popierała lojalnych względem państwa działaczy ukraińskich, zrzeszonych w marionetkowym towarzystwie społeczno-kulturalnym. Możliwe też jest, iż pomimo oficjalnej polityki wsparcia dla mniejszości ukraińskiej, władze PRL, zakładały, iż zdezorietowana ludność łemkowska zostanie szybciej zasymilowana, a następnie spolonizowana.

Zdaniem Jarosława Syrnyka na działalność Łemków w UTSK jak również ich stosunek do tej organizacji miały wpływ władze komunistyczne, dążące do rozbudzenia w społeczności ukraińskiej antagonizmów. Badacz podkreśla także aspekt pragmatyczny kierowania się korzyściami materialnymi działaczy łemkowskich, zwłaszcza w kwestii rewindykacji pozostawionych na dawnych ziemiach nieruchomości, jak również w zakresie przydzielonej przez państwo pomocy materialnej¹⁷⁹. Udział władz polskich w utrzymaniu antagonizmów między ludnością łemkowską a ukraińską pozostaje kwestią nierozstrzygniętą, jednak wydaje się mało realną. Co prawda polskie władze, zainteresowane polonizacją Łemków, mogłyby balansować pomiędzy powstrzymaniem zarówno pełnej ukrainizacji tej ludności, jak i jej pełnej integracji. Poniekąd byłoby to odpowiedzią na pytania o tolerowanie przez władze działalności łemkowskich aktywistów, w tym Michała Dońskiego, zwłaszcza jego kontaktów z Łemko-Sojuzem. Taka intencja władzy ludowej

¹⁷⁸ M. Barwiński, *Ukraińskie i łemkowskie...*, s. 132; S. Dudra, *Łemkowie. Deportacje i osadnictwo...*, s. 267–278, A. Wilk, *Łemkowie w Polsce...*, s. 11.

¹⁷⁹ J. Syrnyk, *op. cit.*, s. 279.

korespondowałyby z polityką narodowościową władz RP w latach trzydziestych. Pytaniem otwartym pozostaje, czy polskie władze skłaniałyby się ku podobnej taktyce w obliczu postępującej asymilacji narodowej Łemków. Zważywszy, iż działalność łemkowskich aktywistów przyczyniała się do utrzymywania świadomości odrębności etnicznej, bardziej wiarygodne wydaje się, iż władze oficjalnie uznające przynależność Łemków do narodu ukraińskiego przyzwały na rozwój innej tożsamości bez umożliwienia integracji tej społeczności. Zainteresowane polonizacją Łemków, w ich ponownej integracji widzieć mogły zagrożenie rozwoju wpływów wśród tej społeczności emigracji w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie. Mniej wiarygodne wydaje się, że zainteresowane pełną asymilacją tej ludności władze inicjowały działalność łemkowskich aktywistów, które w ostateczności utrzymywały uczucie odrębności od ludności polskiej. Chyba że władze stały na stanowisku, iż zdeintegrowana społeczność rozdarta pomiędzy polską, ukraińską i łemkowską tożsamością szybciej się spolonizuje lub chronicznie obawiały się odrodzenia nacjonalizmu ukraińskiego. Bardzo możliwe, że władze nie zajmowały jednolitego stanowiska względem ludności łemkowskiej.

Wyniki socjologicznych badań Andrzeja Kwileckiego jasno wskazywały na zachowanie u dużej części przesiedleńców łemkowskiej tożsamości. Podniesienie kwestii odrębności narodowej Łemków przez działaczy staroruskich miało już swoje korzenie w okresie międzywojennym. W tym względzie należy podkreślić także wpływ, jaki miała na działaczy łemkowskich w Polsce Ludowej emigracja w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, lansująca koncepcję narodu karpatoruskiego. Zaznaczyć należy, że działalność aktywistów łemkowskich przyczyniała się do zachowania i rozwoju świadomości Łemków w powojennej Polsce. W działalności tej upatruję odwołania i kontynuacji staroruskiego programu, którego głównym propagatorem była emigracja. Natomiast w podnoszeniu postulatów odrębności od narodu ukraińskiego odnajduję ewolucję świadomości narodowej łemkowskich liderów. W staraniach o powroty na Łemkowszczyznę odczytuję próbę odzyskania ojczyzny lokalnej. Bardzo możliwe, że części z aktywistów przyświecały cele poprawy sytuacji materialnej społeczności łemkowskiej, nie można jednak zakwestionować zaistnienia starań podejmowanych przez część Łemków uznania ich za odrębny naród.

6.2. Inicjatywy Łemkowskiego Komitetu Pomocy na rzecz Łemków w PRL¹⁸⁰. Wpływ emigracji na działalność polityczną liderów

Wpływ emigracji w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie na społeczność łemkowską miał długą tradycję. Prasa emigracyjna, która docierała na Łemkowszczyznę dzięki krewnym zza oceanu, przyczyniała się do propagowania poszczególnych ideologii.

¹⁸⁰ Część badań została opublikowana w artykule A. Wilk, *Główne inicjatywy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA na rzecz Łemków w PRL*, w: „Zimowa Szkoła Historii Najnowszej IPN” (2015), Warszawa 2016.

Środowisko emigracji łemkowskiej było dość liczne – warto przypomnieć, że wychodźstwo o charakterze zarobkowym zostało zapoczątkowane około 1865 r., a jego szczyt przypadł na koniec XIX i początek XX w.¹⁸¹ Należy zwrócić uwagę szczególnie na rolę emigracyjnego czasopisma „Lemko”, jak również na działalność Łemko-Sojuzu, kulturalno-oświatowej organizacji emigrantów, stojącej na stanowisku istnienia odrębnego narodu staroruskiego oraz konieczności jego zjednoczenia. Współpracę między Łemko-Sojuzem a Związkiem Łemkowskim w II RP przerwał wybuch II wojny światowej.

Jedną z form działalności na rzecz ludności łemkowskiej ze strony emigracji w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie była pomoc materialna, która oficjalnie zapoczątkowana została w 1946 r. Wtedy to z inicjatywy aktywnych działaczy Łemko-Sojuzu oraz Stowarzyszenia Ruskich Bractw w USA powstał Łemkowski Komitet Pomocy (Lemko Relief Committee)¹⁸². Komitet ten po zakończeniu II wojny światowej przystąpił do kampanii tworzenia funduszu na rzecz Łemkowszczyzny, który miał zostać przeznaczony na zakup sprzętu rolniczego, zwierząt hodowlanych, materiałów budowlanych oraz na specjalistyczne szkolenia z najnowszych metod rolniczych oraz gospodarczych. Działalność komitetu została zawieszona z powodu sytuacji politycznej ludności łemkowskiej w powojennej Polsce, w kontekście masowych przesiedleń na obszar Ukrainy sowieckiej¹⁸³.

Przemiany polityczne w 1956 r. na terenie PRL działacze Łemko-Sojuzu odczytali jako szansę na udzielenie pomocy ludności łemkowskiej przez ośrodki emigracyjne w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie. 1 września 1957 r. na Zjeździe Łemko-Sojuzu w Yonkers w stanie Nowy Jork uchwalono reaktywację komitetu pomocy dla ludności zamieszkałej w Polsce pod nazwą Łemkowski Komitet Pomocy¹⁸⁴. Na czele organizacji stanął Piotr Hardy¹⁸⁵. Należy zaznaczyć, że konkurencyjną organizacją był Komitet Obrony Łemkowszczyzny, skupiony wokół emigracji uważającej Łemków za przynależnych do narodu ukraińskiego¹⁸⁶.

Łemkowski Komitet Pomocy w 1957 r. za pośrednictwem ambasady PRL w Waszyngtonie wystosował memorandum do „Rządu Rzeczypospolitej Polski Ludowej w Warszawie” [sic!], z prośbą o możliwość przybycia do kraju delegacji

¹⁸¹ M. Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań...*, s. 79.

¹⁸² AIPN BU MSW 1585/6902, Dokumenty dot. współpracy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA z organizacją łemkowską w Polsce. Pismo Lemko Relief Committee do Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie, 4 II 1958, k. 33.

¹⁸³ AIPN BU MSW, 1584/201, Mniejszość białoruska i ukraińska tzw. pochodzenia łemkowskiego w Polsce. Informacja w sprawie ludności ukraińskiej tak zwanego pochodzenia „łemkowskiego” [1956], k. 6.

¹⁸⁴ AIPN BU MSW, 1584/201, Mniejszość białoruska i ukraińska tzw. pochodzenia łemkowskiego w Polsce. Informacja w sprawie ludności ukraińskiej tak zwanego pochodzenia „łemkowskiego” [1956], k. 6.

¹⁸⁵ Piotr Hardy – działacz łemkowski, prezes Łemkowskiego Komitetu Pomocy w Stanach Zjednoczonych, właściciel firmy produkującej części do samolotów. Z Polski wyemigrował w 1897 r. z miejscowości Jurkowice (powiat sanocki); AIPN BU MSW, 1585/6902, Notatka z pobytu w Polsce przedstawicieli „Lemko-Relief”, 25 IX 1958, k. 12.

¹⁸⁶ AIPN BU MSW, 1585/6902, Odpis pisma Komitetu Obrony Łemkowszczyzny Zachodnia Ukraina – wydziału 2 W. Jounkers N.I., 10 V 1956, k. 10.

łemkowskiej w celu uzgodnienia z władzami polskimi możliwych form pomocy dla Łemków. Co ważne, podniesiono także kwestię powrotów na dawne miejsce zamieszkania. Ponadto komitet postulował zapewnienie szkolnictwa w łemkowskim etnolekcie oraz wolności wyznania i kultywowania tradycji¹⁸⁷. Z treści dokumentu wynika jednoznacznie, że środowisko emigracji łemkowskiej stało na stanowisku konieczności powrotów przesiedleńców na Łemkowszczyznę¹⁸⁸. Wskazywano na korzyści, jakie mogłoby odnieść państwo polskie przez usprawnienie łemkowskich gospodarstw na terenach górzystych dzięki nadsyłanym funduszom, jak również specjalistycznym sprzętom gospodarskim czy innowacyjnym metodom hodowlanym, które zapewniłaby emigracja. W celu odpowiedniego rozdysponowania nadsyłanych środków, łemkowski komitet proponował utworzenie w Polsce swojego oddziału, w skład którego weszliby Łemkowie o lojalnej wobec PRL postawie. Koronnym argumentem miał być postulat gospodarczego rozwoju górskiego obszaru Łemkowszczyzny dzięki specjalistycznej wiedzy przedstawicieli ludności łemkowskiej. W memorandum sugerowano organizowanie z pomocą administracji lokalnej powiatowych i wiejskich oddziałów komitetu. Centrala komitetu miałaby być nadzorowana przez polskie ministerstwo, które miałyby nadawać kierunek jej działalności oraz zatwierdzać wszystkie sprawozdania dla Łemkowskiego Komitetu Pomocy¹⁸⁹.

Wydaje się, że to inspiracja emigracji w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie miała znaczący wpływ na działalność zarządu w Zielonej Górze. Podobieństwo obu pism wskazuje na wspólną inicjatywę. Prawdopodobnie ośrodki emigracji łemkowskiej chciały usprawnić współpracę z ludnością pozostałą w Polsce, jak również wywalczyć możliwość powrotów na Łemkowszczyznę. Zdecydowanie wpływ na działalność liderów łemkowskich miała wizyta w listopadzie 1957 r. przewodniczącego Łemkowskiego Komitetu Pomocy Piotra Hardego. Zwrócił się on z memorandum do Komitetu Centralnego PZPR, a także do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Jego przyjazd poskutkowało chęcią odłączenia się środowiska łemkowskiego od Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego oraz powołania osobnej łemkowskiej organizacji¹⁹⁰. Wpływ emigracji skupionej wokół Łemkowskiego Komitetu Pomocy na aktywność działaczy łemkowskich w kwestii starań o powołanie Tymczasowego Komitetu Społeczno-Oświatowego Rusinów – Łemków jest ewidentny.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, za pośrednictwem Ambasadora PRL w Waszyngtonie, wystosowało 17 kwietnia 1958 r. pismo, w którym wyraziło przyzwolenie na pomoc proponowaną przez Łemkowski Komitet Pomocy, z zastrzeżeniem,

¹⁸⁷ AIPN BU MSW, 1585/6902, Dokumenty dot. współpracy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA z organizacją łemkowską w Polsce, Pismo Lemko Relief Committee do Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie, 4 II 1958, k. 34.

¹⁸⁸ AIPN BU MSW, 1585/6902, Dokumenty dot. współpracy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA z organizacją łemkowską w Polsce, Pismo Lemko Relief Committee do Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie, 4 II 1958, k. 35.

¹⁸⁹ *Ibidem*, k. 36.

¹⁹⁰ *Ibidem*, Notatka w sprawie petycji „Łemkowskiego Komitetu Pomocy” z siedzibą w USA – Jonkers z dnia 11 marca 1958 r., k. 53.

że przyjęcie i rozdział nadesłanych darów powinien być nadzorowany przez instytucje opieki społecznej przy prezydiach rad narodowych. Ministerstwo odniosło się z aprobatą do projektu powołania Komisji Pomocy Ludności Łemkowskiej. Pozytywnie rozpatrzono także prośbę o przyjęcie łemkowskiej delegacji przez Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej w celu ustalenia form współpracy. Zdecydowanie niechętnie odniesiono się natomiast do poruszanej w memorandum kwestii powrotu przesiedleńców na dawne miejsca zamieszkania. MSW podkreślało, że pomoc materialna powinna objąć ludność łemkowską zamieszkałą na ziemiach poniemieckich¹⁹¹.

Bardzo interesująca jest odpowiedź polskich władz: fakt, że polski rząd rozpoczął współpracę z Łemkowskim Komitetem Pomocy, wydaje się znamieny. Z jednej strony bowiem w 1958 r. Warszawa nie zezwoliła na legalizację Tymczasowego Komitetu Społeczno-Oświatowego Rusinów-Łemków, postulującego oddzielenie od UTSK, a działalność Łemko-Sojuzu uznawano za politycznie niebezpieczną. Z drugiej strony rozpoczęła współpracę z amerykańskim komitetem charytatywnym, prawdopodobnie licząc na roztoczenie kontroli nad łemkowską emigracją i nad jej wpływem na mieszkających w PRL Łemków. Za podjętą decyzją mogła stać również chęć pozyskania od emigrantów dewiz.

5 września 1958 r. do Polski przybyła trzyosobowa delegacja Łemkowskiego Komitetu Pomocy w osobach Piotra Hardego, ks. Romana Samiły, redaktora naczelnego „Prawdy” – organu Związku Ruskich Bractw USA, oraz Anny Juszczak, prezesa Łemko-Sojuzu. Delegacji towarzyszył mąż Anny Juszczak, Andrzej. Delegacja przebywała w Polsce do 24 września, spotykając się w tym czasie z Dyrektorem Departamentu Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej Jerzym Lickim. Rezultatem rozmów było podpisanie umowy, w której Łemkowski Komitet Pomocy zobowiązał się udzielić pomocy charytatywnej ludności łemkowskiej mieszkającej w Polsce w postaci dostarczenia sprzętu rolniczego wraz z akcesoriami, maszyn oraz materiałów budowlanych, wyposażenia pomieszczeń gospodarczych, a także ziarna siewnego, sadzonek drzew owocowych, bydła hodowlanego oraz ptactwa domowego. Łemkowski Komitet Pomocy za cel stawiał sobie również wpływ na rozwój drobnej produkcji spółdzielczej, przemysłowej i rolnej przez dostarczanie narzędzi i utworzenie warsztatów rzemieślniczych dla Łemków. Zamierzał też organizować szkolenia w celu podniesienia kwalifikacji w zakresie hodowli i rolnictwa, przy odpowiednim wsparciu w postaci funduszy stypendialnych¹⁹². Strona polska zapewniła powyższym dostawom zwolnienie od cła oraz pokrycie kosztów transportu wewnętrznego oraz magazynowania. W gestii Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej leżał także nadzór nad rozdziałem sprowadzanych darów. W tym celu zaplanowano powołanie trzyosobowej komisji, złożonej z osób pochodzenia łemkowskiego, o odpowiednich kwalifikacjach agronomicznych

¹⁹¹ AIPN BU MSW, 1585/6902, Dokumenty dot. współpracy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA z organizacją łemkowską w Polsce, Pismo Ministerstwa Spraw Zagranicznych do Ambasadora PRL w Waszyngtonie, 17 IV 1958, k. 53.

¹⁹² *Ibidem*, Umowa pomiędzy Ministerstwem Zdrowia i Opieki Społecznej a Łemkowskim Komitetem Pomocy w Stanach Zjednoczonych A.P. (Lemko Relief Committee in the USA) w sprawie Łemków w Polsce, k. 62.

i inżynierijno-technicznych, jako organu doradczego przy Ministerstwie. Rozdział dostaw na szczeblu powiatowym miał przebiegać pod kontrolą kierownika pomocy społecznej rady narodowej, przy współpracy przedstawicielstwa ludności łemkowskiej.

Jednym z głównych punktów umowy była zgoda strony polskiej na założenie dwóch łemkowskich wsi na dawnym etnograficznym terenie Łemkowszczyzny, gdzie mogłyby powrócić młode rodziny, zdolne prowadzić zarówno spółdzielnie przemysłowe, jak i przedsiębiorstwa rolne. Komitet Pomocy zobowiązał się również do wsparcia realizacji założenia i rozwoju spółdzielni hodowli owiec i przetwórstwa wełny oraz inwestycji budowy szpitala na terenie powiatu gorlickiego oraz pokrycia kosztów wyposażenia sprzętem medycznym¹⁹³. W dniach 13 i 15 września 1958 r. delegacja łemkowska odbyła spotkania w Ministerstwie Rolnictwa przy udziale przedstawicieli Departamentu Urządzeń Rolnych, Departamentu Ekonomicznego oraz Mechanizacji Rolnictwa, w celu ustalenia szczegółów, w kwestii dostarczanego przez Łemkowski Komitet Pomocy sprzętu rolniczego i budowlanego oraz roślin. Dalsze spotkania odbyły się w dniach 16–21 września z administracją lokalną w tym Prezydium Wojewódzkich i Powiatowych Rad Narodowych w Rzeszowie, Wrocławiu i Zielonej Górze. Pierwsze z nich odbyło się w Rzeszowie, gdzie oficjalnym rozmowom towarzyszyły także wizje terenowe, m.in. w Sanoku, Wysowej, Radoszycach k. Komańczy czy Uściu Gorlickim. W trakcie obrad oraz wizji terenowych nie poruszano kwestii powrotów ludności łemkowskiej na dawne gospodarstwa. Spotkania te miały charakter informacyjny, a wszelkie decyzje dotyczące formy i zakresu pomocy miały być podejmowane przez Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej¹⁹⁴. Warto zaznaczyć, że komitet łemkowski dążył do udzielenia pomocy jedynie dla ludności pozostałej na obszarze Łemkowszczyzny, jak również rozwoju gospodarczego tych obszarów. Starania te były jednoznacznie związane z zamiarami wywalczenia masowych powrotów do ojczyzny lokalnej. W projekcie utworzenia dwóch łemkowskich wsi widać próbę przygotowywania gruntu pod przyjęcie większej liczby ludności z ziem poniemieckich.

Wizytę emigracyjnych działaczy strona polska wykorzystała do propagandy. Polska Agencja Prasowa po opuszczeniu przez łemkowską delegację Polski 24 września 1958 r. wydała komunikat w sprawie podpisanej umowy między Łemkowskim Komitetem Pomocy a Ministerstwem Zdrowia i Opieki Społecznej. Przytoczono także oświadczenie Piotra Hardego: „Odwiedzając wielu moich ziomków na terenach województw zachodnich przekonałem się, że są oni tam zagospodarowani i żyją znacznie lepiej, niż żyli poprzednio na terenach karpackich. Organizacja nasza w USA ma za zadanie niesienie pomocy materialnej i technicznej naszym ziomkom. Chodzi nam [o to], aby Łemkowie, gdziekolwiek się w Polsce znajdują, lepiej gospodarowali oraz pomogli Rządowi zagospodarować ziemie karpackie.

¹⁹³ AIPN BU MSW, 1585/6902, Dokumenty dot. współpracy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA z organizacją łemkowską w Polsce, Umowa pomiędzy Ministerstwem Zdrowia i Opieki Społecznej a Łemkowskim Komitetem Pomocy w Stanach Zjednoczonych A.P. (Lemko Relief Committee in the USA) w sprawie Łemków w Polsce, IX 1958, k. 63.

¹⁹⁴ *Ibidem*, Notatka z pobytu w Polsce przedstawicieli „Lemko-Relief”, k. 12.

Zyliśmy w Polsce od tysiąca lat i nigdy z wyjątkiem tragicznych lat powojennych nie było między nami i Polakami żadnych nieporozumień. W dalszym ciągu uważamy Polskę za swój kraj. Obecnie uzgodniliśmy z Ministerstwem Zdrowia i Opieki Społecznej, na jakich warunkach możemy nieść pomoc naszym ziomkom bez względu na to, w której części Polski oni żyją¹⁹⁵. Podniesienie kwestii pozytywnej oceny sytuacji ludności łemkowskiej na ziemiach poniemieckich miało posłużyć do przekonania Łemków do pozostania na nowym miejscu zamieszkania i zaprzestania podejmowania prób powrotów indywidualnych, jak również występowania z oficjalnymi petycjami do rządu o masowe przemieszczenia na obszar Łemkowszczyzny.

Samo oświadczenie także wydaje się elementem politycznej taktyki ze strony delegacji łemkowskiej, podobnie zresztą jak wiele innych stwierdzeń. Nad Wisłą delegaci bardzo pozytywnie oceniali warunki, jakie stworzono przesiedleńcom. Inaczej jednak sprawę przedstawiono w Stanach Zjednoczonych, gdzie wspomniano o spotkaniu z Łemkami w siedzibie UTSK we Wrocławiu, na którym ludność miała „błagać o pomoc”. Na spotkaniu tym, wedle Kazimierza Pudły, Piotr Hardy miał powiedzieć do zgromadzonych Łemków: „Nasi przodkowie nie myśleli, że podobne nieszczęście spotka was [...], że kiedyś dojdzie do tego między słowiańskimi narodami, że jedne będą hamowały marsz i rozwój własnego życia kulturalnego i życia swoich pobratymców Słowian, z którymi dzielili dołę i niedolę nasi dziadowie i pradziadowie na przestrzeni wielu stuleci. Wolność waszego państwa była zdobyta dla wszystkich narodowości i mniejszości narodowych, a nie dla narodowości państwowej i była zdobyta nie przez samych Polaków. Przy pomocy szowinizmu, katolicyzmu i nienawiści narodowościowej przesiedlano was, nie za jakąś winę, nie dla waszego dobra, a dla wynarodowienia samych Łemków, dla stworzenia jednolitego państwa bez mniejszości narodowych [...] ucisk narodowościowy, jaki na przykład wy cierpicie, nie ma nigdzie indziej na świecie”¹⁹⁶.

Wart uwagi jest fakt, że 23 września 1958 r. delegacja łemkowska spotkała się z przedstawicielami Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego. W spotkaniu uczestniczył także redaktor naczelny ukraińskiego czasopisma „Nasze Słowo”. Pomimo politycznych różnic spotkanie miało przebiegać w „serdecznej atmosferze”, jednak nie doszło do nawiązania współpracy pomiędzy delegacją reprezentującą Łemkowski Komitet Pomocy a przedstawicielami UTSK. Głównym tego powodem było postrzeganie towarzystwa przez emigrację w USA jako organizacji nacjonalistycznej dążącej do zukrainizowania Łemków¹⁹⁷. Ośrodki emigracyjne skupione wokół Łemko-Sojuzu odcinały się od działalności stowarzyszenia, które postrzegały jako przypisujące przynależność Łemków do środowiska ukraińskiego. Natomiast działalność emigracji na rzecz Łemków, a także próba nawiązania szerszego kontaktu z mieszkającą w PRL ludnością łemkowską poskutkowały, tym że w kręgach ukraińskich postrzegano łemkowskich członków UTSK jako znajdując-

¹⁹⁵ *Ibidem*, Komunikat PAP z 24 IX 1958, w sprawie rozmowy jego przedstawiciela z przewodniczącym Łemkowskiego Komitetu Pomocy USA – panem P. Hardym, k. 3.

¹⁹⁶ Cyt. za: K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 111.

¹⁹⁷ AIPN BU MSW 1585/6902, Notatka z pobytu w Polsce przedstawicieli „Lemko-Relief”, k. 16.

cych się pod wpływem „imperialistycznych ośrodków emigracyjnych”. Co prawda środowisko UTSK oficjalnie popierało materialne wsparcie dla ludności łemkowskiej od emigracyjnego Łemko-Sojuszu, ale wynikało to jedynie z chęci utrzymania dotychczasowych wpływów wśród Łemków¹⁹⁸. W działalności ośrodków emigracyjnych społeczność ukraińska upatrywała głównego powodu antagonizmów z częścią działaczy łemkowskich.

Realizacja umowy między Łemkowskim Komitetem Pomocy a Ministerstwem Zdrowia i Opieki Społecznej nie doszła do skutku. Oficjalnym powodem zerwania umowy była różnica w rozumieniu form realizacji rozdzielania darów nadsyłanych z USA i Kanady. Polskie władze stały na stanowisku, by w procesie tym brali udział Łemkowie wytypowani przez MSW. Na tej podstawie utworzono Łemkowski Komitet Doradczy przy Ministerstwie Zdrowia i Opieki Społecznej, z Michałem Dońskim na czele, do którego zadań należało m.in. zgłaszanie zapotrzebowania do Łemkowskiego Komitetu Pomocy¹⁹⁹. Brak niezależnej od władz PRL łemkowskiej komisji spowodował wycofanie się Komitetu z realizacji umowy – uznano to za poważną przeszkodę w realnym zorganizowaniu pomocy na rzecz Łemków²⁰⁰. Prawdopodobnie prawdziwym powodem rozdzwisku była zdecydowana niechęć polskich władz do zezwolenia na masowe powroty wysiedleńców na Łemkowszczyznę.

Fiasko wprowadzenia w życie podpisanej umowy nie oznaczało jednak zakończenia współpracy między łemkowskimi działaczami a emigracyjną organizacją na gruncie prywatnym²⁰¹. Z treści prywatnego listu Michała Dońskiego do Piotra Hardego z 21 stycznia 1966 r. wynika, że w 1965 r. 150 rodzin łemkowskich otrzymało po 1000 zł zapomogi od Łemkowskiego Komitetu Pomocy. Doński wskazywał jednakże na potrzebę pomocy Łemkom w powiatach nowosądeckim, sanockim oraz leskim. Postulował on rozwój działalności kulturowo-oświatowej oraz zorganizowanie spółdzielni chałupniczej w powiecie gorlickim, w której można byłoby zatrudniać osoby pochodzenia łemkowskiego, zwłaszcza młodzież. Doński proponował także otwarcie szkoły rzeźbiarskiej i szkoły muzycznej oraz prosił o finansowe wsparcie przy budowie muzeum społeczno-ludowego w Bartnem²⁰².

We wrześniu 1963 r. do Polski ponownie przybył Piotr Hardy, który spotkał się z pełnomocnikiem ministra Zdrowia i Opieki Społecznej B. Rabczyńskim, któremu przekazał swoje spostrzeżenia po kilkudniowym pobycie w województwie rzeszowskim w kwestii pomocy dla najbiedniejszych Łemków ze strony lokalnych

¹⁹⁸ K. Pudło, *Łemkowie. Proces wrastania...*, s. 111; E. Mironowicz, *MSW wobec konfliktu łemkowsko-ukraińskiego...*, s. 184; M. Barwiński, *Ukraińskie i łemkowskie struktury...*, s. 116.

¹⁹⁹ AIPN BU MSW, 1585/6902, Dokumenty dot. współpracy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA z organizacją łemkowską w Polsce, Notatka z rozmowy pełnomocnika ministra B. Rabczyńskiego z członkiem łemkowskiego Komitetu Doradczego M. Dońskim, 2 X 1963, k. 68.

²⁰⁰ L. Filipiak, *Społeczno-polityczna sytuacja Łemków w III RP*, Toruń 2013, s. 147.

²⁰¹ AIPN BU MSW, 1585/6902, Dokumenty dot. współpracy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA z organizacją łemkowską w Polsce, Notatka z rozmowy pełnomocnika ministra B. Rabczyńskiego z członkiem łemkowskiego Komitetu Doradczego M. Dońskim, 2 X 1963 r., k. 68.

²⁰² *Ibidem*, Wysoka Nagroda Łemkom, „Karpacka Rus” z 4 lutego 1966 r., z listu prywatnego do Piotra Hardego, k. 98.

Wydziałów Opieki Społecznej. Uzgodniono także wykorzystanie kwoty 3 tys. dolarów na cele rozwoju kulturalnego ludności łemkowskiej oraz pozytywnie oceniono wydanie 5 tys. dolarów na zakup sprzętu rolniczego²⁰³. Piotr Hardy zwrócił się także o wydanie zgody na kolportaż gazety łemkowskiej „Karpaska Rus”, zaznaczając że pismo to jest pozbawione treści politycznej i ma za zadanie utrzymanie łączności pomiędzy emigracją łemkowską a Łemkami mieszkającymi w Polsce²⁰⁴.

Godną podkreślenia jest działalność polityczna Łemko-Sojuzu na rzecz zjednoczenia Łemków. Na XXIII zjeździe staroruskiej organizacji w 1966 r. uchwalono zwołanie Ogólnoświatowego Łemkowskiego Kongresu, gromadzącego łemkowskich naukowców i działaczy tej społeczności, celem ułożenia projektu rozwoju łemkowskiej kultury oraz zachowaniu zabytków kultury materialnej, a także zwalczania błędnych teorii na temat historii Łemków²⁰⁵. W latach sześćdziesiątych zrealizowano w Stanach Zjednoczonych film „Łemkowskie Wesele”, który miał zostać rozpowszechniony w USA i Kanadzie, planowano go także wyświetlić w Europie, w tym w Polsce, Związku Radzieckim i Czechosłowacji²⁰⁶. Na projekcję filmu w Nowym Jorku zaproszono przedstawicieli ONZ²⁰⁷. Organizowano także wycieczki na teren Polski oraz USRR celem spotkania z przesiedlonymi „Łemkami-karpatorusinami”²⁰⁸.

Treści jedności narodu karpatoruskiego, jak również odrębności Łemków od narodu ukraińskiego, docierały do czołowych działaczy tej grupy etnicznej w Polsce dzięki kolportażowi „Karpackiej Rusi”, a po pozbawieniu czasopisma debitu na Polskę Ludową, za pomocą prywatnych listów. Artykuły na temat przynależności Łemków do narodu karpatoruskiego były publikowane także na łamach „Lemko. Youth Journal”, wydawanego w Junkers²⁰⁹.

Ścisłe współpracowali ze sobą Piotr Hardy i Michał Doński; to prawdopodobnie z inicjatywy amerykańskiego aktywisty Doński wrócił do Polski z USRR, by zaangażować się w działalność na rzecz społeczności łemkowskiej²¹⁰. Warto przypomnieć przywołaną w tej pracy wzmiankę, iż aktyw łemkowski dostarczał redakcji organu Łemko-Sojuzu informacji na temat sytuacji w państwie polskim²¹¹.

²⁰³ *Ibidem*, Notatka z rozmowy pełnomocnika ministra B. Rabczyńskiego z członkiem łemkowskiego Komitetu Doradczego M. Dońskim, 2 X 1963 r., k. 68.

²⁰⁴ AIPN BU MSW, 1585/6902, Dokumenty dot. współpracy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA z organizacją łemkowską w Polsce, Notatka z rozmowy przeprowadzonej w dniu 26 IX 1963 r. pomiędzy prezesem Lemko Relief Committee Hardym a pełnomocnikiem ministra B. Rabczyńskim, 26 IX 1963 r., k. 70.

²⁰⁵ AIPN BU MSW 1585/6902, Dokumenty dot. współpracy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA z organizacją łemkowską w Polsce. Idea łemkowskiego kongresu, k. 95.

²⁰⁶ *Ibidem*, *Lepsi Łemkorwie na całym świecie nigdy nie zapomną ojczystej Łemkowszczyzny*, artykuł z „Karpackiej Rusi” 1966, nr 4, k. 103.

²⁰⁷ *Ibidem*, *Z braterską miłością i naszym ruskim duchem polecimy na spotkanie do naszych braci i siostr w Starym Kraju*, artykuł M. Kieczury z „Karpackiej Rusi” 1966, nr 10, k. 116.

²⁰⁸ *Ibidem*, k. 117.

²⁰⁹ „Lemko. Youth Jurnal” 1960, nr 2, s. 3.

²¹⁰ AIPN BU MSW 1585/7092, Informacja na temat Michała Dońskiego, z dn. 24 IX 1971, k. 16.

²¹¹ AIPN BU MSW 1585/6902, *Nasze pomniki – pamiątki – zabytki*, artykuł M. Dońskiego opublikowany w „Karpatoruskim Kalendarzu” na rok 1969, k. 143.

W 1963 r. na zaproszenie Dońskiego na uroczystość odsłonięcia pomnika ku czci poległych partyzantów w Uściu Gorlickim przybyła 46-osobowa grupa ze Stanów Zjednoczonych i Kanady, m.in. redaktor naczelny „Karpaskiej Rusi” Mikołaj Ciślak. Doński spotkał się także z amerykańską delegacją w czerwcu 1969 r. w Swidniku na terenie Czechosłowacji, podczas festiwalu pieśni i tańca ukraińskiego. Jak wynika z dokumentacji MSW, prawdopodobnie podczas tych spotkań omawiano kierunek działań środowiska łemkowskiego w Polsce, zwłaszcza projekt uzależnienia aktywu od UTSK i utworzenia własnego odpowiednika towarzystwa społeczno-kulturalnego. Emigracyjni działacze mieli także uzgadniać z Dońskim kwestię starań o powrót przesiedleńców na Łemkowszczyznę. M.in. takie rozmowy miały się odbyć w lipcu 1970 r. przy okazji wizyty w Polsce działacza Łemko-Sojuszu Iwana Adamiaka²¹². W dokumentacji MSW zanotowano, iż emigracyjne ośrodki szczególnie sprzyjały nawiązaniu kontaktów z środowiskiem w Polsce, m.in. apelując o zbiór materiału dowodowego o rozmiarze doznanych krzywd podczas przesiedleń w ramach akcji „Wisła”²¹³.

W 1975 r. Michał Doński wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie do 1987 r. współpracował z emigracją łemkowską. Autorzy biogramu Dońskiego, Jan Pisuliński oraz Mariusz Krzysztofiński, zwrócili uwagę na kwestię zainteresowania osobą aktywisty łemkowskiego przez SB, której nie udało się skutecznie przeciwdziałać jego działalności politycznej. Obaj badacze wskazali również na zezwolenie wyjazdu Dońskiego zarówno do ZSRR, jak i Stanów Zjednoczonych, jako na co najmniej kontrowersyjne w ówczesnych realiach PRL, zwłaszcza w obliczu prowadzonej wobec niego sprawy agenturalnej. Autorzy biogramu wprost piszą także o zobowiązaniu czołowego działacza łemkowskiego do współpracy z SB, prawdopodobnie celem inwigilacji środowisk emigracyjnych w USA. Pytaniem otwartym pozostaje, czy to jedynie jego szerokie koneksje z członkami kierownictwa partii umożliwiały mu prowadzenie działalności politycznej także poza granicami państwa polskiego²¹⁴.

Warto także pokrótce przyrzeć się prasie emigracyjnej. Na łamach „Karpaskiej Rusi” i „Karpatoruskiego Kalendarza” publikowano artykuły pielęgnujące pamięć utraconej małej ojczyzny. „Ojczyzna nasza – Łemkowszczyzna to nie produkt, [...] ponieważ Ojczyznę kupić nie można, a wszystko inne kupić można, wszystko inne można zbudować, potrzebne są tylko ziemia i fundamenty. Ten fundament wid[ac] [...] w sercach Łemków poza granicami [...]. Tęskni [się] bardzo za tym wszystkim, co w młodości było takie biedne a zarazem ogromnie bogate, bo prawdziwe, prosto z Duszy Łemka wyrwane. «Tu wita Was każde drzewo, każdy kamień, każda piędź ziemi, jest dla Was najdroższą»”²¹⁵. Ponadto polskie władze przedstawiano jako ukrainizujące Łemków, następnie rozbudzające antagonizmy między Łemkami i Ukraińcami, celem późniejszego wynarodowienia²¹⁶. Władza

²¹² AIPN BU MSW 1585/7092, Informacja na temat Michała Dońskiego, z dn. 24 IX 1971, k. 17.

²¹³ AIPN BU MSW 1585/6902, Dokumenty dot. współpracy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA z organizacją łemkowską w Polsce, k. 198.

²¹⁴ M. Krzysztofiński, J. Pisuliński, *Michał Doński...*, s. 436–437.

²¹⁵ AIPN BU MSW 1585/6902, *Lepsi Łemkowie na całym świecie...*, k. 101–102.

²¹⁶ *Ibidem*, *Z braterską miłością i naszym ruskim duchem...*, k. 118.

PRL dążyła, wg działaczy Łemko-Sojuzu, do utworzenia jednolitego narodowo kraju, dlatego też miała bezpodstawnie oskarżyć ludność łemkowską o zdradę państwa by „wypędzić ponad 100 tysięczne autochtoniczne w Karpatach plemię Łemków-Rusinów z ich odwiecznej pradziadów ojczyzny Łemkowszczyzny na Ziemię Zachodnie Polski”. Podkreślano także, iż pomimo oficjalnego przyznania do błędnej decyzji w sprawie wysiedleń Łemków, rząd polski zabronił powrotów na dawne miejsce zamieszkania, dążąc do wynarodowienia tej społeczności poprzez pozbawienie jej ojczyzny²¹⁷. Oskarżano go także o współpracę z ukraińskimi nacjonalistami celem wypędzenia Łemków²¹⁸.

Działaczy ukraińskich przedstawiano jako nacjonalistów, zbrodniarzy II wojny światowej, którzy od sowieckich władz otrzymali pełną kontrolę nad ludnością łemkowską, dążąc do ukrainizacji wszystkich „zniewolonych” karpatorusinów²¹⁹. Podkreślano także jedność etniczną Łemków z mieszkańcami Preszowszczyzny i Rusi Podkarpackiej²²⁰. Propagowano ideę zjednoczenia narodu karpatoruskiego „celem Łemko-Sojuzu i jego organu «Karpackiej Rusi» jest: jednać nasze myśli, jednać nas wszystkich narodowo w jedną siłę dla pokazania i przekonania o tej prawdzie cały świat, że my Łemkowie, my Karpato-Rusini żyli i żyć będziemy dalej jak Ruska mniejszość narodowa w Polsce, w Czechosłowacji i Związku Radzieckim [...]. Ruch naszego narodu w Preszowskim jest jedynie ruchem części naszego narodu żyjącego w Czechosłowacji. Druga część naszego narodu [Ł]emko-rusini żyjąca w Polsce również aktywnie działa w sprawie zwycięstwa idei prawdy i sprawiedliwości. Przeprowadzają oni narady, spotkania z przodującymi działaczami w sprawie ożywienia ducha Rusinów Rusi Preszowskiej, przygotowują plany dalszej działalności, których końcową fazą będzie nasze narodowe zjednoczenie. I my wierzymy, że pod wpływem pomyślnego załatwienia spraw w Preszowskim powrócą nasi [Ł]emkowie na swoje ziemie ojczyste [...]”²²¹. Powrót na Łemkowszczyznę uważano w Łemko-Sojuzie za nieodzowny, w przeciwnym razie wieszczono szybkie „wynarodowienie” Łemków²²².

Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. wyraźnie rysowały się starania emigracyjnych organizacji łemkowskich w Stanach Zjednoczonych na rzecz pomocy Łemkom mieszkającym w PRL. Proukraińska Organizacja Obrony Łemkowszczyzny w 1970 r. zwróciła się do ONZ z petycją w sprawie „Łemków ukraińskich, jak i innych Ukraińców” o podważenie kwestii wysiedleń, wywalczenie powrotów, zwrotu własności, a także „zrównania w prawach z innymi obywatelami”²²³. Działalność ta zbiegła się ze staraniami Łemko-Sojuzu o przyznanie prawa powrotów ludności łemkowskiej na tereny dawnej Łemkowszczyzny. Od 1970 r. środowiska emigracyjne skupione wokół Łemko-Sojuzu, a także Komitetu Obrony

²¹⁷ *Ibidem*, *Druga światowa albo ojczyzniana wojna*, artykuł opublikowany w „Karpatoruskim Kalendarzu” na rok 1969, k. 134.

²¹⁸ *Ibidem*, *Nasze poglądy i wrażenia*, k. 135.

²¹⁹ *Ibidem*, *Z braterską miłością i naszym ruskim duchem...*, k. 120.

²²⁰ *Ibidem*, *Lepsi Łemkowie na całym świecie...*, k. 102.

²²¹ *Ibidem*, Uwagi odnośnie „Karpatoruskiego kalendarza na 1969 r.”, z dn. 19 IV 1969, k. 128.

²²² *Ibidem*.

²²³ AIPN BU MSW 1585/6902, Petycja do Sekretarza Generalnego ONZ, 27 XI 1970, k. 206.

Łemkowszczyzny rozpoczęły współpracę w celu powołania wspólnej organizacji udzielającej pomocy Łemkom w PRL. Według dokumentacji MSW współpraca ta doprowadziła do powołania Komitetu Obrony Ludzkich Praw Łemków w Polsce, który miał udzielać pomocy materialnej ludności łemkowskiej²²⁴. Ponadto 29 stycznia 1971 r. na wspólnym spotkaniu Łemko-Sojuzu i Organizacji Obrony Łemkowszczyzny doszło do powołania Światowej Federacji „Łemkowszczyzny”, do której przystąpił także proukraiński Komitet Obrony Łemkowszczyzny. Federacja rozpoczęła działalność mającą na celu wywalczenie na arenie międzynarodowej powrotów Łemków na teren Łemkowszczyzny oraz zadośćuczynienie im za poniesione krzywdy²²⁵.

We wrześniu 1971 r. skierowano do rządu PRL rezolucję, w której domagano się umożliwienia powrotów wszystkim Łemkom, postulując ponadto: zapewnienie pomocy finansowej i bezpłatnych przewozów powracających, rekompensaty „wszystkich poniesionych strat” podczas przesiedleń w ramach akcji „Wisła”, utworzenie szkoły z etnolektem łemkowskim na terenie Łemkowszczyzny, ochronę zabytkowych cerkwi oraz innych zabytków architektury, które miałyby ponownie stać się własnością Łemków. Prócz tego domagano się, aby państwo wspomogło rozwój życia kulturalnego oraz dopuściło powstanie łemkowskiego przedstawicielstwa w administracji na szczeblu lokalnym. Podniesiono także postulat finansowego wsparcia dla wydawania czasopism, dzienników oraz książek w etnolekcie tej grupy, jak również kolportażu emigracyjnej prasy²²⁶.

Powyższe starania rząd PRL uznał za antypolskie, a w konsekwencji środowiska emigracyjne za nacjonalistyczne. Już wcześniej działania Łemko-Sojuzu postrzegano jako mające charakter wywiadowczy. Kontaktujących się z organizacjami w Stanach Zjednoczonych kontrolowała Służby Bezpieczeństwa. W MSW komentowano powstanie Federacji w następujący sposób: „wskazuje na wyraźnie zarysowujące się tendencje do zespolenia wysiłków obu organizacji w wrogiej antypolskiej działalności, wobec czego należy liczyć się z jej nasileniem w najbliższym okresie”²²⁷.

* * *

Emigracyjne środowiska łemkowskie w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie skupione wokół Łemko-Sojuzu, dążące do polepszenia sytuacji materialnej Łemków mieszkających w Polsce, zachęczone przemianami politycznymi roku 1956, reaktywowały Łemkowski Komitet Pomocy. Celem organizacji było nawiązanie współpracy z rządem PRL umożliwiającej przekazywanie pomocy dla Łemków. Pierwsza część założeń została zrealizowana, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych pozytywnie odpowiedziało na wystosowaną do niego petycję, udzielając pozwolenia na przybycie do Polski delegacji Łemkowskiego Komitetu Pomocy. Podpisano

²²⁴ *Ibidem*, Notatka, 24 IV 1971, k. 184.

²²⁵ *Ibidem*, Notatka dot. powstania Światowej Federacji „Łemkowszczyzny”, sierpień 1971 r., k. 197; *ibidem*, Petycja do Ministra Spraw Zagranicznych, 2 IX 1974, k. 212.

²²⁶ *Ibidem*, Rezolucja, uchwalona na 26. Walnym Zjeździe Łemko-Sojuzu w sprawie Łemków w Polsce, do Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w Warszawie, 24 IX 1971, k. 170.

²²⁷ *Ibidem*, Notatka z dn. 24 IV 1971, k. 185.

także umowę między Ministerstwem Zdrowia i Opieki Społecznej a Łemkowskim Komitetem Pomocy, w której obie strony zobowiązywały się do współpracy. Ten obiecujący początek nie zapowiadał fiaska przedsięwzięcia, które nastąpiło po warunkach, jakie stawiała polska strona, w sprawie przebiegu rozdziału darów. Do pełnej realizacji umowy nie doszło, a pomoc ze strony emigracji mogła być przeprowadzana w niewielkim zakresie.

Początkowa chęć współpracy władz polskich z emigracyjnymi ośrodkami w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie jest zastanawiająca. Obok chęci uzyskania dewiz oraz części przesyłanych darów postawa władz mogłaby oznaczać próbę rozpracowania środowiska emigracji i ich wpływu na ludność łemkowską w Polsce. Zastanawiająca jest także zgoda na utworzenie dwóch łemkowskich wsi na obszarze Łemkowszczyzny. Możliwe, że strona polska widziała w działalności emigracyjnego komitetu sposobność polepszenia sytuacji materialnej Łemków, o co sama czyniła starania przyznając przesiedlonej ludności kredyty na zagospodarowanie. W kwestii tej polska władza upatrywała szansy na sprawniejszy przebieg procesu adaptacji i asymilacji na nowym miejscu osiedlenia.

Z pewnością obie strony prowadziły polityczną grę. Powstanie Łemkowskiego Komitetu Pomocy było, pomimo charytatywnego charakteru, próbą rozszerzenia wpływu na ludność łemkowską w PRL celem jej aktywizacji i przekonania o przynależności do narodu karpatoruskiego. Pytaniem otwartym pozostaje, co było intencją MSW w początkowym podjęciu dialogu z emigracyjną organizacją w USA. Początkowo dobrze zapowiadająca się współpraca odniosła skutek odwrotny do zamierzonego. Środowiska emigracyjne łemkowskie stworzyły sojusz z – konkurencyjną do tej pory – emigracją ukraińską osiadłą w USA i Kanadzie i utworzyły wspólną organizację na rzecz Łemków, która zaczęła na arenie międzynarodowej stawiać wobec rządu PRL postulaty w celu wywalczenia pełnego powrotu Łemków na Łemkowszczyznę. Postulaty te okazały się jednak niemożliwe do spełnienia, a strona polska odebrała wszelkie inicjatywy emigracji ukraińskiej i łemkowskiej na rzecz Łemków jako antypolskie wystąpienia nacjonalistyczne.

Działalność Łemkowskiego Komitetu Pomocy wykraczała poza ramy typowe dla organizacji charytatywnej. Warto zwrócić uwagę na to, że działaczom skupionym wokół Łemko-Sojuzu obok polepszenia sytuacji materialnej Łemków, przyświecał cel ponownego przemieszczenia tej ludności na obszar ich ojczyzny etnicznej. Przede wszystkim wynikało to z chęci reintegracji tej wspólnoty, jak również ocalenia jej przed asymilacją z ludnością polską. W kręgach emigracji obawiano się bowiem, że ludność łemkowska zostanie w pełni spolonizowana. Ocalenie tej grupy etnicznej upatrywano jedynie w powrocie na Łemkowszczyznę. Podkreślić należy wpływ emigracji w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie na działalność liderów łemkowskich w Polsce Ludowej. Bez wątplenia projekt odrębnego towarzysstwa społeczno-kulturalnego powstał w uzgodnieniu z działaczami na emigracji, a nawet z ich inicjatywy.

6.3. Życie religijne Łemków w rozproszeniu

W wyniku ukształtowania nowych granic Polski po zakończeniu II wojny światowej, dawna lwowska prowincja greckokatolicka z arcybiskupstwem lwowskim oraz biskupstwami przemyskim i stanisławowskim znalazła się w obrębie USRR. Część diecezji przemyskiej i Administracja Apostolska Łemkowszczyzny pozostały na obszarze państwa polskiego²²⁸. Szacowana liczba grekokatolików w II RP wynosiła w tym czasie ok. 420–466 tys. osób; na terenie Łemkowszczyzny mieszkało zaś ok. 120–140 tys. osób tego wyznania²²⁹. Przesunięcie wschodnich granic Polski wpłynęło także na zmniejszenie liczby greckokatolickich klasztorów oraz domów zakonnych. Po 1944 r. znalazły się na terenie Polski trzy klasztory bazylikańskie: w Krystynopolu, Przemyślu i Warszawie. Na Łemkowszczyźnie ostały się dwie rezydencje parafialne: w Woli Michowej (powiat leski) oraz Leszczynach (powiat gorlicki)²³⁰. W zakonie studytów we Florynce pozostało dwóch duchownych: Adam Abrahamowicz i Nikodem Stecura²³¹.

Początkowo komunistyczne władze przestrzegały postanowień konkordatu z 1925 r., zapewniających Kościołowi katolickiemu, niezależnie od obrządku, pełnię praw. Jednakże w krótkim czasie nastąpiło zaostrzenie kursu, czego wyrazem stało się zerwanie 12 września 1945 r. umowy z Watykanem uchwałą Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej²³². Polityka władz PRL wobec Kościoła grekokatolickiego związana była z kierunkiem polityki narodowościowej względem ludności ukraińskiej. Jak pisze Stefan Dudra, wysiedlenia z lat 1944–1947 miały doprowadzić do całkowitego unicestwienia greko katolicyzmu, który miał jawić się nowej władzy, jako główny czynnik zespalaający naród ukraiński i podtrzymujący go w oporze²³³. W czasie akcji przesiedleńczej w latach 1945–1946 na teren Ukrainy sowieckiej wysiedlono władze przemyskiej kurii wraz z biskupem Jozafatem Kocyłowskim i Grzegorzem Łakotą. Nakaz opuszczenia Sanoka otrzymał także administrator AAEŁ Aleksander Malinowski, któremu oficerowie WP nakazali wyjazd na Ukrainę w ciągu trzech dni. Granice Polski administrator opuścił dzięki pomocy siatki OUN, udał się jednakże do amerykańskiej strefy okupacyjnej Niemiec w obawie przed oskarżeniem o wspieranie okupanta niemieckiego. Wiernych pozostawił pod opieką trzech wikariuszy generalnych²³⁴. Stolica Apostolska w obliczu sukcesywnej likwidacji parafii unickich, dążąc do ocalenia formalnego istnienia struktury greckokatolickiej, nadała prymasowi Augustowi Hlondowi

²²⁸ AAN Urząd do Spraw Wyznań, 131/285, Zagadnienia grecko-katolickie, k. 11.

²²⁹ M. Ryńca, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny...*, s. 37.

²³⁰ I. Hałagida, *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła grekokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970*, Warszawa 2013, s. 145.

²³¹ *Ibidem*, s. 146.

²³² *Ibidem*, s. 148.

²³³ S. Dudra, *Poza matką ojczyznę...*, s. 155.

²³⁴ J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności...*, s. 380; M. Ryńca, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny...*, s. 43; AAN UdSW 131/285, Zagadnienia grecko-katolickie, k. 11; zob. I. Hałagida, *Deportacje grekokatolickich biskupów przemyskich do USRR w 1945 i 1946 roku. Nowe dokumenty*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 2, s. 292.

i abp. Adamowi Sapieszce uprawnienia w stosunku do tegoż obrządku. Papież Pius XII mianował ponadto prymasa delegatem do spraw obrządków wschodnich²³⁵. A. Hlond, odpowiadając na postulaty pozostałych w Polsce duchownych unickich z 1 kwietnia 1947 r., mianował ks. Bazylego Hrynyka generalnym wikariuszem diecezji przemyskiej, a 2 kwietnia ks. Andrzeja Złupkę, proboszcza z Gładyszowa, na administratora AAŁ. Zważywszy na późniejsze przesiedlenia na ziemie zachodnie i północne Polski, nominacje te uznać można za symboliczne²³⁶.

W czasie akcji „Wisła” część duchowieństwa dotknęły represje za domniemane udzielenie wsparcia dla podziemia ukraińskiego. Z terenu łemkowskiej administracji kościelnej, z której wysiedlono 20 księży greckokatolickich, w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie za rzekomą współpracę z UPA zostali osadzeni: ks. Stefan Dziubyna z Krynicy, Adam Abrahamowicz z Florynki, Jan Bułat z Bartnego, Eugeniusz Chylak z Krynicy Wsi, Jarosław Hrebieniak z Banicy, Jan Seneta z Solinki oraz Mikołaj Zajac (pracował na Łemkowszczyźnie do początku 1947 r.)²³⁷.

Majątek cerkwi greckokatolickich stał się własnością państwa polskiego. 5 września 1947 r. rząd polski uchwalił dekret o przejęciu na własność państwa mienia po osobach wysiedlonych do USRR. Cerkwie greckokatolickie z całym majątkiem przeszły na własność Państwowego Funduszu Ziemi. Do strzeżenia cerkwi wraz z budynkami i gruntami starostwie powiatowi wyznaczili sołtysów. Część z opuszczonych cerkwi przeszła pod opiekę proboszczów parafii rzymskokatolickich, co pomogło uchronić je od dewastacji²³⁸.

Po zakończeniu przesiedleń na ziemie zachodnie i północne, część z duchownych (ok. 60 księży) formalnie przeszła na obrządek łaciński, zachowując prawo do odprawiania nabożeństw w obrządku wschodnim. Duchowni ci zostali skierowani do parafii rzymskokatolickich na obszarze zamieszkanym przez ludność ukraińską i łemkowską²³⁹. Duchowni z AAŁ objęli m.in. parafie w diecezji warmińskiej: Jan Seneta w Bartoszycach, Jerzy Męciński w Ostródzie, Mikołaj Zajac w Sterławkach Wielkich (powiat giżycki) i Eugeniusz Uścicki w Ornecie (powiat braniewski)²⁴⁰. Ks. Emilian Węgrzynowicz, który do 1945 r. pełnił funkcję proboszcza parafii greckokatolickiej w Muszynie, po przyjęciu obrządku łacińskiego otrzymał od Kurii Metropolitarnej nominację administratora parafii w Bochni²⁴¹. Ks. Jan Polański przebywał w parafiach Brochów, Żórawina, Węgrzyn oraz Gniechowice (wszystkie

²³⁵ I. Hałagida, *Między Moskwą...*, s. 171.

²³⁶ *Ibidem*, s. 173.

²³⁷ I. Hałagida, *Duchowni greckokatolicy i prawosławni w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie (1947–1949). Dokumenty i materiały*, Warszawa 2012, s. 176; M. Ryńca, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny...*, s. 52.

²³⁸ D. Iwaneczko, *Wysiedlenia Ukraińców a Kościół greckokatolicki w Polsce (1944–1947)*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, s. 151, Pismo ordynariusza diecezji rzymskokatolickiej w Tarnowie bpa Jana Stepy do wojewody rzeszowskiego w sprawie przekazania mienia pocerkiwnego na Łemkowszczyźnie nowo tworzonej parafiom rzymskokatolickim, z dnia 17 lipca 1947 r. w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały...*, dok. 360, s. 816.

²³⁹ AAN UdSW 131/285, Zagadnienia grecko-katolickie, k.13.

²⁴⁰ AAN, UdSW 19/535, Pismo WRN w Olsztynie do Urzędu do Spraw Wyznań o księżach greckokatolickich mieszkających na terenie województwa olsztyńskiego, z dn. 18 1954, k. 9–10.

²⁴¹ *Ibidem*, Charakterystyka ks. Emilianiana Węgrzynowicza, k. 22.

na terenie powiatu wrocławskiego), a od 1953 r. był proboszczem parafii w Rogach (powiat niemodliński)²⁴². Ks. Stefan Jodłowski został proboszczem parafii Chłopowo (powiat choszczeński) w województwie szczecińskim²⁴³. Ks. Paweł Szuflat, po przesiedleniu pełnił funkcję wikariusza w parafii w Strzelinie²⁴⁴. Ks. Józef Chylak pełnił obowiązki wikarego w Ziębicach²⁴⁵. Ks. Bogdan Poliwo, został proboszczem parafii Bobrówko (powiat Strzelce Krajeńskie)²⁴⁶. Ks. Mikołaj Mykyta został mianowany proboszczem parafii Ługi (powiat zielonogórski)²⁴⁷. Ks. Michał Werhun został z Nowicy (powiat gorlicki) przesiedlony do Legnicy, w 1948 r. przeniesiony do Żar, a w roku następnym do Małomic (powiat szprotawski), gdzie objął stanowisko proboszcza²⁴⁸. Ks. Jarosław Wodnos został proboszczem parafii Kwielice (powiat głogowski)²⁴⁹. Ks. Włodzimierz Hajdukiewicz, przesiedlony z powiatu gorlickiego, objął funkcję wikarego w parafii w Szprotowej²⁵⁰. Na terenie łemkowszczyzny ks. Józef Siewierzyński odprawiał natomiast nabożeństwa w obrządku łacińskim w kaplicy szpitala powiatowego w Sanoku²⁵¹.

Powstawały także, bez zezwolenia władz, parafie greckokatolickie. Tego rodzaju placówka, prowadzona przez ks. Emilianą Kałeniuka funkcjonowała m.in. w Komańczy; w Chrzanowie (województwo białostockie) taką parafię prowadził ks. Mirosław Ripecki. Ta ostatnia stała się ośrodkiem życia religijnego grekokatolików²⁵² obok Zakonu Bazylianów w Warszawie, który formalnie przeszedł na obrządek łaciński. Nie przestał jednak być głównym inicjatorem działalności duchowieństwa unickiego, a także jego współpracy z inteligencją ukraińską²⁵³. Część duchowieństwa nie przeszła do kościoła rzymskokatolickiego, skupiając się na działalności społecznej²⁵⁴.

Przemiany polityczne po 1956 r. umożliwiły duchowieństwu jak i wyznawcom starania o reaktywowanie Kościoła greckokatolickiego, erygowanie nowych parafii jak również o uzyskanie zgody na odprawianie nabożeństw. 29 listopada prymas Stefan Wyszyński otrzymał memoriał od księży B. Hrynyka i M. Ripeckiego, w którym duchowni postulowali zwrot mienia cerkiewnego, odtworzenie struktury parafialnej, a także powołanie trzech wikariuszy generalnych dla diecezji przemyskiej, Administracji Apostolskiej łemkowszczyzny oraz dla grekokatolików na ziemiach zachodnich i północnych. O restytucję Cerkwi greckokatolickiej wystąpił także Zarząd Główny UTSK, który w piśmie do Urzędu ds. Wyznań z listopada 1956 r. podniósł postulaty reaktywowania Kościoła greckokatolickiego w państwie

²⁴² *Ibidem*, Charakterystyka ks. Jana Polańskiego, k. 26.

²⁴³ *Ibidem*, Charakterystyka ks. Stefana Jodłowskiego, k. 35.

²⁴⁴ *Ibidem*, Wykaz księży greckokatolickich, z dn. 28 IV 1954 r., k. 39.

²⁴⁵ *Ibidem*, k. 41.

²⁴⁶ *Ibidem*, Charakterystyka ks. Bogdana Poliwo, k. 43.

²⁴⁷ *Ibidem*, Charakterystyka ks. Mikołaja Mykity, k. 45.

²⁴⁸ *Ibidem*, Charakterystyka ks. Michała Werhuna, k. 47.

²⁴⁹ *Ibidem*, Charakterystyka ks. Jarosława Wodnosa, k. 48.

²⁵⁰ *Ibidem*, Charakterystyka ks. Włodzimierza Hajdukiewicza, k. 50.

²⁵¹ *Ibidem*, Pismo Prezydium PRN w Rzeszowie do Urzędu ds. Wyznań, z dn. 30 IV 1954, k. 30.

²⁵² AAN UdSW 131/285, Zagadnienia grecko-katolickie, k. 14.

²⁵³ *Ibidem*, k. 15.

²⁵⁴ *Ibidem*, k. 14.

polskim, legalizację praktyk religijnych, powołanie administracji apostołskiej z siedzibą w Przemyślu, a także zwrotu świątyń²⁵⁵. Ponadto Zarząd UTSK domagał się zwrotu przez władze Kościoła rzymskokatolickiego katedr greckokatolickich w Przemyślu i Sanoku oraz cerkwi przekształconych po 1945 r. na kościoły rzymskokatolickie²⁵⁶. Ks. M. Ripecki wysuwał natomiast postulat reaktywowania parafii greckokatolickich w miejscowościach zamieszkałych przez ludność ukraińską i łemkowską. Postulował utworzenie w województwie rzeszowskim 12 placówek, w krakowskim 2, lubelskim 3, a na ziemiach zachodnich i północnych PRL 24 placówek²⁵⁷. Wskazywał na potrzebę reaktywacji parafii na obszarze Łemkowszczyzny: w Sanoku, Zagórz, Hłomczy, Mokrym, Gorlicach oraz Krynicy Wsi²⁵⁸. Duchowieństwo w petycjach powoływało się na łamanie postanowień art. 70 Konstytucji PRL dotyczącego wolności sumienia i wyznania, jak również na niemożność wykonywania praktyk religijnych w obrządku greckokatolickim. Uskarżało się ponadto na niszczenie zabytków kultury ukraińskiej i łemkowskiej, w wyniku przeznaczania cerkwi na magazyny, świetlice oraz stajnie²⁵⁹.

Władze RP, uwzględniły postulaty grekokatolików w minimalnym stopniu, nie zamierzając dopuścić do rozbudowy struktur Kościoła greckokatolickiego. Dlatego też dążono do realizacji śladowego programu reaktywacji pojedynczych placówek, bez restytucji Cerkwii. Zakładano, iż łączna liczba parafii nie powinna przekraczać 15. Nie zamierzano również oficjalnie powoływać administratora ani kurii biskupiej. Planowano zwrócić grekokatolikom jedną cerkiew w Przemyślu, katedrę pozostawiając Kościołowi rzymskokatolickiemu, a parafie greckokatolickie podporządkować ordynariuszom katolickim²⁶⁰. Zamierzano odejść od praktykowania prowadzenia liturgii w dwóch obrządkach. Na obszarach, gdzie zamieszkiwała ludność ukraińska i łemkowska, pozostać miała tylko część duchowieństwa unickiego; resztę zamierzano przenieść na teren zamieszkały jedynie przez ludność polską. Ponadto kandydaci na obsadzenie unickich placówek duszpasterskich mieli zostać wyłonieni w wyniku ścisłej selekcji²⁶¹. W latach sześćdziesiątych polskie władze w dalszym ciągu dążyły do ograniczenia działalności duchowieństwa, sprzeciwiając się zalegalizowaniu Kościoła greckokatolickiego, a także utrudniały erygowanie nowych parafii. Próby reaktywowania Cerkwii kończyły się niepowodzeniem, także w latach siedemdziesiątych. Polskie władze stały na stanowisku, iż powoływanie nowej hierarchii kościelnej jest szkodliwe dla polskiej racji stanu²⁶². Ponadto podejmowano kroki celem „ostatecznego uregulowania sposobu korzystania” z cerkwi, celem zapobiegania zgromadzeniom wiernych, bez zezwolenia władz. W tym celu 18 maja 1971 r. przedstawiciel Wydziału Spraw Wewnętrznych Prezydium PRN w Gorlicach zakazał wstępu do dwóch świątyń

²⁵⁵ S. Dudra, *Poza matką ojczyznę...*, s. 158.

²⁵⁶ AAN UdSW 131/285, Zagadnienia grecko-katolickie, k. 18, AAN 24/743, k. 2.

²⁵⁷ *Ibidem*, k. 19.

²⁵⁸ *Ibidem*, k. 13.

²⁵⁹ *Ibidem*, k. 16.

²⁶⁰ *Ibidem*, k. 19.

²⁶¹ *Ibidem*, k. 20.

²⁶² S. Dudra, *Poza matką ojczyznę...*, s. 160.

greckokatolickich w Nowicy i Przysłopiu. Decyzja ta miała na celu uniemożliwienie „nielegalnych” spotkań ludności łemkowskiej w obu cerkwiach.²⁶³ Decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków świątynia w Nowicy została przeznaczona do przeniesienia do skansenu budownictwa ludowego²⁶⁴. Władze dopatrywały się w aktywizacji wiernych oraz duchownych greckokatolickich wpływów emigracji w Kanadzie i RFN²⁶⁵. Dopatrywano się także wpływów Stolicy Apostolskiej przy poparciu paryskiej „Kultury”. Głównego inicjatora widziano w osobie ks. kardynała Józefa Slipyja²⁶⁶.

Uaktywnienie duchowieństwa greckokatolickiego niepokoiło także duchowieństwo łacińskie. Obrazuje to list bp. Jana Stepy do prymasa Stefana Wyszyńskiego z 19 listopada 1956 r. „Rewindykacyjna akcja kościelna. Idzie ona w dwóch kierunkach. [1.] Żądania kazań w języku ukraińskim w kościołach rzymskokatolickich dla Łemków, którzy w okresie wysiedlenia po zamordowaniu gen. Świerczewskiego zadeklarowali swoją przynależność do narodowości polskiej i formalnie załatwili swą przynależność do obrządku rzym[sko]kat[olickiego]. Jest to oczywiście akcja czysto polityczna, bo przecież Łemkowie doskonale rozumieją po polsku. [2.] Żądania, by proboszcz oddał klucze cerkwi gr[ecko]kat[olickiej] księdzu obrządku gr[ecko]kat[olickiego] w starym polskim miasteczku Tyliczu, założonym przez biskupa krakowskiego Tylickiego. Po wyjeździe Łemków nakazałem proboszczowi wziąć cerkiew pod opiekę. Nie odprawiano tam nabożeństw w każdą niedzielę, bo jest stary zabytkowy kościół, ale wszystkie pogrzeby i nabożeństwa tam się odbywały z powodu bliskości cmentarza grzebalnego. O oddanie tej cerkwi teraz upominają się agitatorzy łemkowscy. Proboszczowi zabroniłem oddawać klucze, bo nie otrzymał ich od nich i kazałem oświadczyć, że sprawę tę załatwię w swoim czasie miarodajne władze kościelne i państwowe. Co świeccy panowie objeżdżający teraz Łemkowszczyznę zapowiadają interwencję u Księdza Kardynała Prymasa. Moim zdaniem nie ma racji do pośpiechu w decyzji, a wyłom w tym jednym wypadku może utrudnić sprawę całej Łemkowszczyzny. Prawa Polski do swobodnego rozporządzania tymi ziemiami są bezsporne historycznie, etnicznie i kościelnie. Dokładnie przestudiowałem to zagadnienie i napiszę obszerny memoriał do użytku Waszej Eminencji w niedługim czasie, bo w Rzymie z pewnością zechcą ruszyć te sprawy”²⁶⁷.

Starania o utworzenie placówek duszpasterskich podjęli także sami wierni. Do listopada 1956 r. do władz skierowano 13 petycji w tej sprawie. Ludność łemkowska wyznania greckokatolickiego zamieszkała na Ziemi Lubuskiej podjęła działania mające na celu uzyskanie zgody na powołanie parafii, jak również umożliwienie duchowieństwu odbywania praktyk religijnych w obrządku wschodnim. Zarząd UTSK w Zielonej Górze zwracał się do Wydziału do Spraw Wyznań o erygowanie parafii greckokatolickich, motywując postulaty utratą świątyń w wyniku przesie-

²⁶³ AAN UdSW 131/287, Pismo Kurii Diecezjalnej w Tarnowie do Premiera Piotra Jaroszewicza, z dn. 27 V 1971, k. 251.

²⁶⁴ *Ibidem*, k. 252.

²⁶⁵ *Ibidem*, Informacja dot. aktywizacji środowisk greckokatolickich, z dn. 12 IV 1977, k.192.

²⁶⁶ *Ibidem*, Informacja dot. działalności księży greckokatolickich, k. 217.

²⁶⁷ Cyt. za: I. Hałagida, *Między Moskwą...*, s. 299.

dleń, pozbawieniem prawa odprawiania kultu w cerkwiach, a także powstaniem przymusu uczęszczania do kościołów katolickich lub cerkwi prawosławnych²⁶⁸. Członkowie UTSK w Legnicy opisywali prymasowi trudną sytuację ludności łemkowskiej: „W dniu 15 września [19]57 r. wierni obrządkowi greckokatolickiemu tutejsi Łemkowie przeżyli bardzo bolesny wypadek, bazujący na rozkładzie form więzi społecznej i poczucia tolerancyjnego pewnej części ludności polskiej naszego miasta, wyznającej religię katolicką według obrządku rzymskiego [...]. Od pewnego czasu wyznawcy religii katolickiej wg greckiego obrządku, z braku kościoła własnego, korzystali za zezwoleniem dekanatu z kościoła rzym[sko]kat[olickiego] przy ul. Nadbrzeżnej zw[anego] kościołem św. Jacka. Na ubiegłą niedzielę, w godzinach popołudniowych, zaprojektowane było również nabożeństwo greckokatolickie, ale już w godzinach przedpołudniowych ks[iaźdz] dziekan odmówił wydania kluczy od wymien[ionego] kościoła, a to z uwagi na anonimy i delegacje od ludności polskiej wymagające od ks. dziekana Konrada Szczepanskiego zabronienia wspomnianego nabożeństwa pod groźbą represji”²⁶⁹.

Zarówno duchowieństwo jak i wierni nie ustawali w próbach reaktywacji Cerkwi greckokatolickiej. W 1971 r. do Urzędu Rady Ministrów wpłynęła petycja wiernych z województwa rzeszowskiego, koszańskiego, gdańskiego oraz szczecińskiego o zwrot cerkwi i o restytucję Kościoła greckokatolickiego. Autorami petycji byli Michał Wachniuk, Władysław Pajtasz oraz Maria Medwit. Dołączono do niej podpisy 3692 osób z 53 miejscowości, z czego 2665 pochodziło z województwa rzeszowskiego, w tym z Łemkowszczyzny²⁷⁰. W petycji zwracano się o potraktowanie wyznania greckokatolickiego, jako integralnej części Kościoła rzymskokatolickiego, przez co rozumiano jego oficjalne uznanie. Ponadto ponownie zwracano się o zwrócenie cerkwi katedralnej w Przemyślu. Postulowano także o zwrot 22 świątyń na obszarze województwa rzeszowskiego, a także 4 cerkwi znajdujących się w posiadaniu Kościoła prawosławnego: w Bielance, Kłokowicach, Młodowicach i Komańczy²⁷¹.

Do rządu PRL zwracali się również mieszkańcy Przemkowa (powiat szprotawski), gdzie większą część osiedleńców stanowili Łemkowie. „My wierni greko-katolicy zamieszkali w okolicy Przemkowa pow. Szprotawskiego woj. zielonogórskiego prosimy o łaskawe uznanie stanu prawnego naszej Cerkwi grecko-katolickiej na równi z innymi istniejącymi i cieszącymi się wolnością wyznania w Polsce Ludowej”²⁷². Łemkowie z Łosia i Uścia Gorlickiego zwracali się o możliwość odprawiania w miejscowych kościołach mszy w obrządku greckokatolickim²⁷³. Łemkowie apelowali: „Jesteśmy od urodzenia katolikami, należymy do Kościoła Katolickiego,

²⁶⁸ S. Dudra, *Poza matką ojczyznę...*, s. 159.

²⁶⁹ Cyt. za: I. Hałagida, *Między Moskwą...*, s. 332.

²⁷⁰ AAN UdSW 131/287, Petycja wiernych wyznania greckokatolickiego o zwrot cerkwi i o restytucję kościoła greckokatolickiego w PRL, k. 20.

²⁷¹ *Ibidem*.

²⁷² AAN UdSW 131/287, Petycja wiernych greckokatolickich z Przemkowa o zrównanie w prawach Kościoła greckokatolickiego z innymi wyznaniem, pismo z dn. 7 V 1971, k. 56; *ibidem*, k. 57.

²⁷³ AAN UdSW 131/287, Pismo wiernych greckokatolickich Urzędu Parafialnego w Uściu Gorlickim, k. 85–86.

nie tworzymy żadnego «związku wyznaniowego» przez władze PRL nieuznanego – uczestniczymy w nabożeństwach rzymsko-katolickich, ale choć od czasu do czasu przynajmniej w ważniejsze święta w ciągu roku chcielibyśmy uczestniczyć w liturgii katolickiej w naszym ojczystym języku. Uważamy, że nie narusza to w żadnej mierze norm prawnych – a zgodne jest ze wszystkimi przepisami prawa PRL»²⁷⁴. Do petycji tej dołączono na luźnych kartach podpisy: 19 mieszkańców Nowicy²⁷⁵, 40 mieszkańców Gładyszowa²⁷⁶, 11 mieszkańców Smerekowca²⁷⁷, a także 75 mieszkańców Bielanki²⁷⁸.

Na obszarze województwa rzeszowskiego, w tym na Łemkowszczyźnie dochodziło do wznoszenia kaplic oraz świątyń bez zezwolenia władz, a także organizacji zgromadzeń pod cerkwiami²⁷⁹. Aktywni byli także duchowni na ziemiach zachodnich i północnych Polski. Do głównych inicjatorów odbudowy sieci parafii greckokatolickich należał łemkowski duchowny ks. Stefan Dziubyna, po przesiedleniu zamieszkały w Słupsku. Posiadał zezwolenie kurii gorzowskiej na odprawianie nabożeństw w obrządku greckokatolickim; działał w parafii w Białym Borze, a także okazjonalnie w Gąbinie, gdzie starał się wywalczyć z miejscowym proboszczem rzymskokatolickim udostępnienie kościoła na stałe dla grekokatolików – na to jednakże nie uzyskał zgody władz państwowych²⁸⁰.

Położenie Kościoła greckokatolickiego w PRL uległo poprawie na początku lat osiemdziesiątych w związku z sytuacją polityczno-społeczną w państwie, m.in. z powstaniem „Solidarności” oraz narastaniem powszechnej krytyki dotychczasowej polityki władz PRL. W 1980 r. Zarząd UTSK w Szczecinie wystąpił do Sejmu i Rządu PRL o uznanie oraz nadanie statusu prawnego Cerkwi greckokatolickiej, a także przyznanie własności świątyń odebranych wcześniej zarówno przez państwo, jak i inne związki wyznaniowe²⁸¹. Dotyczyło to zwłaszcza byłej katedry greckokatolickiej w Przemyślu²⁸². Na obszarze województwa legnickiego, gdzie dużą część osiedleńców stanowiła ludność łemkowska, w 1980 r. grekokatolicy aktywizowali się celem uzyskania pozwolenia na rozbudowę sieci parafii, w których odprawiano msze w obrządku wschodnim, zwiększenia częstotliwości owych mszy, jak również organizacji domów katechetycznych. Na obszarze tym nabożeństwa greckokatolickie były odprawiane w Legnicy, Zamienicach, Modłej i Przemkowie. Dom katechetyczny znajdował się w Legnicy i Lubinie. Podejmowano starania

²⁷⁴ AAN UdSW 131/287, Pismo wiernych greckokatolickich z Nowicy i Przysłupia do ks. Teodora Majkowicza, z dn. 7 I 1970, k. 87.

²⁷⁵ *Ibidem*.

²⁷⁶ *Ibidem*, Karta z podpisami wiernych z Gładyszowa, k. 89.

²⁷⁷ *Ibidem*, Karta z podpisami wiernych z Bielanki, k. 90–91.

²⁷⁸ *Ibidem*, k. 92.

²⁷⁹ AAN UdSW 131/288, Pismo Prezydium WRN w Rzeszowie wyd. ds. Wyznań do Dyrektora UdSW w Warszawie Aleksandra Skarżyńskiego, z dn. 10 III 1972, k. 82.

²⁸⁰ AAN UdSW 131/287, Pismo Prezydium WRN w Koszalinie do Urzędu do Spraw Wyznań, z dn. 10 IX 1971, k. 220.

²⁸¹ S. Dudra, *Poza małą ojczyznę...*, s. 160.

²⁸² AAN UdSW 131/285, Zagadnienia grecko-katolickie, k. 18; AAN 24/743, k. 2; AAN UdSW 131/287, Petycja wiernych wyznania greckokatolickiego o zwrot cerkwi i o restytucję kościoła greckokatolickiego w PRL, k. 20.

o otwarcie kolejnych w Polkowicach oraz Głogowie²⁸³. Kuria wrocławska wydała zezwolenie na niedzielne odprawianie mszy w Rokitkach, gdzie szczególną aktywnością w życiu religijnym wykazywała się młodzież ukraińska i łemkowska. Starano się o zwiększenie liczby nabożeństw w obrządku greckokatolickim również na terenie Łemkowszczyzny²⁸⁴.

W wyniku strat wojennych oraz zmiany granic państwa polskiego osłabła także pozycja Kościoła prawosławnego. Liczba wiernych spadła z 4 mln. do 300 tys., a z pięciu diecezji działających przed wojną w obrębie Polski pozostała jedynie diecezja warszawska oraz niewielka część grodzieńskiej; diametralnie spadła także liczba parafii: z 1579 do 169. Z dziewięciu hierarchów w Polsce pozostali tylko metropolita Dionizy oraz biskup Tymoteusz. Zlikwidowano wiele instytucji kościelnych, m.in. Prawosławne Liceum Teologiczne w Warszawie, Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego czy duszpasterstwo wojskowe²⁸⁵. Kościół prawosławny utracił także majątek ziemski, zachowując zaledwie 3 tys. ha gruntów. W granicach Polski pozostał tylko jeden klasztor w Jabłecznej²⁸⁶.

Uchwałą Soboru Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 31 grudnia 1946 r. pełniący obowiązki w czasie okupacji niemieckiej ordynariusz diecezji Chełmsko-Podlaskiej arcybiskup Hilarion (Jan Ogijenko) oraz ordynariusz diecezji Krakowsko-Łemkowskiej arcybiskup Palladiusz (Piotr Widybida-Rudenko) zostali zwolnieni z pełnionych funkcji, pozbawieni tytułów biskupów diecezjalnych i wykluczeni z Świętego Soboru Biskupów²⁸⁷. Zastrzeżenia wobec postawy w czasie okupacji były wysuwane także wobec metropolity Dionizego, na którego władze naciskały, aby ustąpił ze stanowiska, którego ostatecznie pozbawiły go w 1948 r.²⁸⁸ W tym czasie projektowano podzielić Warszawską Metropolię Prawosławną na trzy diecezje: warszawsko-bielską (w skład której wejść miała diecezja krakowsko-łemkowska), łódzko-wrocławską oraz białostocko-gdańską²⁸⁹. 26 kwietnia 1948 r. zarządzeniem Ministra Administracji Publicznej powołano Tymczasowe Kolegium Rządzącego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z abpem Tymoteuszem jako przewodniczącym²⁹⁰. Jego celem było kierowanie bieżącymi sprawami Kościoła, uporządkowanie spraw autokefalii oraz

²⁸³ AAN UdSW 131/288, Informacja o sytuacji wśród wyznawców greko katolicyzmu na terenie województwa legnickiego, k. 166.

²⁸⁴ AAN UdSW 131/288, Informacja dot. aktywizacji środowisk greckokatolickich, k. 192.

²⁸⁵ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970. Rys historyczny*, Kraków 1996, s. 41; zob. *idem*, *Z dziejów kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku 1946–1956*, Białystok 1998, s. 9; K. Urban, *Z dziejów kościoła Prawosławnego na Łemkowszczyźnie w latach 1945–1947*, „Zeszyty Naukowe” 460, 1995.

²⁸⁶ *Ibidem*, k. 42.

²⁸⁷ AAN MAP 1043, Pismo metropolity Dionizego do Wiceministra Administracji Publicznej, z dn. 29 I 1948, k. 2.

²⁸⁸ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 72.

²⁸⁹ AAN MAP 1043, Pismo Ministra Administracji Publicznej do Arcybiskupa Tymoteusza, zastępcy Metropolity Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, z dn. 11 III 1948, k. 100.

²⁹⁰ AAN MAP 1043, Memorandum Tymczasowego Kolegium Rządzącego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, k. 143., zob. K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku...*, s. 9.

normalizacja stosunków wewnętrznych²⁹¹. 22 czerwca 1948 r. nastąpił akt ponownego złączenia Polskiego Kościoła Prawosławnego z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym oraz nadanie mu autokefalii²⁹². Funkcję metropolity objął arcybiskup lwowski i tarnopolski Makary, znany z akcji misyjnej wśród grekokatolików²⁹³. Ostatecznie 7 września 1951 r. decyzją Soboru Biskupów z Metropolii utworzono cztery diecezje: warszawsko-bielską, białostocko-gdańską, łódzko-poznańską i wrocławsko-szczecińską²⁹⁴.

W wyniku akcji przesiedleńczej w latach 1944–1946 wysiedlono ok. 195 tys. prawosławnych, w tym ok. 15 tys. wiernych z Łemkowszczyzny²⁹⁵. Po wysiedleniu ludności łemkowskiej na obszar USRR, władze Kościoła prawosławnego wydelegowały w maju 1946 r. na Łemkowszczyznę księży prawosławnych Włodzimierza Wieżańskiego i Wsiewołoda Łopuchowicza w celu zapewnienia nadzoru nad pozostawionym mieniem cerkiewnym, a także w związku z potrzebą zapewnienia opieki duszpasterskiej miejscowym wiernym²⁹⁶. Na początku 1947 r. działało na tym obszarze 8 parafii z 19 filiami. Ostatecznym ciosem dla struktury administracyjnej Cerkwi prawosławnej były przesiedlenia w ramach akcji „Wisła”. Z Łemkowszczyzny wraz z wiernymi wysiedleni zostali także księża prawosławni: ks. Dmytro Chylak, Jan Lewiarz, Michał Popiel, Roman Leszczyszyna, Leonid Poziński, Juwenaliosz Wołoszczuk, a także Stefan Biegun. Ponadto pięciu duchownych zostało osadzonych w obozie pracy w Jaworznie: Wasyl Laszenko, Damian Towstiuik, Józef Kundeus, Aleksy Nestorowicz i Mikołaj Kostyszyn²⁹⁷.

Wysiedlenie wiernych i duchownych prawosławnych oznaczało likwidację Kościoła prawosławnego na terenie Łemkowszczyzny. Ks. Stefan Biegun w sprawozdaniu dla metropolity Dionizego z 21 lipca 1947 r. pisał: „uprzejmie donoszę, że wszystkie parafie w ciągu miesiąca czerwca r[oku]b[ierzącego] z powodu przesiedlenia ludności łemkowskiej przez wojsko polskie zostały zlikwidowane”²⁹⁸. Likwidacji uległy m.in. parafie w Miliku, Kamiannej, Czarnem, Radocynie, Wołowcu, Uściu Ruskim, Skwirnym, Śnietnicy, Desznicy, Grabi, Ciechaniu, Świątkowej Wielkiej, Chyrowej, Lipowcu, Mszanie etc.²⁹⁹ Zabezpieczeniem, inwentaryzacją oraz opieką mienia na terenie powiatu nowosądeckiego dzięki upoważnieniu wydanemu przez Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny oraz potwierdzeniu wydanemu przez Departament Wyznaniowy Ministerstwa Administracji Publicznej, zajął się ks. Stefan Biegun³⁰⁰. Z inicjatywy duchownego do Metropolii

²⁹¹ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 75.

²⁹² *Ibidem*, s. 76.

²⁹³ *Ibidem*, s. 77.

²⁹⁴ S. Dudra, *Poza małą ojczyznę...*, s. 130; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 116–121; *idem*, *Z dziejów kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku...*, s. 10.

²⁹⁵ S. Dudra, *Poza małą ojczyznę...*, s. 127; *idem*, *Integracyjna i kulturotwórcza rola...*, s. 67.

²⁹⁶ *Ibidem*, s. 128.

²⁹⁷ *Ibidem*, s. 32, 129.

²⁹⁸ Cyt. za: G. Kuprianowicz, *Akcja „Wisła” a Kościół prawosławny*, w: *Akcja „Wisła”...*, red. J. Pistulewicz, s. 160; zob. S. Dudra, *Integracyjna i kulturotwórcza rola...*, s. 68.

²⁹⁹ AAN MAP 1047, Pismo Warszawskiego Duchownego Konsystorza Prawosławnego do Ministerstwa Administracji Publicznej Departament Wyznaniowy, z dn. 10 V 1946, k. 1.

³⁰⁰ G. Kuprianowicz, *op. cit.*, s. 160.

Warszawskiej została wysłana część z wyposażenia świątyń prawosławnych. Wysłanie reszty majątku (dzwonów, szat liturgicznych i metrykalnych oraz ikon) z cerkwi w Boguszy oraz Królowej Ruskiej spotkało się z protestem duchowieństwa rzymskokatolickiego, wyrażonym interwencją u starostwa powiatowego w Nowym Sączu. Rzymskokatolicki ksiądz Karol Berbera dowodził, iż majątek ten niegdyś był własnością cerkwi greckokatolickiej. Nowosądecka administracja w związku z zaistniałą sytuacją wydała duchowieństwu rzymskokatolickiemu polecenie zabezpieczenia mienia. W celu wyjaśnienia sytuacji 27 czerwca w Nowym Sączu odbyła się konferencja, do której w ostateczności nie doszło. Starostwo powiatowe rozstrzygnęło sprawę, zezwalając duchowieństwu prawosławnemu zabrać majątek bezsprzecznie prawosławny. Duchowny przystąpił do starań o wywóz mienia z cerkwi we Florynce oraz Piorunce, jednakże spotkał się z odpowiedzią odmowną, gdyż terenem tym administrowały władze wojskowe, które 2 lipca nakazały ks. Stefanowi Biegunowi opuścić teren powiatu nowosądeckiego³⁰¹.

Kościół prawosławny przystąpił do budowy sieci parafialnej na ziemiach poniemieckich, gdzie sprawa erygowania parafii była utrudniona. Wpływ miało na to rozrzucenie ludności przesiedlonej³⁰². 7 maja utworzona została Administratura dla Parafii Prawosławnych na Ziemiach Odzyskanych, przekształcona następnie w Diecezję Ziem Odzyskanych, której zadaniem było objęcie opieką duszpasterską wiernych oraz organizacja działalności funkcjonujących i powstających parafii³⁰³. Konsystorz 11 sierpnia 1947 r. zwrócił się do MZO z prośbą o zezwolenie na wydelegowanie duchownych celem objęcia opieką duszpasterską przesiedlonej ludności oraz organizacji parafii. Istotną rolę w tworzeniu struktur Cerkwi, jak również wsparcia dla osiedleńców, odegrał Prawosławny Metropolitalny Komitet Niesienia Pomocy Przesiedleńcom na Ziemi Odzyskane, przekształcony 29 grudnia 1947 r. w Prawosławny Metropolitalny Komitet Organizowania Życia Cerkiewnego na Ziemiach Odzyskanych³⁰⁴.

Kwestię życia religijnego Łemków na Ziemi Lubuskiej, zwłaszcza wyznania prawosławnego, w polskiej historiografii opisuje Stefan Dudra. Autor ten zaznacza, że po 1947 r. Cerkiew prawosławna pełniła funkcje integracyjne i kulturotwórcze wśród ludności łemkowskiej na ziemiach poniemieckich³⁰⁵. Pierwsze punkty duszpasterskie przeznaczone dla ludności osiedlanej w ramach akcji „Wisła” powstały z inicjatywy wysiedlonych księży z terenu Łemkowszczyzny. Rozproszona ludność łemkowska starała się usilnie odbudować życie religijne. W obliczu braku świątyń, nabożeństwa odprawiano w prowizorycznych warunkach, organizując spotkania w domach prywatnych, jak również tworząc nieoficjalne placówki duszpasterskie³⁰⁶. Doskonale potrzebę własnego miejsca kultu ilustrują wspomnienia Jarosława

³⁰¹ Raport ks. Prot. Stefana Bieguna do metropolity Dionizego o stanie majątku kościoła prawosławnego na Łemkowszczyźnie, w: *Ukraińcy w Polsce 1944–1989...*, dok. 11, s. 51.

³⁰² Parafia w Legnicy znajdowała się w zakrystii kościoła ewangelicko-augsburskiego, proboszczem jej był ks. Jarosław Tyczyna.

³⁰³ S. Dudra, *Poza małą ojczyznę...*, s. 130.

³⁰⁴ G. Kuprianowicz, *op. cit.*, s. 170.

³⁰⁵ S. Dudra, *Integracyjna i kulturotwórcza rola...*, s. 68; zob. *idem*, *Poza małą ojczyznę...*, s. 125–155.

³⁰⁶ G. Kuprianowicz, *op. cit.*, s. 170.

Zwolińskiego: „Łemkowie są z natury religijni. Tutaj nie mogli żyć bez swojej cerkwi, bez względu na to, czy byli prawosławni, czy grekokatolicy. W górach mieli nawet po dwie cerkwie: prawosławną i grekokatolicką. Tu nie mieli nic. Grekokatolicy jakoś pojedynczo, później coraz śmieiej, szli do kościoła rzymskokatolickiego. Prawosławni mieli większe opory wewnętrzne. Skrzyknęli się uradzili, że w Torzymiu na poniemieckim cmentarzu jest mała kapliczka, z której można zrobić kapliczkę na wzór cerkiewny. [...] Kapliczkę szybko wyremontowano. Z domów przyniesiono obrazy przywiezione z Florynki. Tak powstała mała świątynia na podobieństwo małej cerkiewki. Wszystko byłoby dobrze, tylko skąd wziąć księdza. Łemkowie śpiewać potrafią, tylko trzeba prawosławnego księdza [...]. Przyjechał nasz ksiądz za dwa tygodnie. Przywiózł, co mógł, szaty, kielich i krzyżyk trzyramienny, prawosławny. Zebrało się dużo ludzi, bo wieść poszła na okolicę, że w Torzymiu będzie Prawosławna Służba Boża. Na długo przed rozpoczęciem nabożeństwa oczekiwali już ludzie. Przyjechali, czym kto mógł, nawet z odległości czterdziestu kilometrów (z Glisna, Wielowci, z Łagowa i wielu innych) [...]. Na poniemieckim cmentarzu w małej kapliczce odbyło się pierwsze wielkie zgromadzenie Łemków – florynczan. Modlono się i śpiewano po swojemu, jak dawniej na swojej ziemi we Florynce [...] Łemkowie poczuli, że żyją swoją wiarą. Nie było też dla nikogo zaskoczeniem, że do cerkwi przyszli również florynczanie – grekokatolicy [...]. Po zakończeniu nabożeństwa prawdziwe zebranie rozpoczęło się przed kapliczką. Przywitaniom, uściskom, uśmiechom i radości nie było końca. Żał było się rozstawać, szczególnie młodzieży, która po prostu pragnęła być ze sobą [...]. Tak zaczęła się ponowna integracja, czyli ponowne budowanie wspólnoty na obczyźnie. Świętowano ten dzień bardzo uroczyście. Odwaga Łemków poszła w górę. W następne dni oczekiwano reakcji mieszkańców Torzymia na nasze wydarzenia. Oczekiwano również na reakcję władz powiatowych. Nie stało się nic szczególnego. Społeczność polska w Torzymiu po prostu nas zaakceptowała «Łemków, co modlą się na cmentarzu», a nie «Ukraińców» [...]. Od tego czasu istniały w Torzymiu dwie społeczności: polska – katolicka i łemkowska – prawosławna. Jak się potem okazało, naszego śpiewu cerkiewnego słuchało całe miasto. Najgorzej było z księdzem katolickim, który nie mógł przeżyć, że pozwolono na «coś takiego» [...]. Od pierwszej lipcowej niedzieli, nabożeństwa w małej cerkiewce odbywały się dwa razy w miesiącu. Tu też chrzczono pierwsze urodzone w Torzymiu łemkowskie dzieci, tu też odprawiano msze żałobne, udzielano ślubów»³⁰⁷.

Na obszarze województwa wrocławskiego w 1947 r. ksiądz Jan Lewiarz, przesiedlony razem ze swoimi parafianami z Bartnego na Łemkowszczyźnie, za zgodą konsystorza prawosławnego powołał pierwszą placówkę duszpasterską w Zimnej Wodzie (powiat legnicki). Podobne działania podjął także wysiedlony z powiatu nowosądeckiego ks. Stefan Biegun, który powołał parafię dla Łemków w Michałowie, a w listopadzie w Jeleniej Górze³⁰⁸ oraz Studzionkach (powiat

³⁰⁷ J. Zwoliński, *Rapsodia...*, s. 49–51.

³⁰⁸ Parafia w Jeleniej Górze skupiała polskich przesiedleńców z ZSRR. AAN, UdSW 9/6, Pismo Urzędu Wojewódzkiego wydziału Społeczno-Politycznego do MAP Departament Wyznaniowy, z dn. 17 III 1950, k. 19.

wołowski)³⁰⁹. Do 1951 r. na obszarze diecezji wrocławsko-szczecińskiej, w której skład wchodziły dekanaty wrocławski i szczeciński, utworzonych zostało 28 prawosławnych duszpasterskich ośrodków. W dekanacie wrocławskim powstało 8 parafii oraz 11 filii³¹⁰. W dekanacie olsztyńskim działało 7 parafii oraz 6 filii, w dekanacie olsztyńskim funkcjonowały natomiast 2 parafie³¹¹. Do 1958 r. na ziemiach poniemieckich istniało 66 placówek duszpasterskich w obrębie 6 dekanatów³¹².

W powiecie legnickim, gdzie kilkuset prawosławnych przesiedlonych w ramach akcji „Wisła” było rozsianych po całym jego obszarze, utrudnieniem było przybycie do nowo utworzonej parafii w Legnicy celem odbycia praktyk religijnych³¹³. „Do parafii prawosławnej w Studzionkach należy około 30 rodzin. Są to tak zwani «Łemcy» z Gorlic, powiatu gorlickiego i Nowego Sącza. Stwierdzono, że ludzie ci nie biorą żadnego udziału w życiu społecznym, jak i politycznym. Większa ich część posiada krewnych w USA, od których otrzymuje b[ardzo] często paczki i listy. Ludność ta nie zagospodarowuje dostatecznie swych gruntów, a obsiewa tyle zboża i ziemiopłodów ile wystarcza na wyżywienie ich rodzin. Nabożeństwa prawosławne odprawia ks. [C]hylał Dymitr, zamieszkały w Szprotawie”³¹⁴. Warto zaznaczyć, iż na terenie Ziemi Lubuskiej mieszkało w 1960 r. 3 tys. wiernych prawosławnych, rozmieszczonych głównie w powiecie Strzelce Krajeńskie, a także w powiatach zielonogórskim, szprotawskim, głogowskim i nowosielskim oraz w Kożuchowie. Na liczbę tę przypadało 8 świątyń oraz 2 domy modlitewne, w których posługę duszpasterską pełniło 6 duchownych prawosławnych³¹⁵.

Dudra podkreśla znaczenie integracyjnej i kulturotwórczej roli Cerkwi w początkowym okresie po przesiedleniu. Nowo utworzone parafie wraz z radami parafialnymi były, zdaniem badacza, pierwszymi formami zorganizowanej działalności wśród Łemków na ziemiach poniemieckich. Plac przy cerkwi stał się miejscem spotkań wiernych, gdzie prowadzono rozmowy dotyczące możliwości powrotu w rodzinne strony, informowano się o zaginionych członkach rodziny oraz o warunkach życia na nowych ziemiach³¹⁶. W początkowym okresie funkcję społeczną i organizacyjną pełniły zwłaszcza komitety cerkiewne, które z duchowieństwem organizowały życie religijne w danych miejscowościach. Przygotowywały przekazane świątynie do stanu używalności, bądź organizowały nabożeństwa w tymczasowych miejscach kultu³¹⁷. Ważnym elementem integracyjnym Cerkwi prawosławnej była działalność duszpasterska i katechetyczna. W pierwszych latach po przesiedleniu

³⁰⁹ G. Kuprianowicz, *op. cit.*, s. 170; K. Urban, *Z dziejów kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku...*, s. 28.

³¹⁰ S. Dudra, *Poza małą ojczyznę...*, s. 133.

³¹¹ G. Kuprianowicz, *op. cit.*, s. 171.

³¹² *Ibidem*, s. 172.

³¹³ Parafia w Legnicy znajdowała się w zakrystii kościoła ewangelicko-augsburskiego, proboszczem jej był ks. Jarosław Tyczyna.

³¹⁴ AAN, UdSW 9/6, Pismo Urzędu Wojewódzkiego wydziału Społeczno-Politycznego do MAP Departament Wyznaniowy, z dn. 17 III 1950, k. 19.

³¹⁵ APZG PWRN 2963, Sprawozdanie z działalności wyznań nierzymskokatolickich z terenu województwa zielonogórskiego w 1960 r., k. 1.

³¹⁶ S. Dudra, *Integracyjna i kulturotwórcza rola...*, s. 68.

³¹⁷ *Ibidem*, s. 69.

katechezy odbywały się w mieszkaniach prywatnych, później w punktach katechetycznych, natomiast w latach 1956–1960 częściowo w szkołach³¹⁸.

Na początku lat pięćdziesiątych projektowano utworzenie administratury parafii zamieszkałych przez Łemków w województwie wrocławskim, szczecińskim i olsztyńskim. Na funkcję dziekana planowano wybrać ks. Jana Jewiarza, proboszcza parafii prawosławnej w Zimnej Wodzie, który z upoważnienia metropolity Makarego kierował akcją misyjną wśród grekokatolików³¹⁹. Projekt ten zakładał przyciągnięcie do Cerkwi prawosławnej Łemków wyznania grekokatolickiego. Utrudnieniem w realizacji powyższej koncepcji było jednakże zbyt duże rozrzucenie ludności łemkowskiej na ziemiach ponemieckich³²⁰.

Powyższa próba była związana z projektem, poprzez wykorzystanie podobieństwa obrządków prawosławnego i grekokatolickiego, objęcia opieką duszpasterską ludności wyznania grekokatolickiego przez Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, który od 1925 r. prowadził akcję misyjną wśród grekokatolików, zwłaszcza na Łemkowszczyźnie. Istotnym jest, iż w 1952 r. projekt ten uzyskał wsparcie Urzędu do Spraw Wyznań, dzięki kwietniowej uchwale i zmianie kierunku polityki narodowościowej względem ludności ukraińskiej. Akcja misyjna wśród grekokatolików okazała się jednakże trudniejsza niż wcześniej przypuszczano. Wpływ na to miał brak odpowiednio przygotowanego duchowieństwa prawosławnego, posługującego się językiem ukraińskim, a także odprawiającego liturgię w obrządku grekokatolickim. Na niepowodzeniu akcji zaważyło także źle przygotowane szkolenie kleru do pracy misyjnej. Na obszarze województwa szczecińskiego, koszalińskiego oraz olsztyńskiego akcja misyjna nie odniosła żadnych rezultatów³²¹.

Próba objęcia opieką duszpasterską grekokatolików przez Kościół prawosławny przyniosła jednakże efekty wśród ludności łemkowskiej o staroruskiej tożsamości, zamieszkałej na obszarze województwa wrocławskiego³²². W latach 1956–1957 miały miejsce przypadki konwersji z grekokatolicyzmu na prawosławie, zwłaszcza w Strzelcach Krajeńskich: „na terenie tego powiatu, gdzie wszyscy wyznania grekokatolickiego przeszli gremialnie do wyznania prawosławnego”³²³. Fala konwersji wśród ludności łemkowskiej została jednakże szybko zahamowana przez Kościół rzymskokatolicki, kierujący z kurii gorzowskiej księży grekokatolickich celem objęcia opieką duszpasterską wiernych na Ziemi Lubuskiej³²⁴. Akcja misyjna

³¹⁸ *Ibidem*, s. 70.

³¹⁹ S. Dudra, *Poza matką ojczyznę...*, s. 133.

³²⁰ *Ibidem*, k. 134.

³²¹ AAN UdSW 131/285, Zagadnienia grecko-katolickie, k. 18.

³²² *Ibidem*.

³²³ APZG PWRN 2963, Sprawozdanie z działalności wyznań nierzymskokatolickich z terenu województwa zielonogórskiego w 1960 r., k. 2.

³²⁴ „Ostatnio obserwuje się raczej odwrotne zjawisko albo stwierdza się przechodzenie w minimalnym stopniu do wyznania rzymsko-katolickiego, lub też greko-katolicy pozostają przy swym wyznaniu, a kuria gorzowska umieszcza tam księży grekokatolickich i tym samym ma tych wyznawców pod swoją opieką Zanotowano również fakt, że greko-katolicy w liczbie 74 osoby z Leszna Górnego/powiat Szprotawa/zabiegają o utworzenie osobnej parafii grekokatolickiej”. APZG PWRN 2963, Sprawozdanie z działalności wyznań nierzymskokatolickich z terenu województwa zielonogórskiego w 1960 r., k. 2.

Kościół prawosławny przynosiła również efekty na obszarze Łemkowszczyzny, gdzie ludność łemkowska o staroruskiej tożsamości konwertowała z wyznania grekokatolickiego³²⁵.

27 czerwca 1968 r. prawosławny biskup wrocławski i szczeciński Bazyli zwrócił się z pismem do Urzędu do Spraw Wyznań w Warszawie z prośbą o dotację, przedstawiając następującą sytuację: „Na terenie diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej, obejmującej województwo wrocławskie, zielonogórskie, szczecińskie i koszalińskie, zamieszkuje do 200 tys. obywateli wyznania prawosławnego. Liczba ta nie jest zawyżona. Jak się zorientowałem skład narodowościowy jest następujący: Łemków – 40 tys., Ukraińców – 40 tys. Białorusinów – 25 tys., Rosjan – 10 tys., Polaków – 5 tys., Greków – 70 tys. [sic!] Są to liczby przypuszczalne, lecz nie bez uzasadnienia. Polonizacja w/w postępuje b. szybko naprzód, zwłaszcza dotyczy to młodzieży. Nic w tym złego, gdyby ona nie miała szkodliwych skutków dla Kościoła Prawosławnego. Chodzi tu o to, że niepodzielnym panem i władcą jest Kościół Rzymskokatolicki, który kosztem Kościoła Prawosławnego pomnaża swój stan posiadania [...]. Duch tymczasowości odczuwałem tym bardziej, że prawie wszystkie świątynie, w tym i katedra wrocławska, nie miały ołtarzy poświęconych na stałe. Na pytanie: czemu tak jest – odpowiadano: «i tak musimy stąd wyjechać, nie możemy przecież stwarzać sytuacji, by ołtarze konsekrowane zostały zniszczone i uległy profanacji» [...]»³²⁶. Kardynał Stefan Wyszyński mianuje «proboszczów» grekokatolickich do tych parafii, gdzie są nawet nieliczni unicy. Niedawno taki «proboszcz» przybył do Przemkowa, pow. Szprotawa, gdzie sieje zamęt. Zbytnia troska Kardynała doprowadziła do tego, że omal we wszystkich kościołach rzymskokatolickich odprawiane są nabożeństwa dla grekokatolików, nawet na Boże Narodzenie wg starego stylu. W Bytowie i Białym Borze na Pomorzu urządzono cerkwie na wzór bizantyjski z wielkim przepychem i głęboko przemyślaną starannością. Rychła restytucja hierarchii grekokatolickiej, legalizacja parafii dla Ukraińców grekokatolików – to, wg «przeświadczenia wielu», sprawa niedalekiej przyszłości. Fałszywa propaganda rzymskokatolicka o «jedności» i że to jest «jedno i to samo» wnosi zamieszanie i wprowadza wielu naszych wierzących na rozdroża. Ożywienie działalności prounickiej stało się bodźcem do odrodzenia się nacjonalizmu ukraińskiego. Pomiędzy Ukraińcami a Łemkami zarysowuje się do pewnego stopnia rozłam. Łemkowie mają żal do Ukraińców, za ich współpracę z okupantem często dają dowody antypatii. Dlatego starają się odciąć od tego, co ukraińskie. Chcą, by otoczenie polskie zmieniło o nich zdanie, że oni nie są Ukraińcami»³²⁷. Dążenia wyznawców grekokatolicyzmu do postulowania prowadzenia mszy w języku ukraińskim, biskup uznał za działania pod wpływem propagandy nacjonalistycznej. Oskarżał duchowieństwo grekokatolickie o szkalowanie Kościoła prawosławnego³²⁸. Biskup przedstawiał także najbardziej palące problemy

³²⁵ AAN UdSW 131/288, Pismo wiernych z Bielanki do Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu WdSW, z dn. 31 X 1980, k. 164.

³²⁶ AAN UdSW 139/33, Pismo Prawosławnego Biskupa Wrocławskiego i Szczecińskiego do Urzędu d. Spraw Wyznań, z dn. 27 VI 1968, k. 58.

³²⁷ *Ibidem*, k. 59.

³²⁸ *Ibidem*.

diecezji wrocławsko-szczecińskiej, a w szczególności brak duchownych, gdyż na 51 parafii tylko 33 były obsadzone przez kler. Ponadto wskazywał na utrudnioną pracę wśród ludności łemkowskiej, zważywszy na odmienne pieśni i obrzędy. Duchowni po seminarium w Warszawie „nic nie wiedzą o liturgii łemkowskiej. Jeśli trafią na tereny łemkowskie, muszą szkolić się na własną rękę, co nie zawsze wypada na ich korzyść”. Żeby pozyskać wiernych wśród ludności łemkowskiej dla Kościoła prawosławnego, proponował organizację kursów duszpasterskich przy Kurii Biskupiej we Wrocławiu dla alumnów, mogących szkolić się w liturgice i śpiewach; postulował także rekrutację alumnów spośród Łemków³²⁹.

Spór między duchownymi greckokatolickimi a prawosławnymi miał także wpływ na wiernych³³⁰. W 1977 r. inspirowani przez duchowieństwo wierni greckokatolicy w Łagoszowie doprowadzili do likwidacji prawosławnego domu katechetycznego. Ponadto w Legnicy, gdzie część ludności łemkowskiej uczęszczała zarówno na msze greckokatolickie, jak i prawosławne, w Wielkanoc ksiądz greckokatolicki Jan Martyniak miał zabronić wiernym udziału w uroczystościach w cerkwi prawosławnej, określając ją mianem „schizmatycznej cerkwi rosyjskiej”³³¹. Duchowni obu wyznań dążyli do zdobycia jak największej liczby wiernych wśród ludności ukraińskiej i łemkowskiej, zamieszkującej ten obszar. Źródłem konfliktów była rywalizacja o świątynie, zazwyczaj były kościoły i kaplice ewangelicko-augsburskie³³².

Zwierzchnicy Kościoła prawosławnego starali się także o rozwój sieci parafii na obszarze Łemkowszczyzny, na którą część Łemków powróciło po 1956 r.³³³ Biskup diecezji wrocławsko-szczecińskiej zwrócił się do Urzędu do Spraw Wyznań o erygowanie łemkowskiej diecezji „Krakowsko-Przemyskiej” lub „Przemysko-Sanockiej” ewentualnie „Sanockiej”. Proponował także wyświęcenie biskupa dla tej diecezji³³⁴. Na Łemkowszczyźnie w 1958 r. erygowana została parafia prawosławna w Hańczowej na terenie powiatu gorlickiego, kiedy przekazano miejscową cerkiew Kościołowi prawosławnemu. Grunty, plebania jak również budynki gospodarcze pozostały pod nadzorem administracji Prezydium PRN w Gorlicach³³⁵. Cerkiew w Koniecznej była użytkowana przez wiernych prawosławnych od 1967 r., kaplica w Gładyszowie od 1968 r., w tym samym roku odprawiane były nabożeństwa w cerkwi w Czarne. Kościół prawosławny starał się o uzyskanie przezeń cerkwi w Zdyni, jednakże z powodu oficjalnego przejścia jej Kościół rzymskokatolicki do przekazania świątyni nie doszło³³⁶. Z danych Prezydium PRN w Rzeszowie wynika, że na terenie Zdyni w 1969 r. mieszkało 105 wyznawców prawosławia, w Gładyszowie 250,

³²⁹ *Ibidem*, k. 60.

³³⁰ AAN UdSW 131/288, Informacja o sytuacji wśród wyznawców greko katolicyzmu na terenie województwa legnickiego, k. 168.

³³¹ *Ibidem*, k. 169.

³³² *Ibidem*, k. 167.

³³³ S. Dudra, *Integracyjna i kulturotwórcza rola...*, s. 68.

³³⁴ AAN UdSW 131/288, Informacja o sytuacji wśród wyznawców greko katolicyzmu na terenie województwa legnickiego, k. 62.

³³⁵ AAN UdSW 139/33, Pismo Dziekana Prawosławnego okręgu Rzeszowskiego do Prezydium PRN w Gorlicach, z dn. 15 VI 1968, k. 32.

³³⁶ *Ibidem*, Pismo Prezydium WRN w Rzeszowie WdSW do Urzędu do Spraw Wyznań w Warszawie, z dn. 15 V 1969, k. 84.

w Koniecznej 60, w Czarnem 60³³⁷. W 1968 r. Kościół prawosławny w województwie rzeszowskim był w posiadaniu 13 parafii oraz 15 filii. W latach 1956–1966 przekazano w zarząd i użytkowanie 30 świątyń³³⁸, z czego na terenie Łemkowszczyzny miało to miejsce: w Sanoku, gdzie łącznie z miejscowościami Olchowiec, Czerteż i Jurowce mieszkało 150 wiernych, Morochowie, gdzie mieszkało 400 prawosławnych, Szczawnym – 120, Komańczy – 60, Turzańsku – 50, Wielopolu – 20, Zagórz – 120, Hłomczy – 60; w powiecie gorlickim: w Bodakach, gdzie mieszkało 40 prawosławnych, Bartnem – 200, Wołowcu – 45, Regietowie (wraz ze Skwirtnem i Kwiatoniem) – 130, Hańczowej – 110, Blechnarce – 60, Bielance – 80, Leszczynach – 110, Wysowej – 100, Kunkowej – 165; w powiecie jasielskim: w Pielgrzymce, gdzie mieszkało 50 prawosławnych, powiecie krośnieńskim w Polanach, gdzie mieszkało 80 wiernych tego wyznania. Ponadto użytkowano nieformalnie cerkwie w Zdyni, Gładyszowie, Koniecznej i Czarnem w powiecie gorlickim³³⁹. W Kwiatoniu, także na terenie gorlickiego, wierni zbudowali cerkiew. Ponadto Kościół prawosławny starał się o uzyskanie cerkwi w Czerteżu, Rozdziele, Łodzinie, Tylawie, Olchowcu, Ustrzykach Dolnych, Lutowiskach, i Chmielu³⁴⁰.

Starania o uzyskanie możliwości użytkowania cerkwi przez prawosławnych Łemków, a tym samym wzmożona misja Kościoła prawosławnego były czynnikami prowadzącymi do konfliktów wyznaniowych lub pogłębiającymi już istniejące spory na tym tle. Na terenie Łemkowszczyzny doszło do kilkudziesięciu antagonizmów wyznaniowych. Początkowo miało to związek z powrotami ludności łemkowskiej na dawne miejsce zamieszkania i staraniami o odzyskanie przez tę ludność pounickich świątyń i prowadziło tym samym do nieporozumień pomiędzy polskimi, rzymskokatolickimi osadnikami a powracającymi Łemkami, w większości grekokatolikami. W latach sześćdziesiątych ilość konfliktów zdecydowanie wzrosła w związku z prowadzoną przez Kościół prawosławny akcją misyjną na tym terenie. Nasiliły się także spory wyznaniowe między grekokatolikami i katolikami (m.in. w Polanach, Leszczynach czy Bielance). W 1967 r. nastąpiło apogeum konfliktów, będące konsekwencją intensyfikacji prawosławnej akcji misyjnej wśród grekokatolickiej ludności. W tym czasie miały także miejsce pierwsze udane próby rekatywowania placówek grekokatolickich na obszarze dawnej Łemkowszczyzny³⁴¹. Do największych religijnych konfliktów na tym terenie doszło w Komańczy, Polanach, Leszczynie, Bielance, Tylawie, jak również do mniejszych w Krynicy, Rozdziele, Wysowej, Gładyszowie i Pętnej etc.³⁴²

Największy konflikt miał miejsce w Polanach. 8 marca 1967 r. Teodor Gocz zwrócił się do Zarządu Głównego UTSK, jak również do Komisji Narodowościowej

³³⁷ *Ibidem*, Pismo Naczelnika Prezydium WRN w Rzeszowie WdSW do Urzędu do Spraw Wyznań w Warszawie, z dn. 30 IV 1968, k. 85.

³³⁸ *Ibidem*, Notatka dot. stanu posiadania Kościoła prawosławnego na Rzeszowszczyźnie, z dn. 1 III 1969, k. 87.

³³⁹ AAN UdSW 139/33, Pismo Kancelarii Metropolity Warszawskiego i całej Polski do UdSW w Warszawie, z dn. 20 XI 1968, k. 88.

³⁴⁰ *Ibidem*, k. 89.

³⁴¹ A. Stachowiak, *Wojna religijna w górach*, Krosno 2017, s. 275.

³⁴² *Ibidem*, s. 77.

w Rzeszowie w sprawie dyskryminacji wyznawców kościoła prawosławnego w Polanach, miejscowości, w której 75% mieszkańców stanowili Łemkowie³⁴³. Zawiadał on, iż Łemkowie doświadczyli „dyskryminacji narodowościowej i prześladowań religijnych” ze strony wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego i greckokatolickiego. Źródłem konfliktu była rywalizacja prawosławnych z katolikami obu obrządków o uzyskanie na własność cerkwi w Polanach. Urząd ds. Wyznań przyznał znajdującą się pod opieką Kościoła rzymskokatolickiego cerkiew prawosławnym. Decyzja ta spotkała się ze sprzeciwem proboszcza rzymskokatolickiego oraz miejscowego księdza greckokatolickiego, jak również wygłoszenia kazań „nawołując[ych] do antagonizmów religijnych”, przedstawiających prawosławie jako „wiarę pogańską schizmatyków moskiewskich, a księdza prawosławnego [jako] osobę specjalnie przyslaną przez partię i rząd by niszczyć wiarę rzymskokatolicką”. Greckokatolicki ksiądz Wysoczański wymagał od ludności łemkowskiej przysięgi, iż nie będzie uczestniczyć w prawosławnych nabożeństwach³⁴⁴.

Obie strony sporu poszukiwały poparcia u władz państwowych i kościelnych. Wierni rzymskokatolicycy w styczniu 1971 r. zwrócili się o zwrot cerkwi w Polanach do premiera Jaroszewicza, prymasa Stefana Wyszyńskiego, do Urzędu do Spraw Wyznań, jak również I Sekretarza Centralnego Komitetu PZPR Edwarda Gierka³⁴⁵. Na apele metropolity prawosławnego odpowiedział prymas Stefan Wyszyński, będący ordynariuszem katolickim obrządku greckokatolickiego, wyjaśniając, iż ani władze cerkiewne, ani wierni prawosławni nie zwrócili się do niego w sprawie użytkowania cerkwi, która jest własnością grekokatolików. Zaznaczając, iż zajęcie świątyni nastąpiło drogą bezprawną bez uzyskania jego zgody. Podobne wydarzenia miały miejsce w miejscowości Komańcza w 1956 r.; do nich odwołał się ordynariusz, wskazując na pogwałcenie praw wiernych katolickich³⁴⁶. Zapewnił, iż jeśli zakończy się proceder przejmowania przez Cerkiew prawosławną świątyń grekokatolickich, jak również wcześniej zagarnięte cerkwie zostaną zwrócone, sytuacja unormuje się³⁴⁷.

Brak rozwiązania konfliktu w Polanach doprowadził 28 listopada 1971 r. do włamania się katolików do cerkwi prawosławnej celem odprawienia nabożeństwa. Stanowisko Kurii Biskupiej w Przemyślu jak również wiernych katolickich obu obrządków w Polanach było takie, iż cerkiew została wybudowana przez grekokatolików i powinna zostać w posiadaniu Kościoła rzymskokatolickiego³⁴⁸. W tym czasie na terenie województwa rzeszowskiego znajdowało się 330 cerkwi, z czego 200 użytkowanych przez Kościół rzymskokatolicki, w tym 53 cerkwie przekazana

³⁴³ AIPN BU MSW 1585/7093, Pismo Zarządu Głównego UYSK do MSW, z dn. 8 III 1967, k. 1.

³⁴⁴ AIPN BU MSW 1585/7093, Pismo Teodora Gocza do ZG UTSK w Warszawie, z dn. 19 II 1967, k. 6.

³⁴⁵ AAN UdSW 131/288 Wyjaśnienie Kurii Biskupiej w Przemyślu w sprawie cerkwi greckokatolickiej we wsi Polany, w powiecie krośnieńskim, k. 89.

³⁴⁶ AAN UdSW 131/288, Pismo Prymasa Stefana Wyszyńskiego do Metropolity prawosławnego, z dn. 2 I 1972, k. 134.

³⁴⁷ *Ibidem*.

³⁴⁸ AAN UdSW 131/288, Wyjaśnienie Kurii Biskupiej w Przemyślu w sprawie b. cerkwi gr. kat. We wsi Polany, pow. Krosno, woj. Rzeszowskie, k. 92.

formalnie na własność. 31 cerkwi władze przekazały Kościołowi prawosławnemu. 38 świątyń znajdowało się w zarządzie instytucji państwowych i spółdzielczych, zazwyczaj w charakterze magazynów³⁴⁹. Dla porównania na obszarze powiatu nowosądeckiego oraz nowotarskiego, pozostały 34 cerkwie, z czego 31 przekazano w latach 1945–1950 Kościołowi rzymskokatolickiemu, warto zaznaczyć, iż na terenie obu powiatów nie dochodziło do sporów o miejsce kultu. Konflikt o własność połemkowskich świątyń greckokatolickich stanowił problem głównie w województwie rzeszowskim³⁵⁰. Urząd do Spraw Wyznań stanął na stanowisku przekazywania 64 nieprzydzielonych cerkwi na rzecz Kościoła rzymskokatolickiego³⁵¹. Według sprawozdania Urzędu do Spraw Wyznań większość prawosławnych wiernych z miejscowości Polana była konwertytami z wyznania greckokatolickiego³⁵². Prawdopodobnie byli to Łemkowie o staroruskiej tożsamości, którym Kościół greckokatolicki jawił się jako główny ośrodek ukrainizacji tej społeczności.

Do incydentu doszło także m.in. w 1977 r. w Gładyszowie. Punktem zapalnym było wydanie przez kurię tarnowską zezwolenia na odprawienie nabożeństw greckokatolickich przez ks. Majkowicza. Doprowadziło to do zatargu między wierzniymi wyznania rzymskokatolickiego, greckokatolickiego i prawosławnego, którego kulminacyjnym momentem było okupowanie kościoła parafialnego rzymskokatolickiego przez prawosławnych Łemków, którzy w ten sposób chcieli wymóc zgodę na współużytkowanie świątyni³⁵³.

W 1981 r. z prośbą o współużytkowanie cerkwi zwrócili się do KC PZPR prawosławni Łemkowie z miejscowości Rozdziele (powiat krośnieński), powołując

³⁴⁹ *Ibidem*, Pismo Prezydium WRN w Rzeszowie wyd. ds. Wyznań do Dyrektora UdSW w Warszawie Aleksandra Skarzyńskiego, z dn. 10 III 1972, k. 81.

³⁵⁰ *Ibidem*, Notatka w sprawie obiektów cerkiewnych rozmieszczonych na terenie województwa południowo-wschodnich z sierpnia 1972 r., k. 152.

³⁵¹ *Ibidem*, Pismo Prezydium WRN w Rzeszowie wyd. ds. Wyznań do Dyrektora UdSW w Warszawie Aleksandra Skarzyńskiego, z dn. 10 III 1972, k. 82.

³⁵² *Ibidem*, k. 89.

³⁵³ W miejscowości Gładyszów mieszkało 200 osób wyznania rzymskokatolickiego, 60 greckokatolickiego oraz 150 wyznania prawosławnego. W miejscowości tej Kościół rzymskokatolicki przejął w posiadanie cerkiew greckokatolicką, natomiast prawosławni korzystali z kaplicy filialnej parafii prawosławnej w Zdyni, gdzie nabożeństwa odprawiał ks. Andrzej Jakimiuk. Udzielenie zezwolenia przez Kurię Diecezjalną w Tarnowie na odprawianie nabożeństw w obrządku greckokatolickim zmobilizowało prawosławnych Łemków do starań o uzyskanie zezwolenia na odprawianie nabożeństw prawosławnych. 20 III 1977 odprawiono po kolei msze greckokatolicką i prawosławną. W tydzień później wierni prawosławni ponownie przybyli do kościoła celem odprawienia nabożeństwa, spotykając się tym razem z oporem proboszcza jak i wiernych. Pomimo tego podejmowano próby przeprowadzania nabożeństw „w dniu 9 kwietnia b[ieżącego] r[oku] ludność wyznania prawosławnego ze swoim duchownym usiłowała wejść do kościoła w Gładyszowie, celem odprawiania tam nabożeństwa, czego jednak nie dokonano. Proboszcz parafii zobowiązał się do zaniechania udostępniania świątyni duchownym obrządku greckokatolickiego, a duchowny prawosławny do odprawiania nabożeństw w świątyniach stanowiących własność parafii greckokatolickiej. Pomimo tego ludność prawosławna odprawiała msze w kościele. 24 kwietnia w wyniku przybycia prawosławnych pod kościół wierni rzymskokatolicy zamknęli się w kościele, z powodu okupacji cerkwi przez prawosławnych katolicy wierni spędzili w kościele 9 godzin”. AAN UdSW 131/288, Informacja dot. aktywizacji środowisk greckokatolickich, z dn. 12 IV 1977, k. 195, 211.

się na umożliwienie rozwoju kultury i oświaty łemkowskiej. Urząd Gminy w Lipinkach szacował, iż na terenie gminy mieszkało 130 osób pochodzenia łemkowskiego, w tym 20 rodzin (80 osób) w miejscowości Rozdziele, zwracając uwagę na stopień spolonizowania Łemków i nieliczne przypadki wpisywania w dokumentach narodowości łemkowskiej. Spór o dawną cerkiew prawosławną, wyremontowaną i użytą przez grekokatolików, uznano wyłącznie za spór o podłożu wyznaniowym, a nie narodowym³⁵⁴.

Zamknięcie przez władze państwowe cerkwi grekokatolickich a także utrudnianie wiernym odbywania nabożeństw, przekazywanie budynków Kościołowi prawosławnemu lub rzymskokatolickiemu prowadziło do pogłębiania konfliktów między mieszkańcami i rzutowało na relacje sąsiedzkie³⁵⁵. Konflikty religijne w społeczności łemkowskiej pogłębiły istniejące podziały grupy.

* * *

Podjęta przez Biuro Polityczne w 1952 r. uchwała o zmianie polityki narodowościowej wobec ludności ukraińskiej poprzez umożliwienie jej działalności kulturalno-oświatowej, zakładała także zapobieganie odrodzeniu się nacjonalizmu ukraińskiego. Z tego też powodu władze państwowe popierały działania zmierzające do rozwoju prawosławia wśród grekokatolików, bazując na lojalnej postawie hierarchii prawosławnej względem państwa³⁵⁶. Nabrzmiące konflikty wyznaniowe w latach siedemdziesiątych skłoniły władze do zmiany dotychczasowej polityki wyznaniowej względem Kościoła prawosławnego. Podjęto decyzję o zaprzestaniu dalszego rozwoju wpływów Cerkwi prawosławnej wśród unitów. Zamierzano również podjąć działania celem tłumienia rozwoju wyznania grekokatolickiego³⁵⁷. Rzeszowskie władze wojewódzkie planowały proces sukcesywnego przekazywania cerkwi Kościołowi rzymskokatolickiemu w uzasadnionych przypadkach w zamian za zaprzestanie wsparcia wyznania grekokatolickiego, a także likwidacji birytualnych nabożeństw w parafiach³⁵⁸. Podjęto także decyzję o niedopuszczeniu do powiększenia stanu posiadania świątyń przez Kościół prawosławny³⁵⁹.

³⁵⁴ AIPN BU 1585/6895, Pismo WdSW Urzędu Wojewódzkiego do J. Tylawskiego, z dnia 25 września 1981 r., k. 2; *ibidem*, Nota służbowa sporządzona, z dn. 13 X 1981 w Urzędzie Gminy w Lipinkach w sprawie działalności grupy etnicznej łemkowskiej, k. 6.

³⁵⁵ A. Stachowiak, *Wojna religijna...*, s. 90.

³⁵⁶ AAN UdSW 131/288, Notatka w sprawie obiektów cerkiewnych rozmieszczonych na terenie województw południowo-wschodnich z sierpnia 1972 r., k. 147.

³⁵⁷ *Ibidem*, k. 147.

³⁵⁸ *Ibidem*, k. 150.

³⁵⁹ *Ibidem*, k. 153.

Zakończenie

Społeczność łemkowska, ukształtowana poprzez sąsiedztwo z ludnością polską, słowacką oraz węgierską, przy częściowym odizolowaniu od ludności ukraińskiej, wytworzyła specyficzną kulturę, etnoлект i tożsamość kulturową, stopniowo budując w konfrontacji z obcymi kulturami zbiorową identyfikację. Świadomość odrębności od Słowian zachodnich świadczy o tym, że była to grupa o etniczności rozbudzonej, jednakże bez aspiracji utworzenia zjednoczonej grupy kulturowo-politycznej, stając się tym samym obiektem prób przebudzenia narodowego przez pokrewne nacje. Działalność stronnictw identyfikujących Łemków z większymi wspólnotami z jednej strony postawiła ludność łemkowską przed koniecznością samookreślenia, wyjścia poza ramy swojej etniczności, jak również dopasowania własnej tożsamości kulturowej do konkretnej tożsamości narodowej. Działalność ta miała wymiar integracyjny, z drugiej strony jednak wpływała na rozwój odmiennych wizji narodowych społeczności, która do tej pory nie była wyraziście określona. Doprowadziło to m.in. do konwersji na prawosławie, konfliktów między wiernymi czy domniemanych donosów Ukraińców na staroruską i rusofilską inteligencję do władz austrowęgierskich podczas I wojny światowej, które zakończyły się internowaniem w obozie w Thalerhofie.

Pomimo ideologicznego wpływu działaczy z Galicji Wschodniej, konserwatywna ludność łemkowska kierowała się w pierwszym rzędzie izolacjonizmem grupowym i lojalnością wobec lokalnej ojczyzny. Agitacjom szybciej ulegała inteligencja, u której mimo to widoczna była identyfikacja z własną grupą mniejszościową i chęć działania na rzecz dobra społeczności. Tym należy tłumaczyć kilkakrotne zmiany stronnictw przez łemkowskich liderów.

Zmuszona do konfrontacji z konkretnymi wizjami przynależności narodowej, ludność łemkowska, niechętna przełamaniu granic małej ojczyzny etnicznej, pomimo aktywnej działalności agitacyjnej działaczy ukraińskich oraz rusofilskich, największym zaufaniem darzyła ruch staroruski, który okazał się najbardziej uniwersalny, a zarazem elastyczny w porównaniu z dwoma pozostałymi ugrupowaniami. Był w pewnym sensie naturalnym wyborem, paradoksalnie, prowokowanym przez intensywną agitację działaczy ukraińskich oraz rusofilskich. Pomimo wzmożonej rywalizacji o wpływy wśród ludności łemkowskiej, do końca lat trzydziestych społeczność ta pozostała bierna, a działalność polityczna była prowadzona głównie

przez nieliczną inteligencję, sympatyzującą z poszczególnymi ugrupowaniami. Zdecydowanie zwyciężyło stronnictwo staroruskie, które pozwalało zachować odrębność etniczną zarówno od narodu rosyjskiego, jak i ukraińskiego, formując lojalną postawę wobec państwa polskiego, u którego Łemkowie poszukiwali gwarancji rozwoju kulturalno-oświatowego. Nadzieje te powoli topniały wraz z postępującą akcją polonizacyjną Łemkowszczyzny.

Niemiecka okupacja oznaczała dla ludności łemkowskiej wzmoczoną ukrainizację prowadzoną przez Ukraiński Komitet Centralny i Powiatowe Komitety Pomocnicze pod pretekstem działalności społecznej; jak również przez ukraińskie szkolnictwo, publicystykę oraz ambonę Cerkwi greckokatolickiej i prawosławnej. W planach władz hitlerowskich miał to być pierwszy etap polityki narodowościowej, której ostatecznym założeniem była germanizacja starannie wyselekcjonowanej ludności. Pomimo wzmoczonego propagowania kultury i języka ukraińskiego, Łemkowie z środkowej i zachodniej Łemkowszczyzny, opierali się ukrainizacji. Świadczy o tym chociażby udział w komunistycznym podziemiu i walka z okupantem niemieckim. Sytuacja w części wschodniej regionu wyglądała zupełnie inaczej, niektóre z łemkowskich wiosek zostały zukrainizowane.

Dezintegrację wspólnoty tej społeczności dokonały wysiedlenia w ramach masowych akcji wymiany ludności, będących efektem zakończenia II wojny światowej, jak również dostania się państwa polskiego w strefę wpływów Związku Radzieckiego i ukształtowania nowych granic. Okazało się, że dla dużego skupiska ludności łemkowskiej, pomimo jej lojalnej postawy względem nowych władz, nie ma miejsca w kształtującym się państwie komunistycznym, które w założeniu jego twórców miało stać się jednolite narodowościowo. Początkowo Łemków zakwalifikowano do przesiedlenia na podstawie zapisu o objęciu akcją wysiedleńczą na teren USRR ludności rusińskiej. Z coraz częstszymi próbami uniknięcia przesiedleń, społeczność łemkowska, pomimo jej wewnętrznego zróżnicowania i istnienia trzech różnych identyfikacji grupowych, została zakwalifikowana do narodu ukraińskiego. Do tego celu wykorzystane zostały specjalnie zamówione naukowe ekspertyzy dotyczące więzi i wspólnego pochodzenia obu społeczności. Polskie władze nie uwzględniły zmian wyznania i deklaracji ludności łemkowskiej o polskiej tożsamości; łącznie przesiedlając ok. 70 741 osób z ich ojczyzny lokalnej. Część Łemków uniknęła wysiedlenia dzięki niejednomysłności władz na poszczególnych jej szczeblach i w zależności od konkretnego regionu. Stanowisko polskiego rządu skłaniało się ku dezintegracji skupisk ludności ukraińskiej na terenie południowo-wschodniej Polski, dlatego też, w obliczu niezadowolającego wyniku deportacji na teren USRR, w 1947 r. powrócono do planów przemieszczenia teje ludności na teren ziem poniemieckich. Zakwalifikowana już wcześniej do narodu ukraińskiego ludność łemkowska została objęta akcją „Wisła”, która była ostatecznym ciosem zadany integralności etnicznej Łemków.

Zarówno podczas wysiedleń na teren USRR, jak i akcji „Wisła”, ludność łemkowska podejmowała próby uniknięcia przymusowego opuszczenia własnej ziemi. Powoływano się na polskie obywatelstwo, lojalność względem państwa polskiego czy walkę z okupantem niemieckim. Ludność zmieniała wyznanie z greckokatolickiego na rzymskokatolickie oraz zapewniała o polskiej tożsamości. Odwoływano

się do przedstawicieli władz polskich, a także usiłowano poprzez łemkowskich emigrantów doprowadzić do zmiany postanowień o wysiedleniu. Zwrócić należy uwagę, iż na Łemkowszczyźnie działalność Ukraińskiej Powstańczej Armii była znikoma, zwłaszcza w zachodniej części tegoż obszaru, gdzie przebywał tylko jeden oddział, przybyły w celu rozbudowy siatki UPA, nie zyskując jednakże przychylności Łemków. Pomimo braku wsparcia przez tę społeczność podziemia ukraińskiego, co było oficjalnym uzasadnieniem przesiedleń, ludność łemkowską objęto akcją „Wisła”.

W wyniku przesiedleń w 1947 r. z etnograficznego obszaru Łemkowszczyzny wysiedlono ok 30 tys. osób. Plan osadnictwa na ziemiach zachodnich przewidywał całkowite rozproszenie ludności ukraińskiej i łemkowskiej celem szybszej asymilacji. Rozproszona po obszarze ziem poniemieckich ludność łemkowska przekonana była o tymczasowości pobytu na nowych gospodarstwach, licząc na możliwość powrotu na dawne miejsce zamieszkania. W procesie adaptacyjnym przeszkodą było w głównej mierze poczucie obcości. Proces zacierania się różnic kulturowych przebiegał stopniowo, szybciej wśród inteligencji i warstwy robotniczej, na co wpływ miało szkolnictwo i zatrudnienie z ludnością polską, ułatwiające zaszczerpienie polskiej tradycji. Na wsi proces ten przebiegał wolniej, opóźniany przez opinię starszego pokolenia, pielęgnującego poczucie krzywdy i nostalgię za utraconą ojczyzną lokalną. Asymilację ułatwiło ukrycie swojego pochodzenia, celem uniknięcia pomówień o współpracę z podziemiem ukraińskim, jak również dyskryminacji. Tym m.in. należy także tłumaczyć niechęć do zapisywania dzieci na nauki języka ukraińskiego.

Spotkania religijne pełniły bardzo ważną rolę reintegracyjną zarówno wśród grekokatolików, jak i prawosławnych. Znamienne jest, że antagonizmy wyznaniowe z obszaru Łemkowszczyzny zostały przeniesione na obszar ziem poniemieckich. W latach pięćdziesiątych Kościół prawosławny, ponownie przy wsparciu polskich władz, prowadził akcję misyjną wśród grekokatolickich Łemków, doprowadzając do konwersji osób o staroruskiej tożsamości, tak jak to miało miejsce w latach trzydziestych XX w.

Wśród Łemków kształtowały się dwa nurty: pierwszy lojalny wobec środowiska ukraińskiego, drugi natomiast podkreślający odrębność narodową od Ukraińców. Łemkowie o ukraińskiej tożsamości pozostali lojalni wobec UTSK, zaznaczając jednakże swoje regionalne łemkowskie korzenie. W PRL ostatecznie zarysował się podział społeczności łemkowskiej. Rozłam, który postępował stopniowo jako efekt akcji ukraińskiej stronnictwa ukraińskiego od końca XIX w., akcji polonizacyjnej prowadzonej przez państwo polskie, jak również polityki narodowościowej okupanta niemieckiego za czasów II wojny światowej, w końcu uznania Łemków za część składową narodu ukraińskiego przez polskie władze i objęciu przesiedleniami na teren USRR i w ramach akcji „Wisła”. Ostatecznym zwieńczeniem tegoż procesu było powstanie proukraińskiego Zjednoczenia Łemków w 1989 r.

Nurt łemkowski zajmował stanowcze stanowisko wobec rewindykacji, wysuwając żądania powrotu na Łemkowszczyznę, zwrotu gospodarstw oraz zadośćuczynienia za przesiedlenia. Aktywizacja następowała zazwyczaj w okresie przemian politycznych w Polsce, które działacze łemkowscy potraktowali jako szansę wywalczenia

swojego prawa i rekompensaty za przesiedlenia z roku 1947. Działacze łemkowscy zaznaczali, iż Łemkowie stanowią odrębny od ukraińskiego naród. Rozproszenie ludności na ziemiach zachodnich i północnych Polski uznano za próbę całkowitego „wymarodowienia”.

Środowisko ukraińskie uznało, iż aktywizacja osób pochodzenia łemkowskiego wynikała ze ścisłej współpracy z emigracją w Stanach Zjednoczonych, a zwłaszcza z chęci uzyskania wsparcia finansowego. Stało także na stanowisku, iż kultura łemkowska jest częścią składową narodowej kultury ukraińskiej, zapewniając, iż stowarzyszenie stara się rozwijać kulturę i tradycje największej ukraińskiej grupy regionalnej.

Znamiennym jest, iż rozwój łemkowskiej tożsamości po ostatecznej dezintegracji wspólnoty grupowej był inicjowany przez osoby o staroruskiej i rusofilskiej orientacji, na których działalność wpływ miała głównie amerykańska emigracja skupiona wokół Łemko-Sojuszu, lansująca teorię narodu karpatoruskiego, opartą na staroruskiej ideologii.

* * *

Reasumując, polityka narodowościowa władz II RP początkowo miała na celu powstrzymanie ukrainizacji Łemków poprzez wsparcie rozwoju stronnictwa staroruskiego. Propagowano naukę etnolektu w szkołach, utworzono też odrębną od Przemyśla administraturę greckokatolicką dla Łemkowszczyzny. Próba przebudzenia tożsamości staroruskiej w tej grupie etnicznej miała na celu uzyskanie lojalnej społeczności. Próbę tę pogrzebała akcja polonizacyjna po 1936 r. W polityce narodowościowej PRL, zukrainizowanie Łemków przez przeciwstawienie się podstawowym wartościom i dziedzictwu przodków w przyjęciu ukraińskiej tożsamości, prawdopodobnie było tylko etapem w asymilacji i polonizacji tej społeczności. Z drugiej strony przyzwolenie na działalność liderów łemkowskich miało nie dopuścić do pełnej ukrainizacji Łemków. Zdezintegrowana społeczność miała ulec całkowitej asymilacji narodowej.

Dla narodu ukraińskiego akcja przebudzenia narodowego Łemkowszczyzny była priorytetowa; z jednej strony wynikało to z głębokiego przeświadczenia o jedności etnicznej Łemków i Ukraińców, z drugiej natomiast było podstawowym argumentem w roszczeniach prawa do Łemkowszczyzny. W PRL zarząd UTSK dążył do zachowania przez Łemków statusu grupy regionalnej narodu ukraińskiego. Mniejsze stronnictwa rusofilskie i staroruskie do II wojny światowej walczyły o uznanie wśród tej grupy etnicznej, w obliczu topniejących wpływów na obszarze Galicji Wschodniej właśnie na Łemkowszczyźnie zyskując największe poparcie. W powojennej Polsce działacze łemkowscy o staroruskiej orientacji prowadzili współpracę z emigracyjnymi ośrodkami staroruskimi. W latach dziewięćdziesiątych amerykańscy badacze oficjalnie zakwalifikowali Łemków do narodu karpatoruskiego jako nacji odrębnej od Ukraińców oraz Rosjan.

Ludność łemkowska to klasyczny przykład społeczności pogranicza, gdzie przez konfrontację z innymi kulturami następowała identyfikacja z nimi, prowadząca do biculturalizmu. Jej historia jest przykładem manipulacji państw i mniejszych

nacji grupami etnicznymi, wykorzystywanymi do własnych celów. Ta niewielka społeczność była jednocześnie ukrainizowana, rusyfikowana, polonizowana, a nawet miała zostać zgermanizowana. Okazała się na tyle trwała, że jej strukturę społeczną zniszczyły dopiero przymusowe przesiedlenia i całkowite rozproszenie.

Wysiedlenie prawie całej społeczności łemkowskiej doprowadziło do całkowitej dezintegracji życia społecznego, kulturalnego, gospodarczego a także religijnego tej grupy etnicznej. Ponadto niosło ze sobą pozbawienie własności wysiedleńców, w tym konfiskatę gospodarstw oraz gruntów. Przede wszystkim było zniszczeniem integralności kulturowo-społecznej Łemkowszczyzny. Ludność ta, rozproszona na ziemiach poniemieckich, została pozbawiona wspólnoty, a duża część Łemków uległa asymilacji. W wyniku wysiedleń, zniszczenia ośrodków kulturalnych oraz religijnych, Łemkowszczyzna jako ojczyzna etniczna ludności łemkowskiej przestała istnieć, zachowując się jednakże jako symbol przestrzeni wyobrażonej, swoistego raju utraconego w pamięci zbiorowej tej społeczności. Rozproszenie przyczyniło się do ostatecznego zakończenia procesu podziału tej grupy etnicznej na środowisko łemkowskie, odwołujące się do staroruskich korzeni oraz środowisko proukraińskie, uznające się za narodowości ukraińskiej, z odwołaniem do regionalnej kultury łemkowskiej.

Bibliografia

Archiwa:

Centralne Archiwum Historyczne we Lwowie – zespoły:

- Towarzystwo im. Michaiła Kaczkowskiego
- Towarzystwo „Proswita”
- Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO)
- Wydawnictwo „Nasz Łemko”
- Ridna Szkoła

Centralne Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji w Kijowie – zespoły:

- Dywizja SS „Hałyczyna”
- Główny Pełnomocnik rządu USRR ds. ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski

Archiwum Akt Nowych – zespoły:

- Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski
- Główny Pełnomocnik Rządu ds. Repatriacji
- Zespół przedstawicieli rejonowych rządu RP do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski
- Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej
- Urząd do Spraw Wyznań
- Ministerstwo Ziem Odzyskanych
- Ministerstwo Administracji Publicznej
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych
- Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

Archiwum Narodowe w Krakowie – zespoły:

- Urząd Wojewódzki Krakowski 1921–1939
- Urząd Wojewódzki Krakowski 1945–1950
- Towarzystwo Szkoły Ludowej
- Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Krakowie
- Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Gorlicach
- Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Jaśle
- Starostwo Powiatowe w Grybowie
- Starostwo Powiatowe w Nowym Sączu

Archiwum Państwowe w Krakowie oddział w Nowym Sączu – zespoły:

- Starostwo Powiatowe w Nowym Sączu
- Starostwo Powiatowe w Grybowie
- Wydział Spraw Wewnętrznych Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu

-
- Państwowy Urząd Repatriacyjny
 - Powiatowa Rada Narodowa
 - Archiwum Państwowe w Rzeszowie – zespoły:**
 - Urząd Wojewódzki w Rzeszowie 1944–1950 [1951]
 - Urząd Wojewódzki w Rzeszowie [1945–1972] 1973–1990
 - Archiwum Państwowe w Rzeszowie oddział w Sanoku**
 - Starostwo Powiatowe w Gorlicach
 - Starostwo Powiatowe w Sanoku
 - Starostwo Powiatowe w Jasle
 - Archiwum Państwowe w Przemyślu – zespoły:**
 - Administracja Apostolska Łemkowszczyzny
 - Archidiecezja Greckokatolickiego Biskupstwa w Przemyślu
 - Starostwo Powiatowe w Sanoku 1918–1939
 - Starostwo Powiatowe w Jasle 1922–1939
 - Starostwo Powiatowe w Gorlicach 1923–1939
 - Starostwo Powiatowe w Sanoku 1944–1950
 - Państwowy Urząd Repatriacyjny. Powiatowy Oddział w Gorlicach 1945–1950
 - Państwowy Urząd Repatriacyjny. Wojewódzki Oddział w Rzeszowie
 - Archiwum Państwowe w Zielonej Górze – zespoły:**
 - Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej
 - Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
 - Starostwo Powiatowe w Świebodzinie
 - Urząd Wojewódzki Poznański
 - Archiwum Państwowe we Wrocławiu – zespoły:**
 - Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
 - Urząd Wojewódzki Wrocławski
 - Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego:**
 - Institut für Deutsche Ostarbeit
 - Zbiory Biblioteki Jagiellońskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego:**
 - „Krakivski Visti”
 - Zbiory Specjalne Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie:**
 - Polska Komisja Likwidacyjna
 - Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej oddział w Warszawie:**
 - Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego: Akcja „Wisła” – przesiedlenie ludności ukraińskiej z terenu województw: rzeszowskiego, lubelskiego i krakowskiego
 - Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie [1944] 1954–1990
 - Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej oddział w Krakowie:**
 - Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Krakowie [1945] 1983–1990
 - Wojskowa Prokuratura Grupy Operacyjnej „Wisła” 1947
 - Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej oddział w Rzeszowie:**
 - Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Rzeszowie [1944] 1983–1990

Źródła drukowane:

- *Akcja „Wisła” 1947 r.*, red. Wanda Chudzik, seria: Polska i Ukraina w Latach Trzydziestych-Czterdziestych XX Wieku: Nieznane Dokumenty z Archiwów Służb Specjalnych, t. 5, Warszawa 2006.
- *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*, red. Eugeniusz Misiło, Warszawa 2013

- Akcja „Wisła”. Dokumenty, red. Eugeniusz Misilo, Warszawa 1993.
- *Amtliches Gemeinde – und Dorfvorzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943*
- Drozd Roman, *Ukraińska Powstańcza Armia: dokumenty i struktury*, Warszawa 1998.
- *Duchowni greckokatolicy i prawosławni w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie (1947–1949). Dokumenty i materiały*, oprac. Igor Hałagida, Warszawa 2012.
- *Generalny Plan Wschodni. Zbiór dokumentów*, red. Cz. Madajczyk, Warszawa 1990.
- Hałagida Igor, *Deportacje greckokatolickich biskupów przemyskich do USRR w 1945 i 1946 roku. Nowe dokumenty*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 2.
- *Materiały organizacyjne instytucji lemkońskich w Ameryce*, oprac. J. Moklak, P. Best, cz. 1–2, Kraków 2016.
- *Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa 1914–1915*, Lwów 1916.
- *Ogień pod nadzorem. Lemkowska Watra w dokumentach Służby Bezpieczeństwa 1986–1989*, red. Bogdan Huk, Gorlice–Zdynia 2017.
- *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944–1946*, red. Zuzanna Gajowniczek, seria Polska i Ukraina w Latach Trzydziestych-Czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 2, Kijów 2000.
- *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR. Dokumenty*, t. 1, red. Eugeniusz Misilo, Warszawa 1996.
- *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR. Dokumenty*, t. 2, red. Eugeniusz Misilo, Warszawa 1999.
- *Statut Towarzystwa im. Michała Kaczkowskiego we Lwowie*, Lwów 1929.
- *Statystyka Polski Głównego Urzędu Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej, Drugi Powszechny Spis Ludności z 9 XII 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lwowskie bez miasta Lwowa*, seria C, z. 68, Warszawa 1938.
- *Statystyka Polski Głównego Urzędu Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej, Drugi Powszechny Spis Ludności z 9 XII 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo krakowskie bez miasta Kraków*, seria C, z. 88, Warszawa 1938.
- *Tragedia Rusinów w Polsce. Dokumenty i materiały*, Sanok 1989.
- *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (dokumenty i materiały)*, oprac. Roman Drozd, Igor Hałagida, Warszawa 1999.
- *Ziemie Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj 1943–1944*, opr. M. Adamczyk, Warszawa 2005.
- *Źródła do dziejów Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944–1989*, t. 1, oprac. B. Huk, Przemyśl 2007.
- Депортації західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т. 1–3, Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, red. Юрій Сливка, Львів 1996–2002.
- Літопис Української Повстанської Армії. Лемківщина і Перемищина Політичні Звіти (Документи), red. Петро Й. Потічний, т. 34, Торонто–Львів 2001.
- Літопис Української Повстанської Армії. Тактичний Відтинок УПА 26_ий „Лемко”. Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали), red. Петро Й. Потічний, т. 33, Торонто–Львів 2001.
- Шематизм Греко-Католицького Духовенства Апостольської Адміністрації Лемковщини 1936, Друге видання. Стемфорд, 1970.

Prasa:

- „Biuletyn Polsko-Ukraiński”
- „Czas”
- „Gazeta Krakowska”
- „Gazeta Lwowska”
- „Głos Narodu”
- „Goniec Krakowski”
- „Ilustrowany Kurier Codzienny”
- „Kurier Warszawski”
- „Lemko. Pismo dla Naroda”
- „Lemko. Youth Journal”
- „Lud Słowiański”
- „Nowa Reforma”
- „Oriens. Dwumiesięcznik Poświęcony Sprawom Religijnym Wschodu”
- „Rocznik Ruskiej Bursy”
- „Rocznik Sądecki”
- „Sprawy Narodowościowe”
- „Wiadomości Ukraińskie”
- „Ziemia. Ilustrowany Miesięcznik Krajoznawczy”
- „Ватра”
- „Бесіда”
- „Діло”
- „Земля и Воля”
- „Календарь для Американских Русинів”
- „Краківські Вісті”
- „Лемківська Сторінка”
- „Лемківській Календар”
- „Лемко. Народный еженедельник на лемковскомъ говорѣ” (1913)
- „Лемко. Орган Лемківського Союзу”
- „Наш Лемко”
- „Наше слово”
- „Слово”
- „Талергофскіи Альманахъ”

Wspomnienia i relacje:

- Barna Adam, *Z pamiętnika wysiedleńca: wspomnienia*, Legnica 2004.
- Chomiak Roman, *Nasz lemkowski los*, Nowy Sącz 1995.
- Dmytryk Iwan, *W lasach Zachodniej Łemkowszczyzny. Wspomnienia partyzanta UPA*, „Magury” 1993.
- Elmer Stanisław, *Wspomnienie z Łemkowszczyzny*, „Podkarpacie” 1970, nr 5.
- Fischer Stanisław, *Obrazki z życia religijnego Łemków nadostańskich na przelomie XIX i XX wieku*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 9, 1969.
- Fudźak Jan, *Łzy Karpackiej Ziemi*, Jasło 2005.
- Gabło Michał, *Byłem więźniem Jaworzna*, „Magury” 1997.
- Gabło Michał, *W Jaworznie. Wspomnienia Łemka z Olchowca*, „Płaj” 14, 1997.

- Gomułka Władysław, *Pamiętniki*, Warszawa 1994
- Gorbal Mikola, *Lemkowskie losy* w: „Zeszyty Historyczne” 2002, z. 139.
- Kroh, *Za tamtą górą. Wspomnienia lemkowski*, Warszawa 2016, s. 15.
- *Lemkowskie losy. Rozmowa z Mykołą Horbałem*, w: *Wiele twarzy Ukrainy*, oprac. I. Chruslińska, P. Tym, Lublin 2005.
- *Mniejszość w warunkach zagrożenia. Pamiętniki Lemków*, red. W. Sitka, Wrocław 1996.
- Murianka Petro, *A Wisła dalej płynie*, Legnica 2007.
- Olesniewicz Michał, *Dola Lemka – wspomnienia*, Legnica 2009.
- *Pamiętniki, relacje i wspomnienia osadników rejonu obecnej gminy Jerzmanowa*, red. M. R. Górniak, cz. 3, Jerzmanowa–Lublin 2017.
- Trochanowski Piotr, *Słowo Lemka o sobie i swoim narodzie*, „Regiony” 1987, nr 2/4.
- *Z lemkowej skrzyni. Opowieść z Ługów i okolic*, red. Magdalena Szyszko-Graban, t. 1, Strzelce Krajeńskie 2003.
- *Z lemkowej skrzyni. Opowieść z Ługów i okolic*, red. Magdalena Szyszko-Graban, t. 2, Strzelce Krajeńskie 2003.
- Zrotka Michał, *Ja Lemko*, „Płaj” 11, 1995.
- Zwoliński Jarosław, *Lemkowie w obronie własnej. Zdarzenia, fakty, tragedie. Wspomnienia z Podkarpacia*, Koszalin 1996.
- Zwoliński Jarosław, *Rapsodia dla Lemków*, Koszalin 1994.
- Барна Адам, *Кавальчык тернистой історії села Чорне на Лемковині 1879–1970*, Legnica 1996.
- Барна Адам, *Хмары і сонце над Лемковином*, Legnica 2008.
- Барна Адам, Гоч Теодор-Фецьо, *Лемкы в борбі за свою і не свою свободу*, Legnica–Zyndranowa 2005.
- Гоч Теодор-Фецьо, *Жытя Лемка*, Zyndranowa 1999.
- Красовський Іван, Тавпаш Андрій, *Незабутня Лемківщина у верхів'ї ріки Вислоки*, Львів 2004.
- Кубійович Володимир, *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941 – Історія Українського Центрального Комітету*, Чикаго 1975.
- Мончак Лев, Полиняк Іванна, Юськів Надія, Лабова. *Лемківське село нашої пам'яті*, Івано-Франківськ 2006.
- Оленич Іван, *Доля Лемківщини*, Торонто 1993.
- Тимочко-Камінська Ірена, *Моя Одисея*, Варшава 2005.

Encyklopedie i słowniki:

- *Encyclopedia of Ukraine*, t. 2, Toronto 1988.
- *Encyclopedia of Ukraine*, t. 4, Toronto 1993.
- *Postowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. 3, Warszawa 2005.
- *Słownik Starożytności Słowińskich*, t. 6, cz. 2, Wrocław 1980.
- *Słownik etnologiczny PWN. Terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Poznań 1987.
- *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa 2003.
- *Енциклопедія історії України*, Київ 2012.
- *Енциклопедія Українознавства. Словникова Частина*, t. 4, Парыз 1962.

Źródła prawa:

- Ustawa, z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (Dz. U. z 2017 r. poz. 823).
- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz. U. Nr 33, poz. 232, z późn. zm.).

Opracowania i artykuły:

- Albin Janusz, Chudy Jan, *Z genezy Stowarzyszenia Łemków*, w: *Studia nad współczesną polską myślą polityczną*, red. C. Lewandowski, Wrocław 1994.
- Anderson Benedict, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków 1997.
- Andrusiak Mikołaj, *Zarys historii moskalofilstwa wśród Ukraińców halickich*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik ilustrowany” 2(1933), nr 34–35.
- Andrusiak Mikołaj, *U źródeł ukraińskiego odrodzenia narodowego*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik ilustrowany” 5(1936), nr 33.
- Babiński Grzegorz, *Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*, Kraków 1997.
- Bałuk-Ulewiczowa Teresa, *Wyzwolić się z błędnego koła. Institut für Deutsche Ostarbeit w świetle dokumentów Armii Krajowej i materiałów zachowanych w Polsce*, Kraków 2004.
- Bardach Juliusz, *Starorusini a monarchia habsburska w dobie I wojny światowej*, w: „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 5, 1969.
- Barwiński Marek, *Ukraińskie i łemkowskie struktury organizacyjne w Polsce w latach 1956–2012*, „Acta Universitatis Lodzianis Folia Geographica Socio-Oeconomica” 12, 2012.
- Barwiński Marek, *Wpływ zmian politycznych na kontakty Łemków (Rusnaków) z polskiej i słowackiej strony Karpat*, „Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešovensis”, Folia Geographica 6, 2002.
- Batowski Henryk, *Między dwiema wojnami 1919–1939*, Kraków 1988.
- Batowski Henryk, *Kryzys dyplomatyczny w Europie, jesień 1938 – wiosna 1939*, Warszawa 1962.
- Batowski Henryk, *Europa zmierza ku przepaści*, Poznań 1977.
- Batowski Henryk, *Austria i Sudety 1919–1938. Zabór Austrii i przygotowanie agresji na Czechosłowację*, Poznań 1968.
- Bazyłow Ludwik, *Historia Rosji*, Warszawa 1975.
- Bendza Marian, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982.
- Bendza Marian, *Zarys dziejów prawosławnej diecezji przemyskiej do unii brzeskiej*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 22, 1980, z. 2.
- Bendza Marian, *Sytuacja wyznaniowa na terenie klucza muszyńskiego w XVII wieku*, „Rocznik Teologiczny ChAT” 22, 1980, z. 1.
- Berenstein Tatiana, Rutkowski Adam, *Niemiecka administracja wojskowa na okupowanych ziemiach polskich (1 września – 25 października 1939 r.)*, w: *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej*, Warszawa 1962.
- Best Paul, *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny w latach 1934–1944*, w: *Katolickie unie kościelne w Europie środkowej i wschodniej – idea a rzeczywistość*, red. Stanisław Stępień, Przemysł 1998.

- Best Paul, *Badania nad Łemkowszczyzną w USA i Kanadzie*, w: *Odkrywczy i budziciele Łemkowszczyzny*, red. Anna Strzelecka, Sanok 2007.
- Best Paul, *Communal strife and ethnic cleansing on the lands of the Second Polish Republic During World War II was there a Lemko exception? Introductory Comments*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Best Paul, *Three Essays on the Lemko Question*, w: *Contributions of the Carpatho-Slavic Studies Group to the IV World Congress for Soviet and East European Studies, Harrogate, England, July 21–16 1990*, red. Paul Best, New Haven 1990.
- Bębynek Władysław, *Starostwo muszyńskie, własność biskupstwa krakowskiego*, „Przewodnik Literacki i Naukowy” 42, 1914, z. 1.
- Bieniek Józef, *Między Warszawą a Budapesztem. O Nowym Sączu w latach okupacji*, „Rocznik Sądecki” 9, 1968.
- Bieniek Józef, *Z dziejów Chłopskiego Ruchu Oporu w Sądecczyźnie*, „Rocznik Sądecki” 8, 1967.
- Blin-Olbert Danuta, *Rok obrzędowy u Łemków*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 2, Sanok 1994.
- Bobusia Bogusław, *Przesiedlenia ludności ukraińskiej w ramach akcji „Wisła” w świetle akt zespołu Głównego Pełnomocnika Rządu ds. Ewakuacji w Rzeszowie i wybranych akt PUR w Rzeszowie*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 7/8, 1994.
- Bobusia Bogusław, *Przesiedlenie ludności w ramach akcji „Wisła”*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 2003, nr 12–13.
- Borejsza Jerzy Wojciech, *Antyślawizm Adolfa Hitlera*, Warszawa 1988.
- Bruski Jan J., *Zakarpacie a Łemkowszczyzna. Podłoże i rozwój ruchu prawostawnego w okresie międzywojennym*, w: *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.
- Brykowski Ryszard, *Łemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej*, Wrocław 1986.
- Brykowski Ryszard, *Kolejne fazy rozwoju cerkiewnego krajobrazu na ziemi sanockiej i południowej części ziemi przemyskiej (w. XVIII–XX)*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 2, Sanok 1994.
- Brykowski Ryszard, *Z problematyki badań nad drewnianą architekturą cerkiewną w Karpatach*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie” 5, 1974.
- Brzoza Czesław, *The Resettlement of Post-Lemko Land in Cracow Province after 1945*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Budyta-Budzyńska Małgorzata, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Warszawa 2010.
- Budzyński Zdzisław, *Struktura terytorialna i stan wiernych Kościoła unickiego na Łemkowszczyźnie w XVIII wieku*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992.
- Chojnowski Andrzej, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979.
- Czajkowski Jerzy, *Budownictwo*, w: *Nad rzeką Ropą: zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, red. Roman Reinfuss, Kraków 1965.
- Czajkowski Jerzy, *Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przyległym Pogórzcu*, „Rocznik Muzeów Województwa Rzeszowskiego” 2, 1969.
- Czajkowski Jerzy, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992.
- Czajkowski Jerzy, *Studia nad Łemkowszczyzną*, Sanok 1999.

-
- Czajkowski Jerzy, *Historyczne i etniczne podstawy kształtowania się grup etnograficznych w południowej części woj. Rzeszowskiego*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 1969, nr 9.
 - Czajkowski Jerzy, *Łemkowie i Wołosi*, „Podkarpacie” 1992, nr 7.
 - Czajkowski Jerzy, *Cerkwie na Podkarpaciu w XVII do XIX w. (w świetle źródeł archiwalnych)*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. 2, Sanok 1994.
 - Czuchta Jarosław, *Religious Life and Interfaith Relations in the Lemko Region in the First Half of the 20th Century (to 1947)*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
 - Długopolski Edmund, *Przyczynek do osadnictwa wołoskiego w Karpatach*, Kraków 1916.
 - Długosz Jan, *Vita Beatae Kunegundis. Opera omnia*, t. 1, Kraków 1887.
 - Dobrowolska Maria, *Z badań nad osadnictwem Łemkowszczyzny*, Warszawa 1938.
 - Dobrowolski Kazimierz, *Migracje wołoskie na ziemiach polskich*, Lwów 1930.
 - Dobrowolski Kazimierz, *Elementy rumuńsko-bałkańskie w kulturze ludowej Karpat Polskich*, w: *II Zjazd Sprawozd.-Naukowe pośw. Ziemiom Wschodnim*, Warszawa 1938.
 - Dobrowolski Kazimierz, *Dwa studia nad powstaniem kultury ludowej w Karpatach Zachodnich*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938.
 - Dobrowolski Kazimierz, *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach Północnych. Typologia wędrówek pasterskich od XIV–XX wieku*, „Wierchy” 29, 1961.
 - Dobrowolski Kazimierz, *Studia nad teorią kultury ludowej*, Wrocław 1961.
 - Dobrowolski Kazimierz, *Z badań nad zagadnieniem wołoskim w Karpatach Zachodnich*, „Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala” 8, 1970.
 - Dobrowolski Kazimierz, *Zderzenie kultury rolniczej z pasterską*, Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU, Kraków 1939[1945].
 - Doński Michał, *Wkład Łemków w walkę z okupantem hitlerowskim*, w: *Z myślą o Polsce Ludowej*, Rzeszów 1963.
 - Drozd Roman, *Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na zachodnich i północnych ziemiach Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa 1997.
 - Drozd Roman, *Lemkos and the Resettlement Action to Soviet Ukraine (1944–1946)*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
 - Drozd Roman, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa 2001.
 - Drozd Roman, *Powojenne wysiedlenia Łemków polskich w latach 1944–1950*, w: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. Stefan Dudra, t. 1, Legnica, 2007.
 - Drozd Roman, *Ukraińcy w Polsce 1944–1947 – losy, postawy, nastroje*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003.
 - Drozd Roman, *Życie religijne ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1956*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2004, z. 1.
 - Drzewiński Piotr, *A.D. Smith. Kulturowe podstawy narodów: Hierarchia, przymierze i republika, przekład Wojciech Usakiewicz, Kraków 2009 [Recenzja]*, „In Gremium: studia nad historią, kulturą i polityką” 5, 2011.
 - Dubiel-Dmytryszyn Sebastian, *Łemkowie a ruch Rusiński*, „Rocznik Ruskiej Bursy” 2007.
 - Duć-Fajfer Helena, *Literatura łemkowska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Kraków 2001.
 - Duć-Fajfer Helena, *Łemkowie w Polsce*, „Magury” 1991.
 - Duć-Fajfer Helena, *Być Łemkiem w PRL-u*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace Etnograficzne” 36, 2001.

- Duć-Fajfer Helena, *Główne nurty współczesnej poezji lemkowej*, „Roczniki Humanistyczne KUL” 42, 1994.
- Duć-Fajfer Helena, *Kult i ikonografia świętego Dymitra z Salonik na Lemkowszczyźnie*, w: *Lemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 2, Sanok 1994.
- Duć-Fajfer Helena, *Literatura lemowska. Zagadnienia badawcze*, w: *Lemkowie i lemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.
- Duć-Fajfer Helena, *Lemkowie w Polsce: proces rozwoju świadomości etnicznej, aktualna sytuacja i perspektywy przetrwania*, „Płaj” 9, 1994.
- Duć-Fajfer Helena, *Mniejszościowa wizja miejsca swej grupy w społeczeństwie polskim na podstawie twórczości literackiej Lemków*, „Przegląd Polonijny” 1990, z. 3.
- Duć-Fajfer Helena, *Ukrainian Literature in Poland 1956–1993*, „Journal of Ukrainian Studies” 23, 1998, nr 1.
- Duć-Fajfer Helena, *Sacrum we współczesnej poezji lemkowej*, w: „Roczniki Humanistyczne KUL” 41, 1993.
- Duć-Fajfer Helena, *Z historii Ruskiej Bursy w Gorlicach*, „Płaj” 27, 2003.
- Duć-Fajfer Olena, *Tożsamość narodowa i język Lemków w XIX i XX w.*, w: *Lemkowie*, red. Beata Machul-Telus, Warszawa 2013.
- Duda Tadeusz, *Działalność Ruskiej Organizacji Włościańskiej wśród Lemków sądeckich i gorlickich w okresie międzywojennym*, „Rocznik Sądecki” 22, 1994.
- Duda Tadeusz, *Stosunki wyznaniowe wśród Lemków sądeckich i gorlickich w okresie międzywojennym*, „Rocznik Sądecki” 27, 1999.
- Duda Tadeusz, *Życie polityczne Lemków sądeckich i gorlickich w latach 1926–1939*, „Rocznik Sądecki” 20, 1992.
- Dudra Stefan, *Akcja „Wista” na Lemkowszczyźnie*, „Rocznik Sądecki” 26, 1998.
- Dudra Stefan, *Lemkowie. Deportacje i osadnictwo ludności lemkowej na środkowym Nadodrzu w latach 1947–1960*, Głogów 1998.
- Dudra Stefan, *Integracyjna i kulturotwórcza rola Cerkwi w życiu prawosławnych Lemków*, w: *Lemkowie*, red. Beata Machul-Telus, Warszawa 2013.
- Dudra Stefan, *Lemkowie na środkowym Nadodrzu (1947–1956)*, „Studia Zachodnie” 1999, nr 4.
- Dudra Stefan, *Lemkowie wobec przemian politycznych 1956 roku w Polsce*, w: *Lemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. Stefan Dudra, t. 1, Legnica, 2007.
- Dudra Stefan, *Osadnictwo ludności lemkowej na środkowym Nadodrzu*, „Rocznik Sądecki” 27, 1999.
- Dudra Stefan, *Życie religijne Lemków wyznania prawosławnego na ziemiach zachodniej Polski po akcji „Wista”*, „Płaj” 28, 2004.
- Dudra Stefan, *Lemkowie. Struktury organizacyjne Lemków w powojennej Polsce*, w: *Stowarzyszenia mniejszości narodowych, etnicznych i postulowanych w Polsce po II wojnie światowej*, red. S. Dudra, B. Nitschke, Kraków 2013.
- Dudra Stefan, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960*, Warszawa 2010.
- Dudra Stefan, *Poza matą ojczyzną. Lemkowie na Ziemi Lubuskiej*, Wrocław 2008.
- Dudek Antoni, Zblewski Zdzisław, *Utopia nad Wisłą. Historia Peerelu*, Warszawa 2008.
- Dziadosz Paweł, *Przesiedlenie ludności ruskiej z powiatu krośnieńskiego w latach 1944–1947*, Węglówka 2014.
- Dziewierski Marek, *Dylematy tożsamości. Studium społeczności lemkowej w Polsce*, Katowice 1992.

- Dziewierski Marek, *Kilka uwag na temat marginalizacji grupy etnicznej*, w: *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.
- Dziewierski Marek, *Spoleczno-kulturowe następstwa migracji Łemków*, w: *Ziemie Zachodnie i Północne Polski 1991*, z. 3.
- Eisenbach Artur, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961.
- Falkowski Jan, Pasznyicki Bazyli, *Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim. Zarys etnograficzny*, Lwów 1935.
- Fastnacht Adam, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław 1962.
- Fastnacht Adam, *Ludność Leska w XV i XVI w.*, „Rocznik Zakładu Narodowego im Ossolińskich” 4, 1953.
- Filipiak Leszek, *Spoleczno-polityczna sytuacja Łemków w III RP*, Toruń 2013.
- Fischer Adam, *Rusini. Zarys etnografii Rusi*, Lwów 1928.
- Garas Józef, *Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942–1945*, Warszawa 1971.
- Gellner Ernest, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 2009.
- Gliwa Małgorzata, *Działalność UPA w powiecie jasielskim 1945–1948*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1.
- Gottschall Lisa, *Student wiedeńskiego Wydziału Ludoznawstwa i aktywny członek NSDAP: Anton Adolf Plügel*, w: *Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.
- Grelka Frank, *Polityka narodowościowa niemieckich władz okupacyjnych we wschodniej Polsce w latach 1941–1944. Przebudowa społeczeństwa wielonarodowego w społeczeństwo z rasą dominującą*, w: „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1.
- Grelka Frank M., *Ukraińizacja w dobie podporządkowania ras. Ukraiński Komitet Centralny w Generalnej Guberni w latach 1939–1941*, „Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu” 8, 2002.
- Gronczewski Edward, *Walczyli o Polskę Ludową*, Warszawa 1982.
- Grządziela Romualda, *Proweniencja i dzieje malarstwa ikonowego po północnej stronie Karpat w XV i na początku XVI w.*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 2, Sanok 1994.
- Grünberg Karol, Sprengel Bolesław, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*, Warszawa. 2005.
- Heinemann Isabel, *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy Europy*, Gdańsk 2014.
- Halczak Bohdan, Śmigiel’ Michal, *Działalność oddziału UPA Mychajło Fedaka „Smyrnego” w Beskidzie Niskim w latach 1945–1948*, „In Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką” 1, 2007, s. 69–80.
- Halczak Bohdan, *Problemy tożsamości narodowej Łemków*, w: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. Stefan Dudra, t. 1, Legnica 2007.
- Halczak Bohdan, *Dzieje Łemków od średniowiecza do czasów współczesnych*, Warszawa 2014.
- Halczak Bohdan, *Łemkowski bilans XX stulecia*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2012, nr 3.
- Hałagida Igor, *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970*, Warszawa 2013.
- Hałagida Igor, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957*, Warszawa 2002.
- *Historia ustroju i prawa polskiego*, red. J. Bardach, Warszawa 2010.

- Horbal Bogdan, *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921*, Wrocław 1997.
- Horbal Bogdan, *Obecność Łemków w nauce i kulturze polskiej*, w: *Łemkowie*, red. Beata Machul-Telus, Warszawa 2013.
- Horbal Bogdan, *The Ukrainian Insurgent Army in the Lemko Region*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Horbal Bogdan, *Ukraińska Powstańcza Armia na Łemkowszczyźnie*, w: *Łemkowie i lemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.
- Hryciuk Grzegorz, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej, białoruskiej, rosyjskiej i rusińskiej z Generalnego Gubernatorstwa do radzieckiej strefy interesów w 1940 r.*, w: *Wokół historii i polityki. Studia z dziejów XIX i XX wieku dedykowane Profesorowi Wojciechowi Wrzesińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Ciesielski, T. Kulak, K. Ruchniewicz, J. Tyszkiewicz, Toruń 2004.
- Huk Bogdan, *Struktura organizacyjna podziemia ukraińskiego na Łemkowszczyźnie w latach 1945–1947*, w: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. S. Dudra, B. Halczak, R. Drozd, I. Betko, M. Šmigel', t. 3, Głogów 2010,
- Humecki Marek M., *Ukraiński ruch spółdzielczy na Łemkowszczyźnie w latach 1939–1944*, „Zeszyty Naukowe Studenckiego Koła Ukrainoznawczego Uniwersytetu Wrocławskiego” 1994, nr 2.
- Ilyushyn Ihor, *The Polish Underground in the Lemko Region during WWII*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Iwaneczko Dariusz, *Wysiedlenia Ukraińców a Kościół greckokatolicki w Polsce (1944–1947)*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003.
- Jawor Grzegorz, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin 2004.
- Jawor Grzegorz, *Etniczny aspekt osadnictwa wołoskiego na przedpolu Karpat w Małopolsce i na Rusi Czerwonej (XIV–XV)*, w: *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji*, red. Michał Parczewski, Rzeszów 1996.
- Jelavich Barbara, *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914*, Cambridge 2004.
- Jurado Carlos Caballero, *Breaking the Chains: 14 Waffen-Grenadier-Division der SS and Other Ukrainian Volunteer Formations, Eastern Front, 1941–1945*, Halifax, West Yorkshire 1998.
- Jurkowski Marian, *Nieznane lemkowski pieśni weselne w zbiorach Wincentego Pola* w: „Slavia Orientalis” 1970, nr 1.
- Kabaczij Roman, *Wygynani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946*, Warszawa 2012.
- Kachnicz Zenon, *Łemkowie. Z historii mniejszości etnicznej na ziemi koszalińskiej*, „Rocznik Koszaliński” 32, 2004.
- Kaczanowski Krzysztof, *Ocena badań antropologicznych, medycznych i psychologicznych prowadzonych przez IDO na Podhalu, Łemkowszczyźnie i innych terenach Polski*, w: *Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.
- Kedryn Iwan, *Triumf i katastrofa marzeń oraz zmartwychwstanie nadziei moskalofilów galicyjskich*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik ilustrowany” 6(1937), nr 14.
- Kedryn Iwan, *Kompleks rosyjski u Ukraińców*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany” 6(1937), nr 14.
- Kedryn Iwan, *Moskalofilstwo jako anachronizm oraz aktualna twierdza kompleksu rosyjskiego u Ukraińców*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany” 6(1937), nr 14.

-
- Kedryn Iwan, *Nasza sprawa wewnętrzna*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany” 6(1937), nr 18.
 - Kedryn Iwan, *W poszukiwaniu metryki... Kilka dat i faktów z dziejów powojennego moskalofilstwa galicyjskiego*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany” 6(1937), nr 15.
 - Kedryn Iwan, *Janus, dwulicowy Bóg, czy rosyjski sfinks?*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany” 6(1937), nr 16.
 - Kersten Krystyna, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Poznań 1990.
 - Kersten Krystyna, *Polska – państwo narodowe. Dylematy i rzeczywistość*, w: *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość*, red. J. Twardowski, Warszawa 1989.
 - Kersten Krystyna, *Władze komunistów w Polsce a konflikt polsko-ukraiński*, w: K. Kersten, *Pisma rozproszone*, oprac. T. Szarota, D. Libionka, Toruń 2006.
 - Kępa Elżbieta, *Urządzenie wnętrza mieszkalnego na Łemkowszczyźnie w XIX i XX wieku*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 13, 1971.
 - Kieniewicz Stefan, *Rosja w XIX w.*, Katowice 1948.
 - Kiryk Feliks, Tylicz. *Ze studiów nad miastami i miasteczkami w rejonie osadnictwa łemkowskiego w okresie przedrozbiorowym*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 1 Rzeszów 1992.
 - Kisielewska Anna, *Przyrządzanie farb i technika malowania zrębów na wschodniej Łemkowszczyźnie*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 14, 1971.
 - Klonder Andrzej, *Łemkowie sądeccy w latach 1939–1945*, w: *Okupacja na Sądecku*, Warszawa 1979.
 - Kłoskowska Antonina, *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1992, nr 1.
 - Kołpaczekiewicz Włodzimierz, *Na granicy wieków. Jeden etap ewolucji starorusinów*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik ilustrowany” 7(1938), nr 5.
 - Kołpaczekiewicz Włodzimierz, *Starorusini, wobec rzeczywistości rosyjskiej w okresie wojny światowej*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik ilustrowany” 7(1938), nr 13.
 - Kołpaczekiewicz Włodzimierz, *Istota moskalofilstwa „starorusinów” galicyjskich*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany” 4(1935), nr 5.
 - Konarski Wawrzyniec, *Naród, mniejszość, nacjonalizm, religia. Przyczynek do dyskursu o pojęciach i powiązaniach między nimi*, „Forum politologiczne” 6, 2007.
 - Konieczny Zdzisław, *Materiały Archiwum Państwowego w Przemyślu dotyczące Łemków, „Magury”* 1993.
 - Kopernicki Izidor, *O góralach ruskich w Galicji. Zarys etnograficzny według spostrzeżeń w podróży, odbytej w końcu lata 1888*, Kraków 1889.
 - Kordan Bohdan, *Making Borders Stick: Population Transfer and Resettlement in the Trans-Carpathian Territories 1944–1949*, „International Migration Review” 31, 1997, nr 3, zob. <https://www.jstor.org/stable/2547293>, [dostęp: 6 V 2017].
 - Kozyra Waldemar, *Ustrój administracji państwowej w Polsce w latach 1944–1950*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 63, 2011, z. 1.
 - Kozik Jan, *Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848*, Kraków 1973.
 - Kramar Yurii, *The Deportation of Ukrainians from the Lemko Region: 1944–1947*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
 - Krasowski Iwan, *Problem autochtonizmu Rusinów w Beskidzie Niskim*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992.
 - Krochmal Anna, *Resources regarding Church and Social-Political Activities in the Lemko Region (1939–1947). Retained in the Polish State Archives*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.

- Krochmal Anna, *Rola religii w procesie kształtowania się tożsamości Łemków w XIX–XX w.*, „Rocznik Ruskiej Bursy” 2007.
- Krochmal Anna, *Specyfika stosunków wyznaniowych na Łemkowszczyźnie w XX w.*, w: *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.
- Krochmal Anna, *Stosunki między grekokatolikami i prawosławnymi na Łemkowszczyźnie w latach 1926–1939*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992.
- Kroh Antoni, *Łemkowie*, Nowy Sącz 1990.
- Kroh Antoni, *Łemkowszczyzna = The Lemko Land*, Olszanica 2006.
- Krandzalov Dymitr, *Wpływy rumuńskie w Karpatach Zachodnich*, w: *Wędrowniki pasterskie i nazzemnictwo ludowe Tatr polskich i Podbala*, Wrocław 1963.
- Kroll Bogdan, *Rada Główna Opiekuńcza*, Warszawa 1985
- Krzemieniecki J., *Kilka dokumentów do dziejów grekokatolickich parafii w dobrach muszyńskich dawnego biskupstwa krakowskiego*, Kraków 1935.
- Ksenicz Andrzej, *Literatura jako forma zachowania odrębności grupowej i etnicznej Łemków*, w: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. nauk. Stefan Dudra, t. 1, Legnica 2007.
- *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. Grzegorz Mazur, Warszawa 1994.
- Kucherepa Mykola, *The Nationality Policy of Poland towards Ukrainians before WWII*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Kulińska Lucyna, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939*, Kraków 2009.
- Kumor Bolesław, *Archidiakoniat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce*, w „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 8, 1964.
- Kumor Bolesław, *Osadnictwo łemkowskie i sieć parafialna w Kluczu Muszyńskim Biskupstwa Krakowskiego (do 1780)*, „Rocznik Sądecki” 24, 1996.
- Kumor Bolesław, *Osadnictwo łemkowskie i sieć parafialna w unickim dekanacie bieckim, w świetle wizytacji z r. 1777*, w: *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.
- Kuprianowicz Grzegorz, *Akcja „Wisła” a Kościół prawosławny*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003.
- Kuraś Stanisław, *Osadnictwo i zagadnienia wiejskie w Gorlickiem do połowy XVI w.*, w: *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, Kraków 1968.
- Kwiek Julian, *Ludność żydowska, łemkowska i słowacka w woj. krakowskim w latach 1945–1950. Podstawowe problemy*, „Studia Małopolskie” 1997, nr 1.
- Kwiek Julian, *Przesiedlenie ludności łemkowskiej z województwa krakowskiego na Ukrainę (1945–1946)*, „Studia Historyczne” 1998, z. 2.
- Kwiek Julian, *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945–1949/50*, Kraków 2002.
- Kwilecki Andrzej, *Aktualne zagadnienia etniczne Łemków w Polsce*, „Etnografia Polska” 12, 1968.
- Kwilecki Andrzej, *Fragmety najnowszej historii Łemków ze szczególnym uwzględnieniem Łemków Sądeckich*, „Rocznik Sądecki” 8, 1967.
- Kwilecki Andrzej, *Fragmety najnowszej historii Łemków ze szczególnym uwzględnieniem Łemków Sądeckich*, Warszawa 1970.
- Kwilecki Andrzej, *Fragmety najnowszej historii Łemków*, Materiały szkoleniowe SKPB, Warszawa 1984 [Przedruk z „Rocznika Sądeckiego”].

- Kwilecki Andrzej, *Liczebność i rozmieszczenie grup mniejszości narodowych na Ziemiach Zachodnich*, „Przegląd Zachodni” 4, 1964.
- Kwilecki Andrzej, *Łemkowie na Ziemi Lubuskiej*, „Nadodrże” 1966, nr 5.
- Kwilecki Andrzej, *Łemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji*, Warszawa 1974.
- Kwilecki Andrzej, *Problemy socjologiczne Łemków na Ziemiach Zachodnich. Uwagi teoretyczne i terminologiczne*, „Kultura i Społeczeństwo” 1966, nr 3.
- Kwilecki Andrzej, *Współżycie z ludnością polską i przemiany kulturalne w grupie Łemków*, „Etnografia Polska” 14, 1970.
- Kwilecki Andrzej, *Z zagadnień historycznych i etnicznych dawnej Łemkowszczyzny*, „Lud” 53, 1969.
- Kwilecki Andrzej, *Zagadnienia stabilizacji Łemków na Ziemiach Zachodnich*, „Przegląd Zachodni” 6, 1966.
- Lachowicz Magdalena, *Rola terytorium autochtonicznego w świadomości Łemków polskich*, „Sprawy Wschodnie” 2004, z. 2/3.
- Langer Jiri, *Znaczenie kolonizacji wołoskiej w kształtowaniu kultury ludowej północnych i zachodnich Karpat*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. 1, Rzeszów 1992.
- Lasocki Zygmunt, *Polacy w austriackich obozach barokowych dla uchodźców i internowanych*, Kraków 1929.
- Lasocki Zygmunt, *Wspomnienia szefa administracji PKL i KRZ*, Kraków 1931.
- Leszczycki Stanisław, *Zarys antropogeograficzny Łemkowszczyzny*, „Wierchy” 13, 1935.
- Lewandowska Bożena, *Z badań nad łemkowskim folklorem muzycznym*, w: *Huculi, Bojkorwie, Łemkowie – tradycja i współczesność. Stanisław Vincenz – po stronie dialogu. Wybór listów i fotografii*, Kraków 2008.
- Lewandowska Magdalena, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny*, „Płaj” 27, 2003.
- Lewandowski Krzysztof, *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918–1932*, Wrocław 1974.
- Libera Zbigniew, *Sekcja Rasowo-Ludoznawcza Instytutu na Rzecz Niemieckiej Pracy na Wschodzie w badaniach etnologów i antropologów w Krakowie*, w: *Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.
- *Liczba ludności miast i osiedli w Polsce w latach 1810–1955*, oprac. A. Jelonek, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 5, Warszawa 1956.
- Littman Sol, *Pure soldiers or sinister legion. The Ukrainian 14th Waffen-SS Division*, Montreal 2003.
- Łesiów Michał, *Trzy okresy badań nad ukraińską mową łemkowską*, w: *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.
- Łubieński Henryk, *Droga na Wschód Rzymu*, Warszawa 1932.
- Łuczak Czesław, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Łysiak-Rudnycki Iwan, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, „Znak” 1988, nr 4.
- Madajczyk Czesław, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Madajczyk Czesław, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*, Warszawa 1961.
- Magocsi Paul Robert, *Of the Making of Nationalities There is No End*, t. 2, New York 1999.
- Magocsi Paul Robert, *Rusini Karpaccy – Lud nowy czy odrodzony?*, „Magury” 1991.
- Magocsi Paul Robert, *Rusini Karpaccy*, Toronto 1996.
- Magocsi Paul Robert, *The Fourth Rus': A New Reality in a New Europe*, „Journal of Ukrainian Studies” 35–36, 2010–2011.

- Magocsi Paul Robert, *The Fourth Rus': A New Reality in a New Europe*, w: *Does A Fourth Rus' Exist? Concerning Cultural Identity in the Carpathian Region*, red. P. Best, Przemysł-Higganum 2009.
- Magocsi Paul Robert, *The Rusyn-Ukrainians in Czechoslovakia*, Wiedeń 1985.
- Magocsi Paul Robert, *With their backs to the mountains. A history of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns*, Budapest–New York 2015.
- Mącior-Majka Beata, *Generalny Plan Wschodni. Aspekty ideologiczny, polityczny i ekonomiczny*, Kraków 2007.
- Maj Małgorzata, Trebunia-Staszela Stanisława, *Działalność Referatu Etnologii Sekcji Rasowo-Ludoznawczej w świetle nowych materiałów źródłowych*, w: *Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.
- Makar Jurij, *Kwestia Bojków, Huculów, Łemków, Rusinów wobec problemu jedności narodu ukraińskiego*, w: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. nauk. Stefan Dudra, t. 1, Legnica 2007.
- Mazur Grzegorz, *Soviet Policy concerning resettlement of the Ukrainian inhabitants of Polish Lands during and after WWII (1939–1946)*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Mencil Jolanta, *Mniejszość ukraińska w Polsce – kwestie wyznaniowe i religijne*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość”, 2012, t. 9.
- Michna Ewa, *Autoidentyfikacja narodowa a preferencje wyznaniowe liderów organizacji lemkońskich na podstawie badań na Łemkowszczyźnie Zachodniej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1995, nr 3.
- Michna Ewa, *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej: ruch Rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*, Kraków 2004.
- Michna Ewa, *Łemkowie. Grupa etniczna czy naród?*, Kraków 1995.
- Michna Ewa, *Łemkowskie organizacje społeczne – współczesna działalność na rzecz podtrzymania i rozwoju kultury*, w: *Łemkowie*, red. Beata Machul-Telus, Warszawa 2013.
- Michna Ewa, *Stan badań socjologicznych nad społecznością lemkońską w Polsce*, w: *Łemkowie i lemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.
- Mironowicz Eugeniusz, *MSW wobec konfliktu lemkońsko-ukraińskiego (1956–1966)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 14, 2000.
- Mironowicz Eugeniusz, *Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1947*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003.
- Mironowicz Eugeniusz, *Problem lemkoński w polityce władz PRL*, w: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. Stefan Dudra, t. 1, Legnica 2007.
- Misiak Małgorzata, *Łemkowie wobec własnej tożsamości. Problematyzowanie tożsamości we wspomnieniach lemkońskich z końca XX wieku*, w: *Konstrukcje i dekonstrukcje tożsamości*, t. 3, red. E. Golachowska, A. Zielińska, Warszawa 2014.
- Misiak Małgorzata, *Obrazy z lemkońskiej pamięci*, „Rocznik Przemyski” 49, 2013, z. 2.
- Misiak Małgorzata, *Definiowanie tożsamości po przesiedleniu – Łemkowie wobec samoidentyfikacji etnicznej*, w: *Kresowe dziedzictwo. Studia nad językiem, historią i kulturą*, red. A. Burzyńska-Kamieniecka, M. Misiak, J. Kamieniecki, Wrocław 2012.
- Misiak Małgorzata, *Struktury narracyjne we wspomnieniach Łemków*, w: *Narracyjność języka i kultury*, red. D. Filar, D. Piekarczyk, Lublin 2014.
- Misiak Małgorzata, *W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*. Wrocław, 2006.

-
- Misiak Małgorzata, *Oblicza Łemkowszczyzny – o literackiej kreacji miejsca*, „Rocznik Ruskiej Bursy” 2012.
 - Miśiło Eugeniusz, *Żołnierze UPA – Bohater wyklęty*, w: *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*, Warszawa 2013.
 - Miśiło Eugeniusz, *Polish pre-war legislation in regard to the post-war deportation of the Lemkos (1944–1946)*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
 - Moklak Jarosław, *Asymilacja państwowa czy narodowa? wybrane aspekty polityki narodowościowej Drugiej Rzeczypospolitej wobec Łemkowszczyzny*, „Studia Historyczne” 1996, z. 3.
 - Moklak Jarosław, *Kształtowanie się struktury Kościoła prawosławnego na Łemkowszczyźnie w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Magury” 1997.
 - Moklak Jarosław, *Kształtowanie się struktury kościoła prawosławnego na Łemkowszczyźnie w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Przez dwa stulecia XIX i XX wiek. Studia historyczne ofiarowane profesorowi Wacławowi Felczakowi*, Kraków 1993.
 - Moklak Jarosław, *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienie polityczne i wyznaniowe*, Kraków 1997.
 - Moklak Jarosław, *Moskwofilstwo (moskalofilstwo) i rusofilstwo. Uwagi o terminologii*, „Studia Historyczne” 2000, z. 4.
 - Moklak Jarosław, *Mychajło Kaczkowskyj i czytelnie jego imienia na Łemkowszczyźnie*, „Magury” 1987.
 - Moklak Jarosław, *Republiki łemkowskie 1918–1919*, „Wierchy” 59, 1993.
 - Moklak Jarosław, *Spółeczność łemkowska w okresie Drugiej Rzeczypospolitej – aktywność polityczna*, w: *Łemkowie*, red. Beata Machul-Telus, Warszawa 2013.
 - Moklak Jarosław, *Tożsamość Łemków – uwarunkowania historyczne (XIX–XX w.)*, w: *Odkrywcy i budziciele Łemkowszczyzny*, red. Anna Strzelecka, Sanok 2007.
 - Moklak Jarosław, *W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892*, Kraków 2004.
 - Moklak Jarosław, *The Political Situation of the Ruthenians of the Lemko Region before the outbreak of WWII – historical conditions*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
 - Mokry Włodzimierz, *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku*, Kraków 1997.
 - Mokry Włodzimierz, *„Ruska Trójca”. Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku*, Kraków 1997.
 - Moskałyk Jarosław, *Metropolita Andrzej Szeptycki wobec wyzwań historyczno-eklezyjalnych*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2010, t. 24.
 - Motyka Grzegorz, *Dywizja SS „Galizien” („Hałyczyna”)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1.
 - Motyka Grzegorz, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999.
 - Motyka Grzegorz, *Ukraińska Powstańcza Armia a akcja „Wisła”*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisułiński, Warszawa 2003.
 - Motyka Grzegorz, *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.
 - Motyka Grzegorz, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011.
 - Motyka Grzegorz, *W kręgu „Łun w Bieszczadach”. Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad*, Warszawa 2009.
 - Motyka Grzegorz, *The UPA in the Lemko Region*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.

- Mozgawa Konrad, *Ruś Zakarpacka w polityce czechosłowackiej (1920–1938)*, „Koło Historii” 2015, nr 15.
- Mroczek Janusz, *Ze studiów nad melodiami lemkowych pieśni pasterskich*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 17/18, 1973.
- Mroczek Janusz, *Pieśni sobótkowe u Lemków*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 4, 1966.
- Mroczek Janusz, *Pieśni weselne Lemków po północnej stronie Karpat*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 11, 1970.
- Mushynka Mykola, *The Post-war Development of Lemkos of the Presov Region: 1945–1947*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Musiał Bogdan, *Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 6.
- Mysłek Wiesław, *Wokół problemu Lemków*, w: *Przedmurze: szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987.
- Mysłek Wiesław, *Z problemów polityki wschodniej Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–1939*, „Człowiek i Światopogląd” 1968, nr 4.
- Nabywaniec Stanisław, *Duchowieństwo wobec lemkowych orientacji narodowościowych: próba analizy*, w: *Odkrywczy i budziciele Lemkowszczyzny*, Sanok 2007.
- Nabywaniec Stanisław, *Diecezja przemyska obrządku wschodniego w okresie sporów prawosławno-unickich*, w: *Polska–Ukraina 1000 lat sąsiedztwa, Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. S. Stępień, t. 3, Przemyśl 1996.
- Nabywaniec Stanisław, *Administratura Apostolska Lemkowszczyzny w świetle schematyzmu na rok 1936*, „Rocznik Teologiczny” 1995, z. 4.
- Nalepa Jerzy, *Lemkowie, Wołosi i Biali Chorwaci: uwagi dotyczące kwestii genezy osadnictwa ruskiego na polskim Podkarpaciu*, „Acta Archaeologica Carpathica” 34, 1997/1998.
- Nikitorowicz Andrzej, *Procesy tworzenia się (konstruowania) małego narodu (kulturowego) na przykładzie mniejszości ukraińskiej w województwie podlaskim*, Białystok 2013.
- Nikitorowicz Jerzy, *Dylematy kreowania tożsamości w wymiarze kulturowym*, w: *Socjalizacja i kształtowanie się tożsamości – problemy i sugestie rozwiązań*, red. T. Lewowicki, Toruń 2008.
- Nikitorowicz Jerzy, *Typy tożsamości człowieka w społeczeństwie zróżnicowanym kulturowo*, „Chowanna” 2003, nr 1/20.
- Nowak Jacek, *Zaginiony świat? Nazywają ich Lemkami*, Kraków 2000.
- Nowakowski Krzysztof Z., *Administracja Apostolska Lemkowszczyzny w latach 1934–1947*, w: *Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. Stanisław Stępień.
- Nowakowski Krzysztof Z., *Sytuacja polityczna na Lemkowszczyźnie w latach 1918–1939*, w: *Lemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 1 Rzeszów 1992.
- Nowinowski Sławomir, *Powstanie małej ententy – narodziny czechosłowackiego systemu bezpieczeństwa regionalnego (1920–1921)*, „Acta Universitatis Lodziensis” 59, 1997.
- Olejnik Leszek, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003.
- Olejnik Leszek, *Problem ukraiński w polityce narodowościowej państwa polskiego w latach 1944–1957*, w: *Polska i Ukraina po II wojnie światowej*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 1998.
- Olszański Tadeusz A., *Drogi tożsamości Lemków*, „Magury” 1990.
- Olszański Tadeusz A., *Geneza Lemków – teorie i wątpliwości*, „Magury” 1988.
- Olszański Tadeusz A., *Refleksje o Lemkowszczyźnie, a raczej o Lemkach*, „Płaj” 27, 2003.
- Olszański Tadeusz A., *Ruska Ludowa Republika Lemków*, „Magury” 1988.
- Olszański Tadeusz A., *Święty Maksym Sandowycz (1884–1914)*, „Płaj” 9, 1994.
- Olszański Tadeusz A., *Wokół lemkowych Watr i spraw*, „Magury” 1989.

-
- Olszański Tadeusz A., *Z dziejów Kościoła na Łemkowszczyźnie*, „Chrześcijanin w świecie” 1988, nr 8–9.
 - Osadczy Włodzimierz, *Święta Rus. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007.
 - Ossowski Stanisław, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984.
 - Papierzyńska-Turek Mirosława, *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*, Kraków 1979.
 - Papierzyńska-Turek Mirosława, „Mała” i „wielka” ojczyzna w świadomości ludności ukraińskiej w II RP, w: „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” 15, 2006–2007.
 - Papierzyńska-Turek Mirosława, *Od tożsamości do niepodległości. Studia i szkice z dziejów kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej*, Toruń 2012.
 - Papierzyńska-Turek Mirosława, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.
 - Papierzyńska-Turek Mirosława, *Praca organiczna czy walka. Ukraińska myśl polityczna w II Rzeczypospolitej wobec problemu niepodległości*, w: *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*, red. Ryszard Łużny, Andrzej A. Zięba, t. 2, Kraków 1995.
 - Parczewski Michał, *Geneza Łemkowszczyzny w świetle wyników badań archeologicznych*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992.
 - Parczewski Michał, *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków 1991.
 - Pawlikowski Grzegorz, *Między lojalnością państwową a narodową. Ukraińsko-Włociański Klub Sejmovy (1922–1927)*, „Polityka i Społeczeństwo” 9, 2012.
 - Pavlyshyn Oleh, *The Ukrainian School System in the Lemko Region 1939–1944*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
 - Pecuch Mirosław, *Tożsamość kulturowa Łemków w zachodniej Polsce i na Ukrainie. Studia porównawcze*, Gorzów Wielkopolski 2009.
 - Pełczyński Emil, *Prawosławie w Galicji w świetle prasy ruskiej we Lwowie z czasów inwazyi 1914–1915 roku*, Lwów 1918.
 - Petrovich Michael Boro, *The emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870*, Columbia 1966.
 - Pieradzka Krystyna, *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Kraków 1939.
 - Pipes Richard, *Rosja Czarów*, Warszawa 2006.
 - Pisuliński Jan, *Akcja Specjalna „Wisła”*, Rzeszów 2017.
 - Pisuliński Jan, *Łemkowie – geneza, przebieg i skutki Akcji „Wisła” oraz wcześniejszych przesiedleń*, w: *Łemkowie*, red. Beata Machul-Telus, Warszawa 2013.
 - Pisuliński Jan, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w latach 1944–1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2.
 - Pisuliński Jan, *Polityka władz wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1947*, w: *Problematyka narodowościowa i religijna w XX wieku. Wybrane aspekty*, red. K. Żarna, Rzeszów 2011.
 - Pisuliński Jan, *Polska państwem jednolitym narodo. Założenia i praktyka na przykładzie polityki wobec mniejszości ukraińskiej w latach 1944–1947*, w: *Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych. Doświadczenia polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semczyszyn, J. Syrnyk, Warszawa–Szczecin–Wrocław 2014.
 - Pisuliński Jan, *Pomiędzy komunistyczną władzą a Ukraińską Powstańczą Armią. Ludność polska z terenów objętych konfliktem polsko-ukraińskim: losy, postawy, nastroje*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003.

- Pisuliński Jan, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944–1947*, Rzeszów 2009.
- Pisuliński Jan, *The Resettlement of Lemkos to the USSR and the activities of the UPA in the Lemko Region in the light of documents found in the [Polish] State Archives in Rzeszow*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Polianskii Ioann [writing as I.F. Lemkyn], *Lemkovyna. A History of the Lemko Region of the Carpathian Mountains in Central Europe*, tłum. i red. Paul Best, Michael Decerbo, Walter Maksimovich, Higganum 2012.
- Potichnyj Peter, *The Lemkos in the Ukrainian National Movement During and After WWII*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Potocki Robert, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*, Lublin 2003.
- Półciwiatek Józef, *Pozycja gospodarcza parochii greckokatolickiej na Łemkowszczyźnie w czasach nowożytnych*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 2, Sanok 1994.
- Prach Bogusław, *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. 1, Sanok 1992.
- Przeniosło Marek, *Polska Komisja Likwidacyjna 1918–1919*, Kielce 2010.
- Przybylski Paweł, *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918–1947*, Toruń 2006.
- Przysiecki Feliks, *Rządy rosyjskie w Galicyi Wschodniej*, Piotrków 1915.
- Pudło Kazimierz, *Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. 1, Sanok 1992.
- Pudło Kazimierz, *Łemkowie i współczesne łemkoznanstwo polskie*, „Sprawy Narodowościowe” 1995, z. 2.
- Pudło Kazimierz, *Łemkowie na Dolnym Śląsku (1947–1982)*, „Rocznik Dolnośląski” 9, 1985.
- Pudło Kazimierz, *Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947–1985*, „Prace i Materiały Etnograficzne” 28, 1987.
- Pudło Kazimierz, *Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947–1985*, Wrocław 1987.
- Puskás Bernadett, *Między Wschodem a Zachodem – ikony z regionu Karpat z XV–XVIII wieku*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. 2, Sanok 1994.
- Regulska Elżbieta, *Wyznaczniki odrębności etnicznej funkcjonujące współcześnie w świadomości grupy ludności łemkowskiej na terenie dawnej Łemkowszczyzny*, w: „Etnografia Polska” 23, 1979.
- Reychman Jan, *Zagadnienie osadnictwa wołoskiego w Karpatach w rumuńskiej literaturze naukowej lat ostatnich*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 8, (1939–1946), nr 2.
- Reinfuss Roman, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne” 7, 1949.
- Reinfuss Roman, *Hodowla i pasterstwo na Łemkowszczyźnie*, w: *Nad rzeką Ropą: zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, red. Roman Reinfuss, Kraków 1965.
- Reinfuss Roman, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Sanok 1998.
- Reinfuss Roman, *Łemkowie – opis etnograficzny*, „Wierchy” 14, 1936.
- Reinfuss Roman, *Łemkowie w przeszłości i obecnie*, w: *Łemkowie: kultura – sztuka – język*, Warszawa 1987.
- Reinfuss Roman, *Moi przyjaciele Łemkowie*, „Polska Sztuka Ludowa” 1986, nr 3–4.
- Reinfuss Roman, *O łemkowskich worożkach, baczach i czarownikach*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 28, 1984.

- Reinfuss Roman, *Rzeźba figuralna Łemków. Ze studiów nad ludową rzeźbą kamienną na Łemkowszczyźnie*, „Polska Sztuka Ludowa” 1963, nr 3–4.
- Reinfuss Roman, *Stan i problematyka badań nad kulturą ludową Łemkowszczyzny*, „Etnografia Polska” 5, 1961.
- Reinfuss Roman, *Strój Łemków*, w: *Nad rzeką Ropą: zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, red. Roman Reinfuss, Kraków 1965.
- Reinfuss Roman, *Szalaśnictwo łemkowskie w Beskidzie Krynickim*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 9, 1967.
- Reinfuss Roman, *Sztuka ludowa Łemkowszczyzny*, „Polska Sztuka Ludowa” 1962, nr 1.
- Reinfuss Roman, *Śladami Łemków*, Warszawa 1990.
- Reinfuss Roman, *Zajęcia pozarolnicze*, w: *Nad rzeką Ropą: zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, red. Roman Reinfuss, Kraków 1965.
- Reinfuss Roman, *Zarys kultury materialnej ludności łemkowskiej z dawnego „kresu muszyńskiego”*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 34, 1998.
- Reinfuss Roman, *Ze studiów nad kulturą ludową Łemkowszczyzny po obu stronach Karpat*, „Polska Sztuka Ludowa” 1966, nr 1.
- Reinfuss Roman, *Związki kulturowe po obu stronach Karpat w rejonie Łemkowszczyzny*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992.
- Reinfuss Roman, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny. Próba wytyczenia granicy Łemkowszczyzny na podstawie zasięgu łemkowskiego stroju*, w: „Ziemia. Ilustrowany miesięcznik krajoznawczy”, Warszawa 1936.
- Reinfuss Roman, *Budownictwo ludowe na zachodniej Łemkowszczyźnie*, „Lud” 33, 1935.
- Reinfuss Roman, *Kultura ludowa Beskidu Niskiego i przyległego Pogórza*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku” 14, 1971.
- Repeta, Janina, *Przegląd badań nad etnogenезą Łemków*, „Wierchy” 57, 1988–1991.
- Rieger Janusz, *Leksyka środkowej Łemkowszczyzny*, „Zeszyty Naukowe UE” 51, 1979.
- Rojek Wojciech, *The Position Taken by Provincial Authorities of the Second Polish Republic Concerning the Lemko Question, towards the end of the Inter-war Period*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Ruciński Henryk, *Migracje ludności w zachodnich Karpatach do XVIII w.*, „Wierchy” 53, 1984.
- *Ruś Krośnieńska. Szkice i studia na temat „wyspy” łemkowskiej*, red. S. Dubiel-Dmytryszyn, Węglówka 2013.
- Rybicka Anetta, *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej. Kraków 1940–1945*, Warszawa 2002.
- Ryńca Mariusz, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1945–1947*, Kraków 2001.
- Ryńca Mariusz, *The Liquidation of the Structure of the Greek Catholic Church in the Lemko Region*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Sadowski Andrzej, *Pogranicze. Pograniczność. Tożsamość pogranicza*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 14, 2008.
- Sarna Władysław, *Opis powiatu jasielskiego pod względem geograficzno-historycznym*, Jasło 1908.
- Sarna Władysław, *Opis powiatu jasielskiego pod względem historyczno-geograficznym*, Przemyśl 1898.
- Sawa Mariusz, *Ukraiński emigrant. Działalność i myśl Iwana Kedryna-Rudnyckiego (1896 – 1995)*, Lublin 2016.
- Senko Eugeniusz, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny (1934–1947). Nieznane losy Łemków w Polsce*, Nowy Sącz 2007.
- Serczyk Władysław, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001.
- Schafft Gretchen E., *Od rasizmu do ludobójstwa. Antropologia w Trzeciej Rzeszy*, Kraków 2006.

- Siatkowski Zbigniew, *Antonycz i klasyfikatorzy*, w: *Lemkowie i lemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.
- Sinkevych Yevhen, *Lemkos and the Lemko Region During and After WWII in the Research of Ukrainian and Polish Scholars*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Skalniak Franciszek, *Stoпа życiowa społeczeństwa polskiego w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1979.
- Słabig Arkadiusz, *Służba Bezpieczeństwa a Michał Kowalski. Przyczynek do problemu inwigilacji ukraińskich działaczy społecznych na Ziemi Lubuskiej*, „Słupskie Studia Historyczne” 18, 2012.
- Smith Anthony D., *Nacjonalizm. Teoria, ideologia, historia*, Warszawa 2007.
- Smith Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986.
- Snyder Timothy, *Akcja „Wisła” a homogeniczność społeczeństwa polskiego*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003.
- Sołtys Wojciech, *Związki wsi i dworu we wsiach beskidzkich i podbeskidzkich od XVI w. do końca ery galicyjskiej*, w: *Lemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992.
- Sopoliga Mirosław, *Granice i główne cechy kultury Lemków w południowo-wschodniej Słowacji*, w: *Lemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. Jerzy Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992.
- Spyрка Weronika, *Lemkowie i ich pieśni. Wybrane zagadnienia*, „Kwartalnik Młodych Muzykologów UJ” 17, 2012.
- Stachowiak Andrzej, *Wojna religijna w górach*, Krosno 2017.
- Stachula Adolf, *Szósta Pomorska. Z dziejów Szóstej Pomorskiej Dywizji Piechoty: 1944–1948*, Warszawa 1981.
- Stadnicki Aleksander, *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat*, Lwów 1848.
- Starchak-Vavrychyn Maria, *The Lemko Village 1939–1947 (the Village of Mszana, Krosno Country)*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Stępień Stanisław, *The Greek Catholic Church in the Lemko Region in WWII and its Liquidation*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Stieber Zdzisław, *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*, z. 1, Łódź 1956.
- Stieber Zdzisław, *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*, z. 2, Łódź 1957.
- Stieber Zdzisław, *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*, z. 3, Łódź 1959.
- Stieber Zdzisław, *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*, z. 4, Łódź 1960.
- Stieber Zdzisław, *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*, z. 5, Łódź 1961.
- Stieber Zdzisław, *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*, z. 6, Łódź 1962.
- Stieber Zdzisław, *Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny*, z. 7, Łódź 1963.
- Stieber Zdzisław, *Dialekt Lemków: fonetyka i fonologia*, Wrocław 1982.
- Stieber Zdzisław, *Materiały akcentowe z dawnej Lemkowszczyzny*, w: „Slavia Orientalis” 1959, nr 2–3.
- Stieber Zdzisław, *Toponomastyka Lemkowszczyzny, Wschodnia granica Lemków*, Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU 40, 1935, nr 8.
- Stieber Zdzisław, *Toponomastyka Lemkowszczyzny. Nazwy miejscowości*, cz.1, Łódź 1948.
- Stieber Zdzisław, *Toponomastyka Lemkowszczyzny. Nazwy terenowe*, cz. 2, Łódź 1949.
- Stieber Zdzisław, *Wpływ polski i słowacki na gwary Lemków*, Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności 41, 1936, nr. 2.
- Stieber Zdzisław, *Z historycznych zagadnień dialektu wschodniosłowiańskiego: wschodnia granica Lemków*, „Lud słowiański” 3, 1934.

-
- Stone John, *Race, ethnicity and Weberian legacy*, „American Behavioral Scientist” 38, 1995.
 - Strumiński Bohdan, *O pochodzeniu Lemków z punktu widzenia językoznawstwa*, w: „Magury”, 1991.
 - Stryjek Tomasz, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Toruń 2013.
 - Sulimirski Tadeusz, *Trakowie w północnych Karpatach i problem pochodzenia Wołochów*, „Acta Archeologica Carpathica” 14, 1974.
 - Szacki Jerzy, *Dylematy historiografii idei*, Warszawa 1991.
 - Szcześniak Andrzej Leszek, *Plan Zagłady Słowian. Generalplan Ost*, Radom 2001.
 - Szcześniak Antoni, Szota Wiesław, *Droga do nikąd. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów w Polsce*, Warszawa 1973.
 - Szumiło Mirosław, *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*, Warszawa 2007.
 - Sycz Mirosław, *Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej*, Warszawa 1997.
 - Syrnyk Jarosław, *Kwestia lemowska w działalności Służby Bezpieczeństwa*, w: *Lemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. Stefan Dudra, t. 1, Legnica 2007.
 - Syrnyk Jarosław, *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990)*, Wrocław 2008.
 - Szanter Zofia, *Jeszcze o osadnictwie z za południowej granicy w Beskidzie Niskim i Sądeckim*, w: *Lemkowie i lemkoznawstwo w Polsce*, red. Andrzej A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.
 - Szanter Zofia, *Skąd przybyli przodkowie Lemków? O osadnictwie z południowych stoków Karpat w Beskidzie Niskim i Sądeckim*, „Magury” 1993.
 - Szanter Zofia, *Osadnictwo z południa w Beskidzie Niskim i Sądeckim*, w: „Polska Sztuka Ludowa” 39, 1985, nr 3/4.
 - Szatkowski Wojciech, *Goralenvolk. Historia zdrady*, Zakopane 2012.
 - Szemlej Józef, *Z badań nad gwarą lemowską*, „Lud Słowiański. Pismo poświęcone dialektologii i etnografii Słowian” 3, 1933, z. 1.
 - Sziling Jan, *Kościół chrześcijański w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, Toruń 1988.
 - Ślęzak Monika, *Zwizek świadomości etniczno-narodowej Lemków z funkcjonowaniem etnonimów*, „Sprawy Narodowościowe” 1997, z. 2.
 - Tambor Jolanta, *Kulturowe wyznaczniki tożsamości. Tożsamość mieszkańców województwa śląskiego*, <http://www.regionalneobserwatoriumkultury.pl/> [dostęp: 10 VIII 2017];
 - Tambor Jolanta, *Etnolekt śląski, jako język regionalny. Uzasadnienie stanowiska*, <http://silesiana.org/wp-content/uploads/2014/06/Tambor.pdf> [dostęp: 10 VIII 2017].
 - Tanty Mieczysław, *Panslawizm, carat, Polacy. Zjazd słowiański w Moskwie*, Warszawa 1970.
 - Tomaszewski Jan, *Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku*, Warszawa 1991.
 - Tomaszewski Jan, Landau Zbigniew, *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej (uwagi polemiczne)*, „Przegląd Historyczny” 1970, nr 61/2.
 - Tomczyk Ryszard, *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939*, Szczecin 2006.
 - Topij Andrzej, *Mniejszość niemiecka na Łotwie i w Estonii 1918–1939/41*, Bydgoszcz 1998.
 - Torzecki Ryszard, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989.
 - Torzecki Ryszard, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
 - Torzecki Ryszard, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945)*, Warszawa 1972.
 - Torzecki Ryszard, *Stosunki polsko-ukraińskie na powojennych rozdrożach. Próba bilansu*, „Dzieje Najnowsze” 1995, nr 4.

- Trajdos Tadeusz M., *Początki osadnictwa Wołochów na Rusi Czerwonej*, w: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, cz. 1, Rzeszów 1992.
- Trzszczyńska Patrycja, *Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści o przeszłości i przestrzeni*, Kraków 2013.
- Trzszczyńska-Demel Patrycja, Demel Grzegorz, *Badania nad badaniami. Prace Sekcji Rasowo-Ludoznawczej Instytut für Deutsche Ostarbeit w Komańczy*, w: *Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.
- Udziela Seweryn, *Zwyczajaje, obyczajaje i wierzenia Łemków*, „Magury” 1997.
- Udziela Seweryn, *Rozsiedlenie się Łemków*, t. 3, Warszawa 1889.
- Udziela Seweryn, *Ziemia lemowska przed półwieczem*, Lwów 1934.
- Urban Kazimierz, *Z dziejów kościoła Prawosławnego na Łemkowszczyźnie w latach 1945–1947*, „Zeszyty Naukowe” 460, 1995.
- Urban Kazimierz, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970. Rys historyczny*, Kraków 1996.
- Urban Kazimierz, *Z dziejów kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku 1946–1956*, Białystok 1998.
- Urban Kazimierz, *Ks. Stefan Biegun (1903–1983). Zapis jednego życia*, Kraków 2000.
- Walczak Marian, *Szkolnictwo ukraińskie w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1992, nr 3–4.
- Waldenberg Marek, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje, idee*, Warszawa 1992.
- Wandycz Piotr, *The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918*, Washington 1974.
- Wardzyńska Maria, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
- Wasilewski Leon, *Ukraina i sprawa ukraińska*, Kraków 1911.
- Wawrzonek Michał, *The Consequences of the Deportation of Lemkos and the process of Polish-Ukrainian Reconciliation*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Wereszycki Henryk, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986.
- Wereszycki Henryk, *Historia polityczna Polski 1864–1918*, Paryż 1979.
- Wiatr Jerzy, *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Warszawa 1969.
- Wilk Anna, *Przesiedlenie Łemków sądeckich w ramach akcji „Wisła”*, „Biuletyn Ukrainoznawczy” 14, 2008–2011.
- Wilk Anna, *Główne inicjatywy Łemkowskiego Komitetu Pomocy w USA na rzecz Łemków w PRL*, w: „Zimowa Szkoła Historii Najnowszej IPN” (2015), Warszawa 2016.
- Wilk Anna, *Polityka narodowościowa wobec ludności ukraińskiej i lemkońskiej w latach 1947–1952 na przykładzie województwa krakowskiego*, w: „Letnia Szkoła Historii Najnowszej IPN” Warszawa 2013.
- Wilk Anna, *Przesiedlenie ludności lemkońskiej z powiatu nowosądeckiego do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1945–1946*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2012, nr 20.
- Wilk Anna, *Łemkowie w Polsce. Rys historyczno-kulturowy*, w: *Działalność twórcza mniejszości etnicznych w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, red. A. Słomian, Kraków 2016. Publikacja internetowa: http://iwi.org.pl/photos_cms/Calosc_PL.pdf
- Winnicki Mieczysław, *Osadnictwo ludności ukraińskiej w województwie olsztyńskim*, Olsztyn 1965.
- *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy*, red. K. Rokicki, R. Spalek, Warszawa 2011.
- Wnuk Rafał, *Stosunek polskiego podziemia niepodległościowego i legalnej opozycji do mniejszości ukraińskiej w latach 1944–1947*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003.
- Wolff-Powęska Anna, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979.

- Wójtowicz-Huber Bernadetta, *Rola Kościołów w transmisji ideologii na przykładzie Łemkowszczyzny początku XX wieku*, w: *Akulturacyja/asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*, t. 1, Warszawa 2009.
- Wójtowicz-Huber Bernadetta, *Konwersje Łemków na prawosławie w przededniu I wojny światowej – przesłanki polityczne, socjalne i kulturowe*, w: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, t. 5, Zielona Góra 2015.
- Wójtowicz Bernadetta, *Miejsce religii w walce ideologicznej na przykładzie Łemkowszczyzny XX wieku*, „*Studia Ecologiae et Bioethicae*” 2, 2004.
- Wójtowicz Bernadetta, *Życie religijne grekokatolików na Łemkowszczyźnie w XX w. Uwarunkowania polityczno-administracyjne*, „*Slavia Orientalis*” 1990, nr 1–2.
- Wrona Janusz, *System partyjny w Polsce 1944–1950. Miejsce – funkcje – relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1995.
- Wroński Paweł, *Szkolnictwo na Łemkowszczyźnie 1866–1947*, „*Magury*” 1991.
- Wrzosek Mieczysław, *Z Dziejów Rady Głównej Opiekuńczej w Generalnej Guberni (1939–1945)*, „*Studia Podlaskie*” 2001, nr 9.
- Wrzyszczyński Andrzej, *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „*Studia Iuridica Lublinsia*” 22, 2014.
- *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski*, red. G. Hryciuk, W. Sienkiewicz, Warszawa 2008.
- Wysocki Roman, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, Lublin 2003.
- X.Y.Z., *Ukraińskość wyklucza moskalofilstwo*, „*Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik ilustrowany*” 7(1938), nr 17.
- Zajączkowski Mariusz, *Ukraińskie Podziemie na Lubelszczyźnie. W okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin–Warszawa 2015.
- Zajączkowski Mariusz, *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*, Lublin–Warszawa 2016.
- Zajączkowski Mariusz, *Podobóz ukraiński w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie w świetle sprawozdania Grupy Śledczej MBP ppor. Józefa Bika (maj–wrzesień 1947 roku)*, w: *Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych – doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semczyszyn, J. Syrnyk, Warszawa–Szczecin–Wrocław 2014.
- Zajączkowski Mariusz, *Propagandowe uzasadnienie akcji „Wisła” w ówczesnej prasie polskiej*, w: *Akcja „Wisła”*, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003.
- Załęski Paweł, *Typy idealne w socjologii religii Maksa Webera: Analiza struktury kategoryzującej pole religijne*, „*Kultura i Społeczeństwo*” 47, 2003, nr 1.
- Zawisła Bogusław, *Taki jest nasz los. Tragiczne karty z dziejów Łemków w kontekście Powroźnika*, Powroźnik 2008.
- Zgórniak Marian, *„Lebensraum” w doktrynie politycznej i wojskowej III Rzeszy*, „*Studia Historyczne*” 1980, z. 4.
- Zgórniak Marian, *Meeting with Lemko leaders who has been arrested by Gestapo and who were in prison in Jasło in 1942*, w: *The Lemko Region, 1939–1947 War, Occupation and Deportation*, red. Paul Best, Jarosław Moklak, Kraków 2001.
- Zięba Andrzej A., *Łemkowie i Łemkowszczyzna w historiografii polskiej*, w: *Łemkowie i łemkoznanstwo w Polsce*, red. Andrzej A. Zięba, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności, t. 5, Kraków 1997.
- Zięba Andrzej A., *Wokół sporów o etnogenезę Łemków*, w: *Łemkowie*, red. Beata Machul-Telus, Warszawa 2013.

- Zięba Andrzej A., *Tożsamość etniczna jako obiekt manipulacji politycznej: przypadek Rusinów lemkowski, XVIII–XX w.*, „Rocznik Ruskiej Bursy” 2008.
- Zięba Andrzej A., *Biskupstwo krakowsko-lemkowskie i jego arcybiskup Palladiusz (Wydybida-Rudenko) – karta z dziejów ukrainizacji Lemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej*, „Rocznik Ruskiej Bursy” 2008.
- Zięba Andrzej A., *Ukraińcy i Karpaccy Rusini*, w: *Polska diaspora*, red. A. Walaszek, Kraków 2001.
- Ziłyński Iwan, *Mapa dialektów ukraińskich*, Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego 14, Warszawa 1933.
- Ziłyński Iwan, *Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krosna w powiecie krośnieńskim*, „Prace filologiczne” 1927.
- Zubrzycki Dionizy, *Rys historii narodu ruskiego w Galicji i Hierarchij Cerkiewnej w tymże Królestwie. Od zaprowadzenia Chrześcijaństwa na Rusi aż do opanowania Rusi Czerwonej przez Kazimierza Wielkiego od roku 988 do roku 1340*, Lwów 1837.
- Zubrzycki Dionizy, *Granice między ruskim i polskim narodem w Galicji*, Lwów 1849.
- Żurawski vel Grajewski Przemysław, *Problematyka badań nad Rusinami Karpaccimi w związku z ostatnimi publikacjami Paula R. Magocsiego*, „Kwartalnik Historyczny” 104(1), 1997.
- Боляновський Андрій, *Дивізія „Галичина”. Історія*, Львів 2000.
- Боляновський Андрій, *Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського „нового порядку” в Європі у 1941–1944 роках*, Львів 1999.
- Боляновський Андрій, *Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939–1945)*, Львів 2003.
- Головата Л., «Краківські вісті», [Електронний ресурс] Енциклопедія історії України: т. 5: Кон – Кю, редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. –Київ 2008., с. 288–290 іл. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/5.pdf> [dostęp: 12 II 2017].
- Головацький Яків, *Розправа о язичі южноруським і його наріччях*, Львів 1849.
- Грушевський Михайло, *Історія України–Руси*, т. 1, Львів 1904.
- Гурська О.А., *Діяльність Українського Центрального Комітету у Генеральній губернії під час Другої світової війни (1941–1944 рр.)*, w: „Вісник Національного університету »Львівська політехніка«” 2009, № 652: Держава та армія, [pdf artykułu dostępny na stronie <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/2865/1/27.pdf>] [dostęp: 25 III 2017].
- Зілінський Іван, *Лемківська говірка села Явірок*, „Lud Słowiański” 3, 1934.
- Зілінський Іван, *Питання про лемківсько–бойківську мовну границю*, „Lud Słowiański” 4, 1938, z. 1.
- Зілінський Іван, *Праці про говірки Лемківщини: від Попраду до Ослави*, red. В. Пилипович, М. Лесів, Горлиці 2008.
- Кальба Мирослав, *Ми присягали Україні дун 1941–1943*, Львів 1999.
- Косик Володимир, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж 1993, :<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>., [dostęp 29.06. 2017].
- Лемкин И.Ф.[Іван Полянській], *История Лемковщины*, Нью-Йорк 1969.
- *Лемківщина. Земля–люди–історія–культура. У 2 томах*. т. 1–2, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1988.
- *Лемківщина у 2-х томах. Матеріальна культура*, ред. Юрій Гошко, т. 1, Львів 1999.
- Магочій Павло Роберт, *Галичина. Історичні есе*, Львів 1994.
- Магочій Павло Роберт, *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*, Ужгород 1994.
- Тарнович Юліян, *Лемківщина: матеріальна культура*, Краків 1941.
- Тарнович Юліян, *20 Років неволі. Лемківщина під польським ярмом*, Краків 1940.
- Тарнович Юліян, *Верхами Лемківського Бескиду*, Львів 1938.

-
- Тарнович Юліян, *Ілюстрована історія Лемківщини*, Львів 1936.
 - Трохановскій Петро, *Теоділь Качмарчык, „Лемківскій Календар”*, Лїгниця 1994
 - Торонський Олексій, *Русины-Лемки, Зоря галицкая яко Альбум на год 1860*, Львів 1860
 - Щерба Галина, *Депортація населення з польсько-українського пограниччя, в: Українсько-польські відносини в Галичині ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.)*, Івано-Франківськ 1997.

Streszczenie

Niniejsza praca poświęcona jest historii ludności łemkowskiej, grupie etnicznej wywodzącej się ze słowiańskiego odgałęzienia ludów indoeuropejskich, którzy prawdopodobnie przybyli na teren Polski ok. XIV–XVI w. w wyniku migracji wołosko – rusińskich. Do 1947 r. Łemkowie zamieszkiwali część Karpat od rzeki Poprad na zachodzie po pasmo Wielkiego Działu na wschodzie, obszar ten umownie nazwano Łemkowszczyzną. Celem badań nad historią polityczną ludności łemkowskiej jest ujęcie historii tej grupy etnicznej w aspekcie zarówno politycznym i społecznym, przedstawienie procesu integracji i powstania jedności grupowej, poszukiwania tożsamości w warunkach polityki narodowościowej polskiej, ukraińskiej oraz rosyjskiej, a także konfrontacja dotychczas istniejących w historiografii hipotez z materiałem źródłowym.

Niniejsza praca przedstawia historię polityczną i społeczną tej ludności w kontekście sytuacji politycznej i wyznaniowej, wpływu stronnictw narodowych na tę grupę etniczną, konfliktów religijnych, przebiegu I wojny światowej na Łemkowszczyźnie, powstania i działalności Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny, a także polskiej polityki narodowościowej wobec Łemków. Porusza także sytuację Łemkowszczyzny podczas II wojny światowej z uwzględnieniem ukrajinizacji Łemkowszczyzny oraz działalności Ukraińskiego Centralnego Komitetu. Sporo miejsca poświęcono omówieniu przesiedleń na teren Ukrainy sowieckiej, jak również polityki narodowościowej polskich władz. Przedstawiono również przesiedlenia w ramach akcji „Wisła”, ich genezę i przebieg, a także omówiono proces całkowitej dezintegracji wspólnoty tej grupy etnicznej. Ponadto w rozprawie przedstawiono plan osiedleńczy na ziemiach poniemieckich, jak również jego przebieg z uwzględnieniem warunków życia na nowym miejscu osiedlenia, prób adaptacji, a także form ponownej reintegracji, w tym nielegalnych powrotów na Łemkowszczyznę. Poruszono także kwestię asymilacji i akulturacji Łemków, wpływu przesiedleń na tożsamość etniczną jak również polskiej polityki narodowościowej i jej konsekwencji.

Bazę źródłową pracy stanowiły zbiory archiwów państwowych tj.: Archiwum Narodowego w Krakowie, Archiwum Państwowego w Rzeszowie, Archiwum Państwowego w Przemyślu, Archiwum Państwowego w Krakowie oddział w Nowym Sączu, Archiwum Akt Nowych, Instytutu Pamięci Narodowej oddział w Warszawie oraz Krakowie, Archiwum Państwowego we Lwowie oraz Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji w Kijowie. Krytycznej analizie zostały poddane m.in. następujące dokumenty: Akta Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, Akta Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie, Akta Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego: Akcja „Wisła” – przesiedlenie ludności ukraińskiej z terenu województw: rzeszowskiego, lubelskiego i krakowskiego, Akta Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, Grybowie, Przemyślu, Gorlicach, Akta Prezydium Rady Ministrów, Akta Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego,

.....

Akta Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie, Akta Urzędu Wojewódzkiego we Lwowie, Akta Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny, Akta Archiwum biskupstwa greckokatolickiego w Przemyślu, Akta parafii greckokatolickich województwa rzeszowskiego, Akta Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego. Ważnym uzupełnieniem materiałów archiwalnych były źródła drukowane dokumentów dotyczących genezy oraz przebiegu przesiedleń z lat 1944–1946 oraz akcji „Wisła”.

Wyniki badań zostały przedstawione w sześciu rozdziałach. W rozdziale pierwszym zaprezentowane zostały charakterystyczne cechy tej grupy etnicznej. Przedstawiono także teorie migracji na obszar Łemkowszczyzny, funkcjonujące w literaturze przedmiotu. W rozdziale drugim zaprezentowana została geneza ruchów narodowych w Galicji Wschodniej i na Łemkowszczyźnie od lat 30 XIX w. do 1918 r. W rozdziale trzecim omówiona została kwestia tożsamości Łemków, w którym zanalizowano historię polityczną i wyznaniową do 1939 r., a także politykę państwa polskiego. W rozdziale czwartym przedstawiono sytuację polityczną Łemkowszczyzny podczas II wojny światowej. W piątym rozdziale została przedstawiona akcja przesiedleńcza ludności łemkowskiej na teren Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1945–1946. W rozdziale tym opisana została także geneza oraz przebieg przymusowych wysiedleń w ramach akcji „Wisła”. Dokonano analizy przygotowań na szczeblu politycznym oraz wojskowym. W rozdziale szóstym poruszono problematykę polityki narodowościowej władz PRL w stosunku do ludności łemkowskiej do 1989 r. a także działalność polityczną liderów łemkowskich w Ukraińskim Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym.

Całościowe ujęcie historii ludności łemkowskiej w XX w. ułatwiło zaprezentowanie wspólnoty etnicznej Łemków, jak również jej dezintegracji. Sukcesem jest przedstawienie dziejów Łemkowszczyzny podczas II wojny światowej, zagadnienia, które dotychczas było opracowane jedynie fragmentarycznie. Historia ludności łemkowskiej jest istotna zwłaszcza w kontekście procesów społecznych i politycznych zachodzących wewnątrz tej grupy etnicznej, która w 1947 r. została objęta przesiedleniami w ramach akcji „Wisła”.

Summary

This dissertation is devoted to the history of the Lemkos, an ethnic group derived from a Slavic branch of Indo - European people, who arrived in Poland around the 14th - 16th century as a result of migration of Ruthenian people and Vlachs. Until 1947, the Lemkos inhabited parts of the Carpathians from the Poprad River in the West to Wielki Dział [Great Watershed] mountain range in the East which was symbolically called Lemkivshchyna.

The purpose of the research on the political history of the Lemkos is to present the history of this ethnic group in both political and social terms; to characterize the process of integration and the establishment of the group's unity; to search for identity in conditions of the Polish, Ukrainian and Russian ethnic policy, as well as to confront the hypotheses currently existing in historiography with source material.

This dissertation aims at describing the political history and the struggle for identity in the context of the political and religious situation, the influence of ethnic orientation on group disintegration, religious war, the course of First World War in Lemkivshchyna, the establishment and activity of the Apostolic Administration of the Lemko region, and the Polish ethnic policy towards Lemkos. This work presents the Lemkivshchyna during World War II in the context of Ukrainisation of Lemkivshchyna, and the operation of the Ukrainian Central Committee. The dissertation was discussed the resettlement to the Soviet Ukraine in the context of ethnic policy, the situation of the Lemko population right after World War II and the course of resettlement. This dissertation aims at describing resettlement made as part of "Operation Vistula" : historical background and its course, presentation of resettlement as a process of total disintegration. In addition, in the dissertation was presented the resettlement plan and its consequences (in the context of the course of resettlement, living conditions in Western lands, attempts of adaptation and reintegration, as well as illegal returns) and assimilation and acculturation under the conditions of the communist state (in the context of the ethnic policy towards the Lemkos up to 1989, the impact of resettlement on identity).

This dissertation is based on materials found at the following archives, i.e: the National Archives in Krakow, the State Archives in Rzeszów, the State Archives in Przemyśl, the State Archives in Krakow, branch in Nowy Sącz, the Archives of New Records, the Institute of National Remembrance, branch in Warsaw and Krakow; State Archives in Lviv and the State Archives of Higher Authorities and Governance in Kiev. The following documents, inter alia, were subjected to critical analysis: records of the State Repatriation Office, records of the Ministry of the Interior in Warsaw, records of the Ministry of Public Security: "Operation Vistula"- resettlement of the Ukrainian population from the territory of the following voivodeships: Rzeszowskie, Lubelskie and Krakowskie, records of the District Authority Office in Nowy Sącz, Grybów, Przemyśl, Gorlice, records of the Presidium of the Council

of Ministers, records of the Ministry of Foreign Affairs, records of the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment, records of the Voivodeship office in Krakow, Lviv, records of the Apostolic Administration of Lemkivshchyna, records of the Archives of the Greek Catholic Bishopric in Przemyśl, records of the Greek Catholic parishes in Rzeszowski voivodship, and records of the Ukrainian Socio-Cultural Association.

An important complementation of the archival materials were printed documents concerning the origin and the course of repatriation and the "Operation Vistula", which enabled to present the problem in comparison with events that took place in Poland.

The results of the research were presented in six chapters.

The first chapter presents the Lemko community from an ethnological and anthropological point of view. Theories of migration to the Lemko region of Ruthenian people and Vlachs, autochthonism and White Croats were also presented as well as the characteristics of the Lemkos paying attention to ideas of ethnolect and ethnonym. The second chapter presents the genesis of national movements in Eastern Galicia and Lemko region from the 1930s to 1918. Chapter third discusses the Lemkos' identity. In this chapter the political and religious history until 1939, influences of ethnic orientation on group disintegration, "religious war" (conversion from Greek Catholicism to Eastern Orthodox Church) and the policy of the Poland were described. The fourth chapter presents the political situation of the Lemko region during World War II, the anthropological and racial studies on Lemkos conducted by the German occupant, as well as Ukrainianization of this ethnic group by the Ukrainian Central Committee, which was only a transitional stage in total plan of the Nazis to Germanize the Lemkos.

In the fifth chapter the process of relocation of the Lemkos to the Ukrainian Soviet Socialist Republic from 1945 to 1946 was presented. This chapter also describes key political decisions made at that time concerning this ethnic group, attitude of individual authorities to Lemkos and the related to this problem of "political game". Three stages of the resettlement were described in a chronological order as well as reaction to it made by Ukrainian underground movement. Further, the chapter focuses on the origin and course of resettlement under "Operation Vistula" paying special attention to political and military preparations to it. The sixth chapter presents national policy of the Polish government in relation to the Lemkos to 1989 and the activity of Lemko leaders in Ukrainian Socio-Cultural Association.

An entire presentation of the history of the Lemkos in the 20th century allows to present the process of creating the identity of the community in this ethnic group and its disintegration. One of the greatest successes of this dissertation is an insightful presentation of the situation of Lemkos during World War II which so far hasn't been done in a holistic way. History of the Lemkos is particularly important in the context of the social and political processes taking place within the community itself that in 1947 was resettled as part of "Operation Vistula".

Spis ilustracji

1. Młoda kobieta łemkowska w stroju regionalnym. Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji.
2. Dwaj górale z grupy etnicznej Łemków. 1925–1939 r. Źródło: NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji.
3. Delegacja Łemków przybyła na uroczystości święta 3 maja w Gorlicach (3 V 1933). Źródło: NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji).
4. Rodzina Łemków z powiatu jasielskiego w strojach regionalnych (1935 r.). Źródło: NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji.
5. Łemkiny z dziećmi. Zamężna kobieta w stroju regionalnym i charakterystycznym czepcu na głowie (1935 r.). Źródło: NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji.
6. Grupa dziewcząt łemkowskich w odświętnych strojach regionalnych. (1936 r.) Źródło: NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji.
7. Dziewczęta łemkowskie, sianokosy, Komańcza. (1930–1939), fot. H. Poddębski. Źródło: Biblioteka Narodowa.
8. Lemko: organ Lemkovskiego Souza. Źródło: Biblioteka Narodowa.
9. Członkowie delegacji Łemków przed warszawskim oddziałem IKC we wrześniu 1934 r. Źródło: NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji.
10. Obchody Święta Gór w Sanoku, VIII 1936 r. Źródło: NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji.
11. Grupa Łemków z ziemi sanockiej. XI 1934 r. Źródło: NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji.
12. Święto Jordanu w Sanoku. 19 I 1935 r. Źródło: NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji.
13. Konsekracja Palladiusza – arcybiskupa prawosławnego dla diecezji krakowsko-łemkowskiej (II 1941), fot. J. Łuczyński. Źródło: NAC.
14. Radoszyce pod Komańczą, chata łemkowska (1936 r.), fot. H. Poddębski. Źródło: Biblioteka Narodowa.
15. Cerkiew w Nieznajowej. 1925–1933 r. Źródło: NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji.

Indeks osób

- Abrahamowicz Adam 358, 359
Adamiak Iwan 354
Albin Janusz 344
Anderson Benedict 26
Andrasz Jan 240
Andrejka Iwan 67
Andrusiak Mikołaj 59, 61
Antonycz Bohdan Ihor 194
Arlt Fritz 169,
Artemowycz Mychajło 107
Astriab Matwij 53
- Babiński Grzegorz 23, 24, 30–32
Baczyński Michał 105, 111, 120, 121, 123
Bałuk-Ulewiczowa Teresa 173
Bandera, Stepan 181
Baran Stepan 194
Baranow Wiktor 221
Bardach Juliusz 58, 224
Barna Adam 276
Bartko Bazyl 207, 208
Barwiński Aleksander 63
Barwiński Marek 49, 318, 324, 328, 344, 345,
352
Batowski Henryk 76, 83, 180
Bauer Otto 24
Bazyłow Ludwik 59
Bednarz Józef 225, 226, 242, 243, 244, 245,
248, 249, 250, 252, 255, 256, 269
Bendza Marian 46
Benesz Edward 82, 259
Berbera Karol 367
Berenstein Tatiana 189
Bereżański W.O. 58
Beria Ławrientij 270
- Beskyd Antoni 80–82, 84
Beskyd Julian 195
Best Paul 14, 15, 44, 45, 182, 204
Besuszko Władimir 191
Betko I. 231
Bębynek Władysław 14, 36, 46
Białoskurski Jakub 205
Biberowycz Jarosław 77
Biegun Stefan 366–368
Bieniek Józef 219, 220
Bilaniuk Petro 184
Biłozor Wołodymyr 211
Bisanz Alfred 181, 201
Biszko Aleksander 212
Bizanc Alfred 211
Blin-Olbert Danuta 51–53
Błaszczak Andrzej 287
Błaszczak Wasyl 287
Bławacki Wasyl 181, 184
Bobrinski Georgij 73
Bobrzyński Michał 60
Bobusia Bogusław 278
Bodak Konstanty 110
Bodnarczyk Iwan 185
Bogdańscy (rodzina łemkowska) 49
Bojarski Grzegorz 319, 320, 327
Bojdunyk Osyp 184
Bojko J. 111
Borejsza Jerzy W. 166
Borysewicz Roman 184
Brajszczak Julian 80
Brajszczak Mychajło 80
Breźniak Michał 220
Brubaker Rogers 26
Bryk Iwan 66, 134

- Brykowski Ryszard 50, 313
 Bubniak Maksym 109
 Budyta-Budzyńska Małgorzata, 22, 24, 26 28, 29
 Budzynowski T. 96
 Budzyński Zdzisław 46
 Bukatowicz Lew 185
 Bulba-Borowiec Taras 210
 Bułat Jan 359
 Bułyk Semen 68, 74
 Burzyńska-Kamieniecka A. 13
- Cebryński Mychajło 110
 Cehelyk Jan 204
 Chiliński Michał 259
 Chlak Jarosław 124
 Chlipała Karol 233
 Chocholak Jurko 110
 Chojniak Adam 131
 Chojnowski Andrzej 133, 143, 144
 Chomiak Josyf 109
 Chomiak Mirosław 334
 Chomiak Mychajło 193
 Chomiak Roman 286
 Chomiszyn M. 186
 Choroszczak Paweł 110
 Choroszczak Szymon 334
 Chrowiat Mychajło 211
 Chudy Jan 344
 Chylak Dmytro 79, 86, 87, 106, 203, 366
 Chylak Eugeniusz 207, 218, 219, 359
 Chylak Józef 99, 360
 Chylak Władimir 53
 Cichański Aleksander 79, 82, 88
 Ciesielski S. 171
 Cisyk Emil 190, 191
 Ciślak Mikołaj 354
 Cobitz Wilhelm 173
 Cooper Merian G. 86
 Cyrankiewicz Józef 325
 Cyrkot Emil 342
 Czajkowski Jerzy 13–15, 35–40, 43, 46, 49
 Czajkowski Kyryło, ks. 100, 110, 124
 Czapliński Alojzy 219
 Czerhoniak Wania 320
 Czuby Lew 184
 Czurniański Jan 287
 Czurniański Józef 287
 Czurniański Teodor 287
- Čaplovič Jan 47
 Darré Richard Walther 172
 Demel Grzegorz 178
 Detko Jan 207
 Długopolski Edmund 14, 36, 39
 Długosz Jan 38
 Dmytryk Iwan 275
 Dmytryszyn Stepan 109, 137
 Dobrowolska Maria 14, 36
 Dobrowolski Kazimierz 14, 36–39
 Doncow Dymitro 180
 Doński Michał 218, 220, 227, 240, 321, 322, 328, 329, 330, 332–338, 345, 352–355
 Dorocki Mychajło 72, 92
 Dreszer Zygmunt 104
 Drozd Roman 231, 258, 268, 270, 298, 301, 311, 324, 327, 329, 330, 333
 Dryja Jan 261
 Drzewiński Piotr 27, 30
 Dubec Stefania 344
 Dubec Wasyl 110
 Dubiel-Dmytryszyn Sebastian 12, 47, 48
 Duć-Fajfer Helena 13, 33, 36, 43, 45, 47–54, 57–59, 61, 64–69, 106, 126, 134, 147
 Duda Mykoła 137
 Duda Tadeusz 90, 96, 98, 103, 105, 107, 125, 126, 130, 138–140, 142, 143
 Dudek Antoni 224
 Dudka Teodor 220
 Dudra Stefan 15, 46, 202, 231, 275, 287, 291, 293, 296–298, 303, 307, 308, 312, 316–319, 324, 344, 345, 358, 361, 363, 364, 366, 367, 369, 370, 372
 Dudykewycz Wołodymyr 59, 73
 Dumański Nikita 205
 Dupnak D. 111
 Durkot Sergiusz 129
 Durkot Teodozy 74
 Dzerowycz Markian 134
 Dzierowicz Aleksander 93
 Dziubyna Stefan 359, 364
 Dziumbelak Petro 92
- Eisenbach Artur 166
 Elmer Stanisław 313
 Engels Fryderyk 24
 Falkowski Jan 33, 34, 50–53
 Fastnacht Adam 14, 36–39

- Fecic Piotr 327
Fedak Mychajło „Smyrny” 231, 271, 275, 278
Fedak Teodor 100, 112, 329
- Filipiak Leszek 352
Filipowicz Jarosław 18
Fischer Adam 33, 313
Fliethmann Eldriede 176, 178, 179
Frank Hans 167, 172, 173, 181, 182, 187, 188, 201, 202, 207, 214, 215
Franko Iwan 193
Freitag Fritz 211
Fudżak Jan 220, 221, 327, 330, 333
- Gabło Michał 287
Gajowniczek Zuzanna 234
Gal Leon 318, 334
Gandź Piotr 334
Garas Józef 217, 218, 220
Garbera Andrzej 220
Garbera Włodzimierz 285, 286
Gąsiorowski Antoni 98
Geertz Clifford 24
Geleńczak Stepan 123
Gellner Ernest 26
Giddens Anthony 26, 27
Gierek Edward 374
Gliwa Małgorzata 231
Gładyszewski Aleksander 184
Gocz Teodor 328, 330, 333–337, 339, 373, 374
Gogoc Antoni 99
Golasz Stepan „Mar” 230
Gomułka Władysław 218, 220, 225, 254, 255, 325, 327
Gottschall Lisa 174
Górski Marian 327
Graban Władysław 313, 342
Grabski Stanisław 93
Grabski Władysław 93
Greenfeld Liah 26
Grimm Hans 166
Gromosiak Mykoła 74, 79, 86, 87
Gronczewski Edward 217, 218, 220
Gronosiak Orest 106
Grünberg Karol 93, 103
Grusza Grzegorz 327
Günter-Swart Imma von 174, 176
Günther Hans Friedrich Karl 172
- Gurateczko Andrzej 86
Gyża Iwan 134
- Hajda Petro 219
Halczak Bohdan, 42, 43, 231, 259, 288
Halczak Mikołaj 326
Hałagida Igor 268, 358, 359, 362, 363
Hałuszczynski Mychajło 92–94
Handziak Semen 137
Hanulak Hryhorij 67
Harasimenko Paweł 320
Harasymowicz Jerzy 313, 314
Haraś Iwan 219
Haraś Wasyl 219
Hardy Piotr 320, 322, 326, 347–353
Hassaj Aleksander 67, 74, 82, 84
Haushofer Karl 166
Hawruk Iwan 191
Hegel Georg W.F. 24
Heike Wolf-Dietrich 211
Heinemann Isabel 166, 168, 172
Herder J.G. 57
Himmler Heinrich 167–169, 172, 173
Hitler Adolf 166, 167, 189, 194, 209
Hlibowicki Mykoła 63
Hlond Adam 158, 358, 359
Hładyk Stefan 43, 312
Hładyk Wiktor 85, 86
Hnatewicz Bohdan 186
Hnatyszak Gabriel 74
Hnatyszak Orest 100, 106, 110, 121, 123, 157, 219
Hobsbawm Eric 26
Hołowacki Jakow 47, 56, 59
Hołowko Tadeusz 104
Honczarenko A. 186
Horbal Bogdan 32, 45, 53, 58, 59, 64–67, 71, 72, 74, 77–82, 84, 85, 87, 215, 275
Horoszczak Jarosław 344
Hrebeniak Jarosław 359
Hrobelski Roman „Brodycz” 231
Hruszewski Mychajło 90
Hryciuk Grzegorz 170, 171
Hrynda Mychajło 60
Hryniak Olga 327
Hrywnak Marian 203
Hudoczek J. 161
Huk Bogdan 231
Hulewicz Józef 100

- Hylak Mychajło 110
 Hyż Paulin 229

 Iwaneczko Dariusz 359

 Jabłoński D. 102
 Jakimiuk Andrzej 375
 Jareczak Stepan 106
 Jaroński Witold 317
 Jaruzelski Wojciech 342
 Jawor Grzegorz 39
 Jaworski Josyf 111
 Jaworski Leon 197
 Jaworski Wasyl 65, 92
 Jedynak Aleksander 334
 Jelavich Barbara 59
 Jelonek A. 117
 Jewhen Petruszewycz 103, 104
 Jodłowski Stefan 209, 360,
 Jodłowski T. 101
 Josyf Monczak 106
 Jurczakiewycz Julian 109
 Jurczakiewycz Mychajło 70, 72, 79, 81
 Jurkowski Marian 313
 Jurkowski Mykoła 130, 219
 Jurkowski Pawło 130
 Juszcak Andrzej 349
 Juszcak Anna 349

 Kabaczij Roman 227, 228, 232, 233, 266
 Kaczała Stepan 61
 Kaczanowski Krzysztof 177
 Kaczkowski Mychajło 63
 Kaczmar Iwan 66, 92, 109, 134, 135, 137
 Kaczmar Jan 181
 Kaczmarczyk Filip 86
 Kaczmarczyk Iwan 100, 101, 106, 108
 Kaczmarczyk Jarosław 79, 86–88, 98, 99
 Kaczmarczyk Teofil 64
 Kaczmarczyk Władysław 86
 Kaczmarek Czesław 207
 Kahlich Dora 178
 Kaliniuk Zenon 207
 Katzmann Fritz 211
 Kawał Stanisław 276
 Kazimierz Wielki 43
 Kedourie Elie 26
 Kedryn-Rudnicki Iwan 59, 60, 98, 100, 194,
 197
 Kersten Krystyna 224, 225
 Kępa Elżbieta 313
 Kicak Osyp 96
 Kidoń Dmytro 92
 Kieblisz Maksym 220
 Kieniewicz Stefan 59
 Kiryk J. 111
 Kisielewicz J. 306
 Kisielewska Anna 313
 Kisielewska Helena 138
 Kisielewski Włodzimierz 110
 Kityk Andrij 219
 Kityk Seman 219
 Klementer Stefan 88
 Klimkowski Aleksander 342
 Klonder Andrzej 168, 169, 185, 186, 190, 213,
 215, 216, 219, 220, 313
 Kłoskowska Antonina 24, 25, 29, 30
 Kłymowycz Hryńko 68
 Kobani Lew 143
 Kocylowski Josafat 156–158, 207, 358
 Koczaniński Jan 220
 Kok Włodzimierz 184
 Kokowski Franc 79, 193
 Kołdra Wasyli 219
 Kołpaczkiwicz Włodzimierz 58–60, 63
 Kołto Andrzej 338
 Konarski Wawrzyniec 22
 Koniew Iwan 321
 Konstantynowicz Omelian 65, 78
 Kopcza Andrzej 344
 Kopernicki Izidor 33, 49, 50
 Kopystiański Zachary 86
 Kopyściański Szymon 287
 Kordan Bohdan 225
 Kordiuk ze Złockiego 108
 Kornowa Stepan 109
 Kosowski Stefan 344
 Kostyszyn Mikołaj 366
 Kotlarewski Iwan 335
 Kowalski Michał 318–320, 333
 Kowalski Tadeusz 255
 Kozik Jan 57, 61
 Kozyra Waldemar 224
 Kramar Karel 82
 Krasowski Iwan 40, 41, 43
 Krautczuk Pawło 191
 Krochmal Anna 14, 62, 70, 112, 113, 116,
 156

- Krochmaluk Juryj 211
Kroh Antoni 332
Krokowski Artur 263
Kroll Bogdan 182
Kronowa Stepan 108, 109
Kruszelnicki Leon 186
Krynicka Maria 297, 304
Krynicki Jan 318–320, 322, 330
Krynicki Stefan 53
Krzemieniecki J., 46
Krzysztofiński Mariusz 218, 321, 333, 354
Kubijowicz Włodzimierz 66, 170, 171, 185, 189, 202, 210
Kuciej Wołodymyr 124, 127
Kukoba Iwan 229, 233, 238, 242
Kulak T. 171
Kulenda Semen 106
Kulińska Lucyna 121
Kułyk Stefan 320
Kumor Bolesław 46
Kundeus Józef 366
Kuprianowicz Grzegorz 366, 367, 369
Kuraś Stanisław 13, 46
Kurceba Józef 190
Kurtz Heinrich 181
Kuryłło Teodor 53
Kuryłło Wasyl 79, 84, 100, 106, 107
Kusznir Mychajło 211
Kuziak Maksymilian 110
Kuziak Teodor 327, 329
Kuźma Wasyl 186
Kwiek Julian 15, 225–227, 229, 238, 239, 241, 245, 246, 250, 251, 253, 268, 269, 275, 285, 297
Kwilecki Andrzej, 15, 16, 17, 47, 77, 79, 80, 167, 169–171, 215, 217, 219, 226, 227, 232, 241, 242, 263, 291–294, 297, 303, 305, 310–313, 343, 346
Kwityński Wiczesław 221, 222
- Lampe Alfred 224
Landau Zbigniew 119
Langer Jiri 14, 36, 39
Lasocki Zygmunt 71, 73, 79, 84, 85, 87
Laszenko Wasyl 366
Lazior Iwan 184
Lebiediew Wiktor 301
Lelito Aleksander 220
Lesz Emilia 277
- Lesz Mikołaj 277
Leszczycki Stanisław 35
Leszczyszyna Roman 366
Leśnikowski Sawielij 221
Lewandowska Magdalena, 14, 158, 204
Lewandowski C. 344
Lewandowski Krzysztof 82
Lewiarz Jan 366, 368
Lewicki Mikołaj 184
Lewowicki Tadeusz 29
Lewycki Josyf 47
Lewytski Roman 191
Lib Józef 259
Libera Zbigniew 174, 176, 178, 179,
Licki Jerzy 349
Lipski Bohdan 205, 209
Littman Sol 209, 211
- Łaba Wasyl 211
Łabuz Józef 233, 242, 245, 246, 248, 249, 251, 259, 261, 262, 263, 264
Łabyk Dymitr 218, 220
Łakota Grzegorz 181, 204, 358
Łechicki Zachariasz 65
Łesia Ukrainka 193, 335
Łopuchowicz Wsiewołoda 366
Łubieński Henryk 105
Łuczak Czesław 169
Łużny Ryszard 90
Łysiak Aleksander 101, 102
Łysiak Pawło 194
Łysiak-Rudnycki Iwan 61
- Machul-Telus Beata 13, 15
Macilinski Petro 184
Madajczyk Czesław 166, 167, 169, 170, 174
Magocsi Paul R. 44, 81, 82
Maj Małgorzata 174, 176, 179
Majkowicz Teodor 375
Makaruszka Lubomir 134, 211
Makary, abp. lwowski i tarnopolski 366, 370
Maksymowycz Mychajło 61
Makuch Stefan 317, 329
Malcew Jurko 221
Malcew Leonid 219
Malcew Stefan 219
Malinowski Aleksander 182, 184, 204, 205–209, 358
Malinowski Rodion 321

- Małec Hryhorij 100
 Maniuszko Wojciech 111
 Mann Michael 26, 27
 Markow Dmytro 63, 80
 Marmaggi Francesco 157, 161, 162
 Martinka Hnat 184
 Masaryk Tomáš 82
 Masykiewicz Andrij 191
 Maściuch Bazyli 155, 158, 161, 162
 Maściuch Jan 212,
 Maślej Maksymilian 334
 Matwiejczuk Mikołaj 41
 Maćior-Majka Beata 169
 Maćzak Józef 110
 Meddecki J. 204
 Medwecki Jakiw 162, 181, 204–206
 Medwit Maria 363
 Melnyk Andrij 181, 182, 210
 Mencil Jolanta 69
 Merena Jarosław 322, 327, 330, 331
 Michaił Iwaszkowy 114
 Michna Ewa 12, 13, 21, 22, 28, 30, 32, 40,
 45–47, 56–62, 71, 72, 74, 80, 90, 125, 126,
 313
 Minko Julian 191
 Mironowicz Eugeniusz 268, 318, 352
 Misiak Małgorzata 32, 33, 36, 40, 43, 45,
 47–50, 53, 58, 61, 71, 72, 74, 79, 347
 Misiewicz Eustachy 96
 Misiło Eugeniusz 218, 227, 230, 235, 265,
 277–279, 281, 283, 286, 297, 321
 Mochnacki Fedor 74
 Mochnacki Mikołaj 329
 Mochnacki Włodzimierz 207
 Modzelewski Zygmunt 301
 Moklak Jarosław 14, 15, 35, 45, 57, 58, 60–65,
 69–72, 74, 77, 78, 80–82, 87, 89, 90–96, 98,
 100, 101, 103–105, 107, 109–112, 124–126,
 129, 130, 134, 138–144, 147, 148, 156–158,
 163
 Mokry Włodzimierz 56, 57
 Mokrzycki, nadporucznik 78
 Monczak Józef 106
 Morawski Józef 111, 141
 Moskałyk Jarosław 69
 Mossor Stefan 268, 269, 276, 288
 Mościcki Ignacy 111
 Motyka Grzegorz 15, 180, 181, 209–211, 213,
 215, 221, 229, 230, 231, 253, 254, 274
 Mozgawa Konrad 80
 Mroczek Janusz 51, 313
 Murianka Petro zob. Trochanowski Piotr
 Musiał Bogdan 166, 168, 169
 Mylanicz Emylian 219
 Mylarczyk Aleksander 74
 Mysłek Wiesław 46
 Myszkowski Tyt 100
 Myzernyj Wasyl „Ren” 231
 Nabywaniec Stanisław 14, 46, 205–207
 Nagórzański Mikołaj 158
 Nalepa Jerzy 14, 36, 38, 39, 43, 46
 Nałysnyk Julian 185
 Naumowycz Iwan 59, 63
 Nawrocki Osyp 186, 211
 Nestorowicz Aleksy 366
 Newycki Emilian 80
 Nikifor (Drowniak Epifaniusz) 297
 Nikitorowicz Andrzej 24, 25, 26, 27, 29
 Nowakowski Krzysztof Z. 15, 80, 96, 98, 101,
 105, 107, 109, 111–113, 116, 121, 129, 130,
 134, 142, 143, 156–158, 167, 170, 171, 204,
 209, 212, 218
 Nowinowski Sławomir 82
 Nyczka Hryhorij 184
 Ogijenko Jan, abp. Hilarion 365
 Ohijenko Iwan 201, 203
 Ohonowski Omelian 63
 Olejnik Leszek 301
 Oleśniewicz Jan 214
 Oleśniewicz Michał 212, 215, 227, 228, 232,
 276, 283, 294
 Olszański Tadeusz A. 36, 40, 79–85, 14
 Ormicki Wiktor 147
 Orsenigo Cesare 204, 205
 Orszak Andrzej 207, 208
 Osadczy Włodzimierz 57–59, 64, 69, 70, 72–74
 Ossowski Stanisław 28
 Pajtasz Władysław 363
 Pakosz Antoni 137, 143
 Palij Andryj 211
 Palijew Cecylia 191
 Palijew Wasyl (Słupnicki Roman) 185
 Paliw Dmytro 186
 Palladiusz (Widybida-Rudenko Petro, arcy-
 biskup) 165, 202, 203, 365

- Papierzyńska-Turek Mirosława 84, 89–91, 93, 97, 103, 104, 112
Parczewski Michał 14, 36–40
Pasznyi Bazyli 33, 34, 50–53
Pawliszyn Oleh 188, 190, 191
Pawliszyn Jerzy 203
Pawłyszyn Jurij 157
Pecuch G. 333
Pecuch Mirosław 265, 266
Pejka Stefan 220
Pelak Jan 342
Pelechaty Kosma 98
Pelenski E.J. 193
Pełczyński Emil 73
Peregrym Jan 220
Petrovich Michael Boro 59
Petruk Iwan 185
Petryk Jurko 99
Pidhorbna Jan 209
Pieradzka Krystyna 14, 36
Piłsudski Józef 105, 107, 111, 125, 139, 148, 153
Piotr Dutko 240
Pipes Richard 59
Pisuliński Jan 14, 15, 18, 19, 171, 188, 190, 202, 216, 218, 225, 226, 228, 229, 231, 232, 234, 235–239, 243, 244, 253, 254, 256–259, 265, 266, 268–271, 275, 278, 279, 281, 283, 285, 287, 288, 290, 321, 333, 354, 358, 359
Plügel Anton Adolf 174
Pluto Jan 261
Pluto Stanisław 261
Podgorny Nikołaj 226
Polański Jan 162, 207, 208, 321, 322, 359, 360
Polański Jarosław 329
Popadiuk Wasyl 92, 108
Popiel Michał 366
Porucidło Włodzimierz 221
Potocki Robert 91
Poypanko Wasyl 219
Pozński Leonid 366
Półciwiarzek Józef 46
Prach Bogusław 14, 158
Pryśłowski Joan, ks. z Kamiannej 53
Pryśłowski Joan, proboszcz z Wysowej 53
Pryśłowski Roman 69, 74, 99, 129
Pryszlak Włodzimierz 184
Przeniosło Marek 77, 78, 85
Przybylski Paweł 157–159, 204, 205, 209, 218
Przysiecki Feliks 60, 72, 73
Pudło Kazimierz 15, 48, 49, 225, 285, 286, 288, 292–294, 297, 303, 306, 307, 309, 318, 351, 352
Pyndus Ewhen 211
Pyrzcz Melania 327
Pyż Szymon 123
Rabczyński B. 352, 353
Radejka Mykoła „Krym” 230
Radkiewicz Roman 191
Radkiewicz Stanisław 269
Rappaport Emil 224
Regulska Elżbieta 313,
Reinfuss Roman 13, 14, 32–37, 40, 47–52, 137, 147, 176, 258, 341, 343
Repeta Janina 43
Reychman Jan 36
Ribbentrop Joachim von 180
Rieger Janusz 48, 313,
Ripecki Mirosław 360, 361
Ripecki Modest „Horysław” 231
Rogalski Mieczysław 225
Rokicki Konrad 224
Rolcewicz Kalkist 203
Romańczuk Julian 61, 63
Romaszczenko Mychajło 228, 259
Rosenberg Alfred 172
Rostkowski Tadeusz 191
Rościśław 42
Rubiński M., wojewoda krakowski 271
Ruchniewicz K. 171
Ruciński Henryk 14, 36
Rusenko Iwan 54
Rusynko Dymitr 344
Rutkowski Adam 189
Rybicka Anetta 173
Rydzanicz Igor 334
Ryńca Mariusz 14, 204, 358, 359
Sadowski Andrzej 31
Sajfert Petro 219
Sałustowicz M. 235
Sałusz Pantalón 137
Sandowycz Maksym 70, 72, 74, 118
Sanocka Julia 320
Sarna Władysław 14
Sawicki ppor. 283, 284
Sawiuk, adwokat 78

- Sawuła Stepan 96
Schafft Gretchen E. 167, 172, 173, 179
Sembratowicz Julian 207
Semczyszyn Maria 218
Sendowycz Maksym 70, 72, 74, 118, 157
Seneta Jan 359
Senko Eugeniusz 14, 157–159, 161, 162, 204, 205, 207, 209, 215
Serczyk Władysław 62, 91
Serko Mychajło 106
Sienkiewicz W. 170
Sikorski Władysław 103, 104
Siokało Bogdan 325, 329
Siokało Jarosław 123
Skalniak Franciszek 214
Skibiński Władysław 259
Skoropadskij Pawło 210
Skwarła Iwan 92
Slipyj Josyf 209, 362
Słabig Arkadiusz 333
Słomian A. 344
Słupnicki Roman zob. Palijew Wasyl
Smerykanycz P. 138
Šmigel Michal 231
Smith Anthony D., 22, 23, 25, 27–30
Smoleński Jerzy 147
Smoliński Bazyl 137
Smoliński Petro 143
Smoliński Wasyl 72, 109
Snyder Timothy 290
Sobin Dmytro 78, 81, 82
Sobin Maks 227
Sobin Petro 219
Sokołowski Włodzimierz 170
Sokołowski, kpt. 260, 261
Sołtan Władysław 104
Sołtys Wojciech 40
Spalek Robert 224
Sprengel Bolesław 93, 103
Spychalski Marian 269
Spyrka Weronika 51
„Stach”, dow. UPA 231
Stachowiak Andrzej 373, 376
Stachurski Leon 123
Stadnicki Aleksander 14, 36
Stalin Józef 219, 270
Stanczak Anton 219
Starchak-Vavrychyn Maria 220
Stawiński Andrzej 320
Stawiski Jan 334
Stawiski Zachary 110
Stawyski Zachary 106
Stebelski Stepan „Chrin” 231
Stecura Nikodem 359
Stefanowski Paweł 318–320, 322, 324, 325, 326–330, 332, 333–339, 344
Stępień Stanisław 14, 204, 205
Stieber Zdzisław 14, 33, 34, 36, 48, 147
Stok Marek 229
Stone John 23
Strumiński Bohdan 42
Stryjek Tomasz, 18, 19, 61
Strzelecka Anna 45, 78
Stupak Dmytro 137
Sudomir Hryhoryj 77
Sulimirski Tadeusz 37
Swoboda Wincenty 37
Sycz Aleksander 287
Sydow Ingeborg 176
Syrnyk Jarosław 16, 218, 225, 316–319, 322, 326–329, 333, 334, 345
Szabó Simeon 80
Szacki Jerzy 122
Szafran A. 42, 331, 332
Szafran Piotr 337, 338
Szanter Zofia 14, 36, 37
Szaszkewycz Markijan 56
Szatkowski Wojciech 173
Szcześniak Andrzej Leszek 166
Szcześniak Antoni 230, 254, 264
Szela Jakub 342
Szemlej Józef 33
Szeptycki Andrzej 69, 73, 94, 161, 211, 216
Szewczenko Taras 61, 140, 193, 216, 335
Szewczyk Teofin 35, 122
Szewelow Jurij 42
Sziling Jan 201, 202, 205
Szkurat Jan 334
Szkwir Iwan 221
Szost Bazyl 318, 321, 322, 334
Szota Wiesław 250, 264
Szpyłka Pentelejman 77
Szumiło Mirosław 141
Szupłat Julian 96
Szyszko-Grabana Magdalena 232
Śmigielska Irena 338
Śmigielski Stefan 338

- Światopełk 42
Świątkowki Bazyli 334
Świerczewski Karol 269, 273, 275, 276, 290, 362
- Tambor Jolanta 19
Tanty Mieczysław 59
Tarnowski Petro 191, 203
Tarnowycz Julian 83, 139, 187, 188, 193, 194, 196–200
Tesla Mychajło 77
Tkacz Grzegorz 322
Tomaszewski Jan 119
Tomczyk Ryszard 91
Topij Andrzej 170
Torzecki Ryszard 89, 91, 93, 103–105, 169–171, 180, 182, 183, 187, 189, 192–194, 201, 210, 213, 270
Towstiuł Damian 366
Trajdos Tadeusz M. 39
Trebunia-Staszela Stanisława 174, 176, 179
Trochanowska Konstancja 321, 322
Trochanowski Dmytro 110
Trochanowski Jarosław 339
Trochanowski Metody 53, 74, 79, 99, 110, 121, 123, 125, 126, 150, 157, 195, 196, 198, 199, 218, 219
Trochanowski Piotr 306, 313, 342, 344
Truskawicki Petro 108
Trusz W. 100
Trzeszczyńska[-Demel] Patrycja, 35, 43, 178, 305
Tychowski Leon 157
Tyczyna Jarosław 369
Tymoczko Irena „Chrystia” 231, 274, 275
Tyszkiewicz J. 171
- Udziela Seweryn 33, 34, 47, 53
Urban Kazimierz 365, 366
Utrysko Osyp 184
- Wachnianin Anatol 61
Wachniuk Michał 363
Wahylewycz Iwan 47
Wahylewycz Iwan 56
Walczak Marian 189
Waldenberg Marek 23, 24, 28, 29
Waledyński Dionizy 111, 114, 165
Wanczycki Stepan 181, 184
- Wandycz Piotr 59
Wańko Łukasz 106
Wardczyńska Maria 169
Wasilewski Leon 61, 104
Watzke Adolf 189, 191
Weber Max 22, 27
Wec Włodzimierz 262
Wenhrynowycz Emilian 250
Wenhrynowycz Omelian 64
Wenhrynowycz Stepan 212
Wenhrynowycz Włodzimierz 207
Wereszycki Henryk 57, 59, 61, 63, 71, 73, 76
Wędzki Andrzej 37
Węgrzynowicz Stefan 220
Wiatr Jerzy 122
Widybida-Rudenko Petro zob. Palladiusz
Wielhorski Władysław 145–147
Wieżański Włodzimierz 366
Wilczacki Grzegorz 220
Wilczacki Józef 220
Wilk Anna 224, 267, 344–346
Wilson Woodrow 24, 82
Winiewicz Józef 275
Winnycki Illja 100
Wisłocki Aleksander 109
Wisłocki Dymitr 54, 80, 126
Wittek Karol 262
Wnuk Rafał 18
Wodzicki Grzegorz 217, 218, 220
Woliniec Emilian 184
Wolski Władysław 239, 246, 249, 254, 255, 260
Wołoszczuk Juwenalusz 366
Wołoszczyńska Wira 191
Wołoszyn Augustyn 80
Wołyneć Stepan 211
Woźniak Semen 100
Wójtowicz Teodor 100, 101, 106, 108, 110, 12
Wójtowicz-Huber Bernadetta, 15, 63, 69, 70, 72, 113, 156, 159
Wrona Janusz 224
Wroński Paweł 65, 67
Wrzosek Mieczysław 182
Wrzyszczy Andrzej 167
Wysocki Roman 181
Wysołocki Dmytro 74
Wyszowska Olga 327
Wyszowski Włodzimierz 110
Wyszyński Stefan 374, 360, 362, 371

- Zaborski Bogdan 147
 Zajac Mikołaj 234, 243, 249
 Zajczkowski Mariusz 180, 231
 Zaremba J. 340, 343, 344
 Zawiślak Bogusław 234
 Zblewski Zdzisław 224
 Zegadłówna Zdzisława 342
 Zeleny P. 92
 Zełenyj Zenon 211
 Zgórnjak Marian 166, 220
 Zięba Andrzej A. 13, 14, 35, 37–40, 42, 44
 45, 47, 67, 90
 Zięba Jan 219
 Ziłyński Iwan 34, 48
 Złupko Andrzej 209, 359
 Zubrzycki Dionizy 32, 33, 40, 41
 Zwoliński Jarosław 217, 218, 220, 221, 228,
 232, 283, 294, 304, 318, 319, 322, 327, 330,
 368
 Zyndram-Kościałkowski Marian 148
- Żak Henryk 329
 Żuk Hryhorij 95
 Żurawski vel Grajewski Przemysław 80
 Żymierski Michał 268, 270
- Барна Адам 228
 Боляновський Андрій 209, 210
 Бондарчук П.М. 194
- Головата Л. 193, 194
 Головацький Яків 47
 Грушевський Михайло 40
 Гурська О.А. 182
- Ґоч Теодор-Фецьо 228
- Зілінський Іван, 34, 40, 47, 48
- Кальба Мирослав 209, 210
 Коковський Ф. 65, 77–80, 87
 Косик Володимир 210
 Кубійович Владимир 35, 64–67, 71
- Лемкин И.Ф.[Иван Полянский], 79–82
- Магочій Павло Роберт, 58–60, 64, 74, 80–82
 Малюма О.В. 61, 65
- Потічний Петро Й. 231, 232
- Ровенчак Іван 35
- Сливка Юрій 235
- Тарнович Юліян 41, 62, 79–81, 83–85, 135,
 139, 187, 193, 198–200, 218
 Торонський Олексій 33
 Трохановський Петро 64

Książka *Łemkowie. Między integracją a rozproszeniem (1918–1989)* poświęcona jest dziejom politycznym ludności łemkowskiej. Przedstawia historię społeczności łemkowszczyzny na tle procesu wyodrębniania jednościi grupowej, jak również poszukiwania tożsamości w sytuacji ukraińsko-polskiej rywalizacji o włączenie miejscowej ludności do własnej wspólnoty narodowej lub obywatelskiej. Porusza istotne kwestie, takie jak dezintegracja łemków w wyniku wysiedleń w latach 1945–1947, a także asymilacja i akulturacja w warunkach państwa komunistycznego na ziemiach północnej i zachodniej Polski. Niniejsza publikacja jest próbą uchwycenia procesów historycznych i najważniejszych wydarzeń w dziejach tej ludności, które rzutowały na rozwój wspólnoty, by w końcu doprowadzić do dezintegracji i rozproszenia.

Z recenzji dr hab. Jana Pisulińskiego:

Anna Wilk w swojej rozprawie zbiera i syntetyzuje dotychczasową wiedzę o dziejach łemków w omawianym okresie i istotnie uzupełnia ją o wyniki własnych badań [...]. Autorka dokonała szerokiej kwerendy i dotarła do większości podstawowych materiałów archiwalnych do omawianego zagadnienia, znajdujących się w zasobach polskich archiwów państwowych i archiwów IPN, także archiwów ukraińskich [...] szeroko i kompetentnie omawia rywalizację o duszę łemków trzech nurtów: staroruskiego, rusofilskiego (moskalofilskiego [...]) i ukraińskiego. Zachowuje przy tym cenny obiektywizm, nie faworyzując żadnego z nich [...]. Czwarty rozdział wnosi najwięcej nowego do naszej wiedzy o łemkowszczyźnie, gdyż dotyczy najmniej, zbadanego dotychczas, jak słusznie zauważa Autorka, okresu okupacji hitlerowskiej [...]. [W ostatnim rozdziale] Autorka daje obraz życia przesiedleńców poddanych presji asymilacyjnej władz i niechęci sąsiadów. Interesująco zarysowuje mało znany wątek pomocy ze strony emigracji amerykańskiej.

Z recenzji dr hab. Tomasza Stryjka:

Podejmując się opracowania tematu tak obszernego, autorka musiała dotknąć niemal wszystkich zagadnień z historii obszaru [...], tak politycznych, jak kulturowych, wyznaniowych, edukacyjnych i tożsamościowych [...]. Zachowując bezstronne stanowisko względem projektów [narodowych] i docierając do źródeł obrazujących masowe przemiany autorka zdołała przybliżyć nas do ustalenia, które z tych projektów cieszyły się większym lub mniejszym poparciem. Głównym walorem pracy jest przedstawienie, jaki był zakres wpływu orientacji najpierw staroruskiej, a następnie łemkowskiej narodowej [...]. Praca wnosi nowe ustalenia do stanu wiedzy o procesach narodotwórczych na łemkowszczyźnie w XX w. [...] autorka, przedstawiając problemy dyskutowane dotychczas w literaturze przedmiotu, oparła się na własnych kwerendach archiwalnych [...].

